Această carte a apărut în cadrul programului „N. Iorga" susţinut
de Serviciul Cultural şi Ştiinţific al Ambasadei Franţei în România

Serge Moscovici,
Chronique des anne.es egarees. Recit autobiographique
© 1997 by Stock
© 1999 by Polirom Co SA Iaşi,
pentru prezenta traducere
Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Copou, nr. 3, P.O. Box 266, 6600
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu, nr. 6, et. 7
Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale:
MOSCOVICI, SERGE
Cronica anilor risipiţi:povestire autobiografică / Serge Moscovici;
trad: Magda Jeanrenaud. - Iaşi: Polirom, 1999
•*V.'A* p.; 22,5 cm. - (Ego. Memorii)
Til <>ri|ţ. (Cre): *Chronique des annees egarees: recit autobiographitiir*
IHIIN- !)7:i-f)83-276-7
CIP n[1],!i I:I:I.I-«M:I
lYmlml ut ROMÂNIA

Serge Moscovici

CRONICA ANILOR RISIPIŢI

Povestire autobiografică

Traducere de Magda Jeanrenaud

• ¡
POLIROM
1999

Serge Moscovici

1948-1950 - Studii de psihologie la Universitatea Paris-Sorbona.
1951 - îşi începe activitatea la CNRS.
1953 - Elev la Ecole des Hautes Etudes, sub conducerea lui Alexandre Koyre.
1961 — Doctorat în litere la Universitatea Paris-Sorbona.
1961 - Diplomă la Ecole Pratique des Hautes Etudes, sub conducerea lui Alexandre Koyre.
1963 - Preşedinte al Asociaţiei Europene de Psihologie Socială Experimentală.
1964 - Director de Studii la Ecole Pratique des Hautes Etudes.
1969-1978 - Profesor la Ecole Polytechnique, Paris.
1972-1980 - Profesor la Universitatea Paris VII, departamentul de antropologie.
1974 - Preşedinte al Comitetului Transnaţional de Psihologie Socială.
1976 - Membru al Consiliului Ştiinţific al Societăţii Max Planck, Germania.
1979 - Director al Laboratorului European de Psihologie Socială, Paris.
1983-1988 - Coeditor al seriei „Current Issues in European Social Psychology", Cambridge University Press şi Editions de la Maison des Sciences de l'Homme; coorganizator al Grupului Internaţional şi Interdisciplinar de Reflecţie asupra Schimbărilor Istorice în Psihologia Socială, sub egida Fundaţiei Werner Rainer.
din 1991 - Codirector al colecţiei „Psychologie Sociale", Presses Universitaires de France.
Fellow la Institute for Advanced Studies, Princeton (1962-1963); Center for Advanced Studies in the Behavioral Sciences, Stanford (1968-1969); Fundaţia Van Leer, Ierusalim (1977); Churchill College, Cambridge (1980).
Profesor invitat la New School for Social Research, New York (1970-1972; 1986-1989); la Institutul Jean-Jacques Rousseau al Universităţii din Geneva (1972); la Universitatea din Louvain (1976); la Universitatea din Cambridge (1980).
Premiul *In mediaş res* al Fundaţiei Burda, Germania (1980); Premiul European de ştiinţe sociale, Amalfi, Italia (1989).
Doctor *Honoris Causa* al Universităţii din Geneva (1980); al Universităţii din Glasgow (1982); al Universităţii din Sussex (1990); al Universităţii din Sevilla (1993); al Universităţii din Bologna (1998); al lui London School of Economics and Political Sciences (1998); al Universităţii din Roma (1999).
Membru al Academiei Europene de Ştiinţă (1990); membru al Academiei din Moscova (1995); membru onorific al Academiei Ungare de Ştiinţe (1998).
Cavaler (1989) şi ofiţer (1999) al Ordinului „Legiunea de Onoare".
De acelaşi autor: *La Psychanalyse, son image et son public,* PUF, Paris, 1961, reed. 1976; „Reconyersion industrielle et changements sociaux", în *Cahiers de la Fondation naţionale des sciencespolitiqu.es,* Colin, Paris, 1961; *Essai sur l'histoire humaine de la nature,* Flammarion, Paris, 1968, reed. Champs-Flammarion, 1977; *La Societe contre nature,* UGE, Paris, 1972, reed. Points-Seuil, 1994; *Hommes domestiques et hommes sauvages,* UGE, Paris, 1974, reed. Christian Bourgois, 1979; *Psychologie des minorites actives,* PUF, Paris, 1979, reed. 1996; *L'Âge des foules: un trăite historique de psychologie des masses,* Fayard, Paris, 1981, reed. Editions Complexe, 1991; *Social Representations* (coaut. R. Farr), Cambridge University Press şi Maison des sciences de l'homme, Paris, 1984; *La Machine â faire des dieux,* Fayard, Paris, 1988 (trad. în rom. *Psihologia socială sau Maşina de fabricat zei,* Polirom, Iaşi, 1997); *Dissensions et consensus* (coaut. W. Doise), PUF, Paris, 1992; *Psychologie sociale,* PUF, Paris, 1996.

De cîţiva ani doream să descriu evenimentele şi persoanele care mi-au traversat existenţa, lăsîndu-şi amprenta asupra acesteia.
O primă serie de însemnări, pierdute în mare parte, datează din vremea războiului inuman. Le scrisesem ca pe nişte scrisori adresate nimănui, ca un strigăt în miez de noapte, cînd nimeni nu putea şti cum avea să arate ziua de mîine.
O a doua serie de însemnări, redactate cam cu douăzeci de ani în urmă, a constituit o încercare de a domoli chipurile trecutului, ce se iviseră fără voia mea în timpul unei şederi prelungite la Ierusalim. Nu mai puţin adevărat este că, de-a lungul scurtei mele copilării, jurasem, săptămînă de săptămînă şi sărbătoare de sărbătoare, să nu-1 uit niciodată. Cînd m-am aflat însă acolo, Ierusalimul însuşi m-a implorat sa nu dau uitării anii copilăriei. Iar eu am fost fericit să pot elibera lumea aceea de amintiri care, într-un anume sens, nu-mi mai aparţine.
în fine, mi-am propus să redactez o a treia serie de însemnări, în încercarea de a sesiza cît mai limpede cu putinţă fizionomia unei existenţe care s-a desfăşurat într-o manieră insolită. Prea insolită ca să le pot vorbi despre ea celor pe care-i iubesc, celor apropiaţi sau prietenilor, altminteri decît prin aluzii. Am vrut să o limpezesc, pentru ca ei s-o poată întrezări fără a mai fi nevoie să le-o explic. Pentru că ea le apare umbrită de un mister care mă îndepărtează de dînşii, iar sensul ei le scapă, ca şi cum aş vrea să li-1 ascund. Ceea ce mă tulbură şi, în acelaşi timp, mă face să cred că adevărul este fără doar şi poate mult mai simplu. Viaţa aceea, cel puţin în partea ei cea mai semnificativă, mi-a devenit, o dată cu trecerea timpului, străină. Şi, în comparaţie cu a lor, foarte stranie.
De aceea am şi început să scriu din nou la ceea ce a devenit o povestire în adevăratul înţeles al cuvîntului, tocmai pentru a mă adapta la stranietatea aceea, ca o floare pe care o laşi, nu fără caznă, să crească. Deoarece, din clipa în care personajele, evenimentele şi peisajele trecutului au revenit pe scena existenţei mele, am avut un fel de revelaţie. Tot ce trăisem în timpul exilului nu fusese defel dat uitării, aşa cum crezusem. Iar amintirile mele, astre ale memoriei, strălucesc cu aceeaşi vie intensitate. Doar că le-am dezvăţat limba şi nu mai ştiu cum să vorbesc despre ele. Din cauza vechilor mele dureri sau poate a noilor mele vise, nu contează. Aşa

că a trebuit s-o iau *de* la capăt de mai multe ori pentru a le reînvăţa, cu poticneli şi ezitări, sigur însă că limpezimea avea să vină. Asta înseamnă să-ţi aminteşti: să faci să vorbească o memorie amuţită prin forţa lucrurilor.
Acum recunosc în propria-mi viaţă un lanţ de exiluri, un soi de odisee, ai cărei poli sînt nevoia imperioasă de a avea un loc al meu şi datoria de a pleca. Cea din urmă s-a preschimbat într-o aspiraţie nomadă a sufletului. O succesiune de ocoluri aşadar, de ani risipiţi, ale căror urme şi sensuri încerc să le regăsesc.
Dacă o parte din viaţa mea are o semnificaţie adîncă este pentru că ea a început într-o lume absurdă. O lume, pentru mine, captivantă, care avea să se sfărîme de stînca totalitarismului, precum „Titanicul" de un aisberg. Mai exact, ea îşi capătă întreaga semnificaţie pentru că a traversat lanţul abrupt de neprevăzuturi ale istoriei — printre care cel de a nu fi pierit la un moment dat este cel mai necuviincios. Fapt inexplicabil, în două rînduri, am trăit sub un regim pentru care s-ar fi putut folosi cuvintele înscrise de Dante pe frontispiciul Infernului său: „Lăsaţi orice speranţă, voi care intraţi aici". Nici unul dintre scopurile atinse de făuritorii de infernuri nu a meritat suferinţa care le-a fost preţul. Şi astăzi mă mir că le-am putut scăpa, că am reuşit să fug. Toate acestea, spaima şi bucuria, anxietatea şi nepăsarea nelipsite tinereţii, mai sălăşluiesc încă în mine. Adică mai mult decît este nevoie pentru a vedea limpede în anii aceia atît de tulburi, atît de îndepărtaţi, ai iniţierii mele într-ale vieţii.
Nici o existenţă nu se confundă însă cu cea a unei generaţii sau a unei epoci, în fiecare dintre ele există o singularitate, o serie de şanse sau de neşanse, ca să folosesc cuvinte obişnuite, dar nu mai puţin adevărate, care-i desenează propria fizionomie. Nu pretind că a mea ar fi fost exemplară, tot aşa cum nici nu doresc să fac din ea o oglindă în care să se recunoască alţii, în primul rînd, pentru că ar fi fals şi i-ar induce în eroare, în plus, circumstanţele şi oamenii mi-au furat destule din viaţă, ca eu însumi să renunţ la partea ei de unicitate. Unicitate care se explică prin comunitatea restrînsă în care am trăit, prin familia incredibilă pe care am avut-o şi prin Fortuna, în înţelesul roman al termenului. Să accepţi asemenea fapte, cu o infimă probabilitate de a se produce, să te laşi purtat de hazard cînd eşti ca o pasăre în voia furtunii schimbă înţelesul evenimentelor şi modelează un destin. Adică o viaţă pentru care nu erai făcut şi pentru care a fost nevoie să te modelezi cu propriile-ţi mîini.
Am bănuiala că, atunci cînd începi să-ţi istoriseşti viaţa, încerci să reintri în posesia ei. Vrei să-i desenezi mai bine fizionomia, de care trecerea timpului te-a văduvit sau care-ţi scapă, asemenea unui trup ce se goleşte de sînge. Această luare în posesie este splendida poezie a efemerului, fără de care o existenţă, şi în primul rînd a ta, nu te poate emoţiona. Mărturisesc că am fost mişcat

retrăind-o pe a mea, revăzînd chipurile celor pe care trecerea anilor i-a înveşmîntat în pulberea cenuşie a uitării. Şi de care nimeni, în afară de mine, nu-şi mai aminteşte. Fără îndoială, rareori avem curajul să ne furişăm în cotloanele forului nostru interior, să ne expunem subiectivitatea privirilor celorlalţi. Scrisul mă obligă la acest exerciţiu, chiar dacă nu-mi fac prea mari iluzii cu privire la îndrăzneala de care sînt în stare. O fac însă cu toată sinceritatea pe care le-o datorez celor despre care sau pentru care scriu.
Nu vă aşteptaţi să citiţi nişte memorii. Ţelul meu este într-o mai mare măsură să elaborez protocolul evenimentelor, al actelor şi ideilor care mi-au aparţinut înainte de venirea mea la Paris. Sper să recuperez astfel o parte din viaţa mea, înstrăinată din nebăgare de seamă.

Dacă te uit, Ierusalime

Ierusalim, 3 septembrie 1978

Iată cum s-au petrecut lucrurile. Fundaţia Van Leer, un „lăcaş de gîndire" din Ierusalim, m-a invitat să-mi petrec acolo toamna. Ca toţi anxioşii, am sosit înainte de data fixată. Cu privirea pe vitezometru, şoferul s-a angajat, dincolo de Haifa, pe drumul naţional, înspre nord-est. Drumul părea că se roteşte într-un oval; căldura creştea, ameţitoare, iar peisajul pustiu abia dacă se schimba. Am ajuns pînă la nişte coline joase; pe coastele lor creşteau tufişuri şi arbuşti, pe alocuri arşi de soare. Am depăşit cîteva mormane imense de pietre, pe care stăteau cocoţate carcase de tancuri, delimitînd linia de apărare a oraşului împotriva trupelor arabe, în 1948. Am simţit cum în inima mea se trezeşte o viaţă adormită şi apoi am văzut Ierusalimul în depărtare. A fost o călătorie minunată. Şoferul vorbea fără încetare, în timp ce parcurgea cu viteză redusă străzile înguste care urcau şi coborau. Mi-a arătat, rînd pe rînd, Muntele Măslinilor, Zidul Plîngerii, în depărtare muntele Scopus. După ce am descris un cerc larg, am ajuns la porţile Jaffei. în visările copilăriei mele, toate aceste locuri erau nişte nume fermecate. Sufletului meu care se îneca, ele i se înfăţişau ca un refugiu, pe o planetă binecuvîntată din nemărginirea cerului. Acum, cînd aceste locuri îmi răsăreau în faţă, mi se păreau dintr-o dată învechite, fără luciu, uzate, pustiite de oameni şi de trecerea a nenumărate secole. Şi totuşi, în ele sălăşluia o frumuseţe de nebiruit. Răspîndită cu generozitate în lumina zilei care nu se dădea dusă, ea te vrăjea. Am avut atunci impresia că, dacă eternitatea poate fi privită, acolo am privit-o, în străfulgerarea unei iluminări. Care nu s-a mai repetat.

Moara Montefiore, caleaşca multicoloră expusă vederii turiştilor, indica scara lui Yemin Mosche, coborînd spre valea Hinom. Pe una din străzile cartierului construit în secolul trecut, am descoperit casa pe care o închiriasem, înaltă, clădită dintr-o piatră a cărei culoare amintea gresia, înveselită de florile unei grădiniţe ce abia dacă-şi merita numele. Un bloc nemişcat şi, de jur împrejur, liniştea adîncă a străduţei strimte, netulburată de sunet de voci sau de zgomot de paşi. Mă urnesc într-un tîrziu şi, deschizînd brusc uşile casei, pătrund într-un salon prelung, cu plafonul boltit, luminat de ferestrele înalte de la celălalt capăt. Aşez bagajele, mă uit la etajerele

înţesate de cărţi, apoi mă cufund într-un fotoliu. Intru în posesia fiecăreia dintre mobilele simple, alese însă în spiritul confortului şi al bunei dipoziţii. Un miros proaspăt ajunge pînă la mine, îmi trece peste faţă, îmi pătrunde în nări, amintindu-mi de parfumul amestecat cu lavandă pe care-1 respiram în căsuţa mea din Provence. Acest *deja senti* face ca spaţiul să-mi devină familiar, iar dîrele de lumină ce strălucesc printre crăpăturile obloanelor mă umplu de bucurie: am ajuns, în sfîrşit!

Cît să fi stat aşa, toropit, în întuneric? Nu are nici o importanţă. Nimeni nu mă aşteaptă, nimeni nu ştie că mă aflu aici. Este plăcut să-ţi orînduieşti, de-a lungul unei călătorii, un repaus magic, în afara a tot ce există. Rămîi singur, într-un *tete-ă-tete* intim cu un oraş sau cu o ţară. Pluteşte atunci în aer o dorinţă vie de a intra în rezonanţă cu un spaţiu necunoscut, asemenea dorinţei pe care o încerci cînd, căţărat pe un promontoriu, îţi laşi privirile să rătăcească ore în şir pe luciul mării.

Visam în tihnă la zilele care s-au scurs. Şi, împins de nevoia de a respira ultimele clipe de lumină, am ieşit din penumbră, am deschis larg uşa-fereastră şi m-am aşezat în cadrul ei, ca şi cum aş fi vrut să anunţ: „Sînt aici". In faţă, la stînga, zidurile fortificaţiilor din oraşul vechi, de care soarele se împiedica la apus, scăldîndu-le în irizaţii portocalii. La dreapta, în zare, soarele dezgolea căsuţele de un cenuşiu arid, împrăştiate asemenea unor pete de piatră în deşertul Iudeii. La ora aceea, nu mai puteai vedea aproape nimic. Insă lumina de neuitat care aurea văzduhul mă invita să mai întîrzii puţin. Ea dădea relief, în faţă, de cealaltă parte a marii văgăune Gai Hinom, formelor nemişcate ale Cenaclului, ale Bisericii Adormirii şi ale muntelui Sion. Nu ştiu la ce mă aşteptasem zărindu-le pentru întîia oară, însă arareori am încercat un asemenea sentiment de împăcare. De felul meu, sînt înclinat să mă împotrivesc emoţiilor care pun stăpînire pe mine într-un mod atît de perfid. Şi totuşi, nimic nu este mai misterios, mai minunat, ca zidul mănăstirii care ţîşneşte din umbra muntelui Sinai, asemenea unui meterez masiv făcut să se împotrivească scurgerii timpului. Nu văd de ce un munte care pare că se mişcă în umbra schimbătoare a serii, asemenea unui magnet încercînd să atragă sufletele, nu ar poseda daruri hipnotice. Şi, prin urmare, de ce nu ar exercita o influenţă asupra cuiva care-i ţine piept de cealaltă parte a văii.

Un lucru e sigur: mă aflam acolo, golit de gînduri, cînd o viziune stranie a pus stăpînire pe mine. îmi plăcea sau nu mi-a fost imposibil să scap de ea. O energie mistică o însufleţea. Casa era despicată de sus pînă jos. Cerul se răsucea încetişor şi pornea a proiecta, pe peretele neted al Bisericii Adormirii, imagini fixe şi neclare, prelungiri ale nevăzutului. Năvăleau dinspre toate punctele orizontului, orînduindu-se parcă de la sine pe suprafaţa de piatră. Mai păstrasem totuşi destulă luciditate ca să-mi dau seama că peretele Bisericii Adormirii semăna acum cu un ecran transparent, cu una din acele vitrine în care se înşiră zeci de televizoare, fiecare emiţînd un alt

program, cu alte imagini şi alte personaje, ce pot fi urmărite în acelaşi timp. Aceste imagini îmi apăreau ca tot atîtea ecrane cu amintiri, cînd mai palide, cînd mai vii, oferindu-mi un spectacol gigantic care spunea esenţialul despre mine şi despre viaţa mea. Prima imagine pe care am recunoscut-o a fost cea a tatei; îşi făcea de lucru în jurul mesei, recitîndu-mi liturghia de Paşte: „Dacă ne-ar fi dăruit Thora, fără să ne facă să pătrundem în Ţara lui Israel, ne-ar fi fost de-ajuns". Din cînd în cînd revenea, în mai multe locuri, imaginea pe care o vedeam în vis după terminarea războiului. Trăiam deja la Paris, însă, din motive neştiute, fusesem dus înapoi în România. Poate pentru că mă rătăcisem la graniţă, sau pentru că fusesem înşelat, spunîndu-mi-se că mătuşa mea era grav bolnavă. Şi nu mai puteam să plec, acesta era coşmarul.
Nenumărate imagini aveau Dunărea drept decor. Ofiţeri uriaşi ne ordonau, tatei şi mie, să trecem apa. In timp ce, în depărtare, răsuna muzica unui *tango nocturna.* Imaginile erau terifiante, vedeam bărbaţi, femei, copii, rătăcind pe cîmpurile înglodate şi îngheţate ale Basarabiei. Altele erau însă mai luminoase. Nu mi le mai aminteam, dar m-am văzut plimbîndu-mă, cu tata şi mama, în Delta Dunării. Păsări multicolore ţîşneau din ceţuri, peşti din ce în ce mai mari ieşeau la suprafaţa apei. Am simţit ameţeala care anunţa iminenţa unui eveniment extraordinar. O clipă, am închis ochii asupra acestei imagini.
Iată-ne acum, pe Isidore Isou şi pe mine, hoinărind pe străzile Bucureştiului. Şi pe Tanti Anna, rînduindu-mi cărţile si hîrtiile pe masa din cămăruţă, în vreme ce, din stradă, se înalţă zgomote ameninţătoare. Apoi, pe sora mea, la şaisprezece ani — am întîlnit-o de curînd la Haifa —, dansînd la unchiul meu, unde mă dusesem pentru prima oară. Şi iarăşi şi iarăşi, imaginea bunicului, aplecîndu-se asupră-mi, iar eu uitîndu-mă la literele, de nedescifrat pentru mine, dintr-o carte.
Se auzea un freamăt de voci, treceam în gînd de la o imagine la alta, auzeam fraze în ebraică. Una dintre ele contenea brusc şi se repeta aidoma unui refren: „Dacă te uit, Ierusalime, să mi se usuce mîna dreaptă, să mi se lipească limba de cerul gurii dacă nu-mi mai amintesc de tine". Mi se părea că vorbesc cu mine însumi: „Fii treaz, rămîi treaz, fii vigilent, trecutul te mai urmăreşte încă". Sau că altcineva îmi spunea: „Aminteşte-ţi de anii aceia". De la venirea mea la Paris nu mă mai gîndisem la ei. Pentru că locuiam în acelaşi cartier, mă căsătorisem, aveam aceiaşi prieteni şi continuam aceleaşi cercetări, îmi creasem impresia unei vieţi stabile şi continue, sedentare. Dintr-o dată, în faţa imaginilor juxtapuse pe zidul Bisericii Adormirii, am înţeles că starea mea sufletească reînvia o alta, de pe vremea cînd trăiam ca un călător cu bagaje puţine. Mai întîi, am rătăcit cu tata dintr-o casă în alta, apoi am fost împins dintr-un exod în altul, zvîrlit în oraşe necunoscute, înconjurat de chipuri străine, în voia evenimentelor. Pentru că, în cazul unui nomad, nimic nu este deliberat, în afară de rătăcirea însăşi, destin

indescifrabil, presupunînd că altele ar putea fi descifrate. Neglijasem sau respinsesem starea aceea sufletească, însă focul ei mocnea în continuare, fără voia mea.
Concomitent simţeam o apăsare, o oboseală. *Beati qui lugent,* preafericiţi cei ce pot plînge. M-aş fi putut număra printre ei dacă aş fi putut să-mi las frîu liber lacrimilor. Insă n-ar fi fost decît lacrimi de revoltă, îmi spuneam că nu eu părăsisem casa părintească, locurile ale căror imagini le revedeam. De fiecare dată cînd mă aşezasem într-o casă, cînd mă stabjlisem într-un loc, cînd îmi făcusem nişte obiceiuri, toate acestea mă părăseau. Şi de fiecare dată am fost silit să o iau *da capo.* Ceea ce nu înseamnă că lumile unde mi-am trăit anii copilăriei şi ai tinereţii n-ar mai subzista undeva, că n-aş vrea să mă întorc la ele. Ele au pierit, înghiţite asemenea unor Atlantide, fără urmă.
Acum mă aflam în oraşul acela ireal, ireal pentru că îi pronunţasem numele de atîtea ori pe cînd eram copil. Aşa încît el nu ar fi trebuit să existe decît în rugăciuni sau în paginile Bibliei bunicului. Oraşul unde bunicul s-ar fi dus la venirea lui Mesia. Şi totuşi, nu pe de-a-ntregul ireal, căci tata şi mama, emigraţi în Palestina, erau îngropaţi nu departe de aici. Dacă m-aş fi dus să-i văd mai curînd, ar fi putut să-mi povestească de lumile acelea dispărute, de întîmplările şi oamenii care, pentru ei, aveau un sens exact. Nu este însă sigur că părinţii mei ar fi făcut-o. Cui să-i vorbească despre toate acestea? Ajuns la această întrebare, am ieşit din golul mintal. Lumina stelelor pătrundea în salon prin uşa-fereastră, iar luna scălda Biserica Adormirii într-o lucire difuză. Fără îndoială că avusesem o halucinaţie în stare de trezie. Ea nu numai că scosese la iveală frînturi ale trecutului. Scosese la lumină şi latura neliniştitoare a vieţii mele, căreia nu-i acordasem pînă atunci decît o atenţie intermitentă.
îmi amintesc că am rămas apoi în fotoliu, într-un colţ al salonului, în voia emoţiei şi oboselii. Nici măcar nu m-am sculat cînd a început să-mi fie foame şi sete, pentru că nu mîncasem şi nici nu băusem de la prînz. Am stat aşa, uitîndu-mă fix la fotografiile de pe perete, obsedat de defilarea imaginilor pe care le văzusem. Cu cît trecea timpul, cu cît oraşul devenea mai tăcut, cu atît mă simţeam mai ţintuit de o mînă nevăzută. Am aţipit în fotoliu, de parcă îmi era scris să-mi petrec acolo toată toamna, şi tot acolo m-am trezit dimineaţa. Pare absurd să spun că între timp m-am hotărît să scriu aceste însemnări, dar aşa s-au petrecut lucrurile. Este purul adevăr.
4 septembrie 1978
Dimineaţa care a urmat celei dintîi nopţi petrecute în casa lui Yemin Mosche a fost însorită. Nu era soarele galben pal cu care eram obişnuit, ci un soare de un galben viu, care strălucea în toate încăperile. Ceea ce m-a făcut să regret mai puţin Parisul. Văzînd soarele acela generos, m-am sculat dintr-o mişcare şi am îmbrăcat

o cămaşă în culori vesele. Tipul de cămaşă pe care as fi purtat-o în Provence. între timp, amintirile se trezeau şi ele în mintea mea. De altminteri, de cum mi-am înghiţit cafeaua, stiloul şi hîrtia se şi aflau pe masa inundată de lumină. Ca şi cum m-ar fi îmboldit: „Este greu să ţii în tine o amintire care nu serveşte la nimic. Scrie, scrie imediat, ca s-o limpezeşti".

De unde să încep? Una din cele mai mari şanse pe care le poţi avea în viaţă este să nu fi fost fericit în copilărie. Eu am fost foarte nefericit. N-am avut un cămin, o casă, o grădină pe care să le pot iubi. Şi nici o familie în adevăratul sens al cuvîntului. Părinţii mei s-au iubit cu pasiune, însă căsătoria lor a fost un eşec şi nu au fost nişte părinţi buni. Cuvintele pe care tocmai le-am aşternut pe hîrtie sînt penibile, dar să-ţi mărturiseşti astfel de lucruri într-un ase-menea moment al vieţii este şi mai penibil.

Ştiu că acum trebuie să reînvii Brăila, oraşul românesc de provincie în care m-am născut. Un mic port, asemenea tuturor celorlalte pe lîngă care trece Dunărea în drumul ei spre Marea Neagră. Şiruri de case joase mărgineau străzile alambicate, cu trotuare vagi, pline de colb. Doar cîteva clădiri solemne, cu streşini şi uşi ornate cu fier forjat priveau cu un aer semeţ spre peisajul monoton, în aer plutea mirosul înţepător al portului, zgomotele pieţei, duhoarea animalelor şi amestecul ţărănescului cu orientalul, care zgîria urechile şi nările. Strada era o învălmăşeală de limbi şi de voci, româneşti, evreieşti şi ţigăneşti, care trăiau laolaltă ziua şi se despărţeau seara. Panait Istrati, cel care a transformat Brăila în teatrul multora dintre romanele sale din anii '20, îi găsea un farmec senzual, şi îl putem crede pe cuvînt. Deceniul în care m-am născut eu a fost unul cu totul excepţional. Cel mai important din tot secolul, cel al lui Einstein, Bohr, Joyce, Picasso, al suprarealiştilor, al psihanalizei, dar şi al înfruntării dintre Stalin şi Troţki, al ivirii fascismului în Italia şi România. El s-a încheiat prin crahul de pe Wall Street, în 1929, cînd milionarii americani, ruinaţi, se aruncau de pe zgîrie-nori.

Dunărea despărţea cele două familii de strămoşi ai mei. Pe linie paternă, familia Moscovici se stabilise de multă vreme la Brăila, pe malul stîng. Veneau din Rusia, poate din. regiunea Odesei. Cel dintîi dintre ei se pare că trecuse Nistrul înot pe la 1830, împreună cu încă trei prieteni, pentru a scăpa de agenţii recrutori ai ţarului Nicolae I. Se spune că fugise nu atît de spaima războiului, cît de persecuţiile pe care le îndurau copiii evrei, smulşi de lîngă părinţi între doisprezece şi optsprezece ani, pentru perioade de serviciu ce putea ajunge pînă la douăzeci şi cinci de ani. Herzen a descris asemenea convoaie de copii evrei înrolaţi: „palizi, epuizaţi, privindu-i neputincioşi, cu ochi trişti, pe soldaţii garnizoanei care îi brutalizau, aşezîndu-i în rînduri". Un convoi care, într-o altă variantă, avea să mă includă şi pe mine într-o bună zi.

Dezertorul, ca să-i spunem pe nume, s-a aşezat în regiunea dintre Dunăre şi Prut. Presupun că strămoşii mei ştiau ce înseamnă să munceşti din greu. Au trăit din tată-n fiu printre ţărani, ca morari,

negustori de cereale sau administratori ai moşiilor boiereşti. Un lucru este cert: au devenit oameni ai pămîntului. Deşi legea le interzicea, pentru că erau evrei, să posede pămînt, grîul, cerealele erau raţiunea lor de a fi. Probabil că le plăcea să le vînture cu lopata, să le atingă, să strîngă boabele în palmă, adulmecîndu-le mireasma, pentru a le evalua calitatea. Pentru ei, şi am putut s-o văd în ochii tatei, boabele erau nişte mici pepite de aur, al căror susur, cînd erau răsturnate în saci, îi hipnotiza. Atitudinile şi gesturile lor mi s-au întipărit într-atît în minte încît, ori de cîte ori trec prin preajma unui siloz, reînvie în mine amintirea mirosului şi a culorii griului.

Fără să fie bogaţi, bunicii şi străbunicii mei aveau oarece stare. Se vorbea despre ei ca despre nişte oameni care izbîndiseră în viaţă datorită tenacităţii şi caracterului lor. Ceea ce putea să însemne că erau duri în afaceri, ca şi în relaţiile cu ceilalţi. Fapt este că unul dintre ei, morar la origine, ar fi devenit consilier - dacă nu chiar ministru - al lui Cuza, principele Moldovei şi apoi al Ţării Româneşti, provinciile care au format, în 1859, România. Se poate presupune şi că acest străbunic a fost nu doar „un om foarte înţelept", cum se spunea în familie, dar şi un personaj influent în comunitate. Datorită lui, ne-am considerat cu o treaptă deasupra celorlalte familii, ceea ce probabil că nu avea cum să le placă. Am avut uneori *ocazia să* şi sufăr din acest motiv, copiii văzînd, pe bună dreptate, în atitudinea aceasta o aroganţă prin nimic justificată.

O trăsătură caracteristică a strămoşilor mei era pietatea. Evident, ei se conformau tradiţiilor religioase ale vremii. Totuşi, fapt mai puţin obişnuit şi de care mi-am dat seama abia mai tîrziu, erau hasizi. Aparţineau acelui curent mistic care îşi propunea să-1 slujească pe Dumnezeu în bucurie şi comuniunea sentimentelor, astfel încît credinţa să nu se stingă în sufletul celor mulţi. Iar rugăciunile lor erau ritmate de o melopee senzuală, vag tristă, căci, aşa cum spunea unul dintre înţelepţii lor, „muzica tăinuieşte misterul cel mai profund dintre toate". Bunicul era mîndru de tatăl lui, care ar fi caligrafiat pentru sinagogă un rulou din Thora fără să facă nici o greşeală. El însuşi studiase Biblia şi Talmudul. Cea mai mare parte dintre negustori şi meşteşugari erau discipolii unui rabin hasid. Cred că bunicul mergea să se instruiască la curtea rabinului din Bălţi, care se bucura de un mare renume în Europa de Est. Din frînturile de conversaţie pe care le-am auzit, mi-am format o imagine extraordinară atît despre acest personaj, cît şi despre viaţa spirituală a adepţilor săi. Cel puţin pînă a nu fi citit *Jurnalul* lui Kafka. Kafka a văzut curtea rabinului din Bălţi la Karlsbad, la începutul secolului, şi îi desenează un portret acid, fără îndoială veridic. Şi totuşi, strămoşii continuă să-mi apară, ca într-o oglindă interioară, prin intermediul acestei imagini extraordinare.

Toate acestea le-am aflat în bună parte de la bunici. Apropiindu-se de şaptezeci de ani, bunica era o femeie robustă, puţin corpolentă,

care fusese probabil frumoasă în tinereţe. Avusese mai mulţi copii, însă supravieţuiseră doar doi: o fiică, Anna, şi un fiu, mezinul ei, Jean. Nu se vorbea niciodată despre vîrsta sau circumstanţele morţii celorlalţi copii şi nu le-am ştiut nici măcar prenumele. Doliul repetat îşi lăsase din plin amprenta asupra ei, dar şi asupra bunicului, al cărui chip oval, cu ochi strălucitori, cu trăsături fine şi foarte bine desenate, respira tristeţea. Cînd rîdea, o făcea totuşi din toată inima, cu entuziasm şi cu un soi de adîncă bunătate naturală. Se spunea însă că autoritatea sa asupra copiilor era redutabilă, iar sentinţele sale deloc blînde. Am aflat că, dimpotrivă, bunicul a ţinut ca fiica lui să primească o educaţie foarte modernă - ceea ce ar putea surprinde din partea unui om cucernic —, într-un colegiu unde a învăţat greaca şi franceza. Dimpreună cu tot ceea ce o tînără de familie bună trebuia să ştie în materie de eleganţă şi de maniere alese, în timp ce fiul alintat şi răzgîiat de părinţi nu primise practic nici un fel de educaţie. Nu a învăţat decît cum să-şi cîştige pîinea pe drumul deschis de tată.

Totul îl despărţea pe frate de soră. Ea avea o personalitate în acelaşi timp enigmatică şi pătrunzătoare, plină de energie. Deschisă către cele ale spiritului, îi plăcea să citească, însă îi lipsea încrederea în sine. De fapt, mi-o imaginez ca pe o femeie cu sînge subţiat şi cu o senzualitate rece. înzestrat cu o cultură mediocră, fără nici o urmă de meschinărie sau de cupiditate, tata dovedea o neîndemînare de nedescris într-ale vieţii sociale. Unica superioritate pe care o avea faţă de sora lui, însă una zdrobitoare, era frumuseţea. Femeile îl găseau nemaipomenit de atrăgător, într-o măsură oarecum neliniş-titoare. Frumuseţea 1-a dus la pierzanie. Căci a sfîrşit prin a-i cădea pradă, neputincios să se apere împotriva farmecului pe care-1 exer-cita asupra femeilor. Această superioritate şi-a pus amprenta asupra relaţiilor dintre ei, pînă la capătul vieţii lor. De altminteri, tot ea mi-a modelat personalitatea. Pentru că fratele şi sora au considerat ca de la sine înţeles ca eu să fiu, într-o anume măsură, cînd copilul lui, cînd al ei, în diverse etape ale vieţii mele. Am trăit mai mulţi ani împreună cu mătuşa decît cu mama, însă este prea devreme ca să vorbesc despre toate astea.

Ajung acum la unul din punctele mele cele mai sensibile, care mi-a influenţat mult evoluţia. Am avut foarte puţin de-a face cu familia mamei; nu mi-a rămas nici o amintire personală, în special despre bunicii de pe linia maternă. Mi s-a povestit totuşi că bunicul, pe nume Marcovici, era originar din Galiţia. A fost un tînăr sărac, elev deosebit de dotat, care a studiat Talmudul la şase ani, iar la zece nu mai avea nimic de învăţat de la profesori. A plecat la Odesa pentru a-şi continua studiile. Acolo a întîlnit-o pe viitoarea lui soţie, care provenea dintr-o familie bogată şi era cu un cap mai înaltă decît el. S-au îndrăgostit unul de celălalt şi au fugit în România pentru a se căsători. S-au aşezat la Galaţi, pe malul drept al Dunării, aproape faţă în faţă cu Brăila, şi bunicul a devenit un prosper

negustor de vinuri. Soţia lui a avut cel puţin treisprezece copii, din care au supravieţuit doar şapte. Unicul fiu era idolatrizat de surori — mama mea fiind a treia în ordinea naşterii — şi de părinţi, care 1-au trimis la Praga să facă studii de inginerie, încheiate cu succes. Dinspre partea surorilor, norocul nu i-a surîs deloc. A trebuit să le înzestreze în mod consistent şi să aibă grijă de nevoile celor ale căror căsătorii s-au terminat prost. Şi azi îmi mai amintesc expresia severă întipărită pe chipul lui, deşi părea indescifrabilă pentru un copil. Mai tîrziu, mi-am spus că, obsedat de respectabilitate, le ţinea din scurt — se şi bîrfea pe tema asta. Nu a recunoscut niciodată existenţa mea, nici măcar cu o privire, ca şi cum naşterea mea ar fi fost nelegitimă. De altfel, familia aceasta forma un fel de bandă, fratele şi surorile erau foarte uniţi, sentimentali, călduroşi şi veseli, grijulii unii cu alţii. De unde şi contrastul: pe linie paternă, o familie de solitari, nu prea numeroşi şi trăind izolaţi, iar pe linie maternă o familie cu instincte gregare, zgomotoasă şi neastîmpărată, surorile, soţii, verii vîrîndu-şi neîncetat nasul unii în treburile altora.
Anii copilăriei... Nu vreau să devin sentimental, însă inima tot mi se strînge. Singura amintire emoţionantă care mi-a rămas este o imagine clară, în care mă văd plimbîndu-mă împreună cu mama şi tata. Ea purta un fermecător prenume francez, Charlotte, care se potrivea de minune cu aerul ei zglobiu. Avea un trup mlădios, de talie mijlocie. Chipul oval, cu nasul delicat, gura mică, însă desenată cu fineţe, ochii oblici, de un cafeniu închis, îi dădeau un aer oriental, în armonie cu tenul mat şi cu părul lung, castaniu. Trebuie să fi părăsit cu o oarecare părere de rău, la douăzeci de ani, lumea veselă şi feminină a surorilor ei, pentru a trece de cealaltă parte a Dunării. Ca să se trezească printre nişte străini severi, pătrunşi de poziţia lor socială, mai ales mătuşa mea, o tînără rezervată şi cultivată, şi bunicul, un om rănit, însă nu mai puţin caritabil. Mama se număra printre acele femei care adoră să placă şi să fie înconjurate de admiraţie, în fiecare dintre mişcările ei exista un soi de nonşalanţă, nu şi atunci cînd alerga după tata. Ii zîmbea cu o fericire nevinovată şi mîndră, înălţîndu-şi faţa către el, asemenea unui copil. Tata era un bărbat foarte înalt, cu nişte ochi albaştri nemaipomeniţi, cu mîini albe, cu degete fine, care săreau în ochi, pentru că avea grijă să le arate, încheindu-şi tacticos nasturii de la haină sau de la palton. Avea orgoliul propriului fizic, pe care-1 considera a fi ceva cu totul natural, în faţa căruia toată lumea trebuia să se plece. Strălucirea celor doi tineri (ea trebuie să fi avut vreo douăzeci de ani şi el douăzeci şi şase) mă subjuga, într-atît, încît m-am considerat mult timp dizgraţios în comparaţie cu ei. Cu toate astea, am moştenit tenul mat al mamei şi, deşi am ochii verzi, fizic, mă asemăn indiscutabil cu tata. Nu însă şi înclinaţia lor pentru veşmintele bine croite, pentru podoabele şi eleganţa care cuceresc în filmele anilor '20.
In timpul plimbării, ea mă ţinea de mînă, se apleca să primească sărutul aşteptat pe obraz, rîdea cu un rîs senzual şi scurt, îl urmam

pe tata la o distanţă de un pas, privindu-1 cum saluta în stînga şi în dreapta, scoţîndu-şi ceremonios pălăria. Nici un detaliu nu distona, de la zîmbetul reţinut, pînă la înclinarea bustului. Aşa se petreceau lucrurile în toate familiile şi pentru toţi copiii.
îmi mai amintesc în mod confuz un mare tumult acasă. Tata şi mama sfîrşeau totdeauna prin a se certa. In anii aceia, meseria îi cerea tatei să călătorească şi acesta era în mod inevitabil subiectul certurilor lor. Nu erau de acord asupra nici unui subiect. Atmosfera veselă şi iubitoare care domnea la noi înainte se deteriora. Nimănui nu-i mai păsa de simţămintele celorlalţi. Mama era nefericită şi plîngea adesea, încerca totuşi să-1 înduioşeze pe tata şi vorbeau pînă noaptea tîrziu. Degeaba se străduia, degeaba voia s-o ia de la capăt, să şteargă ceea ce nu se putea şterge, eforturile ei rămâneau fără nici un rezultat. Aşa stăteau lucrurile. Mă străduiam să fiu cuminte, să mă port bine cu mama, care era însărcinată — cred că a pierdut un băiat, mai mic ca mine —, şi să am grijă de sora mea, după ce s-a născut. S-ar putea spune că ştiam dinainte scenariul care avea să se desfăşoare, cuvintele care aveau să fie rostite. Şi că voiam să le împiedic printr-un ritual magic, însă nimeni nu-1 observa şi nici nu mă felicita. Ca şi cum era de la sine înţeles că sentimentele mele nu contau şi că nu aveam a suferi din cauza a ceea ce se petrecea între tata şi mama.
O umbră şi mai întunecată, şi mai ameninţătoare decît certurile dintre ei era cea a despărţirii lor. Nu ştiam prea bine ce însemna asta, însă presimţeam că nu putea fi ceva bun. Este una dintre puţinele mele amintiri din copilărie care a rămas limpede: spaima de a nu mai locui în aceeaşi casă cu părinţii şi cu sora mea. De fapt, de a nu mai avea nici un fel de casă. Imaginea asta mi-a rămas din ultimele luni petrecute alături de ei. Ce sens ar avea să insist asupra acestui eveniment îndepărtat, chiar dacă a fost cel mai grav din viaţa mea? Cuvintele sînt prea sărace pentru a exprima întinderea dezastrului, care ne-a lăsat pe toţi patru îndureraţi şi în lipsuri. Şi mi-ar fi cu neputinţă s-o fac fără să-mi încalc pudoarea. Divorţul reprezenta atît o umilire pentru cei doi soţi, cît şi o ruşine pentru familiile lor. N-aş vrea să întîrzii asupra acuzaţiilor ce au curs din ambele părţi, procedura fiind destul de lungă. Se considera că afacerea nu-i privea decît pe adulţi şi nimeni nu se ocupa, cum se întîmplă azi, de psihologia copiilor. Lumea credea că ei nu văd nimic, nu aud nimic şi că nu sînt deloc, sau aproape deloc, afectaţi. Cei care cred astăzi, cînd divorţul a devenit ceva banal, că, dacă li se explică copiilor de ce tata şi mama se despart, despărţirea nu lasă urme de neşters în sufletul şi trupul lor, se înşală. Nu s-a schimbat decît teoria şi raţionalizarea ei. Aceleaşi cauze produc însă aceleaşi efecte. Oricine a trecut printr-o astfel de încercare îşi pierde sentimentul invulnerabilităţii şi încrederea în sine, pe care nu le pot oferi decît iubirea unei familii intacte. Cît de diferită ar fi fost viaţa mea dacă fiul nu ar fi fost încredinţat tatălui, iar fiica

mamei, conform obiceiurilor vremii. Nu bănuiam că asta avea să mă înstrăineze pentru totdeauna de ea.
Oricît de aprigă va fi fost înfruntarea dintre cele două familii, nu am fost totuşi lipsit de consolare. Aş fi preferat ca ea să vină de la tata sau de la mama. Astfel, măcar iubirea pentru unul dintre părinţi ar fi rămas neştirbită. Imediat după divorţ, de mine s-au ocupat însă bunicii. Poate pentru că se gîndeau la propriii lor copii dispăruţi. Mi se părea că ceva se încheiase şi că ceea ce sperasem nu se întîmplase. Toate şansele de a avea o casă a mea se epuizaseră.
Cînd am sosit în casa bunicilor, eram stăpînit de o groază sacră. De îndată ce le-am trecut pragul, sinceritatea primirii lor şi, poate, un soi de fericire, mi-au împrăştiat însă temerile. Adevărata mea copilărie, cea de care sînt conştient, a început alături de ei. Ei s-au îngrijit în primul rînd de sănătatea mea şi, bănuiesc, de mîntuirea mea religioasă.
6 septembrie 1978
E totuşi caraghios, mă gîndeam eu, în timp ce o ascultam pe Joan Baez. Avea o voce melodioasă şi puternică, chipul îi era destins, calm, ca şi cum s-ar fi rugat. Trecuseră aproape zece ani de cînd o ascultasem în California. Pe atunci, cîntecele, muzica ei aveau inflexiuni revoluţionare, în această seară, în sala de concert care gemea de lume, fierbînd de zvonurile despre atentatele palestiniene din oraşul vechi, aceleaşi cuvinte, aceleaşi acorduri lăsau să răzbată armonii religioase. Cele ale unei recitatoare care intonează psalmi şi melopee baptiste, într-o biserică imensă, de construcţie recentă.
O priveam, ţinea ochii închişi. Părul îi era strîns sub o pălărie, capul lăsat pe spate, iar bărbia înălţată în sus exprima extazul. Poate că aşa li se întîmplă tuturor, m-am gîndit eu. Chiar şi mie, a cărui ultimă scînteie de credinţă s-a stins. Nu însă şi credinţa în emoţii, în preceptele vieţii, în melodii, în imaginile întipărite în tot trupul, pe vecie. Ca şi cum trecerea anilor nu le-ar toci realitatea, ci mai curînd le-ar înfăşură în văluri, fiecare adăugîndu-le o nouă semnificaţie, la prima vedere invizibilă.
Bineînţeles că nu mai privesc spre cer, ci spre pămînt, şi totuşi nu orice păcat este îngăduit. Iar dacă, din întîmplare, mă văd obligat să particip la rugăciunea în comun, aştept de la ea aceeaşi împlinire, inclusiv tristeţea aceea pioasă, veche de multe milenii. Ştiu că locul meu este în colectivitate. Şi că viaţa nu ar fi decît un disc uzat şi zgîriat dacă nu aş fi capabil de această credinţă şi dacă nu aş simţi această împlinire unică. Nu pentru că sufletul meu ar mai fi religios, sau că m-ar mai preocupa cele sacre. Voi fi păstrat totuşi, din copilărie, ceea ce nu se dobîndeşte conştient si nici în solitudine: predispoziţia, patima celui credincios. Dacă îţi propui, cu bună ştiinţă, să adormi, e mai mult ca sigur că te pîndeşte insomnia; dacă te străduieşti în mod conştient să crezi, te aşteaptă neapărat eşecul. La fel şi dacă vrei în mod deliberat să nu crezi, căci sîntem supuşi

forţelor inconştientului. Mă gîndesc la bunicul şi la felul în care a procedat el. Totul i-a venit în modul cel mai natural. A preluat obiceiurile din vechime, a mers pe calea unei vieţi dinainte hotărîte. O cale care ar fi putut fi alta, o credinţă care nu m-ar fi atins, dacă aş fi rămas alături de părinţii mei. Acesta este destinul uman.
Scriu aceste amintiri într-o deplină izolare, în casa lui Yemin Mosche. Mosche era prenumele bunicului. Cu trecerea anilor, chipul său s-a limpezit, s-a dilatat şi acum acoperă toată pagina. Cred că el şi bunica erau preocupaţi de mîntuirea mea sufletească, întrucît, chiar şi înainte de divorţul părinţilor mei, mă invitau la ei mai ales vinerea seara. Cînd soseam, îmbăiat, cu lenjeria împrospătată, bunica tocmai termina de curăţit şi de lustruit prin casă, îndeletniciri care semănau cu un ritual de purificare. Sau trebăluia la bucătărie, pregătind supa aurie de găină, cu paste de casă, tăiate subţire, crap umplut şi nu mai ştiu ce alt fel de mîncare. Apoi punea masa, aşeza pe ea o pîine moale, aurită cu gălbenuş de ou şi potrivea lumînările, topind puţină ceară, în două sfeşnice mici, cu gesturi pe care doar Dumnezeu ştia cîte generaţii le făcuseră înaintea ei, iar eu mă simţeam emoţionat urmărindu-i mişcările. Aşa o văd după atît de mult timp. Pe măsură ce ziua scădea, pacea şi tăcerea umpleau casa, în aşteptarea Sabatului, care avea să înceapă într-o atmosferă cucernică, ca şi cum, într-o mişcare solemnă, pămîntul tindea să se contopească cu cerul.
In asemenea ocazii, îl însoţeam uneori pe bunicul la sinagogă, unde el se ducea îmbrăcat în hainele de Sabat. Eram prea mic ca să înţeleg ce vedeam. Păstrez însă o impresie puternică despre clipa cînd el închidea ochii şi începea să se roage laolaltă cu ceilalţi bărbaţi. Chipul lui, deja ridat şi îngălbenit, cu trăsăturile îmblînzite de o barbă albă, scurtă, fremăta în jurul buzelor delicate. Ele se mişcau cu repeziciune si, fără să-şi ridice pleoapele grele, fără să arunce vreo privire pe cartea de rugăciuni, ştia cînd se ajungea la capătul paginii. Cu degetul mare, pe care-1 umezea într-un fel aparte, întorcea pagina cu colţurile rupte, ca să treacă la următoarea, fără a înceta să se bată cu palma-n piept. Fără să vreau, imitam legă-narea corpului lui înainte si înapoi, de la stînga la dreapta, mişcare care ritma rugăciunea pe jumătate cîntată, pe jumătate murmurată. Şi cînd, uneori, vocea i se înălţa într-un nesfîrşit bocet cîntat, apoi cobora din nou, mă străduiam să-1 urmez cît mai bine cu putinţă. Apoi îmi luam ochii de la el şi mă uitam la cele două mîini din lemn sculptat, vag aurite, din vîrful chivotului sfînt, încrucişate pentru *a* binecuvînta taţii, bunicii şi sinagoga. Chivotul era foarte vechi, ca şi sulurile Bibliei pe care le conţinea şi al căror secret mă fascina. Nu spune oare Kabbala: „Dincolo de Carte este o altă Carte?". Din spatele chivotului se filtra o lumină blîndă, care învă-luia şirul de bărbaţi, binecuvîntîndu-le capetele plecate şi trupurile înfăşurate în şaluri de rugăciune. In asemenea clipe, păreau că se află în afara timpului, locuind undeva deasupra lumii. Pămîntul însuşi avea ceva nepămîntesc. Eram cuprins de speranţa că tata si mania

se vor împăca, lucrul mi se părea cu putinţă într-o lume înfrumuseţată de rugăciunea bunicului. Şi, în felul meu, mă rugam şi eu.
Văd apoi cum ne întorceam împreună acasă, unde bunica ne răspundea cu căldură în glas la urarea noastră „Sabat bun!". Luminările, pe care le binecuvîntase, luminau centrul încăperii, în timpul mesei, începînd cu vinul din struguri uscaţi turnat într-un pahar fără picior, din argint nelustruit, fiecare bucată de pîine, fiecare fel de mîncare erau binecuvîntate. Rugăciunile şoptite se înălţau din inimile noastre rănite către un Dumnezeu milostiv. Un puternic izvor de viaţă urca în noi cînd mergeam la culcare. In pat, mă mai gândeam puţin la cele întîmplate şi adormeam cu murmurul binecuvîntărilor zumzăindu-mi în urechi. Ca şi cum m-ar fi aşteptat o noapte plină de miracole şi minuni.
A doua zi nu aveam voie nici să aprindem focul, nici să gătim, să scriem sau să lucrăm în vreun fel sau altul. Era interzisă orice activitate. Nu este însă prea uşor să respecţi această poruncă cînd nu ai decît patru sau cinci ani. Ai prefera să mergi la joacă cu ceilalţi copii în jurul sinagogii, şi asta şi făceam pînă la masa de prînz. încă un motiv pentru care Sabatul a rămas adînc înscris în memoria mea. Este pentru mine ca o oglindă care păstrează o imagine a copilăriei. Singura în care mă văd fericit azi, cînd copilăria este atît de departe.
Abia după douăzeci de ani am înţeles sensul celei de-a treia cine de Sabat, la care bunicul mă ducea uneori, însă foarte rar. Pe atunci eram doar mîndru să mă aflu printre adulţii strînşi în jurul rabinului, la apusul soarelui. Cu privirea îndreptată din cînd în cînd spre vechiul chivot al legii, bătrînul adus de spate, cu gesturi de mumie, se însufleţea povestind minunile lui Dumnezeu sau tainele pe care le dezvăluia lectura cărţilor sfinte. Sau îi asculta pe credincioşii mînioşi pe sărăcia vremurilor şi pe nedreptăţile omeneşti. Sau, o dată aşezaţi la masă, după ce băuseră şi cîntaseră, oamenii comentau spusele rabinului, sensul vreunui pasaj din Biblie care dezvăluia mersul pe care Dumnezeu voia să-1 imprime lumii. Rostogolirea surdă a cuvintelor fremăta de emoţie. Şi, în încăperea plină de mireasma tămîiei şi a cerii luminărilor aprinse, ei se înfruptau din plăcerile amestecate ale comuniunii, ceremonialului şi melopeii.
Ce se petrecea oare în forul lor interior, cînd intonau cîntul acela tînguitor, ale cărui versuri ebraice erau ritmate de refrenul idiş: „O săptămână bună, o săptămînă bună"? Părea că răzbate de la o distanţă uriaşă, din timpuri de mult trecute. Reluat din cînd în cînd, cîntul străbătea dincolo de zarva conversaţiei. Ca şi cum ar fi vrut să amîne cît mai mult clipa despărţirii de sîmbătă noaptea, în cele din urmă, vocile amuţeau. După o tăcere de cîteva clipe, erau aprinse cîteva lămpi mari. O dată sala luminată, fiecare se ridica şi se adresa vecinilor: „Sfîntul Sabat s-a încheiat", îşi lua lucrurile şi se întorcea vesel acasă. Era un sentiment împărtăşit de toate aceste fiinţe însetate, ce-şi astîmpărau setea la izvorul timpului.

Amintirea pe care am păstrat-o de la cea de-a treia cină nu s-a şters niciodată. Ca şi cum aş fi devenit straja acelor umbre. Multă vreme nu i-am înţeles sensul mistic, pînă într-o seară cînd, la masă, i-am pronunţat numele. Vecinul meu de masă m-a rugat să i-o descriu şi mi-a spus apoi că era vorba de un ritual hasidic. în timp ce eu crezusem dintotdeauna că toată lumea practica obiceiul atît de drag mie, care se prelungea pînă la căderea nopţii.
Nefiind scriitor, nu ar trebui să încerc să reînvii acele clipe, cînd murmurul rugăciunilor întretăiate de melopei alterează trăsăturile feţelor în extaz şi înlesneşte comuniunea dintre oameni. Am îndrăznit totuşi s-o fac pentru că ele reprezintă tot ce a mai rămas viu şi fericit din cei dintîi ani ai vieţii mele. în acest sens, bunicul a învins, dacă, aşa cum presupun, era preocupat de mîntuirea religioasă a sufletului meu. Desigur, nu vreau să ştiu nici de Dumnezeu, nici de destinul mistic al omului, însă bunicul a învins pentru că mi-a inculcat sentimentul benedictiunii. Sentimentul că lucrurile cele mai umile, fiinţele cele mai obişnuite pot fi transfigurate printr-un gest de veneraţie şi prin sunetul cristalin al cuvintelor ce-1 însoţesc. Că noi le conferim astfel o putere pe care nu o posedă lucrurile în care nu s-a investit nici un gest, nici o voce. Sîntem pătrunşi de o emoţie plină de recunoştinţă faţă de viaţa creată de cuvîntul omenesc şi de credinţa răspîndită de el.
Or, nu-mi vine uşor să mărturisesc că mă simt incapabil să depăşesc în forul meu interior tensiunea dintre lumea binecuvîntată şi cea pămîntească, între care se împart aspiraţiile si năzuinţele mele. Sau că sîmbăta nu este o zi ca toate celelalte. Şi că la ora cînd soarele apune şi se aprind stelele simt că trec dintr-o lume în alta. Uneori, asemenea locuri mi se par ridicole şi chiar umilitoare. Şi totuşi, oricine şi-a pierdut pietatea, cum este cazul meu, păstrează mereu o legătură cu ceea ce n-a pierdut. Aşadar cu experienţa pietăţii, pe care ştie că nu o poate obţine decît o singură dată în viaţă. Tot astfel, bărbatul care a iubit o femeie şi apoi s-a îndepărtat de ea rămîne legat, nu atît de acea femeie, cît de iubirea descoperită în ea, pe care nu-i stă în putinţă să o renege.
Ceea ce mă rănea însă şi mă făcea să mă simt izolat pe durata acelor sîmbete binecuvîntate era indiferenţa oamenilor faţă de trăirile mele atît de intense. Eram asemenea cuiva lovit de o boală gravă, care se trezeşte cufundat în tumultul unei sărbători, printre fiinţe vesele şi fără de griji. Şi care sfîrşeşte prin a fi scîrbit de sărbătoare şi de cei ce o sărbătoresc. Fără îndoială că am încercat un astfel de sentiment faţă de bunicul care, cufundat în credinţa sa, nu intervenea pe lîngă părinţii mei pentru a le salva cuplul. De parcă şi-ar fi interzis să le sondeze rănile de dragoste, să le producă sîngerări morale. Ca şi cum ar fi încercat o senzaţie de jenă faţă de ceea ce fără doar şi poate că dezaproba, văzînd în toate astea o pată pentru propria-i familie. Tata era unicul lui fiu şi sînt aproape sigur că nu i-a adresat nici măcar o dată vreun reproş, de altfel meritat,

pentru un comportament care, chiar şi din propriu-i punct de vedere, nu putea fi decît condamnabil.
Situaţia era cît se poate de delicată. Pînă astăzi, nu am mărturisit nimănui suferinţa mea de atunci. In ce termeni să vorbesc însă despre ce i-a făcut pe ai mei să se sfîşie şi cum să exprim ce anume i-a despărţit ? Sînt sigur că totul a început cînd, la întoarcerea dintr-o călătorie de afaceri, tata s-a dus să locuiască la nişte prieteni, pe o stradă vecină. La început venea să ne viziteze şi se juca cu sora mea şi cu mine. Ceea ce m-a făcut să cred că părinţii mei amînaseră pe mai tîrziu rezolvarea neînţelegerilor dintre ei. Trebuie însă să recunosc că domnea discordia şi arbitrarul. Pentru un copil, asta însemna că, în fiece clipă, cerul stătea să se prăbuşească peste el. Şi că, în afara unor rare perioade de acalmie, nu putea fi sigur de nimic. Neînţelegerile dintr-un cuplu ar putea fi comparate cu o pernă pneumatică pe care tot încerci să o cufunzi în apă. Degeaba te străduieşti s-o împingi cît poţi mai adînc, se ridică dintr-o dată şi tot aşa, pînă te laşi păgubaş.
Nu ştiu care dintre ei, tata sau mama, a renunţat mai întîi.
Despre ea păstrez o imagine clară: înlăcrimată, agitîndu-se printre valize, rochii împrăştiate şi puzderie de alte mărunţişuri. Ceea ce mă umplea de groază şi, în acelaşi timp, îmi dădea un sentiment de uşurare, de vreme ce bătălia maritală se încheia, însă nu îmi mai amintesc cum am aflat, în 1930, cred, că părinţii divorţau cu adevărat. Oricît de arbitrară ar fi fost decizia judecătorului de a încredinţa fiica mamei şi băiatul tatălui, ea a avut drept consecinţă nu numai fixarea unui destin, dar şi ireversibilitatea lui. Cum să nu prevezi că, fiecare dintre părinţi reîntorcîndu-se împreună cu copilul în propria familie, acesta va deveni prizonierul ei ? Şi că divorţul trăit ca o pată pe blazon avea să declanşeze ostilităţile? Mai tîrziu, cele două familii nu s-au mai salutat, nu şi-au mai vorbit şi s-au înfruntat asemenea unor triburi rivale. Interziceau bărbatului sau femeii divorţate să facă fie şi cel mai mic pas spre celălalt sau să se vadă pentru a reînvia flacăra iubirii, chiar dacă ei ar fi dorit-o.
în orice caz, această reluare în posesie a părinţilor mei de către familiile lor m-a făcut să-mi pierd mama, în timp ce sora mea şi-a pierdut tatăl, în sensul cel mai exact al cuvîntului „a pierde", în ciuda lacrimilor ei şi deşi consimţise la divorţ cu tristeţe şi disperare, fapt este că, în anii următori, nu mi-am văzut mama decît de trei sau patru ori. Legătura dintre noi s-a încheiat într-o profundă eclipsă, care a durat cît toată viaţa ei. Trebuie să mărturisesc că nu mi-a lipsit, însă am suferit uneori din această cauză. Nu mi-a lipsit pentru că, de foarte tînăr, am fost înclinat să mă feresc de disperare. Apoi împrejurările istoriei mi-au scurtat copilăria şi m-au transformat într-un un adult făcut la repezeală.
Şi totuşi, şi astăzi încă mă mai întreb: cine a fost această femeie ? Care i-au fost sentimentele faţă de mine, de nu a încercat niciodată să mă revadă? Mai ales după ce nu am mai locuit cu tata şi am

părăsit România. Pentru mine, ea a păstrat chipul unei enigme. Acum cîţiva ani, mi-am împărtăşit perplexitatea cuiva care o cunoscuse către sfîrşitul vieţii ei. Răspunsul nu s-a lăsat aşteptat: „Nu s-a iubit decît pe sine". Apoi, luîndu-şi seama: „Nu s-a iubit nici măcar pe ea însăşi. Altceva iubea ea, propria securitate şi propria familie. Or, voi nu făceaţi parte din ea". Am simţit cum mi se sfîşia inima, nu atît de părere de rău, cît de absurditatea explicaţiei. Persoana în cauză m-a întrebat apoi dacă o iertasem, întrebarea m-a surprins. Să fii un fiu părăsit de propria mamă nu te predispune la indulgenţă, fără doar si poate. Insă resentimentul este o otravă de care am reuşit, o dată cu trecerea timpului, să-mi spăl spiritul şi sufletul. Cu trecerea anilor, mama a devenit pentru mine o absenţă. Aş fi putut totuşi să mă obişnuiesc să trăiesc cu aceste fapte, însă ceea ce mă tulbura cel mai mult, era că nici părinţii mei, nici mătuşa mea, nimeni nu a vrut să-mi dezvăluie cauza divorţului. Toate cercetările mele în acest sens s-au dovedit vane. Poate că se aruncaseră unul în braţele celuilalt, prea tineri la douăzeci de ani, cu visul unei iubiri în stare să triumfe asupra slăbiciunilor lor şi să reziste la toate vicisitudinile existenţei. Se întîmplă să te căsătoreşti din dragoste şi să divorţezi dintr-o neînţelegere, dacă nimeni nu te împiedică să aluneci pe o pantă periculoasă, îmi vine să cred că mai curînd acesta a fost cazul lor, dacă e să mă iau după o conversaţie pe care am auzit-o pe cînd aveam douăzeci de ani. Mătuşa mea îşi întreba vărul: „Oare Jean (adică tata) şi-a iubit soţia? — Mult, i-a răspuns el. Şi ea îl iubea mult, mult mai mult decît pe oricare alt bărbat de atunci încoace".

Aceste cuvinte nu m-au surprins cu adevărat, căci ştiusem dintotdeauna că se iubiseră. Dar chiar şi acum, si chiar gîndindu-mă bine, nu îi văd decît despărţiţi, în aşa măsură încît nu păstrez nici o amintire precisă din epoca îndepărtată cînd erau soţ şi soţie şi cînd, împreună cu sora mea, alcătuiam o familie. Trebuie să fi avut totuşi jucării, un urs de catifea, trebuie să fi alergat pe străzi şi să mă fi bătut cu alţi copii. Mîna mamei trebuie să-mi fi mîngîiat obrazul, iar tata trebuie să şi-o fi trecut pe a lui prin părul meu. Trebuie să mă fi culcat, încălzindu-mi patul cu un vas cu jăratic, în serile de iarnă. Şi cînd eram bolnav, trebuie să-mi fi adus laptele, să fi vegheat la căpătîiul meu, îngrijoraţi, pînă tîrziu în noapte.

Or, despre toate astea nu regăsesc în memoria mea nici o urmă, ca şi cum sfărîmarea micii noastre familii ar fi reprezentat o catastrofă care a înghiţit tot ce o precedase. Cel puţin aşa am privit eu în urmă, luptîndu-mă să descopăr adevărul. Fără succes. Pînă acum, cînd s-au aprins, la suprafaţa memoriei mele întunecate, nişte puncte luminoase — bunica, bunicul, casa lor - care mi-au făcut semn de pe celălalt mal.

Dintr-o dată obosit, m-am lăsat pe spătarul scaunului şi am închis ochii, întrebîndu-mă: „Ce-a mai rămas din anii copilăriei mele?".

22 septembrie 1978

Prins de seminarii, de lectura documentelor şi de mutare, nu am mai apucat să scriu nici măcar un singur rînd de trei săptămîni. Tocmai am terminat recitirea teancului, încă foarte subţire, de note. Şi îmi dau seama că ceea ce m-a împiedicat să scriu a fost mai ales faptul că am înţeles cît de incerte îmi erau amintirile. Mă simt asemenea unui acrobat care se avîntă pe sîrmă şi vede, sub el, chipurile şi gesturile amestecate din prăpastia memoriei, fără a reuşi însă să le deosebească. Dacă aş fi început să-mi aduc aminte acum cîţiva ani, cînd cei care m-au cunoscut în copilărie mai erau printre noi, aş fi evitat profeţiile despre trecut. O dorinţă, de altfel, iluzorie. Ori de cîte ori încercasem odinioară să-i pun întrebări tatei, am simţit cît de greu îi venea să-i vorbesc despre trecut. Pentru că, în loc să-mi răspundă, se enerva cînd îi aminteam de lucruri de care el nu voia să-şi amintească. Sînt sigur nu că mie îmi dădea atenţie, începea să se justifice pentru el însuşi, adresîndu-mi-se ca şi cum aş fi avut tot zece ani şi nu aş fi înţeles nimic din lumea adulţilor. Aşa proceda de ani de zile, pentru a-şi ordona trecutul, nu însă şi pentru a-1 înţelege mai bine. Era înduioşător să-1 auzi vorbind despre gloria, acum stinsă, a familiei. Bietul tata era sincer convins că avusese o tinereţe respectabilă, în toate privinţele conformă cu simţul datoriei. Poate că aceasta este soarta copiilor, să se ardă la flacăra bunelor intenţii ale părinţilor. In fond, îmi părea rău să-1 văd în starea aceea. Personal, îl preferam aşa cum fusese: cu obiceiurile proaste şi cu nenumăratele trădări, cu inconsistenţa atît de caracteristică lui şi atît de nefericită. Acum era prea tîrziu, nimic nu mai putea fi schimbat: tot ce învăţase de-a lungul întregii sale vieţi fusese să-şi urmeze în primul rînd propriile plăceri şi apoi să-şi reproşeze acest lucru.

Uneori se întîmplă ca o scrisoare pe care nu o mai aştepţi să ajungă la destinaţie, ca un eşec pe care-1 crezi definitiv să se metamorfozeze în reuşită, ca o situaţie ce părea disperată să se rezolve, într-o asemenea clipă, îţi dai seama că nu este totul pierdut. A intervenit norocul. Or, de acest fel de noroc, şi numai de acesta, am avut parte toată viaţa, şi nu în mică măsură. După ce mi-a adus confuzia şi nesiguranţa amintirilor de demult, Ierusalimul mi-a dat o mînă de ajutor. Eram foarte intrigat de faptul că înţeleg atît de bine ebraica şi că o pot chiar vorbi. Deşi pronunţia mea trezea ilaritatea şi trebuia să mă corectez mereu ca să mă pot face înţeles. Insă această limbă îmi era mai familiară, mai apropiată decît engleza. Cuvinte şi fraze auzite demult răsunau din nou în auzul meu. Păreau învăluite de ceva ciudat şi afectuos. Ebraica făcea ca memoria să-mi devină mai sigură de sine, iar universul cuvîntător al copilăriei mele reînvia.

Toate acestea s-au petrecut acum mai bine de cincizeci de ani — cu secole în urmă, aşa mi se pare. în perioada divorţului, tata a început

să fie neliniştit de situaţia lui financiară. Crescut în bunăstarea tatălui său, se aştepta să se bucure de un venit confortabil, însă întreprinderea familială era în pericol. Fie că-i lipsea simţul comercial, fie că nu a ştiut să-şi ia măsuri de precauţie împotriva incompetenţei asociaţilor şi a debitorilor săi, bunicul nu le-a asigurat fiicei şi fiului său viitorul, în orice caz, afacerile îi mergeau tot mai rău. Bineînţeles că eu nu înţelegeam din ce motiv se plîngeau oamenii mari: nu sufeream de foame, nu-mi lipseau nici hainele, nici încăl-ţările şi nici nu mă simţeam dezavantajat faţă de ceilalţi copii. Ascultîndu-i, mă simţeam însă, fără să ştiu de ce, uşurat. Uşurarea pe care o simt copiii cînd cineva moare sau cînd are loc o catastrofă, cu speranţa că vor fi scutiţi să meargă la şcoală sau la culcare la ora opt seara, îmi imaginam aşadar că avea să se producă un eveniment ce va schimba cu desăvîrşire cursul lucrurilor. Şi care mă va smulge din păienjenişul confuz al sentimentelor şi relaţiilor în care eram cufundat.

Evenimentul 1-a constituit criza din 1930 din România, criză care a urmat crahului financiar al bursei de la New York. Criza părea că nu mai vrea să se termine şi făcea nenumărate victime. Oamenii nu mai reuşeau să facă faţă propriilor nevoi, iar avutul familiei noastre, acumulat de generaţiile precedente, se topea văzînd cu ochii. Atunci tata a început să simtă că cerul avea să se prăbuşească peste el. Părea deprimat, avea un aer rătăcit. Aşa cum am aflat mai tîrziu, a părăsit Brăila fără să chibzuiască prea mult, lăsîndu-mă la părinţii lui. Nu s-a dus însă prea departe: la Cahul, un orăşel din Basarabia, în regiunea dintre Prut şi Nistru, pe care ruşii o retrocedaseră românilor în 1918.

Atunci a început a doua etapă a copilăriei mele. în timpul lungilor luni de aşteptare şi nesiguranţă, tatăl absent s-a metamorfozat într-o figură a speranţei. Care s-a întruchipat în ziua în care s-a întors şi m-a privit cu un aer grav. Ca şi cum atunci descoperea pentru întîia oară ca avea un fiu. Doar dacă nu cumva va fi descoperit că era tată, ceea ce nu a încetat niciodată să-1 surprindă, în casă au avut loc destule conciliabule şi destulă agitaţie înainte ca lucrurile noastre să fie împachetate şi ca tata să mă anunţe că venise timpul să plecăm, ca să nu întîrzii la şcoală. O bună parte a călătoriei am avut impresia că era ţintuit de o anume forţă. O forţă asemenea unui brîu din cauciuc, a cărui strînsoare creştea pe măsură ce panglica se întindea. Nu voiam însă ca tensiunea să o rupă cumva şi să mă despartă de tata. Indiferent de tot ce lăsam în urmă, începeam o nouă viaţă alături de el, fără cale de întoarcere. Presimţeam că ne aşteptau ani frumoşi şi gîndul acesta mă făcea să mă simt bine. Au fost, din păcate, puţini la număr, însă presimţirea mea era corectă. Nu eşti niciodată atît de îngîndurat ca atunci cînd călătoreşti. Iar eu călătoream alături de tata. Şi eram foarte fericit, ştiu asta ca şi cum totul s-ar fi petrecut ieri. Pe măsură ce ne apropiam de Cahul, aflam de la el ce strălucire aparte dădeau acestor ţinuturi ploaia,

căldura, cele trei ape - Prutul, Nistrul şi Dunărea —, pămîntul fertil din care ţîşnea viaţa, cîmpurile arate, vitele cu mersul lor greoi şi domol. Satele nu erau prea departe unul de celălalt. Casele acoperite cu stuf se înfundau în pămînt, iar gardurile din mărăcini sau uluci care le înconjurau păreau că moţăie, indiferente la ce era în jur. Ajunşi la Cahul, am trezit pentru o clipă, nu mai mult, curiozitatea trecătorilor. Orăşelul nu avea decît cîteva străduţe, desenate fără nici un plan preconceput, pe care se aliniau casele, cele mai multe plăcute la înfăţişare, unele înconjurate de o grădiniţă, celelalte aşezate chiar la marginea drumului. Mă aflam într-o lume care mi se părea mai deschisă decît cea pe care o cunoscusem înainte. Se întindea cît vedeai cu ochii, de-a lungul străzii principale pe care soarele răspîndea valuri de căldură. La capătul ei s-a ivit şi casa noastră. Era puţin retrasă, construită din pietre gri-albăstrui, alcătuită dintr-un parter acoperit în parte de etaj. In curte se afla un hambar şi, într-un colţ, o grămadă de buşteni despicaţi în aşteptarea iernii. Nu creştea nici fir de iarbă. Cîteva găini ciuguleau, prea obosite ca să alerge sau să cotcodăcească.
însă tata m-a tîrît mai întîi de cealaltă parte a şoselei, pe un drum larg, de pămînt bătătorit. Ce se afla acolo? Un siloz, un antrepozit, n-aş fi putut spune cu exactitate. O clădire mare, înconjurată pe toată lungimea ei de o platformă din lemn, la care ajungeai urcînd cele cîteva trepte de la ambele extremităţi. Chiar şi înainte de a trece de poarta cea mare, te îmbăta mireasma paielor calde şi te fermeca pulberea aurie care plutea peste tot. Tata voia să-mi arate locul lui de muncă. M-am simţit de îndată ca acasă. Senzaţia propriei mele persoane, aşa cum stăteam, alături de el, era reconfortantă. Ca şi cum aş fi căpătat certitudinea că vara cerul va fi totdeauna albastru, grîul cu adevărat galben-auriu, iar căldura soarelui, atît de greu de îndurat la oraş, o binecuvîntare. O clipă care a însemnat atît de mult pentru mine! Astfel încît pînă şi astăzi îi mai simt amprenta aproape fizică. Cînd mă gîndesc la copilăria mea, îmi vine în primul rînd în minte imaginea antrepozitului de grîu, cu minunatele lui reflexe de un maroniu unduitor.
Am intrat apoi în casă, unde, spre marea mea surprindere, am fost întîmpinaţi de o femeie care trebuie să fi avut patruzeci de ani - deşi poate că, aşa cum li se întîmplă tuturor copiilor, mi s-a părut mai în vîrstă decît era în realitate. Fără să dea atenţie mirării mele, tata mi-a prezentat-o ca fiind guvernanta, venită de la Bucureşti pentru a se ocupa de casă şi de mine. Am privit-o: avea un chip vioi şi împlinit, nişte ochi mari şi mobili, părul strîns într-un coc. Ea mi-a întors dintr-o dată spatele, ca şi cum nici nu aş fi existat, şi mi-a dus bagajul înăuntru. O primire pe care nu am uitat-o niciodată, în ziua aceea, cred, s-a fixat imaginea tatei alături de o altă femeie, care avea cu el raporturi speciale, misterioase, foarte importante. Şi poate că a fost prima dată cînd m-am văzut ca un personaj — dar aceasta este o altă poveste. O vreme, i-am observat pe cei din casă,

două sau trei persoane. Viaţa casnică se desfăşura după reguli bine stabilite, iar mie mi se şi distribuise un spaţiu. Iar dorinţa mea de a face parte din ea a fost îndeplinită de cum am auzit-o pe guvernantă spunîndu-mi, cum avea s-o facă de fiecare dată cînd mă invita la masă: „Vă rog să poftiţi".
Din ziua aceea am fost asemenea unui copil care primise o jucărie nouă, o jucărie complicată, şi care nu se mai satură tot jucîndu-se cu ea. încercam să demontez componentele acestei vieţi cu persoane necunoscute şi chiar străine unele de altele, într-o intimitate cotidiană. Le mînuiam cu precauţie, ca să văd cum se îmbină, speriat ca nu cumva jocul să se sfîrşească dacă fac vreo greşeală. Mi-am dat curînd seama că teama mea nu era întemeiată. Era firesc ca o zi să se scurgă de la un capăt la altul fără să mă aştept la o asemenea catastrofă.
La început, tata s-a comportat în mod exemplar. Părea hotărît să fie o gazdă desăvîrşită şi să mă trateze ca pe un musafir de seamă, ale cărui reticenţe trebuiau învinse. Şi-a făcut timp şi mi-a explicat care e situaţia, mi-a vorbit despre afacerile lui, despre care am înţeles doar că se bazau pe exportul de cereale către ţinuturi străine. Din punctul lui de vedere, prezenţa mea alături de el însemna că se dovedise în stare să-şi rezolve singur dificultăţile şi să iasă din impas. Le demonstra propriilor părinţi, de pe celălalt mal al fluviului, de ce era în stare. Dar şi celor din Cahul, unde venise de unul singur. Acum, toată lumea putea constata că avea un fiu. Ceea ce îi conferea un anumit statut într-un oraş unde, fără copii, nu valorai nici cît un ţigan nomad. Cu timpul, am înţeles că asta îmi crea şi obligaţii.
în sine, faptul mi-a oferit un strop de securitate şi de împăcare. Da, la început, m-am gîndit la mama şi la sora mea mai mică. Cum însă în rest nu-mi lipsea nimic, cu timpul nici ele nu mi-au mai lipsit. Era un punct sensibil, deşi nimeni nu voia să ştie şi nici să vorbească despre el. Evoc cu atîta insistenţă primele zile petrecute la Cahul pentru că ele au însemnat totdeauna pentru mine descoperirea tăcută a unui spaţiu căruia am simţit din capul locului că îi aparţin. Pe cît îmi amintesc, momentul cel mai delicios al zilei era micul dejun. Tata muncea din greu. Se scula la cinci sau şase dimineaţa în fiecare zi. Se ducea să deschidă antrepozitul, să negocieze cîte o încărcătură de grîu sau să se încredinţeze că şlepurile care trebuiau să-1 transporte erau disponibile. Cînd venea acasă, pe la ora opt, îl aşteptam, aşezat deja la masă. Servit cu multă atenţie, el lua un mic dejun copios, cum obişnuiesc cei pe care meseria îi obligă să se scoale în zori. în timp ce-mi beam cicoarea, îl priveam cum mînca tacticos, cu poftă, un biftec impunător, garnisit cu legume şi cu vin. Ca şi cum ar fi vrut ca plăcerea să dureze, ne povestea, mie şi guvernantei, care îi dădea replica, cu cine se întîlnise, ce făcuse, sau ce visase noaptea trecută. Ritualul putea dura chiar şi o oră, timp în care sărbătoream mijitul zilei, soarele care strălucea deja.

Dacă tata şi-a propus să-mi dea impresia puterii şi să-mi trezească admiraţia, a reuşit. Este un lucru neîndoielnic, pentru că-mi face plăcere să-1 descriu, aşa cum era în acele dimineţi. Cu excepţia micului dejun, prezenţa lui în restul zilei era însă imprevizibilă. De cele mai multe ori, venea acasă seara tîrziu, cu un aer preocupat, cu chipul marcat de o oboseală adîncă. După o cină rapidă, anunţa: „Cred că am să adorm pe loc". Muncea din răsputeri ca întreprinderea să meargă bine. „Sînt vremuri grele", spunea el mereu. Cum, în tinereţe, trăise în bunăstare şi fusese chiar lipsit de griji, de cum a izbucnit criza s-a simţit vulnerabil la loviturile sorţii. Mai mult decît frica de sărăcie, îl obseda ideea că ar putea decădea în societate. Mi-am dat seama de asta abia în timpul războiului, cînd a făcut o depresie nervoasă şi mi-a vorbit cu inima deschisă.

Am avut o cu totul altă impresie cînd am pătruns pentru prima oară, alături de el, în curtea şcolii. Ea se datora poate înălţimii sale — tata măsura aproape doi metri -, mersului său semeţ, forţei sale, care stîrneau admiraţia în ochii celorlalţi copii. O admiraţie ,pe care o simţeam revărsîndu-se asupră-mi, asociindu-mi-se, şi care m-a ajutat să învîng teama de necunoscut. Vedeam în el un protector; la rîndul său, el vedea în mine un factor menit a-i spori respectul, încă fragil, de care se bucura în mediul acela străin. Preocupare pe care o exprimase cu o zi înainte, cerîndu-mi pe un ton hotărît, întărit de guvernantă, să mă port bine la şcoală şi să-i promit că nu-1 voi face de ruşine. Ce altceva puteam eu descifra dincolo de vorbele lui, decît o ameninţare voalată: dacă nu voi corespunde aşteptărilor lui, avea să mă trimită Dumnezeu ştie unde. Aşa că am promis ascultare.

Iată-mă aşadar şi la şcoală, în clădirea mare, vetustă, mă aşteptau ani îngheţaţi, întunecaţi şi austeri, însăşi curtea, dacă se putea numi aşa, nu părea deloc făcută pentru joacă şi recreaţie, învăţătorul, un om între două vîrste, ne-a întîmpinat cu un zîmbet ostenit, nerăbdător. Zîmbetul se îmblînzea în fiecare dimineaţă, cînd ne silabisea literele albe de pe tabla neagră. Avea fără doar şi poate darul de a transmite taina alfabetelor şi de a ne-o preda ca şi cum ar fi aflat-o laolaltă cu noi. Am uitat să precizez, cînd am vorbit de litere, că era vorba de o şcoală ebraică, Tarbuth, cum existau în multe orăşele din Basarabia. Pe lîngă materiile tradiţionale, se preda şi ebraica. Tata mă înscrisese acolo pur şi simplu pentru că voise, ca majoritatea părinţilor, să mă protejeze de neplăcerile antisemitismului la care erau adesea expuşi copiii în şcolile publice. Pe acestea le-am frecventat arareori. Singura încercare serioasă pe care am făcut-o de a-mi continua studiile într-o şcoală publică s-a încheiat printr-o exmatriculare în toată regula — va trebui să o povestesc, însă mai tîrziu.

Şcoala era foarte reconfortantă şi, în scurt timp, a devenit a doua mea casă. Nu mi-a trebuit mult timp ca să mă obişnuiesc cu deosebirile dintre literele ebraice şi cele latine. Acestea din urmă îmi erau familiare, pentru că le vedeam zilnic tipărite pe paginile cărţilor sau

ale ziarelor. Iar celelalte îmi aminteau cartea de rugăciuni a bunicului, pe care el îmi arătase unele caractere numindu-le. în lipsa cunoaşterii limbii, învăţarea lor constituia însă un proces laborios, iar învăţătorul nostru îşi dădea duhul tot repetîndu-ni-le pînă obosea sau se înfuria. Furie de care ne veseleam cu nevinovăţie. Dacă reuşeam să învăţăm o literă era pentru el o victorie care dovedea că aveam bunăvoinţă. Şi nu se înşela.

La început, a fost o senzaţie ciudată să învăţ un alfabet care se citea şi se scria de la stînga la dreapta şi un altul care se orînduia de la dreapta la stînga. Aveam senzaţia că, prin simpla inversare a direcţiei, puteam, obţine sunete şi cuvinte diferite, că puteam trece de la o lume la alta. îmi imaginez că trebuie să fi crezut că, silabisind anevoios literă după literă, silabă după silabă, deveneam un iniţiat. Şi asta cu atît mai mult cu cît, atunci cînd făceam prea multe greşeli, nuieluşa învăţătorului îmi şuiera pe la urechi sau chiar cădea pe palma deschisă, lăsînd acolo stigmatul neştiinţei. Aşa îmi amintesc eu această perioadă, în timpul căreia sîrguinţa mea a urmărit mai puţin să acumuleze cunoştinţe, cît să scape de nuieluşă. Respectuoasa supunere faţă de ceea ce reprezenta pentru învăţător un auxiliar necesar al educaţiei a făcut din anii aceia de şcoală nişte ani arizi. Mi se întîmpla să ard de furie şi de resentimente. Ar fi fost normal să rămîn cu o aversiune şi o neîncredere faţă de şcoală şi de cele învăţate acolo. Or, dimpotrivă, nu numai că eram nerăbdător să mă duc la şcoală zilnic, dar îmi şi plăcea. Şi cît eram de mîndru să-i povestesc tatei, cînd avea vreme să mă asculte, tot ce învăţasem! De altfel, cei de acasă urmăreau îndeaproape ce se petrecea la şcoală. Imitîndu-1 pe tata, îmi dădeam importanţă şi vorbeam din belşug, aşa cum vorbea el despre munca lui. Găseam un auditoriu disponibil pe măsură ce toamna înainta. Crivăţul, un vînt rece care venea din Rusia, sufla cu putere. Guvernanta, care era destul de cultivată şi vorbea chiar şi franţuzeşte, mă asculta uneori la română sau la aritmetică. Se străduia să caligrafieze, ajutîndu-mă să ţin tocul, fiecare literă a alfabetului, sau să-mi corecteze greşelile de citire. Mă ajuta la lecţii cînd eram singuri, ca să nu se enerveze tata, dacă nu le terminam la timp.

Alteori o înlocuia tata, la ebraică. Se aşeza la masă şi, ţinînd în mînă cartea sau caietul, îmi punea întrebări cu un aer sever. Se supăra la cea mai mică greşeală sau semn de neatenţie şi mă corecta. Apoi, parcă cuprins de remuşcări, se potolea şi făcea cîte o observaţie despre semnificaţia textului si despre felul cum îl învăţam eu. Am înţeles încă de pe atunci că, dîndu-mi lecţii, el încerca să-mi inculce simţul disciplinei. Şi să aşeze astfel cea dintîi piatră a unei ambiţii de a izbîndi care nu avea nimic de-a face cu şcoala. „Nu şcoala va face din tine un bărbat", îi plăcea lui să repete.

După ce terminam lecţia, începea să-mi vorbească ca unui om mare. îmi povestea cum îl învăţase tatăl lui alfabetul ebraic folosindu-se de Biblie. Şi îmi mai spunea că, dacă eşti răsfăţat şi protejat de părinţi, dacă nu ai dobîndit obişnuinţa străduinţei şi dorinţa de

a reuşi mai bine decît toţi ceilalţi, îţi iroseşti viaţa, îţi petreci tot restul vieţii în păreri de rău. Nu ştiu ce ar fi vrut să-i răspund. De atunci încoace, am reflectat la motivele care-1 făceau să-mi vorbească astfel. După o criză sau un şoc, cînd nervii se destind, te adaptezi la noua situaţie şi-ţi refaci echilibrul. Probabil că, după sosirea mea la Cahul, tata trecea printr-o fază asemănătoare, cu aceea de după divorţ. Mi se pare că, în sinea lui, se temea să nu perturb acel echilibru şi să nu îi sporesc grijile prin greutăţile mele de la şcoală. Nefiind pregătit pentru rolul de tată şi cu atît mai puţin pentru a avea grijă de unul singur de un copil, supralicita. In asemenea clipe, devenea cu atît mai stîngaci cu cît, dat fiind că el era bărbatul, educaţia mea nu cădea în sarcina lui. Acesta era rolul femeii absente.
în curînd a venit şi iarna cea adevărată. Am început să dîrdîim în şcoală. Aveam mîinile şi picioarele îngheţate, în clasă era un aer îngheţat, învăţătorul tuşea şi nu-şi mai scotea paltonul. Şi noi făceam la fel, eram înfofoliţi şi tuşeam care mai de care. îngheţul alb tivea crengile copacului din curte şi peste tot se înălţa zăpada. Ritmul vieţii încetinise, lumea ieşea tot mai puţin din casă. Nu mă puteam împiedica să nu mă simt tare singur. Din cauza adulţilor care se foiau prin casă şi printre care mă simţeam rătăcit. Sau pentru că mi se strîngea inima din cauza iubirii pe care o pierdusem, iubirea mamei, a surorii mele, a bunicilor? N-aş putea să spun. Mă simţeam însă condamnat la singurătate pentru tot restul vieţii.
Şi încă o amintire din iarna aceea. Mă trezesc în plină noapte, în jurul meu, deasupra mea, se tîrăsc, se insinuează zgomotele. Vîntul dinspre Rusia şuieră în tonalităţi ascuţite şi scutură uşile şi ferestrele, de parcă ar fi vrut să le smulgă din balamale. Toată lumea pare cufundată în somn. Mă scol şi mă îndrept către camera tatei. Uşa este deschisă şi, spre marea mea surprindere, nu se aude în întuneric nici respiraţia lui, nici vreo mişcare a trupului care se răsuceşte în pat. Şi apoi, cînd începusem să mă sperii, aud nişte şoapte. Prin uşa întredeschisă a camerei guvernantei se strecoară o rază de lumină. Mi se pare că văd un picior alb şi o cămaşă de noapte parcă încremenite. Nu este greu de înţeles de ce această amintire mi s-a întipărit în memorie. Nu am avut însă timp să mă gîndesc la nimic. Fără să mai aştept, m-am întors în pat şi m-am prăbuşit într-un somn împăcat, de parcă aş fi fost zdrobit de oboseală.

25 septembrie 1978

A fost o vreme cînd am crezut că un mare segment din viaţa mea se prăbuşise, în locul său, o gaură neagră sau un zid orb. Ani la rînd, care mi se păreau cu neputinţă de regăsit. De ce anume mă temeam? Am început să-mi cercetez meandrele memoriei, cu speranţa de a dibui amintiri. Este uluitor cît de uşor se obişnuieşte un copil cu orice, înainte de încheierea celui de-al şaptelea an al vieţii, capitolul întunecat de certurile dintre părinţi şi pustiit de divorţul

lor s-a sfîrşit şi s-a şters ca sub efectul unui farmec malefic. Iar fiecare dintre episoadele sale a devenit, pe zi ce trecea, tot mai străin de noua mea existenţă din Cahul. De n-ar fi fost suferinţele îndurate fără să le înţeleg sensul şi preaplinul fericirii alături de bunici, tot ce o precedase ar fost dat uitării.
Puţin cîte puţin, ceaţa de la început se risipea. Bărbaţii şi femeile din jurul meu căpătau contururi tot mai clare. Cînd am făcut mai bine cunoştinţă cu casa şi cu orăşelul, mi-am dat seama că poziţia tatei era excentrică. Iar eu contribuiam la această situaţie. Pînă şi un copil înţelegea asta. Pe vremea aceea nimeni nu divorţa. Sau, dacă o făcea, izbucnea un întreg scandal, era totuna cu o degradare civică. Tata era conştient de asta. Nu se ostenise să-şi piardă urma în vreun cotlon de negăsit, ci se instalase exact acolo unde era expus privirii tuturor. Bineînţeles că guvernanta aflase totul. Făcea tot ce-i stătea în puteri ca să mă convingă că vecinii şi mai ales vecinele nu ne dădeau nici o atenţie specială. Nu ştiam mai nimic despre povestea vieţii ei. Se despărţise foarte de curînd de soţ, spre marea supărare a părinţilor ei, care îi dăduseră o grămadă de fraţi şi de surori, însă nimic mai mult. De-a lungul anilor ce au urmat, nu i se întîmplase nimic memorabil, în afară de migraţia dintr-o familie în alta. Evita astfel ruşinea unei îndeletniciri subalterne şi salva aparenţele în ochii alor săi. Simplul fapt de a i se spune doamnă îi alina singurătatea amară şi intimitatea trecătoare a unui cămin provizoriu. Nu prea dădea atenţie societăţii provinciale. Unde, o ştia prea bine, o guvernantă provoacă atît curiozitatea invidioasă faţă de femeia venită de nu se ştie unde, cît şi rezerva faţă de presupusa curtezană. Am observat însă că prezenţa ei tulbura, trezea impresia unui mister vinovat şi a unei mistificări şi mai vinovate încă. O impresie echivocă ce îngloba toată casa. De unde şi tot felul de incidente zilnice, pe care ea le îndura cu un soi de candoare. Ca şi cum ar fi vrut să spună: „Puţin îmi pasă de ce gîndesc oamenii". Cît despre mine, mă înroşeam de ruşine la auzul epitetelor ce i se aruncau şi la văzul ofenselor pe care le îndura. Uneori puneam la cale planuri de grozavă răzbunare, însă bineînţeles că nu stătea în puterea mea să le aplic.
Guvernanta conducea cu o mînă energică mica noastră lume, ca o stăpînă a casei, căreia i te adresai în orice problemă. Asta îmi plăcea, căci înţelegeam astfel că fiecare dintre noi îşi avea propriul loc si că, atunci cînd întrebai ceva, avea cine să îţi răspundă. Pe de altă parte, nu-mi era mamă. Dacă spărgeam o farfurie, îmi murdăream cămaşa sau mă băteam cu copiii din vecini, mă putea scutura ca pe un sac sau mă putea face în toate felurile, însă îi era interzis să mă lovească. Şi asta îmi plăcea, căci mă simţeam astfel la adăpost de violenţele şi de proasta dispoziţie pe care le vedeam atît de adesea abătîndu-se asupra tovarăşilor mei. Cînd îi raporta tatei isprăvile mele, el mă mustra, ca să-şi afirme autoritatea şi să-mi amintească că datoram ascultare guvernantei. I se întîmpla să se

înfurie şi să fie cît pe ce să mă bată, însă pedeapsa ar fi venit oricum prea tîrziu. Aşa că o lăsa baltă.
Este greu să ne imaginăm astăzi potopul de palme şi lovituri ce puteau curge zilnic asupra unui copil din acele vremuri. Or, eu mă bucuram de privilegiul demn de invidie, şi chiar invidiat de toţi ceilalţi, de a scăpa, asemenea lui Noe, de potop. Dacă, în vizită la vecini, făceam vreo prostie, ei nu scăpau ocazia să spună: „Ce vreţi, cu copilul ăsta nu-i nimic de făcut. Tatăl lui nu-1 pedepseşte şi, odată şi odată, o să dea în taică-său". Aceste suflete milostive mă calomniau. Căci era de ajuns să mă mustre ca să mă cuprindă panica şi să încep a tremura de spaimă ca nu cumva să fiu respins şi alungat Domnul ştie unde. Mi-era teamă de tata, însă nu-mi amintesc să fi ridicat vreodată mîna asupra mea, nici atunci şi nici mai tîrziu. Dacă ar fi făcut-o, aş fi protestat, aş fi ţipat, însă pedeapsa mi s-ar fi părut cu totul naturală şi necesară unei bune educaţii. Cine să mă fi pedepsit, dacă nu el? De ce n-a făcut-o? Desigur că din cochetărie. Există o doză de grotesc şi de uitare de sine la un bărbat care bate un copil în faţa unei femei pe care vrea s-o cucerească. Şi căreia va trebui mai apoi să-i ofere explicaţii şi scuze. Aşa am înţeles eu, şi atunci şi mai tîrziu, că, asemenea muzicii, o prezenţă feminină îndulceşte moravurile.
La toate astea, în mintea lui se mai adăuga ideea că nu tatălui îi revenea educaţia de zi cu zi a fiului. Nici n-ar fi ştiut cum să procedeze. Era treaba mamei, ca şi deciziile privind programul cotidian, din care făceam şi eu parte şi de care el nu avea a se îngriji. Guvernanta împărtăşea acelaşi punct de vedere, care întărea demnitatea poziţiei ei. La rîndul ei, avea destul bun-simţ ca să nu strîngă prea tare hăţurile, evitînd astfel orice eventuală ostilitate sau rebeliune, încît am fost mai degrabă mulţumit că puteam să-mi creez o lume aparte, numai a mea, în interiorul căreia mă bucuram de o deplină libertate. Ea cuprindea, desigur, propria-mi cameră şi curtea casei, în realitate, era însă şi mai mare, căci îngloba şi platforma antrepozitului şi, în consecinţă, şi strada care ducea la el. Nici un alt copil nu dispunea de un spaţiu de joacă atît de mare. Dacă arunc o privire asupra beneficiilor pe care le-am obţinut de pe urma acestui spaţiu, cred că cel mai important a fost cel de a fi putut să-i atrag acolo pe colegii de clasă la joacă, înclinat prin fire spre descurajare, îmi era teamă să nu rămîn fără prieteni, izolat în casă. Platforma antrepozitului îmi oferea salvarea. Nu se lăsau invitaţi. De două ori pe săptămînă, sau chiar mai des, ne adunam acolo, şi eram sigur că o să găsesc parteneri pentru bătălii şi joacă neobosită pînă seara. Ceea ce transforma antrepozitul într-un soi de stup. Strigătele şi certurile noastre se amestecau cu lătratul cîinilor şi mugetul vitelor. Pînă ce guvernanta sau mama unuia dintre şcolari ne întrerupea vacarmul cu un gest energic. Vacarm pentru care, seara, eram certaţi.
îmi amintesc de unul din tovarăşii mei de joacă, Iţic, care era violent, slab, frumos şi cam închis în sine. Aşezat cu o bancă în

spatele meu, mă tot împungea cu vîrful creionului. Mi-am dat seama nu după multă vreme că s-a apropiat de mine ca să scape de scenele nesfîrşite în care se înfruntau părinţii lui, într-o casă plina de copii, în mod ciudat, mă invidia pentru că aveam o cameră numai a mea, dar şi pentru că eram întîmpinat, cînd veneam de la şcoală, de guvernanta aceea atît de politicoasă, care-1 fascina. David, băiatul cel mai îndrăzneţ pe care mi-a fost dat să-1 cunosc, îngîmfat şi ambiţios, dar şi nemaipomenit de certăreţ, venea adesea să-şi facă lecţiile la noi. Mereu preocupat de perfecţiune, i se părea că se dărîmă lumea la cea mai mică greşeală de adunare sau de gramatică. Era felul lui de a-şi afişa o superioritate ce întîrzia să se manifeste şi în notele lui, comparativ cu ale mele. Se putea baza pe mine ca să-şi exprime superioritatea, fără ca eu să încerc să-1 contrazic, aşezîndu-1 faţă în faţă cu realitatea. De teamă că n-o să mai vină la noi, bineînţeles.
Băieţii cu care hălăduiam pe stradă într-un necontenit du-te-vino între casa mea şi a lor erau numeroşi. Ii atrăgea antrepozitul, dar şi, fără doar şi poate, bîrfele oraşului despre noi. Probabil că-mi amintesc doar de Iţic şi de David dintr-un motiv cît se poate de trist. I-am reîntîlnit, din întîmplare, după cinci sau şase ani, cu cîteva luni înainte de a fi deportaţi de trupele româneşti, cînd acestea au luat înapoi Basarabia de la ruşi, în 1941.
Viaţa noastră asculta de ritmul anotimpurilor. Fiecare trebuia să îi urmeze celuilalt într-o ordine bine stabilită, ca *în Anotimpurile* lui Vivaldi, cu elementele, melodiile si lumina lor, nelăsînd nici cel mai mic spaţiu pentru improvizaţie. Dacă unul se prelungea, sau dacă altul întîrzia să vină, era semn rău. Casele, oamenii, îndeobşte senini, deveneau morocănoşi. Asupra sufletelor cobora un văl întunecat, la gîndul că recolta va fi proastă şi că muzica insectelor în ierburi anunţa foametea. Lumea era preocupată de ritmul şi de pulsaţia anotimpurilor bune şi rele. Această nelinişte mi-a rămas, ca şi cunoaşterea semnelor care le puteau prevedea, îmi amintesc de iernile din Basarabia, lungi şi îngheţate. Zăpada cădea zile si nopţi în şir şi uneori ne ajungea pînă la umăr. în fiecare an lumea spunea, pentru a-i putea suporta duritatea: „De cînd mă ştiu, n-a mai fost o iarnă atît de aspră". Purtam paltoane grele, căciuli de blană, mănuşi dublate.
Lucrurile cele mai extraordinare pe care le-am trăit în copilărie au venit, poate, din ceruri: soarele ieşea şi oprea ninsoarea. Toţi aveam sănii: alergam afară si, împreună cu ceilalţi copii, îmi dădeam drumul din vîrful unuia dintre numeroasele dealuri. Săpam împreună şanţuri în zăpadă, ca să le transformăm în tranşee de fortăreaţă. Sau înălţăm un om de zăpadă, care avea să fie apoi bombardat cu sîrg de ceilalţi. Şi, cît ai zice peşte, jocurile se transformau în bătălii cu bulgări de zăpadă. Rîsetele, hohotele de plîns ale „răniţilor" răsunau pe străzi şi pe cîmpiile înzăpezite. Nu ratam nici o bătălie. Chiar şi cu riscul ca să mă ocărască tata cînd veneam acasă plin de zgîrieturi. Veselia şi lumina reverberată de întinderea albă împingeau

la paroxism atmosfera exuberantă. Puţin cîte puţin, oboseala şi frigul ne cufundau însă într-un soi de toropeală. Toţi plecam în grabă acasă pentru a ne lăsa alintaţi.
Dacă, din întîmplare, răceai sau făceai guturai, era o excelentă ocazie ca să nu te duci la şcoală şi să te laşi în voia duioşiei femeilor care-ţi purtau de *grijă.* Nimic nu este mai minunat în lumea unui copil decît să fie bolnav şi să vadă cum îngrijorarea copleşeşte inima părinţilor. Mai ales în astfel de clipe, părinţii îşi amintesc că viaţa copiilor nu este dată o dată pentru totdeauna şi că i-ar putea pierde, aşa cum îi pierduseră deja pe alţii. Ceea ce le îmblînzea, pentru o vreme, atitudinea şi comportarea. Pe cele ale tatei în orice caz, care era neliniştit şi chiar descumpănit cînd doctorul îmi lua temperatura şi urmărea, cu fruntea încreţită de îngrijorare, ascensiunea coloanei de mercur în tub. Grozav îmi mai plăcea cînd făceam guturai sau gripă, pentru că atunci aveam dreptul la ventuze, îmi plăcea să le simt cum se înfig, calde, în piele şi, o dată scoase, să pipăi umflătura pe care o lăsau pe spate şi pe şolduri, îmi mai plăcea şi supa groasă de porumb, căreia credinţa populară îi atribuia un efect benefic asupra bronhiilor. Vecinii profitau de ocazie pentru a veni să afle veşti despre mine şi-mi aduceau decocţii miraculoase împotriva tusei. Casa se însufleţea de o forfotă neobişnuită. Iar eu mă pregăteam pentru deliciile somnului, legănat de murmurul femeilor.
De obicei, a doua zi mă simţeam mai bine. Tata intra şi spunea: „Uite ce se întîmplă cînd te joci prea mult prin frig". Aş fi preferat să mă întrebe: „Cum te simţi ? Mai bine ?". însă cuvintele acestea nu-i ieşeau din gură. Totuşi, duminica următoare, şi mai ales dacă era sărbătoare, aveam dreptul la cea mai încîntătoare dintre plimbări. Vîntul sufla, soarele încălzea văzduhul de o transparenţă ieşită din comun. Săniile alunecau în clinchet de clopoţei, birjarii îşi stîrneau caii învîrtind biciul şuierător prin aer. Iar eu, aşezat între tata şi guvernantă într-una din acele sănii, mă uitam, peste pătura care ne acoperea, la culorile proaspete şi fugitive ale zăpezii de pe cîmp. Sania gonea, sălta şi uneori se apleca pe o parte, în clinchetul voios al zurgălăilor agăţaţi de hamurile cailor. Puţine lucruri din zilele acelea îndepărtate mă mai emoţionează atît de mult precum concertul minunatului clinchet cristalin pe care-1 interpretau caii, întorcînd capul la stingă şi la dreapta, în vreme ce azvîrleau cu copitele în sus bucăţi de zăpadă. Aş fi vrut ca plimbarea să nu se mai termine niciodată.
Dacă zăpada era elementul hibernal, colbul era cel al primăverii şi mai ales al verii. Colbul era peste tot: pe străzi, prin curţi, în case, în aer şi pe copaci, cenuşiu, bej, verzui, învîrtejindu-se în jurul nostru la cea mai mică boare. Prezenţa sa exprima fuziunea pămîntului cu focul, care vestea primăvara. Da, îmi amintesc noroiul care, de cum se topeau zăpezile, acoperea vastele întinderi de pământ gras şi negru. Tot aşa cum îmi amintesc ivirea prudentă a colţului ierbii şi a frunzelor, ca şi cum s-ar fi ştiut aşteptate de noi toţi, cei care

le urmăream creşterea. Pe cîmp, oamenii înaintau încet, cu trudă. Şi noi ne deplasam cu greutate, glodul ni se lipea de tălpi sau se revărsa în galoşi. Iar cînd trecea o căruţă în galop, puteai fi aproape sigur că vei fi murdărit din cap pînă în picioare cu stropi mari de noroi, care ne mînjeau ghiozdanele, uneori chiar şi cărţile şi caietele. Din acest motiv, era imposibil să ne jucăm pe stradă sau în curtea şcolii. Primăvara trebuia să ai răbdare pînă ce pămîntul începea să se zvînte. în lipsa străzilor pietruite şi a trotuarelor, pămîntul devenea sfărîmicios. In aşa fel încît, cînd venea vara, fiecare copil era totuna cu colbul.

Pentru mine, începea un anotimp strălucitor. Cu ce entuziasm urmăream cu privirea evoluţia soarelui, observam cîmpia, aşteptînd s-o văd cum trece de la gri la verde şi la nuanţe aurite! Dar şi cu cîtă tandreţe şi recunoştinţă, pentru că făcea din mine un stăpîn absolut. Antrepozitul îşi recăpăta importanţa. Celor cărora le acordam privilegiul de a fi admişi acolo puteau astfel găsi cele mai bune ascunzători, cea mai lungă pistă de alergare pe platforma din lemn şi colb în care să se tăvălească atît cît le poftea inima. Ne băteam zilnic la ieşirea de la şcoală, într-o parte a antrepozitului care era încă goală, sau în curte. In final, totul ducea la genunchi jupuiţi, la uniforme făcute ferfeniţă. Din încăierări, din bătălii aprige şi din toate accidentele s-a născut însă o complicitate trainică între noi. Şi aş zice chiar o fraternitate, pentru că suferisem împreună şi ne apărasem, împotriva adulţilor, dreptul de a ne bate. Fără s-o ştim, învăţam să construim o societate cu ierarhiile şi legendele ei. Nu m-am numărat niciodată printre cei mai puternici şi nici n-am obţinut vreo victorie demnă să fie menţionată în palmares. Insă cum societatea lua naştere pe teritoriul meu, ocupam un loc aparte şi apăream, în legendele noastre, ca un *deus ex machina.*

Mi s-a cerut cîndva să povestesc cîteva zile fericite din copilăria mea. Fără nici o ezitare, am făcut aluzie la zilele însorite de pe platforma antrepozitului din Cahul. Am revăzut copilul, băieţelul acoperit de colb, dintr-un orăşel de provincie îndepărtat, cu o curiozitate detaşată. De ce, mă întrebam eu, de ce era atît de fericit - însă, mai întîi de toate, era el oare fericit? Am încercat să-mi privesc viaţa trecută prin ochii altuia, şi am fost de îndată cuprins de emoţii contradictorii. Nu, copilul acela nu era cu adevărat fericit. Avea nevoie de iubire. O cunoştea mai ales sub forma unui cuvînt, căruia nici o experienţă autentică nu îi conferise un conţinut. Nu era sigur că îi înţelegea sensul. Inimioara lui de copil, înfometată de iubire, nu reuşea să fie potolită, în mine supravieţuieşte imaginea lui, înflăcărat de bătălii si jocuri. Cînd însă acestea luau sfîrşit, urca în el o undă de singurătate şi de izolare. Cîntul păsărilor anunţa că trebuie să se despartă de ceilalţi o dată cu venirea serii. Tovarăşii săi plecau fiecare la casa lui. Iar el rămînea în centrul unei lumi pustii, ca un actor pe scena unui teatru părăsit de toţi, de actori şi de public. Fără să aibă pe nimeni care să-1 aştepte. Asta simţeam.

Tîrgul era frumos la apusul soarelui. Localnicii se întorceau acasă cu paşi domoli, se auzea zgomot de magazine care închideau şi, în depărtare, strigătele ţăranilor îndemnîndu-şi vitele. Colbul părea a se fi aşezat sau a pluti în zare. Uneori aveai chef să întîrzii. Atît timp cît mai era lumină, jucam arşice sau alte jocuri de îndemînare. Sau ne distram imitîndu-1 pe sacagiu, pe tocilarul de cuţite sau alţi negustori ambulanţi, cu gesturile lor tipice şi cu anunţurile strigate care le semnalau trecerea. David se dădea în vînt după vizitiu. Ne urcam alături de el într-o căruţă şubrezită şi, biciuind caii imaginari, ne duceam în galop spre piaţă sau spre Prut. Călători nemişcaţi, parcurgeam astfel o distanţă mare, pînă ce pe David venea să-1 caute maică-sa.

Uneori, în după-amiezele de vară, ne duceam pînă la Prut. Era o întreagă expediţie. Trebuia să traversăm cîmpurile, să ne aventurăm în locuri pe care nu le cunoşteam prea bine. Regiunea era totuşi calmă, grîul începea să devină auriu, vacile păşteau în împrejurimi. Ştiam că nu mai este mult pînă la rîu cînd auzeam, din stufăriş, cîte un strigăt furios de pasăre şi simţeam mirosul de vegetaţie umedă care înmiresma aerul. Celălalt mal era semnalat de norii de colb fin, cenuşiu. Dacă aveai noroc, puteai întrezări şlepurile adormite, remorcate de cai sau poate de boi, înaintînd domol pe maluri, ca şi cum ar fi fost lăsate în voia lor.

în serile de vară, la lumina stelelor şi a felinarelor din depărtare, urmăream cu gîndul, pînă în cele mai neînsemnate cotloane, cursul rîului. îşi croia drum prin vegetaţia deasă şi braţele sinuoase ale Deltei Dunării. Şi sfîrşea prin a se pierde în Marea Neagră şi chiar dincolo de ea.

29 septembrie 1978

Cînd petreceam prea mult timp la joacă, tata îmi repeta, ca avertisment, că anul şcolar avea să se încheie. Insă eu aveam cu totul altceva în cap decît terminarea cursurilor sau notele de sfîrşit de an. îmi amintesc din acea perioadă un incident care a durat luni în şir. Descris mai tîrziu de tata, cu chipul îndurerat: „Dumnezeule, a fost îngrozitor ce-ai făcut". Mesajul se asocia cu amintirea. Ei da, era cît se poate de adevărat. Abia începeam să înţeleg cît de cruzi, de poltroni şi de delatori puteau fi copiii. Au instinctul rănilor. De îndată ce descoperă una, se aruncă asupra ei ca s-o adîncească, s-o facă să sîngereze, să-i împiedice cicatrizarea. Sînt măcinaţi de dorinţa de a găsi un ţap ispăşitor. Copiii dovedesc un rasism de bună credinţă şi nu cred că trebuie să ne mulţumim aruncînd vina asupra părinţilor. Mai bine am examina mai atent natura umană. Oricum ar fi, tovarăşii mei avînd norocul de a găsi o astfel de rană la mine - o mamă absentă, o guvernantă creştină —, mă desemnau drept ţinta perfectă a hărţuielilor si răutăţii lor. Rîsetele lor ? Nu mă atingeau. Zeflemeaua ? Nu o înţelegeam întotdeauna, însă

cînd atacurile au devenit insultătoare, de genul: „Mama ta te-a părăsit", „Tatăl tău trăieşte cu o servitoare", „Voi mîncaţi carne de porc", „Nune jucăm cu un bastard", rana s-a deschis. Şi o dată cu ea şi bariera indignării.
Dacă aceşti copii, care trudeau din greu pe băncile şcolii cot la cot cu mine şi veneau să se joace în antrepozitul meu ar fi ştiut cît de adînc mă răneau, în ce măsură îmi stăpîneam furia, ar fi înţeles că nu eram un bun ţap ispăşitor. Eram asemenea lor, plin de pofte rele şi de spaime mici. Dacă, cerîndu-i tatei să se plîngă la director, ar fi existat măcar o şansă de a le alunga, aş fi făcut-o. Insă asta ar fi semănat stinghereala şi ar fi înveninat lucrurile la şcoală. In plus, ceilalţi m-ar fi tratat ca pe un pîrîcios. Aşa că, fără să ştiu prea bine cum, în loc să mă extenuez într-o hărţuială de zi cu zi, m-am hotărît să le dau o lecţie clară şi categorică. Ca toată lumea să înţeleagă bine ce se poate întîmpla, fără ca cineva să fie pedepsit. Era la îndemîna mea, aşezat în banca din faţă, un elev care nu mai contenea să mă tot sîcîie pe tema mamei, a guvernantei şi toate celelalte. O căuta, cum se spune, cu luminarea, mînat de o bucurie atît de diabolică, încît parcă era menit să-mi servească drept exemplu, în ziua în care a venit în clasă îmbrăcat în haine nou-nouţe, am făcut să se răstoarne călimara mea pe spatele lui, cu o singură lovitură scurtă, pe care nu a văzut-o nimeni. Deşi gestul ar fi putut provoca o reacţie violentă, el ne-a făcut pe toţi, inclusiv pe învăţător, să rîdem cu lacrimi, precum faimoasa tartă cu frişca din filmele comice. O vreme nu s-a vorbit decît de această întîmplare, căci a urmat o plîngere, convocarea părinţilor şi cererea de despăgubiri financiare. In acele săptămîni, notele mele la purtare scădeau mereu, în vreme ce bănuielile cu privire la reaua mea voinţă creşteau. Abia atunci am început să mă revolt împotriva nedreptăţii tatei care, grijuliu în privinţa reputaţiei sale în oraş, îmi pretindea să cer scuze. M-am cramponat totuşi de versiunea stîngăciei, fără a ceda nici în faţa unora, nici a celorlalţi. Şi bine am făcut. Nu numai că nu am fost pedepsit, însă, mai mult, culmea nedreptăţii, urma pe care a lăsat-o pata de cerneală după spălat s-a transformat într-un stigmat comic. Toţi o arătau cu degetul, iar colegul meu era ţinta zeflemelilor. De la care, evident, m-am abţinut. Am avut pata aceea sub priviri zile în şir. Au mai existat şi alte episoade similare în copilăria mea. Acum mi se par patetice, insuportabile - ceea ce nu pot suporta este neputinţa mea de atunci.
De ce oare a păstrat memoria mea gestul acela nu foarte onorabil, în vreme ce atîtea altele s-au şters? Ce să spun altceva decît că a fost prima ocazie cînd ceilalţi au vrut să facă din mine un paria şi să mă trateze ca pe un paria? Nu este o situaţie simplă; uneori am dori să lăsam lucrurile aşa, să facem jocul persecutorilor. Insă ceva în noi înşine rezistă, se revoltă şi vrea să lupte. A fost cea dintîi revoltă a mea, cea dintîi rezistenţă dintr-o existenţă care a cunoscut multe altele. Dacă nu văd nici un rău în a fi un paria, nu accept însă

ca, din acest motiv, un individ sau un grup să fie dispreţuit, exclus. De aceea mi-am amintit. Iar paria nu a încetat să constituie o temă majoră în reflecţia şi în opera mea.
Gestul şi-a făcut efectul; insinuările răuvoitoare nu mi-au mai ajuns la urechi. Linguşitorii şi traficanţii au dat dovadă de bună-voinţă, propunîndu-mi afacerile cele mai bune în comerţul nostru de nasturi şi arşice. Cînd agitaţia s-a potolit, m-am dus să-i ofer scuzele mele victimei şi am invitat-o să vină să se joace cu banda noastră. Aveam inima grea. Da, ăsta era adevărul. Colegul meu era un fricos. De-a lungul scurtei sale existenţe şcolare, i se atrăsese de multe ori atenţia şi fusese chiar pedepsit. La rîndul meu, mă bazam pe o anumită imunitate, pentru că eram campion la mînuirea zmeielor şi bun la ebraică şi aritmetică. Lecţiile de limbi străine şi de matematică nu mi s-au părut niciodată grele şi îmi plăcea să dau examen la aceste materii. Notele bune pe care le obţineam le compensau pe cele mediocre la celelalte materii.
Dacă mă gîndesc bine, îmi dau seama că pasiunea care m-a cuprins pentru Biblie încă din cel dinţii an de şcoală mi-a trezit şi iubirea pentru o limbă ale cărei sunete şi muzicalitate le cunoşteam, însă căreia îi ignoram sensurile. In ziua cînd învăţătorul ne-a arătat litera *beith* şi a pronunţat în ebraică fraza de început din *Pentateuh: ,JBereshit bara Elohim et hashamain ve et haaretz",* apoi a tradus-o: „La început a făcut Dumnezeu cerul şi pămîntul", o nebuloasă de zgomote s-a metamorfozat într-o idee clară, într-un anume fel, ea m-a smuls de la locul meu şi m-a transportat într-un univers unde Dumnezeu, pe care mi-1 închipuiam pe atunci ca pe un bunic foarte bătrîn, lucra la opera sa. Pentru a afla urmarea poveştii, nu-mi mai rămînea decît să învăţ ebraica, şi m-am dăruit cu zel acestei îndeletniciri.
Entuziasmul pentru Biblie m-a incitat să-1 rog pe tata să-mi dea lecţii particulare. Faptul că Dumnezeu a putut crea lumea în şase zile mă încînta. însă mai ales celelalte personaje şi întîmplări mă fermecau. Ardeam de nerăbdare să aflu mai multe despre ele. învăţătorul căruia i s-a adresat tata era grizonant şi corpolent. Locuia într-o căsuţă unde mă duceam să-1 ascult cum citea, la lumina unei lămpi cu petrol, pasaje misterioase din Biblie. Mă plictiseam pînă cînd, ridicînd ochii asupra cărora spînzurau nişte pleoape grele, el începea să comenteze istoria pe care tocmai o citise. Era un adevărat povestitor. Iar pasiunea mea pentru Biblie nu avea nimic surprinzător. Copil fiind, nu mi se spusese niciodată vreo poveste cu eroi nenumăraţi, cu fete sărmane sau cu împăraţi, cărora să li se întîmple atîtea aventuri extraordinare. Nu-mi amintesc să fi avut vreodată cărţi cu poze. Sau ca tata ori mama să mă fi luat pe genunchi pentru a mi le arăta. De aceea înghiţeam pozele şi poveştile din Biblie, aşa cum suge pămîntul însetat picăturile de ploaie.
Cînd plecam de la învăţător, înălţăm către cer ochi înceţoşaţi, în lumina venită dinspre lună, căutam razele trimise de Dumnezeu

pentru a mi se înfăţişa mie: „Sînt Dumnezeul tatălui tău, Dumnezeul lui Abraham, Dumnezeul lui Isaac, Dumnezeul lui Iacob". în asemenea clipe, credeam că Dumnezeu era singur în acel regat oniric care mă învăluia ca un abur şi că voinţa lui putea să-1 dizolve într-o clipă. Ba nu! El contractase nişte obligaţii faţă de mine. Iar pe drumul de întoarcere, imaginile şi poveştile auzite nu mai conteneau să mă aline. Dumnezeu li se adresa copiilor din acea vreme în visuri şi în paginile cărţii, care se transformau pe dată într-o înşiruire de viziuni. Mai ales în singurătatea mea, atît de plină de spaime şi de suferinţe. Mai era un băiat care dovedea aceeaşi rîvnă pentru Biblie. Ori de cîte ori ne întîlneam, hoinăream împreună pe străzile acoperite de colb - hoinăreala este singurul sport pe care 1-am practicat cu asiduitate —, făceam schimb de visuri şi ne stimulam mînia sau admiraţia faţă de un episod sau altul din istoria sfîntă.
Doar o parte dintre ele au lăsat urme adînci şi mi-au alimentat pasiunea pentru adevărurile ieşite din comun, în loc să înceapă cu „A fost odată ca niciodată", visările mele începeau cu „Dumnezeu a făcut totul, cerul, pămîntul şi stelele". Faptul că el crease totul după propria-i voinţă a înrădăcinat în mintea mea ideea de creaţie, şi aşa mi s-au deschis ochii. Am văzut cum ziua, noaptea, plantele, cîmpiile s-au transfigurat, transformîndu-se în opera cuiva. Am fost cuprins de tandreţe pentru pămînt şi de încîntare faţă de cer. Nu înţelegeam cum procedase el pentru a le da naştere atît de repede - el trebuia însă s-o ştie prea bine. Mai aveam şi impresia că Dumnezeu îmi spunea: „încă n-ai aflat partea cea mai frumoasă" şi eram nerăbdător să cresc ca să aflu. Sau poate ca să-1 imit, pe el, asemenea celor ce înălţaseră Babelul.
Partea proastă este că Biblia cuprinde istorii înfricoşătoare. Precum cea a lui Adam şi a Evei, alungaţi din rai. Sau cea a lui Abraham, obligat să-şi sacrifice fiul. îmi este foarte greu să redau spaima şi indignarea mea cînd mă gîndeam la băieţelul pe care-1 pîndea moartea. Avea oare Dumnezeu dreptul să ordone un asemenea sacrificiu? Vorbeam despre asta cu colegul meu: era o sfidare a justiţiei, un abuz al celor mari faţă de un copil. Au oare adulţii dreptul să facă ce vor cu noi? Nu-mi pot aminti nimic mai crud din acea perioadă a vieţii mele decît dezamăgirea pe care am trăit-o cînd am aflat cum obţinuse Iacob, cu complicitatea propriei mame, binecuvîntarea tatălui devenit orb. De ce invocam atît de des povestea aceea, din care învăţam pe de rost pasaje întregi? Peste ani, puteam încă să recit: „Iacob s-a dus la tatăl său şi, după ce 1-a pipăit, Isaac a spus: «Vocea este a lui Iacob, mîinile sînt însă ale lui Esau» şi nu 1-a recunoscut decît pentru că mîinile lui semănau cu cele ale fratelui mai mare", în gînd, întorceam pasajul pe toate părţile, încercînd să-1 transform într-o frază nevinovată, fără succes însă. Cum poţi fi în acelaşi timp unul din marii patriarhi şi un trişor? Nu era logic.
Partea proastă este că mă identificam concomitent cu Iacob şi cu Esau, cu uzurpatorul care as fi vrut să fiu si cu uzurpatul care mă

credeam a fi. Mă imaginam înfăşurat în pielea iezilor ucişi, înaintînd încrezător către bătrînul Isaac, cu părul zburlit de vînt. însă, gîndindu-mă la Esau, mă închipuiam întorcîndu-mă de la cîmp în locul lui, cu pulpanele veşmintelor lui din piele fluturînd în jurul coapselor, precedat de mirosul turmelor. Bătrînul Isaac le adulmeca, murmurînd: „Mirosul fiului meu este precum cel al cîmpului cu flori binecuvîntate de Domnul". Deşi îl ştiam dezmoştenit, nu mă temeam totuşi să fiu Esau.

Şi în ziua de azi aş vrea să aflu de unde îmi venea sentimentul acela violent al nedreptăţii. Aveam şapte ani. Fuziunea fratelui mai mare cu cel mic reprezenta propria mea situaţie în viaţă. De ce oare mă revolta mai mult nedreptatea mamei, complice a fiului favorit, Iacob, decît a tatălui, care-şi reneagă fiul mai vîrstnic? Nu am scăpat ocazia de a-i împărtăşi profesorului bănuiala mea: Isaac nu era orb, ci se prefăcuse, ca un laş, că nu vede. Mi-a declarat ceva ce nu am uitat: fără îndoială că mîinile bătrînului le atingeau pe ale lui Esau, însă vocea pe care o auzea era a lui Iacob. De ce oare a inventat învăţătorul nevinovata înţelegere dintre cei doi fraţi ? Pentru a-mi domoli indignarea excesivă împotriva lui Isaac? Sau pentru că simţea că încolţeşte un sentiment de ură la adresa mamei? Nu, era o abdicare prin care consimţea la o nedreptate - cel care-1 iubeşte pe Dumnezeu îşi afirmă astfel dreptul de a o comite.

Spiritul Bibliei îmi ţinea constant tovărăşie. Ea exprimă lucrurile pămînteşti pe şleau şi nimic din ceea ce are a li se întîmpla muritorilor nu este trecut cu vederea, în mod ciudat, ea nu mi-a inculcat teama păcatului sau a răului: bărbaţii şi femeile păcătuiesc, înşală şi comit crime fără nici o reţinere. David, atît de sacru şi atît de profan, îi adresează versuri înflăcărate lui Dumnezeu şi, devorat de dorinţă pentru Bethsabe, înfăptuieşte tot ceea ce Domnul dezaprobă. Istoria Sodomei şi a Gomorei, pe care am citit-o de foarte timpuriu, suspendă toate regulile morale învăţate şi trezeşte o delicioasă curiozitate pentru cealaltă faţă a interdicţiilor. Mi-au trebuit ani în şir ca să mă obişnuiesc cu ideea că Biblia nu este una din acele cărţi conformiste, care propovăduiesc doar un singur adevăr, despărţindu-i pe oameni în drepţi şi nedrepţi, sămînţa virtuţii de neghina păcatului. Dimpotrivă, ca toate cărţile extraordinare, ne învăţă fără încetare două adevăruri simultane. Oamenii pot face parte dintre drepţi sau nedrepţi, dar patriarhii sau regii sînt fără doar şi poate drepţi, însă, ca toţi cei vii, au cunoscut şi ei dreptatea şi nedreptatea, virtutea şi păcatul, binele şi răul: cele două laturi alcătuiesc destinul fiecăruia dintre noi. Cel care o ignoră pe una sau pe cealaltă, nedorind-o sau netrăind-o, este lipsit de profunzime. Am înţeles toate acestea abia cînd m-am apropiat de cincisprezece ani.

Pînă atunci, toate personajele din povestirile pe care le citisem erau bune sau rele, făceau fie ce era îngăduit, fie ce era interzis. Şi asta mă plictisea. Mă întrebam: ce ştiu toţi aceşti autori despre viaţa omului? Doar după ce i-am citit pe Tolstoi şi pe Proust, care

nu se rătăcesc în asemenea contraste, am început să meditez la forţa povestirilor biblice. Cea mai încîntătoare a fost, pentru copilul care eram, cea a fugii din Egipt. Ca şi cum m-aş fi aflat pe una din acele corăbii supraîncărcate, urmărite de armatele faraonului care ameninţa să le scufunde. Neliniştea mea sporea cînd, sub toiagul fermecat al lui Moise, marea se dădea la o parte pentru a lăsa să treacă un popor fugar, căruia îi spunea: „Pentru voi, Dumnezeu a despărţit apele mării". După ce a trecut şi cel din urmă, vedeam cum apele s-au întors peste atacatorii şi persecutorii care-i urmăreau. Ei bine, nu eram pe deplin uşurat. Pentru că, fapt interzis, mă bucuram văzîndu-i cum se îneacă. O idee pe care am dezgropat-o din trecut: eram învăţaţi să ne eliberăm, dar fără a ne răzbuna.

Vreme de aproape trei ani, Biblia a fost un izvor de lumină în viaţa mea călcată în picioare. Din ea şi-a extras imaginaţia mea seva, aşa cum alţi copii o extrag din poveştile lui Perrault sau Andersen. S-a mai adăugat un fapt a cărui importanţă nu o pot aprecia, deşi îi cunosc consecinţele. Citeam şi vorbeam în două limbi. O scriam pe una de la stînga la dreapta şi pe cealaltă de la dreapta la stînga, româna cu siguranţă, ebraica cu ezitări. Fiecare îmi dădea acces la o altă lume. Cea dintîi la viaţa obişnuită, la realitatea concretă. Cea de-a doua la o lume imaginară. Ceea ce trebuie să fi săpat o prăpastie mai adîncă între aceste lumi decît dacă aş fi gîndit şi visat într-o singură limbă, îmi place însă să cred că fiecărui copil i-ar trebui două limbi: una pentru lumea înconjurătoare, a doua pentru o altă lume.

între timp, mă îndrăgostisem de Ella, o fetiţă robustă care mustea de viaţă. Avea şapte ani, era brunetă cu ochi luminoşi şi, lucru rar, se îmbrăca totdeauna cu gust. O văzusem făcîndu-şi apariţia în faţa antrepozitului, acolo unde începeau urzicile, pentru că se înţepase în ele. Am devenit tovarăşi de joacă şi, în ochii celorlalţi copii, chiar complici. Cu ea am schimbat cele dintîi sărutări. Eram însă mai sensibil la plăcerea Ellei de a hoinări în tovărăşia mea. îmi îngăduia să visez cu voce tare la facerea lumii, la grădina Edenului, la certurile dintre Isaac şi fiii săi. îi dezvăluiam episoadele în care învăţătorul mă iniţiase cu o zi înainte. Povesteam, povesteam, îi plăcea, înţelegeam în mod confuz că iubirea pentru o femeie, o fiinţă dragă, este proporţională cu calitatea visului treaz împărtăşit în comun. După întîlnirile noastre era mai exaltată şi mai fantezistă. Mama ei o certa ca să o readucă cu picioarele pe pămlnt.

Nu-i de mirare că, în fond, copiii nu fac nici o diferenţă între viaţa fiinţelor supranaturale şi cea a celor pămînteşti. Ei se învoiesc cu ce li se întîmplă în propria viaţă, nu pentru că le-ar lipsi simţul logicului sau al realităţii, ci pentru că se cred nemuritori. Pentru ei, eternitatea este ceva de la sine înţeles. Doar crescînd încep să capete conştiinţa curgerii timpului. Atunci este însă prea tîrziu, spiritul lor este în mare măsură deja modelat. Atîta vreme cît nu ai pierdut convingerea nemuririi, nu ai nici un motiv să nu te simţi pe picior

de egalitate cu patriarhii, profeţii şi regii. Iei parte la viaţa lor, îi faci să ia parte la viaţa ta: ca între nemuritori.
Mama Ellei se îngrijora pe bună dreptate de divagaţiile fiicei ei în tovărăşia mea. Nu era însă insensibilă la strania fuziune dintre sufletele noastre atît de diferite. O găseam seducătoare şi, cum aveam atîta nevoie de afecţiune, m-am îndrăgostit şi de ea. Era prevenitoare şi mă îndopa cu prăjituri. Cu privirea mamei, pentru care dovada de iubire stă în cît mănînci. Ceea ce m-a încurajat să-i caut tandreţea. Şi chiar să-i ofer un rol în visurile mele, despre care îi vorbeam, desigur. In acea epocă, nu era deloc nepotrivit să-ţi povesteşti visurile, în aşa fel încît întreaga casă şi chiar şi vecinii să poată profita de ele, comentîndu-le. Ca şi cum ar fi fost vorba de o veste care priveşte pe toată lumea. Doar o dată cu descoperirea psihanalizei, visurile au trecut din proprietatea colectivă în cea individuală, devenind bunuri secrete, precum conturile de la bancă.
l octombrie 1978
Este de înţeles că, raportîndu-mă la personajele biblice, transportîndu-mă în vremurile şi locurile din vechime, de unde emană cuvintele lor, am dobîndit un sentiment de profunzime şi de durată. Şi pe acela, şi mai puternic, de a fi parte dintr-un popor care a debutat, nu într-un moment datat istoriceşte, ci o dată cu creaţia lumii, şi care va sfîrşi o dată cu ea. Cînd mă apropiam de opt ani, voiam să mi-1 închipui strîngîndu-se, cu toate generaţiile laolaltă, la poalele muntelui Sinai. Nu-mi rămînea decît să recit cu voce tare: „Vă aflaţi acum, atîţia cîţi sînteţi, în faţa celui Etern, Domnul vostru; şefii triburilor voastre, străbunii şi împuterniciţii voştri, cu toţi bărbaţii lui Israel..."
De cînd am început să redactez aceste note, am avut timp să mă gîndesc la motivele acestei efuziuni. Să se explice ea oare prin aceea că, în Biblie, nimeni nu este singur? Nu există nici un om, nici măcar Moise, care să fie singur şi deasupra tuturor celorlalţi. Nu era şi cazul meu: eram în pericol de a rămîne singur, chiar şi printre copii. Iar acest raport direct cu Dumnezeu, cu patriarhii şi cu toate celelalte personaje ale Cărţii a durat o vreme. Destul pentru a lăsa o amprentă asupra caracterului meu şi pentru a alimenta, într-o anumită măsură, o înclinare mistică.
Fără îndoială că ştiam că unui băiat de vîrsta mea, fascinat de Pentateuh cu o intensitate pasională care-1 neliniştea pe tata, ar fi trebuit să-i placă sărbătorile. Ele urmau ritmul anotimpurilor după un calendar imuabil şi nimeni, nici măcar un comunist, nu putea să nu le ţină. Le celebram cu o mare grijă pentru ritual şi cu mai multă rîvnă decît creştinii la sărbătorile lor, nu pentru că noi am fi fost mai credincioşi, ci pentru că eram mai vulnerabili. Părnînl.iil ItiiMiirabiei era periodic scuturat de unda seismică a pogromurilor. Nu trecuseră decît treizeci de ani de la ultimul, care avuacNc loc m

Chişinău. Astfel încît, atunci cînd familiile se reuneau pentru o zi de sărbătoare şi cînd se strîngeau la sinagogă pentru a se ruga, simţeam în mod palpabil că trăim şi ne linişteam la gîndul că cerul încă mai stătea deasupra capetelor noastre. Nimeni nu bănuia, atunci cînd înălţa privirile spre ochiul de geam că, peste mai puţin de zece ani, cerul avea să se prăbuşească, lăsînd în urmă prea puţini supravieţuitori.

Nu dovedeam o iubire nemaipomenită pentru sărbători pentru că, în comparaţie cu Biblia, unde nimic nu este întîmplător, unde fiecare lucru îşi are raţiunea sa de a fi, ele îmi apăreau ca lipsite de o semnificaţie evidentă. Cu atît mai mult cu cît respectarea lor se făcea într-un spirit conformist, fără efervescenţa pe care o cunoscusem cînd îl însoţeam pe bunicul. Lumea se modernizase, nu mai era atît religioasă, cît superstiţioasă. Mai mult se temea de efectele malefice ale nerespectării tradiţiilor, decît spera în efectele benefice ale respectării lor. Făceam totuşi o excepţie : Pastele. Era un moment unic al anului, la topirea zăpezilor. Soarele strălucea pe un cer primăvăratic. Pregătirile începeau cu două săptămîni mai devreme. In toate casele se geluia partea de deasupra a meselor din lemn, se curăţau toate ungherele pentru a se înlătura şi cele mai mici fărîme de pîine, de făină şi de mîncare care se încrustaseră de-a lungul anului. Se schimba vesela şi pe mese erau aşezate felurile de mîncare specifice. Ceea ce provoca o oarecare enervare, chiar şi la noi, unde zelul era mai moderat.

Oricine s-a aflat într-o comunitate evreiască în perioada Paştelui nu-1 va uita niciodată. In seara sărbătorii, tata voia să arate din ce familie descindea şi să arate invitaţilor că era demn de propriu-i tată. Foarte conştiincios, inspecta paharele fără picior în care urma să se servească vinul, la fel şi tacîmurile. Şi pîinea, azima bine-înţeles, apoi hreanul, ierburile amare şi celelalte ingrediente. Treptat, atmosfera devenea mai caldă şi mai densă. Pînă ce toată lumea se simţea pregătită pentru ritul imemorial care trebuie să se desfăşoare exact cum era prevăzut, fiecare lucru la locul său. De două săptămîni, nimeni nu se mai îngrijea de noi, copiii, care eram daţi la o parte ca să nu încurcăm, trimişi să ne jucăm afară; abia dacă ni se dădea de mîncare. Cînd venea însă seara cu pricina, lucrurile se schimbau. Eram cel mai tînăr şi, în această calitate, trebuia să pun cele patru întrebări privitoare la sensul sărbătorii pe care o celebram. Tata declanşa ritualul în întreaga-i frumuseţe, intona binecuvîntarea vinului şi psalmodia textul. Nu mai ştiu în ce ordine exactă împărţea azima pe care o înmuiam în vin, mîncînd pătrunjel şi ierburi amare pentru a rememora tristeţea şi amărăciunea exodului. Incepînd din clipa în care el se spăla pe mîini, începeam să fiu cu ochii în patru, asemenea unui actor pîndind replica la care trebuie să intre în scenă. Pînă ce mă interpela: „Acum poţi pune cele patru întrebări". Ceea ce mă impresiona într-atît, încît enunţam întrebările ca şi cum mi-ar fi aparţinut: „De ce noaptea aceasta este

altfel decît toate celelalte nopţi ale anului?" şi mă simţeam copleşit de emoţie cînd răspundea: „Noaptea aceasta este diferită pentru că celebrăm momentul cel mai important din istoria poporului nostru, în noaptea aceasta, sărbătorim ieşirea din sclavie către libertate".
Un freamăt traversa cuvintele ebraice, atît de exacte şi de frumoase. Apoi continuam să cîntăm la unison suita de melopei ce însoţesc povestea suferinţelor şi a numeroaselor miracole imposibil de contabilizat, datorită cărora Dumnezeu şi-a dovedit clemenţa şi predilecţia pentru libertate şi, în acelaşi timp, mînia împotriva tiranului, faraonul.
Cunoşteam istoria exodului pînă la cel mai neînsemnat amănunt, însă, atît timp cît dura lectura *Haggadei,* mi se părea că cititorii care se schimbau răspundeau numai la întrebarea mea iniţială. Povestirea ne ducea într-o călătorie către origini. Ne învăţa nu cum se nasc copiii, ci cum se nasc copiii evrei care au avut de suferit de pe urma celei de-a zecea răni din Egipt, moartea celor dintîi născuţi.
Urmăream fiecare cuvînt din *Haggada* (fiecare avea cîte o carte în faţă), textul cel mai frumos şi mai subversiv scris vreodată. Aşa au voit autorii, alegerea episoadelor şi a formulelor este deliberată. Doar orb să fii ca să-ţi poată scăpa descrierile precise şi condamnarea radicală a opresiunii. Ascultînd-o, te convingi că singurul lucru care contează este demnitatea. Ori de cîte ori îmi reveneau în minte cuvintele din *Haggada,* un fior pe care-1 cunoşteam prea bine mă zguduia din cap pînă în picioare. Ca şi cum repetiţiile: „Amintiţi-vă că eraţi sclavi în Egipt", şi interdicţiile: „Ai grijă să nu-1 uiţi pe Yahve, care te-a scos din Egipt, din casa sclavilor" emanau răsuflarea arzătoare a deşertului. Şi dacă, din întîmplare, în timpul lecturii, cineva era tentat să se ameţească cu iluzii, dacă credea cumva că naratorul îi vorbea despre trecut, atunci o frază de neuitat venea să-1 trezească la realitate: „Fie ca, în fiece generaţie, fiecare să se simtă ca şi cum ar fi scăpat el însuşi din Egipt".
Aşa am simţit totdeauna, cu intensitate. Cum de s-au întipărit aceste povestiri şi aceste cînturi în fiecare dintre noi? Toate, fără excepţie, sînt frumoase, de la un capăt la altul. Cînd lumea se ridica deodată în picioare şi intona *Iedule, iedule,* cînt pe care-1 ştiau toţi din copilărie, însemna că totul se încheiase. Puternica influenţă pe care a avut-o Paştele asupra băieţelului care eram a persistat, chiar şi după ce am încetat să-1 mai ţin. *Haggada* este un manifest de libertate, fiecare cuvînt citit sau psalmodiat îi exprimă forţa. O dată ce 1-ai învăţat pe de rost, ţi se întipăreşte în inimă şi nu se mai şterge niciodată. Mi se întîmplă chiar să-mi pun mie însumi întrebările sau să strecor una din frazele sale în conversaţie.
Mai târziu am întâlnit comunişti, socialişti care-şi renegaseră copilăria Evreiască. Nu mă miram însă când îi auzeam evocînd seara de Paşti.
De fiecare dată, o anume nostalgie le licărea în priviri, chiar şi în ale celor mai împietriţi,
Care nu mai voiau să să ştie dde tradiţie sau de propriile rădăcini.
Copiii care pot rămâne cu amintiri plăcute din zilele de sărbătoare
Au noroc, căci amintirile lor se îmbogăţesc,

precum buchetul vinului, o dată cu trecerea timpului. Pentru că am schimbat adesea locurile şi prietenii, nu am avut acest noroc.
La sfîrşitul Paştelui, primăvara era scînteietoare, căldura creştea pînă la vara toridă. Apoi venea toamna, anotimpul cel mai important şi mai însufleţit, de care depindea viaţa din tot anul viitor, în pieţe, prăvălii şi pe cîmpurile nesfîrşite era o mare de oameni. Tata era ocupat de dimineaţa pînă seara, ceea ce-1 făcea să spere că va urca din nou panta pe care coborîse. în mod cert, nu-i trecuse spaima care-1 stăpînea şi asta se vedea seara, la cină. Uneori tăcea, alteori vorbea din belşug, lăsînd să i se ghicească în acelaşi timp incertitudinea, cît şi nevoia de a-şi da curaj, îl revăd uneori, cînd ieşea să se plimbe sau să facă o vizită vreunui vecin, cu mine după el.
Zilele se scurtaseră, iar străzile redeveniseră tăcute după tumultul verii. Aerul, mai răcoros, era plin de mireasma cerealelor şi de mirosul animalelor.
Eram în ajunul Marii Iertări. Domnea o atmosferă de joc, fiecare voia să prindă pasărea destinată sacrificiului, care ţopăia, încercînd să scape. Apoi, cu o oarecare solemnitate, cocoşul era învîrtit deasupra capului, în vreme ce se recita formula Ispăşirii pe care toată lumea o ştia pe de rost. Fie pentru că era ameţită de joc, fie din curiozitate, guvernanta - fie ca sufletul să i se odihnească în pace, cum se spunea pe la noi -, care acorda o mare grijă pregătirilor de sărbători, s-a hotărît în acea zi să însoţească cocoşii, împreună cu mine, pînă la locul sacrificiului ritual. Fiecare aştepta să-i vină rîndul: sacrificatorul lua cocoşul, îi smulgea penele din jurul gîtului, îl golea de sînge, în vreme ce din gîtlejul acestuia mai ieşeau nişte chirăieli. Abia scosese cocoşul ultimul sunet, că guvernanta şi zăcea leşinată alături de mine. Şi totuşi, nu o dată o văzusem uitîndu-se cu nepăsare cum o servitoare sucea gîtul păsărilor la vecinii creştini. Culoarea obrazului ei nu se schimba cînd biata creatură decapitată continua să se zbată. Eram stingherit de voluminosul trup de femeie, prăbuşit, cu fusta în dezordine, şi căruia nu ştiam cum să-i vin în ajutor.
Din fericire, şi-a revenit foarte repede şi, pe drumul de întoarcere, m-a întrebat: „Tot sîngele ăsta nu te sperie?". Nu ştiu de ce, i-am răspuns cam aşa: „Nu, nu mă tem, cocoşul a fost binecuvîntat". Şi astăzi, cînd mă gîndesc la scena aceea, nu înţeleg de ce a leşinat. Pentru că se simţea străină printre femeile şi copiii evrei? Să fi fost ritualul unei condamnări la moarte pe care ea o îndeplinea în mod obişnuit fără nici un ritual? Sau, pur şi simplu, un mod de a-şi anula prezenţa într-un loc unde nu ar fi trebuit să se afle? Cînd i-am povestit tatei,tulburaţi, ce se întîmplase, ne-a certat fără prea mare tragere de inimă şi a spus: „Religiile sînt ca laptele şi carnea, nu trebuiesc amestecate". Este ciudat cît de viu a rămas acest incident în memoria mea! Cu toate astea, pregătirile de sărbătoare s-au încheiat la timp.
După ce rostea binecuvîntările şi se asigura de corectitudinea ţinutei mele, tata pătrundea, semeţ, în sinagogă, îşi croia drum pe

culoarul principal pînă la banca lui, căutînd să salute şi să fie salutat. Toată lumea proceda la fel, aşa încît, în vreme ce buzele rosteau rugăciunea şi trupurile se legănau în cadenţă, ochii, în loc să se închidă spre exterior pentru a se deschide către interior, nu mai conteneau tot cercetînd şi cîntărind. Pînă ce cantorul intona sîrşietoarea lamentaţie *Kol Nidre.* Femeile o ascultau înlăcrimate şi chiar şi bărbaţii aveau lacrimi în ochi, precum tata. Desigur, spectacolul comunităţii reunite avea ceva sfîşietor, asemenea magiei din cele dintîi tablouri ale lui Chagall. Lucrul era perceptibil la încheierea sărbătorii, cînd răsuna cornul de berbec. *Skucino,* melancolia rusească, se insinua în sentimentul unei gratitudini imemoriale. Cît de părăsiţi şi de pierduţi trebuie că păream, amestecîndu-ne vieţile prezente cu vieţile trecute. După ce-şi urau un an bun, cea mai mare parte dintre credincioşi plecau acasă. Nu mai rămîneau decît rabinul şi cîţiva bătrîni, pentru a se apleca asupra vreunei cărţii vechi şi a medita la gloria divină.

Un an o dată încheiat, începea un altul, aproape identic. Ştiu că tatei i-a trebuit un oarecare timp ca să înţeleagă că făceam într-adevăr parte din viaţa lui: în ritmul anotimpurilor. S-a îmblînzit puţin. Dîndu-şi seama şi că eram singuri. O parte din el suferea, o parte la care nu puteam ajunge nicicînd şi unde era totdeauna singur. Şi, în exterior, spaima, teama de propria neputinţă. Cînd crivăţul începea din nou să sufle, rămînea mai des acasă, ca să-şi facă simţită prezenţa, şi mă lua cu el în deplasări, cum procedau toţi taţii cu băieţii lor. Am aflat că făcea chiar vizite ca să fiu eu invitat, ca să mă apropii de alţi copii şi să cunosc intimitatea unui cămin pe care el nu mi-1 putea oferi. Considera că sînt nesociabil, deci sălbatic şi cam neglijent. De aceea, atenţia acordată stării cămăşilor, pantalonilor şi încălţărilor mele a crescut. Examina pînă şi cadourile pentru diversele aniversări şi sărbători, ca să fie sigur că erau potrivite. Nu am avut însă niciodată dreptul la o petrecere cu ocazia zilei mele de naştere.

Ca să mă vindec de nelinişte şi de o nostalgie vicleană, m-am lăsat cucerit de pămîntul basarabean, îmi apărea ca o insulă împresurată de fluvii şi, dincolo de ele, de Marea Neagră. De îndată de ieşeai din Cahul, îţi dădeai seama că era îmbelşugat, mănos şi generos, dacă îl însămînţai. Un pămînt negru, acoperit de cereale, de floarea-soarelui, de pomi fructiferi viguroşi, garanţie a unei realităţi atît de diverse. Viaţa mea s-a desfăşurat în nenumărate alte locuri, unde am petrecut mai mulţi ani decît acolo. Totuşi, cînd scriu sau cînd aud pronunţîndu-se cuvîntul *pămînt,* mă gîndesc la pămîntul acela, la Basarabia. Ca şi cum ea ar fi devenit locul natural al trupului meu, însămînţîndu-1 cu senzaţiile, miresmele şi foşnetele ei. Spun asta ca să se ştie că am avut totdeauna un pămînt şi care anume este el.

2 octombrie 1978

Săptămîni de-a rîndul a fost aici, la Ierusalim, o situaţie absurdă. Toată lumea prezicea şi se aştepta la atentate palestiniene. Care nu s-au produs. Ori de cîte ori voiam să mă duc în cartierul arab, cineva îmi spunea: „Nu azi, încă mai este periculos". Remarcă gratuită, căci chipul interlocutorului meu dovedea că, dacă nu erai inconştient, cunosteai pericolul şi încercai să-1 eviţi. Aşa că m-am dus în cartierul armean, care se învecina cu cartierul arab. Negustorii moţăiau la umbră, sub copertinele de pînză ale tejghelelor. Am mers de-a lungul unui grup de case, pînă la restaurantul a cărui adresă mi se dăduse. M-am aşezat la o masă liberă. Era unul din acele locuri unde aştepţi să treacă timpul, zăcînd într-o relativă obscuritate. Şi unde se părea că nimic nu se întîmplă vreodată, nici măcar uitarea. Totul respira încetineală, tristeţe, depărtare. Cîţiva bătrîni stăteau jos, aplecaţi înainte, cu mîinile pe genunchi, fără să renunţe la detaşarea lor orientală. Şi fără cel mai mic interes pentru muritorii încă absorbiţi şi roşi de dorinţe. Păreau că trăiesc din vremuri imemoriale.

Scriind aceste rînduri, pîndesc mereu cel mai mic prilej care să-mi reînvie amintirile. Oamenii aceia îmi aminteau de Cahul: bătrînii care stăteau vara pe bănci, în tovărăşia altor bătrîni, cînd soarele dogorea. Acolo, singura şansă din viaţa oamenilor consta în a se repeta, a se corecta şi a încremeni cît mai repede. Siguri că, fericiţi sau nu, aveau să continue a fi ceea ce erau, aşa cum fuseseră şi părinţii lor, înainte. Toţi anii vieţii, contopiţi, cuprinşi de rutină şi fără nici un relief. In orice caz pînă ce, ajunşi la bătrîneţe, se vor fi instalat pe bănci pentru a aştepta, asemenea armenilor de aici, dispariţia celor din urmă contemporani ai lor. Probabil doritori să observe cu nesaţ această experienţă unică pe care le-o oferea natura.

De-a lungul întregii noastre copilării, ni s-a spus cît de fericiţi şi înţelepţi erau ei şi cît de mult meritau respectul nostru. Ceea ce eu unul şi credeam. Şi consideram că era aproape o datorie pentru mine să-i imit, visînd la un viitor în care voi fi asemenea lor. Acesta era scopul pe care voiam să-1 ating, de cum voi fi crescut mare. Şi ei fuseseră copii, aşa că-mi închipuiam că le imit copilăria. Credeam toate astea înainte de a fi aflat că un copil putea spune că regele este în pielea goală. Şi înainte de a pune tradiţia la îndoială şi de a voi să fiu altfel decît părinţii mei. Această stare de spirit era atît de adînc înrădăcinată în mine, încît abia multă vreme după ce am părăsit Cahulul am înţeles în ce măsură îmi determinase existenţa. Dar şi cît de mult, revoltîndu-mă împotriva ei, mă îndepărtasem de ea. Spuneam în glumă că ar trebui să-mi datez naşterea la divorţul părinţilor. Nu pretind unii că o boală gravă i-a maturizat? Să fie doar o simplă glumă? Indiferent de asta, nu sînt sigur că aş înţelege azi cum poate creşte un copil într-o societate care nu creşte, nu se schimbă, unde totul stagnează.

Pentru tatăl meu, creşterea era în relaţie cu caracterul meu timid şi stîngaci arogant, care nu dădea semne de ameliorare. Cînd acest caracter mă împingea să fac o prostie sau să mă încăpăţînez, nu mai eram atît de sigur de imunitate. Tata sau învăţătorul mă făceau acum responsabil: „Cum poţi crede că eşti dinainte scuzat ? Acum eşti mare!". Şi apoi, mai erau şi mamele şi surorile prietenilor mei, care exclamau, cu un licăr zburdalnic în priviri: „Ia te uită ce ochi verzi! Şi ce piele întunecată, parcă ar fi un ţigănuş!". Chiar dacă mai umblam încă în pantaloni scurţi, ele mă luau de după umeri ca să mă mîngîie. Sau mă trăgeau mai aproape ca să-mi şoptească ceva la ureche, îmbrăţişîndu-mă. Alteori, mîinile lor, asemenea unor mîini de pianist, se plimbau, curioase, pe trupul meu. Apoi urcau, mîngîioase, spre cap, asemenea vocii care spunea: „Să creşti nu înseamnă nimic pentru o mamă. Copilul tot copil rămîne". Iar dacă mi se cumpărau bomboane sau mi se oferea o gustare, mă simţeam ca într-un vis, pe cale de a coborî din nou treptele vîrstelor. Nu toată lumea poate creşte la fel şi nici din aceleaşi motive, întorcîndu-mă, după atîţia ani, în trecut, în căutarea unei explicaţii, nu îmi vin în minte observaţiile benigne ale tatei sau ale învăţătorului şi nici mîngîierile acelea tulburi. Nu merita să le evoc. Scenele pe care nu le-am mai putut uita, cînd îmi amintesc de vîrsta la care am început cu adevărat să cresc, sînt mai degrabă ciudate. La şase sau şapte ani făcusem o pasiune pentru colecţionarea nasturilor şi a arşicelor. Cînd întîlneam un alt copil care avea aceeaşi pasiune, făceam schimb şi deveneam prieteni. Primele mele tranzacţii au avut loc nu cu tovarăşii mei de joacă, ci cu copiii români. După şapte ani, schimbul a devenit mai dificil. Refuzurile s-au înmulţit. Chiar dacă schimbul avea loc, el nu-mi mai oferea un nou prieten. Este adevărat că adesea mă ţineam scai de băieţii aceia, pentru că nu mă consolam cu insuccesul tentativelor mele. Cel mai tulburător nu era refuzul trocului, care devenise obişnuit, ci respingerea brutală. Iar eu, care căutam în primul rînd prietenia şi vedeam cum ea devenise imposibilă, sfîrşeam prin a simţi nedreptatea eşecului. M-aş fi putut totuşi obişnui cu toate. Dar simţeam din ce în ce mai clar că lumea exterioară avea o frontieră: iar eu mă aflam de cealaltă parte. Mă mirau situaţiile cînd ceilalţi deveneau prudenţi, mă priveau într-un fel anume, ţinîndu-se la distanţă. Zîmbetele dispreţuitoare ale adulţilor, condescendenţa lor abia voalată. Sporovăială, chicotelile prosteşti ale fetelor cînd treceam strada. Şi toate şicanele, care le îngăduiau să se distreze pe seama altuia. Suportam fără să izbucnesc în plîns sau să scrîşnesc din dinţi — de altfel, aş fi fost incapabil să formulez vreo judecată cu privire la toate
O furtună de indignare mă scutura. Trebuie să recunoaştem cit unde domneşte dispreţul perpetuu, se nasc puţine gînduri nobile l('iind deja o fiinţă socială, gata să disimulez tot ce eni ni'plncul,, MII i-iun spus nimic tatei, şi cu atît mai puţin guverniuil.ci. Konr nlorvn copii, prietenilor cei mai apropiaţi. Am descoperii m:ui m

scurt timp că frontiera era peste tot. Printre locurile unde-mi face cea mai mare plăcere să merg se numără pieţele, şi la piaţă îmi apărea ea cu cea mai mare limpezime. Cînd era oare la noi zi de piaţă, marţea sau joia? Mi-ar plăcea să-mi amintesc, în zilele obişnuite, negustorii moţăiau în prăvăliile lor. în prag, femeile stăteau la taclale, bîrfeau, puneau la cale intrigi, scenarii de căsătorie, pînă la ora mesei sau a spălatului. Ele diriguiau Cahulul, transformîndu-i viaţa într-un roman-foileton. Niciodată nu sîntem destul de prudenţi faţă de un orăşel adormit, gata să te devoreze cu himerele şi pasiunea lui. Prin comparaţie, marile oraşe sînt nişte pustiuri de imaginaţie, unde ziarul şi televiziunea produc o plictiseală zgomotoasă.
în zilele de tîrg însă, pulsul oraşului se accelera şi devenea febril. Evreii trebuiau să cîştige în cîteva ore pîinea unei întregi săptămîni. Majoritatea locuiau într-o casă de trei sau patru încăperi, prima servind drept spaţiu comercial. Din locuinţă treceai direct în atelier sau în dugheană, nu exista un spaţiu propriu-zis privat. Prăvăliile conţineau toate articolele imaginabile, destinate să satisfacă nevoile ţăranilor. Aceştia veneau în mare număr pentru a vinde produsele din fermele lor şi pentru a tîrgui unelte sau obiecte mai deosebite cu banii cîştigaţi. Era o îmbulzeală de nedescris, un imens du-te-vino de şarete şi căruţe printre vehicolele cu prelată, de-a lungul tarabelor acoperite cu tot felul de mărfuri. Ţărani şi ţărănci, îmbrăcaţi cu haine viu colorate, uneori desculţi, cu braţele încărcate de coşuri cu ouă, legume, păsări, se înghesuiau şi se ţineau unii după alţii, strigînd şi gesticulînd după cîte un client.
Acolo, stînd mai la o parte, spionam, cel mai adesea însoţit de David, cum negociau ţăranii cu misiţii - printre care cînd şi cînd se amesteca şi tata — pămîntul şi grînele, în mijlocul unui vacarm asurzitor. Cînd se ajungea la un compromis, se bătea palma în semn că afacerea fusese încheiată. Tîrgui îmi apărea ca un balet al mîinilor, care se atingeau şi se despărţeau, dădeau şi luau. Cumpărătorul şi mai ales cumpărătoarea deznodau colţul batistei, la nevoie chiar ambele colţuri, în care se afla suma de bani datorată şi, în vreme ce vînzătorul număra banii, număra şi el sau ea cu ajutorul degetelor. Uneori izbucneau bătăi. Devenind ameninţători, ţăranii îi numeau hoţi pe vînzătorii ambulanţi evrei. La început alarmaţi, aceştia se mulţumeau să se mute în altă parte, nevoind să plece înainte de căderea serii. Aşa trecea timpul la tîrg. Acolo creşteam, pentru că făceam parte din cele două colectivităţi ale căror voci şi gesturi se amestecau, din două lumi care se atingeau. Dar care, la căderea nopţii, aveau să se despartă, luînd-o fiecare pe o altă cale, pentru a-şi continua propria existenţă. Iar pentru noi era, de fiecare dată, o fragilă victorie asupra fricii.
Mi-am petrecut toată tinereţea alături de români. Li s-a întîmplat uneori să mă ajute. M-am împrietenit cu doi sau trei dintre ei. însă, cu excepţia unor circumstanţe excepţionale, nu ne amestecam. Era o realitate de nezdruncinat. Este lesne de înţeles că, pe măsură ce

creşteam, căpătăm conştiinţa frontierei, învăţînd să cunosc limitele a ceea ce puteam să devin sau să întreprind. Acceptam astfel să trăiesc într-o lume restrînsă, încastrată într-o lume mai vastă, din toate punctele de vedere diferită de a noastră, şi ostilă. Ni se părea firesc să ne limităm la propria noastră viaţă socială, să frecventăm şcoli separate; aşa era legea ţării. De altfel, tata nu a fost niciodată primit de boier, fostul proprietar al moşiei, sau de vreun notabil dincolo de anticameră, iar el le mulţumea de zece ori pentru onoarea pe care i-o făcuseră. Drept răspuns, avea parte doar de un dispreţ condescendent întipărit pe chipuri. Trebuie să fii evreu ca să ştii ce înseamnă dispreţul. Nu are nimic de-a face cu experienţa, este o cunoaştere intuitivă, care se transmite de la o generaţie la alta. Mi-o însuşeam atunci cînd guvernanta frecventa casele burgheziei sau administraţiei locale, unde prezenţa mea ar fi fost deplasată. I s-a întîmplat totuşi să mă ia cu ea, de două sau trei ori, la o sărbătoare sătească, la nişte ţărani pe care-i cunoşteam bine. îmi plăceau sunetele petrecerii, care se auzeau de departe, cadenţa melodică a cîntecelor — o muzică stimulantă şi puternică, dar cu accente resemnate ce-mi umpleau urechile de amărăciune. Ca şi exuberanţa dansului şi armonia mişcărilor corpurilor. Copiii imitau dansurile flăcăilor şi ale fetelor. Plutea însă în aer o vagă interdicţie de a mă alătura lor. Cu toate acestea, ritmurile muzicii şi ale dansurilor lor mi-au intrat în sînge. Mai tîrziu, cînd am părăsit Basarabia, mi-am dat seama că le datoram ţăranilor, alături de respectul pentru specific şi concret, uşurinţa de a-mi însuşi ritmul unui dans necunoscut, de îndată ce melodia mi se răspîndeşte în muşchii corpului.

O existenţă aparte — ei bine, acesta era climatul în care trăiam. Iar eu ştiam deja că eram norocoşi că de aici nu decurgea nimic rău. Nimeni nu ar fi îndrăznit să protesteze împotriva frontierei care ne împrejmuia. Ca să nu-i sperie pe copii, lumea prefera să se plîngă cu voce tare de marasmul afacerilor, de timpurile grele, de falimente. Şi doar între patru ochi de tăciunii umilinţei, pe care călca la fiecare pas. Pentru a fugi de amărăciunea de se gîndi la ea, toţi se închideau în propria memorie. Era o greşeală, bineînţeles. Pentru că, din cauza acestui subterfugiu, noi, fiii, ne-am revoltat împotriva părinţilor noştri. I-am *acuzat* de laşitate şi i-am dispreţuit, pe ei, a căror cea mai mare dorinţă era să ne cruţe de suferinţele prin care trecuseră ei. în pragul adolescenţei, această revoltă s-a aflat la originea aspiraţiei către socialism şi sionism.

Şi totuşi, dacă ar fi existat o şansă de a trece de unul singur de la o lume la alta, nimic, ştiu prea bine, nu m-ar fi determinat s-o exploatez. Ameninţările? Nu puneam preţ pe ele. Simţeam dispreţul, însă nu într-aşa o măsură încît să mă simt atins. Cuvîntul ovreu, pronunţat pe un ton insultător? Pentru mine nu era insultn. Un evreu a primit Tablele Legii din mîinile unui Dumnezeu riirnin fiecare fiinţă umană îi datorează respect, îmi ţinea tovărflşio şi,

dacă 1-aş fi chemat, mi s-ar fi înfăţişat. Ca să mă încredinţeze că insulta îl priveşte în egală măsură ca şi pe mine şi că, la momentul potrivit, el îi va afla deznodământul. Această credinţă îmi dădea dreptul de a exista, cel mai inalienabil cu putinţă pe care-1 cunoscusem vreodată în viaţa mea încă scurtă.

3 octombrie 1978

Biblia este o carte foarte ciudată. Vorbeşte de războaie, regi, patriarhi, sacrificii şi orgii. Nu înţelegeam mare lucru. Doar în formă de visuri, unde mă simt totdeauna în largul meu. O idee părea totuşi să revină constant în aproape toate episoadele: toate pasiunile bărbaţilor şi ale femeilor sînt manifestările uneia şi aceleiaşi pasiuni. O corporalitate intensă, iată adevărul iubirii pe care mi 1-a inculcat Biblia de foarte timpuriu. Fără să mă gîndesc la rele sau să fiu indiscret, primul meu elan a fost să pun întrebări despre fiicele lui Loth sau despre sterilitatea Rahelei. Obţinînd, în chip de răspuns : „Aşteaptă să te faci mare", eram obligat să trag concluzia că povestirile acelea nu erau pentru copii.

Şi totuşi, de mic copil, mergeam peste tot. Şi eram uneori martorul unor scene care nu erau poate făcute a fi văzute de oricine - doar dacă nu cumva o neglijenţă pe jumătate voită nu va fi ţinut cont de prezenţa mea. Ce de lucruri observam! Ce se întîmpla oare? Or, simţeam eu, întrebarea avea un iz de păcat. Cochetam în acelaşi timp cu ideea că, la vîrsta mea, nu trebuia să ştiu nimic. Toate acestea au durat pînă la opt ani. La Cahul, ignoranţa mea prefăcută se putea instrui din marea carte a naturii, cum se spunea în secolul al optsprezecelea. Trăiam în preajma animalelor, deci a sexualităţii. Vedeam cum încercau caii să copuleze şi, ca toţi copiii, eram jenat zărind, din întîmplare, doi cîini urcîndu-se unul peste celălalt. Dar, în loc să-i alung cu pietre, le urmăream zbaterile. Lumea animală se dăruia sexualităţii din zori şi pînă-n noapte. Cocoşul se urca pe găini, muştele păcătuiau pe masa din sufragerie. Pisicile în călduri mieunau nopţi de-a rîndul de-ţi sfîşiau inima, trezind pasiuni dintre cele mai tulburi.

Intre şapte şi nouă ani, sexualitatea era o arie ce ţi se învîrte prin cap, ca o umbră în căutarea trupului. Aşa că mă duceam adesea, împreună cu David şi Iţic, să ne aşezăm la pîndă ca să vedem, în plin cîmp, cîte o fată şi un flăcău îmbrăţişîndu-se şi sfîrşind prin a se înfige unul în celălalt cu violenţă, în plină vară mai ales, cuplurile erau numeroase şi nu-şi băteau capul să se ascundă. Se vorbea despre asta fără jenă şi fără a înfrumuseţa cuvintele. Imoralitate ? Desigur că nu, într-un mediu unde cuvîntul pudoare era un aforism al Bisericii sau un neologism burghez. Unde virginitatea era un mit exhibat în ziua nunţii, fidelitatea sexuală o convenţie, iubirea pură, o aspiraţie inepuizabilă, însă nu foarte practică, în plin soare, voracitatea şi libertatea erotică explodau, sfidînd toate interdicţiile, toate

prejudecăţile şi toate barierele, în asemenea clipe, imaginea a ceea ce văzusem mi se înfăţişa în minte şi mă compătimeam pentru că eram condamnat la recluziune.
Ei da, căldura era teribilă, putea înnebuni pe aproape oricine, lăsîndu-1 vlăguit, incapabil să muncească, să reacţioneze, să meargă. Calmul după-amiezei, absenţa vîntului, soarele incandescent erau o calamitate pentru noi, copiii. Părinţii ne condamnau nu numai la odihnă, ci si la un somn obligatoriu, mai bine de două ore. Degeaba mă rugam, pledam, plîngeam chiar pentru a-1 îndupleca pe tata sau pe guvernantă, nici nu voiau să audă. Acceptam să mă întind, însă somnul acela supravegheat era o tortură. Pîndeam zgomotele din casă, ca să închid ochii şi să mă prefac că dorm de îndată ce auzeam că se apropie cineva. Fără a înceta să mă constrîng să ţin mîinile peste cearceaf, cum fusesem învăţat. Mi se explicase că aşa trebuie să dorm, însă nimeni nu pronunţase cuvîntul masturbare: pe atunci, nici părinţii, nici profesorii nu se preocupau de educaţia noastră sexuală. Nu că mi-ar părea rău, pentru că aşa am putut să fac propriile mele descoperiri.
Aşadar, într-una din după-amiezele acelea eram culcat, prefăcîndu-mă că dorm nemişcat. S-a întîmplat ceva insolit. In loc ca uşa de la cameră să se deschidă încetişor ca să nu mă trezească, ea s-a deschis şi apoi s-a închis brusc. Surprins, nu am mai avut timpul să închid ochii ca să mă prefac că dorm. Jenat, zăpăcit, mă întrebam cine intrase. Am văzut în penumbră o ţărancă tînără. Mi s-a părut că o recunosc, că o văzusem la tîrg cu mama ei. Venea din cînd în cînd să o ajute pe guvernantă, cînd se făcea curăţenie mare. Deodată, s-a apropiat şi mi-a înconjurat gîtul cu braţele. Gura ei a pus stăpînire pe a mea, imobilizînd-o într-un sărut fierbinte. O gură care vibra. Deşi prezenţa ei mă tetaniza, sîngele a început să-mi fiarbă în vine, şalele mi s-au umflat şi am început să gîfîi.
Fata a început să mă mîngîie sfios. Degetele ei mi s-au plimbat pe şale, mi-au atins cu blîndeţe coapsele, s-au aventurat cu precauţie pînă la sex, făcîndu-i înconjurul. Abia mai tîrziu mi-au revenit aceste impresii. Atunci simţeam cum trupul meu se abandonează, iar Lina (aşa o chema) şi-a ridicat fustele şi m-a cuprins în întregime. Mi-a luat mîna şi a aşezat-o pe sînii pietroşi, în vreme ce rostogolirea lentă a şoldurilor ei tari şi rotunde se dăruia unui entuziasm contagios. Brusc, înflăcărarea s-a potolit, îmbrăţişarea gîfîită s-a deznodat. Numai şoapte şi mîngîieri, înseninată, Lina s-a ridicat si a ieşit ca o umbră liniştită şi graţioasă, după ce mi-a cerut să jur că voi păstra secretul. Promisiune pe care am ţinut-o pînă azi. Nu pentru că jurasem, ci pentru a păstra intactă senzaţia prezenţei ei.
Am rămas întins multă vreme după plecarea Linei. Cred că-mi era indiferent că nu mai era acolo. Nici măcar nu simţeam novoin să-mi lămuresc această intruziune. Simţeam pentru întîia oară ctt intrasem în posesia propriului trup, un trup consistent şi Crem;! tător. Mi-am pus întrebarea recent, citind memoriile creai,onilui

psihodramei, Moreno, de origine română. Relatînd o scenă similară, el declară că a făcut dragoste. Nu acesta a fost şi cazul meu, chiar dacă Lina va fi cunoscut orgasmul. Insă sexualitatea este un lucru prea complicat. Pentru mine, ea a constituit totdeauna mai puţin un act, cît înaintarea unui trup printr-un alt trup.
începînd din acea zi, somnul de după-amiază a încetat să mai fie o tortură. Scăldat de valurile imaginilor şi ale dorinţelor, aşteptam ca miracolul să se repete. Aşteptare cam nebunească, totuşi împlinită în două sau trei rînduri. Lina se ivea, zveltă şi sfioasă, lîngă uşă, aducînd cu sine mireasma soarelui, îmi amintesc că o atrăgeam cu un gest premeditat neîndemînatic, ca să-mi apăs gura pe gura ei. Se întindea pe spate fără să opună nici cea mai mică rezistenţă, iar eu îmi apăsam cu înfocare trupul de trupul ei. Nesigur atît în ceea ce priveşte reacţiile ei, cît şi în ceea ce priveşte propriile mele reacţii, îmi lăsam gura să vagabondeze pe corpul ei, pe care-1 pipăiam cu gesturi dezordonate. O dată ce-mi epuizam rezerva de îndrăzneală, ca un soldat care şi-a folosit şi ultimul cartuş, mă predam necondiţionat farmecului şi exuberanţei ei.
Ei da, amintiri nebuneşti şi înşelătoare din serile cînd o invocam pe Lina, al cărei chip, asemenea celui al pisicii din Cheshire, părea că se diluează pe măsură ce se apropia. Pradă anxietăţii - deşi pictam scena în culorile idilice pe care le şi avea —, nu încercam un sentiment de vinovăţie, ci de binecuvîntare. Ciudată situaţie mai aveam şi eu... în acea vreme, nu era prin nimic extraordinar ca un băiat foarte tînăr să fie sedus de o fată tînără, chiar de o servitoare — romanul *America,* al lui Kafka, are o asemenea scenă drept punct de plecare. Freud a făcut constatări similare la începutul cercetărilor sale. A încercat chiar să facă din ele stindardul teoriilor sale asupra nevrozelor. Potrivit stindard, fără doar şi poate. Pe care, dintr-un scrupul ştiinţific, nu 1-a înălţat însă. Alţii au făcut-o, fără scrupule, fie ce-o fi, şi cu succes. Nu pot pleca urechea la o astfel de filozofie, care mi se pare o tragică eroare.
Mi-ar face plăcere să pot descrie viaţa din Cahul în verile anilor '30. Cu degetul arătător, aşa cum arăţi, pe o veche fotografie, o stradă, o casă, un chip familiar. Nu mai există însă urme. în afară de cele, interioare, ale unei comunităţi de suflete ce avea să se stingă, peste şapte sau opt ani, spulberată de război. Aş fi îndreptat degetul, de pildă, spre Ella. Mă părăsea din ce în ce mai rar pentru păpuşile ei. Şi am reuşit să o atrag în camera mea pentru a-i ţine nişte discursuri bizare şi nătîngi despre iubirile din Biblie, îmi zîmbea cu o admiraţie nevinovată şi încrezătoare de fetiţă. Un gînd ascuns se urzise în mintea mea în timpul acelor nesfîrşite după--amieze de somn obligatoriu, îmi imaginam cu senzualitate corpul ei, acum că eram conştient de el. Am închis aşadar obloanele şi i-am desfăcut corsajul. M-a lăsat, cu o mişcare graţioasă de pasăre cu penele zburlite de vînt. în acelaşi timp, mă fixa cu o privire care voia să spună: „Ce faci?". Şi: „N-ai să îndrăzneşti", în vreme ce îi

dăruiam sărutări dezordonate, la care răspundea, pare-mi-se. Unul din puţinele lucruri pe care le simt cînd îmi amintesc de Ella este stîngăcia gurii ei.
Faptul mi-ar fi ieşit din minte, dacă nu ar fi avut o morală. Două sau trei săptămîni mai tîrziu, mama ei mi-a spus, în timp ce pregătea nişte tartine pentru gustare: „Se pare că eşti logodnicul fiicei mele".
Şi a continuat, pe un ton pe jumătate zglobiu, pe jumătate sever: „Eşti un ţărănuş. Un băiat evreu nu trebuie să se poarte cu o fetiţă evreică ca şi cum ar fi o *schikse"* (o fată ne-evreică). Dacă aveam chef să desfac vreun corsaj, acela nu putea fi al logodnicei mele.
Tonul ei ar fi putut părea glumeţ. Mă simţeam însă adînc mişcat, căci mai auzisem remarci asemănătoare, fără să le înţeleg. De această dată, am bănuit că era vorba de o regulă de comportament. Cuvintele aruncate de mama Ellei conţineau o ameninţare. Nu ştiam care, însă presimţeam că va trebui să mă conformez ei. Dată fiind firea mea excesivă şi logică, probabil că am întrebat-o ce diferenţă există între ceea ce un băiat poate face cu fetele evreice şi cu cele care nu sînt. Fără îndoială că nu mi-a răspuns. Sigur că, la acea vîrstă, nu puteam să cunosc încă puterea regulii cu pricina. Cîţiva ani mai tîrziu, mi-am dat seama că o interiorizasem. Ea îmi dicta opţiunile şi impulsurile. De obicei, le evitam pe cele dintîi, ca şi cum mi-ar fi fost interzise, şi eram atras de cele din urmă, ca şi cum ar fi fost singurele îngăduite. In plus, am descoperit ulterior că nu deţinem exclusivitatea asupra ei. De-a lungul călătoriilor mele şi trăind în mai multe ţări, am constatat că regula este universală. Ea le dictează tuturor bărbaţilor să se comporte angelic cu fetele din propriul grup şi animalic cu cele dintr-un altul. Mai mult ca oricare alta, această regulă exprimă chintesenţa eredităţii noastre erotice.
Evenimentele personale pe care tocmai le-am evocat mi-au îngăduit să sesizez inconştient un fapt. Cele două lumi, distincte şi ostile, dar trăind încastrate una în alta de atît de multă vreme, cum erau românii şi evreii - numeroşi în Basarabia —, nu aveau cum să scape de o atracţie mutuală, să nu fuzioneze. Ca mai totdeauna, oamenii aleg calea cea mai puţin periculoasă, cea mai puţin vizibilă şi totuşi esenţială. Calea iubirii, fără doar şi poate. Furişată şi tăinuită, totuşi, căci trecerea frontierei la lumina zilei îl expune oprobriului pe cel ce o traversează, în această privinţă, îmi amintesc de scandalul care ne-a zguduit orăşelul în vara aceea. Lăsîndu-mi o amintire foarte vie, ca şi cum s-ar fi întîmplat ieri, pentru că era legat de existenţa mea.
O tînără evreică a cedat atracţiei pentru un ofiţer din garnizoană. Fiică de rabin, a pătruns în imaginarul meu amoros fără voie. într-adevăr, cuplul îşi dădea întîlnire în apropierea antrepozitului. La căderea nopţii, de la fereastra camerei mele, le pîndeam venirea. Strălucirea lunii lumina un splendid păr roşcat. Fata era foarte frumoasă. Apoi sosea si uniforma. Incordîndu-mi auzul, captam sunetul vocilor lor juvenile. Uneori vedeam cum şalul diafan se

întredeschidea. Ea urca sprinten treptele, ca şi cum trupul ei ar fi fost contopit cu trupul ofiţerului. Simţeam o tulburare cu atît mai precisă, cu cît acum cunoşteam secretul dorinţei care-i unea. Mica noastră comunitate înregistra cele mai mărunte detalii ale mişcărilor acestui cuplu superb. Era stigmatizat pretutindeni. Fata rabinului a luat-o razna, spunea lumea - cu discreţia datorată rangului lor, ca să nu agraveze ruşinea bătrînului tată şi nici să nu contrarieze autorităţile militare.

Iţic şi David nu mai aveau astîmpăr cînd îi invitam să urmărească intrarea amanţilor în zona luminată, apoi dispariţia lor în obscuritatea antrepozitului, îmbălsămat de mireasma caldă a griului, însă zarva devenise atît de incendiară, încît nu mă puteam împiedica să nu fiu furios pe cei care o persecutau pe frumoasa femeie cu părul roşcat, jumătate vrăjitoare, jumătate zînă. Nu mai încăpea vorbă, mă îndrăgostisem de ea şi eram gelos pe ofiţer. Mă lăsam dus de dulcea nebunie a unui roman a cărui eroină era fata rabinului. Ea înfrunta ruşinea şi triumfa asupra nenorocirii la braţul unui frumos ofiţer, care se bătea pentru ea. Iar eu serveam trufandaua fiecărui episod găştii de băieţi şi fete strînşi chiar pe locul unde eroina noastră se strecurase cu o zi mai devreme. Mireasma griului ne ameţea ca şi cum ar fi fost parfumul ei. Contribuiam astfel, fără nici o maliţiozitate, la amplificarea scandalului, împărtăşind auditoriului ce văzusem de la postul meu de observaţie. Prietenii mei se grăbeau să raporteze totul părinţilor curioşi şi intrigaţi. Scandalul aţîţa temerile, trezea vechi demoni şi nimănui nu i-a dat prin cap să ne oprească. Pe mine mă excita mirosul iubirii lor, cînd pătrundeam singur în penumbra antrepozitului. Ea se contopise în memoria mea senzorială cu mirosul cald şi auriu al grîului. Este probabil cea mai intensă amintire a mea.

în acele ore de pîndă, vedeam ceea ce mi se părea a fi o versiune sublimată a propriei mele existenţe, înţelegeam că Lina, nici frumoasă, nici seducătoare, nu era decît o fată proaspătă cu trupul tare. Mă mîngîia, trezea dorinţele, dar nu mă iubea, încercase o enigmatică curiozitate a simţurilor, mă aflasem în calea ei la momentul potrivit, împărţită între atracţia şi teama faţă de ceea ce eu reprezentam, ezitările ei erau comandate de ceea ce nu-şi putea permite, ţinînd cont de vîrsta mea fragedă şi de consecinţele teribile, dacă am fi fost surprinşi, îmi venea deci greu să le deosebesc, pe fata rabinului şi pe Lina. Pentru mine erau asemănătoare, una îndurînd din partea evreilor ceea ce cealaltă ar fi putut îndura din partea creştinilor, într-o manieră mai puţin publică, însă mai violentă. Imaginea Linei mi-a traversat memoria cînd am citit romanul lui Appelfeld, intitulat *Catherine.* El lămureşte admirabil magia carnală a raporturilor dintre creştini şi evrei, cu atît mai fermecătoare, cu cît este tăinuită. Eroina lui, şi ea originară dintr-un sat basarabean, mi s-a părut a fi o versiune romanescă a Linei. Ceea ce m-a făcut să-mi imaginez cum a continuat viaţa

Linei, devenită văduvă şi îmbătrînind. Ca şi cum aş fi vrut să întregesc o amintire întreruptă.
Cît despre adevăratul roman, deznodămîntul lui era uşor de prevăzut. Intr-o seară, fata rabinului nu a mai venit la antrepozit. Nici seara următoare, nici a treia. Şi am încetat să-i mai aştept, spunîndu-mi: „Da, ştiam prea bine că aşa se va încheia iubirea lor". Vara a luat sfîrşit şi am redevenit conştient de realitate.

6 octombrie 1978

Şcoala îmi aparţinea însă, la fel cum îi aparţineam şi eu. îmi amintesc că am reluat-o din toată inima, uşurat că, în cele din urmă, a început din nou. Aşa înainta toamna, şi aşa se defăşura viaţa mea. Emoţiile care m-au copleşit în ziua în care mi s-a spus să plec acasă, pentru că venise mama, renasc acum cu acelaşi freamăt ca atunci. Amintirea este în acelaşi timp pedeapsă şi iertare. Ca un vinovat impenitent, mizezi cînd pe una, cînd pe alta.
Amintirea mamei, sosită la noi pe neaşteptate, e dificil de extras din mîlul timpului. Stătea în faţa mea, iar inima îmi bătea tare, de parcă aş fi fost găsit vinovat de uitare. Da, îmi amintesc toate simţămintele pe care le-am încercat rînd pe rînd, inclusiv mirarea că tot ce se petrecuse în timpul verii se volatilizase şi că redevenisem băieţel. Insă nu atît de mic ca să nu înţeleg că venise să se împace cu tata. Am reintrat în posesia mamei, conştient de intruziunea ei şi de ezitarea mea de a-i spune „mamă", cuvînt pe care nu-1 mai pronunţasem de mult. Mi se părea atît de luminoasă pe cît îşi putea dori un copil să-i fie mama.
Apoi, cînd a ieşit din cameră, împrăştiind parfumul ei obişnuit, oferindu-mi obrazul în căutarea unui sărut, şi a început să-şi bea ceaiul din vîrful buzelor, am ştiut dintr-o dată că eu şi tata nu mai eram singuri. Nu-şi dădea seama ce impresie putea să facă asupra unui copil, ce speranţe nebuneşti putea hrăni. De asta îmi era cel mai teamă. M-aş fi simţit uşurat să-i pot spune, dacă aş fi fost conştient, ce anume mă făcea să mă simt părăsit de dînsa. Şi aş fi mers pînă acolo încît să-i pretind garanţii pentru viitor. Pentru ea era o chestiune de onoare să se prefacă a fi acasă. In scurt timp, am constatat cît era de plăcut, chiar exaltant, să-i pot povesti ce făceam şi ce simţeam, eu care eram prea timid şi obişnuit să mă stăpînesc în prezenţa tatei. Aveam să-i povestesc atîtea lucruri: despre încîntările verii, despre ce învăţam la şcoală, despre reveriile mele biblice, prietenii, jocurile hibernale, clipele cînd îi duceam dorul, bărcile de pe Prut... într-un cuvînt, istoria vieţii mele bine organizate, din care ea fusese absentă. Cînd emoţia mă împiedica să vorbesc, ea mă încuraja să continui, îi făcea plăcere, spunea mama, să aibă un fiu atît de inteligent şi de frumos - am aflat apoi că repetase aceste cuvinte la întoarcerea la Galaţi. Mi-a povestit apoi, ca unui om mare, că, în timpul unei certe, fratele ei îşi ieşise din fire. îi reproşase

că trăia pe spinarea lui şi că nu se recăsătorea. Scena o făcuse să se hotărască să vină la Cahul, ca să încerce să se reconcilieze cu tata. Am înţeles că mă invita să-1 conving eu, de vreme ce, după spusele ei, ea nu dorise niciodată despărţirea. M-am mulţumit doar să mă rog ca ea să reuşească.
In mai multe rînduri, mama a pronunţat numele surorii mele, Silvia, ca şi cum mi-ar fi fost familiar, deşi îmi era străin. Ii sorbeam cu nesaţ descrierile; iar mintea îmi galopa deja spre prietenii mei, cum aveam să le spun că am o surioară, să le-o prezint. Nu am întrebat însă de ce nu o adusese, iar mama n-a scos o vorbă despre acest subiect, încă unul din acele fapte neînsemnate care au determinat cursul existenţei noastre. Neaducînd-o pe Silvia la Cahul, ca să-şi facă mai comodă călătoria, şi-a subminat cauza dintru început. Şi apoi, venind singură, tînăra aceea care încerca să-1 seducă din nou şi pe care fără îndoială că o mai iubea încă îl tulbura pe tata. Dacă ar fi venit împreună cu sora mea, 1-ar fi mişcat prin promisiunea unui cămin renăscut şi a unei siguranţe la care el aspira şi pe care doar familia i-o putea oferi. Cel puţin aşa am crezut, văzîndu-i uşoara decepţie de a nu-şi fi văzut fiica - de altfel, mai tîrziu, mi-a şi mărturisit-o în mod spontan. Ca şi cum nici unul dintre ei nu-i trezea celuilalt decît imaginea amantului, nu şi cea a mamei sau a tatălui. Sub această înfăţişare mi-au apărut ei.
Ţineam să petrec cît mai mult timp cu mama. Arbora distincţia femeii de treizeci de ani, doritoare să placă, evitînd însă chiar şi cea mai vagă complezenţă ce ar fi putut-o expune clevetirilor. Ii admiram toaletele de oraş. Purta adesea un taior şi o tocă bine potrivită pe cap, din care cădea un voal mai luminos decît pielea ei netedă.
O făcea oare pentru a putea, cînd îşi scotea pălăria, să-şi scuture părul, care, eliberat, i se răspîndea pe frunte şi îi accentua ovalul feţei? Dacă nu cumva vălul era menit să-i ascundă zîmbetul timid şi ridurile ce se năşteau în jurul ochilor - poate un semn că plînsese de curînd.
Orăşelul s-a obişnuit cu mama, cum se obişnuise cu tata şi cu căminul lui ciudat. Niciodată nu am fost văzuţi ieşind atît de mult. Frumuseţea toamnei şi curiozitatea oamenilor îi dădeau mamei speranţa că avea să fie pînă la urmă bine primită. Nu rata nici o ocazie de a i se spune „soţul dumneavoastră" şi de a fi devorată din priviri. Răspundea invitaţiilor şi mergea, luîndu-mă cu ea, la cumpărături, pentru a cunoaşte lumea şi a fi cunoscută, în scurt timp, mama stabilise deja o anume familiaritate cu toată lumea. Neuitînd niciodată să se oprească pe la negustori, să strecoare o monedă în puşculiţa de metal lăcuit în albastru-azuriu, ştampilată cu steaua lui David şi aşezată lîngă casa fiecărui magazin, pentru a strînge contribuţii în vederea construirii unei Ţări a făgăduinţei, în acest zel era o căldură şi o sinceritate ce pledau în favoarea ei.
Plimbările de duminică, pe strada principală, unde îi întîlneam pe părinţii prietenilor mei, relaţiile de afaceri ale tatei constituiau

însă punctul culminant al săptămînii. Trotuarele erau presărate cu cojile seminţelor de floarea-soarelui, pe care le ronţăiau toţi. Lumea se oprea pentru a se saluta şi a face schimb de banalităţi. Părinţii mei ar fi vrut să dea impresia unui cuplu ca toate celelalte. Tata ezita însă să spună „soţia mea" şi erau pîndiţi cu suspiciunea atît de specifică provinciei.
Profitam de situaţie, avînd grijă să mă aşez între tata şi mama, luîndu-i, dacă se ivea prilejul, de mînă pe amîndoi. Fără să mă întreb dacă bucuria mea va dura. Dacă aveam vreo şansă de a-i vedea că rămîn împreună şi veghează asupra copilului care creştea. Nu că n-aş fi simţit în acelaşi timp un val de tristeţe, adierea părerii de rău după toate cele de care mă lipsiseră atît de multă vreme. La urma urmelor, era vorba de fericirea mea pierdută. Ceea ce era de ajuns pentru a justifica sumbrele elucubraţii cărora le rezistam în timpul zilei, pentru a mă lăsa pradă lor seara, în pat. Străduindu-mă în acelaşi timp să le alung, căci îmi închipuiam că ne aflam în pragul unei noi vieţi. De altfel, prietenii mei şi părinţii lor mă priveau altfel. Pînă atunci nu fusesem decît un băiat singur, cînd cu tata, cînd cu guvernanta. Acum, văzîndu-mă între cei doi părinţi, mă asociau cu mama. Cînd mi se aruncau priviri încărcate de subînţeles, eram în al noulea cer.
Sfîrşitul după-amiezelor era de o frumuseţe uluitoare. Cahulul se înfăţişa în lumina cea mai favorabilă la ora cînd mergeam să cinăm cu vecinii la grădină, la drept vorbind în curtea unui restaurant situat nu departe de Prut. Nu era încă răcoare, iar cerul vărgat de dungi stacojii şi frunzişul des creau o poezie insolită, pe care nu am simţit-o nicăieri altundeva. Toate acestea sînt vii în mine. îmi ajunge să închid ochii, ca să-1 revăd pe patron descriindu-ne saramura, peştele la grătar, muiat în sare diluată în puţin oţet alb cu ierburi şi usturoi, sau ciorba de ştiucă cu ceapă şi leuştean, ca şi cum nu ar fi vorbit de mîncare, ci de fiinţe demne de întreaga noastră afecţiune. Poate că sună ridicol că-mi amintesc toate aceste amănunte — mama pronunţa numele felurilor de mîncare ca şi cum le şi savura deja, ţîrii pe care-i mîncam ca aperitiv —, în vreme ce alte evenimente, mai importante, s-au cufundat în adîncul memoriei mele. Erau însă lucruri care mă interesau profund, şi astfel de momente, orăcăiala broaştelor, corul creaturilor ce populau iazul, au fixat amintirea Cahulului. Ne plăcea această muzică subtilă şi vioaie, ne plăceau cîntecele, de o infinită tristeţe, ale ţiganilor, care ne ajutau să uităm de trecerea timpului. Pe noi, copiii, ne adormeau cu mult înainte de sfîrşitul mesei. Nu mă trezeam în braţele mamei decît atunci cînd coboram din trăsură, ca să adorm din nou, cu capul zumzăind de zarva iazului, pînă dimineaţă. Duminica trecuse şi aşteptam răbdător următoarea duminică pentru ca miracolul să se repete.
Cît de serbede şi de desuete mi se par toate astea! Miroase a anii '30, a pudră de orez şi a santal, într-o provincie rătăcită de pe planeta noastră. Astăzi, mi se pare că nu am păstrat din mama, din

gesturile, din înfăţişarea ei, decît o imagine demodată, îmi este cu neputinţă să mi-o reprezint altminteri decît aşa cum era în acea epocă, în alb-negru, pieptănată ca Janet Mac Donald, Marlene Dietrich sau Viviane Romance, cu care semăna vag. Nu vreau însă să ascund aici că o bună parte din afectele mele sînt serbede şi multe din gusturile mele demodate.

Talentul mamei în ceea ce priveşte viaţa socială nu a fost suficient. Probabil că, deodată, şi-a dat seama că nimic nu avea să decurgă cum îşi dorea. Nici iubirea. La început, totul păruse a merge bine. Se încuia după-amiaza cu tata, îndelung, amîndoi fericiţi să redevină amanţi, îmbrăcată cu un capot înflorat, făcea naveta între cele două camere si, uneori, cobora să-mi pregătească gustarea cînd veneam de la şcoală. Această armonie fizică era întreruptă de furtuni intime. O găseam pe mama descumpănită, cu ochii roşii. Iar pe tata, cînd iritat, cînd abătut, în ciuda eforturilor lor de a masca totul, plînsetele sau vocile mînioase ajungeau pînă la mine, dintr-o cameră în alta. Noaptea stăteau de vorbă. Erau nopţi în care-şi reproşau reciproc greşelile făcute şi-şi vorbeau pe un ton plin de ură. Şi alte nopţi, cînd şopteau, potoliţi, nopţile cele mai vii dintre toate. Cele în care puteam să dorm liniştit, fără să trebuiască să pîndesc ce-şi spuneau.

Scriu toate astea cu toată detaşarea de care sînt în stare, deşi nu este normal. Fără îndoială că nici tata, nici mama nu erau dispuşi să cedeze. Lucru mai grav, poate că nici nu aveau chef. încerc acum să reconciliez punctul de vedere al părinţilor cu cel al copilului. Ei vor ca el să ia partea unuia sau celuilalt sau să fie ţinut la distanţă. Iar copilul doreşte ca cei doi să se apropie şi speră să se facă auzit. Eram neliniştit pentru că eram ţinut departe de drama fluctuantă de care depindea viaţa mea? Desigur, însă şcoala, temele de făcut si lecţiile de învăţat, jocurile cu colegii, într-un cuvînt neînsemnata rutină zilnică, mă obsedau. Mi se părea un semn bun cînd înţelegerea de suprafaţă dintre tata şi mama se restabilea şi îşi zîmbeau sau îşi vorbeau frumos o seară întreagă. Aveam nevoie să mă mint, iar ei reuşeau sa o facă la perfecţiune.

Nu că aş fi stat ca pe jar din cauza lor. Dar speram că mama îmi va oferi mai multă sinceritate şi, mai ales, mai multă căldură. Aşteptam iubire. Nu venea şi nu a venit niciodată. Desigur, mai vechile cuvinte de iubire, cuvinte de dinainte de divorţ, pe care nu mi le aminteam, reînviau. Mi le adresa însă cu adevărat mie sau şi le adresa ei înseşi, pentru a retrăi, prin intermediul lor, emoţiile de odinioară? în ciuda tuturor demonstraţiilor de afecţiune, simţeam că ea nu caută restabilirea intimităţii şi încrederii cu mine. Nici măcar n-ar fi putut, întreaga ei atenţie şi energie erau îndreptate spre tata. De altfel, ca toată lumea în acele vremuri, ea considera că iubirea este o îndatorire de la sine înţeleasă. Nu era cunoscută, în practică, o iubire lipsită de un calificativ personal, ci doar iubirea maternă, iubirea filială, iubirea fraternă. Fiecare îşi avea regulile

proprii şi putea fi recunoscută după felul în care era pusă în practică. Mama, dar şi tata considerau că dragostea mea era mereu vie. Şi chiar dacă nu făceau nimic cu această dragoste, le era suficient, cînd le venea cheful, să mai toarne cîte-un pic de gaz, ca să-i aţîţe flacăra. Ghiceau că egoismul lor mă răneşte şi că s-ar putea să le port pică pentru lipsa lor de atenţie. Ceea ce s-a şi întîmplat, fără să-mi dau imediat seama. Cînd le-am spus-o, mult mai tîrziu, s-au prefăcut că nu înţeleg despre ce vorbesc. Fiecare îşi făcuse datoria şi, dacă n-o recunosc, e doar greşeala mea. Neînţelegere care a devastat viaţa copiilor generaţii de-a rîndul şi le-a lezat simţul dreptăţii. Părinţii fiind concomitent judecător şi împricinat.
Nu mă gîndeam la toate astea: în faţa mamei, mă aflam pur şi simplu în stare de speranţă, ca şi cum aş fi aşteptat să-i iasă un sfînt din gură. La rîndul ei, probabil că spera într-unul, dinspre tata. Aşa încît viaţa din casă se desfăşura cu încetinitorul, în vremea ce viaţa din exterior se accelera. Insă ele mergeau în sens invers; căci, dacă cei care se obişnuiseră să ne vadă familia reunită credeau că lucrurile se aranjau, pentru noi, dimpotrivă, pe măsură ce şederea mamei se prelungea, lucrurile intrau pe făgaşul firesc, din ce în ce mai rău, şi ne pîndea decepţia. Mama descurajată şi tata scos din fire, asta-i tot ce-mi amintesc. Contrastul dintre iluzia înţelegerii, proiectată înspre ceilalţi, şi realitatea trăită a disensiunilor lor este singura explicaţie pe care o găsesc pentru decizia de a face o excursia în Delta Dunării. Se afla la doar cîteva zeci de kilometri, deşi imaginaţia mea o situa la cîteva mii. Un loc legendar: mă simţeam exaltat gîndindu-mă că apele fluviului pătrundeau în mîl, preschimbîndu-1 puţin cîte puţin în pămînt fertil şi îmbelşugat. Aşa îmi imaginam eu lumea pe vremea cînd se oprise potopul şi Noe îşi părăsise arca.
Partea cea mai ciudată din tot ce mi se povestise era amestecul populaţiilor de pescari şi de cultivatori, care trăiau acolo de secole. Printre ei, misterioşii lipoveni, nişte ruşi care, fugind de persecuţiile ţarilor, se refugiaseră în meandrele Dunării. Cînd am ajuns la primele braţe ale fluviului, aproape de Tulcea, ni s-a înfăţişat un spectacol extraordinar, o întreagă gamă de specii, care-şi făcuseră cuibul între sălcii şi ariorii cu tulpini lungi. Printre ele, pelicani şi berze. Probabil că puteai găsi acolo o mare parte dintre fiinţele vii pe care Dumnezeu i le încredinţase lui Noe, ale căror nume erau repetate la unison, pe aceeaşi notă, în acorduri stridente, de miile de insecte invizibile şi neobosite.
Cred că după ce am navigat, am făcut o parte din drum în trăsură, pînă la Sulina şi Chilia, lîngă frontiera rusă. Să fi dormit acolo? Poate. Un lucru e sigur: am mers de-a lungul canalelor, am văzut sălciile şi plopii, care dominau mărăcinii şi cătina, am admirat nuferii galbeni, nu departe grindurile joase şi nisipoase. Şi noi, care ne născuserăm în acele locuri, am fost uimiţi să descoperim bărcile lunguieţe ale pescarilor şi satele lor construite aproape pe ape, cu

case din chirpici, acoperite cu stuf. Şi astăzi încă, dacă mi se serveşte nisetru, îmi reamintesc de peştii rari, proaspăt pescuiţi, pe care i-am mîncat atunci.
N-am putut uita niciodată întoarcerea, înainte de sfîrşitul săptămînii, mama a luat decizia de a pleca. Mi-ar plăcea, şi ar fi, poate, folositor, să menţionez şi motivele plecării ei. Nu mi-a oferit însă nici unul. M-a întrebat doar: „Ce-ai să faci cînd voi fi plecat?", îngenunchiată în faţa mea, i s-au prelins lacrimi pe obraji şi buzele ei au murmurat cuvinte fără şir. Mi-a mîngîiat fruntea şi obrajii o vreme, plîngînd. Apoi am ajutat-o să se ridice şi a părut dintr-o dată uşurată. Ochii i-au schiţat chiar un surîs aproape copilăresc. N-am îndrăznit s-o întreb: „De ce pleci?". Nici astăzi nu ştiu ce ar fi răspuns. N-a adăugat nimic, dar ce se spusese a rămas bine spus. A urmat plecarea. Multă vreme, ultimele ei cuvinte mi-au răsunat în minte: „Jură-mi că ai să vii să mă vezi". Eşecul împăcării a reprezentat de fapt pentru mine cel de-al doilea divorţ dintre ei. Nu asistasem la cel dintîi, pentru că eram prea mic. Acesta mi-a oferit realitatea lui definitivă. Mă opresc la mijlocul acestei fraze: dezastru este un cuvînt găunos. Ar fi fost, poate, cel mai potrivit. Nu trebuie să cedezi însă în faţa lui, luptînd împotriva sentimentului pe care-1 evocă, înainte de a fi părăsit de curajul de a lupta. Ceea ce am şi făcut de altfel, şi aproape că am reuşit.
într-un anume sens, n-am mai revăzut-o niciodată pe mama. După acele zile de la Cahul, ea s-a eclipsat oarecum din viaţa mea, şi eu dintr-a ei. Tata a constatat, dacă nu într-un registru vesel, desigur, în orice caz cu o sinceritate vecină cu uşurarea, că aveam să rămînem împreună pentru multă vreme. Aşa cum ai spune: „în sfîrşit singuri". Părea totuşi fără ţel, nefericit. De la înmormîntarea bunicului, la care asistasem, bunica nu mai era la fel de sănătoasă. Fiind sezon mort, tata s-a dus să o viziteze, ca şi pe mătuşa, pe care n-o cunoşteam, în orice caz, după întoarcerea lui, relaţia noastră s-a modificat insesizabil, însă profund, înainte, ne venea foarte greu să comunicăm. Amîndoi timizi de la natură, nu ne găseam cuvintele cînd aveam ceva a ne spune, în timpul plimbărilor de duminică, mergeam alături, în tăcere.
Or, după ce s-a întors de la bunica, tata a devenit prolix, ca şi cum ar fi exorcizat ceea ce tocmai trăisem. Descopeream în el un filon sentimental şi chiar o nebănuită suferinţă. De ce? Ce se întîmplase? Ani de-a rîndul, chiar şi la bătrîneţe, nu mi-a răspuns niciodată la întrebări, nu mi-a dat nici o lămurire. Ca şi cum ar fi vrut să tăinuiască nu se ştie ce fisură originară, care trebuia să rămînă secretă. Şi a trebuit să treacă o vreme pentru ca eşecul reconcilierii lor să-şi afle loc în sufletul meu, asemenea unui cristal de mister. Cum ieşea mai rar, tata a început să-mi povestească tranzacţiile lui. îmi descria recoltele anuale şi cum fuseseră ele încărcate pe şalupe ce urmau să fie transportate pînă în porturile dunărene. Devoram toate detaliile, ca şi cum ar fi trebuit să le ţin

minte pentru a le folosi mai tîrziu. Se amestecau în ele confidenţe privitoare la copilăria şi tinereţea lui, la călătoriile pe care le făcuse împreună cu părinţii sau la traversarea în car tras de boi a Bărăganului, acea bogată cîmpie românească. Ici şi colo, răsăreau aluzii la fraţii lui decedaţi, la anii lor de şcoală, rostite cu ochii plecaţi şi cu privirile întoarse în sine. Cînd îmi încredinţa astfel episoade din viaţa lui, făcea totdeauna nişte pauze, în timpul cărora devenea absent, cufundat în gînduri de nepătruns.
Au urmat alte luni, luni de zăpadă şi de frig intens. Zile întregi treceau fără să ieşim din casă, ne petreceam vremea pe o banchetă încăpătoare la gura sobei, sau cu spatele lipit de teracota supraîncălzită. O dată cu trecerea timpului, vecinele şi-au epuizat comentariile despre mama. Au început să pună la cale proiecte matrimoniale pentru tata, care reprezenta o partidă bună. Să le pună la cale era pentru ele mai important decît să reuşească, le dădea senzaţia că trăiesc. Veneau, cu bărbaţii lor după ele, pentru a flecari despre aceleaşi lucruri, şi rumegau aceleaşi nostalgii, în timp ce sorbeau ceaiul cu înghiţituri mici. Toată lumea era de acord: viaţa părinţilor lor fusese mai uşoară. Recoltele erau mai bogate, iar ei trăiau cu frica de Dumnezeu şi respectau credinţele. Acum, totul se schimbase. „Nu mai credeţi în Dumnezeu", arunca cineva pe un ton jumătate zeflemitor, jumătate patetic. Şi i se răspundea într-un glas: „Fără doar şi poate că noi credem în Dumnezeu, din toată inima". Credinţa nu mai era însă intactă, rămăseseră din ea doar nişte fulgerări.
Viaţa noastră şi-a urmat astfel cursul pînă la începutul primăverii. Cînd se apropia Purimul, ştiam că venise primăvara. Era un mic carnaval vesel, care celebra întoarcerea din exilul babilonian. O sărbătoare mai ales pentru copii, care se răspîndeau pe străzi, costumaţi şi mascaţi. Cumpăram din cofetării prăjituri cu înfăţişarea regelui Ahasverus, a detestatului Haman şi a mezinului său. Era plăcut să ronţăi capul Estherei, însă nu îmi mai amintesc de ce. Toate astea erau însoţite de zgomotul pocnitorilor, pe care le roteam ca să-i speriem pe toţi Hamanii din lume. Aţîţaţi de hărmălaie, de mirosul de scorţişoară, de şofran şi de ciocolată al biscuiţilor proaspăt scoşi de la cuptor, ne năpusteam prin case, provocînd un talmes-balmeş general. Părinţii cedau terenul copiilor şi adolescenţilor. La rîndul lor, se adunau la cîte o partidă de cărţi sau la o serată de Purim, ale cărei cîştiguri urmau să fie vărsate unei opere sioniste.
în anul acela, David, Iţic şi cu mine am fost invitaţi la o serbare. Fetele, mai în vîrstă cu doi sau trei ani decît noi, erau în număr mai mare. Ne-am făcut cadouri, am mîncat prăjituri, am alergat dintr-o cameră în alta, aducîndu-i laude Estherei, şi 1-am alungat pe Haman cu pocnitorile. Deşi nu era încă potrivit pentru vîrstă noastră, am luat parte la jocuri impudice, la care tinerele noastre gazde ne-au invitat în baie. Ele s-ar fi încheiat în deplină nevinovăţie, nu însă şi fără plăcere, dacă părinţii ar fi respectat orarul prevăzut.
De astă dată, părinţii s-au întors prea devreme. Ceea ce au văzut în baie a declanşat vocalizele indignate ale mamelor şi torentele de

imprecaţii ale taţilor. Mai puţin în scopul de a condamna actele, cît de a salva aparenţele, pentru fiicele lor şi pentru ei înşişi. Ne întrebam dacă nu cumva venise sfîrşitul lumii. Abia am avut timpul să mă gîndesc la fiicele lui Loth, că mama uneia dintre gazde, arătîndu-mă cu degetul — pe atunci, vina nu putea fi decît a băiatului -, a şi spus pe un ton sacadat: „Aşa tată, aşa fiu!". Fără îndoială că se aştepta ca tata, pînă atunci calm şi indiferent, să mă pedepsească. Şi eu mă aşteptam, pentru că îl ştiam gata să dea vina pe mine şi foarte grijuliu în materie de convenienţe. Or, spre surprinderea, spre marea mea surprindere - de aceea şi povestesc această amintire, care a reprezentat un moment aparte —, s-a răsucit spre mine, a început să rîdă cu lacrimi, din adîncurile trupului lui imens, şi a spus: „E Purim!". Ca şi cum lumea atît aştepta, cu toţii au început să rîdă şi ne-am despărţit în cea mai bună dispoziţie.
Aşa mi-am dat seama că atmosfera dintre noi doi era mai respirabilă ; o briză plăcută sufla dinspre el spre mine, agitînd frunzişul sentimentelor noastre chinuite. Era o primă şi discretă anticipare a anilor ce aveau să vină. Sau, mai curînd, a ceea ce ar fi putut ei să fie. S-a întors o pagină, gîndeam eu. Mi se părea de la sine înţeles că, de acum încolo, aveam să merg pe urmele tatei şi că lumea în care trăia el avea să devină şi a mea. Dacă aş fi ţinut totuşi seama de momentul cînd acea impresie a luat naştere — de Purim -, ar mai fi trebuit să întreb şi o ghicitoare ca să aflu la ce trebuia să mă aştept.

9 octombrie 1978

„Am atîtea amintiri, încît nu mi le mai amintesc", spunea un umorist. La drept vorbind, cînd amintirile se îmbulzesc în masă, memoria le aplică legea maselor: desemnează o căpetenie. Ea procedează asemenea unui istoric aflat în faţa unei mulţimi de scriitori, de gînditori sau de artişti admiraţi de contemporanii lor şi ale căror opere au fost, la vremea lor, populare şi influente. Alege unul, îl desemnează ca fiind geniul eponim, reprezentativ pentru toţi ceilalţi, pe care-i include în secolul cu pricina: secolul lui Descartes, secolul lui Picasso etc. Sau memoria îi imită pe ziariştii care aleg dintr-un partid, o profesiune sau o naţiune, o personalitate, în care văd emblema sau steaua mulţimii anonime. Din raţiuni de aglomeraţie, de oportunitate sau de tehnică, nu contează, individul izolat atrage atenţia mai bine decît grupul.
Multe senzaţii, frînturi de întîmplări, de imagini fotografice mă asaltează. De pildă, Basarabeasca, gară şi sat în mijlocul şesului, unde tocmai sosisem. Tata ţinea un antrepozit lîngă gară. Se arăta încrezător, pămîntul era îmbelşugat şi grîul renumit. Nu se însănătoşise pe deplin de pe urma maladiei lui cronice, anemia financiară galopantă. Fără îndoială că acesta era şi motivul mutării noastre. Nu cunoşteam lumea ţăranilor în mijlocul căreia ne-am instalat. Trăiau după obiceiuri pe care nu le înţelegeam, dar pe care trebuia

să le respectăm ca să nu ne izolăm de ei. Casa era situată în mijlocul satului, cu o curte destul de mică, înconjurată de un gard care se clătina. Iarba nu creştea deloc; găinile se scăldau în praf şi se scuturau cotcodăcind sub nişte copaci pe care nu-i îngrijea nimeni. După Cahul, a fost aşadar un adevărat şoc să mă trezesc în atmosfera aceea tristă şi pustie. Acum eram destul de mare ca să înţeleg cît de aspră era viaţa ţăranilor. Mi-a rămas în memorie imaginea primăverii: un şes pe care oamenii şi animalele înaintau cu greutate, iar roţile căruţelor se înglodau pînă la osii. Pămîntul gras şi moale se revărsa peste pragul caselor. Era vremea semănatului şi oamenii munceau la cîmp din zori şi pînă la căderea nopţii. Bărbaţi, femei, copii, animale se amestecau ca şi cum ar fi fost uniţi într-o unică sforţare, istovitoare, împotriva unui duşman necunoscut. Iar dacă terminau treburile la cîmp, continuau să trudească pe lîngă casă, după o cină încropită din puţină mămăligă şi ce mai puteau pune alături de ea. Acolo am învăţat, şi asta m-a şi marcat cel mai mult, în ce măsură depinde ţăranul de propriile animale. Mai mult decît depind animalele de el. Dacă se întîmpla să moară cineva, îl jeleau, desigur, şi era înmormîntat creştineşte. Nu fără uşurare, căci rămînea o gură mai puţin de hrănit. Dacă murea însă o vită, era un dezastru; trebuia să te lipseşti de orice, ca să poţi cumpăra alta. Şi imaginea iernii mi-a rămas intactă. Vatra era adesea stinsă. Tineri şi bătrîni, bărbaţi şi femei, dormeau pe cuptor, iar foametea le dădea tîrcoale. Ningea, şi nu puţin, în sat, localnicii, baricadaţi în case, se închideau în ei înşişi. Singurele semne de viaţă erau rotocoalele de fum care ieşeau din hornuri. Cei bogaţi ştiu ce este banul pentru că au mulţi, iar săracii nu ştiu, pentru că nu-1 au. Soarta ţăranilor era să fie săraci. O bună parte din ce cîştigau se scurgea spre marii proprietari care trăiau la Bucureşti sau la Paris şi la negustorii, ca tata, care cumpărau şi vindeau recoltele. Dacă aveau însă vreun ban, îl cheltuiau de îndată. Dis-de-dimineaţă, beţivii puteau fi văzuţi în pragul cîrciumii. Iarna, în zilele de tîrg, săniile se întorceau pline de ţărani, zurgălăii sunau vesel. Cei afumaţi răcneau şi uliţele se umpleau de hărmălaie. Uneori izbucneau bătăi sinistre, care se stingeau ca un foc de paie umede, lăsînd în urma lor un iz ameninţător. Cînd era frumos, îmi plăcea să mă apropii de ţărani, să-i ascult vorbind despre vite, despre creşterea cerealelor sau calitatea recoltei. Ce ştiinţă minuţioasă şi concretă! întotdeauna am admirat empirismul şi scepticismul lor faţă de orice lucru în legătură cu care nu posedau o experienţă nemijlocită. Nu credeau decît în ceea ce văzuseră cu ochii lor. Epistemologia lor avea un principiu, pe care-1 repetau adesea: „Ce-i în mînă nu-i minciună". Empirism şi scepticism care şi-au pus amprenta şi asupra mea.

împreună cu un altul, mai intim şi mai puternic, de care nu mi-am dat seama decît mai tîrziu. Ţăranul este dintotdeauna expus la îngheţ şi la secetă, la moartea copiilor şi la cea a vitelor. Creştin,

fără îndoială, însă cu un fond păgîn comun tuturor, magia constituind pentru el un refugiu împotriva zilelor proaste şi o resursă în vederea altora, mai bune. Era cheia de boltă a lumii lor, plină de semne bune şi rele. Să-i aline pe cei săraci, să-i însănătoşească pe cei bolnavi, să readucă la matcă o iubire necredincioasă, să aibă copii frumoşi, să obţină recolte bogate: magia putea face orice, într-un astfel de sat, fiecare ştie totul despe celălalt. Ştiam că ei ghicesc: în fasole albă, în pietricele, în zaţ de cafea. Pentru cazurile inai serioase, care pretindeau competenţa unui expert, existau ţigăncile, care-şi aşezau corturile pe terenurile virane, împreună cu soţii şi copiii lor, cu rulotele si farmecele lor. Ceea ce mi-a îngăduit să dobîndesc şi cîteva rudimente într-ale prezicerilor, înainte de a mă perfecţiona ulterior la mătuşa mea.

Bineînţeles, toată lumea era convinsă că nimic nu este întîmplător; un sens ascundea un alt sens, un gest imprudent chema un alt gest, de reparaţie. Toţi se supravegheau între ei, cu aerul de a spune: „Nu te scap din ochi", şi, mic sau mare, trebuia să fii atent ca ochiul ce te supraveghează să fie „ochi bun". O potcoavă găsită pe drum? Trebuia să o arunci peste umăr, în timp ce-ţi spuneai o dorinţă, căci era un semn bun. Dacă aveai de îndeplinit ceva important, sau plecai la şcoală, nu trebuia să porneşti niciodată cu stîngul: ar fi fost de rău augur. De dimineaţă pînă seara, nu puteai face nimic fără ca altcineva să nu se îngrijească de gesturile tale norocoase sau nenorocoase, faste sau nefaste.

Patruzeci de ani nu au fost de-ajuns ca să mă dezobişnuiesc de semnele benefice sau malefice. Am rămas vigilent. Bat în lemn ca să înduplec soarta şi, dacă răstorn cumva solniţa, arunc un pic de sare peste umărul stîng. Magia nu este specifică lumii ţărăneşti, dar nici nu este contestată, şi se presupune că ar avea efecte practice asupra bunului mers al vieţii. Mi-au mai rămas şi cîteva amintiri din şcoala primară, neebraică, de la cele dintîi contacte cu o şcoală unde eram o *rara avis.* Ele nu m-au afectat însă prea mult, ca şi cum aş fi presimţit că nu aveam să petrec prea mult vreme acolo. Ajung acum la ceea ce a rămas în memoria mea ca amintire *absolută.*

La a doua lectură, cele dintîi reflecţii notate de rnine mi se par enigmatice. Ce vrea să spună fraza aceasta din 1943: „Basarabia, vîrsta judecăţii cumpănite" ? Ce sens i-am atribuit oare atunci cînd am scris-o? Acum, cînd privesc fără nostalgie la acele vremuri, înţeleg sensul notaţiei şi cît de adevărată este ea. în primii ani ai copilăriei nu avem încă nevoie să ne fabricăm iluzii, să evadăm în minciună, decît în joacă. Sîntem mult prea ocupaţi să descifrăm realităţile care ni se oferă din belşug. Fiecare ne solicită atenţia, trăim călcînd pe jăraticul curiozităţii. Sînt şi anii independenţei. Căci, în afară de două sau trei persoane, mama, tata sau învăţătorul, ceilalţi abia dacă mai contează. Comparativ cu ceea ce noi, copiii, învăţăm unii de la alţii, ei ne învăţă puţine lucruri, şi acelea doar sub presiunea întrebărilor noastre. Fiecare lucru, fiecare întîmplare,

sînt disecate cu ajutorul lui „de ce": de ce ninge, de ce grîul nu creşte iarna etc., întrebări care îi irită cu atît mai mult pe adulţi, cu cît nu le pot evita. Trebuie totuşi să-i judecăm cu indulgenţă, într-adevăr, ca orice copil, ştiam că era o victorie mai deplină să pui o întrebare, decît să primeşti un răspuns. Acesta este de prea multe ori maşinal, de o făţărnicie vădită şi prea banal comparativ cu străluminarea mult aşteptată. Fără s-o ştie, copilul este cartezian: „Merg înainte purtînd o mască".

în timpul anilor ce au urmat plecării mamei, am avut impresia că depăşesc vîrsta judecăţii cumpănite. Era în 1935 şi războiul începea deja să dea tîrcoale. Ceea ce ne înconjura abdica de la orice logică, de la orice coerenţă, în indiferenţa faţă de necesitatea unui răspuns autentic. Dacă-i întrebai ce se petrecea, adulţii răspundeau pe de lături sau se mulţumeau cu nişte banalităţi care sfidau bunul simţ. Efectul era neliniştitor. Nu înţelegeam prea bine ce anume justifica în ochii lor sîngerarea judecăţii, care nu putea aduce decît suferinţă. Tocmai aceia care ar fi trebuit să fie cei mai atenţi la evenimentele din Germania sau la războiul civil care bîntuia în România nu vorbeau despre ele, sau poate o făceau doar în mod aluziv, ca şi cum le-ar fi fost teamă să nu provoace o nenorocire. Lumea se liniştea cum putea, străduindu-se să rămînă calmă. Iar copiilor, chiar şi celor mai mari, li se serveau imagini liniştitoare, reducînd la tăcere teama care începea să se insinueze.

Tata avea o predispoziţie acută spre a-şi face griji. Deşi nu-1 citise pe Heidegger, *Sorge* ocupa un spaţiu larg în vocabularul său şi în filozofia sa existenţială. Era arareori mulţumit şi făcea o chestiune de onoare din a nu se declara niciodată satisfăcut de propria-i soartă şi de sine însuşi. Era cuprins de acea perpetuă anxietate, atît de răspîndită printre evrei, care îi face să se întrebe: „De ce să fii fericit, cînd poţi fi nefericit?". Numai Dumnezeu ştie cîte dovezi ale precarităţii lucrurilor şi ale necazurilor ce aveau să se abată de la o clipă la alta descoperea el. Or, ameninţarea care ne pîndea prindea contur şi eu însumi devenisem unul din semnele ei. Ajunsesem la vîrsta la care şcolarizarea obligatorie se încheia. Trebuia să luăm o decizie pentru viitor. Să decidem cu privire la soarta mea. îmi este peste poate să relatez discuţiile, ciocnirile noastre, fluctuaţiile de dispoziţie. Ei, da! Aproape văicărindu-se, tata îşi deschidea ferestrele inimii pentru a mă lăsa să văd spaţiul pustiu, acolo unde ar fi trebuit să se afle credinţa pe care propriul tată nu i-o transmisese, în lipsa căreia repeta rugăciunile ca un papagal, ţinea sărbătorile ca să fie în rînd cu lumea, însă fără pietatea şi bucuria pe care le simţise în casa părinţilor lui. Pentru asta, Dumnezeu îl făcuse deja să plătească şi îl va face să plătească şi mai greu. Şi, ca să se umilească şi mai tare, insista: „Sînt un *balagula"* (un necioplit), ca şi cum i-ar fi lipsit un supliment de graţie divină. Apoi începea din nou să-mi explice toate greutăţile sale financiare, punîndu-le pe seama faptului că fusese răsfăţat de părinţi.

înainte de a conchide invariabil: „Nu m-au pregătit pentru ce avea să urmeze, pentru că nu m-au învăţat o meserie". Viaţa lui nu era decît o înşiruire de ocazii ratate; se apucase să facă comerţ pentru că nu avea nimic altceva la îndemînă şi nu ştia decît să taie frunze la cîini. Atunci chipul îi pălea, ochii îi aruncau flăcări şi ţinea o pledoarie. Cu nici un preţ nu voia să repete greşeala părinţilor lui, aşadar trebuia să învăţ o meserie. Şi în clipa asta parcă-1 aud enunţînd, cu o profundă convingere, că o îndemînare specială îi dă omului un ţel şi respectul de sine. Devenise o idee fixă, de care nu se putea despărţi. Dar eu?
Eu gîndeam exact pe dos. Cea mai mare dorinţă a mea era să devin, la fel ca el şi ca tatăl lui, un om al griului. Mi se părea minunat să cresc la ţară, să muncesc în ritmul anotimpurilor, să învăţ cum creşte porumbul şi floarea-soarelui, care sînt însuşirile unui pămînt mănos şi ale unei recolte îmbelşugate. Era viaţa lor, de ce nu ar fi fost şi a mea? îmi vedeam existenţa desfăşurîndu-se undeva, pe malurile Prutului. Şi astăzi încă mi se pare că nu era vorba doar de o percepţie imuabilă a ceea ce ar fi putut fi destinul meu, ci de un sentiment cu privire la ceea ce eram chemat să devin. Este limpede în ce măsură ideile noastre erau în dezacord cînd venea vorba de ce aveam să fac după sfîrşitul şcolii. Degeaba îl întrebam care îi erau motivaţiile, tata nu era dispus să-mi ofere nici măcar una. Pur şi simplu repeta ce i se întîmplase lui şi invoca cîteva exemple, nimic mai mult. Sau îmi spunea: „Eşti încăpăţînat". Cînd ajungea la capătul răbdării, recurgea, ca pentru sine însuşi, la argumentul suprem: „Dacă mor, vei avea cel puţin ceva la mînă. Nu va mai avea cine să aibă grijă de tine".
Mi-a trebuit multă vreme ca să înţeleg că voia să mă cruţe de decepţiile lui. Poate un copil de zece ani să descifreze ce intenţii profunde se ascund în spatele revelaţiilor unei alte copilării? Mai ales dacă e vorba de cea a propriului tată? Sigur că nu. Mult mai tîrziu am înţeles care era realitatea. El însuşi visase să aibă o meserie. Cînd regimul comunist i-a schimbat pe evrei contra unor sume de bani, tata a emigrat în Israel. Avea deja vreo cincizeci de ani, dar, eliberat de constrîngerile mediului si de trecut, şi-a realizat visul, în loc să se apuce de afaceri sau să-şi caute o slujbă, a învăţat o meserie: să confecţioneze perdele. Cînd 1-am revăzut, era fericit cum nu fusese niciodată şi tare mândru că reuşise. Mi-am dat seama atunci că ne certasem, pe cînd aveam zece ani, pentru că eu voiam să fiu ca el, iar el, dimpotrivă, se aştepta ca eu să devin ceea ce-şi dorise el pentru sine însuşi, fără să-i fi stat în putinţă. Aşa se întîmplă: visele nerealizate ale părinţilor sînt tot ce au ei mai drag de transmis copiilor. Sînt sigur că frustrările tatei fac încă parte din mine însumi. Fără doar şi poate.
O dată mai mult, amintirile se îngrămădesc în dezordine. Noua mea guvernantă asculta cu atenţie ce se spunea, însă ceva îi scăpa. Aşteptînd să afle ce anume, se ocupa de bucătărie sau ne liniştea

cîntînd. Ileana era una din acele fiinţe certate cu realitatea, dar aflată în termeni buni cu supranaturalul, de va fi existînd aşa ceva. Ea nu avea însă nici cea mai mică îndoială. Se număra printre acei greci turciţi, care trăiau cu nostalgia unei patrii nicicînd cunoscute, gîndindu-se la măreţia imperiului care-i aşezase pe malurile Dunării pentru a-i părăsi acolo, în retragerea sa. O femeie frumoasă, vioaie şi senzuală, care mergea pe patruzeci de ani. De talie mijlocie, avea un păr bogat, numai bucle, care-i ascundea pe jumătate ochelarii — pe atunci, era dizgraţios ca o femeie să poarte aşa ceva. Dinţii albi i se dezgoleau ori de cîte ori se îndopa cu prăjituri orientale, după care se dădea în vînt şi care o făceau să fie bine dispusă.
Ileana petrecea cel puţin tot atît timp cît îi trebuia pentru îngrijirea casei, punîndu-se pe sine în scenă. Juca în faţa micului public domestic, rînd pe rînd, rolul martirei şi pe cel al cadînei, străduindu-se să stîrnească cînd compătimirea, cînd admiraţia. Cu sporovăială obişnuită din romanele de dragoste provinciale, agrementată cu lamentaţiile despre nenorocul ce-i lovise existenţa. Iar publicul ei, în special vecinele, pe care le vizita cu plăcere, îşi exprima simpatia şi suspina la unison. Ea le oferea versiunea grecească a frustrărilor, a căror versiune proprie, evreiască sau românească, ele nu îndrăzneau să o prezinte.
Un lucru e sigur: mă iubea mult. Credea că mi-a pătruns firea si singura mea reacţie era să nu o contrazic. Ileana a început să mă înveţe franceza şi-i făcea plăcere să-mi corecteze pronunţia, să se uite la temele mele şi să urmărească ce făceam la şcoală. Cînd nu se deda la comentarii asupra ţinutei mele sau a ochilor mei, ca şi cum ei i-ar fi îngăduit să-mi citească în suflet. Ii găsea de altfel cînd luminoşi şi distanţi, cînd înecaţi în tristeţe, cînd gînditori şi vicleni. Comentariile ei mă stinghereau teribil, mai ales cînd erau şi alţii de faţă.
Am păstrat o amintire atît de precisă despre ea pentru că Ileana a descoperit într-o bună zi acel ceva care-i scăpa, în ciuda exteriorului ei indolent, şi-a băgat în cap să-1 facă pe tata să-i împărtăşească gîndul. Discuţiilor noastre agitate le-a urmat conciliabulele dintre ei doi, cînd erau singuri, încercam s-o trag de limbă cînd mă întreba: „Ce vrei să te faci mai tîrziu?". Ştiam că de la o persoană ca ea, cu o fire în fond ascunsă, era imposibil să obţii printr-un atac direct răspunsul pe care nu voia să-1 dea. Eram în acelaşi timp sigur că, încetul cu încetul, va sfîrsi prin a-1 influenţa pe tata. îi auzeam vorbind cu voce scăzută si-mi imploram zeul personal să facă un miracol si să mă elibereze de nelinişte. Tata lupta vitejeşte împotriva propriei înclinaţii de a ceda în faţa femeilor, lăsîndu-le să obţină în cele din urmă ce voiau, numai ca să aibă el linişte. A urmat înfrîngerea lui. Cînd mi-a dezvăluit intenţiile, părea că-şi adunase ultimele frînturi de voinţă.
A început prin a face o prezentare a datelor problemei, încercînd să-mi bage în cap cît de dificil şi de precar era să faci comerţ. Apoi s-a apucat, ceea ce era nou, să-mi vorbească cu deferentă despre

studiu. Termenul 1-a pronunţat în idiş, pentru a-i conferi o mai mare încărcătură si prestanţă. A invocat respectul cu care evreii îi înconjoară pe cei instruiţi şi dispreţul lor pentru cei neştiutori. Aceştia din urmă sînt cel mult toleraţi căci stă scris că „dramele nu se întîmplă pe lume decît din cauza celor ignoranţi". Propriile sale drame nu se datoraseră oare ignoranţei ? Un om neinstruit, spunea tata, este asemenea celui care trece o graniţă cu un paşaport fals, tremurînd să nu fie demascat. Ii cunoşteam argumentele. Toată lumea le cunoştea, nu-mi spunea nimic nou. Mă privea însă cu atenţie, ca şi cum le-aş fi auzit pentru prima oară.
în fond, trebuie să se fi aşteptat la o rezistenţă din partea mea. De aceea a adăugat că Ileana îl asigurase de două lucruri: că sînt inteligent şi că muncesc cu sîrg la şcoală. II convinsese că trebuie să-mi continui studiile, chiar dacă e nevoie de mai mulţi ani, iar el trebuie să facă sacrificii. Lucrurile nu erau chiar atît de clare în mintea lui, era doar o idee care nu-i aparţinuse, dar căreia i se asociase, din lipsă de ceva mai bun. Ileana îl eliberase, deschizîndu-i o portiţă de ieşire. Şi cum bănuia că ea ştia şi să citească viitorul, ideea îl liniştea. Nu am dat nici un răspuns, neînţelegînd ce însemnau toate astea. Ulterior mi-am dat seama că tata nu renunţase la ideea ca eu să învăţ o meserie. Pentru viitorul apropiat, mi-a propus să facem următorul tîrg. Mai întîi, să merg la liceu. Dacă reuşeam, la momentul potrivit, aveam să intru într-o şcoală care să mă pregătească pentru a deveni inginer naval.
Am simţit ceea ce simţi cînd treci pe o stradă întunecată, într-un oraş necunoscut, şi zăreşti două sau trei ferestre luminate, în spatele cărora oamenii vorbesc într-o limbă pe care n-o înţelegi. Liceu, inginerie navală - noţiuni cît se poate de proaspete, a căror realitate îmi era aproape la fel de familiară ca şi cealaltă faţă a lunii. Am preluat însă sugestia lui ca şi cum mi-ar fi cumpărat un costum nou de sărbători. Şi tata a părut uşurat: văzîndu-mi reacţia, a simţit cum i se ia o povară de pe umeri. Soluţia se ivise probabil din obsesia lui de a mă vedea dotat cu o meserie si din visările maritime ale Ilenei. Ea mi-a citit gîndurile. Poate că ar fi trebuit să-i mulţumesc. Mi-a spus: „Vezi, acum ai să poţi să realizezi ceva. — De ce credeţi asta? am întrebat-o eu. - Pentru că abia acum ai să începi să trăieşti", a răspuns ea. Fără doar si poate că în acea clipă nu am înţeles ce voia să spună.
Asta a fost tot. Ciocnirile cu tata au încetat. Iar în viaţa mea s-a produs o revoluţie. Pe atunci nu era ceva obişnuit ca un copil să meargă la liceu, apoi la universitate. Ileana a făcut ca lucrul să pară posibil şi tata a promis să mă trimită la şcoală, în camera de filmat a memoriei mele, ea zîmbeste. Şi îmi amintesc de lăcomia ei, do chipul şi de graba ei prost disimulată care era, poate, avîntul rl<< n trăi. Hotărît lucru, pe ea n-aş fi putut s-o uit.
Ce ciudat! Uneori este suficient ca adierea uşoară a imn >n. existenţe să o atingă pe a ta, ca o privire să capteze cîl.cvn . Ii/..... plus o altă privire, şi cursul vieţii îşi modifică albi;i. Iul"»

cu efecte extravagante, pe care le extragi, cu rîvnă, din fîntîna timpului. Te trezeşti atunci că-ţi spui: de ce eu ? uluit să te afli în faţa fericirii depline sau a nefericirii desăvîrşite. Orice biografie este cizelată, în mare parte, de asemenea cauze infime cu consecinţe extravagante care, precum demonul lui Maxwell, provoacă evenimente care n-ar fi trebuit să se producă nicicînd. O asemenea cauză a fost existenţa Ilenei, care a traversat-o, ca o fulgerare, pe a mea, dîndu-i un imbold neaşteptat. Cînd am obţinut, în 1961, doctoratul în litere la Sorbona, care reprezenta pentru tata Everestul universităţilor, el mi-a scris o scrisoare foarte emoţionată. Recunoştea că, într-adevăr, ea îl implorase să mă lase să-mi continui studiile, asigurîndu-1 că, într-o bună zi, aveam să îndeplinesc „ceva măreţ". Asta-1 incitase să consimtă la sacrificii financiare, un timp atît de îndelungat. Chiar şi atunci cînd mă aflam la Paris, a continuat să-mi trimită bani, fără să mă întrebe dacă am nevoie.

Curînd, Ileana nu a mai reuşit să-şi ascundă nerăbdarea, nu mai voia să trăiască într-un sat. Nu avea nervii unei guvernante ca să se simtă oriunde în largul ei. Tînjea să se întoarcă acasă şi să cunoască noi experienţe, a căror simplă povestire o făcea să-şi piardă orice astîmpăr. A ieşit din viaţa noastră.

11 octombrie 1978

Că toată lumea voia să-1 însoare pe tata nu mai era un secret, cel puţin pentru mine. Bineînţeles, aş fi preferat să nu se însoare. Partea cea mai amuzantă vine însă abia acum: dacă exista vreun bărbat care să nu-şi facă griji pentru a-şi găsi o soţie, el ar fi trebuit să fie acela. Ei bine, nu! Asculta peţitoarele, mergea la întâlnirile aranjate de ele, se îngrijora de impresia pe care o făcuse, ca şi cum nu ar fi cunoscut decît eşecuri. Nu mergea niciodată mai departe. Poate că nu voia să le descurajeze bunăvoinţa şi dorea să le arate că nu depindea decît de ele ca el s-o ia pe calea cea bună. Ştia el foarte bine ce însemna să trăieşti într-o comunitate mică. Ca să-i fie respectată rezerva, nu trebuia nici să jignească pe nimeni, nici să tulbure aparenţele. Şi apoi, binecunoscuta adunare familială din jurul mesei îi smulgea suspine de invidie, în orice caz, ori de cîte ori se întorcea de la o masă în vecini, mai ales în zilele de sărbătoare, nu uita să explice că aşa trebuia să trăieşti.

Habar nu am dacă voia sau nu să se însoare, în orice caz a făcut-o. N-a anunţat nimic, nu a deranjat pe nimeni; dar, la întoarcerea dintr-o călătorie, m-a anunţat că aveam să plecăm foarte repede, căci era grăbit să se întoarcă la noua lui soţie. Am avut totuşi prilejul să-1 aud povestindu-mi modul în care se îndrăgostise de ea, într-o staţiune climaterică, înainte de a o fi cunoscut pe mama. Divorţase şi ea şi, văzîndu-i fotografiile, lumea îl felicita pentru că era încă tînără şi-i mai putea dărui copii. Deşi unii flecăreau răutăcios şi auzeam, fără să vreau, comentarii precum: „Un divorţat se însoară cu o divorţată şi uite aşa avem patru gînduri într-un pat".

Evident, era foarte mulţumit să-şi regăsească socrii, care locuiau în staţiunea climaterică Cîmpulung, în Bucovina. Despre această provincie se spune că era grădina României. Anexată de austrieci, ei o amenajaseră după gusturile lor vreme de două secole. Evreii au aspirat spre cultura germană, într-o măsură mai mare decît românii şi ucrainienii. Se spune că ei s-au aşezat acolo înaintea tuturor, o dată cu legiunile romane. Cei mai mulţi însă au venit din Galiţia vecină şi au format o enclavă a evreimii occidentale, ca o oază de viaţă occidentală. Vorbeau limba germanilor, pe care o preţuiau, ca si arta şi literatura lor.

Aşa că ne-am mutat din nou. Nu făceam decît să ne mutăm. Şi nu aveam nimic împotrivă. In afară de haine, aşternuturi, nu posedam mare lucru. Tot drumul am avut destul timp să savurăm contrastul dintre Basarabia şi Bucovina, văzînd cum veneau în întîmpinarea noastră grădinile, copacii cu coroane majestuoase, care în mod vădit nu crescuseră la întîmplare, apoi satele cu acoperişuri geometrice, orăşelele vesele cu străzi frumos aliniate, cu biserici proaspăt văruite, cu dealuri în pante blînde. La verdele aşezat cu măiestrie pe versanţi, cîmpii şi păduri, se adăugau nuanţele albăstrui sau violete ale brazilor, stejarilor, mestecenilor, care ne făceau să dăm uitării grămezile de praf cenuşiu pe care le lăsasem în urmă în Basarabia.

Cînd am dat bineţe familiei lavitz, adunată în întregime, am văzut-o pe fundalul de carte poştală alcătuit în mintea mea din imaginile care se înşiruiseră dincolo de ferestrele trenului. Astfel însoţiţi, am pătruns în casa care avea de acum înainte să fie a noastră. La etaj, camerele; jos, bucătăria, sufrageria, salonul cu perdele brodate şi mobilier burghez, cam greoi. Peste tot plutea mireasma ordinii, chiar si atunci cînd briza grădinii ticsite şi împrejmuite, pătrunzînd pe fereastra deschisă, flutura perdelele, ridicînd colţurile feţelor de masă proaspăt călcate. Cine ar fi putut să prevadă, cu cîteva săptămîni în urmă, că aveam să trăiesc într-un loc atît de civilizat ?

Termenul i se potrivea şi Gustei, femeia care a imprimat existenţei noastre o cotitură de o sută optzeci de grade. La sosire, m-a examinat din cap pînă-n picioare, aşa cum îşi inspectează un crescător calul, fără să omită nimic. Am şi acum în faţa ochilor chipul ei: obrajii îmbujoraţi de sănătate, nasul scurt, privirea albastră, zîmbetul rece. înaltă şi zveltă, îmbrăcată cu un taior bine croit, care îi învăluia bustul plin. Poate că nu era chiar ceea ce se numea o frumuseţe. Era însă aproape o sportivă, căreia îi plăcea să simtă jocul muşchilor în timpul mersului şi fluxul purificator al aerului în plămîni.

Viaţa de zi cu zi şi-a reluat cursul. Mă însufleţea speranţa că voi avea o nouă existenţă. Şi încercam să mi-o fac atît de netedă pe cît mi-o îngăduia instabilitatea propriilor sentimente. La început n-a fost uşor: era un stil de viaţă atît de diferit de cel cu care fusesem obişnuit pînă atunci! Tata se scula mai tîrziu, se ducea la magazinul

socrilor — un magazin de încălţăminte, parcă -, venea să prânzească şi se întorcea seara la ore fixe. In privinţa vieţii sociale se lăsase în voia soţiei şi în privinţa afacerilor, în voia socrilor. Aşa stăteau lucrurile de multă vreme şi el s-a adaptat, păstrîndu-şi atît cît se putea demnitatea, dat fiind că nu mai lua hotărîri de unul singur în nici o chestiune, îşi acorda cel mult dreptul de a-şi da cu părerea în privinţa toaletelor Gustei şi a vieţii lor sociale. Părerea mea, fără îndoială greşită de vreme ce nu ţinea seama de iubirea lor, era că adevăratul avantaj al situaţiei lui nu consta în aceea că dobîndise o soţie şi respect, ci că nu mai trebuia să se scoale în zori, nici să se gîndească la hazardul recoltelor şi al comerţului cu grîne. Doar că, în loc să mă duc la magazin, mergeam la liceu, sub tutela Gustei, căreia îi încredinţase grijile şi autoritatea în ale casei.
într-o casă în care, de ani şi ani, nimic nu era improvizat, există un amestec bizar de ascetism amar şi de securitate imaginară. Nimic nu era lăsat la voia întîmplării: educaţia, jocurile, cumpărăturile în oraş, plimbările de sîmbătă, sărbătorile religioase, cina în familie, seara. Inteligentă, Gusta nu trecea cu vederea preţul pe care trebuia să-l plătească pentru a păstra, la vîrsta ei, un soţ. Nici necesitatea de a împrospăta culorile pălite ale unei iubiri trecute, de a iriga cu pasiune o căsătorie care era în primul rînd una de convenienţă. Aşa că o lăsa mai moale.
La început am fost recunoscător pentru solicitudinea ei. In afară de timpul dedicat ca să-mi inculce nişte rudimente de limbă germană, se preocupa zilnic de ţinuta mea vestimentară, ce lăsa de dorit: niciodată înainte, cu excepţia zilelor de sărbătoare, pantalonii, cămăşile sau încălţările mele nu făcuseră obiectul atîtor îndoieli. Găsind că eram prea slab - aşa am rămas pînă după treizeci de ani -, mă înfunda cu *Butterbrot* (tartine cu unt), cu produse lactate şi cu dulceţuri, regim ce li se aplica pe atunci copiilor pentru a preîntîmpina tuberculoza. Avea tot timpul pe buze cuvîntul sănătate, ce este sănătos şi ce nu, căci, în ciuda fizicului şi a mentalităţilor ei germanice, sufletul era cel al unei mame evreice. Şi, ca şi mama Ellei, îşi făcea griji tot timpul, iar dovada iubirii stătea în mîncare. Orice problemă fizică, psihologică sau metafizică nu avea pentru ea decît o singură explicaţie: nu erai destul de bine hrănit, şi un singur remediu: mîncarea. S-ar fi putut spune că Gusta aplica literă cu literă faimosul aforism din *Opera de trei parale:* mai întîi de toate vine mîncarea şi abia apoi morala.
Mă înarmasem cu răbdare şi chiar cu o anume curiozitate, ca şi cu acea pasivitate aşa-zis rusească, pasivitate care-i oferă timpului o şansă. Pînă la urmă, cineva tot va obosi... Aşteptînd clipa cu pricina, luam partea bună a lucrurilor. Şi partea bună a Gustei, care-mi pregătise o cămăruţă plăcut mobilată. Pentru prima oară — de aceea îmi şi amintesc camera — aveam în faţa ochilor, înainte de culcare, o etajeră lungă, de perete, plină de cărţi. Totul era funcţional, fără ornamente, prietenos. Nu am mai cunoscut niciodată un

asemenea lux, înainte de a veni la Paris. Plăcerea ar fi fost completă dacă nu aş fi fost obligat la o igienă regulată şi supus la un control al propriei curăţenii. Pentru a verifica dacă mă spălasem bine pe gît şi în urechi, în Basarabia, acest gen de control avea loc la şcoală. Aici, el se petrecea acasă şi Gusta îl făcea cu o rigoare specială. Nimeni nu i-ar fi putut scoate din cap că semnul unei *Nettigkeit* a caracterului stă în curăţenie.
Toate acestea se petreceau în 1935. Radioul era deja răspîndit, dar la Cahul puţini aveau un aparat şi îl ascultau cu o ureche distrată. Toţi împărtăşeau străvechea neîncredere ţărănească în faţa noutăţilor - care s-a preschimbat, după război, în credulitatea ţărănească faţă de toate mofturile tehncii şi ale modei. Or, la Cîmpulung, un aparat mare, superb, trona în mijlocul salonului, căci Gusta se dădea în vînt după radio. Puţin cîte puţin, neglijase pianul pentru aparatul de radio, care o inunda de fericire cînd asculta, fredonînd, acele *Schlager,* şlagărele vieneze. Ce voia oare să-şi amintească, atunci cînd cînta, cu privirea pierdută, valsurile lui Johann Strauss? Exaltarea ei m-a contaminat într-atît, încît nu am uitat nici măcar un singur vals. Transpusă de pasiune, mă împingea în faţa aparatului şi învîrtea butonul, numai pentru plăcerea de a pronunţa cu înflăcărare numele posturilor, Viena, Paris, Berlin. Părea atunci că-şi aminteşte de latura tulbure a propriei vîrste, de elanurile romaneşti care, la femeile germane, sînt îngropate chiar la temelia comportamentului lor rezervat - aşa cum, odinioară, copiii erau zidiţi de vii în poduri, ca să fie mai rezistente.
Sincer vorbind, nu ar fi existat nici un motiv să-mi amintesc toate acestea, dacă undele acustice venite de la Berlin n-ar fi difuzat cuvinte în pas cadenţat: *Heil, heil, Sieg Heil!* Apoi ne apostrofa Hitler. Vocea lui se înălţa cu forţă, umplea încăperea, urlînd înfuriată împotriva *Juden-ilor.* Discursul lui se insinua în mine. Aş fi înţeles mult mai multe dacă aş fi ştiut mai bine germana. Ce mutră va fi avînd, mă întrebam eu, acest artist necunoscut? Pentru cine şi de ce interpretează el toate acele imprecaţii? îmi imaginam teatrul imens, mareea umană, huruitul tobelor şi miile de guri entuziaste cîntînd *Deutschland iiber alles.* Mă lua cu ameţeală. Ca hipnotizat, aproape cucerit, mă lăsam dus de şiroirea mulţimii, a frazelor şi a muzicii. Nu pentru multă vreme însă. Şi, de vreme ce Biblia era cea dintîi referinţă a mea, am ajuns să vorbesc despre el spunîndu-i Faraonul din Germania. Ceea ce a fost considerat ridicol şi i-a făcut să rîdă pe tata, pe cei din familia lavitz şi pe prietenii lor.
La drept vorbind, nu-1 luau pe Hitler în serios şi credeau că ameninţările lui nu aveau nici cea mai mică şansă de a fi transpuse în practică. Nici că le dădea prin minte una ca asta. Germanii erau prea civilizaţi, cultura germană, care era şi a lor, prea *hoch* pentru a îngădui aşa ceva. Or, fiind eu un dicţionar ambulant de catastrofe, i-am înşirat Gustei toate crimele faraonului din Egipt, plus nelegiuirile tarilor Rusiei. Cu unicul rezultat de a o enerva într-o oarecare

— «^ai, vocea lui Hitler mi s-a întipărit
__ ujimte. uniar dacă, pentru a o evita, nu mai ascultau decît Radio Budapesta, Paris sau Viena. Hitler a pătruns aşadar în viaţa mea în 1935.

Făceam tot ce-mi stătea în puteri ca să mă obişnuiesc cu Cîmpulungul. Fără să fiu sigur că ştiu de ce — ca să-i fac plăcere tatei sau ca să fiu în termeni buni cu toată lumea, în fine, ca să fiu lăsat în pace. Recunosc că nu-mi venea greu. Şi totul ar fi mers bine, dacă Gusta ar fi avut o altă fire. Era o femeie a vremii ei, deformată de regulile sociale şi de disciplina epocii. Voia să mi le inculce, fără să ţină seama de educaţia mea anterioară şi de înclinaţiile mele. Trebuie să presupun că, în ochii ei, eram fie un necioplit de la ţară, fie unul din acei evrei din Est, atît de dispreţuiţi de evreii germani, şi care trebuiau struniţi. Disciplina, execrabil defect, era înscrisă nu numai în caracterul Gustei, dar şi în educaţia ei. Nu mă ierta nici dacă, adresîndu-mă unei doamne, omiteam *gnădige Frâu* sau *kiiss die Hand,* nici dacă întîrziam la cină. Intr-o seară mi-a aruncat, de faţă cu tata: „Nu eşti la restaurant ca să vii la ora care-ţi convine şi să alegi felurile de mîncare care-ţi plac".

Poate că nu-şi dădea seama: pînă atunci, dispusesem totdeauna de o anume libertate. Nici cele două guvernante, nici tata nu aveau un orologiu în inimă sau un cod de bună purtare în cap. De alt-minteri, ei considerau că sînt îndatoritor şi bine crescut. Faţă cu o asemenea punere la punct, simţul dreptăţii m-ar fi împins să mă revolt. Neputînd însă să mă bazez defel pe tata, am fost umilit, fără să văd cum m-aş fi putut apăra. Şi am devenit victima pasivă a Gustei. N-aveam o stofă destul de bună ca să mă poată croi după gust şi să mă supună regulilor ei. Dumnezeu mi-e martor că mă străduiam totuşi. Era însă orbită de complexul său de superioritate. Şi, în duritatea ei, trecea cu vederea că, dacă vrei să vindeci o rană, e mai bine să nu pui degetul pe ea.

Am reuşit astfel să accept orice, cu excepţia a două lucruri. Pretindea să-i spun *Mutti,* diminutivul afectuos pentru mamă, în germană. Şi asta îmi zgîndărea rana. Nu numai că nu ştiam cum să-i spun - pe atunci, un copil nu li se adresa părinţilor pe numele mic —, însă acel cuvinţel chiar că mi-o înstrăina. Era prea tîrziu, *Mutti* nu evoca nimic matern, nu avea tandreţea cuvîntului românesc „mamă", nici al lui *ima* din ebraică. Această neputinţă a limbajului însuşi deschidea rana mamei absente, care nu se afla totuşi prea departe. Gusta, o ştiam prea bine, nu avea să aparţină niciodată lumii mamelor de inimă. Poate că o simţea si ea, furioasă la auzul acelui *Mutti* reticent care-mi ieşea printre buze. Povestesc toate astea pentru că termenul mamă a devenit ulterior pentru mine cuvîntul suferinţei.

12 octombrie 1978

Dezastrul a fost însă provocat de celălalt lucru de nesuportat: pedepsele corporale. Oricare ar fi fost motivele pentru a-mi aplica o pedeapsă, nu înţelegeam ce anume îi dădea dreptul să mă lovească şi mai ales să mă pălmuiască. Nimeni nu o făcuse pînă atunci, cu excepţia învăţătorului, care nu-mi atingea totuşi faţa. Mă simţeam umilit pînă în măduva oaselor şi nu mă puteam ierta că acceptam compresele reci pe care tot ea le aşeza pe obrazul meu înroşit. De ce o mamă vitregă poate fi atît de crudă cu fiul ei vitreg? Era absurd ca motivul să-1 fi constituit ura faţă de prima soţie a soţului ei. Un alt motiv ar fi putut fi decepţia: copilul pe care şi-ar fi dorit să-1 aibă cu tata nu ar fi fost copilul acesta. Nu-1 poate ierta că nu este copilul dorinţelor ei, cu atît mai mult cu cît ştie că ea nu va putea *fi* nicicînd mama pe care el şi-o doreşte. Este o dorinţă care devine înnebunitoare la cei care se delectează torturînd copii lipsiţi de apărare şi împingîndu-i chiar pe unii să înnebunească de-a binelea.

Cînd îmi amintesc de perioada aceea cînd mă simţeam vinovat de a-i fi provocat furia şi de a-i fi ascuns tatei pedepsele, nu găsesc cuvintele potrivite pentru a exprima cum se cuvine sentimentul care mă cuprindea. Mi s-a întîmplat totuşi să mă plîng de palmele ei. Hărţuit între noua soţie şi fiu, tata răspundea: „Trebuie să ai răbdare" sau: „Stăm la ei". Intr-un cuvînt, se dovedea la fel de laş ca şi mine.

Lucrurile au continuat în acest fel vreme de mai multe luni. Atinsesem, într-ale răbdării, punctul dincolo de care nu-ţi mai rămîne decît să te laşi în voia cerului. După care continui să trăieşti cu speranţa că va declanşa un eveniment în urma căruia totul se va limpezi. Aşa s-au şi petrecut lucrurile. Şi Gusta avea un fiu, despre care nu-mi amintesc nimic, nici cum îl chema, nici cum arăta, nici ce fire avea. Am uitat pînă şi liceul pe care trebuie să-1 fi frecventat totuşi împreună - să fi fost oare în aceeaşi clasă ? Bineînţeles că ea-1 prefera în mod evident şi-1 urmărea pas cu pas. Ni se întîmpla totuşi să fim singuri. Scăpînd de supravegherea ei, plecam la plimbare sau ne ascundeam în grădină.

Intr-o zi a avut loc unul din acele episoade minore pe care nu le uiţi niciodată. Căutîndu-ne, Gusta ne-a surprins în latrina din grădină, fumînd o ţigară îndesată cu mătase de porumb - învăţasem cum să le răsucim la şcoală. A fost cuprinsă de o furie de nestăpînit. A expectorat toate ţipetele şi insultele care-i veneau la gură. Ca îmbătată de propria-i violenţă, a început să mă pălmuiască fără nici o reţinere, uitînd că şi propriul ei fiu era părtaş. In mintea ei, doar eu puteam să fi avut ideea şi să-i dau exemplul cel prost. Or, el era, în mod vădit, complice. Gestul ei era brutal, nedrept, nu m-am mai putut stăpîni. Revolta care clocea în mine îmnnt.nV.» «-.-*•- • nit. Calea rini-;**"--[1]-

nu ducea pînă la urmă decît în casa aceasta şi la această femeie. Dovedisem faţă de ea şi de tata o credulitate cu atît mai absurdă, cu cît fusese neîncetat dezamăgită. Credulitatea mea s-a evaporat atunci. Nu-mi mai rămînea decît indignarea şi sentimentul izolării în familia aceea, unde ceea ce mă aştepta avea să fie şi mai greu de îndurat, dacă cedam.

Redevenind stăpîn pe mine, am refuzat să-i mai vorbesc Gustei pînă ce n-a venit tata acasă. Lui i-am spus tot ce aveam pe suflet şi se acumulase de-a lungul anilor. Lipsa lui de atenţie, felul lui de a se eschiva de la îndatoriri, lăsîndu-le în seama altora, dificultatea de a-1 compara cu taţii altor băieţi, lipsa lui de tandreţe. Am avut impresia că, în vreme ce vorbeam, se topea în mine un bulgăre, îl purtam de multă vreme fără să-mi mărturisesc; doar furia nechibzuită a Gustei mi-1 dezvăluise. Nu am reuşit totuşi să-1 conving că lucrurile nu mai puteau continua în acelaşi fel. Singurul lui răspuns a sunat cam aşa: „Nu exagerezi puţin?". Era destul să-i cer iertare Gustei, iar ea să-şi exprime părerea de rău, ca să nu mai vorbim despre toate acestea. Dintr-o dată, mi-am dat seama că tata era vulnerabil. De ce ? Pentru că nu mai era stăpîn pe propria-i situaţie, pentru că venitul lui depindea de socri, iar confortul de soţie, pentru că...

Dacă nu trebuie spuse toate adevărurile, nici nu trebuie trecute toate sub tăcere. Aşa că i-am spus că subminează încrederea pe care o am în el. Mă muta dintr-un loc într-altul fără să-mi explice nimic. Fără să mă apere luîndu-mi partea. Fără să ţină cu adevărat seama de ce doream sau de ce simţeam. De la moartea bunicilor, nu mai aveam pe nimeni spre care să mă îndrept. Nici măcar către mama şi sora mea, de care eram despărţit. Teama ca echilibrul meu interior, atît de fragil, să nu fie distrus şi să nu se facă ţăndări tot ceea ce construisem cu multă trudă a ieşit la lumină. Gusta trebuie să-şi fi dat seama şi conta pe această teamă, îmi ghicea punctele slabe pentru a învinge ceea ce exprima, din punctul ei de vedere, o rezistenţă.

Ar fi trebuit să plîng, să mă autocompătimesc, de vreme ce nimeni nu mă apăra şi nu se implica în soarta mea. Sînt clipe cînd te simţi rătăcit în lume ca un ac în carul cu fîn, un ac al cărui fir nu-1 ţine nimeni. A fost unul din acele momente. Este bine să speri în cineva cînd speranţa nu este de fiecare dată călcată în picioare şi să consimţi să fii răbdător, dacă răbdarea vine de la sine. De data asta aveam însă impresia că speranţa nu mai foloseşte la nimic. Ce căutam eu acolo? Părinţi falşi şi un copil fals, eram asemenea unor actori care,' în lipsa altor contracte, jucau împreună într-o piesă proastă. Acum, dintr-o dată,' mă simţeam absolut singur, într-un oraş străin. Şi, mai rău decît orice altceva, fără să am pe nimeni care să-mi spună ce să fac. Atunci mi-a încolţit în minte ideea să plec la Galaţi, unde locuia sora tatei, sau să mă duc la mama, fără să înştiinţez pe nimeni, îmi tot spuneam: „De data asta chiar că

trebuie să plec", în mod evident, iubirea dintre tata şi Gusta nu era destul de puternică ca să-mi facă şi mie un loc în ea. Poate că, prin intermediul meu, ea se răzbuna pe mama, femeia care-i luase bărbatul iubit în tinereţe.
Oricare ar fi fost explicaţia, şi fără îndoială că nici una nu cea bună, mi-am pregătit repede fuga. Cel mult o săptămînă după aceste evenimente, după ce mi-am spus rugăciunea de dimineaţă cu patimă şi după ce m-am îmbrăcat foarte corect, m-am îndreptat spre gară. Trebuia să părăsesc oraşul înainte ca plecarea mea să fie descoperită, în vreme ce mă întrebam cum să procedez, s-a declanşat în mine un fel de mecanism al libertăţii: teama mi se estompa încetul cu încetul, îmi amintesc cu precizie că nimeni nu-i acorda nici o atenţie insolitului călător care eram. Ceferiştii umblau de colo-colo, oamenii încărcau lemne, auzeam conversaţiile beţivilor, în spatele gării se întindea pădurea, a cărei lizieră am explorat-o, în eventualitatea că ar fi trebuit să mă ascund dacă aş fi zărit pe cineva cunoscut sau ar fi trebuit să-mi petrec acolo noaptea. Mireasma pămîntului şi a muşchiului umed îmi dădea curaj. La care se adăuga plăcerea de a mă simţi cu desăvîrşire singur, pentru că nimeni pe lume nu ştia în acel moment unde mă aflam.
Cum să ajung însă la Galaţi? Cum să iau trenul fără bani?
Lumina zilei pălea. Deodată m-a cuprins descurajarea. Gara se golise, un tren se apropia, îi zăream luminile, îmi era prea teamă ca să petrec noaptea în pădure. Mi-a venit ideea să mă sui într-un mărfar. Oricare i-ar fi fost destinaţia, trebuia să-1 iau, să mă îndepărtez cu orice preţ. M-am adresat unui muncitor din tură şi 1-am întrebat dacă urma să intre în gară vreun mărfar şi cam la ce oră. Mi-a răspuns: „Mărfarele sînt pentru vite". Răspunsul lui mi-a rămas în minte. Peste patru sau cinci ani şi-a putut da seama că era posibil să fie îngrămădite în mărfare şi fiinţe umane.
Făcusem însă o greşeală. Omul a mirosit probabil că era vorba de o escapadă şi a anunţat poliţia. Tata a venit în scurt timp să mă culeagă, după ce mă căutase, speriat, toată seara. Mai tîrziu, în cameră, i-am spus că nu uitasem la ce oră trebuia să vin acasă. Nici nu cedasem vreunui acces de proastă dispoziţie. A înţeles dintr-o dată ce se petrecuse şi a conştientizat un lucru nemaipomenit: voisem să fug de la el. S-a simţit în acelaşi timp nefericit şi pedepsit că avea un asemenea fiu. Şi a pronunţat fraza de final: „Am vrut să te cresc într-un mediu liniştit şi curat".
A mai trecut o vreme. Evitam pe cît posibil să mă aflu în preajma Gustei şi a fiului ei. Puţin cîte puţin, s-a copt decizia plecării mele la Galaţi, după sfîrşitul anului şcolar. Cînd plecarea a avut loc, ea a fost pentru tata un prilej de iritare. Nu din cauza mea. Ci pentru că plecarea aceasta scotea la lumină fisurile unui cuplu despre care crezuse că va putea reînvia flacăra unei iubiri neîmplinite, în vreme ce, dimpotrivă, el se dezagrega pe dinăuntru. Tata s-a întors în Basarabia şi a divorţat pentru a doua oară.

Sînt sătul de cîte am scris despre Gusta, de atît de numeroasele amintiri despre femeia care a făcut din mine un paria. L-a abătut pe tata de la linia de conduită pe care şi-o fixase faţă de mine şi de la viaţa pe care o împărţeam de bine, de rău, mai curînd de bine. Care nu a mai fost niciodată la fel după escapada mea. Cît despre evenimentele care au marcat viaţa Gustei după aceea, n-am ştiinţă, în timpul războiului, ni se întîmpla, mie şi tatei, să vorbim despre asta, să ne întrebăm ce se întîmplase cu familia lavitz. Au fost oare evacuaţi înspre România sau deportaţi în Transnistria ? Nu am avut nici o ştire despre ei. Cînd războiul s-a terminat şi m-am dus în oraşele din apropierea Cîmpulungului, am încercat să strîng informaţii. Dar nu am culeş decît descrieri, din auzite, ale violenţei şi confuziei care domniseră acolo.

De ce încercam să aflu ceva? Dintr-o loialitate inconştientă, ca să-i fac plăcere tatei şi, desigur, pentru că aveam remuşcări. Nimic nu a supravieţuit din femeia aceasta, dacă nu cumva amintirea scurtei noastre înrudiri, pe care nu o dorisem nici unul, nici celălalt. Nu ştiu cum să spun, dar aş fi făcut imposibilul ca s-o aud spunînd: „Am supravieţuit". Probabil că moartea a găsit-o dincolo de Nistru. La cererea mea, rabinul din Buhuşi a rostit rugăciunea rituală şi toată ranchiuna mea a dispărut fără urmă cînd a început să recite: „Fie-I binecuvîntat şi sfinţit numele în lumea pe care El a creat-o după propria-I voinţă", ca ea să se odihnească în pace în lăcaşu-i de pe urmă.

Tatăl si fiul

13 octombrie 1978

Memoriile sînt o conversaţie cu cei dispăruţi. Lumina sfîrşitului de dimineaţă scaldă o fîşie subţire de orizont îndepărtat, mărăcinii morţi sau copacii descărnaţi. Pe fundalul acestui peisaj inform se detaşează Zidul Plîngerii şi mănunchiul de clădiri nepotrivite care îl înconjoară. Ce se petrece în mintea mea? Ani în şir n-am vrut să mă gîndesc la trecut - la părinţi, de fapt. Mă străduiam să-mi fac propria viaţă, în altă parte, alături de alţi oameni, cu care mă simţeam într-o mai mare măsură pe aceeaşi lungime de undă. Să îndrăznesc oare să spun: *causa sui,* ca şi cum aş fi fost propriul meu fiu? Or, această viaţă, pe care am dus-o aşa cum mîni un cal, m-a îndreptat către terasa pe care mă aflu acum. Nu este cea în care se repetă, fără prea mare speranţă: „întoarce-te cu milostenie în oraşul sfînt Ierusalim, aşa cum ai promis". Şi descopăr aici urmele propriei mele existenţe distruse, asemenea templului, de două sau trei ori, şi pe care a trebuit, fără să ştiu de ce, să o reconstruiesc.

Am încercat să-1 înţeleg pe tata. îi plăceau femeile şi ele îl plăceau pe el. In mai multe rînduri, a încercat să-şi întemeieze o familie, însă suferise cel puţin de dezrădăcinare. Nici în rolul de tată nu se simţea mai în largul său. Stingherit de propriile-i sentimente, chiar şi de prezenţa propriului copil, nu ştia cum să rostească un cuvînt afectuos, cum să dea o mîngîiere sau să-şi arate dragostea. Atunci cînd m-aş fi aşteptat să se exteriorizeze, ceva îi frîna elanul. Buzele îi rămîneau pecetluite şi redevenea distant, cu o expresie a feţei uluitor de severă. Asta era: de îndată ce rămîneam singuri, se credea obligat să adopte o atitudine, să aplice nişte reguli şi să-mi debiteze fragmente de morală convenţională. Sau să-şi adreseze sieşi critici, reproşuri, transformîndu-mă în procurorul conştiinţei lui. Lumea pe dos. Totuşi, arareori m-a obligat să acţionez împotriva voinţei mele. în prezenţa lui eram totdeauna încordat, neliniştit. Şi nu aveam decît un singur gînd, chiar si la douăzeci de ani: să fug de el. Iar cînd plecam de lîngă dînsul, mă simţeam şi mai stingherit. De fiecare dată, elanul sau contactul la care năzuisem în mod inconştient nu fusese exprimat. Din tot ceea ce ne-ar fi putut lega, nu rămînea decît ecoul întîlnirilor ratate. A fost un tată nereuşit, foarte nereuşit, însă un tată credincios pînă la capăt.

în loc să ajung singur şi ca un fugar la Galaţi, am coborît aşadar din tren însoţit de tata. Am aflat mai tîrziu că această călătorie a fost un calvar pentru el. Cît timp a durat drumul, nu se gîndise decît la umilitoarea sa reîntoarcere. Ducîndu-mă la sora lui, făcea dovada propriului eşec. Chiar şi după ce împlinise şaizeci de ani, tot îl mai chinuiau amintirile sosirii noastre la Galaţi. Pe mine, dimpotrivă, primirea prevenitoare, chiar discretă, a lui Tanti Anna m-a liniştit de îndată, înaltă, aparent slabă, cu părul castaniu închis, de o mare vioiciune, nu era drăguţă în sensul obişnuit al cuvîntului. Gîtul lung, delicat, a cărui piele se întindea ori de cîte ori întorcea capul, amintea de o pasăre cu atenţia încordată. Nu era de o feminitate tulburătoare, însă vocea ei catifelată, şovăitoare, avea inflexiunile mîngîioase ale unei seducţii studiate. Primul lucru care frapa totuşi la ea erau ochii iscoditori, lipsiţi de blîndeţe. Ochi cu jumătăţi de nuanţe, dacă se poate spune aşa, prompţi în a sesiza intrigile şi personajele. Aveau o privire orientală.

în mod evident, nu o încînta că trebuia să preia întreţinerea fiului fratelui ei. Mai întîi de toate, avea şi ea un fiu, pe Puiu, mai mare ca mine cu patru ani, pe care-1 iubea pătimaş şi a cărui sănătate fragilă îi concentra întreaga atenţie. Apoi, soţul ei tocmai căzuse grav bolnav. Era un om afabil, rezervat şi deosebit de îngrijit, în tinereţe fusese, după cîte îmi amintesc, omul de încredere al unui boier, iar manierele lui purtau amprenta curtoaziei şi a unui tact întru cîtva demodat. Doctorii nu-i mai dădeau decît trei sau patru ani de trăit. Tanti Anna s-a dovedit a fi pentru el cea mai devotată dintre infirmiere. La nevoie, stătea zi şi noapte la căpătîiul lui. Cînd i s-a apropiat sfîrşitul, 1-a îngrijit cu o abnegaţie şi o disperare care m-au mişcat. Era o chestiune de mîndrie, voinţa de a păstra intactă afecţiunea faţă de soţul pe care şi-1 alesese.

într-un cuvînt, faptul că nu eram întru totul bine venit la Tanti Anna a avut pentru mine, în mod paradoxal, un efect liniştitor. Mă primea în gazdă, ceea ce îmi promitea o anume independenţă, chiar tihnă. Ce reconfortant era să mă eliberez de tot talmeş-balmeşul de sentimente, de confuzia bunelor şi proastelor dispoziţii, a personajelor, de toate promisiunile neţinute! Adio guvernante şi certuri conjugale, adio mamă de împrumut şi aparenţa unei familii ce pretindea o vigilenţă continuă pentru a fi un fiu bun. Intenţionam, într-adevăr, să trăiesc la Tanti Anna ca şi cum aş fi fost în vizită şi mi-am promis să fiu demn de ospitalitatea ei. Mult mai subtilă decît tata, ea a înţeles. Nu a încercat nici să se impună, nici să-mi impună un anume comportament. Treptat mi-am dat seama că atitudinea ei nu traducea o lipsă de interes faţă de mine, ci că era o dovadă de încredere. Da, asta era: îngăduinţei amestecate cu autoritate, cu care eram obişnuit încă din copilărie, ea i-a substituit un simţ al încrederii care mă obliga, fără să mă constrîngă. Acţionase din instinct, dar şi cu tact, pentru că avea conştiinţa precarităţii unei existenţe a cărei istorie o cunoştea mai bine decît mine.

Fără îndoială, credeam că şederea la Tanti Anna avea să fie de scurtă durată. Atît cît îţi trebuie ca să traversezi deşertul, pînă ce tata avea să mă ducă în Ţara făgăduinţei. Asupra acestui punct, ne-am înşelat toţi de la un capăt la altul. Anticipez: ceea ce nu trebuia să fie decît o soluţie de provizorat a durat unsprezece ani. Am locuit la mătuşa mea din 1936 pînă în 1947, cînd am părăsit România.

Aşa că viaţa la Tanti Anna a fost una din acele soluţii provizorii care durează. Şi care nu a început sub cele mai bune auspicii. Soţul ei, bolnav, nu mai putea lucra, economiile li se subţiau şi trebuia să găsească un mijloc de subzistenţă. Toate acestea duceau la o relativă izolare faţă de mediul social. Ieşeam puţin si primeam rar, nefiind disponibili pentru nimic altceva decît pentru evenimentele zilnice. Dar exagerez. Existenţa noastră nu suferea prea mult din această cauză, iar apartamentul pe care-1 ocupam, pe strada Colonel Boilă, era spaţios, mobilat în stil vechi şi confortabil. Casa era a unui grec foarte bogat, iar o parte a ei era închiriată unui cuplu creştin, care creştea cîteva oi în grădina din spate, îmi amintesc de asta, pentru că vărul meu se distra sîcîind cornul unui berbec şi lega animalul la ochi, înainte de a-1 duce în faţa copacului şi a-1 lovi cu pumnul în cap. Insă berbecul era mai deştept decît vărul meu, îl recunoştea şi-1 fugărea. Pînă cînd ni s-a interzis să mai ieşim în curte. Iar mie mi-a părut rău că bucăţica aceea de pămînt, care-mi amintea de ţinuturile de la ţară, avea să-mi fie de acum înainte închisă.

Ce lacom eram după detalii! Nu puteam aduna destule în cartierul acela, unde locuiau de-a valma greci, armeni, poate şi turci, rămaşi la Galaţi după declinul Imperiului Otoman. Mătuşa vorbea greceşte şi cunoştea cîţiva greci, bărbaţi cu pielea mată, îngălbenită, cu privirea grea, pe jumătate zîmbitoare, stîlpi de cafenea, care jucau cărţi sau zăceau toată ziua în faţa aceleiaşi ceşti. Mîinile le lunecau de la cărţi la ceaşca de cafea, de la ceaşcă la ţigară, si tot aşa, la nesfîrşit. Să fi avut ei soţii sau copii? Tot ce se poate, chiar dacă era cu neputinţă să asociezi femeile şi copiii cu bărbaţii aceia solitari şi indiferenţi. Cînd se dezlipeau de cafenea, ca să iasă la aer sau să-şi negocieze afacerile, îi puteai vedea umblînd cu paşi mari încoace şi-ncolo pe străzi, cu mîinile la spate, rostogolind cu nervozitate boabele şiragului de mătănii din chihlimbar, cînd ţipînd, cînd şoptind, ceea ce accelera sau încetinea mişcarea bilelor. Am păstrat o imagine la fel de vie coregrafiei mătăniilor ca şi dansului pîiniţelor din *Goana după aur* a lui Chaplin.

Mătuşa mea îi invita acasă pe unii din grecii aceştia, presupun că pentru afaceri. Dacă era cald, le oferea dulceaţă de trandafiri cu un pahar de apă rece ca gheaţa, din care ei sorbeau din cînd în cînd. Preferau însă cafeaua turcească - în care, uneori, ea le ghicea viitorul — şi ţigările parfumate. Erau mari fumători, vorbeau din belşug despre orice, numai despre ei nu. Astfel s-a desăvîrşit în mintea mea stereotipul grecului singuratic şi celibatar, al cărui

prototip era proprietarul, care locuia, după cîte îmi amintesc, în curte. Flăcău bătrîn, de vreo patruzeci de ani, înalt şi slab, cu nasul coroiat ca ciocul de pasăre, trăia din chirii. Ca mulţi alţi greci pe care i-am cunoscut, era înclinat spre rătăcire şi visare, cu lungi perioade de apatie, urmate de iniţiative subite, într-o zi, am strecurat o privire în unica lui cameră şi am recunoscut imaginile pioase şi obiectele sfinte din camera Ilenei, însă ele dădeau camerei unui bărbat austeritatea unei chilii monahale.
Pînă atunci trăisem, cu rare excepţii, izolat de celelalte etnii şi religii. Datorită faptului că erau atît de diferite, am încercat la început atît teamă, cît şi curiozitate. Cînd a învins curiozitatea, am fost mai degrabă mulţumit să trăiesc printre ele. N-aş vrea să-mi încarc povestirea cu detalii inutile, însă îmi amintesc foarte limpede că m-am simţit eliberat de lumea închisă în care trăisem, tot aşa cum îmi amintesc şi plăcerea pe care mi-o procurau hărmălaia vocilor, amestecătura de fizionomii, de obiceiuri străine unele de altele. Să-mi fi dat oare seama că, pe măsură ce avea să treacă vremea, aceste proximităţi aveau să-mi stîrnească tendinţele cosmopolite? In scurtă vreme am învăţat că, de acum încolo, eram singur răspunzător de mine însumi, într-atît, încît am început să iau liceul în serios. Tanti Anna mă înscrisese la aceeaşi şcoală cu fiul ei. îmi aranjase un cotlon pentru învăţat şi, mai ales, îmi comandase o frumoasă uniformă kaki. Liceul evreiesc nu era deloc un liceu confesional. Majoritatea familiilor îşi trimiteau acolo copiii - numai cei din înalta burghezie frecventau liceul de stat. A trebuit să traversez bariera invizibilă a propriului meu caracter ca să mă pot obişnui cu disciplina aproape militară. Nu numai că trebuia să port uniformă, dar şi să-i salut pe stradă pe profesorii cunoscuţi sau nu şi să nu ies niciodată în oraş după ora opt seara. Fiecare dintre noi avea un număr matricol şi oricine îi putea semnala directorului o abatere de la regulament. Mi-am dat seama că aveam de astupat o seamă de lacune la literatura română, la istorie şi geografie, printr-un efort de memorie cu care nu eram obişnuit. Destul ca să-mi umple serile, după terminarea temelor zilnice. Cu tot ajutorul lui Puiu, nu ştiam cum să recuperez rămînerea în urmă.
Respectam însă regulile jocului. Băiatul timid de la ţară, slăbuţ, negricios, cu trăsăturile alungite, s-a transformat puţin cîte puţin într-un licean. Zile, luni în şir, ochii lui larg deschişi i-au aţintit pe profesorii care se succedau în clasă ca să-şi facă numărul. Se obişnuia cu dimineţile pustii, cînd pedanteria unuia dintre ei era suficientă ca întreaga clasă să devină morocănoasă şi să se dezguste de o materie care, studiată acasă, de unul singur, păruse bogată şi pasionantă. Din fericire, pedagogii, tineri studenţi săraci, dovedeau un asemenea entuziasm cînd ne puneau să spunem lecţiile, încît totul se schimba, îmi amintesc de numele unuia dintre ei, Lupu, care ne desfăta cu idei şi autori excluşi cu grijă din programă. Ceilalţi nu ne învăţau decît ceea ce ştiam deja, mai ales cum să învăţăm pe de

rost date, locuri, poeme fade, pe care le uitam de îndată ce treceam examenul. Uneori mă plîngeam lui Tanti Anna de amestecătura aceea de ore, de materiile disparate, de figurile profesorale lipsite de armonie şi coerenţă. Era de acord cu mine. Cît de diferită fusese învăţătura de pînă atunci, cu învăţătorul care-şi dădea osteneala să ne facă să înţelegem semnificaţia a ceea ce citeam, să ne dezvăluie un univers necunoscut. Dacă stau însă şi mă gîndesc bine, eram mai liber la liceu, îmi lăsa, de cum ieşeam pe porţile sale, timp pentru meditaţie, pentru a compensa acumularea de cunoştinţe mai mult sau mai puţin inteligibile. Fapt este că anii liceului treceau fără să lase urme, şi că am trecut dintr-o clasă în alta fără să ies în evidenţă. Ceilalţi elevi ? Am devenit de îndată ţinta zeflemelilor lor, înfăţişarea şi tenul meu de ţigan oferindu-le ocazia de a mă face în fel şi chip. Nici pedagogii nu se lăsau mai prejos şi nici chiar ştrengarii de pe stradă, în fiecare dimineaţă, în drum spre şcoală, purtîndu-mi ghiozdanul făcut cu grijă, ştiam că un elev avea să dea în el, ca să-1 facă să cadă, adresîndu-mi una din acele porecle pe care aş fi incapabil să le traduc, încercam să mă aplec ca să par mai puţin înalt, stingherit de trupul care mă făcea să fiu neîndemînatic şi-mi dădea un complex de inferioritate. Am sfîrşit prin a mă crede urît, incapabil să plac fetelor, care făceau diverse observaţii la trecerea mea. Ce importanţă au toate astea? veţi spune. Mi-au trebuit aproape douăzeci de ani ca să vin de hac la ceea ce mi se părea mie că era lipsă de farmec.

Şi apoi, gîndurile şi obiceiurile mele s-au schimbat. Fără să vreau, am părăsit Biblia şi ritualurile. Sau, mai curînd, ele m-au abandonat, în lipsa unei comunităţi cu care să le împărtăşesc. Tanti Anna nu era evlavioasă. Nu credea în ritualuri şi nici nu le respecta. Din cînd în cînd, simţea nevoia să se lase legănată de cîte o melodie străveche. Cuvîntul şi ceremoniile tradiţiei i-o aduceau. Atunci îşi amintea de ritualul părinţilor şi ţinea cîte o sărbătoare, scăpînd însă de influenţa religiei.

O mai mare importanţă a avut pentru mine prietenia lui Molho, un băiat sefard. Unul din elevii aceia buni, care reuşesc parcă în joacă la toate materiile, îl interesau literatura şi ideile „din afara şcolii", cum spunea el. La el, totul era ponderat, reţinut, în afara privirii mobile, arzătoare şi a gesturilor nervoase ale mîinilor. Tenul brun, trupul zvelt cu forme firave, încheieturile fine, însă robuste, te duceau cu gîndul la băieţii pictaţi de Goya sau de Murillo. Lui îi încredinţam grijile, visările şi proiectele mele. Ştia să asculte, lucru rar chiar şi la adulţi, în tăcere, cu atenţie, revărsările imaginaţiei mele. Cu privire la sine însuşi era discret şi respecta o rezervă datorată în parte caracterului său mîndru şi sălbatic, îi plăcea, în timpul conversaţiilor noastre, să disece cu emfază tot ce învăţasem în clasă. Molho prefera totuşi să-şi invoce propriile lecturi, pentru a dovedi seriozitatea argumentelor. Şi pentru a-şi ilustra laitmotivul: ştiinţa se află la temelia vieţii moderne. Trebuie, repeta el — după

cum, fără îndoială, îl auzise spunînd pe propriu-i tată -, să studiem ştiinţa. Evreii au geniu ştiinţific, şi totuşi cei mai mulţi continuă să nu tragă profit de pe urma ideilor lor. Sîntem mîndri că putem spune: „Einstein este evreu", şi totuşi ne ducem la sinagogă, în secolul nostru, ştiinţa va sfîrşi prin a ocupa fără doar şi poate locul pe care-1 deţinea pînă acum religia. Şi încheia, cu un zîmbet lipsit de indulgenţă, spunînd că nu mai era posibil să crezi nici în divinitate şi nici în religie.
Atunci a început să mă frămînte dorinţa de a înţelege mai bine materiile în care eram neştiutor ca un novice, îl aprobam întru totul, însă nu puteam să-mi imaginez poporul nostru fără Tablele Legii primite pe muntele Sinai. De aceea, eram un partener de discuţie neobosit pentru Molho. Prietenul meu ar fi cedat mai uşor decît mine. Şi totuşi, a cîştigat. Argumentele lui şi schimbările produse în stilul meu de viaţă, au făcut din mine un liber-cugetător. Din cînd în cînd practicant, bineînţeles.
Ca toţi băieţii, inclusiv Molho, la treisprezece ani am făcut *Bar-mitzva,* etapa cea mai importantă din viaţa unui băiat care se îndreaptă către la vîrsta adultă. Pe atunci nu înţelegeam ceea ce am sfîrşit prin a înţelege ulterior: nu pentru că eşti ateu devii şi agnostic. Rămîne o anumită legătură esenţială cu ceea ce ai considerat ca fiind sfînt sau binecuvîntat. Cu timpul, aceasta îşi pierde forţa, nu însă şi ascendentul psihic. A o rupe ar însemna să-ţi anulezi trecutul. Cînd am sesizat acest aspect al lucrurilor, la mine şi la alţi prieteni, am ajuns la concluzia că a deveni ateu depinde de tine însuţi, nu însă şi a deveni agnostic. La urma urmelor, cel care a crezut o dată în viaţă nu conteneşte niciodată să-şi pună problema lui „a crede sau nu".
Din fericire, exista sportul. Nu cunoşteam nici un mijloc mai potrivit pentru a mă comporta ca ceilalţi şi a mă asimila lor. îmi plăcea să alerg după minge sau să o arunc peste plasă. Cînd era vreme frumoasă, ieşeam afară şi jucam mai ales fotbal şi handbal, ca să ne destindem după lecţii şi să ne întreţinem muşchii. Eram bun la fotbal, pentru că îmi luam revanşa asupra celor scunzi, înălţimea este un avantaj, mai ales în poziţia de mijlocaş, în care eram de neîntrecut. Mă dedicam jocului cu entuziasmul neofitului, însă ar fi exagerat să spun că mă transformasem într-un sportiv. Tanti Anna era mulţumită văzînd că ies la aer, că mă distram din toată inima şi că-mi făceam prieteni. Cu adevărat mulţumită? Se temea de influenţele proaste, lucru totdeauna posibil pe maidan, în plus, nu se putea împiedica să nu observe că îmi stricam încălţările, îmi murdăream sau îmi rupeam hainele la joacă. Şi nu era destul de bogată ca să-mi ofere altele noi. Observaţiile ei, făcute în treacăt, exprimau, mai mult decît lipsurile, teama de sărăcie. Fapt este că ideea de sport s-a asociat de atunci încoace, în mintea mea, cu cea de bogăţie.
Renunţam de bună voie la aceste exerciţii, ca şi la temele pentru acasă, ca să bat coclaurile împreună cu prietenii prin Galaţi. Nu

cunoşteam decît străzile pe care mergeam în drum spre şcoală. Sau străzile murdare şi întunecate ale cartierelor din port; prin uşile mereu deschise ale crîşmelor străbăteau voci masculine stridente. Mai încolo, catargele cargourilor se detaşau pe fundalul apei, ale cărei nuanţe variau de la un anotimp la altul. Undeva, o sirenă urla şi gemea neîncetat. Ici şi colo, prin obloanele caselor se strecurau muzici scîncite. Cînd se făcea iar vreme bună, femeile ieşeau în prag. Cîte una mă interpela uneori, pe un ton familiar: „Micuţule, nu vii?". Acestea erau relaţiile proaste care o îngrijorau pe Tanti Anna şi împotriva cărora mă punea în gardă, pe ocolite. Mă credea mai naiv decît eram, iar eu mă cosideram mai experimentat decît ar fi trebuit să fiu. Cam pe la treisprezece ani, a început să-mi fie teamă. Nu numai din cauza teribilului pericol al bolilor venerice, atît de răspîndite, dar şi pentru că ghiceam că trupurile acelea feminine, goale sub capoate, deveniseră insensibile şi erau uzate. Pe atunci educaţia sexuală era inexistentă. Sau se făcea între băieţi, în curtea liceului, împărţiţi între instincte şi teamă, vorbeam de sifilis, de blenoragie, care trebuiau evitate precum ciuma, mai mult decît de plăcerile la care ne-am fi putut aştepta. Cei mai mulţi nu atinseseră încă un trup de femeie. Şi nu visau, totuşi, decît la o posesiune expeditivă. Nu putea fi decît trupul unei prostituate. De altfel, exista una la care se duceau elevii din liceu. Toată lumea îi ştia numele, adresa, obiceiurile. De cîteva ori, îi însoţisem pe cîţiva colegi anxioşi, din curiozitate. Degeaba insistau să intru şi eu, nici nu voiam să aud. Toată lumea spune cît de mult s-a schimbat, de atunci încoace, educaţia sexuală şi ce noroc au adolescenţii de azi. Greu de spus, dacă ţinem seama că, în parte din cauza groazei de sida, spaima se luptă cu plăcerea în materie de sex.

Cu timpul, m-am obişnuit să hoinăresc tot mai mult prin Galaţi — înserările erau minunate. Lucrul se opreşte, slobozindu-i pe cei închişi prin prăvălii, ateliere şi birouri, în această încremenire, timpul devine imprecis. Murmurul, freamătul agitaţiei şi al dorinţelor se răspîndeşte, pluteşte pe străzi. Este nemaipomenit să te afli în preajmă, să ai impresia că nu te duci nicăieri, pînă ce păleşte lumina zilei şi oboseala te avertizează că este timpul să pleci acasă. Fredonezi în timp ce mergi sau fluieri uşurel, în vreme ce observi nenumăratele chipuri ale călătorilor din tramvai, femeile încărcate cu sacoşe de la băcănie, bărbaţii ducînd serviete si cutii de carton. Şi mai ales femeile tinere, mergînd braţ la braţ, şuşotind şi aruncînd ocheade, întrerupînd cu rîsetele şi rochiile lor monotonia fluxului uman. Dacă le atingeam o singură dată în îngrămădeală, senzaţia dura toată seară, semn că ceva se petrecuse între noi.

Era îmbulzeală în jurul cerşetorilor, deosebit de numeroşi, al vînzătorilor şi şarlatanilor ambulanţi. Dar mai ales în jurul ţiganilor nomazi, scamatorilor şi jonglerilor. Tîrau după ei cîte un urs domesticit, fără vîrstă. Animalul cu botniţă se legăna, ridicîndu-se greoi pe labele de dinapoi, răsucite şi clovneşti, împopoţonate cu un pantalon

sumes. Ursul se legăna înainte şi înapoi, imitat cu tărie de fiinţa umană, pentru a pune în valoare performanţele animalului. Lumea stătea ciucure, pînă ce ursul dansator cădea, uşurat, pe cele patru labe, iar omul începea să adune banii cu un zîmbet obosit. Istorioare fără importanţă, doar că hoinăreala, atracţia pentru aglomeraţie mi-au marcat stilul de viaţă. Nu am putut renunţa niciodată la ele, asta contează. De atunci, nu cunosc libertate mai mare şi mai desăvîrşită decît să mă topesc, în tovărăşia unui prieten sau a unei prietene, printre chipurile mobile şi fără expresie, care defilează pe o mare arteră publică, la sfîrşitul zilei. Fie că mă aflu la Paris, la Roma sau la New York, îmi place să merg pe străzile însufleţite, printre cei care nu au nimic de făcut şi nici unde să se ducă. Doar dacă sînt obligat, mă duc, în alte oraşe, cum ar fi Los Angeles, pe străzile pustii şi lipsite de freamătul mulţimii.

15 octombrie 1978

Şi tot pe străzile Galaţiului, am întîlnit pentru prima oară antisemitismul. Nu se putea trăi în România fără să ştii că există. Pînă atunci, trăisem totuşi în comunităţi mici, relativ apărate de suspiciune şi de pericolul care ne înconjura. Uitam de aburii urii care se prelingeau şi de duhoarea violenţei care otrăvea atmosfera din ţară. în Basarabia, formam aproape un sfert din populaţie şi nu îndurasem insulte sau atacuri. Prin urmare, nu cunoşteam persecuţiile decît din auzite.

Era deja ceva. Nu mare lucru, de fapt, dacă te gîndeai la trecut, însă era totuşi ceva. Nimic comparabil cu ce mi s-a întîmplat cînd aveam doisprezece sau treisprezece ani. O gaşcă de ştrengari m-a fugărit pe străduţele cartierului din port. Nu mi-am datorat salvarea decît faptului că unul dintre ei a căzut, făcîndu-1 şi pe altul să se prăvălească pe caldarîm. Totul s-a petrecut nu departe de strada mare, care ducea la casa noastră, aşa că n-au mai avut timp să mă prindă. Au părut miraţi că fusesem în stare să-i depăşesc în cursă. Oprindu-se brusc, unul dintre ei a început să-şi fluture pumnul, ameninţător, în direcţia mea. „Jidan nespălat", a strigat el de mai multe ori. Un episod fără gravitate, urmat de altele, care m-au îngheţat de groază. Ca de pildă, atunci cînd o bandă de băieţi mai mari ne-au ieşit în cale, lîngă ieşirea de la liceu. Aroganţi şi siguri de ei, ne-au urmărit ca să ne smulgă ghiozdanele şi să le azvîrle ca pe nişte mingi. Dacă nu cumva spaima mea a exagerat incidentul, cred că vocile lor erau încărcate de o violenţă pe care rareori o mai auzisem. Ne mînca limba să ripostăm. N-am căzut însă în capcană, încercînd să ne ferim, ca să scăpăm nevătămaţi.

Uneori aruncau în noi cu proiectile, obligîndu-ne să trecem pe celălalt trotuar sau să ocolim anumite locuri. Nu prea aveai ce face; ca şi poliţiştii, huliganii umblau în grupuri de cinci, şase sau şapte, ca să se ia de doi sau trei dintre noi. Cel mai umilitor nu era să fii

agresat sau să o iei la goană, ci să fii insultat: „Jidanilor", „L-aţi ucis pe Isus Cristos". Şi alte injurii învăţate la şcoală sau auzite în familie. Ce să replici? Fără o vorbă, făceai cale-ntoarsă. Sau îţi continuai drumul, înghiţind ruşinea.
Toate astea te înspăimîntau. Nu vedeai cum ai putea pune capăt atacurilor surprinzătoare care se puteau produce oriunde. Degeaba îţi spuneai: „Data viitoare, nu aşa se vor petrece lucrurile", data viitoare uitai de hotărîrea de a te apăra. Cînd mă gîndesc la toate astea, mi se pare evident că izbucnirile, aparent întîmplătoare şi imprevizibile, erau concertate. De parcă şi asta făcea parte din educaţia noastră, să te laşi stîlcit în bătaie ca un cîine al nimănui. Cine ne învăţase să fim răbdători? Cine ne impusese să aşteptăm violenţa cu o răbdare fără de margini? Această atitudine pasivă nu părea nici corectă şi nici sănătoasă, ci stranie şi scandaloasă. Cu atît mai mult cu cît ea nu ne punea la adăpost de persecuţii, nici măcar din partea celor pe lîngă care treceam zilnic. Astfel, în faţa casei era un chioşc, de unde, neavînd radio, cumpăram ziare. O dată, Puiu, dorind să afle rezultatul unui meci de fotbal important disputat de echipa gălăţeană, s-a dus să cumpere ziarul. L-au bătut, 1-au împroşcat cu înjurături şi cu greu a scăpat. Am fost întors pe dos. îmi era şi mai greu să înţeleg de ce nişte băieţi la fel ca mine se comportau cu atîta brutalitate, fără ca aceasta să aibă vreo urmare. Ce aveau cu noi? Nu eram nişte străini. De altfel, nici grecii, nici turcii, nici armenii, nici alţii nu erau persecutaţi. Nu-i provocam. Nu le ameninţam nici persoana, nici bunurile. Cei mai mulţi dintre evrei erau săraci, se luptau cu mizeria. Mi-aş fi asumat responsabilitatea şi aş fi luat vina asupra mea: eram gata, numai să fi ştiut în ce consta. In acelaşi timp, cealaltă parte a minţii mele se întreba: ce predispoziţie fatală îi împingea oare să ne hărţuiască, să ne terorizeze? Asta îi uşura oare?
Este ciudat, la drept vorbind, dar am sfîrşit încetul cu încetul prin a crede că nu alunecau spre antisemitism, ci se năşteau antisemiţi, într-atît de normal părea să fii antisemit din tată-n fiu. într-atît, încît a nu fi antisemit trecea, în ochii celorlalţi, drept o deficienţă din naştere sau un defect de educaţie. Partea cea mai neplăcută era că nu puteai reacţiona la furie prin furie, la ură prin ură. In loc de furie sau de ură, simţeam un amestec de milă de mine însumi şi de amărăciune pentru că eram expus la o violenţă fără motiv. Ei se îmbătau, iar eu eram mahmur!
Vărul meu şi cu mine frecventam liceul evreiesc pentru că nici o altă instituţie nu ne-ar fi întîmpinat cu braţele deschise. Şi ca să evităm mascarada antisemită, însă uniforma kaki, numărul matricol cusut pe mînecă, panglica albă de la şapcă ne expuneau şi mai mult. Le ofeream persecutorilor noştri o ţintă uşor de recunoscut care, altminteri, le-ar fi putut scăpa, în loc să ne apere, uniforma ne denunţa. Ca şi cum am fi purtat de bună voie steaua galbenă. După mai bine de patruzeci de ani, Puiu, care trăieşte azi la Los Angeles,

îşi mai aminteşte încă de efectul produs de panglica şi matricola albă, de ocările la care ne-au expus. Tanti Anna nu se alarma peste măsură de aceste violenţe, care nu aduceau nimic nou sub soare. Fără îndoială, ca să ne liniştească. Punctul ei de vedere, de bun-simţ, s-ar putea rezuma după cum urmează : nu vă lăsaţi atinşi nici de lovituri, nici de insulte. Dimpotrivă, arătaţi-le indiferenţa caravanei care trece, în timp ce cîinii latră. Din fericire, aceste scene nu aveau loc zilnic.

Mă tulbură ceva în cele tocmai scrise, ceva ce nu sesizasem, în timpul anilor petrecuţi la Galaţi, am dobîndit gustul hoinărelii, am devenit adolescent. Am învăţat însă şi să fiu discriminat. Această parte a „educaţiei" mele a avut mai multă importanţă decît iniţierea într-ale sexualităţii. Umilirea de pe stradă si resemnarea de acasă îmi inculcau aceeaşi răbdare, aceeaşi supunere. Şi acea conştiinţă dedublată, care se priveşte prin ochii celorlalţi, prin dispreţul şi persecuţiile lor. Celorlalţi, cărora nu le puteam spune cum apăreau ei în ochii mei, căci nu mă credeau demn să-mi opresc privirile asupră-le. Cauza trebuia căutată în trecutul, în istoria lor. Şi eu făceam parte din cauză, de vreme ce nu le deschideam ochii, ripostînd, pentru a salva ceva din demnitatea pierdută. Iată aşadar ceea ce s-a schimbat în acei primi ani de liceu : conştiinţa, pînă atunci unitară, despre mine însumi ca persoană, despre noi ca grup, s-a scindat. A suferit sciziunea dintre două suflete, două credinţe, două forţe, a evreului şi a românului care trebuia să fiu în acelaşi timp. Să te simţi discriminat nu înseamnă să te simţi umilit sau exclus, ci să fii tăiat în două. Tot răul trebuie căutat aici.

De la sosirea mea la Galaţi, multe lucruri se schimbaseră în mine şi în lumea înconjurătoare, devenită ameninţătoare şi inaccesibilă. înainte, toate gîndurile şi trăirile îmi fuseseră acaparate de divorţul părinţilor, de relaţiile cu tata, de lipsa unei vieţi familiale, pe scurt, de latura intimă a vieţii. Or, războiul din Spania, antisemitismul, evenimentele de care fremăta societatea m-au obligat să acord atenţie lumii exterioare. Ele îmi interziceau să mai rămîn ferecat în celula mea psihică, întorcînd de pe o faţă pe alta nenorocirile mele personale. Fără doar şi poate că am fost contaminat de virusul politicii fără să-mi dau seama. Cam tot pe atunci, Puiu, care meditase la asemenea lucruri de mai multă vreme, a optat pentru soluţia sionistă, în Moldova exista o tradiţie în acest sens, fuseseră create mai multe organizaţii, chiar înaintea lui Herzl, şi nişte pionieri plecaseră în Palestina, la finele secolului al XIX-lea. Acum, ele deveniseră populare, părinţii îşi trimiteau acolo copiii, liceele erau pepiniere de entuziaşti, pînă si rabinii făceau propagandă în favoarea lor. în rarele ocazii cînd 1-am însoţit pe Puiu la sediul organizaţiei de tineret din care făcea parte, domnea acolo o veselie făţişă. Băieţii şi fetele ofereau imaginea frumoasă şi captivantă a celor cu un ţel în care cred cu tărie. La ei, totul mă mira, îmi plăcea mai ales încrederea lor. Păreau să-mi spună : „Uite ce se întîmplă ! Am clădit

un dig în calea disperării şi a fricii, ca să nu mai oscilăm între cinism şi resemnare". Visurile lor adolescentine îi transportau deja pe Pământul făgăduinţei defrişat de pionieri, care le fusese promis strămoşilor lor. Şi totuşi nu am aderat la sionism.
Privind în urmă, îmi dau seama că ceea ce m-a împiedicat s-o fac în toamna anului 1937 a fost războiul din Spania. Care mi-a înflăcărat imaginaţia. In acele zile, republicanii incarnau pentru mine lupta tuturor popoarelor împotriva unui duşman comun. Urmăream ştirile de pe front cu pasiune, învăţam numele oraşelor martir cu sonorităţi noi, Saragosa, Teruel. Bombardamentele, distrugerile, masacrele mă indignau. Idealurile umanităţii, a cărei soartă era în joc, pluteau deasupra acestui infern. Mi-e cu neputinţă să spun în ce măsură îmi apăreau republicanii ca apărătorii noştri împotriva fasciştilor din Garda de Fier, pe lîngă care treceam pe stradă, şi împotriva Faraonului din Germania. Astăzi Spania, mîine întreaga lume: vă amintiţi cuvintele lui Hitler. Chiar şi fără să le fi auzit, presimţeam că, dacă va triumfa, aveam să devenim prizonierii şi victimele sale. Aşa cum odinioară visam la scenele din Biblie, acum visam la episoadele războiului din Spania, şi era ca un fel de catharsis. Ce altceva să mai spun despre el, decît că a fost virusul unei sensibilităţi politice şi mi-a modelat vocabularul ideilor pentru anii ce aveau să vină?
Liceul mi-a inoculat şi un alt virus: lectura. Era un adevărat lazaret de bolnavi ai cărţii şi, într-o mai mică măsură, de poeţi în germene. Ca toţi elevii din clasele mari, vărul meu scria poeme. Iar profesorii, în loc să încerce să ne vindece, încurajau virusul nepedepsit. Fără să ne facă totuşi să iubim nişte cărţi anume. Biblioteca liceului nu era bogată. Molho, al cărui tată avea o bibliotecă frumoasă, îmi împrumuta cărţi, aşa că nu duceam lipsă de ele. Citeam aproape totul cu aceeaşi atenţie. Sau, mai bine zis, cu neatenţie, căci mă obişnuisem, ceea ce mai fac şi astăzi, să sar capitole întregi, nerăbdător să ajung mai repede la sfîrşit. Sau să mă opresc îndelung la lucrurile mărunte, rătăcind astfel firul povestirii, îmi imaginam atunci părţile pe care nu le citisem, ca să pot continua. Cel mai greu era să inventez dialogurile. Lucru stingheritor, dacă nu chiar neliniştitor, pentru că începi să dialoghezi cu tine însuţi, aşa cum fac oamenii care vorbesc singuri pe stradă. Pericolul lecturii romanelor stă în puterea lor de seducţie. O dată începute, eram incapabil să le mai las din mînă. După mine, nimic nu este mai misterios şi mai frumos decît să inventezi o povestire. De aceea mă număr printre cei care au o admiraţie sinceră pentru romancieri şi se lasă duşi de intrigă şi de personaje fără să-şi pună nici o întrebare cu privire la formă.
Am mai explicat de ce Biblia dispăruse din orizontul meu — continuam totuşi s-o citesc, chiar daca nu mă mai exalta credinţa, îi regăseam ecourile în universul fantastic în care mă cufundau povestirile ample. Pentru a urmări vieţi întregi, a mă identifica cu

noi personaje, a le asculta cum îşi exprimă pasiunile în toată vigoarea lor. Iar preferinţa mea pentru romanele-fluviu n-a încetat niciodată, în acea vreme, iubeam romanele lui Karl May, ale lui Sadoveanu, Walter Scott şi Zola. Toţi eroii lor mi se păreau simpli şi sinceri, într-un cuvînt, întregi. Cum vedeţi: iubeam numai clasicii. Gusturile mele nu s-au schimbat prea mult de atunci. Degeaba m-aş strădui: nu reuşesc să citesc un autor care inventează o scriitură, fără să inventeze o povestire. Mi se întîmplă să mă întreb ce impresie mi-ar face azi cea mai mare parte dintre cărţile ale căror titluri şi autori i-am uitat şi pe care le degustam ca pe nişte trufe de ciocolată. Citeam piese de teatru, ale lui Caragiale, un precursor al lui Ionescu, sau poeme, precum cele patriotice ale lui Alecsandri, ale căror refrene ritmate nu le-am uitat. Ceea ce o făcea să zîmbească pe Tanti Anna, care avea şi altele pe cap decît grandoarea naţiunii şi a latinităţii. Credea probabil că, în materie de fibră patriotică, nepotul ei avea, cum se spune, prea puţină pentru a trăi şi prea multă pentru a muri. La doisprezece ani, am fost operat de un flegmon la gît. Operaţia a avut loc la un spital situat într-un cartier foarte îndepărtat. Cred că am fost însoţit de mătuşa mea. Apoi a trebuit să mă duc singur, săptămîni la rînd, ca să mi se schimbe meşa. într-o zi, am fost atacat de doi băieţi şi m-am bătut cu ei. Ceea ce a făcut să-mi sîngereze rana, cu riscul să se infecteze, îl am şi azi înaintea ochilor pe doctor, un bărbat între două vîrste, cu chipul ostenit, neliniş-tindu-se şi îngrijindu-mă cu o blîndeţe părintească. Apoi m-a pus să-i povestesc ce se întîmplase. Atunci privirea mea s-a concentrat asupra chipului său, dintr-o dată vulnerabil. Devenise gînditor, stă-tea pur şi simplu pe scaun, ca şi cum ar fi fost absent. Privirile ni s-au încrucişat. A coborît privirile şi m-a lăsat să plec, nu fără a adăuga, cu o voce înăbuşită, că trebuia să fiu atent, pentru că acum chiar şi copiii erau împotriva noastră. Toate acestea mi s-au întipărit în minte. Iar cicatricea mi le aminteşte.

Zilele următoare, m-am refugiat oarecum în casă. Căpătasem acest obicei ori de cîte ori mă cuprindea nostalgia sau anxietatea. O repliere care-mi era necesară. Fără să ştiu de ce, m-am lăsat atras încetul cu încetul de ideea de a scrie un roman-fluviu în stilul lui Sadoveanu sau Walter Scott. Titlul, *Marea Roşie,* îmi venise înaintea subiectului. El a decis că romanul, care avea să se întindă pe o perioadă îndelungată, va relata, prin intermediul exilurilor unei familii, persecuţiile îndurate de-a lungul generaţiilor, în viziunea mea, era o povestire unde istoria persecuţiilor noastre s-ar fi citit precum cea a înfrîngerilor succesive ale persecutorilor. Pentru că, de fiecare dată cînd, arzînd de ură, încercaseră să ne elimine fizic şi spiritual, eşuaseră. De fiecare dată, o Mare Roşie îi înghiţise, făcîndu-i una cu neantul. Ideea romanului era fără îndoială o revanşă pentru înfrîngerea pe care o îndurasem în drum spre doctor. Am scris doar primele două capitole, care 1-au avut drept unic cititor pe Isidore Isou. Nu mai eram însă la Galaţi, căci în anul următor am fost obligaţi să părăsim oraşul.

15 octombrie 1978

Aşadar, pe cînd aveam doisprezece ani sau pe aproape, am descoperit ceva care avea să aibă o mare importanţă pentru întreaga mea viaţă: deveneam un povestitor, îmi spuneam şi răs-spuneam lungi istorii, pe care le completam cu uşurinţă, în vederea unui viitor roman. Fiecare episod se aşeza fără greutate la locul lui, în măsura în care o îngăduia lipsa mea de experienţă. Această zbenguială între realităţi şi visare mă ajuta să uit tensiunile mai puternice ascunse în spatele singurătăţii mele, conferindu-i un sens. Cît de vie devenea atunci această latură a vieţii mele! Ar fi trebuit însă să-mi imaginez o povestire care să înceapă aşa: „Dumnezeu se odihnea o zi pe săptămînă pentru că făcuse lumea şi un an în fiecare secol pentru că îl crease pe om. Atunci, Lucifer lua hăţurile, şi fiecare om trăia fără să-i fie dat a face bine şi fără a evita ca ceilalţi să sufere pentru răul pe care-1 făcuse el. în secolul al XX-lea, anul lui Lucifer a căzut în 1938 etc.".

Ori de cîte ori mă gîndesc la anul 1938, el îmi apare de neînţeles şi fără sfîrşit. Nu-mi mai amintesc nici cum a început, nici cum s-a terminat, în orice caz, am părăsit Galaţiul. Lucrurile se petrecuseră astfel: cînd am plecat de la bunici, din Cahul, din Basarabeasca sau Cîmpulung, tata era de faţă. îmi examina bagajele, pregătea călătoria, iar chipul lui părea să spună că îmi oferă un cadou nemaipomenit. Apoi dispărea săptămîni şi luni în şir. Aşa a fost şi cu plecarea noastră din Galaţi. Acum că divorţase de Gusta, circula între Basarabia şi Bucureşti pentru a-şi cîştiga existenţa. Afacerile lui se volatilizaseră. Şi ducea existenţa — cît de nesigură! - a unui misit, lucrînd cînd pentru boieri, cînd pe cont propriu, ocupîndu-se cu comerţul de ţesături.

După toate probabilităţile, găsea bani pentru împrumuturi, pe care le plătea din cînd în cînd, pentru a putea să facă altele, noi. Mereu îndatorat, neglija să plătească sorei lui suma convenită pentru nevoile mele. Cînd se oprea la Galaţi, ea se plîngea. Era penibil să-i aud, căci mă simţeam îndatorat faţă de ea. Cînd, copil fiind, mergeam la circ, numărul care-nii plăcea cel mai mult era cel al motociclistului învîrtindu-se pe un perete vertical din lemn, înălţat de jur împrejurul arenei, în zgomotul asurzitor al motorului, al scîrţîitului lemnului şi al strigătelor spectatorilor cu ochii ieşiţi din orbite de spaimă. Or, cînd mă gîndesc la anii aceia, prin viaţa pe care o ducea, cu plecările şi venirile sale, cu temerile lui, tata se căţăra deja, asemenea motociclistului, pe un zid al morţii, pe care noi toţi aveam să fim obligaţi să-1 escaladăm puţin cîte puţin, şi se învîrtea deja în mare viteză, ca să nu cadă. Nu era o fugă spre înainte, ci înaintele fugea de noi şi trebuia să-1 prindem din urmă dacă voiam să nu ne zdrobim.

Exista totuşi o diferenţă între plecările anterioare şi aceasta, în celelalte rînduri, părăsisem casa şi un oraş din cauza divorţurilor,

a certurilor familiale, deci din motive de ordin personal. Această nouă plecare avea o raţiune mai obişnuită, politică: schiţa un exod. Timpul încetase deja să ne mai aparţină. Războiul civil, care se tîra de un an sau doi, se intensificase şi se revărsa peste tot, precum

uleiul, înviorînd flăcările. Era ceva nou. Da, luam cunoştinţă de faptul că viaţa mea nu mai era condiţionată de ceea ce se petrecea în mine sau cu cei apropiaţi mie, ci de evenimente îndepărtate şi de vicisitudinile istoriei. Am să mă explic.

Şansele României au crescut după primul război mondial, cînd Franţa şi Anglia victorioase şi statele neutre au recompensat-o, atribuindu-i trei teritorii: Basarabia, luată de la Rusia, Bucovina, de la Austria, şi Transilvania, de la Ungaria. Includerea acestor provincii a adăugat multe minorităţi etnice — unguri, ucraineni, turci... -, destul de considerabile şi de iredentiste, la România Mare. Şi, în plus, mai bine de o jumătate de milion de evrei indezirabili. La Conferinţa de pace de la Versailles, Aliaţii au obligat democraţia română să le acorde evreilor cetăţenie şi drepturi civice. Ceea ce a provocat rezistenţa liberalilor şi a dezlănţuit, în contrapondere, o violentă xenofobie şi, mai ales, antisemitismul.

încerc să-mi amintesc cum îmi apărea România pe atunci, în exterior: prinsă între ţări neprietenoase, care-i cedaseră teritorii la sud şi la vest, ea trăia între frontierele desenate de Aliaţi, pentru a putea face parte din zidul de apărare împotriva Revoluţiei bolşevice la est. Toate ameninţările veneau dintr-acolo, aceasta era convingerea cea mai răspîndită. Era astfel desemnat cu claritate pericolul care pîndea existenţa României, iar comunismul, duşmanul naţiunii, era denunţat cu asupra de măsură. Aşa se spunea la şcoală, aşa scriau ziarele, aşa se predica în biserică. Acesta a fost, fără îndoială, nu numai motivul care a determinat naşterea fascismului românesc, dar el explică şi de ce a fost şi cea mai mare mişcare fascistă din Europa de Est. Toate miturile sale s-au întemeiat pe lupta anticomunistă, ca o lupă care concentrează razele soarelui şi aprinde focul ce trosnea în România anilor '30.

în interior: o societate secţionată în două, despre care se spunea că este administrată de o constituţie democratică. Or, doar o fracţiune din fiecare strat social se bucura de dreptul de vot şi de o oarecare libertate. Lumea trăia într-o democraţie de import, care nu era garantată, în orice caz nu pentru minorităţile etnice, oricare ar fi fost ele. Desigur, ţara era bogată, teribil de îmbelşugată, avea oameni iscusiţi şi se voia o copie a Occidentului. Toată lumea ştia însă că era dezorganizată şi administrată după obiceiuri corupte şi arbitrare moştenite de la Imperiul Otoman, a cărui colonie fusese cîndva. Orice se putea cumpăra şi vinde, pînă pe treptele tronului. Mai bine de o jumătate de secol după proclamaţia de independenţă, România continua să fie o ţară rămasă în urmă, paralizată de tradiţii din alte vremuri. Apăsarea unui cler atotputernic îi limita orizonturile intelectuale şi sociale, o birocraţie incompetentă punea piedici

în calea economiei, iar viaţa politică se sufoca sub greutatea unei monarhii afaceriste, susţinută de marile familii. Din Bucureşti, capitală rafinată, veselă, cultivată, toate acestea nu se puteau nici vedea, nici bănui. Mai ales ţăranii erau la cheremul marilor proprietari şi al calamităţilor naturale, al mizeriei si bolilor - ceea ce, într-o ţară agricolă, lovea în multă lume. Dacă nu ar fi domnit o anume nepăsare, o bucurie de a trăi, favorizată de generozitatea incredibilă a naturii, aceste nedreptăţi fără raţiune şi fără speranţă ar fi fost intolerabile.

îmi dau seama că nu tot ce scriu aici este în favoarea ţării mele natale. Nu ar servi însă la nimic să pretind că fundalul pe care se profila războiul civil era unul vesel. Un război de douăzeci de ani a opus Partidele Ţărănist şi Liberal asociate cu regele, mişcării fasciste, Garda de Fier. încă de la întemeierea ei în 1927, aceasta îşi schimba vocea sub privirile noastre. Imitîndu-1 pe Mussolini, convertise şi mobilizase mase de ţărani, burghezi, preoţi, liceeni, muncitori din marile uzine, studenţi bătăioşi şi intelectuali cu renume, îmi amintesc de una din acele adunări. Ştiam că urmau să defileze pe stradă, le-am auzit strigătele şi nu m-am putut împiedica să nu mă duc la fereastră. Nimic nu se poate compara cu cîntecul sacadat, cu urletul prelungit, cu sloganele răcnite de o mulţime în care individul dispare, nu mai este el însuşi, ci un simplu element al întregului. Cineva le ţinea o cuvîntare. Rostea o frază: lumea urla. Spunea o alta: cu toţii urlau din nou. Bărbaţi în uniformă, purtînd banderole, alergau în jurul mulţimii. Dacă nu aş fi văzut şi nu aş fi auzit cîntecele lor ostile şi antisemite, m-aş fi lăsat molipsit de entuziasmul şi de excitaţia sonoră a vocilor.

într-adevăr, mişcarea fascistă a prins foarte repede, pentru că a ştiut să impună o formă vizibilă de supunere oarbă faţă de un om şi o idee unică, puternică şi mitică. Tinerii se îndreptau spre ea ca să se înregimenteze, vîrstnicii ca să se conformeze spiritului vremii. Avea drept patron celest pe Arhanghelul Mihail, drept căpetenie terestră pe Codreanu, un personaj căruia i se dedicase un adevărat cult şi i se spunea Căpitanul, şi drept crez convingerea că naţiunea trebuie regenerată, că i se poate asigura superioritatea şi restaura unitatea originară, înflăcărarea şi demnitatea, dar şi frica şi violenţa, care dormitau în oameni, s-au trezit. Şi au găsit un limbaj pentru a se exprima. Obsesia degenerescentei, a declinului naţiunii, a sfîrşitului creştinătăţii s-a infiltrat în viaţa de zi cu zi. Ca şi cum destinul social şi destinul personal al fiecăruia depindeau de ele. Metafizicienii exaltau instinctele, mitomaniacii preamăreau simbolismele arhaice, iar poeţii proslăveau nostalgia pămîntului şi a morţii, în *ziare,* pînă si în revistele literare si în manualele şcolare, era celebrat cultul inculturii. Avertizînd, cum scria un intelectual al vremii, Mircea Eliade, că „dacă vom introduce şcolile înalte, bibliotecile, dacă vom dezvolta mediile culturale, Dumnezeu ştie ce se va întîmpla cu fiinţa noastră românească", în ziua cînd va fi dezvăluit în

sfîrşit întreg adevărul cu privire la fascism - zi încă îndepărtată -, umanitatea va trebui să dea piept cu o gigantică impostură. Se va dovedi atunci că maeştrii săi de ceremonie au fost intelectualii, laboratoarele de idei, universităţile, Biserica, liceele şi nu industriaşii sau bancherii şi cu atît mai puţin declasaţii, şomerii, ţăranii, masele.
Ei da, nimeni nu înţelegea mare lucru, sînt sigur de asta. Eu în primul rînd, care încercasem să înţeleg, cumpărînd ziare sau citind cărţi. Fără îndoială că eram prea tînăr. Prindea însă formă, ne încercuia un univers sincretic de cuvinte, fabule, ritualuri, cîntece, mulţimi, de care nu mai puteai scăpa. Cînd fumul s-a risipit şi am putut vedea mai limpede, nu mai rămăsese decît un cadru gol. Doctrina nu fusese altceva decît o devălmăşie de cuvinte şi idei, care ţinea de vulgata religioasă, de psihologia maselor revoltate şi de metafizica de cafenea. Să fi fost oare într-adevăr aşa? Sau, mai exact, nu fusese decît asta? Dincolo de idei şi de cuvinte, se ivea obsesia minorităţilor ungureşti, germane, ruseşti, ucrainene şi, mai ales, a minorităţii evreieşti, care ameninţau „fiinţa românească" — *dixit* scriitorul mai sus citat.
Nouă ni se acorda un loc aparte. Dacă ungurii se opuneau românilor sau germanii ucrainenilor şi aşa mai departe, toată lumea, într-un singur glas, se întorcea împotriva noastră, într-un anume sens, o rumoare efervescentă îmi revine în memorie şi mai răsună şi astăzi încă o spumă de nume. Printre care al nostru, cel de evreu —, se auzea nu o dată, ci de o sută de ori pe zi, şi nu în legătură cu un lucru anume, ci cu orice. Discursurile, cîntecele tunătoare ale legionarilor îl repetau pînă la saturaţie. La fel şi ziarele. Şi omul de pe stradă. Alimentînd o atmosferă otrăvită. Ar mai fi şi faptul că nu înţelegeam — nici eu, nici colegii mei de liceu — cum reuşiseră legionarii să se convingă şi să convingă că problema naţională era o problemă evreiască. Altfel spus, că nu exista alta. Şi că, dacă în cele din urmă noi dispăream, capitalismul, sărăcia, bolşevismul, declinul naţiunii îşi vor afla remediul şi antidotul. Nu se vorbea decît despre noi, ca şi cum am fi fost buricul pămîntului! Prin urmare, asta era! Fiecare se simte înfrăţit cu poporul în mijlocul căruia trăieşte. Chiar discriminat, participă la viaţa ţării, însufleţit de iubirea comună pentru patrie. Am putut eu oare da impresia că trăiam total separat de români, fără să am nimic în comun cu ei? Ar fi prea simplu.
Trebuie să vă imaginaţi ce înseamnă să trăieşti într-o ţară unde antisemiţii îi ponegresc pe capitalişti, pe intelectuali, pe artiştii moderni etc. Aceştia nu sînt, în definitiv, decît nişte evrei omniprezenţi, care se ascund după alte etichete. Sau nişte evreizaţi, precum regele Carol însuşi, care avea dintotdeauna o amantă evreică. Dacă stăteai să judeci drept, nu aflai în acest talmeş-balmeş nimic omenesc sau logic; doar o maşină nebunească, al cărei angrenaj te zdrobea dacă aveai ghinionul să-i stai în cale. Nu conta dacă erai tu sau altcineva. De aceea mă şi întrebam dacă antisemiţii nu

sufereau cumva de un soi de demenţă, dacă nu erau nişte bolnavi bîntuiţi de paludism, de halucinaţii rasiste. Ceea ce mi se părea a fi simptomul bolii nu era atît violenţa lor, obsesia în ceea ce ne priveşte, ci mania de a ne vedea peste tot, sub atît de multe deghizări, în realitate, eram dublurile lor, de zi ca şi de noapte, care-i persecutau şi de care erau incapabili să se elibereze.
Trebuie să credeţi că ideea acestui simptom m-a urmărit. Şi am fost fericit cînd, acum cîţiva ani, colaborînd la alcătuirea dicţionarului Larousse de psihologie, 1-am găsit descris ca pe o tulburare gravă a capacităţii de identificare, caracterizat prin iluzia sosiilor, sub numele de sindromul lui Fregoli. Pacientul crede că sub veşmintele şi înfăţişarea diverselor persoane familiare, trecînd de la una la alta, se ascunde cel care-1 persecută — asemenea iluzionistului Fregoli, care se transforma într-un mare număr de personaje. Iată ce eram noi pentru ei: nişte Fregoli în carne şi oase.
Orice-ar fi, evreul nu *este.* El este mereu pe cale de a *se face,* mereu ameninţat, punîndu-se neîncetat sub semnul întrebării. De ce am povestit toate aceste lucruri? Pentru că merită să reflectăm la ele, chiar şi azi. Rasismul nu este o chestiune de prejudecată, el constă în a lua fiinţele drept nişte iluzii vii, nişte sosii. Povestesc toate astea fără nici o complezenţă. Cînd mă gîndesc la perioada aceea, mă sperie doar acele dezlănţuiri ale fantasmagoriei. Prin entuziasmul înşelător pe care-1 provocau şi prin trezirile sîngeroase pe care le prevesteau.
Cînd Hitler a venit la putere, sunase ora războiului civil, a adevăratului război, fără îndurare şi fără compromis, împinse de forţe care nu erau numai de dreapta, sprijinite de autorităţile militare şi ecleziastice, „gărzile de fier" erau gata să se răzvrătească împotriva regelui, în faţa rezistenţei unui regim pe care-1 credeau în plină derută, s-au întors însă către Germania nazistă. De azi pe mîine, s-ar putea spune, şi-au schimbat cămăşile verzi - pe care le purtau aşa cum purtau fasciştii italieni cămăşile lor negre - pentru uniformele paramilitare ale lui Hitler. Mărsăluitul legionarilor din Garda de Fier semăna tot mai mult cu cel al naziştilor. Căpeteniile lor încinse în mantale de piele, cu centiroane şi cizme, îi imitau din ce în ce mai bine pe şefii batalioanelor de asalt hitleriste - căutînd, ca nişte buni imitatori, să fie şi mai adevăraţi ca cei adevăraţi. Nu fac operă de savant şi nici nu caut toate motivaţiile: în privinţa aceasta, cu cît explicaţia este mai lungă, cu atît e mai eronată. Aşadar, din cauza acestei „nazificări", războiul civil şi mocnit a căpătat o întorsătură sîngeroasă începînd cu anul 1936. Nici o putere nu era în măsură să-1 stăpînească. Imposibil să scrii la rece, cînd te gîndeşti la cantitatea de dispreţ şi de ură care s-a deversat. „Cine nu este cu noi este împotriva noastră" : iarăşi credoul înrădăcinat în buna credinţă a credincioşilor şi a ucigaşilor, în afara maselor care coborau în stradă, a avut loc o serie neîntreruptă de asasinate: legionarii îi asasinau pe partizanii regelui, iar regele dădea ordin să

fie ucişi legionarii. O scenă: legionarii năvălesc într-un spital, trag douăsprezece gloanţe într-o victimă, apoi o hăcuiesc mărunt în văzul tuturor, medici şi infirmiere. După aceea dau onorul şi fac salutul roman, cîntînd imnul Gărzii de Fier. O altă scenă: corpurile a doi legionari, Moţa si Marin, ucişi în războiul din Spania, sînt aduse la Bucureşti. Li se fac funeralii naţionale, care adună sute de mii de oameni. Clerul participă, la ordinul Patriarhului Bisericii Ortodoxe. Trupurile sînt depuse apoi într-un tren care traversează toată ţara. La fiecare oprire, se strîng mulţimi de oameni, li se cere să jure că vor sacrifica, pentru a-i răzbuna, bunul care începea să fie la cel mai mic preţ, viaţa.
Şi încă o scenă: regele dă ordin să fie sugrumaţi paisprezece legionari - printre care şi căpetenia Gărzii de Fier, în închisoarea Jilava. O închisoare înspăimîntătoare, după Puiu, care a trecut pe acolo în timpul războiului. A fost semnalul care a declanşat o baie de sînge: regele a ordonat uciderea legionarilor din Gardă din oraşele mici şi din sate. După zvonurile ajunse pînă la Galaţi, trupurile lor au fost expuse zile în şir, ca să se dea un exemplu. Un fapt: la alegerile din 1937, Partidul Socialist a obţinut unu la sută din voturi, iar Partidul Comunist nici că intra în discuţie. Fusese declanşată o cruciadă împotriva unui partid inexistent. Or, tocmai pentru că nu puteau fi combătuţi nişte comunişti abstracţi, ei erau combătuţi ca evrei, care erau, în schimb, cît se poate de concreţi.
Acolo unde curge sîngele ce nu mai are timp să se usuce, lumea nu mai raţionează, ci supralicitează. Pentru a descrie climatul vremii, îmi vin în minte versurile lui Yeats:

Rotindu-se în cercuri tot mai largi,
Şoimul nu-1 mai aude pe dresor,
Se dezagregă lucrurile; centrul rămîne.
în stare pură, anarhia este slobozită în lume,
Mareea de sînge se întinde pretutindeni
Ceremonia nevinovăţiei este înecată.

Ciudată situaţie! Tot timpul se vorbea despre noi, ca şi cum am fi fost cauza războiului civil. Noi stăteam la o parte. De departe, toate acestea semănau cu un joc de-a masacrul pe o tribună de bîlci sîngeros. De îndată ce o teroare legionară făcea să cadă cîteva capete de generali şi de miniştri, o teroare monarhistă dobora cîteva capete din Garda de Fier. în 1937 şi 1938, nimeni nu vedea ce anume ar fi putut opri jocul început cu atîta brutalitate. Dimpreună cu consecinţele pe care le atrăgea după sine pentru toată lumea. In toamna anului 1937, m-am dus în Basarabia, unde tata se afla pentru cîteva săptămmi. Atmosfera nu mai era nici foarte calmă, nici nepăsătoare. Ca şi la Galaţi, toată lumea se aştepta la răsturnări sociale. Amintirile celor mai vîrstnici despre umilirile şi persecuţiile pe care le îndurase în trecut erau încă vii. Pentru ei, campaniile rasiste ale -~.,;o+;ir,r nn constituiau decît cele mai recente dintre furtunile pe

care le înduraseră rînd pe rînd, şi nu un nu u. **.__,-
spunea: „Nu-ţi face griji; în ce ne priveşte, o să treacă. Pentru ei însă, totul abia începe". Şi nu se lăsa intimidat. Ţinînd seama de precocitatea mea, pe care o considera, sînt sigur de asta, o maladie, care mă făcea probabil să par că interpretez consolările sale ca fiind foarte enigmatice. De aceea nici nu mi-a interpretat reproşul în sensul că ar lua lucrurile prea în uşor. In acest punct se căsca prăpastia dintre generaţii. Noi, cei tineri, devoram ziarele, ascultam cu atenţie radioul. Zvonurile senzaţionale găseau urechi binevoitoare care să le înregistreze si buze gata să le colporteze.
Degeaba încercam să ne gîndim la altceva. Studii, slujbă, meserie, toate treceau pe planul al doilea. Cînd „Fraţii de Cruce", liceenii fascişti, se manifestau, Molho spunea: „Parcă ar avea obsesia morţii". I se răspundea: „O iei razna", cu o ironie anxioasă. De fapt, eu şi colegii mei consideram că situaţia noastră era mai de invidiat decît a celor mai vîrstnici. Totul devenea eveniment, cel mai neînsemnat incident ne trezea curiozitatea. Eram nerăbdători să se întîmple ceva... Da, dar ce anume? Nimeni nu avea nici cea mai vagă idee. Şi ne puneam pe aşteptat, asemenea generaţiilor dinaintea noastră, ca „Dumnezeu să ne salveze, cu mina puternică şi cu braţul întins", cum recitam noi în fiecare an, cînd comemoram fuga din Egipt. In lipsa lui Dumnezeu, ne-am fi mulţumit şi cu braţul regelui Carol, al Franţei sau al Angliei.
Ca totdeauna în situaţiile istorice, nimeni nu avea nici cea mai mică idee despre ceea ce se petrecea. Istoria este nemiloasă cu oamenii. Mai întîi îi leagă la ochi. Făcîndu-i să creadă că ce e mai rău nu le este rezervat lor. Totuşi, nu scăpăm de presentimentul că războiul civil, după ce îi va fi lovit pe alţii, se va întoarce şi împotriva noastră. Chiar şi după scurgerea unei jumătăţi de secol, tot mai simt tensiunea, aproape insuportabilă, care pusese stăpînire, în anul acela, pe întreaga ţară. înainte nu crezusem decît pe jumătate în persecuţiile sporadice comise de călugării urii. După aceea, nu am mai putut rămîne surd la poveştile care circulau despre ameninţările şi jafurile din ce în ce mai frecvente. Asemenea lupilor care dau tîrcoale stânei, legionarii făceau descinderi în comunităţile evreieşti din sate şi din oraşele mici. Urmîndu-le exemplul, poporul de oi ale lui Panurge, deghizate în lupi, îi imitau şi le dădeau o mînă de ajutor. Fiecare se ştia întemniţat într-un cerc vicios: îndrăzneala şi brutalitatea persecutorilor sporesc pasivitatea şi spaima persecutaţilor, ceea ce face ca îndrăzneala şi brutalitatea celor dintîi să crească. Povestirile vreunui călător sau vreunui vecin, care aveau rude în acele tîrguri sau sate, ne întunecau existenţa. Toţi tremurau pentru ei înşişi si pentru propria familie. Ce era de făcut ca să poţi sparge secularul cerc vicios?
Poate că, fără să vreau, am încurcat timpul şi evenimentele, poate că am asociat Galaţiului ce trăisem în Basarabia sau invers. Dar era un haos de oameni şi de idei, pentru care nimeni şi nimic

nu mă pregătise. Sînt însă absolut sigur de o dată anume: decembrie 1937. Răul vine întotdeauna de unde nu te aştepţi. Ne temeam că Garda de Fier ne va lovi în primul rînd, prin promulgarea unor legi rasiale. Dar nu, regele Carol a fost acela, încerca să cîştige o rundă în războiul intern, tăind creanga pe care se aşezaseră fasciştii, deveniţi nazişti. Creanga eram noi. A instalat, între Crăciun şi Sfîntul Silvestru, ca pe un cadou oferit poporului român de anul nou, cel dintîi guvern român declarat antisemit. Avîndu-1 în frunte pe poetul unităţii naţionale, Goga, şi pe patriarhul antisemiţilor români, Cuza. Şi drept misiune, transpunerea în româneşte a legilor rasiale germane. Singura ieşire pe care o găsiseră bărbaţii de stat pentru a remedia convulsiile unei ţări pe cale de a se dezagrega era să declare deschis sezonul de vînătoare a evreilor. S-au pus grabnic pe treabă şi, în ianuarie '38, au promulgat legile: sechestrarea întreprinderilor, privaţiunea de drept la muncă şi la educaţie. Şi pierderea cetăţeniei pentru mai bine de jumătate dintre noi.
Legea aceasta 1-a făcut pe tata să vină în grabă mare. îl văd şi astăzi cum stătea ca un om care fusese trădat. Temerile lui de ani şi ani deveniseră realitate. Nu avea nevoie să explice nimic, istoria explica totul în locul lui. Parcă-1 aud şi azi, mohorît şi căutînd pricină, cum diseca legea care stipula cine era evreu român şi cine era evreu străin. Distincţie absurdă, căci noi toţi eram nişte cetăţeni precari, pentru că nu ne bucuram decît de drepturile pe care se îndurau să ni le acorde sau să ni le vîndă. Forţa amintirilor mele decurge din frenezia cu care tata s-a pus pe căutat documentele atestînd că familia noastră îşi avea rădăcinile într-una din provinciile româneşti de trei generaţii, parcă. Cum nici unul dintre ei nu se îngrijise să lase asemenea dovezi, nu era nici simplu, nici uşor să strîngă documentele privitoare la tatăl, la bunicul şi la străbunicul lui. Tata se înverşuna să le obţină, pentru că se temea să nu-şi piardă calitatea de român, pe care o considera ca pe o parte inalienabilă a moştenirii lui. Cu atît mai mult cu cît se simţea responsabil în faţa strămoşilor săi, dacă eşua în a le stabili drepturile. Iar lucrul cel mai rău, şi care-1 depăşea, era că ar fi putut fi altceva decît un român autentic. Un străin? Venit de unde?
Nu mai am nici cea mai mică idee cît a durat accesul de febră genealogică. Ceea ce s-a petrecut atunci mi se pare totuşi cu atît mai misterios, chiar aberant. Oricine îşi putea da seama că revizuirea naţionalităţii nu avea nici cea mai mică acoperire în realitate. Cei care au putut să strîngă documentele necesare şi să se numească români au fost totuşi cuprinşi de un exces de patriotism şi de orgoliu. Mîndri că posedau o vechime negată celor ce nu se aflau acolo de trei generaţii, se amăgeau cu ideea unei false securităţi. Credeau că pretenţiile, privilegiile lor, îi puneau la adăpost de o persecuţie care, în realitate, nu avea să ierte pe nimeni. Desigur, nu pot vorbi decît în numele tatei şi al părinţilor prietenilor mei. Nu făceau excepţie. Tata părea uşurat şi întinerit. Şi foarte mulţumit că-mi putea explica

cum. eram noi români de trei generaţii. Este nu mai puţin adevărat că era ceva stingheritor şi jalnic în mîndria de a face parte dintr-o naţiune care nu ne mai voia.

16 octombrie 1978

Date fiind împrejurările, tata şi cu mine ne-am apropiat din nou. Clipele petrecute împreună au fost dintre cele mai plăcute. Ne reconciliasem cu trecutul, dădusem uitării peripeţiile celei de-a doua căsătorii. Lucrurile aveau prin urmare să reintre pe făgaşul lor firesc? A crede aşa ceva ar fi însemnat să ne imaginăm că totul depinde doar de noi. Or, în interiorul ţării, pacea era departe de a se fi restabilit. Partidele au încheiat nenumărate compromisuri, dar nici unul nu s-a dovedit viabil. Ne spuneam că toate astea nu puteau dura la nesfîrşit. Ne dădeam însă seama cu oarecare întîrziere că România se angajase pe un drum presărat cu capcane. Societatea avea nevoie de reconciliere şi ne întrebam cine avea să cedeze primul. Ei bine, totul s-a prăbuşit în acelaşi timp. După ce a semnat legile rasiale din ianuarie '38, regele Carol a demis guvernul poetului şi al patriarhului ieşean, a suspendat Constituţia în februarie şi a pus toate partidele politice în afara legii. A instaurat o dictatură personală cu un partid unic, cu uniformă albastră şi cu salutul marţial împrumutat de la Franco sau Mussolini. A încălcat alianţa tradiţională dintre România, Franţa şi Anglia, ca să se îndrepte spre Germania, dîndu-i acesteia cale liberă la imensele resurse de petrol la care ea rîvnea. Iar noi deveniserăm cheia de boltă, ostaticii simbolici ai acestui război civil.

Poate că la o asemenea dilemă se gîndea rabinul Loeb atunci cînd scria: „Drumul care străbate viaţa este precum tăişul unei lame: infern de o parte, infern de cealaltă". Ne aflam pe tăişul lamei, iar drumul ne ducea, ca de fiecare dată, spre exod. Nu s-a produs panică, nu au existat evrei fugari din România. Doar o evacuare lentă. Cei dinţii au fost cei din oraşele mici şi din sate, unde tensiunea atinsese un prag critic. Au încercat să se pună la adăpost de furtuna care se apropia în oraşele mari. Apoi au căutat refugiu în capitală cei care locuiau în oraşe de mărime mijlocie, ca Brăila sau Galaţi. Acolo, ca şi aiurea, vecinii şi prietenii strîngeau rîndurile pentru a se ajuta între ei şi a reveni la vechile obiceiuri. Doar aşa puteau fi uitate ameninţările, cu speranţa că trecerea timpului avea să le atenueze gravitatea şi că, într-o bună zi, se vor putea întoarce acasă. Iar timpul îşi continua lucrarea, însă nu cea aşteptată.

Antrenaţi de această mişcare, membrii familiei mele au plecat la Bucureşti. Sperau să găsească mai uşor de lucru, să-şi cîştige mai bine existenţa. Presupunînd, în plus, că eventualele persecuţii aveau să fie mai puţin violente decît în provincie, nu numai pentru că autorităţile statului controlau mai bine capitala, dar şi pentru că actele de violenţă erau mai greu de ascuns de ochii lumii. Aşadar,

la începutul verii, pare-mi-se, Tanti Anna şi-a urmat la Bucureşti verii şi pe copiii acestora, pe care nu-i cunoşteam. S-a mutat împreună cu fiul ei, dar eu n-am participat la călătorie. De bună seamă că m-am stabilit pentru un timp la tata, în Basarabia, unde el păstrase relaţii de prietenie şi de afaceri. Mai aveam acolo rude apropiate, printre care pe mătuşa Ernestina, pe care o iubeam mult. Cînd m-am întors la Tanti Anna şi la Puiu, purtau doliu. Unchiul meu murise. La Galaţi sau la Bucureşti? Nu mai ştiu, dar îmi amintesc că 1-am văzut scurt timp înainte să intre în agonie. Pentru Tanti Anna, sfîrşitul lui trebuie să fost insuportabil. O mai am şi acum în faţa ochilor, abătută şi resemnată, tremurînd pentru fiul ei, observînd înaintarea unei boli care-i sfărîmase visurile de fată şi-i furase anii tinereţii. Nelăsînd în urmă decît amărăciunea de a-şi putea plînge nefericirea. Am sfîrşit prin a-mi da seama că numele bolii nu trebuia pronunţat. Mătuşa mea era prizoniera unui secret ce trebuia păstrat. Şi care ascundea şi decepţia adînc îngropată în inima ei.

Nu puteam lua parte la acest doliu. Viaţa este fără doar şi poate mai lungă decît doliul pe care-1 purtăm. Spunîndu-mi: „Asta-i, s-a terminat", Tanti Anna nu recunoştea, fără să-şi dea seama, că moartea soţului ei o eliberase? Mai putea ea oare să-şi refacă viaţa la patruzeci de ani trecuţi? Pentru asta să fi venit la Bucureşti? Am fost surprins, mai tîrziu, că nici fiul şi nici tatăl ei nu-şi puseseră vreodată această întrebare. Nu voiau să vadă că Tanti Anna nu era de fapt văduva soţului ei, ci a ei înseşi, că priveghea amintirea defuncţilor ei ani frumoşi.

Uluitoare femeie, Tanti Anna. Trăind la ea, la Bucureşti, mi-am dat seama curînd că aveam mai multe în comun decît bănuisem. Se luptase din plin şi uneori se arăta gata de luptă cînd li se adresa oamenilor, privindu-i drept în ochi. Unii o iubeau, alţii o apreciau măcar. Nu o înţelegeam totdeauna, nevăzînd în ea decît un pachet de oase înveşmîntat într-o rochie ca un sac, un chip marcat de trecerea anilor, două faruri cu o privire solitară, aproape stinsă. Apărea în lumina ei cea mai favorabilă în situaţiile de adversitate, ca şi cum acestea ar fi fost singurele pe care sfîrşea prin a le controla. Lucru de mirare, dacă te gîndeai la viaţa elegantă şi îndestulată pe care o dusese, o fată adulată de tatăl ei, o tînără răsfăţată de soţ. Tanti Anna începea acum o nouă existenţă, cu doi adolescenţi pe cap. Cu puţinii bani lichizi care-i rămăseseră şi cu ajutorul verilor, încerca să înceapă o afacere. Lucru anevoios, în acele vremuri de lipsuri şi de nesiguranţă. Tata îi trimitea bani neregulat, lucru pe care ea i 1-a reproşat ani de-a rîndul. Fără nici o meserie, fără relaţii, nu putea decît să-şi restrîngă cheltuielile şi să caute, îngrijorată, mijloace de subzistenţă ocazionale. Cum de nu observasem mai din timp ridurile care i se înţesau dedesubtul ochilor, o anume nelinişte în priviri? Nu se plîngea de situaţia ei, însă, uneori, era abătută. Avea nevoie de prezenţa cuiva, aceasta i-a lipsit cel mai mult de-a lungul anilor ce au urmat.

Fără îndoială pentru a face economii, Tanti Anna închiriase un apartament modest — de emigranţi, aş putea spune — în incinta unei biserici. Mobilat cu o gamă disparată de dulapuri vechi, de mese şi scaune banale, în el plutea mirosul de lemn vechi si de căldură închisă. Ceea ce mai rămăsese din zugrăveală se scorojea. Biserica era situată pe Calea Văcăreşti, artera principală a cartierului evreiesc. Ceea ce nu mă încînta, temîndu-mă să nu rămîn închis într-un ghetou laolaltă cu alţi oameni sosiţi, ca şi noi, de aiurea. Am uitat repede de acest inconvenient. Existau şi altele, mai mari, precum aerul irespirabil, în afară ca şi înăuntru. Stăteam unii peste alţii, zgîlţîiţi de mulţimea de pe trotuare. La început, nu puteam să dorm, tramvaiele circulau pînă tîrziu în noapte, cu un zgomot insuportabil. Dar, în ansamblu, nu era cu desăvîrşire dezagreabil, deşi nu era genul de loc în care să-ţi placă să trăieşti, cînd ţi-ai petrecut copilăria în ritmul anotimpurilor de la ţară şi din oraşele mici.

Nu cunoşteam Bucureştiul. Nu citisem înainte nimic despre oraş şi nimeni nu-mi vorbise despre el. Totuşi, mi-1 imaginam deja încă pe cînd coboram din tren. împestriţat de lumini, sfîşiat de zgomote stridente, înţesat de imobile a căror înălţime îi ameţea pe provinciali. Gara m-a întîmpinat cu toată agitaţia, cu tot misterul unei capitale balcanice. Bucureştiul avea reputaţia unui „oraş al bucuriei" şi, într-adevăr, am fost înghiţit de la bun început de o atmosferă lipsită de griji, plină de voie-bună. Neavînd nimic deosebit de făcut, hoinăream adesea prin cartier. Pe străzile dimprejur, fiecare zi părea a fi zi de tîrg, foşnind de haosul şi harababura orientală. Vrafurile de mărfuri se îngrămădeau pînă în tavanul magazinelor. Vînzătoarele aveau gesturi obosite, clienţii priveau vitrinele. Adulmecam efluviile mâncărurilor expuse, aromele cărnurilor puse la frigare, mirosul acru de transpiraţie şi de parfumuri ieftine al trupurilor care mă atingeau. Străzile viermuiau de gură-cască, de trecători bulimici, de copii trimişi la cumpărături, de cîini vagabonzi. Zgomotul confuz al vocilor îmi frapa urechea, obişnuită cu o vorbire uniformă şi cîntată sau cu ţîrîitul ploii şi cu zgomotul ninsorii. Nici un efort de urbanizare nu fusese făcut pentru a înfrumuseţa străzile, unde casele crescuseră dintotdeauna precum ciupercile. Mai încolo se înălţau alte case, înfundate în străduţe triste, cu pereţi gata să se prăbuşească; în spatele lor, în depărtare, se întindeau imense locuri virane. De-a lungul Căii Dudeşti, în inima părţii celei mai sărace a cartierului, nu vedeai decît ganguri mizerabile şi panouri întunecate acoperind ferestrele fără geamuri. Doar un Dickens al acelor vremuri ar fi putut descrie siluetele firave ale copiilor, înghesuiala caselor neiluminate şi ochii pustii ai bărbaţilor, stînd în picioare la intrarea cîrciumilor.

Mergeam să-mi petrec timpul la verii cei mai săraci din familie, un cuplu ale căror nume nu le-am uitat, Şeii şi Iacob Finkelstein. Stăteau cît era ziua de lungă aplecaţi asupra maşinilor de cusut, cu ochii înroşiţi din cauza conjunctivitei si a luminii proaste. Nu ieşeau decît pentru a livra comenzile si a aduce altele noi. Aşteptînd, fără

prea multe speranţe, să le surîdă norocul. Ceea ce s-a şi întîmplat cînd au fost obligaţi să părăsească România şi s-au trezit în California — ultimul miracol la care te-ai fi aşteptat pătrunzînd în apartamentul lor înăbuşitor şi întunecat şi văzîndu-i ţintuiţi la maşinile lor de cusut, dintotdeauna şi pentru totdeauna. Aceşti doi veri, împreună cu unchiul Aurel, cînd magician, cînd negustor prin bîlciuri, erau singurii membri ai familiei pe care-i cunoşteam pe atunci. „Amintirile mele despre oraş sînt precum amintirile de dragoste", scria Valery Larbaud. Cele mai frumoase sînt cele ale iubirii abia înmugurite. Traversam sfios frontierele invizibile ale cartierului nostru şi mă aventuram de unul singur pe marile bulevarde din centrul Bucureştiului. Capitala era încă aşa cum o zugrăveşte Morand în *Bucureşti,* carte pe care am citit-o de curînd. La zece minute de casa noastră, descopeream o lume orbitoare: vitrine şi faţade, încălţări, pulpe frumos modelate şi glezne fine de femeie, claxoanele automobilelor, muzica străbătînd prin uşile restaurantelor şi ale cafenelelor. De fiecare dată cînd mergeam pe Calea Victoriei, cel mai frumos bulevard din Bucureşti, pînă la Palatul Regal şi la Athenee Palace, eram fermecat de baletul pălăriilor pe care le scoteau domnii, înclinîndu-se pentru a săruta mîinile oferite de doamne. Mă credeam într-o lojă, la un teatru unde se interpretau scene ezoterice din viaţa burgheză, scene elegante şi rafinate.

Aşadar asta este, îmi spuneam eu, cam năucit de valurile de veselie şi de tihna oamenilor care citeau ziarul în cafenele. Viaţa semăna cu un roman prost construit. Ne aflam pe vîrful unui vulcan, care putea începe să erupă dintr-o clipă în alta. Iar pe trotuare se preumblau, indiferenţi, o sumedenie de plimbăreţi, de noctambuli cu ochii încercănaţi, de burghezi care nu se scăpau din ochi, salutîndu-se ceremonios. Pentru că trăisem dintotdeauna într-o stare de criză, nu le puteam înţelege calmul. Un lucru este cert: cele dintîi incursiuni în oraş mi-au lăsat o impresie de frumuseţe intermitentă, de străzi volubile, de zîmbete ameţitoare. Amintirea bulevardului care ducea la parcul Cişmigiu. Splendoarea dramatică a acestui parc, mai ales la căderea serii, cînd nuanţele de roşu aprins, roşu carmin, violet şi roşu închis ale florilor se însoţeau cu lumina irizată. Mă refugiam acolo o oră sau două, scrutam conurile de umbră, contemplam copacii seculari şi apoi mă întorceam, într-un sfert de oră, în cartierul meu, acasă.

Am descoperit datorită tatei locuinţele frumoase şi, lîngă somptuosul bulevard Brătianu, vilele construite în stilul Art nouveau. Făcea afaceri cu un boier care locuia lîngă una dintre ele. Aşteptîndu-l afară, am avut răgazul să admir şi să mă îndrăgostesc de acea savantă armonie a formelor şi a materiei, venită din Occident, în timpul războiului, refăceam drumul pînă la vilele acelea, căutînd alinare şi dovezi cum că Parisul există. Şi astăzi încă, atunci cînd trec prin faţa unui imobil în stilul Art nouveau, senzaţia aceea reînvie pentru un lung răstimp, apoi se stinge, fericită. Un oraş

mare este însă uh *puzzle* de oraşe care sălăşluiesc în noi, mai mult decît locuim noi în ele. Iată de ce ni se pare că nu îl vom cunoaşte niciodată. Din Bucureşti nu cunosc decît acest perimetru, pe care 1-am străbătut în lung şi-n lat în primele săptămîni şi din care nu am ieşit pînă la plecarea definitivă.

17 octombrie 1978

în acea vreme, viaţa mea era grozav de dezlînată. De cîţiva ani buni tot navigasem dintr-un oraş în altul, dintr-o şcoală în alta. Tot atîtea obstacole în calea studiilor mele. Treceam prin clipe de confuzie desăvîrşită, de disperare totală. Timpul trecea şi nimic din ceea ce ai fi dorit să se întîmple nu se întîmpla. Plimbările îmi înteţeau sentimentul că trebuie să acţionez fără întîrziere şi să nu cedez în faţa panicii, tocmai din cauza ameninţărilor ce pluteau deasupra capetelor noastre. Şi în ciuda aparenţelor, a destrămării noastre interioare. Neliniştit, tata se întreba ce aveam să fac. Ce aveam să devin: avocat, profesor, funcţionar ? Nici unul din aceste roluri nu-mi plăcea. Fiul lui Tanti Anna renunţase la liceu şi se înscrisese într-o şcoală de mecanică sau electrotehnică. Trebuia oare să-i urmez exemplul? Desigur. Ca să mă convingă, tata, chinuit de presentimentul unui război iminent şi încredinţat că era de datoria lui să mă înarmeze împotriva vicisitudinilor vremii, îmi repeta vechile lui opinii despre avantajele unei meserii.

Eu unul voiam să-mi continui studiile la liceu, oricît de nesocotit ar fi putut părea. Dacă dobîndisem ceva la Galaţi, era tocmai această certitudine. Tanti Anna o împărtăşea, îndoindu-se de altfel că aş fi fost bun de altceva, în acele momente, nu-mi puteam îngădui o ceartă cu tata, pe cît de neavenită, pe atît de zadarnică. Situaţia s-a limpezit însă de îndată ce i-am amintit de proiectele Ilenei, asupra cărora căzusem amîndoi de acord. Venise vremea să fac un demers concret, care să mă îndrepte spre viitorul meu de inginer naval. Tata nu putea face nici o obiecţie la acest compromis, aşa că m-a înscris într-un liceu industrial. Chiar şi faptul că luasem o decizie mă liniştea: simţeam din nou că mă aflu undeva.

Nu însă şi pe mătuşa mea. însăşi ideea ca eu să lucrez într-un atelier i se părea bizară: mă văzuse tăind lemne şi ţinînd ciocanul în mină. Ca toţi ceilalţi, nu-mi presupunea nici o aptitudine pentru lucrul manual: eram atît de neîndemînatic, încît nu eram în stare să bat un cui fără să-mi însîngerez degetele. Şi mai mult o neliniştea însă antisemitismul elevilor şi al profesorilor. De ce să fiu expus jignirilor de care tocmai fugisem? Se temea să nu fiu rănit într-un atelier echipat cu unelte si maşini, unde o agresiune putea fi camuflată în accident.

Mai puţin pesimist decît ea asupra şanselor mele de reuşită, îi împărtăşeam totuşi temerile. De ce să nu mărturisesc? Situaţiile provocatoare, cînd sînt obligat să fac ceva pentru care sînt considerat

inapt, m-au atras dintotdeauna. Dovadă de curaj ? Sigur că nu. Este vorba, mai degrabă, de curiozitatea maladivă de a vedea, mergînd pînă la capăt, unde duc ele. Asemenea unui raţionament matematic, care are şi o latură picantă, dacă-1 împingi pînă la absurd, îmi spuneam *in petto* că ar fi fost mai puţin grav să eşuez decît să nu îndrăznesc.

M-am dus la liceu fără să ştiu la ce trebuie să mă aştept. Să te trezeşti într-o clasă nouă este totdeauna paralizant şi, în acelaşi timp, puţin melancolic. Ce să spun însă despre o clasă în care, constatînd că eşti singurul evreu, ai a te teme de orice ? De fapt, nu eram singurul. La început mă simţeam atît de dezorientat, încît nici nu am observat că Sciacchi şi încă un băiat, al cărui nume îmi scapă, erau şi ei evrei. Trioul nostru părea bizar şi deplasat, ceilalţi elevi se cunoşteau dinainte. In ciuda efortului de a păstra distanţa şi a proastelor maniere la care recurgeam ca să nu stăm împreună, fiecare dintre noi se simţea atras de ceilalţi doi printr-o afecţiune pe care n-o exterioriza cu plăcere.

Viaţa noastră la liceu nu debuta sub cele mai bune auspicii. Aveam impresia că plutim printre ceilalţi elevi, că, pentru ei, nu aveam o existenţă reală. Se comportau ca şi cum ar fi ştiut totul despre firile, obiceiurile şi familiile noastre. Sau ca şi cum am fi fost nişte fantome, înveşmmtate în haine prea lungi, cu pălării garnisite cu ciucuri în locul şepcilor, cu chipuri mobile. Citeam o îndoială în privirile lor: eram noi oare pentru ei nişte clovni precum Charlot sau nişte monştri precum Frankenstein, marele succes pe ecranele din acea vreme? Cîteva ghionturi, cîteva remarci răuvoitoare şi viclene m-au ajutat să mă conving că era mai bine să rămîn anonim. îmi imaginasem că aveam să fim confruntaţi cu tot felul de piedici şi obstacole, însă nu mă gîndisem nici măcar o dată că puteam fi recunoscuţi fără să fim cunoscuţi. Trataţi precum celebrităţile. Pe stradă, lumea întoarce capul cînd trec, se uită la ele pentru că le-au văzut chipul într-o caricatură sau într-o fotografie. Cred că au dreptul să le interpeleze, să le spună ce gîndesc despre ele, chiar să le insulte. La ce bun să vrei să te justifici, să spui că sîntem nişte băieţi la fel cu ceilalţi ? Toţi citiseră şi auziseră atîtea, că ar fi putut trăncăni după voia inimii despre dedesubturile ascunse ale caselor şi ale vieţilor noastre. Aveam chiar şi numeroşi imitatori ai felului nostru de a vorbi şi de a păşi, care stîrneau rîsul pe seama noastră. Din acest punct de vedere, românii ne stricaseră marea modestie. Voiam să studiem incognito, fără să se şuşotească: „Ia te uită, 1-ai văzut pe evreul ăla?", aşa cum se şopteşte: „Ia te uită, 1-ai văzut pe Marlon Brando?". Pe scurt, doream să rămînem la fel de anonimi, de invizibili ca fitecine. Partea cea mai derutantă în efortul pe care-1 făcea trioul nostru pentru îndeplinirea acestui deziderat era lipsa de reciprocitate: dacă ceilalţi elevi ne găseau diferiţi de ei, noi nu-i găseam prea diferiţi de noi.

18 octombrie 1978

Venise toamna, îmi amintesc de căldura apăsătoare, de zilele nesfîrşite în care transpiram încontinuu, de nopţile în care rămîneam fără aer. Majoritatea elevilor nu aveau păreri clare asupra chestiunilor rasiale, sau cel puţin nu tot timpul. Şi nu servea la nimic să le explici că aveam totuşi ceva în comun: bătrînii profesori, care ne judecau, şi programa, din care trebuia să înghiţim zilnic cîte o felie. Aşezaţi laolaltă în bănci, în vreme ce tabla neagră se acoperea de cuvinte şi de semne şi profesorul se plimba printre rînduri, întrebîndu-1 ba pe unul, ba pe altul, împărtăşeam cunoaşterea şi semnificaţia ei pentru propria noastră viaţă. Nu ne puteam disocia de ea, ne aparţinea tuturor.

Mai era însă şi altceva: prejudecăţile profesorilor îi făceau să se aştepte la excelenţă intelectuală din partea trioului nostru. Cu atenţia trează, aproape stimulat de aşteptarea lor, mă străduiam să le retez observaţiile asupra unui eventual eşec. M-am străduit într-atît să le înlătur predispoziţia spre *Schadenfreude,* încît situaţia mea a devenit, în mod ciudat, demnă de invidiat. Nu doar atunci cînd eram scos la tablă sau întrebat din bancă şi ceilalţi elevi mă ascultau cu aceeaşi atenţie ca pe profesor, în plus, le mai făceam şi un serviciu. Dacă aveau norocul, în unele dimineţi, să fiu întrebat primul de un profesor înverşunat, cei ascultaţi după mine căpătau note mai generoase, ca nu cumva un creştin să aibă de suferit în comparaţie cu un israelit. Sau dacă, din cînd în cînd, ezitarea mea sugera că o problemă era prea grea, o întrebare - prea complexă, i se întîmpla profesorului să o înlocuiască cu o problemă mai uşoară, cu o întrebare mai simplă, spre uşurarea generală.

Aşa s-a făcut că am încheiat un acord tacit, cel dintîi acord al nostru, care ne făcea solidari şi, la nevoie, chiar cordiali. Eram însă dezamăgit să constat că nu din propria mea strădanie obţinusem certitudinea apropierii. Cînd eram descurajat, Tanti Anna îmi spunea : „Nu-i lăsa să te sperie, o să meargă pînă la urmă. Trebuie să ai răbdare, asta-i tot".

Au existat, desigur, şi momente penibile. Partea cea mai surprinzătoare este că Sciacchi şi cu mine nu ezitam să ne plîngem. Şi să aşteptăm o reparaţie din partea profesorilor sau a supraveghetorilor, care nu făceau nimic ca să evite jignirile. Nu era nimic personal în aceste plîngeri: doar o chestiune de dreptate. Mi-am făcut prieteni printre fiii de meşteşugari, de burghezi sau de ingineri, numai pentru că, trăind la ţară, le-am putut povesti viaţa din Deltă, iernile din Basarabia, anul de calamităţi naturale, cînd fiecare îşi dusese traiul la limita foametei. Fără să-mi dau seama, poveştile mele atingeau o fibră foarte sensibilă, pentru că tot ceea ce venea dinspre lumea ţărănească purta, pentru ei, pecetea autenticităţii. Nu vocea mea o ascultau ei, ci o voce care ar fi putut fi cea a unui frate sau a unui văr, creînd astfel o intimitate încrezătoare.

Acesta este paradoxul: oamenii încep prin a te dispreţui, considerîndu-te străin de lumea lor. Apoi, dintr-o dată, descoperă că ţi-ai asumat riscul de a locui altminteri în lumea care le aparţine, şi că ţi-ai construit o enclavă din care ei sînt excluşi. Şi îţi sînt recunoscători că le deschizi uşile către ea, compesîndu-le astfel nostalgia. Exagerez oare? Nu, însă mă îndepărtez de la subiect. Voiam pur şi simplu să descriu dificultăţile noii mele existenţe în cele dintîi luni petrecute la Bucureşti şi în liceul industrial. Unde totul depindea de rezultatul studiilor mele. Existenţă care nu se anunţa prea prost, o dată depăşite primele tatonări, iritate şi dezordonate, într-un teritoriu necunoscut.
La început, rezultatele au fost aleatorii. Nu aveam a-i purta pică profesorului care, exasperat, cu chipul crispat de furie, îşi aşeza asupră-mi privirile agresive, astfel încît cuvintele lui să mă pătrundă pînă în măduva oaselor: „N-ai să reuşeşti niciodată nimic în viaţă". Simţeam fiecare dintre vorbele sale ca pe o sabie care reteza firele subţiri ce mă legau de noua mea existenţă, îngheţat, mă refugiam în adîncurile propriilor spaime. Un sentiment pe care aveam să-1 mai cunosc, la sosirea mea la Paris. Prima mea slujbă a fost cea de tăietor de stofe într-un atelier de confecţii de pe strada Gravilliers. Din cînd în cînd patronul, domnul Krause, se întorcea către mine, palid şi furios. Şi-mi spunea că eram un emigrant incapabil, care nu va reuşi niciodată nimic.
Asemenea expresii nu ne condamnă slăbiciunile. Umilindu-ne, ele caută să ne dezarmeze puterile. Cînd sufeream prea tare asistînd la denunţarea inutilităţii eforturilor mele, mă plîngeam lui Doree, despre care voi vorbi mai încolo. Ştia cum să mă îmbărbăteze cînd aveam accese de descurajare. Aşa că perseveram încrezător, şlefuind capetele de fier sau asamblîndu-le sub îndrumările monitorului. O muncă în aparenţă simplă şi defel plictisitoare, însă exasperantă pentru un debutant. Ieşeam de acolo stors de oboseală, fie chiar şi numai pentru că stăteam în picioare tot timpul. Bineînţeles că nu aveam forţa şi aptitudinile majorităţii elevilor, cu vechime mai mare în liceu, în schimb, aveam a le dovedi ceva, pare-mi-se, şi a le obţine respectul. A fost un motiv suficient pentru a îndura oboseala şi lipsurile ca să-i pot ajunge din urmă pe colegii mei. Cam în luna noiembrie, profesorul vorbea despre progresele mele în termeni încurajatori. N-am să spun că nu m-am simţit măgulit, chiar dacă, o dată ce mi-au fost recunoscute eforturile, progresele mele nu puteau decît să rămînă limitate.
De-a lungul acelei ciudate toamne a anului 1939, munca intensă şi istovitoare, de dimineaţa pînă seara, a fost o binecuvîntare. M-a făcut să jonglez cu anxietatea, m-a legat la ochi ca să nu văd evenimentele din exterior şi mi-a procurat o fericire, la urma urmelor, fizică, în jur nu se zăreau decît chipuri ale neliniştii. Războiul începuse, atît de groaznic, încît fie şi numai gîndul la el era insuportabil. Lumea citea cu aviditate cît mai multe ziare. Mai căutate erau

cele ale căror titluri ameninţătoare, culese cu caractere enorme, întunecau articolul de fond. La actualităţile de la cinema, Europa părea cuprinsă de agitaţie, măcinată de o adîncă tristeţe. Vagoane înţesate, focuri imense aprinse în sate. Ţăranii îşi lasă baltă căruţele, transformaţi în pelerini itineranţi. Cîmpurile sînt cuprinse de flăcări. Peste tot locul, trupele germane şi italiene ies la paradă, zîmbesc, îşi strigă victoria. Evenimentele sînt punctate de zvonuri si comentarii tunătoare. Ca şi cum toată lumea ar fi avut nevoie, pentru a-şi încheia ziua cu bine, să-şi facă plinul de ştiri alarmante. Tanti Anna şi Puiu mă includeau uneori în conversaţiile lor. Cel mai bun lucru pe care-1 poţi face cînd totul merge rău este să te sperii, şi atunci frica este binecuvîntată.

Liceul oferea o şi mai bună cutie de rezonanţă, căci puteai fi sigur că vei avea sala plină, dacă-ţi goleai sacul cu ştiri proaste de-a valma. Sau cu istorioare hazoase, pe care le prezentai cu aerul de a spune: „O să rîzi", deşi ele erau arareori hazlii. România era ţara calambururilor, nu însă şi cea a ceea ce se numeşte *Witz.* Povestioarele astea stimulau o efervescenţă care-ţi aducea noi prieteni. N-am putut niciodată să mă lipsesc de prieteni. N-aş putea să trăiesc fără prietenia cuiva, fără plăcerea pe care mi-o oferă ea. Lucru nu foarte lesnicios într-un asemenea mediu, îmi amintesc însă limpede de două dintre aceste prietenii, care s-au prelungit şi după excluderea mea din liceu şi după sfîrşitul războiului. Ele ofereau un asemenea contrast, încît sînt înclinat să cred că fiecare dintre ele exprima deja o latură a personalităţii mele, care s-a conturat ulterior. Fără îndoială că acesta este şi motivul care le-a salvat de la uitare.

Am făcut mai întîi cunoştinţă, datorită desenului tehnic, cu Grigore. Era ziua în care tot liceanul se repezea să-şi cumpere creioane, rigle şi hîrtie. Aşteptînd să intrăm în posesia bunurilor cumpărate, am schimbat cîteva cuvinte despre lipsa noastră de interes pentru desen. Şi ani ajuns să vorbim despre cuvintele încrucişate, după care ne dădeam amîndoi în vînt. Era un băiat înalt, cu mîini şi picioare mari. Avea maniere de familie bună, plăcute şi lipsite de gravitate. Mereu îmbrăcat în haine curate, avea chiar şi un pardesiu din lînă pură. Pasiunea pentru cuvintele încrucişate ne-a apropiat. De altminteri, Grigore nu mi se adresa decît pentru a vorbi despre lucruri cotidiene, despre un film pe care tocmai îl văzuse, un exerciţiu de rezolvat la şcoală, şi totdeauna pe un ton distant. Dădea impresia că voia să evite orice contact prelungit. Alteori făcea pe un ton sacadat remarci cu subînţelesuri antisemite, subliniindu-le cu clipiri ironice, ca să fie sigur că a fost bine înţeles. într-o bună zi, nu m-am mai putut abţine. Pe cînd păşeam în acelaşi timp pragul clasei, 1-am interpelat, bîlbîindu-mă furios. N-a scos o vorbă, mulţumindu-se să mă privească cu un zîmbet fugar, în aceeaşi zi, ca pentru a se scuza, m-a apucat de braţ la sfîrşitul orelor şi s-a lansat într-un monolog despre cuvintele încrucişate. Grigore era unul din acei băieţi care nu trec pe lîngă lucrurile simple ale

vieţii şi care se culcă în fiecare seară cu certitudinea că patul este aducător de noroc. Probabil că provenea dintr-o familie de militari sau de funcţionari, unde moştenirea vine să completeze ca de la sine solda sau salariul, pentru a înlesni o viaţă îndestulată, dar simplă. Cel puţin aşa am dedus după război, cînd m-a prezentat uneia dintre verişoarele lui, fiică de ofiţer superior, cu care am devenit intim şi care mi-a vorbit despre părinţii lui Grigore.

La început, puneam în seama lui Grigore tot felul de intenţii, neînţelegînd valoarea pe care o dobîndisem dintr-o dată în ochii lui. Mi-a trecut prin cap că era din cauza staturii; într-o clasă, ea-i poate izola pe doi elevi într-atît, încît să caute să se apropie reciproc. Nu m-am aşteptat să descopăr că era din cauza curiozităţii care-1 devora cu privire la evrei. Folclorul antisemit îl învăţase atîtea, încît acum, că pusese mîna pe unul, putea vedea cum stau lucrurile. Sub pretextul cuvintelor încrucişate, bineînţeles.

Alteori, un cuvînt declanşa o discuţie fals teologică pe tema: „De ce 1-aţi ucis pe Cristos?". Mi-am dat seama că în lanterna magică a spiritului său, Grigore poseda diapozitive din istoria noastră, pe care mi le proiecta ca să vadă dacă erau autentice sau nu. In chip de răspuns, încercam să-1 descumpănesc replicîndu-i: „Dar voi de ce 1-aţi ucis pe Cristos?". I-am expus o aşa-zisă tradiţie foarte veche, după care Isus ar fi fost condamnat de marele preot la porunca lui Dumnezeu, care-i ceruse să-1 sacrifice, precum Abraham pe fiul său Isaac, pentru a le dovedi romanilor măreţia lui Yahve: văzînd cum unul dintre fiii săi reînvie, ei s-ar fi convertit în masă. Totul s-a petrecut cum fusese prevăzut, doar că, în timpul supliciului de pe cruce, Cristos a avut extraordinara viziune a ceea ce vor deveni discipolii şi credincioşii săi. L-a rugat pe Dumnezeu să-1 lase să moară. Oricum avea să moară de mîna creştinilor, care vor fi şi mai răi decît romanii. Dorinţa i-a fost împlinită. Condamnîndu-1 pe Cristos, evreii au participat la acţiunea divină, însă viitorii creştini au fost cei care 1-au lipsit de viaţa eternă.

Nesigur pe reacţiile mele, Grigore tăcea mîlc cîteva zile. Apoi vorbeam despre fete. Necunoscînd nici una, îl ascultam, jumătate încîntat, jumătate invidios. Pînă ce firea lui, pentru o clipă alungată, revenea în galop. Şi iar o lua de la capăt cu folclorul lui. Trebuie să-1 fi privit cu un ochi plictisit şi absent, fără să scot o vorbă, căci îmi dădusem seama că orice reacţie nu făcea decît să aducă apă la moara prejudecăţilor lui. Era dezamăgit. Te făcea să te gîndeşti la un băiat obişnuit să-1 ia mama în braţe noaptea, cînd se sperie în somn, şi care vede deodată cum i se refuză această favoare. Nici asta nu dura mult. Grigore mă lua de după umeri, jurîndu-mi că trebuie să rămînem prieteni. Puteam să mă *bazez* pe el. Şi el pe mine.

Liceul se afla într-un cartier bucureştean, destul de departe de al meu. Mergeam la şcoală pe jos şi făceam din ce în ce mai des ultima parte din traseu cu un băiat foarte brunet, clădit cum se presupune

că ar trebui să fie un muncitor adevărat. Ne-am mirosit, ca să spun aşa, la atelier. Era o personalitate, iar elevii îi vorbeau cu respect, aşa cum te adresezi unuia mai vîrstnic. Avea ceva matur în privire, ceva ponderat în gesturi, ceva lent şi pedagogic în debitul vocii. M-am apropiat de el pentru că-1 auzisem făcînd aluzie la evacuarea trupelor republicane din Barcelona şi la pactul germano-sovietic. In liceu nu se vorbea despre politică, doar despre cea oficială şi mai degrabă de dreapta, aşa că vorbele lui distonau. Parcă abia aştepta un gest din partea mea, într-atît de călduroasă i-a fost reacţia. Şi complice. Crăciun era aşa cum părea: serios, chibzuit, stăpînit pînă şi în emoţii. Dacă vreuna îl lua pe nepregătite, se înroşea pînă la rădăcina părului. Precum un medic care-şi ciocăneşte pacientul pe spate şi pe piept ca să-i verifice starea plămînilor, tot aşa şi Crăciun avea aerul că ciocăneşte capetele tuturor, ca să vadă ce se află înăuntru. Mulţi elevi se fereau de el, poate pentru că ştiau de ce proceda aşa. Eu nu am decoperit-o decît în timpul războiului. Uneori mergeam în parcul Cişmigiu sau într-o braserie din vecinătate, Gambrinus, ca să ne petrecem timpul împreună, să rîdem de glumele la modă şi, mai ales, să comentăm ştirile din ziare şi de la radio. Aveam impresia că lumea noastră devine tot mai densă. Popoarele, oraşele, evenimentele exterioare căpătau acum însemnătate şi se interiorizau în ea. împărtăşindu-le, ele căpătau realitatea vie a unui spaţiu familiar. Totul începea cum trebuia să înceapă. Germanii invadau Olanda, Belgia. Acum se aflau în Franţa. Aplecaţi peste o mică hartă a Europei, plini de compasiune, înclinaţi printr-un sentiment natural să sărim în ajutorul poporului francez, discutam ca să descoperim cine se va arunca în luptă ca să-1 salveze. Crăciun nu avea o familie numeroasă şi nici mulţi prieteni; asupra acestui punct, situaţia lui era asemănătoare cu a mea. Cum era foarte pudic, vorbea rar de fete şi doar literatura mai înviora conversaţiile noastre. O literatură serioasă însă, unde Zola trona maiestuos, îmi făcea plăcere să pătrund în universul lui, să mă impregnez de peisaje şi nume franţuzeşti, într-un moment cînd Franţa era la cheremul germanilor. Şi cred că lecturile acestea ne procurau amîndorura o bucurie sinceră şi adîncă. în acele momente, am simţit că, pentru imensa majoritate a cititorilor săi, operele lui Zola ţipau pentru a cere dreptate. Şi exact asta aveau ei nevoie să audă. Aceeaşi nevoie care ne împinsese unul către celălalt, pe Crăciun şi pe mine. Prietenia noastră a durat şi s-a strîns în timpul războiului, cînd ne-am pus amîndoi în joc libertatea. Mai exact pînă în 1943, dată la care a fost mobilizat şi trimis pe frontul rusesc.

Aceştia erau cei doi prieteni, a căror imagine s-a şters într-o oarecare măsură o dată cu trecerea timpului, ca toate imaginile bune din trecut. Am fost norocos că i-am întîlnit. Prezenţa lor şi munca mă linişteau. Din fericire, liceul pretindea multă muncă pentru a răspunde la provocarea pe care o alesesem fără voie. Chiar şi atunci cînd mă simţeam sfîrşit fiziceşte, tot eram încrezător,

nesigur, cel mult, de propria-mi rezistenţă. Crizele de descurajare se răreau. Pas cu pas, potoleam îngrijorările lui Tanti Anna şi scepticismul — dacă nu chiar şicanele - profesorilor, atenţi la fiecare mişcare greşită, în decembrie 1939, o dată cu frigul, am avut şi certitudinea că voi încheia anul şcolar cu note mari. Chiar şi cu riscul de a trudi mai departe ca un ocnaş, aveam să-mi continui aşadar studiile, fără să deviez de la linia pe care mi-o fixasem. De unde să fi ştiut că timpul meu era deja socotit? Şi că, peste cîteva luni, totul se va termina pentru totdeauna?

Nu am rămas în liceul industrial decît un singur an. Al doilea război mondial începea cînd am intrat la liceu, iar Franţa căzuse cînd am fost alungat din el. Certificatul meu şcolar menţionează că am fost admis în clasa superioară şi, în acelaşi timp, şters de pe lista elevilor. Dar ia te uită: nu este menţionat şi motivul.

20 octombrie 1978

Ieri a fost o zi minunată. Am fost invitaţi de Rafaele, mentorul nostru de la Fundaţia Van Leer. Era comemorarea pelerinajului triburilor spre Templul din Ierusalim, pelerinaj care avea loc odinioară în fiecare toamnă. Mii, zeci de mii de persoane de toate naţionalităţile, chiar şi japonezi în costume folclorice, civili şi militari mergeau pe jos mai bine de douăzeci de kilometri, înaintam într-o dezordine veselă, fără griji. Soarele scălda drumul în lumină. In asemenea clipe este foarte plăcut să trăieşti. După aşa o zi, astăzi mă odihnesc.

Am spus oare că toamna anului 1939 a fost frumoasă? Tanti Anna şi Puiu aveau o mulţime de treburi şi erau încă sub şocul decesului care tocmai îi îndoliase. Eram singur într-un peisaj ciudat, fără prieteni. Nu cu singurătatea, ci cu izolarea nu reuşeam să mă obişnuiesc. Tata îşi făcea uneori apariţia la Bucureşti, stătea o vreme, apoi dispărea luni în şir. într-una din aceste şederi, m-a primit în apartamentul unei femei la care locuia ocazional. Sau poate că m-a trimis la ea, ca să-i transmit că afacerile îl reţineau în oraş? Aşa am făcut cunoştinţă cu Doree - să spunem că acesta îi era numele — şi am fost sedus de veselia, de căldura primirii, de parfumul feminin al apartamentului, de culoarea luminoasă a covoarelor care acopereau parchetul şi a broderiilor puse pe masă. M-am întors acolo — poate pentru că locuinţa ei era mai tonică decît a noastră, pentru că respiram mai liber? Sau pentru că lui Doree îi puteam spune orice, fără să fiu judecat, fără vreo consecinţă? Nu contează care a fost adevăratul motiv; îmi plăcea să merg la ea, să stau în preajma ei, să fiu ospătat cu diverse bunătăţi şi, pur şi simplu, să scap de izolare. Raporturile mele cu ea, lipsite de complicaţii, zîmbitoare, mă încîntau. Şi, într-o bună zi, am mers pînă la a evoca împreună cu tata posibilitatea de a mă muta la ea. Nu era în asta nici un fel de şiretenie, în afară de cea, transparentă, pe care el o lua drept dorinţa de a trăi în orbita lui.

Mare nătăfleţ la paisprezece ani, nu prea înţelegeam mare lucru din ce se petrecea între un bărbat şi o femeie. Credeam că totul se reducea la pipăieli carnale sau la spasmele rapide invocate de băieţii care trecuseră deja pragul unui bordel. Şi totuşi, cînd mă duceam la Doree, tot trupul mi se încorda, pregătindu-se pentru ce avea să urmeze. La vîrsta aceasta, dorinţa este un fel de a pune o întrebare la care nu aştepţi un răspuns limpede. Şi el a venit într-o după--amiază însorită, în timpul unei îndelungate absenţe a tatei. M-am trezit singur cu Doree în încăperea plină de umbră. S-a apropiat de mine, eram tulburat, în vreme ce genunchiul meu îşi făcuse deja drum între genunchii ei. Şi iată că ea şi-a întredeschis pe jumătate buzele cărnoase, frumos desenate, printre care s-a strecurat un fel de suspin uşor, o respiraţie lacomă. O tresărire de pudoare m-a făcut să închid ochii, în mod ciudat, pudoarea se poate dovedi un puternic afrodiziac - poate singurul. Abia dacă-mi dădeam seama în ce situaţie mă aflam. Aproape că mă îndoiam de respectiva situaţie în vreme ce mă simţeam învăluit de vocea ei adîncă, cu o lentoare foarte muzicală, care susura cuvintele. Am rămas aşa un timp care mi s-a părut lung. Apoi, dintr-o dată, ne-am înlănţuit, m-a primit, a urmat orbirea. Oare pentru că în clipa comiterii greşelii ireparabile eşti mai exaltat, îmi venea mie să ţip şi să rîd simţind-o cum se încovoia sub mine? Capul ei îmi lunecase pe piept, în timp ce ochii mei, acum larg deschişi, încercau să străpungă umbra ce-i învăluia trupul. Cînd se întoarce către ziua aceea de neuitat, imaginaţia îmi este din nou pîrj oliţă de mireasma florilor şi de aroma uşoară a trupului ei. Doree mi-a dăruit plăcere în iubire cît pentru tot restul vieţii. M-a ajutat să evit primejdiile tatonărilor, neîndemînările trupului adolescentin în încercarea de a inventa o plăcere care pretinde atîta delicateţe şi atîta artă. Şi, ca pentru orice artă, nimic nu poate ţine locul unei îndelungate iniţieri. Nu mă simţeam vinovat. Cele petrecute nu-mi inspirau nici remuscări, nici jenă. Doar sentimentul neverosimil că mi se întîmplaseră tocmai mie şi că fusese atît de delicios. Mult mai tîrziu, după vreo douăzeci de ani, şi după ce citisem cărţi de psihanaliză si auzisem vorbindu-se despre lucrurile astea, am aflat că purtam o vină, pentru că fusese, într-un anume fel, o relaţie incestuoasă. Nu îndrăznesc să mă lansez în tot felul de presupuneri. E posibil să fie adevărat: dacă mama este absentă, prohibiţia privind femeile tatălui nu are nici valoarea unui avertisment concret, nici a unei reguli general valabile. Desigur că ele nu-mi erau îngăduite, dar nici nu-mi erau explicit interzise. Tot aşa cum nu erau interzise nici tinerele din propria familie sau comunitate, de care toţi tinerii fugeau ca de dracul. Sau poate că — altă ipoteză — precum în hoarda primitivă a lui Freud, îl înlocuiam pe tatăl absent, dar, în acelaşi timp, îmi însuşeam una dintre femeile lui? îmi vine totuşi greu să cred că acesta a fost cazul. N-am ezitat nici măcar o clipă, deşi mi-ar fi putut fi teamă ca nu cumva să afle şi să se mînie. Sau eram pur şi simplu o fiinţă fără nici o reţinere, o fiinţă imorală?

Pun această întrebare numai pentru a fi cu conştiinţa împăcată şi ca să nu las în suspensie nici o presupunere. Pentru că sînt cît se poate de sigur că, în mizerabilul cortegiu al raţiunilor invocate pentru a justifica puţinele plăceri pe care le smulgem vieţii, moravurile sînt pe ultimul loc. în fond, nu arareori se întîmpla pe atunci ca un adolescent să fie introdus într-ale iubirii de o femeie tînără, chiar din propria-i familie. Dorinţa vine de la natură, plăcerea decurge din artă. Şi *ars longa est.* Nu era un obicei prost pentru a te iniţia pe dibuite în lumea misterelor.
Faptul rămîne, aşa s-a întîmplat. Eram convins că Doree nu avea să mă mai invite niciodată. Mă înşelam. Am fost adesea la ea în lunile următoare. Trebuie să fi avut o fire înflăcărată şi temerară ca să poată avea şi ţine secretă o asemenea legătură, îmi plăcea să o iau prin surprindere dimineaţa devreme, în drum spre liceu. Ieşea din somn, caldă, şi mă trăgea către ea pe pipăite. După aceea, îmi spunea să plec, murmurînd: „Eşti puţin în întîrziere". Mă avîntam afară vesel nevoie mare, fredonînd, şi treceam pragul liceului cu preaplinul secretului pe care-1 păstram, cald, în mine. Am locuit multă vreme în oaza inventată de Doree, iar gratitudinea amintirii dăinuie.
Toate acestea se petreceau în vreme ce anul 1939 se năpustea asupra noastră cu viteza unui uliu care se abate asupra prăzii. Abia dacă avusesem timp să-mi dau seama de roşeaţa toamnei pe terminate. Zilele ce au urmat, sub soarele îngheţat, mi s-au părut cele mai scurte din toată viaţa mea. Mă străduiam să stau acasă, cînd nu era prea frig înăuntru, ca să nu-i dau lui Tanti Anna sentimentul că aş fi un simplu chiriaş. Lucram în sufragerie şi sporovăiam cu ea şi cu vărul meu. Ea avea treburi domestice de îndeplinit şi noi o ajutam la nevoie. Obosea mai repede ca înainte şi avea uneori un aer descumpănit. Seara, reticenţa ei dispărea şi vorbea mai lesne, mărturisindu-şi grijile. Şi, în primul rînd, problemele financiare, căci deveniserăm aproape săraci.
în timpul acestor conversaţii, Tanti Anna avea o vie curiozitate, pe care nu i-o cunoscusem pînă atunci, pentru anii petrecuţi împreună cu tata. De cîtăva vreme deja, căuta să-i reconstituie itinerarul şi părea uneori doritoare să cunoască domeniul nedesluşit al afacerilor şi al vieţii lui private. El însuşi venea acum rar la noi. Ea-1 complimenta pentru starea lui de sănătate sau pentru calitatea stofei hainelor sale. Tata rîdea cît se poate de mulţumit. Ca şi cum n-ar fi observat diferenţa dintre propria-i vestimentaţie şi rochia lui Tanti Anna, sărăcia ei lucie. La drept vorbind, nu prea înţelegeam relaţiile dintre soră şi frate, devotamentul ei şi lipsa lui de atenţie, care începea să se extindă şi asupr mea. Toate acestea nici că-1 atingeau pe tata. Pierdută în gînduri, Tanti Anna părea că ascultă ceva ce se spunea în ea însăşi, un dialog interior care nu contenea. De parcă ar fi aşteptat ceva de la aceste conciliabule private. Sau *de* la cele ce-i puteam eu spune despre mama, Ileana, Gusta şi chiar despre Doree, pe care nu o văzuse niciodată. Interesul acesta o

întinerea, făcînd-o să semene cu o fată care se dădea în vînt după bîrfe. Tanti Anna mă intriga. Ar fi trebuit să mă gîndesc că îşi făcea datoria oferindu-mi un acoperiş deasupra capului. Aşa ar fi trebuit să gîndesc, însă n-am reuşit, într-o bună zi am s-o întreb de ce-o făcea, îmi spuneam eu, tot mai nelinişţit văzînd-o cum îşi epuizează forţele şi auzind-o cum se plîngea că fratele ei n-o ajuta deloc.
Or, în 1939, lumea trăia mai multe vieţi deodată. Nimeni nu mai ştia unde-i stă capul. Cufundat în amintiri, îmi dau acum seama cît de greu ne venea să conştientizăm proliferarea subită, asemenea unui cancer, a războiului, înainte să avem timp să ne obişnuim, Polonia căzuse deja. Trupe poloneze s-au refugiat în România, puteai chiar să întîlneşti ofiţeri pe stradă. O dată mai mult, germanii obligau Europa să lupte, spre suferinţa generală, începînd cu luna septembrie, harta a început să se acopere cu pete brune, care se apropiau de graniţă. Războiul se desfăşura undeva departe, însă armata hitleristă înainta spre ţara noastră. Ea s-a trezit brutal tăiată de Occident, Occidentul acela care o modelase şi care, pînă de foarte curînd, fusese punctul ei de sprijin, şovăielnic, nehotărît, însă real şi puternic. Sprijin care se retrăgea, cu Franţa şi Anglia în frunte, asemenea unei fantome la întîiul cîntat al cocoşului. Fluxul şi refluxul războiului civil urmau acum fluxul şi refluxul războiului mondial. Cele două războaie începeau să fuzioneze într-unul singur. România îşi mobiliza rezerviştii şi-şi masa trupele la graniţă. Fără prea mare elan, fără iluzii, în timp ce Garda de Fier nu mai ascundea că întorsătura pe care o luase războiul îi depăşea toate speranţele. Pîndea momentul propice ca să tragă de funia pe care istoria o înfăşură în jurul gîtlejului ţării.
însă în acea iarnă a lumii, cea mai mare parte a populaţiei intra într-o stare de levitaţie. Plutea pe valul iluziilor placide, convinsă că, declarîndu-şi neutralitatea, România avea să se strecoare prin ochiurile plasei. Pe atunci, n-am uitat, lumea se ameţea cu o licoare tare, nepăsarea, îşi înăbuşea temerile, lăsîndu-se absorbită de ceea ce părea esenţial: pregătirile de Crăciun.
Ce puteam oare face în timpul vacanţei şcolare? Grigore rămînea în Bucureşti şi, pe măsură ce treceau zilele, tot mai învăluite în întuneric, nu vorbea decît despre vacanţă, cu o nerăbdare crescîndă. Ca şi cum abia aştepta vizitele la rude, sărbătorirea naşterii lui Cristos si ieşirile în localurile la modă. Cu o zi înainte de sfîrşitul cursurilor, m-a invitat într-o cafenea — sau să fi fost o patiserie renumită? - de pe Calea Victoriei. Cînd ne-am întîlnit, cîteva zile mai tîrziu, mi s-a părut familiarizat cu locul. Decorul, care îmbina confortul burghez cu o simplitate foarte elegantă, îi scotea în relief farmecul lipsit de morgă. La şaptesprezece ani — era unul dintre cei mai în vîrstă din clasă - un aer ştrengăresc încolţea deja în felul său, jumătate zîmbitor, jumătate dispreţuitor, de a se apleca pentru a-i saluta pe cunoscuţi, prin fumul des al ţigărilor care se încolăcea deasupra capetelor. Curtoazia şi ironia se amestecau în mod plăcut în tonul pe care-1 folosea cînd rostea formule de politeţe, dornic să-şi

atragă bunăvoinţa prietenilor. Iar cînd vorbea, i se umplea gura de superlative.
Tot aşa şi cînd îşi povestea viaţa de familie sau îşi descria surorile şi fraţii. Şi, mai presus de toate, cînd vorbea despre mama lui, desenînd portretul unei femei adorate dincolo de orice superlativ posibil. Intrebmdu-mă despre mama mea, Grigore nu şi-a dat seama că mă punea în încurcătură, însă, pentru că tăcerea mea îi plăcea, a continuat cu subiectul lui preferat, fetele. Era ca şi cum s-ar fi deschis o supapă interioară, lăsînd să ţîşnească visările simţurilor şi ale inimii, pînă atunci amuţite. Şi, treptat, gesturile şi privirile i se modulau pentru a transmite o bucurie afectuoasă înspre nişte tinere care conversau cu însufleţire, la masa de alături. Mie îmi păreau locuitoarele inaccesibile ale unei alte planete. Chipurile contemplate pînă atunci din exterior, le vedeam acum din interior, străluminate de aviditate, numai vioiciune şi seducţie. Dîndu-şi seama de aerul meu posomorit şi absent, Grigore a mers pînă la linguşire, asigurîndu-mă că probabil le plac.
Cînd îmi amintesc de după-amiaza aceea îndepărtată, mă străbate un freamăt de nostalgie şi de perplexitate. Mi-a lăsat o imagine atît de precisă, pentru că prietenul meu, antrenat de defilarea evocării tinerelor care-1 făceau să viseze, m-a anunţat că mă va duce la prostituate: „Fii liniştit! Iţi voi explica cum să procedezi - nu este aşa de complicat cum se spune". Nici nu se punea problema să calc într-un bordel. Nici un pretext nu a avut aerul să-1 convingă. Din slăbiciune, din curiozitate, 1-am urmat într-un stabiliment pe care părea că-1 cunoaşte. Discret. In salonul tapiţat cu catifea, femei în rochii-furou, în mijlocul unui nor de fum şi de parfum. Grigore şi-a făcut alegerea foarte repede şi, pînă la întoarcerea lui, am rămas acolo fără să fac nimic. Mi se părea că eram martorul unui rit exotic, din care ieşi dezmeticit şi amuţit.
Culoarul pe care-1 traversase prietenia noastră în timpul acelor cîteva ore m-a perturbat, în loc să mă duc acasă, am rătăcit îndelung prin mulţimea străzilor. Frazele, cuvintele, imaginile întrevăzute îmi reveneau în minte, iar şi iar, din ce în ce mai personale şi mai fragile. Oare aşa şi erau? De-a lungul întregii după-amieze mi-a devenit evident că distanţa care mă separa de viaţa aceea nu se va micşora niciodată. Arta ei, alcătuită din superficialitate, ironie si politeţe, nu mă seducea. Şi totuşi, nici o clipă nu m-am simţit dezorientat în atmosfera aceea de suprafaţă, febrilă şi artificială.
Nu descopeream un element necunoscut, ci redescopeream un element deja prezent în mine. îl datoram oare influenţei îndepărtate a guvernantelor care vorbeau despre el şi, uneori, îl şi puneau în scenă? Sau poate venea dinspre ceva mai consistent? Tot migrînd fără încetare dintr-o casă în alta, dintr-un oraş în altul, te obişnuieşti să nu cauţi dincolo de aparenţe, să nu te angajezi faţă de ceilalţi în partea serioasă a existenţei. Familiare sînt doar partea ei superficială sau solitară.

21 octombrie 1978

Trei au fost anii decisivi în viaţa mea: 1932, 1939 şi 1947. Fiecare an începea ca oricare altul. Apoi venea un suflu de dezolare, asemenea unui vînt din deşert, şi smulgea ornamentele unei existenţe fragile pentru a o face bucăţi. De fiecare dată, a trebuit să-mi reconstitui o altă existenţă, cu ceea ce aveam la îndemînă. Cu acelaşi zel ca şi cum ar fi fost menită să dureze. Anul 1939 a fost însă unul aparte. Cum să fac palpabilă acea tornadă de sentimente şi de evenimente, ce părea să măture totul, fără să-i pot opune vreo rezistenţă? Un an al undelor de şoc, care se succedau la frontiera dintre două epoci, una care nu se mai sfîrşea, în vreme ce cealaltă se profilase deja.

Crăciunul a fost o perioadă de acalmie. Mai păstrez două amintiri. In primul rînd desfrîul lecturii, la care nu-mi rezista nici un text tipărit. Citeşti ce ai ales şi apoi ce nu ai ales, numai ca să poţi continua să citeşti, îmi cufundam ochii în cărţi si începeam să locuiesc într-o lume ca o bibliotecă molohiană, care nu era un ansamblu clasat şi ordonat, ci un amalgam, un potpuriu de nume şi titluri. Iată materialul care-mi pătrundea spiritul, sfîrşind prin a-1 transforma, Bouvard sau Pecuchet! Am început să citesc la întîmplare: Kropotkin, Dobrogeanu-Gherea, Adler, Iorga, poate Troţki. In realitate, le gîndeam mai mult decît le citeam, pentru a identifica ceea ce nu mergea cum trebuie în viaţa mea şi ce aveau de spus alţii despre asta. Asemenea unui ipohondru care caută explicaţia propriilor simptome într-o carte de medicină. Dimineaţa rămîneam în pat, fără să trag cu urechea la zgomotele surde ale lumii care se infiltrau în cameră, o dată cu aerul geros, pe sub uşă, prin ferestre, pe hornul căminului. Visînd la vastele fresce pe care Zola, apoi Rebreanu sau Sadoveanu, genii nesociabile, le pictau despre ticurile morale şi mizeriile atavice ale societăţii burgheze, chiar ţărăneşti. Şi mă dădeam jos din pat către amiază, căutînd puţină căldură, după o noapte petrecută dîrdîind.

Ceea ce nu este lipsit de legătură cu cea de-a doua amintire. După sfîrşitul războiului din Spania, în martie 1939, speculaţiile cele mai nebuneşti au pus stăpînire pe mintea mea. De ce aveam eu oare certitudinea că războiul nu se încheiase şi că avea să continue la noi? Cel mai bun mijloc de a urmări evenimentele era să ţin un jurnal, să redactez un fel de cronică. Nu că aş fi avut chef. Insă nu vedeam o altă modalitate de a purta doliul republicii spaniole. (Notez totul urmînd firul amintirilor, fără să mă opresc. Sau să mă mir că emoţiile şi actele unui adolescent au putut fi influenţate într-o asemenea măsură de ceea ce se petrecea la celălalt capăt al Europei.) Se punea problema să consemnez doar evenimentele, să decupez articole de ziar, să notez comentarii — sarcină cît se poate de plicticoasă la vîrsta aceea. Totuşi, ori de cîte ori simţeam nevoia unei

(Cronica anilor risipiţi

companii, adăugam o pagină sau două la jurnal. Cum fac şi acum. Şi totuşi mă întreb: ce fac aceia care, în amurgul vieţii, încep să-şi scrie povestirea autobiografică ? Sîntem oare în căutarea trecutului, a unui Graal al memoriei, fără de care viaţa nu are nici o valoare, cum procedasem eu căutînd acel Graal pe care tata îl reprezenta în propria-mi viaţă ? Sau îndeplinim, fără s-o ştim, o îndatorire religioasă, dînd seamă de actele şi de gîndurile noastre destinate Judecăţii de Apoi ?

In scurtă vreme, jurnalul a rămas în suspensie. De Crăciun, am transferat în el conţinutul a ceea ce ar fi trebuit să fie romanul pe care-1 proiectasem la Galaţi: *Marea Roşie.* Puţin cîte puţin, istoria s-a modificat, îmi imaginam mai bine continuarea intrigii. Avea drept cadru sudul Spaniei. Eroul meu, venit dintr-un deşert îndepărtat, avea să locuiască într-o mare metropolă. Va primi o misiune ce va declanşa aventuri şi drame, în care va fi amestecată mulţimea. în clipa umilinţei şi a crizei, ea avea să se îndrepte către erou, salvîndu-1.

Cînd am văzut în ce fel a culminat războiul din Spania şi cum s-au comportat asasinii, mi-a venit ideea să dau mai mult relief lucrurilor lăsate în umbră de ritualul Paştelui. La Galaţi, sîmburele romanului se cristalizase în repetarea exodului, eliberare a mulţimilor. Noua mea carte avea să vorbească despre trezire. Am înţeles însă de ce, în fiecare etapă a exodului, poporul îi reproşase lui Moise plecarea din Egipt. Era eliberat, dar, orfan de lanţurile sclaviei, se simţea copleşit de panică. Pămîntul sclavilor este populat, fecundat de revărsările Nilului; cel al oamenilor liberi, pustiu. Vedeam imaginea unui popor care înaintează către libertate de-a-ndăratelea. Imaginea aceea mi-a rămas vie de atunci încoace.

Pentru întîia oară, scriam. Petreceam ore în şir cu romanul pe care - ca şi alte cărţi - nu aveam să-1 termin niciodată. De cum sfîrşeam o pagină, doream să încep o alta, numai şi numai pentru a simţi cum iau naştere frazele şi pentru a vedea dezvăluindu-se în cuvinte imaginile - de fapt, cuvintele Bibliei erau cele care trezeau aceste imagini. Sau din plăcerea de a auzi cum scîrţîia peniţa pe pagina albă. Fără calcul şi fără artă. Actul de a scrie năştea o tensiune fizică, o atitudine corporală, ca o substanţă care circula între mine şi masă, ţintuindu-mă de ea. Fără nici o intervenţie din partea mea, cuvintele se preluau unele pe altele, se contaminau, ca şi cum ar fi fost în căutarea intangibilului, a expresiei unice şi juste. Pentru că eu credeam că doar frumuseţea unui text, nu şi adevărul său, contează. O singură întrebare mă neliniştea: înlesneşte oare scriitura o luare în posesie a sinelui, un fel de catharsis pentru inima angoasată, lacomă de viaţă?

De-a lungul perioadei următoare, scriitura a devenit o şansă de a face faţă abandonurilor existenţei — fuga tatei, suferinţele războiului, exilul. M-a prins întru totul. Dacă nu aş fi căpătat obiceiul de a-1 interpela pe Dumnezeu şi cerul, cărora le istorisisem decepţiile mele de copil, aş mai fi scris eu oare ? Poate că nu, pentru că nu aş

fi avut încredere în puterea cuvintelor şi a imaginilor în a-mi reface universul, ori de cîte ori acesta se destrăma, în clipele în care simţeam cum urcă în mine o solitudine iremediabilă, recurgeam la ele. Ca şi cum mi-ar fi spus: „Nu a venit încă momentul să pieri, trebuie să arăţi că exişti".

După sărbători, unul din băieţii din trioul nostru mi-a făcut surpriza să mă invite la el acasă. Sînt sigur că m-am dus: figura lui îmi apare încadrată de un salon mare, bogat, drapat în covoare şi înfrumuseţat cu obiectele aduse de prin călătorii de părinţii lui. Din întreaga familie, în memorie nu mi-1 mai reprezint decît pe el. Iar muzica? Am certitudinea că acolo am încercat vraja unei muzici clasice pentru pian. Pentru că a fost pentru prima oară. Sunetele acelea, care îmblînzeau solitudinea precum mîngîierile unei mîini, mă făceau fericit. Pînă atunci nu avusesem parte de o asemenea muzică. Răsuna dintr-o altă lume, cultivată şi plină de delicateţe, o lume al cărei acces îmi era refuzat.

Ne-am dus la cinema şi am făcut lungi plimbări, presărate de conversaţii tînguitoare. Din ele am aflat că însoţitorul meu fusese dintotdeauna un solitar - ceea ce mi s-a părut de necrezut. Cînd am făcut observaţia că totuşi trăia împreună cu ai lui, înconjurat de chipuri familiare, a zîmbit ironic. Cine ar fi crezut? Printre frînturi, mi-a mărturisit că mă invidia pentru că nu trăiesc sub tutela părinţilor, că nu am un frate sau o soră care să mă judece şi să mă rănească tot timpul. I-am răspuns că nu este conştient de fericirea lui. Nu ştia ce înseamnă să fii lipsit de părinţi, de surori, să trăieşti în intimitatea scrîşnitoare a chipurilor străine. Nu mă auzea însă, visa cu voce tare la ziua cînd, terminîndu-şi studiile, va putea să evadeze din familie. O licărire nouă i se aprindea în ochii, ca şi cum ar fi dorit să păstreze secretul acelei despărţiri nu în minte, ci în suflet. Frînturile acestei confesiuni m-au cufundat într-o lungă meditaţie. Freamătul oraşului nici măcar nu se mai auzea, nici vocile vizitiilor strigîndu-şi unul altuia urările de an bun, iar pocnetul biciului şi huruitul maşinilor pe pavaj încetaseră. Peste anul 1939 cădeau ultimele zăpezi. Aveam impresia că puţinele zile care ne mai despărţeau de anul 1940 nu se vor termina niciodată. M-am întors la liceu cuprins de nerăbdare. Ca să mă liniştesc: noul an, în ciuda semnelor neliniştitoare, nu avea să se deosebească prin nimic de anul ce tocmai s-a scurs.

23 octombrie 1978

Din respect pentru exactitate, orice evreu trebuie să adauge cinci mii de ani la era în care trăieşte. Ce drum ciudat, cel de ieri, la Masada! Nu ştiu dacă din cauza măreţiei locului sau a fiecărui minut petrecut sub soarele nemişcat al deşertului, însă e greu să nu vezi cum ţîşnesc halucinaţiile. Contururile oraşului din vîrful colinei au rămas intacte. Perspectiva asupra cîmpiei nu s-a schimbat cu nimic din vremea cînd apărătorii ei s-au aruncat în văpaia morţii.

Orbiţi de o singură idee: mai bine moartea decît sclavia şi persecuţia. Iar ruinele părăsite, pustii şi căscate către cer, buruienile ivite dintre crăpăturile pietrelor par să mai sfideze încă taberele legiunilor pîndindu-şi prada. Dincolo de taberele topite în deşert, cît vezi cu ochii, pustiul. Nu ştiu dacă strămoşii mei s-au gîndit la consecinţele actului lor, dacă au presimţit că sîngele lor va lăsa o pată de neşters. Odinioară, în acest loc, s-au adăugat nişte ochi la ochii care ne privesc de milenii, ca să ne amintim de numele oraşului şi al apărătorilor lui. Din fericire, nu mai dau aceeaşi atenţie povestirilor din Biblie. De la Marea Moartă la Gomora şi la Masada, m-am aflat însă sub o vrajă amestecată cu tristeţe, gîndindu-mă la grumazul inflexibil al acestui popor, la încăpăţînarea istoriei sale. Inseparabilă de a mea.

în cele din urmă a venit si anul 1940. Şi, o dată cu el, o mare nelinişte, care a prins ţara ca într-un cleşte. Şi înainte de orice, a fost anul în care am fost exclus din liceu. Trebuie să se fi întîmplat vara. Apoi, de-a lungul săptămînilor sufocante, inima nu mi-a mai dat ghes să fac nimic. Stăteam în umbra ferestrei, pradă incertitudinii unui eveniment care se repeta. Ori de cîte ori mă angajam pe un drum, intervenea cîte un eveniment, sub o formă sau alta, barîndu-mi calea, şi ajungeam într-un impas, punîndu-mi viitorul sub semnul întrebării. De dimineaţă pînă seara mă tot întrebam la ce bun să mă fi înscris la liceu, la ce bun să mă fi străduit atît? Şi în ce să mai cred de acum înainte?

Degeaba încerc să rememorez evenimentul. Recitesc certificatul pe care-1 am dinaintea ochilor, eliberat de liceul industrial în octombrie 1940. Se mai pot încă descifra notele excelente la germană, română şi matematică, notele bune la fizică, desen tehnic şi lucrări practice. Cîtă energie şi înverşunare 1-au costat ele pe băiatul a cărui fotografie este lipită pe certificat! Pe sub şapca de licean, mă priveşte timid, schiţînd un zîmbet. Nu vede totuşi ştampila infamantă, „evreu", aplicată în partea de *sus* a hîrtiei îngălbenite, şi nici, în partea de jos, menţiunea „promovat în clasa superioară". Eu, care le văd în locul lui, îmi spun, emoţionat: într-o viaţă care nu este cruţată de nimic, lucrurile cele mai incredibile sînt cu putinţă.

La drept vorbind, amintirile evocate de cinicul document sînt vagi. Am încercat să-mi alung din memorie tot ce are de-a face cu excluderea. Am fost cuprins de un soi de febră la gîndul că fusesem înşelat şi că mă înşelasem alegînd liceul acela, întregul edificiu pe care-1 înălţasem cu atîta zbucium, cu temeri, imaginaţie, ambiţii obscure, nu era decît un castel în Spania, îmi amintesc doar că îndoielile şi frămîntările care mă hărţuiau erau străbătute de şovăiala de a mă mai înfăţişa celorlalţi. Semăna cu ruşinea. De aşa ceva era vorba: de pierderea încrederii în tine şi în destinul pe care ţi 1-ai ales. O încredere pe care nu am mai regăsit-o pe deplin niciodată de atunci încoace.

Pe măsură ce treceau săptămînile, cuvintele şi legile exprimau cu tot mai multă vigoare ceea ce i-a indignat dintotdeauna pe oameni: o responsabilitate ce trebuia asumată dintr-o dată. Ceea ce omul cel mai potolit suportă dinspre propria-i conştiinţă îl revoltă şi-1 face să intre în panică dacă incriminarea vine din afară, nu pentru ceea ce a făcut, ci pentru ceea ce este, în virtutea apartenenţei sale la o comunitate. Aude cum este acuzat, judecat, exclus pentru o pretinsă greşeală, comisă de alţii, în alte vremi şi locuri. Pentru că unii 1-au ucis pe Cristos sau că alţii au devenit comunişti sau bogaţi. Nu contează. Nu că aş refuza să împărtăşesc soarta comunităţii din care fac parte, însă ideea aceea ciudată a responsabilităţii colective, atît de nouă şi de ameninţătoare, mă deruta. Mi se imputau cinci mii de ani de istorie şi voiau să mă judece pe baza ei - cum anume? Ideea mă îngrozea. Totul era de-a-ndoaselea, împotriva oricărei logici. Cum să reacţionez? A consimţi, în sufletul si conştiinţa mea, însemna să le recunosc celorlalţi dreptul de a mă persecuta şi exclude pentru o greşeală de nimeni comisă şi, prin urmare, care nu putea fi ştearsă şi pentru care nu te puteai căi. Ceea ce ţinea de jocul de-a răzbunarea oarbă, pe care-1 joacă popoarele: ai noştri sînt nevinovaţi, ai voştri vinovaţi. Cu o rezervă: noi nu eram un popor, ci o colectivitate, printre altele, parte a poporului român şi a pămîntului românesc, care erau în egală măsură şi ale noastre. Şi iată că eram obligaţi să consimţim la nişte legi care ne scoteau în afara legii! Am căpătat astfel o profundă neîncredere faţă de legi şi instituţii. Şi tendinţa de a evita să fac parte din ele. în ciuda eforturilor mele ulterioare de a o combate, în caracterul şi în faptele mele subzistă însemnul delincventei. Ca o amprentă lăsată de anii trăiţi la umbra unei responsabilităţi colective cu care nu m-am împăcat. Mai bine de cincizeci de ani s-au scurs de la ceremonia prin care am fost exclus din liceu si unde s-a concretizat ideea acestei responsabilităţi. O eternitate! Ştiu doar că, după ruperea rîndurilor, Grigore, venindu-si în fire, s-a îndreptat către mine, nu fără a arunca o privire împrejur, şi a început să-mi vorbească pe un ton ironic, şiret. Mi-a fost teamă să-i răspund, presupunînd că se afla deja de cealaltă parte, interzisă mie. Orice explicaţie nu ar fi făcut decît să agraveze lucrurile. De vreme ce însăşi întrebarea: „De ce sînt eu lovit?" — m-ar fi împins într-un labirint fără ieşire. Şi atunci, ce mai era de explicat ? Adevărata conversaţie cu Grigore a continuat totuşi în privirile noastre. După o clipă i-am strîns mîna, iar el mi-a strîns-o pe a mea, cu căldură. Stăteam acolo strîngîndu-ne mîinile, ca şi cum ne-am fi despărţit înainte de a pleca la război, într-un anume sens, aşa şi era, şi o ştiam.

Pe drumul de întoarcere, Crăciun m-a ajuns din urmă. „Acum trebuie să te ţii tare", repeta el cu vocea lui discretă. Mergeam, el vorbea si afirma lucruri pe atunci incredibile. Despre imbecilitatea politică a profesorilor, poltroneria elevilor, despre fascism, imperialismul francez şi englez care oferea România germanilor şi aşa mai departe. Vorbele lui periculoase, incendiare, aveau o rezonanţă

familiară. Le rostea oare din imprudenţă, sub influenţa emoţiei? Sau conţineau un mesaj ce trebuia descifrat, o parolă de recunoaştere? Mi s-a părut de nesuportat să fiu obligat să nu mă pot destăinui. Şi totuşi aveam nevoie să mă destăinui cuiva, să povestesc cum trăiam evenimentele acelei zile, să găsesc o ureche atentă şi dispusă să mă asculte. L-am lăsat însă pe Crăciun să vorbească mai departe, ca şi cum ar fi fost sigur că ne lega un fir secret. Am ajuns în dreptul casei mele. La despărţire, prietenul meu ml-a zîmbit larg, complice şi mi-a spus că o să ne revedem în scurtă vreme. Avea dreptate.

Sînt sigur că aceste cuvinte ne-au întărit prietenia. Chiar dacă am păstrat tăcerea, în loc să recunosc firul acela secret. Iată cum s-a înnodat el. în timpul verii lui 1940, trenul istoriei alerga în goană. Viaţa fiecăruia părea suspendată, în aşteptarea încercărilor care să-1 lămurească asupra propriului destin. Afacerile îl obligau pe tata să se întoarcă în Basarabia, iar eu mă duceam la el, mai ales în timpul vacanţelor, îmi plăcea să respir o atmosferă care-şi păstrase întregul farmec. Belgrad, Reni, faţă în faţă cu Galaţiul, pe celălalt mal al Dunării, numele acestea nu-mi mai evocă astăzi nici o imagine. Şi m-aş îndoi că am călcat vreodată pe acolo, dacă numele unei familii, Tsudik, nu ar fi rămas atît de viu, încît mi-o amintesc ca şi cum n-aş fi pierdut-o. Familia Tsudik era numeroasă, iar tata, care se simţea la ei ca acasă, se ducea acolo de două sau trei ori pe săptămînă. Erau nişte oameni cu o inimă largă, cu un caracter afectuos, care ştiau să primească oaspeţii cu mult tact şi căldură. Păreau că trăiesc din conversaţie, din muzică sau din istoriile povestite pentru a face ca atmosfera să încline spre tristeţe sau voioşie, după cum era cazul. Adevărata lor viaţă înflorea la masă, dovedeau că au, deşi nu erau bogaţi, generozitatea şi firea expansivă a ruşilor. Tinerii roiau în jurul fetelor casei - să fi fost oare două? - care glumeau cu dînsii. Vara, toţi se distrau si-şi făceau farse. Aşa fusese dintotdeauna şi nu putea să nu fie aşa mai departe. Nimeni n-ar fi folosit un limbaj nelalocul lui cu fetele. Părinţii nu aveau nevoie să le supravegheze. Astfel încît aparenţa de libertate rămînea intactă şi nimeni nu se gîndea să profite de ea, nici măcar în joacă. Cea mai mare se numea Esther şi trebuie să fi avut nouăsprezece sau douăzeci de ani în 1940. Arăta grozav de zveltă în rochia ei de crepdeşin roz, părul blond ca spicul de grîu sau ca mătasea porumbului părea viu, iar buzele mari, delicate şi serioase. Avea asupra tuturor efectul unei personalităţi. Pentru că se maturizase foarte repede, fizicul şi inteligenţa ei erau mai curînd cele ale unei tinere femei decît ale unei fete. Ochii albaştri, aproape violeţi cînd era veselă, mă atrăgeau şi-i căutam tovărăşia. Făceam schimb cu cele cîteva cărţi pe care le aveam, însă nu îndrăzneam să merg mai departe. Şi totuşi, prezenţa ei schimbase totul: viaţa mea nu mai curgea de la răsărit la crepuscul, ci de la o vizită la familia Tsudik la alta. îi plăcea să-şi acompanieze prietenii care cîntau cîntece ruseşti şi idiş, atît de frumoase şi de tulburătoare. Fiecare cu nostalgia lui. Nostalgia mea cea mai

sfîşietoare, irezistibilă, este cîntecul idiş. Nu contează care cîntec anume, este suficient să cuprindă destulă poezie amară ca să-mi smulgă din inimă lacrimi. Toată nefericirea şi gravitatea unei dureri fără orizont, fără speranţă, ies la iveală într-o nuditate extremă. Crestîndu-ml atît de adînc memoria afectivă, încît nici un balsam magic nu ar putea să o potolească, în afara unui alt cîntec, care să o cresteze şi mai adînc. Poţi asculta seri întregi melopeea lor lentă şi întunecată. Dar această senzaţie a dispărut însă, o dată cu lumea care a creat-o.
Esther s-a decis să mă înveţe să dansez tango. In mai multe rînduri, mi-a dat lecţii după-amiaza, cu solemnitatea cu care îndeplineşti un rit. Anumite lucruri sînt mai uşor de spus cînd nu eşti obligat să te uiţi în ochii celuilalt. Nu după multă vreme, am simţit nevoia să-i povestesc episoade din viaţa mea. Pur şi simplu. Nu-mi era teamă să le evoc în prezenţa ei, nici să mă dezvălui aşa cum credeam că sînt: un copil care se pierdea mereu în asaltul şi confuzia sentimentelor. Nu o mai făcusem pînă atunci si aveam s-o fac arareori de atunci încoace. Apoi am rămas tăcuţi, sub hipnoza pendulei care bătea orele. Abia cînd m-a considerat un bun dansator m-a acceptat drept partenerul ei obişnuit. Muzica era senzuală, puternică, în serile acelea calde. Pot să mărturisesc fără teamă că Esther încerca, cred, o subtilă plăcere fizică în intimitatea noastră. Fără să dea impresia că rătăcirile şi mîngîierile discrete i-ar fi ofensat pudoarea, în vîrstă de cincisprezece ani, mă aflam sub pragul de supraveghere al părinţilor ei. Părea eliberată de nervozitatea şi iritarea pe care le observam adesea la ea. îşi îndrepta atunci umerii, ca şi cum ar fi vrut să se elibereze, sau îşi apleca capul pentru ca faţa dansatorului să nu o atingă pe a ei.
S-a întîmplat chiar ca, în unele seri, în partea cea mai întunecată a grădinii, sub un cer portocaliu, cuvinte pătimaşe să ţîşnească de pe buzele noastre, devorate de febra sincerităţii. Şi, fără să vrem, ele au sfîrşit într-o anume uitare de sine, stăpîniţi cum eram de elanurile tinereţii. Esther îmi fredona la ureche refrenul din Cîntarea Cîntărilor: „Vă implor, fiice ale Ierusalimului, n-o treziţi pe preaiubita mea pînă nu-i va fi ei voia". Ne legănam încetişor, armonios, precum spicele de grîu în bătaia vîntului. în amintirea mea, Esther a rămas pentru totdeauna legată de tango si de versurile din Cîntarea Cîntărilor. Dar şi de cele din urmă licăriri ale Basarabiei.
Trec peste anii în timpul cărora preaplinul emoţiilor din serile acelea s-a volatilizat. De cîte ori nu m-am gîndit eu la tinerii adunaţi pentru distracţie la familia Tsudik sau într-o altă familie, tineri care nu mai sînt printre noi? Abia cînd războiul a făcut-o imposibilă, mi-am dat seama că adevărata noastră pasiune erau discuţiile despre societate, religie sau istorie. Ne plimbam ore în şir pe străzi, iar seara ne găsea vorbind îndelung despre aceleaşi lucruri. Dintr-o casă în alta, ne continuam interminabilele controverse, deschise, vehemente, pe care nimic nu părea să le poate întrerupe. Toţi voiau să afle care dintre cele două ideologii, sionismul sau comunismul, exprima adevărul şi cine avea să învingă, sioniştii sau comuniştii.

Cei dinţii alcătuiau o masă vizibilă, cei din urmă o minoritate invizibilă, chiar secretă. Unii erau mulţumiţi că sînt evrei şi aşa şi voiau să rămînă. Cum ar mai putea continua să trăiască o minoritate ca a noastră, se întrebau ei, în sînul unei majorităţi care o persecută şi să îndure această stare de exil permanent? Fiecare auzea în acesta întrebare ecoul unei ameninţări şi vedea răspunsul final pe orologiul care bate orele istoriei. Trebuie să ne simţim undeva acasă, spuneau sioniştii. De vreme ce avem un pămînt care ne aşteaptă, ar fi mai bine să plecăm să locuim în ţara care sălăşluieşte în noi de milenii. Şi mai voiau ceva: să se vindece de boala diasporei, pentru a putea deveni asemenea celorlalţi oameni. Multă lume le împărtăşea raţionamentele de economie si igienă, vizînd să debaraseze poporul evreu de excesul de negustori, meşteşugari sau intelectuali. Şi mai voiau, tot cu forţa vechilor pasiuni, să se pregătească pentru a se preschimba în plugari, cultivatori, zidari şi, în fine, în războinici. Ceilalţi, vreau să spun comuniştii, nu se resemnau la a fi condamnaţi să facă parte dintr-o comunitate în virtutea circumstanţelor. Aspirau la ceva mai elevat, mai bun: la dispariţia tuturor naţiunilor şi a claselor, îi dispreţuiau pe milenariştii istoriei sfinte - ce să căutăm acolo? —, convinşi cum erau că trebuie să-şi facă istoria la domiciliu, în România. Fără revoluţie nu e chip de salvare. Muncitorii de toate religiile şi de toate naţiile vor trebui să se unească, iată sensul istoriei. Se vor uni pentru că aşa a spus Marx, pentru că ţăranii şi proletarii au nevoie de pîine; şi, ca s-o obţină, vor descotorosi societatea de dictatori şi de exploatatori.
Formulele lor erau devorate, ca şi imprecaţiile împotriva minciunilor religiei şi a mentalităţilor de ghetou. Rari erau cei care îi combăteau pe fondul chestiunii, căci lumea era dinainte convinsă că ştiinţa era de partea lor. Cei mai înfocaţi dintre comunişti făceau să pătrundă aerul proaspăt al raţiunii şi al libertăţii în acest mediu închis, cu o predilecţie anume pentru cotloanele întunecate ale sentimentelor. Se aruncau în aventura revoluţiei fără să se întrebe dacă ţăranii şi muncitorii îi vor urma. Astăzi, cînd era dictatorilor fascişti aparţine istoriei, cînd libertatea presei şi a partidelor este de la sine înţeleasă, oamenilor le vine greu să înţeleagă ce forţă de convingere, ce dispreţ pentru propria siguranţă trebuia să ai în România ca să te exprimi astfel. Desigur, în sine, pericolul era, pentru numeroşi tineri si tinere, un stimulent la acţiune şi sacrificiu, în numele unui crez. Ceea ce le scăpa însă din ce în ce mai mult comuniştilor, cu fiecare lună ce trecea, era faptul că poporul de ţărani şi muncitori nu vedea în ei decît nişte evrei. Ironică neînţelegere, de vreme ce comuniştii condamnau tot ce era evreiesc şi mai ales sionist, valori a căror deces îl anunţau de pe înălţimile propriei ştiinţe.
In comunităţile evreieşti au existat şi vor exista întotdeauna disensiuni ce le fac să se opună cu înverşunare unele altora, disensiuni peste care fiecare generaţie toarnă gaz pentru a le aţîţa focul. Ezechiel susţinuse mai înainte că Dumnezeu i-ar fi destăinuit că: „Fiii lui Israel sînt o naţiune de rebeli care s-au răzvrătit împotriva

mea". Lucrurile s-au înrăutăţit cînd au părăsit religia propriilor strămoşi, în vreme ce alte religii proliferau. Ce altceva reprezentau toate aceste mişcări politice, atît de în afara realităţii? Nişte religii deghizate, cu bibliile lor — *Capitalul* —, cu profeţii lor - Herzl sau Marx -, cu templele şi fanatismul lor. Fiecare adora un zeu absent şi era neconsolat de absenţa lui. Şi toată lumea era împotriva tuturor, sionişti, comunişti, ortodocşi, reînsufleţind prin certuri violente, care zguduiau familiile, oraşele, satele, sciziunea dintre israeliţi şi iudei, al cărei ecou îl poartă Biblia pe vecie. Această generaţie era neîndoielnic fără seamăn. Se voia dintr-o o altă speţă, alcătuită din oameni eliberaţi de tot ce fusese înaintea lor, avînd drept misiune să aprindă scînteia unui om nou pe rugul celui vechi, prefăcut în cenuşă.

La apogeul pasiunilor lor contradictorii, ceva amuţea totuşi certurile dintre aceşti tineri, împăcîndu-i: o ostilitate violentă, o repulsie faţă de generaţia precedentă, cea a părinţilor lor. Anevoie puteam să înţeleg de ce băieţii şi fetele păreau a nu avea duşman mai mare de pus la stîlpul infamiei decît pe propriii lor părinţi. Beţi de amărăciune, cei dintîi îi acuzau în conştiinţa lor pe cei din urmă că s-au lăsat roşi de rugina secolelor petrecute în exil. Că s-au lăsat tîrîţi din umilinţă în umilinţă, fără să protesteze, cu zîmbetul mîhnit şi resemnat al victimelor. Că au fugit dintr-un loc în altul, alunecînd pe pămînt ca şi cum le-ar fi fost străin şi de neînţeles. Trebuia să se întîmple toate acestea, răspundeau părinţii. Şi toate se vor mai întîmpla: ce altceva este lumea decît răutate şi nelegiure ?

Pentru sionişti, părinţii erau bolnavi, degeneraţi, bicisnici, lipsiţi de tot ce-i poate da trupului forţă, omului sănătate, naţiunii vitalitate, încă şi mai severi, comuniştii vedeau în părinţii lor nişte burghezi, nişte capitalişti, instrumente docile în mîinile claselor exploatatoare, duşmani ai proletariatului şi ai revoluţiei, în ciuda deosebirilor de vocabular, ruşinea, dacă nu chiar groaza de a semăna cu părinţii, se regăsea de ambele părţi. Dacă societatea românească era divizată pe verticală, după clase şi gradul de bunăstare, societatea evreiască era divizată mai degrabă pe orizontală, după generaţii. Fiecare familie devenea astfel un butoi cu pulbere, mustind de frustrări şi resentimente. Ceva iremediabil disocia noua generaţie de cea dinaintea ei, interzicîndu-i să-si compenseze frustrarea propriei existenţe, să-si creeze propria lume fără să facă *tabula rasa* din cea existentă. Ceea ce ducea, pe drumul cel mai scurt, la o reuşită excepţională sau la un dezastru complet. Lupta cea mai aprigă şi fără îndurare era cea care-i ridica pe fii împotriva taţilor. Ei nu mai tolerau să fie nişte Isaac, pe care Abraham să-i sacrifice tradiţiei — convinşi, dimpotrivă, că Isaac trebuie să-1 sacrifice pe Abraham pe altarul modernităţii. Trebuie să recunoaştem cu toată sinceritatea că lupta aceasta a dus la slăbirea rezistenţei comunităţilor, la subminarea solidarităţii lor în ajunul unei mari încercări. Dacă stai să te gîndeşti bine, îţi dai seamă că lupta dintre generaţii tot şi-ar fi îndeplinit opera, chiar şi fără ea. Pe un termen mai lung

sau mai scurt, comunităţile din Europa de Est erau menite să piardă, prin asimilare, ceea ce constituia de secole raţiunea lor de a fi. Freud este, în mare măsură, gînditorul acestei lupte dintre generaţii. A avut geniul de a transforma o sociologie particulară într-o psihologie universală. Tocmai în cursul unor astfel de înfruntări, tinerii şi tinerele îşi desfăceau şi-şi refăceau romanul familial. Prinşi între ciocan şi nicovală, sioniştii se descriau drept descendenţii marelui neam al Macabeilor şi al ţăranilor din Galileea, pe care exilul i-a făcut să se nască, din întîmplare, în patul croitorilor sau al prăvăliaşilor. Iar comuniştii, pentru a şterge stigmatul unei provenienţe respectabile, al unei familii cu stare, îşi alegeau strămoşi printre proletari, printre unchii sau verii săraci. Sau se comportau ca şi cum n-ar fi avut nici o familie.

Uciderea tatălui era o ocupaţie cotidiană. Chiar dacă nu scriau sau nu citiseră *Scrisoarea* lui Kafka către tatăl său, repetau cuvintele ei grave, şfichiuitoare şi răspicate. Fără a-i lăsa vinovatului nici cea mai mică şansă de apărare sau căinţă. Freud nu este singurul copil evreu care şi-a dispreţuit tatăl pentru că-l văzuse ridicîndu-şi pălăria aruncată pe jos de un creştin. Nici cel dintîi care să-şi fi dorit să aibă ca tată pe unul în drept să dea jos, nepedepsit, pălăria altuia. Cînd, către sfîrşitul vieţii, Freud o ia de la capăt, în trei rînduri, pentru a arăta că Moise era egiptean şi nu evreu, nu atît comite un sacrilegiu, cum se temea el, cît îşi îndeplineşte o dorinţă. A unei generaţii ce ar fi dorit să aibă un tată „egiptean".

Retrospectiv vorbind, îmi amintesc cu mare emoţie scenele unde părinţii se ciocneau de animozitatea copiilor. Cei dintîi erau gata să îndure orice pentru a-şi sprijini fiii şi fiicele aflaţi în pericol, ameninţaţi cu închisoarea sau cu alte blamuri. Chiar dacă nu obţineau în schimb decît dispreţ şi ostilitate. Au acceptat orice, ca să-şi salveze legatul încredinţat lor de propriii părinţi. Eroismul din urmă al unei generaţii, luată în rîs pentru laşitatea ei, batjocorită pentru sentimentalism şi credinţă, dispărută în marea noapte a exterminărilor. I.B. Singer este singurul romancier care a ştiut să vorbească despre acest eroism, ceea ce eu sînt incapabil să fac.

25 octombrie 1978

Ei bine, şi în familia Tsudik lumea se juca cu focul, agitînd chestiuni politice. La început, desigur, am fost sensibil la armonia dintre părinţi şi copii, la grija unora pentru convenţii şi la respectul celor-lalţi pentru buna-cuviinţă. Apoi am sesizat foarte repede o tensiune vie, un nor de cuvinte cu iz de pucioasă, de îndată ce conversaţia trecea la războiul civil, la emigrarea în Palestina şi chiar şi la cărţi şi la instrucţie. Atunci contradicţiile se ascuţeau, declanşînd scene violente. Ele continuau multă vreme, în timp ce Esther sau mama ei alergau de la un combatant la altul, pentru a explica, potoli şi reconcilia. Mi se părea ciudat că reconcilierea se făcea de fiecare dată pe seama părinţilor, imputîndu-li-se greşelile tragice pe care

le-ar fi comis. Tot aşa cum, în Franţa, adversarii politici se reconciliază pe spinarea guvernului în exerciţiu, împărtăşind acelaşi dispreţ la adresa statului.
Apoi am înţeles că nu era totul chiar atît de ciudat. Părinţii presărau sare peste rănile tinerilor, speriaţi că ar putea merge prea departe, riscîndu-şi libertatea atunci cînd schimbau între ei broşuri clandestine şi formulau întrebări care, puse în public, deveneau periculoase. Tot ce doreau era să-şi vadă copiii distrîndu-se şi dansînd vreme de cîteva ore, pentru ca apoi să se întoarcă acasă, în siguranţă. Străvechea reuniune de familie în jurul mesei bine garnisite semăna cu un armistiţiu între două armate aflate în stare de război, pe un cîmp presărat cu mine. Cel puţin aşa o vedeam eu în vara aceea. Vară unică, aşa cum nu mai fusese alta pînă atunci şi cum nu avea să mai fie vreuna, îmi petreceam ziua cu prietenii sau îl însoţeam pe tata, ca pe vremuri. La sfîrşitul după-amiezelor, mă alăturam de cele mai multe ori tinerilor adunaţi la familia Tsudik sau aiurea. Ceea ce supravieţuieşte îndeosebi din amintirile mele despre vara anului 1940 este imaginea lui Esther, încurcată si neliniştită, cînd a trebuit să mă prezinte unuia dintre prietenii ei. Dacă stau şi mă gîndesc bine, mi-ar plăcea ca să ia tocul altcineva în locul meu pentru a relata întrevederea aceea. Cineva necunoscut şi nerăbdător, care să mă întrebe: „Şi apoi?". Cineva care să pună întrebări, lăsîndu-mi sarcina de a răspunde. Totul ar putea începe cam aşa:
- Te aflai în Basarabia la începutul verii 1940, cînd Europa şi-a schimbat stăpînul?
- Sigur că da. în ceaţa care învăluie acea perioadă, nu-1 întrezăresc limpede decît pe tata, din profil, aşezat pe o verandă, şi lanul de grîu la orizont.
- Şi evenimentul despre care n-ai vorbit încă?
- în ziua aceea, la familia Tsudik, am găsit-o pe Esther în tovărăşia unui bărbat ceva mai în vîrstă decît ea. Mi-a trecut prin cap ideea că erau amanţi, într-atît îi simţeam de complici şi de intimi.
— Mărturiseşte că-ţi displăcea.
- Ideea întuneca imaginea ei de o delicioasă puritate.
- Ai rămas cu ei?
- Ca întotdeauna în momentele de mare anxietate, eram paralizat de timiditate. Aş fi vrut să mă ascund, în acelaşi timp, nu aveam decît o dorinţă: să fac cunoştinţă cu prietenul lui Esther.
- Aşadar, ai rămas?
— Da, şi am vorbit îndelung despre evenimentele din România, despre căderea Parisului, despre război.
— O conversaţie banală, obişnuită?
— Doar în aparenţă. Era destul ca situaţia politică să intre în discuţie ca vocea lui să devină mai puţin conciliantă şi, mai ales, mai puţin egală cu sine. Răzbătea în ea un uşor sunet metalic, autoritar si nerăbdător. Iar ochii lui aveau privirea unui bărbat obişnuit să aibă dreptate. Un comunist, m-am gîndit eu.
— Era amantul lui Esther?

— Nicidecum, mi-a răspuns ea, cînd am întrebat-o. Era din familia ei - a adăugat -, un băiat deosebit de serios, care nu trăia decît pentru politică. Am înţeles atunci că nu fusese o întîlnire întîmplătoare. Ceea ce, într-un anume sens, mi-a confirmat-o, anunţîndu-mă că prietenul ei voise să mă cunoască, să stea de vorbă cu mine şi că fixase chiar şi o întîlnire, ca să ne revedem singuri. Nu ştiu nici azi cum de am bănuit atît de repede despre ce este vorba.
- Aşadar, v-aţi revăzut?
- Da, dar partea ciudată este că cea de-a doua întîlnire mi se pare superfluă. Şi totuşi aveam ceva a ne spune. Bărbatul acela îmi putea pune întrebări care-şi aflau originea în conversaţiile dintre băieţi şi fete. Ceea ce dovedea că Esther îi repetase opiniile mele. îmi spuneam că putea să se ducă dracului, că toate astea nu-1 priveau. Poate că, m-am gîndit eu mult mai tîrziu, după ani de zile, cînd toate acestea nu vor mai avea nici o importanţă, poate că doream ca el să-mi pună întrebări. Pentru că presimţeam că acesta este obiectul întîlnirii noastre. Şi aş fi putut răspunde la întrebările lui fără ca el să mi le pună. Nici el, nici eu n-am ştiut să rostim cuvintele potrivite. Cuvintele erau inutile. Ale lui, cînd mi-a propus, pe un ton domol şi calculat, să intru în Partidul Comunist. Ale mele, întrerupîndu-1 de îndată, pentru a-1 asigura că nu nimerise peste un erou. îşi asuma chiar un mare risc: nu aveam nici gustul maşinaţiilor clandestine, nici curajul de a înfrunta poliţia, care-i vîna pe comunişti. Şi a continuat pe acelaşi ton, ca şi cum n-ar fi auzit nimic, expunerea raţiunilor pentru care trebuia să mă alătur Partidului Comunist. Fără a manifesta nici nerăbdare, nici iritare, stînd jos, cu mîinile pe genunchi, Kappa mi-a cerut un răspuns categoric. Eram atît de emoţionat de ce mi se întîmplase, încît, încercînd să mă obişnuiesc cu noua mea personalitate şi să-mi dau seama dacă era ea în stare să se cufunde în proaspătul element al politicii, am uitat chiar şi de prezenţa lui.
- Cine era acest Kappa?
- Bineînţeles că nu-1 chema Kappa. în ziua aceea, numele lui era Misa. La fiecare întîlnire îşi schimba numele. Neştiindu-1 pe cel adevărat, 1-am botezat cu o literă grecească. Se potrivea mai bine decît Misa aerului lui jovial şi secretos.
— Pe scurt, nu ştii nimic altceva despre Kappa?
- Pe atunci nu ştiam mai nimic. Era ceea ce se numea, în partea aceasta a Europei, un revoluţionar de profesie. Fiu de meşteşugari săraci, fusese educat de fratele lui, şi el comunist, îşi petrecuse nopţi în şir citindu-i pe Marx şi pe Lenin. Disciplinat ca un soldat, la fel de fanatic ca un hasid, singurul lucru sfînt pentru el era partidul. Deja corpolent, era totuşi foarte sprinten. Iar ochii lui căprui, sub fruntea cu un început de chelie, ar fi luminat o fizionomie anonimă, dacă nu ar fi fost energia aceea combativă care se degaja din întreaga-i persoană, în anii '30, cînd îşi începuse el cariera, cele mai bune cadre ale partidului se găseau în Basarabia. După semnarea pactului germano-sovietic, s-a hotărît la nivel foarte înalt

transferul celor mai buni în „vechea" România, ca să întărească partidul şi să recruteze noi cadre. Lucru mai lesne de îndeplinit în atmosfera neliniştită, febrilă a vremii. Trebuia prin urmare să recruteze partizani. Iată raţiunea convorbirii noastre.
- Ce i-ai răspuns?
— Nu 1-am lăsat să aştepte prea mult. In bucuria pe care fiecare dintre noi o ţinea pentru sine, exista certitudinea că făcusem alegerea potrivită. Mai rămînea de pus la punct chestiunea întîlnirilor noastre viitoare. Kappa a sfîrşit prin a-mi spune, clipind vesel din ambii ochi, că aveam să ne revedem la Bucureşti. S-ar putea presupune că am vorbit între patru ochi toată seara, însă, în vara aceea, lumea nu mai contenea tot umblînd încoace şi-ncolo, în căutare de ştiri. Fiecare se amesteca în frîntura de conversaţie pe care o auzise şi-şi dădea cu părerea, fără să i-o ceară nimeni. Esther a pus capăt întrevederii, strîngîndu-ne mîna la amîndoi: „Acum, sînteţi asociaţi". Ce am simţit la plecarea lui Kappa? Nu ştiu. Din acea clipă, şi vreme de cinci ani, în ciuda tuturor aparenţelor, un fir invizibil ne-a legat unul de celălalt. El a fost chipul enigmatic al unui partid fără chip. îmi amintesc, dimpotrivă, cum ochii i-au devenit aproape transparenţi cînd, înainte de plecare, m-a avertizat: „Fii atent şi judecă-i pe oameni cu luciditate".
— Aşadar este adevărat că eraţi toţi comunişti?
— Nici vorbă. Formam o colectivitate de aproximativ opt sute de mii de suflete. Iar în România erau cu totul opt sute de comunişti.
— Printre comunişti, evreii erau majoritari?
— Da, dar asta nu reprezintă decît o faţă a problemei. Cealaltă, dacă spunem şi de ce. Mai întîi, ei erau cetăţeni români şi, ca atare, aveau tot dreptul să-şi asume o poziţie politică, să se lupte pentru ea. Au combătut cu mai multă tărie iudaismul decît fascismul, atît înainte de al doilea război mondial, cît şi după ce au luat puterea. Apoi, societatea evreiască trăia într-un *semi-apartheid.* Oricare ar fi fost guvernele succesive, ele exercitau asupra ei un control de ansamblu, nu însă şi de detaliu, de aproape, în interiorul acestei societăţi, nu exista nici o autoritate şi nici un grup care să fi încercat să se impună. Cei bogaţi aveau tot interesul să fie daţi uitării, să nu facă valuri, iar rabinii să nu intervină, fiind prea ocupaţi cu studiul şi cu întreţinerea soţiei si a copiilor. Nu erau teocraţii aroganţi şi ortodocşi pe care-i poţi vedea azi în Israel sau în America. Pe plan politic şi intelectual domnea aşadar o libertate extravagantă. Nimeni nu exercita vreo cenzură, nici nu putea împiedica circulaţia ideilor şi a cărţilor.
De aici a rezultat o ciudată înflorire a partidelor, a mişcărilor culturale, printre care s-au strecurat si comuniştii. Aceştia nu se temeau de nimic, pentru că nimeni nu-i denunţa, nu-i împiedica să-şi difuzeze literatura, nici nu-i obliga să se refugieze în clandestinitate — însă ce nu era clandestin pe atunci? Totul se baza pe solidaritate, aşa cum funcţionează ea între rezidenţii unui lagăr de prizonieri sau de apărare. Persecutarea unui segment se repercuta

asupra ansamblului. Pe scurt, acesta era paradoxul: aveam mai puţine drepturi, însă mai multă libertate; ceilalţi aveau mai multe drepturi, însă mai puţină libertate. Partidul era ilegal în Komânia, iar românii îşi asumau, afîliindu-i-se, un risc imediat mai mare. Toate acestea duc la următoarea constatare: dacă guvernul nu ar fi luat măsuri mai draconice împotriva comuniştilor decît împotriva fasciştilor, dacă autoritatea religioasă nu i-ar fi hăituit, dacă societatea nu şi-ar fi exercitat conformismul, nu cumva ar fi fost comuniştii mult mai numeroşi printre muncitorii şi intelectualii români, cum s-a întîmplat în cazul francezilor şi al italienilor ? Mă mulţumesc să pun întrebarea, pur şi simplu ca să vă las plăcerea de a-i răspunde. Era exasperant, intolerabil chiar, să auzi, de dimineaţa pînă seara, că evreii sînt comunişti, ca şi cum lucrul ar fi fost înscris în religia sau în genele lor. însă lumea uita să se întrebe pe atunci de ce nu erau şi ceilalţi comunişti, sau de ce erau într-un număr atît de mic. Altfel stau lucrurile acum. Sînt conştient că poate părea caraghios, însă nimeni nu vede că dadaismul, după primul război mondial, şi letrismul, după cel de-al doilea, s-au născut în sînul acestei libertăţi în circuit închis, într-o societate precară, unde atît de puţine lucruri erau cu adevărat sigure, singurul refugiu împotriva asfixiei era să multiplici nebuneşte semnele dorinţelor ei absurde, ale speranţelor ei nesăbuite. Comunismul era unul dintre ele, printre atîtea altele. La fel şi letrismul, asupra căruia voi reveni, pentru că are o legătură şi mai strînsă cu viaţa mea.

Puţin după convorbirea mea cu Kappa, s-a aflat că Stalin adresase un ultimatum regelui Carol, ordonîndu-i să evacueze Basarabia şi nordul Bucovinei într-un termen de trei zile. Cine ar fi putut ghici, în acel sfîrşit de iunie, dacă nu mă înşel, că tobele războiului băteau şi pentru noi? Desigur, întreaga Europă era deja băgată în el pînă la gît - cu excepţia Balcanilor şi mai ales a României. Aş fi înclinat să spun că ea trăia, chiar şi sub ameninţarea războiului, ca şi cum pacea i-ar fi fost garantată. Nu mă întrebaţi de ce, habar n-am, eram prea tînăr — însă toată lumea din preajma mea trăia ca şi cum aşa ar fi stat lucrurile. Pactul din 1939 dintre Hitler şi Stalin, care atribuia aceste provincii Rusiei şi care de atunci au rămas în orbita sa, fusese dat uitării. La anunţul ultimatumului, au circulat zvonurile cele mai fanteziste despre comunişti arestaţi şi întărirea măsurilor de securitate la frontieră. Unii se pregăteau de război, alţii de ocupaţie, în fine, îndoiala a fost spulberată: regele a cedat. Totul era limpede. Ce să facem? Să plecăm sau să rămînem? Am aflat răspunsul în scurtă vreme, cînd tata m-a chemat în camera lui. Palid ca moartea, fără îndoială după o noapte de insomnie, în care examinase toate posibilităţile. Tonul pe care 1-a folosit cînd a pronunţat sentinţa m-a neliniştit: „Ne întoarcem la Bucureşti". A vorbit apoi despre afacerile lui, despre greşelile pe care le făcuse în calculele sale, despre puţinul care-i mai rămăsese. Despre pactul dintre Hitler şi Stalin. Despre eventualitatea ca acesta din urmă să-i sacrifice pe

evrei, ca să obţină avantaje de la cel dintîi. Şi despre teama de a pierde totul sub un regim comunist. Din cuvintele lui răzbătea o anumită şiretenie. Ştia că în mine se căsca o prăpastie la ideea de a părăsi Basarabia pentru totdeauna. Ce-o să se întîmple dacă totul avea să iasă rău? Dacă Hitler va ocupa restul ţării şi va instaura regimul nazist? Să te întorci la Bucureşti însemna să te bagi în gura lupului. In schimb, puteam fi salvaţi dacă aşteptam în Basarabia viaţa luminoasă pe care o promitea ţara revoluţiei. Cel puţin am fi avut certitudinea că vom trăi în libertate.

Mai întîi am încercat să-1 conving asupra acestor lucruri. Apoi am început să-1 rog. Cum să spun? Totul aluneca parcă peste el. I-am amintit de prietenii lui care, făcînd raţionamentul invers, se hotărîseră să rămînă. Precum una dintre mătuşile mele, Ernestina, şi toţi cei care veneau în Basarabia ca să se pună la adăpost. Nici măcar perspectiva unui război în România nu reuşea să-1 clintească. Atunci am deschis supapa reproşurilor îndelung înăbuşite: căsătoriile, slăbiciunile din timpul copilăriei mele, fugile sale, neglijenţa din prezent şi uscăciunea iubirii lui. L-am acuzat chiar că nu ceda la rugămintea de a rămîne în Basarabia, pe care i-o adresam din iubire. Cuvintele „te iubesc", „iubeşti" erau proscrise din vocabularul nostru: cum ar fi putut el să le audă ? Iată ce a dispărut, cu vîrsta, din mine, şi i-a trebuit mult timp pentru a renaşte: iubirea.

Ceva s-a sfîrşit cînd toate aceste reproşuri s-au abătut asupra lui cu întreaga lor greutate. Singura lui reacţie a fost o stare de prostraţie. Părea zdrobit, îngrozit ascultîndu-mi cuvintele, pînă într-atît, încît să trezească în mine un soi de compasiune. S-a ridicat şi a rămas în picioare, ca şi cum nu mai avea voinţa de a lupta. Cîteva ore mai tîrziu, mi-a spus că trebuia să ne întoarcem la Bucureşti cît mai repede. Dacă nu, aveam să fim despărţiţi, reţinuţi de trupele sovietice. Şi cum nu-1 aveam pe lume decît pe el, după încă vreo cîteva tresăriri de împotrivire, am cedat.

Ultima noapte, noaptea dinaintea plecării... Familia Tsudik ne-a oferit o cină de adio. Ei hotărîseră să rămînă. Există ceva neclar în amintirea pe care am păstrat-o despre noaptea aceea. A fost o cină în stil rusesc, pe care o condimenta generozitatea, flăcările iubirii mîngîiau obrajii, undele sonore ale cuvintelor se ciocneau între ele, iar veselia comesenilor nu era decît un reflex al preaplinului tristeţii. Aveam sentimentul că fiecare voia să descifreze, în ochii care rîdeau şi în inimile care plîngeau, semnul propriului destin: condamnat sau salvat, în timp ce sorbeam din pahare, ca şi cum am fi vrut să alungăm orice gînd nefast, juram să ne revedem şi să nu ne uităm vreodată. Către miezul nopţii, am început să cîntăm melopei ruseşti şi idiş şi fiecare vers răsturna o brazdă de nostalgie în privirile care rătăceau nu se ştie unde. Senzaţia că goneam, ca într-o pînză de Chagall, deasupra acoperişurilor orăşelului, ne predispunea la tandreţe. Imi amintesc: am dansat cu Esther acelaşi *tango nocturna* pînă în zori. Primele sale versuri, în germană, *„Erinnerst Du Dich*

einmal an einen Tango nocturna, der war unsere Liebe", mi s-au întipărit în memorie. Ele adăugau nopţii luminoase de vară o splendoare sfîşietoare.
Există momente deosebit de prielnice pentru despărţiri. Atunci cînd lumina nopţii lasă destulă umbră pentru a ascunde tristeţea, iar cea a zilei o învăluie deja în forme şi culori vii. Mă îndurerează să evoc această despărţire, era ca şi cum am fi avut presentimentul că ne despărţeam pentru totdeauna, „în ciuda poverii cerului - lui Esther îi plăcea să citeze versurile lui Bialik — şi a suflului arzător al vîntului, ne vom rătăci în furtună." Cine ar fi putut să prevadă, în noaptea aceea, că peste un an şi cîteva luni avea să fie asasinată, împreună cu toţi ai ei, de trupele româneşti şi germane ? Toate astea s-au petrecut foarte demult. Simt dintr-o dată, ca nicicînd înainte, latura stranie, ireală, a ghemului de amintiri pe care le-am lăsat, laolaltă cu trupurile familiei Tsudik, în pămîntul Basarabiei. Pînă şi numele acesta sună bizar. Am uitat cum mi-am luat rămas-bun, probabil sfîşiat, de la lanurile de grîu, de la floarea-soarelui, de la antrepozitele de cereale şi de la muzica broscuţelor, care ţîşnea de peste tot. Am uitat totul, în afară de versurile lui Ovidiu, exilat nu departe de Delta Dunării: „Mă simt sfîrtecat; mi se pare că las în urmă propriul trup, un trup frînt, sfîşiat".
Am plecat oare de la Reni sau de la Bolgrad? Nu mai ştiu. Memoria mea nu a înregistrat decît un talmeş-balmeş de bărbaţi, femei şi copii părăsindu-şi căminele şi dispărînd în depărtare, în aerul saturat de praf. Asta înseamnă să fii fugar.
26 octombrie 1978
Plecarea din Basarabia — la finele lunii iunie ? — îmi apare cu mult mai plină de consecinţe în ce mă priveşte decît ar fi trebuit să fie. Mai întîi ruptura, dar şi înfrîngerea în confruntarea cu tata. Ea a săpat o prăpastie care mă rupea de tot ce trăisem înainte, la fel de imposibil de trecut ca şi cea care mă despărţise, pe cînd aveam şase ani, de un mare segment al trecutului meu devenit inexistent. O viaţă, apoi altă viaţă, asta este viaţa mea. După reîntoarcerea mea la Bucureşti, am încercat să ies din melancolie, consacrîndu-mă preocupărilor domestice mărunte. Ieşeam puţin, citeam puţin, pîndeam scurgerea orelor, golit de gînduri. îmi spuneam, întru totul obiectiv, ca şi cum aş fi observat istoria altuia: „Ti-ai pierdut busola!". Luat prin surprindere, oarecum îngrozit la ideea că nu ştiam ce să fac, că nu întrezăream nimic în faţa mea. Ca şi cum m-aş fi uitat fix la un ecran alb, după sau înaintea proiecţiei unui film. Era o vară stranie, splendidă.
în acele zile, era o mare fierbere, regele amnistiase Garda de Fier, a cărei căpetenie s-a putut întoarce din Germania, şi 1-a numit pe unul dintre membrii ei ministru. Nu au întîrziat să promulge legi rasiale şi mai dure, decretînd că evreii sînt o rasă şi nu o confesiune. Aşadar, nici măcar conversiunea la creştinism nu-i mai putea salva.

Cînd te simţi singur, îţi fereci uşile şi ferestrele şi vorbeşti cu propriile umbre. Abia de ascultam ce spuneau Tanti Anna şi Puiu şi mă alarmam şi mai puţin încă. Fatalism? Uitare de sine? „Un tînăr lipsit de simţul colectivităţii abia dacă este un individ", scria undeva Caline. Fraza m-a impresionat cînd am citit-o, pentru că descrie la perfecţie ce simţeam atunci, în izolarea mea voluntară. în anul acela, Germania nu mai umbla cu mănuşi. Cea mai mare parte a Europei se afla în captivitatea ei, zilnic o altă ţară îi era aservită şi era ştearsă de pe hartă. Italienii, apoi ungurii şi bulgarii au fost dintr-o dată convocaţi de Germania la Viena, la sfîrşitul lui august. Germania le-a oferit ungurilor nord-vestul Transilvaniei, leagănul naţiunii, inima patriei. Bulgarilor, o felie din provincia situată de-a lungul Mării Negre. Pentru miile de oameni adunaţi pe străzi, printre care mă număram şi eu, şi pentru toţi cei care urmăreau evenimentele la radio, Dictatul însemna sfîrşitul României Mari. O eventualitate la care nimeni nu se gîndise. Fără să ne dăm seama, locuisem într-un vis mai mare decît noi. Au urmat ore de tristeţe şi de doliu, îmi amintesc de ele pentru că le-am trăit. Românilor li se lansa provocarea de a-şi sacrifica viaţa pentru a-şi apăra frontierele istorice.

Unii au crezut că o Românie unită ar fi putut face faţă duşmanilor şi chiar şi Rusiei. Dacă ar fi continuat să fie decisă, celelalte ţări din Balcani i s-ar fi alăturat. Hitler însuşi ar fi ezitat să menţină sub jug o Românie recalcitrantă, pentru a evita să deschidă un nou front, cu condiţia ca ea să-i ofere petrolul de care avea nevoie. Războiul civil divizase însă naţiunea, paralizase statul, lăsîndu-i pe oameni în stare de pasivitate, lipsiţi de voinţă. Nemaiavînd poate energia de a lupta, o nouă înfruntare îi găsea în chip necesar în plină dezorientare, mase în aşteptarea unui ordin. Există o clipă cînd calculul trebuie să cedeze în faţa opţiunii între viaţă şi moarte. In loc să aleagă, guvernul a continuat să calculeze, iar ordinele au fost, o dată în plus, de cedare.

Eram îngrozit, convins că, după ce o vor fi umilit şi amputat, germanii vor ocupa definitiv ce mai rămăsese din România. O dată mai mult, se dovedea că ameninţarea vagă a străinilor, a comuniştilor şi, în esenţă, a evreilor împotriva unităţii ţării nu era altceva decît o amăgire răuvoitoare. Dimpotrivă, Garda de Fier, patrioţii călăiţi au fost cei ce au înfăptuit, fără mustrări de conştiinţă, faptele de care îi acuzau pe ceilalţi. Căci România devenise un *torso.* Pentru ca poporul să uite operaţia chirurgicală de amputare, trebuia să i se administreze o puternică doză de morfină politică. Era la îndemînă, gata pregătită : noi, evreii. Am fost acuzaţi că am făcut ţăndări ţara, ca şi cum nu ar fi fost dezmembrată de naziştii dinăuntru şi din afară, ci noi am fi trădat-o. Pentru a o dovedi, „gărzile de fier" au aţîţat unul după celălalt focarele intimidării, persecuţiilor şi asasinatelor. Desigur, din toate timpurile, oamenii au formulat aceeaşi judecată asupra vieţii: ea nu valorează nimic. Este însă o judecată impregnată de dezgust, de îndoială, de *taedium vitae.* Pentru naziştii

români, ea avea un sens pozitiv, energic: ura împotriva vieţii, dispreţul pentru cei vii. Tot ce oferea un pretext pentru a nu ucide a devenit pentru ei criminal. Comiţînd crima, credeau că vor ieşi triumfători din această istorie urîtă.
Totul a fost îndeplinit foarte repede şi dus pînă la capăt. Intr-o frumoasă seară de început de septembrie '40, mulţi eram în stradă. Unii pentru că erau neliniştiţi, căci regele Carol tocmai abdicase. Alţii pentru a-şi savura victoria, căci fiul lui, Mihai, foarte tînăr încă, urma să preia succesiunea. Lucrurile nu se puteau opri însă aici. Nu i-a trebuit decît o săptămînă Gărzii de Fier, braţul politic, şi armatei, ridicată la rangul de braţ militar al germanilor, că să-şi adjudece puterea. Statul naţional-socialist era instaurat, avîndu-1 drept dictator pe generalul Antonescu. Luîndu-şi revanşa asupra trecutului, a îndemnat poporul să meargă în biserici, să-1 hulească pe regele decăzut şi pe partizanii lui pentru că au dezonorat naţiunea. Desigur, nu prevedeam nimic bun pentru viitor. Şi nu eram orb, vedeam cum, în scurt timp, se putuse întoarce o pagină de istorie şi cum o ţară întreagă trecuse de la „Regele a murit!" la „Trăiască regele!". Lecţie pe cît de extraordinară, pe atît de neliniştitoare. Din iunie pînă în septembrie, aproape tot ce cîştigase poporul român de la primul război mondial încoace a fost pierdut, în timpul acestei perioade, am început să redactez cu discreţie nişte note despre evenimente şi mi-au venit cîteva idei. La Bucureşti, instituţiile existente erau lichidate una după alta. A urmat o ploaie de decrete care ne luau drepturile pe care credeam că le mai avem, ba chiar şi pe cele pe care nu le aveam, „înţeleg ce se petrece, spunea Tanti Anna cînd îi aduceam toate aceste veşti, mereu acelaşi lucru: sînge, harabaură românească, frica nedesluşită de nu se ştie ce. - Nici vorbă, îi răspundeam eu, ironic. Toate astea demonstrează că ei ne respectă şi că, asemenea regilor, nu trebuie să murim în pat." Tanti Anna îşi păstra totuşi sîngele rece. îşi continua îndeletnicirile, îşi vizita zilnic clienţii, primea uneori rude în vizită şi se ocupa de casă, ca de obicei. Tata nu se arăta. Puiu şi cu mine ne ocupam cu comerţul de zvonuri şi cu glumele amare, recoltate ici şi colo.
în octombrie, moralul a mai crescut puţin. Tanti Anna a hotărît că trebuia să mă înscriu într-o şcoală profesională, „Ciocanul". Statul degeaba începea să-şi piardă farmecul. Şcoala depindea de o organizaţie, ORT, care există şi azi. Hazardul a vrut ca tot ea să mă ajute, la Paris, să-mi cîştig existenţa. Un an încheiat am fost folosit la încasarea cotizaţiilor. Membrii acestei organizaţii erau împrăştiaţi peste tot si, cum mă duceam la ei pe jos, am învăţat să cunosc o mulţime de cartiere ale oraşului. De cîte ori nu mi-am buchisit cursurile în metroul de Belleville, în care iarna era cald!
înscrierea mea în şcoala aceasta reprezenta o soluţie provizorie, credeam noi. Nu voi uita cunoştinţele dobîndite şi, cînd situaţia avea să se amelioreze, mă voi întoarce la liceul industrial, „în cîteva luni, ai să recuperezi rămînerea în urmă. Ar fi bine să urmezi

aceleaşi cursuri de mecanic-ajustor", spunea mătuşa mea. într-un cuvînt, mă întorsesem de unde am plecat. Sau, mai curînd, la punctul de plecare al tatălui meu, care ţinea atît de mult să învăţ o meserie. Aşa se încheia acea saga absurdă, pe care o trăisem de la vîrsta de şase ani: viaţa în Basarabia, Ileana, Gusta, fuga, Galaţiul, liceul şi toate celelalte. Era chinuitor să trag zăvorul peste întreg trecutul. Am adunat însă, ca în atîtea alte ocazii, cioburile risipite ale voinţei, ca să mă adaptez la noua şcoală. Dumnezeule, cît de greu îmi venea! Trebuia să traversez zilnic cartierul mizeriei, Calea Dudeşti. Clădirile părăginite, situate în apropierea unui mare teren de sport, dacă-mi amintesc bine, erau lipsite de orice confort. Mă întorceam acasă istovit, cu muşchii îndureraţi, cu creierul înceţoşat şi mă prăbuşeam în pat, imediat după cină. Constituţia mea fizică se revolta. Mă luptam cu mine însumi - în van. Au fost seri cînd, ghemuit în pat, cu capul îngropat sub pernă, plîngeam de disperare ca un copil. Şi mă gîndeam că singura cale de a scăpa ar fi fost să dispar.

Ei bine, am rezistat. Nu-mi mai amintesc cum am suportat zilele acelea nesfîrşite, îndurîndu-le ca pe o ispăşire în care suferinţa fizică făcea pereche cu injustiţia morală. Şi totuşi, faptul că am trecut prin şcoala aceea m-a cruţat de o muncă mai aspră în timpul războiului. In definitiv, este singurul lucru care contează.

In acest punct, Isidor Isou pătrunde în istoria mea. Pe atunci, nu aveam conştiinţa că nu pot trăi fără o pasiune captivantă sau fără o prietenie. Cînd una sau cealaltă îmi lipseau, inventam o nouă pasiune, căutam neîntîrziat un prieten. Altminteri deveneam anxios, ipohondru, neştiind ce să fac cu timpul şi cu trupul meu. Mi se întîmpla aşadar să petrec după-amiezele umblînd fără rost, mohorît şi golit de gînduri. Sau să mă duc la Doree ca să o privesc cum lucrează, să-i ascult comentariile neîntrerupte asupra grijilor momentului. Ca o vîslă de proră, aşezată în repaus pe marginea bărcii. Din cînd în cînd, întîlneam în împrejurimi un băiat care te ducea cu gîndul la o altă vîslă, aşezată la fel. Era în fizicul lui ceva greoi şi molatic. Mersul îi era provincial, cu picioarele bine înfipte în pămîntul pe care-1 călca cu un umblet de răţoi grăbit. Faţa cu trăsături alungite, cu obrajii roşii, nu avea contururi clare, iar cînd nu zîmbea, ţinea buzele strînse. Ceea ce i se întîmpla arareori, căci era foarte jovial de felul lui. Intensitatea privirii lui directe captiva. Isou dădea impresia unei fiinţe chibzuite, sigure pe sine, datorită bărbiei lui energice, în mod evident, aveam ceva în comun şi, după ce am făcut cunoştinţă, am hoinărit împreună. Aproape zilnic, mi se pare azi. Ceea ce a durat de-a lungul tuturor anilor hîzi ai războiului, pînă la plecarea lui la Paris.

Familia lui venise din provincie, ca şi a mea, din aceleaşi motive. Ca şi mine, aparţinea generaţiei de *Schliemazel,* a fiilor în permanentă revoltă împotriva tatălui. Al lui, un bărbat robust şi coleric, îl bătea măr, înjurîndu-1. Mama îi lua apărarea şi-1 consola. Sora, mai mică decît el, îl venera. O familie iubitoare - poate că şi asta mă atrăsese spre el.

O prietenie extravagantă, fără îndoială, iar cuvîntul abia dacă ajunge pentru a descrie o foarte îndelungată intimitate dintre doi sentimentali neafectuosi. în orice caz, un segment de existenţă împărtăşită. Ea a contat pentru mine mai mult decît orice altă prietenie pînă la douăzeci de ani. Şi astăzi mi *se* pare la fel de surprinzătoare ca şi atunci. Isou mi-a deviat cursul vieţii, iată partea cea mai importantă. La începutul întîlnirii noastre, fiecare căuta doar o ureche gata să-1 asculte, însă, mai presus de toate, căuta să se asculte pe sine. El, ca să explice că e un geniu şi să spună de ce consideră că epoca e propice viitoarelor sale capodopere. Spunea că le consacră zile şi nopţi, pentru a se menţine pe linia de plutire a scrisului şi a lecturii. Era frămîntat de nevoia de a afla dacă este sau nu cel mai mare scriitor de pe faţa pămîntului. într-o zi, spunea că e absolut sigur. A doua zi, ezita şi cerea ajutor şi confirmare. Cît despre mine, aveam nevoie de o ureche complezentă, unde să deversez povestea vieţii pe care o improvizasem în ultimii cinci ani. Sau ideile pe care le aşternusem pe hîrtie. îmi deschideam sufletul pentru prima oară. Luam drept martor un băiat de vîrsta mea, de la care aşteptam simpatie. Din cînd în cînd, Isou se arăta nerăbdător sau perplex, în general, juca însă cartea maturităţii, profitînd de propriul avantaj, cel de a fi trăit dintotdeauna într-o familie foarte unită, căreia îi dedica un adevărat cult.
Străbăteam oraşul în lung şi-n lat, poposeam într-o grădină publică, vorbeam despre cărţi şi idei. Lecturile lui aveau mai puţin caracterul unei aventuri a spiritului, cît al unei cercetări sistematice, o investigare îndărătnică a unor subiecte precise. Total opuse ideilor mele, încă bîjbîitoare şi ludice. Uneori aveam impresia că o făcea pe grozavul cînd vorbea de operele lui. Şi că avea o viziune mai pătrunzătoare decît a mea asupra a ceea ce numea propriul său cabotinaj. însă dacă o spuneam eu, se supăra, în ciuda ataşamentului meu, am fost, în mai multe rînduri, cît pe ce să las baltă această prietenie. Fiecare vedea doar defectele celuilalt. Isou acţiona uneori ca şi cum ar fi fost nebun, dar avea cel puţin curajul de a se expune. Era gestul lui poetic şi aproape că se temea ca nu cumva să fie luat drept băiatul bun care, în fond, şi era. Dacă era să mă iau după reproşurile lui, eram prea prudent, prea cuminte - eu, care mă temeam de violenţa visurilor neîntrerupte ce sălăşluiau în mine. în realitate, el era mai puţin nebun decît îl credeau ceilalţi, iar eu mai nebun decît lăsam să se întrevadă.
într-o zi, a luat caietele care conţineau începutul romanului meu. A urmat o aprigă discuţie despre felul cum scriau autorii Pantheonului meu, Zola şi Tolstoi. Mie mi se păreau admirabili, răscolitori, mai ales în calitatea lor de creatori de universuri şi conştiinţe morale. Credeam în ei aşa cum crezi în profeţii cu care ai vrea să semeni. Am avut un şoc de care-mi amintesc şi azi, cînd Isou a luat în zeflemea marile lor sentimente, judecîndu-i ca pe nişte desueţi incurabili. Apoi a trecut de la demolarea înverşunată a capitolelor mele, la o

disecţie estetică, singura îndeletnicire care conta pentru el. Cuvintele lui m-au tulburat teribil. Criticîndu-mi în acelaşi timp neatenţia faţă de scriitura propriu-zisă. Dîndu-i prietenului meu să citească capitolele din *Marea Roşie,* mă aşteptam să-l aud declarînd cu răceală că nu împărtăşeam aceleaşi idei. Şi că era inutil să ne mai vedem. Spre marea mea surprindere, abia din acel moment chestiunea artei şi a gîndirii a devenit izvorul viu al relaţiei noastre. Avea viziunea lui, eu o aveam pe a mea, însă aveam nevoie unul de celălalt. Cînd am făcut această observaţie cu voce tare, Isou a replicat că el îmi era mie indispensabil.

.

28 octombrie 1978

Atmosfera Bucureştiului se încărca, în valuri succesive, cu o electricitate nesănătoasă. Se insinua bănuiala că faţada noii ordini nu ascundea decît nihilism şi haos politic. Dacă aş vrea să rezum în puţine cuvinte atmosfera, aş folosi doar două: exacţiuni şi asasinate. 0 dictatură? Nici măcar: o anarhie. Mai întîi pentru îmbogăţire, apoi pentru răzbunare şi pentru a le face felul duşmanilor de ieri. 1 se întîmpla lui Isou să se simtă direct ameninţat de aceste semne şi ideea că moartea, din întîmplare sau cu intenţie, l-ar fi putut secera înainte să-şi încheie opera îl îngrozea. Prin spaima lui Isou, o simţeam, palpabilă, pe a mea. Emoţia, frica asta perfidă ne-a legat ani de-a rîndul. Voi reveni asupra ei.

Ce avea să se petreacă acum? Aliată cu germanii, România era *înăuntrul* războiului pe care ei îl propagau în Balcani. Nu era însă *în* război, pentru că nu era atacată, iar trupele ei nu luptau pe nici un front. Existenţa noastră anormal de normală continua. In jur, totul fermenta, creştea şi sporea în violenţă. De o parte, lumea se resemna. De alta, îşi făcea iluzii, sperînd poate să fie salvată înainte să se închidă paranteza straniului armistiţiu. Nimic nu mai depindea de dorinţele şi nici de calculele noastre. Ca şi cum am fi fost nişte buturugi purtate de curent, fără nici o putere asupra forţelor care le împingeau.

La drept vorbind, nu era atît de simplu. Mergeam pe şaisprezece ani, o vîrstă la care viaţa nu stă pe loc. Vîrsta la care tinereţea se opreşte şi începe maturitatea, fără tranziţie. O vîrstă la fel de aureolată de glorie ca şi bătrîneţea. Iţi recunoşti puterea de a ataca zidul care te desparte de secretul vieţii adevărate: cea pe care nu o vei cunoaşte decît o singură dată, înainte de *'a* muri, însă pentru totdeauna. Impotrivindu-mă apatiei şi spaimei crescînde, încercam să profit de timpul care era, pentru noi, măsurat, şi citeam din nou, entuziast şi lacom. Practicam totuşi mai puţin braconajul în pădurea cărţilor şi a hîrtiei tipărite. Pentru prima oară mă lăsam fermecat de autorii francezi contemporani, ale căror romane mi le împrumuta Isou. Şi mă cufundam în lectura broşurilor politice pe care, pînă atunci, le parcursesem la întîmplare.

împreună cu Isou şi cu alţi băieţi cu care făcusem cunoştinţă, trăiam într-o stare de înaltă tensiune cerebrală şi purtam discuţii nesfîrşite. Vom avea oare destul timp? Isou se alarma într-atît, încît, într-o bună zi, mi-a cerut imperativ să nu mă mai întorc la şcoală. El însuşi părăsise liceul. Aş fi făcut oare mai bine dacă 1-aş fi ascultat? Insă el trăia cu părinţii, care tolerau — nu totdeauna, bineînţeles - excesul şi impetuozitatea cu care citea şi scria, în vreme ce, pentru mine, mersul la şcoală era un fel de a-mi cîştiga existenţa, de a-mi cumpăra libertatea dîndu-i înapoi cezarului ce era al cezarului. Da, asta era, şi multe altele încă, menite tăcerii de trecerea timpului.

Frunzele au căzut, cerul a îngheţat. Au venit iarna, frigul, ninsorile puternice. Era ciudat să-ţi spui, în acele momente cînd totul era dat peste cap, că atinseseşi un soi de echilibru, un nou sens al vieţii. Toată evoluţia interioară părea, în lumea aceea, absurdă şi în acelaşi timp logică. Se datora ea oare circumstanţelor, sau faptului că mă îndepărtasem de tata, lăsîndu-1 oarecum să se eclipseze din existenţa mea ? Nu mă mai îngrijoram nevăzîndu-1, chiar dacă formulam în minte diverse presupuneri asupra motivaţiilor lui. Nici una nu era destul de puternică ca să-i justifice abandonul. Tanti Anna era consternată, neştiind cum să dea o înfăţişare cît mai plăcută neplăcutului fapt: „Să fie oare posibil ca, rînd pe rînd, mama, apoi tata, să mă fi părăsit ?", spuneam eu, în glumă, ca să destind atmosfera, într-o zi, pe la sfîrşitul lui decembrie, 1-am zărit în palton de blană, cu o căciulă asortată, foarte bine dispus, în timpul scurtei sale opriri, nu a părut să-mi observe genunchii învineţiţi, paltonul prea subţire pentru frigul acela, un frig de crăpau pietrele. A ascultat ce-i spuneam fără a-mi arăta nici cea mai mică afecţiune, apoi s-a pierdut în mulţime, el lipsit de griji, eu dîrdîind. Ne văd pe amîndoi, în picioare, la intersecţia Căii Văcăreşti, ca şi cum ar fi fost ieri. Cînd am ajuns acasă, frînt de furie şi de neputinţă, i-am povestit totul lui Tanti Anna. Plîngeam în hohote şi repetam: „Nu mai vreau să aud de aşa un tată. Nu mai mi-e tată". M-a ascultat, cu fruntea uşor încreţită şi cu privirea pierdută. Eram, probabil, aşezaţi în jurul mesei. A întors capul încet, s-a ridicat şi s-a îndepărtat. Nu fără să fi făcut această reflecţie ciudată: „Nu ţie, nici tatălui tău, ci bunicului, odihnească-i-se sufletul în pace, i-am făcut promisiunea şi o voi respecta".

Aşa am avut eu pentru întîia oară certitudinea că mă va ţine la ea, orice s-ar întîmpla. După atîtea despărţiri era reconfortant să nu mai trebuiască să-ţi iei rămas-bun. Şi m-a ţinut lîngă ea pînă la sfîrşitul războiului şi chiar şi după aceea. Şapte ani! Cel mai îndelungat răgaz pe care 1-am cunoscut vreodată, în timpul căruia nu m-am mai lăsat consumat de flacăra nebunatică a romanului familial. Vine o vreme pentru orice, viaţa nu este, din păcate, grăbită! Aşa s-a încheiat, pentru mine, anul 1940.

Război si destin

20 noiembrie 1978

Era ora la care mă întorceam de obicei acasă, înainte de a coborî, nu am scăpat ocazia să-mi mai arunc privirea pe notele în dezordine. Revăzînd cu ochii minţii imaginea absentă a celor cu care aici, la Ierusalim, făcusem schimb de nesfîrşite şi familiare întîmplări din vremea războiului - aşa cum faci schimb de cărţi —, din care am relatat cîteva fragmente. De ce tot repetăm şi repetăm aceleaşi poveşti? De ce-am făcut din inocent, din victimă, un ideal situat la antipodul a ceea ce sîntem în mod normal? Aceleaşi evenimente - deportări, căutarea unui adăpost, dispariţia copiilor si a părinţilor — revin în poveştile noastre. Aceleaşi idei se învîrtesc în cerc, sumbre oglinzi ale anilor risipiţi. Credeam că le-am auzit pe toate şi că nici una nu m-ar mai putea lua prin surprindere. Cine a cunoscut limitele extreme ale vieţii trebuie însă să fie pregătit a da piept cu o viaţă dusă pînă *la* extrem.

Jos, am schimbat cîteva cuvinte cu paznicul de noapte al Fundaţiei Van Leer. Un om mai degrabă slab, cu chipul prelung şi tras, cu privirea vioaie, pitită după nişte pleoape grele. Evocînd iarna ce se apropia, mi-a spus că nimic nu se poate compara cu frigul aspru şi cu furtunile de zăpadă din Carpaţi. Pe acelaşi ton banal, i-am răspuns că mie îmi place aerul tonic şi mantia albă de pe munţii româneşti. Paznicul m-a fixat cu nişte ochi inexpresivi, apoi s-a pornit să-mi povestească în româneşte straniul lui destin.

Existenţa lui începuse simplu în Transilvania, într-un sat unde tatăl lui avea o moară. Neputînd să-i preia meseria, tînărul a decis, împreună cu cîţiva buni prieteni, să devină, după ce-şi va fi îndeplinit serviciul militar, jandarm. Le erau asigurate hainele, salariul, masa şi casa. Aveau însuşirile fizice necesare şi simţul disciplinei, indispensabil devotamentului militar. Bun jandarm, paznicul nu cunoscuse, dacă e să mă iau după el, libertatea şi excesele tinereţii decît prin intermediul pasiunilor care nu supără pe nimeni: traiul îndestulat şi iubirile de garnizoană. Mi-a arătat o fotografie, cu el alături de colegi şi de comandant; avea o ţinută semeaţă în uniformă, în 1940 — aşa continuă povestea lui —, au început să-şi facă griji ca legile rasiale să nu-i excludă din jandarmerie, însă comandantul i-a apărat şi au reuşit să se strecoare. După acest prim pas,

în iulie 1941, s-au trezit într-o situaţie ciudată, fiind nevoiţi să însoţească trupele germane şi române în marşul lor împotriva Rusiei. Cu greu mi-i puteam imagina pe jandarmii aceia evrei în mijlocul armatei care deporta sau executa comunităţi întregi. La toate întrebările pe care i le-am pus, omul mi-a răspuns pe un ton aşezat, explicîndu-mi ce-a făcut cît a stat în oraşele distruse. Mi-a descris cum mărşăluiau sub salvele de tun şi în răpăitul mitralierelor care secerau tot, de jur împrejur. Despre ce se întîmpla cînd trupele intrau în cîte un oraş, nu putea spune însă nimic. Jandarmii veneau la urmă, pentru a instaura ordinea în haosul de civili şi militari din mijlocul ruinelor. Avea expresia placidă a unui bătrîn pensionar. Fie remuşcările i se stinseseră, fie i se împietrise inima. N-a scos o vorbă despre ceea ce simţea atunci cînd germanii şi românii asasinau populaţii întregi, măcelărind bărbaţi, femei şi copii evrei. Ca şi cum toate astea nu ar fi avut nici o legătură cu episoadele vieţii lui de soldat. Şi totuşi, văzuse mormane de trupuri, femei şi copii, bătrîni urlînd lîngă casele lor calcinate.

Niciodată nu auzisem pe cineva vorbind cu atîta calm despre ororile trecutului, de aceea am şi insistat: „Şi deportările din Bucovina şi Basarabia, după intrarea trupelor româneşti?". Cred că se aştepta la întrebare pentru că, încă înainte s-o termin, mi-a jurat pe mormîntul părinţilor lui că nu fusese părtaş la ele, nici batalionul şi nici comandantul lui. Şi a început să evoce, ca şi cum şi-ar fi vorbit sieşi, seara de octombrie, parcă, atunci cînd intraseră în Odesa. Cerul era luminos şi, în razele soarelui de toamnă, văzuseră casele prădate din cartierul portului şi cadavrele, cadavrele amestecate cu trupuri care gemeau. Apoi femei şi copii înnebuniţi. Cel mai îngrozitor era sîngele care nu se uscase încă de pe pereţi şi se scurgea în rigole, printre pietrele de pavaj, ca o licoare a vieţilor stinse. „Inimile noastre sîngerau, tot repeta paznicul, şi le-am dat de mîncare celor care scăpaseră." Ca şi cum mîncarea ar fi fost un remediu infailibil pentru toate nenorocirile omeneşti.

De-a lungul celor patru ani de război, îşi urmase drumul lui meschin, înaintînd în grad, şi rămăsese o vreme în Crimeea. însă chiar şi după treizeci de ani omul ăsta deja în vîrstă tot mai ezita să exorcizeze ororile pe care le văzuse şi să-şi incrimineze superiorii altfel decît pe tonul plîngăreţ al compasiunii faţă de sine însuşi : „Nenorocirile nu m-au ocolit". Cel mai extraordinar fiind faptul că nu fusese cruţat de nimic. După război nu a mai găsit pe nimeni din familia lui, care fusese exterminată, în afară de un unchi bătrîn, întors din *lagăr,* lîngă Cluj, chiar la revenirea lui din armată. A preluat moara tatălui său şi a rămas cîţiva ani în sat, unde a devenit chiar o persoană importantă în administraţia comunistă locală, în timp ce vorbea, jandarmul se juca cu fotografia din *război,* pe care o avea tot timpul la el. Venise în Israel rămînînd alături de comunitatea lui care emigrase, ca să nu fie despărţit de ea a doua oară.

M-am strecurat spre uşă, tulburat de istoria extraordinară a unui om care nu era extraordinar, în stradă mi-a venit în minte, ca

o comoţie, versul pe care Paul îl recita pe vremuri, într-o braserie din vîrful insulei Saint-Louis, unde ne întîlneam din cînd în cînd: *JEs kommt ein Mensch aus dem Grabe".*
Tot gîndindu-mă la ea, povestea asta mi-a readus în minte vremurile de demult. Cum o nenorocire nu vine niciodată singură, s-a produs la Bucureşti, în toamna anului 1940, un puternic cutremur de pămînt. Apoi au apărut pe stradă soldaţii germani, în uniformă *feldgrau.* în fine, a urmat teroarea Gărzii de Pier, care a executat, în celule de închisoare, mai bine de şaizeci de personalităţi eminente, aparţinînd istoriei României. Ceea ce nu modifica doar starea de spirit a populaţiei, ci şi aspectul exterior al oraşului. Acesta semăna cînd cu o cazarmă populată de uniforme civile şi militare, cînd cu un stadion, pe care se succedau adunările populare şi ritualurile de celebrare a noului stat. Revăd fotografia celor doi ftihreri ai vremii, generalul Antonescu alături de Horia Sima, şeful Gărzii de Fier, în cămaşa partidului nazist român, adresîndu-se mulţimii de la înălţimea unei estrade şi făcînd salutul roman.
Multe lucuri am uitat, însă nici o zi din iarna lui 1940-1941 nu mi-a ieşit din minte. Tanti Anna era îngrijorată şi ostenită, cu privirea inundată de o tristeţe nedefinită, iar expresia melancolică nu-i mai părăsea chipul. Ar fi trebuit să facem provizii de hrană, de lemne, de haine, ca în celelalte ierni, însă banii se topiseră în zilele acelea de lipsuri şi de sărăcie incipientă - subiect pe care ea îl aborda cu resemnare. Viaţa ei nu era uşoară. Tanti Anna era nevoită să muncească pe brînci pentru nimica toată. Mergea la tîrg şi chiar din casă în casă pentru a-şi vinde marfa şi nu-şi acorda nici o clipă de răgaz. Dar ce nu făcea ea ca să avem un acoperiş deasupra capului şi ca să salveze aparenţele? Cînd o vedeam la capătul puterilor, îi spuneam: „Odihneşte-te, nu uita că ai astm". Tanti Anna făcea un gest obosit cu mîna şi-mi răspundea: „Cînd eram bogată, mergeam la tratament. Oamenii săraci, copleşiţi de treburi şi de griji, nu au timp să-şi vadă de sănătate".
Ca să o ajute, Puiu încerca şi el să-şi cîştige pîinea cum putea, trăind în acelaşi timp o mare iubire, dezaprobată de mama lui. La şcoală, colegii mei şi cu mine ne continuam orele ca şi cum nimic nu s-ar fi întîmplat, conştienţi că se pregătea ceva cu neputinţă de evitat, aşteptat de toată lumea, parcă într-o stare de amorţeală, împinşi de instinctul de conservare propriu oricărei fiinţe vii, care te împiedică să o iei razna şi să înnebuneşti de nelinişte, toţi ne concentram asupra activităţilor zilnice, asupra muncii, a grijilor mărunte, într-un cuvînt, ne salva cotidianul.
în ziua de 20 ianuarie 1941, un soare palid lumina obişnuita agitaţie din case şi de pe străzi. Tocmai reparasem o bielă de maşină şi maistrul m-a felicitat, îmi urmărise lucrul îndeaproape. Revăd atelierul, biela şi uneltele folosite la topirea metalului, pentru că a fost pentru ultima oară. Cînd m-am întors acasă, după ce, ca de obicei, am hoinărit puţin cu colegii, am găsit-o pe Tanti Anna profund neliniştită. Parc-ar fi fost ieri. Nu pot scăpa de imaginea chipului

ei, tras la faţă, livid, ca si cum ar fi fost fardat cu praf. Apoi îi aud vocea. Ce mă îndeamnă ea? Dar ochii ei, măriţi de groază, care fixează fereastra? Vreau să mă scuz pentru că întîrziasem, însă expresia ei alarmată mă opreşte.
Frica n-a venit decît mai tîrziu. Puiu ieşise ca de obicei, ca să spună rugăciunea după tatăl lui decedat. S-a întors aproape imediat, palid si agitat. Mersul lui era cel al unui om care a fost apucat de umeri si ajutat să facă cale-ntoarsă pentru a părăsi o scenă teribilă, înainte de a i se face rău. Pe drumul către sinagoga Malbim, un cerşetor îl oprise şi-1 avertizase: „Nu intraţi, legionarii sînt înăuntru". Puiu n-a aşteptat să i se spună de două ori. Ceea ce 1-a salvat de torturile pe care le-au îndurat cîteva sute de persoane vreme de trei zile încheiate.
Pe măsură ce seara înainta, şi înainta încet, ştirea despre prezenţa în stradă a huliganilor şi a fasciştilor începea să se răspîndească. Toată lumea se străduia să pară calmă, indiferentă si oarecum obiectivă. In acelaşi timp, oamenii plecau în căutarea cuiva, unii a unui fiu sau a unei fiice, alţii a soţului sau a soţiei, şi se încuiau cu toţii în case. Fără să uite să închidă bine uşile şi ferestrele şi să nu lase pe nimeni să intre. „Se va termina rău", se spunea de la o vreme. Descumpăniţi precum copiii în faţa unui eveniment necunoscut, nu le dădea inima ghes să reflecteze la ceea ce se petrecea şi nimeni nu înţelegea nimic. Din superstiţie, evitam să numim în vreun fel evenimentul, pînă cînd cineva a pronunţat fraza fatidică: „A sunat ceasul pogromurilor".
Cuvîntul, pe care nu-1 cunoşteam decît din auzite, a năvălit în spiritele noastre precum foalele fierarului, aţîţînd imaginile mulţimii dezlănţuite, înfuriate. Vocea secolelor răsuna în fiecare dintre noi. O dată cu venirea nopţii, cuvîntul şi-a continuat drumul în capul meu, umplîndu-1 cu relatări din timpul pogromului din Chişinău, despre care auzisem în copilărie, şi cu scene de persecuţie citite în romane, cu ameninţările cu moartea proferate la radio, cu avertismentele familiei Tsudik despre pericolele care ne aşteptau în România ocupată de germani şi, în fine, cu cearta cu tata, înainte de plecarea noastră din Basarabia. Toată noaptea, fiecare imagine aducea după sine o alta, despre zilele acelea nebuneşti, viziuni de coşmar fără de realitate. A doua zi dimineaţa, istovit şi totuşi uşurat, am crezut că voi putea să regăsesc viaţa de fiecare zi. Ca şi cum, o dată cu imaginile, ar fi dispărut şi ceea ce le provocase în ajun. Un soi de armistiţiu în hărţuiala cu timpul.
însă în ziua aceea n-a fost nici un armistiţiu. N-aş fi crezut niciodată că se va da foc pe Calea Văcăreşti, că oamenii vor da buzna în case pentru a-i maltrata pe cei care trăiesc în ele sau pentru a-i răni cu focuri de armă. Deci aşa arăta un pogrom! Frica, frica neputincioasă în faţa violenţei, pe care o vedeai cum devine tot mai greu de stăpînit. Şi dezgustul pentru violenţa laşilor. Atunci s-a produs un fapt care-şi păstrează pînă astăzi întregul mister, în timp ce mă

străduiam să citesc — aşa acţionez eu împotriva anxietăţii -, Tantj Anna mi-a amintit că trebuiau făcute cumpărături. De îndată ce a revenit puţin calmul, a continuat, spunînd că eu, arătînd a român, voi putea coborî în stradă fără prea multe riscuri. Nu am prea mult curaj fizic, iar ideea de a mă afla singur printre oameni necunoscuţi şi ostili, într-o stradă unde se înstăpînise haosul, mă înspăimînta. Dar mi-a venit în ajutor spiritul provocator, la care s-a adăugat curiozitatea. Totuşi greşisem fiind curios. A fost o încercare de neuitat, răvăşitoare. Ceea ce am văzut a tulburat pentru totdeauna viziunea mea asupra oamenilor. Pînă atunci îmi păreau luminoşi, radiind de o prodigioasă creativitate. Degeaba m-aş strădui să regăsesc această imagine, încrederea mea în oameni, cea dintîi, trainică, nu mai este.

Nu mai ţin minte cît timp am rămas pironit pe trotuarul din faţa casei. Văd casa din faţă fără nici o fereastră intactă, cu obloanele spînzurînde. Cobor de-a lungul străzii: la colţ, primul etaj al unei case a fost în întregime devastat. Mi se pare că, de la ferestre, spaima mă priveşte cu tot atîţia ochi. Prăvăliile sînt baricadate cu stîngăcie, în aşteptarea unui nou val de teroare. Sînt puţini trecători în cartierul pustiu. Bulevardul însuşi, aproape gol, oferă spectacolul propriei sărăcii. Mai jos, către Calea Dudeşti, piaţa nu mai este însufleţită.

Deodată, la colţul unei străzi se iveşte un grup de bărbaţi, ţîşnind parcă din pămînt. Mulţimea defilează pe mijlocul bulevardului, în formaţie compactă, fluturînd deasupra capetelor bîte, unii sînt în uniforme. Alte grupuri trec, înainte de a se contopi în viitoarea umerilor şi a capetelor, un adevărat furnicar de chipuri, de bărbaţi maturi, studenţi, muncitori din marile uzine, chiar liceeni în uniforme. Mă uit, încerc să mă ţin deoparte. Aspirat de cortegiu, trebuie însă să înaintez. Nimeni nu pare să orchestreze mişcarea de trupuri care se îngemănează, unii merg, alţii aleargă spre un ţel invizibil, gurile se cască pentru a aclama împreună, pentru a cînta, a huidui. O vreme intonează imnuri fasciste, strigă sloganuri, mereu aceleaşi : „Trăiască Horia Sima *l",* „Moarte evreilor!". Şi zbiară, în cor, obsedantul refren: „Toţi jidanii şi ţiganii ne tot sug, ne sug mereu". Cînd fluviul uman a ajuns în dreptul Căii Moşilor, s-a produs o busculadă. Marşul s-a dereglat şi s-a întrerupt, unii s-au năpustit pentru a se alătura unei alte mulţimi, deja ocupată cu prădatul. Informatori benevoli le arătau jefuitorilor casele şi magazinele evreieşti. Ce spectacol oferea hoarda aceea umană compactă, care se rostogolea! Simţeai că în ea se declanşase o dezordine violentă, şi-ţi spuneai: „începe". Am fost năpădit de furie şi spaimă. A urmat o clipă de şovăială, de care am profitat ca să scap. Puţin mai încolo însă, au început să zboare pietrele, bîtele s-au abătut asupra rarilor trecători, în mijlocul unui vacarm înspăimîntător. Se *auzea* scrîşnetul paşilor pe pietrele de pavaj îngheţate, cei din fîar^o ^« ᵛ- invadînd curţile, lnînri „- —"

foc. Un urlet de încuviinţare însoţea fiecare din aceste acte de vitejie. Simţeam cum urcă în mine ura faţă de miile de indivizi care împroşcau, ca tot atîtea scîntei, violenţa şi distrugerea, în cea dintîi zi a pogromului au fost, se pare, cincispreze morţi şi numeroşi răniţi. Grăbind pasul printr-o cărare ce se deschisese în mulţime, m-am întors acasă după ce am făcut cumpărăturile. Nişte gură-cască, refugiaţi într-un colţ de stradă, mi-au arătat un tînăr care alerga gata să-şi dea sufletul şi care s-a prăbuşit hohotind. Din fericire, farmacia unui român, la parterul casei lui Isou, era deschisă. L-am însoţit pe rănit ca să i se acorde primul ajutor, îmi amintesc, pentru că l-am auzit pe farmacist spunînd: „De ce s-or fi ambalat aşa ? Au luat-o razna cu totul!".

în după-amiaza aceea a trebuit să mă pun din nou pe citit. Nu mă aşteptasem vreodată să văd aşa ceva. Şi totuşi am văzut. Din vacarmul de nedescris, din ruinele în flăcări, dezgropasem un adevăr: cel al unei alte omeniri, al unei omeniri inumane. Care se înfăţişa, fără cel mai mic fard, în petrecerea aceea respingătoare — o petrecere populară, veselă şi crudă. Şi care se potrivea prost cu ceea ce învăţasem eu pînă atunci. Foarte prost, într-o bună zi voi găsi o explicaţie.

Explicaţia pe care Tanti Anna mi-o cerea acum, nemaicontenind să-mi pună întrebări pe un ton iritat şi îngrijorat. Cele văzute mi se întipăriseră sub pleoape, însă nu aveam cuvinte să le descriu. Ea nu înţelegea cum de nici o autoritate şi nici o forţă nu se implicaseră pentru apune capăt jafurilor şi incendiilor. Şi totuşi era uşor de înţeles. Pur şi simplu, muncitorii, studenţii, liceenii şi chiar burghezii aceia fuseseră autorizaţi să alcătuiască bande, pe care informatorii le întărîtau, conducîndu-le la casele şi prăvăliile ce trebuiau jefuite, la persoanele ce trebuiau ridicate şi ucise. Pentru mulţi dintre ei, posibilitatea de a comite nepedepsiţi o crimă avea gustul unei zile de vacanţă. Simplul fapt de a opera o descindere în cartierul nostru echivala cu permisiunea de a se lăsa pradă, fără nici o reţinere, predispoziţiilor naturale.

Nu cred că mulţi dintre noi vor fi dormit noaptea următoare. Furtuni de spaimă şi jale au răscolit mii de suferinţe. Tot răsucind în minte imaginile oribilei serbări, trebuie să fi aţipit în zori. Cînd am ieşit în stradă şi am văzut de jur împrejurul meu urmele distrugerilor, am avut imaginea unei catastrofe în plină desfăşurare. La intersecţia mai multor artere importante ale cartierului, clădirile păreau atinse de suflul unei explozii. Multe aveau zidurile înnegrite. Fumul continua să se prelingă prin ferestrele şi vitrinele *magazinelor*. Iar cohorta borfaşilor îşi continua jafurile, printre trecătorii care mergeau cu capul plecat. Am mers pe urmele unui grup surescitat, care se îndrepta spre Calea Dudeşti şi am ajuns în partea cea mai întinsă şi mai săracă a cartierului, unde locuiau verii noştri, peste măsură de întunecată şi de mizeră în perioada iernii. Oamenii se strecurau pe lîngă ziduri, încercînd să-i evite pe huligani. Puteai crede că auzi bubuitul ciocanelor, urmat de zăngănitul geamurilor

sparte. Mărfuri nedefinite treceau din mînă în mînă, obiectele erau aruncate zgomotos pe jos şi călcate în picioare de jefuitorii dezlănţuiţi, care nu ştiau ce să facă cu ele. Pe fundalul îndepărtat al sloganelor şi cîntecelor lor pline de ură se auzeau bocetele şi vocile înfricoşate ale femeilor şi copiilor din preajmă. Ici şi colo, cîte un trup bătut zăcea pe trotuar, îmi mai amintesc: un bătrîn, aruncat din pragul unei case, peisajul fumegînd, de un cafeniu murdar, extazul întipărit pe chipurile fasciştilor, voioşia obscenă si candidă a mulţimii. Şi oamenii împinşi, îmbrînciţi ca nişte condamnaţi spre o închisoare nevăzută.
îmi venea greu să accept că ceea ce se petrecuse cu alte generaţii trebuia în mod fatal să se petreacă şi cu generaţia noastră. Ca şi cum ar fi fost scris ca un destin, în care nu crezi, să te înghită în cele din urmă. Ca şi cum te-ai privi pe tine însuţi şi pe ceilalţi îndeplinind un străvechi ritual necunoscut. Care nu mai are nimic de-a face cu viaţa ta personală. Nu-1 mai poţi stăpîni: o dată dezlănţuit, degeaba vrei să-1 mai opreşti, nu-1 vei putea împiedica.
Am simţit nevoia în cîteva rînduri să mă îndrept către tinerii aceia care treceau urlînd şi să le spun: „Par român, dar nu sînt". Parc-aş fi vrut să mă purific de asemănarea aceea, pielea şi părul meu închise la culoare amintind de întunecimea umanităţii lor. Teribilă eroare: nu aveam nimic în comun cu ei. Eram însă prea speriat ca să-i provoc într-atît. în drumul meu, dădeam cîte o mînă de ajutor vreunui comerciant care se agita, încercînd să pună la loc o uşă sau o fereastră scoase din ţîţîni şi adunînd de pe jos ce se mai putea salva. Sau întîrziam în preajma vreunui meşteşugar, a cărui dugheană ardea sub propriile-i priviri. Peste tot auzeam vorbindu-se de case incendiate, de familii care trebuiseră să fugă. Sau pe care vecinii lor români, asociaţi în afaceri sau prieteni de pahar, vechi cunoştinţe, îi ascunseseră. Au existat şi din aceştia, bineînţeles, gata să facă gestul simplu de a-şi ajuta aproapele în suferinţă, însă nu destui pentru a opri gloata sau pentru a-i împiedica pe nenumăraţii informatori să-i arate ţintele de atacat. La doi paşi de casa noastră, cele două sinagogi, cele mai frumoase din oraş, fuseseră fără doar şi poate devastate şi interiorul lor transformat în cenuşă. Nu am îndrăznit însă să mă apropii de ele. Sute de persoane au fost prinse acolo ca într-o capcană, au fost ridicate de fascişti încă din prima zi şi nu se mai ştia nimic de ele.
Şi apoi Isou nu dăduse nici un semn de viaţă. A doua zi am urcat la el — sau la nişte vecini? — şi le-am găsit în sufragerie pe mama şi pe sora lui, Clarisa, înlăcrimate. Am înţeles de îndată că nenorocirea pluteşte în aer. Fata, simţindu-se poate uşurată la vederea mea, a avut puterea să-mi spună că Isou nu se întorsese din ajun. M-a lăsat cîteva secunde ca să asimilez ştirea, înainte de a adăuga că tatăl lui îl caută peste tot. Peste tot, adică şi la morgă, am înţeles eu. Cel mai trist lucru în viaţă — am aflat-o în clipa aceea —, cel mai greu de îndurat este să afli că o fiinţă dragă se află în suferinţă.

Să ştii că nu poţi face nimic pentru ea, pentru că nu poţi face nimic nici pentru tine însuţi. I s-ar fi putut întîmpla lui Puiu dacă cerşetorul nu 1-ar fi avertizat. Mi s-ar fi putut întîmpla mie. Cum aşa: să mor? Mi-am repetat cuvîntul de mai multe ori, fără a reuşi să mă conving de realitatea lui.

Sînt evenimente pe care nu le poţi rememora. Uneori mă simt atît de bătrîn, de parcă as fi trăit prea mult. A fost sentimentul care m-a stăpînit în timpul celor trei zile cînd gloata ne-a asediat cartierul, cînd am inspirat aerul morţii şi am devenit prizonieri panicii noastre. Ultima noapte a fost îngrozitoare, se auzeau necontenit schimburile de focuri intense dintre armată şi Garda de Fier, cîteva străzi mai încolo de casa noastră. Cînd s-au terminat, am putut vedea că o mare parte a cartierului era în ruine. Şi am aflat despre atrocităţi care ar fi putut părea de necrezut, dacă unii dintre noi nu le-ar fi fost martori. Mai bine de optzeci de oameni au fost împuşcaţi în pădurea Jilava. Alţii au fost duşi la abatorul din vecinătate, unde au trecut prin toate etapele tăierii animalelor. Apoi trupurile decapitate au fost agăţate de cîrlige cu inscripţia „carne cuşer". Tanti Anna cunoştea foarte bine abatorul acela, unde mergea să cumpere carne, pentru că era mai proaspătă decît în alte părţi.

S-au mai întîmplat apoi atîtea şi atîtea lucruri — o parte le-am văzut, însă mi-e cu neputinţă să le relatez. Căci, aşa cum scria Hannah Arendt, a fost „un pogrom fără egal, prin oroarea lui absolută, printre toate atrocităţile cunoscute". In anumite limite, un pogrom rupe pentru multă vreme legătura dintre nervi şi viaţă. El distruge încrederea într-o existenţă normală şi chiar senzaţia că sălăşluieşti în propriul corp. Degeaba treci mental în revistă ideile despre război şi violenţă, corpul se răzvrăteşte în faţa logicii masacrului, în afara conştiinţei noastre, corpul trăieşte, îşi duce viaţa lui secretă, se apără clipă de clipă, fără ca noi s-o ştim, împotriva fricii de moarte. Comunică cu celelalte corpuri prin semnale misterioase, pentru a se alia împotriva duşmanilor comuni.

Aşadar corpul este cel care m-a avertizat că atrocităţile şi asasinatele sînt semnele vremii iremediabilului. Greaţa care nu m-a părăsit timp de cîteva săptămîni semăna cu un avertisment — într-un anume sens, a fost o binefacere şi am privit-o ca atare. Recent, am citit o *frază* din Fernando Pessoa, care descrie perfect starea mea ori de cîte ori mă gîndesc la pogromul acela: „îmi vine să urlu în gînd. Aş vrea să opresc, să strivesc, să sparg discul acela insuportabil care răsună în mine, străin de mine, călău intangibil". Nu este însă nimic de făcut şi discul nu poate fi oprit. Pentru că partea importantă este mecanismul. Iar mecanismul mă tem că nu se opreşte decît o dată cu viaţa. Ceea ce observ şi în cazul prietenului meu Chiva, care a trecut, la Iaşi, printr-o încercare similară.

Dacă am fost fericit cînd 1-am revăzut pe Isou? Da, inima-mi tresaltă de bucurie în timp ce-1 ascultam vorbind de norocul de a fi scăpat cu viaţă. Fusese arestat, apoi dus la cartierul general al

Gărzii de Fier. Acolo, paznicii îl bătuseră mai întîi gospodăreşte cu bastoanele de cauciuc, vrînd parcă să-1 facă ţăndări. Apoi fusese torturat, pe fundalul predicilor despre faptele reprobabile ale evreilor, care răspîndesc sifilisul, prostituţia, pederastia şi alte flageluri din Egipt. Toate astea în viitoarea vacarmului şi a confuziei generale, printre oameni care alergau încoace şi încolo, zbierînd. A petrecut noaptea împreună cu alţi treizeci de oameni, închişi într-o cămăruţă, convinşi că, dintr-o clipă în alta, vor fi urcaţi într-un camion şi duşi undeva unde vor fi împuşcaţi. Ori de cîte ori se deschidea uşa, Isou îşi închipuia că vin să-1 ia. Abia se mai putea ţine pe picioare cînd, dîndu-şi seama că nu mai este păzit, nici ameninţat de nimeni, s-a trezit laolaltă cu ceilalţi, în mijlocul nopţii, în stradă, aproape gol. Unii ostatici fuseseră duşi nu se ştie unde şi apoi eliberaţi în grabă. Isou povestea şi tot povestea, ca să se liniştească şi ca să-i liniştească pe ai lui. Dar în ochii lui miopi se citea obsesia de a fi fost lovit pînă n-a mai ştiut de el, de a fi fost cufundat în mirosul insuportabil de urină şi de sudoare, umilit de fitecine. Faptul că s-a aflat atît de aproape de moarte a făcut să urce în trupul lui seva unei spaime care nu s-a mai potolit niciodată. Ulterior, chiar şi la Paris, mi-a făcut impresia că stîngăcia lui fizică si dezordinea lui interioară îşi aveau obîrşia în zilele acelea sordide.

A vorbi ore în şir despre inexprimabil ţine de prietenie şi de funambulisru. Aşa că ne-am dedat nestăpîniţi acestei plăceri, ca şi cum toate încercările ne-ar fi adîncit intimitatea, îmi amintesc că, după ce m-am întors acasă şi am stins lumina, mi-a venit să plîng, aşa cuibărit în pat. Mai întîi am văzut trecîndu-mi prin faţa ochilor tinereţea mea, secvenţe din trecut care mă înduioşau. Am încercat apoi să-mi imaginez scene din viaţa mea viitoare: nu-mi apărea nici una. în noaptea aceea, lacrimile, care mi se opreau de obicei la marginea pleoapelor, au început să-mi şiroiască pe faţă, iar gustul lor sărat a avut efectul unui balsam.

Cauzele pogromului trebuie căutate în lupta dintre facţiunile care-şi împărţeau puterea. Hitler a pus mai întîi capăt independenţei României, supunîndu-1 pe regele Carol voinţei lui politice. Apoi a redus teritoriul ţării, amputînd provincii pe care le-a împărţit statelor vecine, în sfîrsit, acum începea s-o ocupe, în ianuarie şi-a trimis *Gauleiter-ul* şi plănuia să înroleze România în războiul pe care-1 pregătea împotriva Rusiei, în cursul acestor conciliabule cu Hitler, generalul Antonescu a primit sprijin împotriva lui Horia Sima şi a apropiaţilor lui. Le-a întins o capcană, lăsîndu-i să se piardă în fanatism şi în violenţă ucigătoare. Pentru a-i înfunda însă şi mai tare, le-a îngăduit să se îmbete de putere şi să se defuleze pe seama noastră. Mai exact să se distreze, în vreme ce el se pregătea, cu aprobarea germanilor, să-i sugrume. Trupele generalului i-au atacat mişeleşte pe sîngeroşii aliaţi şi i-au urmărit cu un calm viclean, înainte de a începe să tragă în ei fără milă. Această scurtă epopee, cîntecul de lebădă al unei ramuri a naziştilor români, care

cîştigaseră cu greu favorurile maselor, a fost o întîmplare izolată. Legionarii credeau că nu mai au a se teme de nimic, că totul le este îngăduit. Pogromul a fost ultimul lor „act de eroism", înainte să dispară în închisorile româneşti şi în lagărele nemţeşti.
Totul s-a petrecut atît de repede, încît ar fi fost greu de spus dacă criza se încheiase sau nu. Te obişnuieşti cu orice, cu ploaia, cu frigul, cu mizeria celorlalţi, cu propria-ţi mizerie. Dar cu asta? îmi revine în minte chipul lui Tanti Anna. Slăbise într-un timp atît de scurt! Ridurile i se adînciseră, iar ochii îmbătrîniţi păreau a spune: „Vedeţi, nu poţi scăpa de propriu-ţi destin". Şi nici n-am scăpat, înainte de a apuca să ne refacem şi să ne oblojim rănile, dictatorul, în sfîrşit singur, a arătat ce-i putea mintea. Nu avea de gînd să ne deporteze, sau nu încă. în schimb, ne condamna la muncă forţată. Aşadar, în mai puţin de două săptămîni de la catastrofă, Puiu a fost trimis într-un lagăr de muncă la Fierbinţi, în *afara* Bucureştiului. Iar eu, prea tînăr încă, am fost repartizat la corvezile de dezăpezire.
22 noiembrie 1978
Din acest moment, destinul îşi schimbă cursul. Către mijlocul secolului - da, al secolului acestuia!—, iată-ne în stradă, de la şase dimineaţa, vreo patruzeci de copii şi adolescenţi, între doisprezece şi şaptesprezece ani. Aşteptăm lîngă obloanele închise. Este ger, frig aprig, cer acoperit de nori, mînaţi de colo-colo de un vînt tăios ca o lamă. Ameţiţi încă de somn, sîntem aşezaţi în rînduri. Un militar trece în revistă hainele, lopeţile şi măturile, în mintea mea, armata însemna marş, cazarmă, uniforme, ofiţeri, război. Dintr-o dată un sergent (presupun) începe să urle ordine şi să rîdă frecîndu-şi mîinile. Se plimbă încolo şi încoace şi, la un moment dat, înţepeneşte în faţa celui dintîi din rînd. Eu. Şi ordonă cu voce tare: „Tu vei fi şeful!". Un fior rece îmi trece pe şina spinării.
Totul s-a petrecut atît de repede! Greu de spus ce începusem eu să bolmojesc, cînd a adăugat: „Fii atent, eşti sub ordinele mele", în clipa următoare, mergeam în tăcere. Am ajuns în stradă, îmi amintesc că fiecăruia i s-a dat o porţiune de pe care trebuia să cureţe zăpada. Cu excepţia mea. Puţină ruşine se amesteca cu surpriza — de fapt, eram terorizat. Nu numai pentru că trebuia să-1 urmez pe subofiţerul acela, ci şi din cauza timidităţii, a faptului că nu eram obişnuit cu mulţimea. Dintotdeauna trăisem singur, sau cu unul sau doi prieteni. Alegerea mea ca şef nu avea nimic de-a face cu forţa fizică, cu îndemînarea sau cu puterea de a îndura — nu aveam nici una din aceste însuşiri. Nu asta a contat în alegerea rolului care-mi revenise, era doar o problemă de înălţime: eram cel mai înalt, deci uşor de reperat în dimineţile acelea livide, cînd eram abia treziţi din somn.
Aşa a început iniţierea mea în anii războiului. Corpul meu a fost cel care a decis, în mare măsură, ce aveam să fiu vreme de patru

ani. De foarte puţin timp 1-am iertat pentru că m-a obligat să mă supun lui şi pentru că a determinat practic evoluţia mea ulterioară, caracterul şi modul meu de a mă comporta cu ceilalţi. Iată de ce vorbesc despre el, o dată mai mult, la persoana a treia. El a fost cel ales, el, care, profitînd de avantajele dimensiunilor sale, mi-a impus propria-i voinţă. La ce bun să pretind contrariul ? Scriindu-mi istoria vieţii nu pot să-1 reduc la tăcere pe actorul principal, corpul.
Ianuarie şi februarie au fost luni de frig intens. Sub cerul de oţel, grupul nostru nu vedea soarele săptămîni de-a rîndul şi ne întrebam dacă nu cumva se sleise. Chiar şi atunci cînd se ivea, lumina lui slabă nu reuşea să ne dezmorţească picioarele şi mîinile. Dacă nu aţi avut o experienţă similară, nu vă puteţi imagina ce înseamnă să te scoli la cinci dimineaţa şi, înarmat cu o mătură sau cu o lopată, să te duci pe o stradă sau într-o piaţă pentru a munci în frig pînă la căderea serii. In mijlocul oamenilor care duc o viaţă normală, învîrtindu-se încoace şi-ncolo, stînd de vorbă sau întîrziind uneori ca să ne privească. Trei săptămîni, opt sau zece ore în şir, am stat să pîndesc cea mai mică slăbiciune a echipei sau sfîrşeala trecătoare a vreunuia dintre băieţi, pe care o muşamalizam lucrînd în locul lui. Am muncit conştiincios, ca şi ceilalţi, cu pasivitatea vegetativă *a* celui forţat să facă ceva fără să ştie de ce şi cum. Dar de îndată ce se încheia ziua de lucru, cînd mă trezeam printre adulţii scrupuloşi şi gravi din tramvaie, mă năpădea teama. Ştiind de unde veneam, ne evitau cu o expresie dezgustată, ca şi cum am fi fost murdari şi urît mirositori. Şi chiar dacă ar fi fost aşa, dispreţul lor ofensator tot nu se justifica, în fiecare seară, cînd intram în cameră, aruncam o privire spre cărţile şi caietele mele. Nu mai aveam însă putere decît pentru somn.
M-am ţinut tare de-a lungul acelor săptămîni. îmi închipuiam că, după terminarea perioadei zăpezilor, vom fi trimişi acolo de unde veniserăm: la şcoală. Acum, cînd mă gîndesc din nou la toate astea, mi se pare stupid. Iar dimineaţa în care doisprezece băieţi, printre care şi eu, am primit ordinul de a ne prezenta la o unitate militară, prima mea reacţie a fost de a drăcui, blestemîndu-mi lipsa de noroc. Aşadar, munca forţată nu se terminase. Era încă noapte cînd am ajuns într-o curte mare, în centrul Bucureştiului. Vreo cincizeci de soldaţi se aflau deja acolo şi un plutonier îi trecea în revistă. Ne-am strecurat la capătul rîndului, în întunericul îngheţat de februarie, îmi amintesc apoi de intrarea şi vocea unui ofiţer fără chip. O voce de fumător înrăit: parcă era o maşină care, din cînd în cînd, începea să hîrîie şi să scrîşnească. Ofiţerul s-a oprit, ne-a privit şi a spus încet, aproape şoptit, adresîndu-se plutonierului: „Ăstia-s muncitorii", înainte de a continua să dea instrucţiuni.
în bezna aceea, am început să fac tot felul de presupuneri. Avea către cincizeci de ani şi era de talie mijlocie. Adus de spate — ai fi zis că era frînt în două - şi de o nervozitate rar întîlnită. Ţigara nu-i părăsea buzele decît atunci cînd o alta venea să-i ia locul. Ridica

fără încetare din umeri, cu ochii aproape totdeauna ţintuiţi în pămînt. Am uitat cum îi era ţinuta, n-am uitat însă de şnurul monoclului său, pe care l-a îndreptat către mine, spunîndu-i plutonierului, cu vocea lui hîrîită : „El va fi şeful muncitorilor". Şi, înainte să se facă nevăzut în birou, a aruncat : „Evreii trebuie să lucreze ca toată lumea. Carnetul de prezenţă li se va elibera la sfîrşitul zilei". Eram în 1941. Ordinul a răsunat ca o ameninţare. Am simţit-o cu atîta intensitate pentru că mă obliga să-mi asum răspunderea unui grup de băieţi necunoscuţi, în efecturea unor sarcini necunoscute.

A fost una din dimineţile de neuitat din viaţa mea. Scena mi-a dansat de nenumărate ori în faţa ochilor. Am simţit o nevoie furioasă de a alerga după ofiţer ca să-i spun că nu mă simt în stare să-mi asum o asemenea responsabilitate. N-am făcut însă nimic. Deja fusesem strigaţi să ne aşezăm în rînd şi să-i urmăm pe soldaţi, care se puseseră în mişcare cu un pas prost cadenţat. Am ajuns la un teren viran, între două străzi. Plutonierul a început să descrie adăposturile antiaeriene cu o asemenea volubilitate, încît aproape că am fost cucerit. Vorbea cu atîta patimă, încît n-am înţeles imediat ce voia să spună, pînă ce a continuat, pe un ton poruncitor : „Fiecare trebuie să sape trei metri cubi pe zi". Nu mi-a trebuit multă vreme ca să înţeleg că era vorba de o cantitate enormă.

Am început la ora şapte fix. Fiecare s-a străduit cît a putut. Nu eram însă obişnuiţi cu munca în forţă : mînuirea cazmalelor pentru săparea tranşeelor, fixarea grinzilor de lemn, străpungerea pămîntului îngheţat, aruncarea pămîntului pe o grămadă din exteriorul tranşeei, toate acestea cereau un efort intens. Primele săptămîni au fost foarte anevoioase. Nu trecea o zi fără ca unul dintre noi să nu se prăbuşească, epuizat. Muşchii ne dureau, mintea ne era înceţoşată, corpul refuza să ne mai asculte. Seara eram atît de mînjiţi de sudoare si de pămînt, încît semănăm cu o bandă de cerşetori tragi-comici. Ne întorceam acasă ruşinaţi, copleşiţi de sentimentul neputinţei şi al slăbiciunii.

Munca pe şantiere — erau vreo două sau trei — înainta foarte lent. Dacă am fi fost mai robuşti, am fi reuşit să le dăm de capăt celor trei metri cubi zilnici. Truda asta era însă peste puterile noastre. Plutonierul mă muştruluia pentru că nu reuşeam să obţin randamentul cerut. Pentru el, noi eram o materie letargică, recalcitrantă, greu de pus în mişcare. Şi soldaţii cîrteau. împotriva acestor tineri de la oraş, a evreilor, asupra cărora îşi descărcau o parte din resentimente. Nu ratau nici cel mai mic prilej de a dărîma încrederea care ne mai rămăsese, prin cîte-o înghiontealâ sau cîte-o batjocură antisemită. Poate că înţelegeau că fusesem trimişi acolo nu pentru a munci, ci pentru a fi pedepsiţi.

în realitate, mă simţeam depăşit de evenimente. Ordinul locotenentului mă luase pe nepregătite, neştiutor cum eram în a comanda sau în a fi comandat. O dată mai mult, înălţimea mă calificase în ochii militarilor pentru funcţia de şef. N-aveam nimic împotrivă

să cred că au dreptate, însă înălţimea mi-a produs dintotdeauna neplăceri si m-a stingherit, fiind cauza zeflemelelor şi a diverselor porecle la şcoală sau pe stradă şi chiar a ostilităţii declarate a băieţilor, care mă ocoleau din acest motiv, într-atît, încît am încercat să o maschez, şi aş fi sfîrşit prin a fi adus de spate, dacă tata şi Tanti Anna nu m-ar fi obligat să stau drept. Nopţi întregi am fost devorat de nelinişte. La munca forţată înălţimea avea să-mi aducă, fără doar şi poate, noi necazuri. Cum s-ar putea ridica la înălţimea unei asemenea responsabilităţi — mă tot întrebam eu -, o fiinţă atît de fricoasă, de timidă, de singuratică, încît să le comande unor băieţi de aceeaşi vîrstă sau să-i apere zi de zi de cei care-i chinuiau? Tanti Anna a pus starea mea de nelinişte pe seama epuizării şi a hranei insuficiente. A făcut, biata de ea, tot ce-i stătea în puteri ca să mă reconforteze.

A venit şi ultima furtună din iarna aceea, îmi amintesc că a doua zi cerul s~a luminat puţin cîte puţin şi zăpada a început să se topească. Am început să muncim înainte de răsăritul soarelui. Zăpada veche de prin gropi semăna cu o întindere de gheaţă înşelătoare, tare la suprafaţă, însă alimentată pe dedesupt de pîrîiaşe nevăzute de apă. De îndată ce crusta de gheaţă s-a spart, a urmat dezastrul: tranşeele s-au transformat într-o mlaştină desfundată, în care nu se mai putea săpa. Plutonierul s-a apropiat şi i-a înjurat pe băieţi cîteva minute în şir, pînă cînd spaima i-a făcut să nu-i mai înţeleagă vorbele. Descurajat de atîta stupiditate, a dat din cap şi a plecat, spunîndu-mi: „Mi-e milă de voi". N-am ratat ocazia de a-i replica: „Nu trebuie să vă fie milă". Apoi am început să reparăm stricăciunile. în noaptea aceea s-a produs şi în mintea mea un fel de dezastru. Un întreg val de emoţii fluctuante si de gînduri vagi a răbufnit. Tot neliniştindu-te pentru tine însuţi şi pentru ceilalţi, începi să simţi că trăieşti cu adevărat. Este nemaipomenit de periculos să te afli într-o astfel de situaţie. Fără speranţa de a vedea că totul va reintra în normal, cînd te vei trezi ca după un vis urît. Nu aveam nici o scăpare: trebuia să mă supun condiţiilor exterioare, deci să mă împac cu înălţimea aceea a mea, care-mi dicta cum trebuie să fiu. M-am străduit cu atît mai mult, cu cît, dacă voiam să supravieţuiesc, nu aveam de ales. După atîţia ani, mă mai întreb încă ce fel de persoană aş fi devenit dacă nu ar fi fost povestea aceea cu şefia. Şi ce s-ar fi întîmplat dacă nu m-aş fi ţinut tare. Fiecare existenţă cuprinde astfel de miracole tăcute, însă, înainte de orice altceva, cîtă tensiune!

A venit şi luna martie, zilele se măreau. Cele dintîi ore ale dimineţii erau îmbibate de o limpezime atît de intensă, încît de pe la ora şase lumina inunda curtea în care ne strîngeam. Locotenentul sosea, abia trezit din somn, nervos ca de obicei, iar privirea lui trecea în revistă batalionul deja aliniat. La urmă, la urmă de tot, venea şi echipa muncitorilor, cu uneltele în mîini. în sfîrşit, ne vedea si pe noi. Altminteri de ce ar fi avut aerul acela surprins si

amuzat, de parcă ar fi dat cu ochii de un spectacol neaşteptat? îl descopeream la rîndul meu: mergea pe cincizeci de ani, grizonant, cu tenul măsliniu. Un chip frumos — cu pomeţii ieşiţi în afară, cu nasul subţire, inteligent, mobil -, însă adesea frămîntat de spasme. Ochi albaştri, opaci, vii ca de pasăre. Un petrecăreţ! Ţi-1 puteai imagina în smoching, pe parchetul unui cabaret, dansînd charleston ca un personaj de-al lui Fitzgerald, bucurîndu-se de o a doua tinereţe, în uniformă părea deghizat, iar mersul lui milităros avea ceva nefiresc. De altfel, nici nu era ofiţer de carieră, ci rezervist, şi încă unul fără doar şi poate bogat. Caracteristic pentru el era numele lui grecesc, Hristodulo, ale cărui litere le-am tot citit şi recitit, aşa cum ghiceşti în zaţul de cafea, ca să descifrezi un semn.
Sufla un vînt primăvăratic. Ochii mi se obişnuiau cu lumina zilei pe care nu o mai văzuseră, ca să spun aşa, de două luni. Fără să ştiu prea bine de ce, îl examinam pe locotenent, care venea acum mai des pe şantier. Şi mi-am dat seama că această corvoadă, care-1 obliga să părăsească, în fiecare dimineaţă, un pat moale şi o casă confortabilă, îl plictisea de moarte. De aceea şi lăsa totul în seama plutonierului. Care, dimpotrivă, era încîntat că fusese trimis la această unitate şi că i se încredinţase comanda. Construirea adăposturilor antiaeriene din capitală era mai puţin constrîngătoare pentru el şi pentru soldaţi decît marşurile lungi, exerciţiile interminabile şi inspecţiile inopinate de pe un teren de manevre. Cine ar vrea să fie mutat în altă parte, sub ordinele unui ofiţer mai zelos? Cînd îmi amintesc astăzi de felul în care i-am perceput în primăvara aceea, mi se pare absurd că fusesem atît de înspăimântat întreaga iarnă. Prima dată cînd am îndrăznit să intru, fără a fi fost convocat, în biroul locotenentului, mi s-a părut că n-am mai văzut nicicînd o fiinţă mai fragilă. Aşezat pe un scaun, adus de spate, cu monoclul spînzurîndu-i pe piept, era imposibil să stabileşti vreun contact vizual cu el, într-atît de absentă si plictisită îi era privirea. La vîrsta pe care o aveam eu pe atunci, încă nu prea ştiam ce înseamnă vîrsta. Dîndu-şi seama de prezenţa mea, s-a ridicat, surprins că este deranjat, şi m-a privit fix, fără să scoată o vorbă, în dimineaţa aceea, hotărîsem să mă eliberez de tot ce mă muncea de săptămîni în şir. în loc să mă ascund după cuvinte, am pornit în grabă a-i explica ce eram noi: nişte adolescenţi începători într-ale meseriei. Oricît ne-am fi străduit, să săpăm trei metri cubi pe zi era peste puterile noastre. Ciudată elocinţă pusese stăpînire pe mine în prezenţa lui! Cu cît vorbeam mai mult însă, cu atît aveam impresia că nu sînt decît un copil mare. Poate că el îmi amintea de singurii adulţi de la care cerusem vreodată ceva: tata şi învăţătorul din Cahul. în fond, mă simţeam în siguranţă în prezenţa lui, tocmai pentru că-1 asimilam unuia sau celuilalt. Privirea lui venea către mine de foarte departe şi, fără să-mi dau seama, am adoptat tonul emoţional pe care-1 foloseam în prezenţa tatei sau a învăţătorului, un ton revendicativ şi obedient în acelaşi timp. Aşa îmi amintesc eu de scena aceasta.

Locotenentul a făcut o strîmbătură încurcată. Răsucindu-şi monoclul între degete şi declarînd că evreii nu sînt niciodată mulţumiţi, m-a întrebat ce vreau. Luat pe nepregătite, i-am răspuns că, de vreme ce-mi încredinţase şefia echipei de lucrători, trebuie să o si pot exercita, pentru a evita fricţiunile pe şantier. Şi, în primul rînd, să fixez propria noastră normă de randament, ţinînd cont de faptul că ne vom strădui cît mai bine. L-am asigurat că nimeni nu va încerca să se sustragă. Cu o voce hîrîită, ca şi cum cuvintele i-ar fi fost scoase cu cleştele din gură, locotenentul mi-a amintit că ne aflam sub autoritatea armatei. A fost tot ce am putut obţine în chip de răspuns. Peste cîteva zile, într-una din vizitele lui pe şantier, mi-a dat satisfacţie. Puţin după aceea a acceptat să semneze carnetele de prezenţă şi să mi le încredinţeze ca să le împart eu la sfîrşitul zilei. Echipa noastră devenea astfel aproape autonomă. Pentru mine această victorie a fost egală cu victoria de la Austerlitz!

Respiram mai în voie, iar coeziunea grupului nostru s-a îmbunătăţit, în fiecare dimineaţă mă duceam să raportez despre ce am făcut în ziua anterioară, să dau carnetele la semnat şi rămîneam chiar să stau de vorbă cu locotenentul şi cu plutonierul. Fără să-mi imaginez că asta ar fi putut deveni, cu vremea, cadrul şi ritualul existenţelor noastre - pînă la sfîrşitul perioadei de muncă forţată. Furtuna se potolise, lăsîndu-mi în inimă zdrenţe de nori. Aşa a arătat viaţa mea de-a lungul săptămînilor şi lunilor următoare: mă sculam în zori, plecam în grabă, urmau apoi lungile zile de pe şantier, pentru a face ca acordurile stabilite să fie respectate. După-amiaza mă întorceam acasă. Eram prea absorbit ca să iau vreo distanţă faţă de mine însumi şi să mă gîndesc la viitor. Viitorul era un timp pe care nu-l mai conjugam, în fiecare seară, după cină, singura mea dorinţă era să mă prăbuşesc în pat şi să dorm. Chiar dacă băieţii aveau încredere în mine, munca rămînea istovitoare. Isou şi-a exprimat dorinţa să intre în echipa noastră, iar tatăl lui a reuşit să-l transfere, dînd mită. Trecuse o vreme de la pogrom. Deveniserăm lucizi, înţelegeam mai bine că interesul nostru este să ne menţinem verticalitatea şi să ne golim sufletul de spaime.

2 decembrie 1978

Era în martie 1941. După pogrom ne-am mutat într-un alt apartament, pe strada Sfînta Vineri — strada Vinerei sfinte! -, mai modest şi mai aproape de centru. Ca să facem economie, desigur, dar şi pentru a părăsi un loc care nu ne adusese noroc. Fiind numai eu şi mătuşa, am putut să am o cameră a mea, care-mi lipsise pînă atunci, în acea vreme era un lux să ai propria ta cameră şi tot modul meu de viaţă s-a schimbat. O sumedenie de evenimente se petreceau sau se pregăteau. Nu le sesizam însă în ansamblul lor şi nu ţineam seama de ele. Oricum ar fi stat lucrurile, munca forţată ne cufundase într-o disperare materială şi morală, în cîteva luni, mii de tineri şi-au

pierdut tinereţea. Chipurile lor nu mai purtau nici o urmă de copilărie. Deveniseră grave, de parcă un adevăr de nesuportat ar fi trecut peste ele. Totul anunţa o altă viaţă, însă cum să te pregăteşti pentru ea, de vreme ce nu ştiai ce altceva ar fi cuprins, dacă nu o disperare şi mai mare? Cînd vorbeam despre toate astea cu Tanti Anna, al cărei fiu era departe, la muncă forţată, ochii ei adînciţi în orbite deveneau imaginea vie a consternării şi a tristeţii.

Şi astăzi încă, roşeaţa stingherelii mi se întinde pe frunte cînd îmi amintesc că, în acel deşert al speranţei, munca forţată devenise un refugiu, încercam sentimentul că nu mă aflu nicăieri şi că sînt un nimeni — iar faptul mă liniştea. La sfîrşitul lui martie au fost promulgate noi legi rasiale: nu le-am dat nici o atenţie, în orice caz, mai puţină decît locotenentul, care le comenta cu plutonierul într-o atmosferă de veselă cordialitate. Eram însă contrariat că adopta un ton vulgar ca să pară popular şi să-şi afişeze fidelitatea militară faţă de regim. Curajul le vine unora mai lesne decît altora. Laşitatea sălăşluieşte însă în toţi. Oare şi în el ? Mi-era teamă ca ofiţerul care făcuse dovadă de toleranţă în nenumărate circumstanţe să nu cedeze în faţa antisemitului zelos care sălăşuia în el. De altfel, în tensiunea mea nervoasă, simţeam nevoia să-l fac să afle, şi prin urmare i-am şi spus, cum văd eu situaţia noastră. N-am uitat nici pînă azi replica lui: „Nu se poate face nimic pentru voi, evreii. Răul vă urmăreşte de prea multă vreme. V-aţi păstrat însă ambiţia grandorii pe care noi, grecii, am pierdut-o de tot".

Mai tîrziu am înţeles că nu ar fi trebuit să mă neliniştesc. Era absorbit de cu totul altceva şi ne lăsa să ne obişnuim singuri cu noile condiţii, cu mizeria noastră. Băieţii din echipă au intuit probabil acest lucru, pentru că, prin mici semne, mă înconjurau cu încrederea şi chiar cu afecţiunea lor. Ceea ce îmi vindeca timiditatea excesivă şi-mi alunga temerile exagerate. S-a dovedit treptat că sînt mai îndemînatic decît credeam. Cum reuşisem, habar n-am. Cu timpul mi-am dat seama că există în mine un soi de răbdare, care nu este altceva decît o formă de curaj şi de sinceritate. Există pericolul să renunţi în primul rînd la ea. După această dintîi cedare, toate celelalte vin de la sine.

Acasă, necazurile se înmulţeau. Venit într-o scurtă permisie, Puiu s-a hotărît să nu se mai întoarcă în lagărul de muncă din provincie. Arestat şi condamnat la trei luni de detenţie, vărul meu a fost trimis în sinistra închisoare Jilava. Drept hrană, primea la prînz şi seara cîte o gamelă de apă colorată, cu nişte pîine muiată înăuntru. Noaptea era devorat de păduchi, înfometaţi, el şi tovarăşii lui, mîncau cartofi cruzi. Logodnica lui şi Tanti Anna îl vizitau ca să-i ducă nişte pachete modeste. Cînd a ieşit de acolo, era bolnav. Abia s-a însănătoşit, cînd a fost din nou trimis la muncă forţată, însă de astă dată în Bucureşti, îmi amintesc că Tanti Anna era atît de uşurată, încît aproape că părea veselă, sănătatea lui Puiu fiind grija întregii ei vieţi.

în primăvara aceea eram obosit de mine însumi. Obosit să mă tot gîndesc la înălţimea mea şi la rambleurile de pămînt, obosit de lipsa lecturii. într-un anume sens, este prea uşor să te laşi abrutizat de zilele nesfîrşite de muncă istovitoare. Sfîrşeşti prin a înceta să te mai revolţi, să te mai interesezi de macrocosmos, tot răsucind pe-o parte şi pe alta aceleaşi idei, într-un microcosmos strîmt. Aveam nevoie de un grăunte de certitudine şi de puritate. Din fericire, mi-a căzut în mînă Kabbala sau o carte despre Kabbala. Imbătîndu-mă cu textul acesta minunat, din care părea să se degaje un suflu arzător, aveam impresia că alunec de-a lungul spiralei cuvintelor sale magice şi a imaginilor sale enigmatice. Raze de gînduri scormoneau printre pagini, ca şi cum ar fi încercat să mă transporte într-un alt univers, a cărui existenţă nu depindea decît de mine. Ciudate cărţi, cele în care simţi defilarea, dincolo de frumuseţile textului, a unor misterioase lumini şi a unor formule inexplicabile. Dacă nu cumva îmi lipsea pacea sufletească, răbdarea de a mă interesa mai îndeaproape de experienţa puternică şi autentică, pentru a-i descifra tainele.
Aşa a început luna iunie. La Bucureşti, zilele se scurgeau încet. Informaţiile veneau una după alta: ce se petrecea în Iugoslavia ocupată de germani, zvonuri ciudate despre soldaţii trimişi la frontiere. La acea dată, tot oraşul se pregătea de vară. De atîtea luni de cînd tot dura aşteptarea, lumea pierduse sentimentul acţiunii şi al evenimentului. Brusc, la sfîrşitul unei după-amieze cînd eram. cufundat în lectura Kabbalei, s-a răspîndit ştirea că armata română primise ordinul de a trece Prutul alături de armata germană pentru a elibera Basarabia şi Bucovina. Surpriza a fost totală, nimeni nu se aştepta să intrăm în război. Nici că în ziua aceea însorită avea să se producă o întorsătură decisivă, de vreme ce armatele noastre atacau Rusia sovietică. Nimic nu se poate compara cu trecerea de la pace la război: de acum înainte, omul ştie că nu-şi mai aparţine, că a devenit un simplu atom în vîrtejul care îl va trage după sine. Sîngele zvîcneşte în tîmple, timpul încremeneşte şi lumea se clatină. Mă simţeam golit în vreme ce, cu urechea lipită de radio, urmăream înaintarea armatei care călcase deja pe celălalt mal al Prutului, pe pămîntul atît de iubit de mine.
Larma discursurilor patriotice se umfla şi scădea, ca să se umfle din nou şi iar să scadă, în cadenţa muzicii militare. De la un capăt la altul, discursurile, cu fiece accent al lor, inspirau spaima: războiul! Iar mulţimea - tot lipită de radio — părea surescitată şi, însetată fiind de acte răsunătoare, nu-şi dorea decît bătălii şi victorii. Totul se schimbase dintr-o dată: aspectul, tonul; nu mai ştiai ce să crezi si, în primul rînd, cum să reacţionezi. De unde, poate, şi calmul uluit pe care-l puteai resimţi. O enormă crevasă se căsca dedesubtul existenţei. Şi nimeni nu putea spune cînd urma să revedem lumina. în zilele următoare au domnit exaltarea şi euforia, în urma strategilor improvizaţi, trupele se îndreptau spre Nistru şi, în cîteva săptămîni, aveau să recucerească provinciile româneşti. Războiul

avea să se încheie printr-o victorie-fulger. Simţeam o tresărire de patriotism, rapid reprimată de o mult mai puternică nelinişte: ce se va întîmpla cu familia noastră şi cu prietenii rămaşi acolo, pradă răzbunării germanilor? Ziarele erau sărace în informaţii. Nimic nu lăsa să se bănuiască violenţele, dramele, însă confuzia voită dintre evrei şi comunişti, despre care se putea citi şi auzi peste tot, ne înfrigura gîndurile mute. Ne obişnuisem cu această confuzie, dar în zadar: dat fiind războiul, a fi evreu avea de-a face *de* acum înainte cu înalta trădare.

Războiul îmi plăcea pe zi ce trecea tot mai puţin. Devenea limpede că el avea să continue dincolo de provinciile româneşti, pînă la cucerirea Rusiei. Am petrecut multe seri rescriind în minte *Război şi pace* de Tolstoi. Destinul inegal al ruşilor i-a făcut adesea să se rătăcească în istorie, nu însă şi în geografie. Atribuindu-i lui Stalin rolul lui Kutuzov, mi 1-am închipuit retrăgîndu-şi trupele pînă la Ural, de unde s-ar fi întors peste doi ani, victorioase asupra unui Hitler în derută. Se făcuse o linişte stranie, în vreme ce Armata Roşie aluneca pe panta înfrîngerilor. Eram însă înclinat să-i acord mult credit, astupîndu-mi urechile, să nu aud nimic din ceea ce 1-ar fi putut tulbura.

Aş fi continuat aşa, dacă zvonurile despre pogromul de la sfîrşitul lui iunie 1941, din însîngeratul oraş Iaşi, nu s-ar fi transformat în certitudine. Nici o altă oroare a acestui război nu a fost mai gratuită, mai brutală, în vreme ce coloanele de soldaţi alungau trupele ruseşti de pe malurile Prutului, pe străzile marelui oraş moldav se declanşa, la ordinul dictatorului Antonescu, vînătoarea de oameni. Au fost jefuite case, au fost executaţi oamenii în curtea comisariatelor de poliţie; alţii, îngrămădiţi în trenuri pentru o călătorie fără ţintă, au murit de sete, sufocaţi de căldură. Am aflat apoi că acel carnaval al sîngelui a fost orchestrat de armată şi susţinut de populaţia care o aclama în extaz, participînd la vînătoare. Cifra care era vehiculată, mai multe mii de morţi, m-a îngheţat, făcîndu-mi, fizic, rău. Ca şi următoarea ştire, citită în ziare: cîteva sute de evrei comunişti fuseseră executaţi la Iaşi, pentru că adăpostiseră spioni sovietici şi uciseseră soldaţi români. Genul de minciuni oficiale, pe care le recunoşti ca atare, consultîndu-ţi inima pentru a citi acolo adevărul — căci în vremi de restrişte, acolo este el de găsit.

Tot ce-am presimţit mi-a fost ulterior confirmat de prietenul meu Chiva, care a trăit zile de groază la Iaşi. Şi, ceea ce este şi mai rău, în fiecare an, la sfîrşitul lui iunie, el comemorează amintirea lor printr-un acces de melancolie sau printr-o boală. Foarte recent, făcînd însemnările de faţă, am avut curajul să citesc *Kaput.* Curzio Malaparte, pe vremea aceea corespondent de război italian şi martor ocular, istoriseşte despre acele zile. împrumut cîteva fraze din textul lui: „Evrei, urmăriţi de soldaţi şi de locuitorii turbaţi, înarmaţi cu cuţite şi răngi, alergau pe străzi; grupuri de poliţişti spărgeau uşile caselor cu patul puştilor; ferestrele se deschideau brusc şi femei înnebunite, în cămaşă de noapte, apăreau, urlînd, ridicînd mîinile

spre cer; unele se aruncau pe geam şi capul li se izbea de asfalt cu un zgomot surd. Escadroanele de soldaţi aruncau grenade de mînă în beciurile unde mulţi îşi căutaseră în van salvarea... Acolo unde masacrul fusese mai sălbatic, piciorul îţi aluneca în sînge; peste tot, tributul isteric şi feroce al pogromului umplea casele şi străzile de focuri de armă, de plînsete, de ţipete îngrozitoare şi de rîsete crude".
Războiul împotriva Rusiei a început, astfel, printr-un război împotriva evreilor. Iar pogromul de la Iaşi a fost cea dintîi victorie a armatei româneşti şi singura care să nu fi fost plătită, anulată de o înfrîngere ulterioară. Nu un ofiţer subaltern, ci însuşi şeful armatelor, mareşalul Antonescu în persoană, 1-a ordonat. In mai multe rînduri, m-am străduit, ca un exerciţiu moral, să înţeleg de ce procedase astfel. Omul provenea din adîncurile obscure ale armatei, din solitudinea politică, era îmbătat nu numai de aşa-zisa lui misiune, dar şi de însăşi grandoarea poziţiei pe care o ocupa. Strălucirea ei îl orbea. Nu era de mirare, deci, că a încercat să-i măgulească pe germani şi să le arate că ramura militară a naţional-socialismului putea urma pilda ramurii politice de la Bucureşti, într-o formă şi mai eficientă încă. Şi că Hitler avusese dreptate să-1 prefere lui Horia Sima pentru a mobiliza poporul în vederea ţelului comun. Doar dacă nu cumva pe fondul arhaic, inconştient, al naturii sale nu se va fi ivit figura cruciatului, războiul împotriva ruşilor transfigurîndu-se în cruciadă antievreiască si antibolşevică. Şi, precum cruciaţii din Evul Mediu, înainte de a porni la eliberarea Pămîntului Sfînt aflat în mîinile necredincioşilor, începea şi el prin jefuirea şi masacrarea evreilor, fascinat de imaginea unui crepuscul orbitor, însîngerat. Acest motiv arhaic nu avea nimic neverosimil.
în al doilea rînd, cunoştea natura umană. Şi dacă toţi oamenii politici, inclusiv cei din opoziţie, 1-au urmat pînă pe malurile Nistrului, la frontiera României Mari, din acest moment ei ar fi putut să i se împotrivească, însă Antonescu se angajase fără nici o rezervă alături de Hitler şi Mussolini. Declarase că fidelitatea lui „nu era o atitudine politică, ci o stare de conştiinţă". Aşadar, poate pentru că el cunoştea natura umană în general, s-a gîndit că avea la mînă armata şi partidele şi că, făcîndu-le părtaşe la o crimă, le împiedica să-i retragă sprijinul. Pogromul de la Iaşi şi altele care au fost consecinţa lui logică îi legau de mîini şi de picioare pe toţi şi înlesneau unitatea de acţiune într-un război care avea să dureze mai bine de trei ani şi avea să facă mai mult de o jumătate de milion de morţi printre troieni de zăpadă din stepa rusă. Cît despre noi, avertismentul pe care ni-1 adresase generalul cînd ordonase pogromul de la Iaşi era clar: „Eu sînt stăpînul si nu care cumva să credeţi că, o dată dispărută Garda de Fier, aţi ieşit la liman din povestea nazistă". Astfel, cel slab a rămas pe mîinile unuia si slab, şi laş. Dar gata cu acest subiect.
Temerile mele au căpătat o întorsătură bizară. Mi s-a insinuat în minte o obsesie: sîntem la discreţia soldaţilor şi, într-o zi sau alta, violenţa va izbucni pe şantier. Pîndeam semnele şi incidentele

cele mai banale. Prin urmare, am cerut echipei să facă eforturi şi mai susţinute, să bage de seamă la tot ce făcea şi spunea fiecare. Doar la sfîrşitul zilei de muncă, la împărţirea carnetelor de prezenţă mă simţeam uşurat şi în siguranţă... pînă a doua zi. Locotenentul, cu care încercam să ţin tot timpul legătura, nu părea să-mi observe neliniştea. Nu era genul lui să se intereseze de stările sufleteşti ale celorlalţi, în fiecare dimineaţă se îndrepta către biroul lui, cu acelaşi pas grăbit şi nervos, pentru a rezolva problemele curente, într-una din acele dimineţi, am îndrăznit să fac o aluzie la gîndurile care mă obsedau. Undeva, în forul lui interior, ştia. Fulgerul strălucitor din străfundul ochiului de care era fixat monoclul si înţepeneala maxilarelor i-au anticipat reacţia: „De ce vine să-mi plîngă pe umăr ?". Am fost cu atît mai mirat cînd, cîteva zile mai tîrziu, mi-a aruncat, după ce semnase carnetele de prezenţă: „Toţi avem, fixate dinainte, propriile întîlniri cu viaţa". Să fi fost un răspuns la neliniştile mele?
Se întîmplaseră atîtea - pogromul, începutul războiului, munca forţată —, încît nu mă mai gîndeam la Kappa. Aproape că uitasem de înţelegerea noastră din Basarabia, cînd la sfîrşitul lui iulie sau la începutul lui august m-a căutat şi mi-a spus acelaşi lucru, că Partidul Comunist are nevoie de un nou avînt în timpul războiului. Era momentul. Se comporta ca unul care ştie multe, care este stăpîn pe propriile intenţii şi sentimente. Un foc de pistol tras pe lîngă tîmpla lui nu 1-ar fi făcut nici măcar să clipească. Cum nu avea încredere decît în el însuşi, nu se temea nici pentru propria-i viaţă, nici pentru capacitatea sa de a rezista la o lovitură grea. Kappa era convins că-i aşteptam instrucţiunile. De aceea a şi părut surprins cînd i-am cerut să-mi spună de ce se retrăgea Armata Roşie şi să-mi explice cele ce se publicau despre Partidul Comunist. Ochii i-au rămas ficşi şi nu s-a schimbat deloc la faţă. Răspunsul său a fost că toată lumea trebuie acum să-şi facă datoria, în loc să-şi piardă vremea cu defectele partidului. Şi nu s-a schimbat deloc la faţă nici cînd i-am povestit cele petrecute de la întîlnirea noastră din Basarabia sau cînd 1-am întrebat despre Esther şi despre familia Tsudik. Pentru el, tot ce se întîmpla trebuia pus pe seama fasciştilor şi s-a abţinut de la cel mai mic comentariu personal. Mă privea cu zîmbetul liniştit al celui care refuză să se înduioşeze de ceea ce nu poate fi evitat. Aveam să reîntîlnesc de multe ori acest limbaj sec şi această atitudine lipsită de flacără, la comuniştii pur sînge.
A venit şi vremea lui Nemesis. Nu-mi amintesc cum şi de ce am ajuns într-o seară la colegul meu de liceu Crăciun, lîngă Bragadiru, fabrica de bere pe de un deal al Bucureştiului, aproape de Patriarhie, unde colegul meu locuia cu mama lui văduvă. Vederea acestei femei demne, discrete şi modest îmbrăcate mă impresiona de fiecare dată. între ea şi fiul ei exista o înţelegere tacită, o dragoste care nu se exprima, dar se putea ghici din cel mai neînsemnat gest. Din bufetul de stejar sculptat cu flori a luat nişte păhăruţe şi ne-a servit cu o băutură alcoolică răcoritoare. Ori de cîte ori m-am gîndit ulterior la

Crăciun, am revăzut sufrageria aceea şi pe mama lui dreaptă şi tăcută, retrăgîndu-se, pentru că ştia că acolo avea loc o întrunire. Să aderi la Partidul Comunist nu era, ca azi, o decizie oarecare. Gestul punea în pericol nu numai pe cel care-1 făcea, dar şi pe toţi ai lui. Partidul număra abia cîteva sute de membri. Liderii lui erau în închisoare, în interiorul partidului, muncitorii români reprezentau de altfel o minoritate infimă. Iar pentru Crăciun, pericolul era cu atît mai mare, cu cît propriul său mediu 1-ar fi renegat în caz că s-ar fi întîmplat vreo nenorocire. Nu ne-am gîndit însă defel la aşa ceva cînd Kappa ne-a informat că aveam să alcătuim, împreună cu o tînără şi cu un alt băiat, o celulă. Ne-a explicat cum să procedăm pentru ca întrunirile noastre să rămînă secrete, iar activităţile clandestine. Nu trebuia să încercăm să aflăm identitatea altor colegi sau a cunoştinţelor noastre întîmplătoare.

Am participat, nu fără temeri, la viaţa celulei noastre. Am uitam care erau instrucţiunile pe care le primeam şi cui transmiteam rezultatele acţiunilor noastre. Poate lui Crăciun? Niciodată nu era mai fericit decît atunci cînd era însărcinat cu vreo misiune delicată şi de încredere. Situaţia noastră prezenta numeroase pericole, în vreme ce orice activitate politică părea inutilă într-o ţară supusă şi uşor de manevrat. Fără îndoială că trebuie să mă fi gîndit că, mai devreme sau mai tîrziu, voi avea de trecut şi prin încercări mai grele. Faptul că acceptasem de bună voie riscul mă făcea să mă simt întru cîtva mai demn, dădea un sens la ceea ce, altminteri, semăna prea mult cu fatalitatea. Nu voi întîrzia mai mult nici asupra vieţii clandestine a celulei, nici asupra activităţilor noastre. Nu am îndeplinit decît ceea ce ni se cerea să facem, fără excese sau eroisme. Sinceritatea: este singura calitate pe care o revendic pentru celula noastră, de la început pînă la sfîrşit. Trebuie sinceritate ca să îndeplineşti o acţiune pe care nu ai decis-o niciodată tu însuţi, ca să ai încredere în capacitatea partidului de a cîntări pericolele la care te expunea. Splendoarea cauzei, teroarea efectelor, iată opţiunea cu care puteai fi confruntat, însă nu-mi revenea mie să aleg, căci aceleaşi efecte s-ar fi putut obţine în mii de alte feluri. Pericolele? Pe atunci, nu mă gîndeam la ele. Nici măcar la nenorocirile pe care le-aş fi putut aduce în viaţa lui tanti Anna şi a lui Puiu. Abia după război am încercat o spaimă retrospectivă. Şi am fost uluit de propria-mi inconştienţă. Şi azi încă mă mir că atîtea evenimente din existenţa noastră personală se desfăşoară cu atîta discreţie, luînd naştere din atît de puţină reflecţie. Zilele sfîşitului de vară erau frumoase, blînde, serile aveau o prospeţime plăcută. Puţin cîte puţin, grijile muncii de pe şantier scădeau. Nu dintr-o dată, nici pe de-a-ntregul, dar mă frămîntam mai puţin.

5 decembrie 1978
Toamna a fost caldă şi umedă. Nu uitam, nici vorbă, că războiul continuă, cu ororile şi sălbăticiile lui. Armata Roşie pierdea oraşe unul după altul şi nimeni nu îndrăznea să se gîndească cum se vor termina toate astea. Fiecare fluviu spre care se retrăgeau trupele mareşalului Budionîi, eroul mustăcios al revoluţiei, aflat în fruntea cavaleriei cazace şi tătare, trebuia să fie şi ultimul, însă după Nistru a urmat Bugul, apoi Niprul şi, în fine, Donul, iar speranţa într-o tresărire a Armatei Roşii se subţia. Simţeam fiecare din aceste înfrîngeri ca fiind a mea sau a noastră, şi-mi era cu neputinţă s-o interpretez ca pe un simplu fapt al hazardului. Teama îmi dădea bătăi de inimă şi-mi apăsa plămînii cînd aflam că trupele germane şi române înaintau, prinzînd teritoriul rus ca într-un cleşte, în octombrie, Odesa, leagănul familiei mele, a căzut, în vastul teritoriu prin care înaintau armatele beligerante, devenit albie fluvială, nu mai era loc pentru revoluţie. Viziunea era cea a unei lumi de dinainte de 1917. în acele clipe, nimic din acest război nu mi s-a mai părut real. Eram cu totul singur, în straniul peisaj al unei memorii pe care nu o puteam împărţi nici cu Puiu, nici cu Isou si nici măcar cu tata. Pe el îl vedeam prea puţin, îmi lipsea. Nu înţelegeam deloc atitudinea lui, amestec de indiferenţă şi de nesinceritate. Abia după treizeci de ani, am aflat de la vărul meu că, la începutul războiului, suferise de o depresie nervoasă.
în septembrie sau octombrie, s-a răspîndit zvonul că în Bucovina şi în Basarabia începuseră deportările. Dictatorul Antonescu îşi anunţase deja obiectivul: „purificarea etnică" - erau propriile lui cuvinte — a acestor provincii. La nevoie, cu ajutorul mitralierelor, fără milă. Puţin îi păsa că istoria îi va judeca pe români ca pe nişte barbari, de vreme ce se comportau ca atare. Asemenea lui Nestor în *Iliada,* lansase chemarea: „Să-i ucidem pe oameni!". Ura şi setea de răzbunare se înveşmîntau acum în faldurile iubirii de ţară. Soldaţii şi ofiţerii şi-au făcut datoria cu zel. în Basarabia, la Chişinău, s-au repetat actele vitejeşti de la Iaşi şi au fost masacrate mai bine de zece mii de persoane - al doilea pogrom din oraş, într-o jumătate de secol. Peste tot, în tîrguri, în oraşe, în sate, asasinatele nu s-au oprit săptămîni în şir. Cîţi oameni harnici, minunaţi, ale căror familii se luptau de secole cu pămîntul ca să-i smulgă mijloacele de subzistenţă, au dispărut atunci! Şi, spun martorii, rămăşiţele lor au fost azvîrlite de-a valma, în gropi săpate la repezeală.
Cei care au scăpat, după ce au îndurat setea si foamea, au fost condamnaţi la deportare. Pe drum au fost torturaţi, bătuţi pînă la sînge şi insultaţi pînă la limita sensibilităţii lor umane. Intre timp, vecinii lor cei mai înrăiţi îşi împlineau josnicele ranchiune, despuindu-i şi de ultimele lor bunuri. Fiecare găsise o femeie, un copil, un bătrîn, pentru a-şi descărca asupră-le instinctele într-o dezlănţuire feroce. Mai ales copiii, înspăimîntaţi, fugeau în păduri, se făceau

totuna cu şanţurile, se ascundeau în spatele mobilelor sau sub vreo băncuţă. Mii dintre ei au rătăcit apoi luni în şir, ani în şir. După toate astea, ce însemna pentru ei supravieţuirea? Putea fi o chestiune de viaţă şi de moarte, cînd doar moartea le era aproape? Supravieţuirea însemna, pur şi simplu, să poată revedea o mamă sau un tată, pe care prădălnicia celor mari îi luaseră de lîngă ei. Povestirile despre masacre şi deportări - şi relatările despre scenele petrecute în Bucovina au fost similare - treceau dincolo de tot ce putea îndura o ureche omenească. Cuvintele abjecte care le descriu şi justificările care încearcă să umple pustiul inimilor printr-o motivaţie omenească se adăugă la aspectul lor halucinant. Cu cît oroarea este mai mare, cu atît mai puţin crezi că există într-adevăr. Şi într-adevăr există *mundanul, o* lume din care face parte războiul, tot aşa cum există şi *imundul.* Nu-i totuna dacă eşti duşman sau pradă. In primul caz, lumea mai este încă lume; rămîi stăpîn pe sentimentele sau actele tale, îţi poţi atesta propria umanitate. In cel de-al doilea caz, nimic din toate astea nu mai contează. Nu mai eşti decît un corp, pe care oricine îl poate distruge sau folosi după bunu-i plac.

Iar guvernul a creat în Transnistria — nume special inventat în acest scop - imundul. Au fost exilaţi aici toţi cei rămaşi în viaţă. Le-au fost refuzate apa, hrana, săpunul, hainele, adăposturi în număr suficient, îngrijirea medicală. Constrînsi să se îndrepte în marş forţat către locuri îndepărtate, mii dintre ei au murit de epuizare sau de boală. Atrocităţile şi crimele celui de-al doilea război mondial sînt îndeobşte puse în întregime pe seama germanilor. Ei si-au tăiat partea leului. Dar să nu uităm că germanii n-au servit doar drept model, ci şi drept pretext pentru toţi cei ce ardeau să-şi potolească ura şi patima asasinatului. Fără doar si poate că pe mîinile tuturor executanţilor au rămas pete de sînge cu neputinţă de şters, iar pe conştiinţa lor naţională un însemn dezonorant. Un unchi din partea mamei mi-a povestit, după război, despre suferinţele îndurate în marşurile nesfîrşite, despre bolile şi paraliziile cauzate de hrana distribuită în lagărele din Transnistria. El însuşi credea că scăpase cu viaţă doar pentru că, fiind religios, se abţinuse să consume majoritatea alimentelor.

Fapt este că germanii înşişi le-au cerut românilor să pună capăt, provizoriu, acestor atrocităţi. Rezervîndu-si fără îndoială dreptul de a le lua de la capăt, în registru „civilizat", mai tîrziu. Guvernul dovedise însă că era posibil să fie distruse comunităţi întregi, să fie exterminate populaţii în scurt timp, fără ca faptul să provoace proteste, nici în interiorul ţării şi nici în exterior. Asemenea unei experienţe în mărime naturală, care-i uşura lui Hitler descoperirea soluţiei finale. Ea a fost, se pare, cea dintîi de acest fel, şi pe de-a-ntregul reuşită.

Aşa a trecut anul 1941. Foarte curînd, excesul de temeri şi de spaime mi-a dat o stare febrilă. Memoria mea nu-şi afla pacea.

Lucra fără încetare, se învîrtea în gol. Fragmente de amintiri se urmăreau unele pe altele în goană: de la antrepozitul din Cahul la lanurile de grîu, de la malurile Prutului la colbul copilăriei. Vîrtejul acesta care mă chinuia se oprea la Esther. Mi se rupea inima cînd mă gîndeam la ea ca la cineva care nu mai este. Cînd renunţam la speranţa de a o regăsi, pe care încă o mai păstrasem. Ziua, de bună seamă, nu aveam vreme să mă gîndesc la ea. Insă noaptea... In vis, Esther îmi apărea batjocorită, în casa părintească transformată în cenuşă. O vedeam plină de lovituri, de sînge, absolut inertă. Doar magia acelui *tango nocturna,* pe care-1 dansasem împreună, în noaptea de dinaintea plecării mele din Basarabia, mă mai putea linişti. Eram acolo, abia dacă respiram. Toate imaginile ei, pe care le luasem cu mine şi le păstrasem în adîncul inimii, defilau acum. Chiar şi azi le revăd cu claritate, iar ochii ei, deasupra luminilor, mă privesc în faţă. Cînd a venit frigul lui decembrie şi nu am mai avut puterea să visez, am continuat dansul acela nesfîrşit cu Esther, scriind un foarte lung poem, ritmat de tangoul pe care nu 1-am mai putut uita. Două fragmente din acest poem au traversat Europa împreună cu mine şi, la Paris, le-am tradus în franceză, atunci cînd am trecut prin tunelul întunecat al unei depresii.

Nu m-am gîndit niciodată că povestind o viaţă, ai putea retrăi evenimentele ei. N-am prevăzut că va trebui să înfrunt din nou emoţiile şi gîndurile care mă cufundaseră cîndva în disperare. Şi cu atît mai puţin că întrebările de demult se vor reaprinde, pentru a cere un răspuns. Ce s-a întîmplat cu prietenii mei din copilărie ? Ce s-a întîmplat cu Esther? La un moment dat, nu mi s-a părut imposibil ca ea şi familia ei, ca şi mătuşa mea Ernestina sau fiul unei surori a mamei, Dora, să se fi putut refugia în Kusia sovietică, scăpînd astfel de deportare. Dar, în absenţa oricăror indicii, este mai probabil să fi dispărut în glodurile şi cenuşa Basarabiei. Şi, ca toţi cei care au suferit o mare durere, o mare pierdere, rămîn legat de ei prin cea mai profundă dintre legături, cea a comuniunii în suferinţă. în iarna aceea nu doream decît să dorm, era singura mea bucurie, singura mea tihnă. Degeaba-mi reproşam ca pe o trădare nevoia de somn, dorinţa de a trăi - sau contrariul ei —, dorinţa ca totul să se termine, la capătul şirului de naufragii din ianuarie, al fluxului şi refluxului de primejdii, al pierderii fiinţelor dragi, al momentelor de pace efemeră. Acesta ar putea fi, speram eu, sfîrşitul vieţii mele. Nu aveam să mai văd continuarea războiului şi voi fi cruţat de ultimele amărăciuni. De multe ori, în momentele întunecate ale existenţei mele, am avut dorinţa sinceră, m-am rugat ca dimineaţa să nu mă mai trezesc, însă mi-a lipsit îndrăzneala să o transpun în realitate, chiar şi în anul acela, în care se ivise din nou, cu şi mai multă violenţă. M-a oprit convingerea, înşurubată adînc în trupul meu, că ceilalţi aveau să plătească pentru nelegiurile lor. Că nici un popor nu poate face în aşa fel încît abcesul propriilor crime să nu se coacă şi să nu se spargă. Există întotdeauna o Mare Roşie care să se

închidă peste călăi, departe de ţara şi de căminul lor. Cu această credinţă nestrămutată, mă simţeam consolat şi doream să fiu de faţă atunci cînd fiecare îşi va primi răsplata.
Acum, ca şi atunci, este tot decembrie şi mă aflu la Ierusalim. Cade noaptea, luminată de luna din deşert. Dorinţa de a-mi reîmprospăta amintirile m-a făcut să-l caut din nou pe paznicul Fundaţiei Van Leer. îl găsesc în tovărăşia unui bărbat de aceeaşi vîrstă cu el, de bună seamă un fost deportat. Vorbesc, fără îndoială, despre vremurile de demult. Cînd intervin şi eu în discuţie cu povestea mea despre Basarabia, se grăbesc să mă consoleze, pe tonul melodramatic atît de caracteristic românilor. Mă abţin de la orice comentariu. Parcă citindu-mi gîndurile, paznicul spune: „Ştiu că am greşit. Nu am avut însă curajul să înfrunt gloanţele. Chiar şi atunci cînd, la Odesa, un soldat mi-a strigat: «Le-am venit de hac!», 1-am aprobat, întorcînd capul, în loc să las totul baltă şi să o iau la goană". L-am întrerupt cu brutalitate: „Aţi fi reuşit doar să fiţi ucis, atîta tot". Iar tovarăşul său a adăugat, asemenea multor evrei români: „Dar uite c-am avut norocul să supravieţuim".
Fraza asta mă şochează ori de cîte ori o aud. Sună a dorinţă de resemnare, a aspiraţie spre uitare. Tot aşa cum, în cărţile consacrate genocidului, mă izbeşte laxismul şi superficialitatea cu care sînt privite şirul de pogromuri şi de deportări din România, în fapt adevărate crime istorice. Dacă luăm drept termen de comparaţie exterminarea tuturor bărbaţilor, femeilor şi mai ales copiilor — aşadar Auschwitz-ul - da, adevărat, au existat mulţi supravieţuitori în ţara mea. Dar dacă ne gîndim că nimeni n-ar fi trebuit să fie ucis, rolul statului, prin poliţie şi armată - fiind de a proteja viaţa cetăţenilor săi, atunci uciderea, în văzul tuturor, a două sau trei sute de mii de fiinţe vii, capătă dimensiuni tragice. Este greu să masori întinderea răului. Orice istoric ar comite o eroare grosolană încercînd s-o facă. Discuţiile privind evaluările numerice denotă un defect de calitate al fibrei morale.
îmi amintesc că în anii războiului am gîndit în mai multe rînduri: dacă am să supravieţuiesc, va fi pentru că ţara mea nu a putut să hotărască în ce sens să alunece înspre rău. Eram frapat de faptul că, într-o civilizaţie ca a noastră, care căpătase obişnuinţa de a masacra fiinţele umane, răul a ocupat un rang onorabil, date fiind mijloacele folosite. Dar, numai pentru că răul nu a mers pînă la capăt, putem spune oare că el s-a preschimbat în bine? Sîntem înclinaţi să credem asta, ca să facem pace cu noi înşine şi ca să conferim o semnificaţie unui simplu concurs de împrejurări. *JDupă o astfel de cunoaştere, ce fel de iertare ?"* Nu mai este nimic de adăugat la versul lui T.S. Eliot.
întorcîndu-mă acasă, după acea ultimă discuţie cu paznicul, am notat un *memento:* „Nu te lamenta peste măsură în însemnările tale despre cele petrecute în 1941. Nu faci decît să-ţi adînceşti melancolia".

De-acum soarele nu va întîrzia să apună. Aplecat peste balustradă, mi-am întors privirile în zare, spre Orient, dincolo de Biserica Adormirii şi muntele Sion. Ce încercam să-mi amintesc? Disperarea mea din decembrie 1941, la Bucureşti. Nu aveam pe nimeni căruia să-i vorbesc cu inima deschisă despre locurile şi anii aceia îngrozitori ai copilăriei. Panica în care începuse anul continua să sălăşluiască în mine, zăgăzuită, precum apa îndărătul unui baraj. In adîncuri, ea circulă însă prin vanele deschise şi se răspîndeşte. Apoi, cînd ştirile proaste si prevestirile rele s-au revărsat, panica m-a inundat fără s-o mai pot stăpîni. Şi astăzi încă, revăd cu mare claritate sosirea toamnei şi a iernii îndoliate. Simţeam nevoia să port doliu după lumea binecuvîntată a celor dintîi ani de şcoală, a primelor mele emoţii de dragoste, a visărilor mele biblice, lume pentru totdeauna transformată într-un ţinut de cenuşă şi sînge. Descoperind că nu aveam o alta, jeleam şi pentru mine însumi. Aşa s-a instalat, neîncrezătoare, melancolia. De atunci încoace, ea aparţine cursului obişnuit al existenţei mele. Revine mereu, nu ştiu de ce, şi reînvie în mine ciclul panicii şi al doliului pe care 1-am trăit în anul acela. Fără îndoială că are şi alte cauze, însă o singură dată aniversară: o noapte rece si albastră de iarnă, pîndind de dincolo de ferestre.

10 decembrie 1978

în 1942 s-ar fi putut întîmpla orice. Neîntîmplîndu-se însă nimic, a fost anul cel mai lăuntric şi mai teribil al războiului. Ciudată constatare, dacă ne gîndim la milioanele de fiinţe arse de vii pe rugul acelui an. Mi-am amintit de starea mea de spirit de atunci citind *Holocaustul pe pămînt,* o nuvelă de Nathaniel Hawthorne. Poate că titlul mă atrăsese. Generaţiile care ating un anumit grad de progres, depăşindu-1 pe cel al secolelor anterioare, aprind un rug şi dau pradă flăcărilor constituţiile politice, relicvele religiilor, emblemele imperiilor şi cărţile fundamentale, chiar cele ale lui Shakespeare sau Biblia. Pentru a lăsa cale liberă generaţiilor viitoare, împreună cu alte cîteva adevăruri, am descoperit astfel că holocaustul este dictat nu de un instinct arhaic şi barbar, ci de pornirea omului modern de a face *tabula rasa* din toate vestigiile trecutului, pentru ca să poată veni pe lume viitorul. Milton a spus totul despre acest subiect: „Cine arde o carte arde un om".

De ce mă impresionase atît de mult povestirea aceea? Pentru că puteam, într-un anume fel, să mă identific cu naratorul, în timpul războiului, am fost spectatorul unei lupte pe viaţă si pe moarte: o distrugere prin foc, ale cărui flăcări ba se apropiau, ba se îndepărtau. Cînd se îndepărtau, aproape uitam că mă puteau atinge. Cînd se apropiau, deveneam conştient de ceea ce se ascundea în spatele lor. Ceva terifiant, care mă putea înghiţi pe neaşteptate, aruncîndu-mă în mormanul uman destinat să alimenteze rugul. Da, îmi amintesc de emoţiile care mă copleşeau atunci şi mai ales de contracţia

interioară, de spasmul care mă obliga să mă chircesc în întunecimea unei spaime căreia nu-i puteam spune pe nume şi a cărei raţiune nu voiam s-o aflu. Asemenea unui bolnav, aşteptînd la spital verdictul medicului. Şi căruia i-ar plăcea să rămînă ghemuit în aşteptare, să nu ştie nimic şi să-şi continue existenţa în nemişcare, la adăpostul propriei neştiinţe.

Din toată existenţa mea, 1942 este anul de care detest cu adevărat să-mi amintesc. A început prin iarna cea mai tristă şi mai mizerabilă, începuse foametea, mai întîi ca un musafir nepoftit care mîrîia si te rodea, şi apoi ca un drog, o buimăceală adormind suferinţa, deşi conştiinţa ei persista totuşi. Nu muream de foame, de bună seamă, dar însă arareori mi se întîmpla să nu mă simt înfometat în timpul zilei. Din fericire, eram destul de sănătos ca să o îndur şi să visez la pîinea proaspătă ca la o delicatesă. Ne mascam sărăcia lucie, fără îndoială, însă ea devenea tot mai evidentă, pe măsură ce situaţia se deteriora. Toată lumea ştia ce însemnau feţele descărnate, ochii rătăciţi: hrană neîndestulătoare. Mătuşa mea se neliniştea adesea, pentru că devenisem de o slăbiciune înspăimîntătoare si eram tot mai vlăguit. Munca forţată îmi macină energia, curajul şi însăşi capacitatea de a mai face faţă privaţiunilor. Ce putea face însă Tanti Anna, cînd banii de mîncare, încălţăminte, lemne şi săpun se împuţinau văzînd cu ochii? Scotocea în rezerve şi se înfunda tot mai mult în sărăcie, ca majoritatea celor ca noi.

Şi mai ales teama, teama neputincioasă, disperată, în faţa unei fatalităţi care devenea din ce în ce mai neîndurătoare. Nenumărate îi erau raţiunile - însă ai oare nevoie de raţiuni ca să-ţi fie teamă? Totul era atît de confuz, înăbuşit din lipsă de speranţă, ca din lipsă de oxigen. Şi, mai presus de toate, gîndul că acest mod de existenţă era el însuşi ireal, artificial: era destul ca un dictator să facă un semn cu degetul mic şi puteam dispărea ca o pală de fum. Din cînd în cînd, mă prefăceam interesat de ce făceam, de desfăşurarea războiului, de o carte. Trebuia să-ţi oferi senzaţia că trăieşti, chiar şi de pe o zi pe alta. Insă reveneam necontenit la teama aceea care mă făcea indiferent la aproape orice. Sau, mai curînd, ea revenea în mine fiind singura realitate care conta. Iar frica te izolează. Nici un om nu-şi poate ascunde multă vreme spaimele. Cum să numesc sentimentul bizar care mă făcea să-i evit pe ceilalţi? Ruşine, sau mai degrabă aversiunea de a fi obligat să le îndur spaimele, mărturisindu-le, la rîndu-mi, pe ale mele? Căci promiscuitatea laşă a celor ce se consolează cu propriile spaime este, fiind jalnică, la fel de greu de suportat ca şi promiscuitatea celor ce se împacă cu propriile eşecuri şi mizerii. Sensibilitatea mea se împotrivea, ca si respectul faţă de ceilalţi.

Nu mai cunoscusem o asemenea singurătate din copilărie. Mă simţeam cu totul străin de lume. O lume nemiloasă care, credeam eu, ascundea un secret. Frumuseţea ei continua să fie vizibilă în ochiurile de lumină, în conurile de umbră ale visului treaz al sufletului

rătăcit în deşert. Aşteptam cu nerăbdare căderea nopţii ca să pot avea acest vis. Un obicei pe care 1-am păstrat, cînd, iritat de zgomotul vocilor, pierdut în agitaţia socială, mă întorc acasă, excedat pînă la mohoreală după o zi lungă şi sterilă.
îngustînd orizontul vieţii, penuria şi spaima sfîrşesc prin a naşte iluzii extravagante, însă ele mă menţineau la suprafaţă, aşa încît nu le puneam la îndoială. Pe atunci, toată lumea se legăna în fantezii şi superstiţii. In diverse variante dar fără excepţie, toţi credeau, inconştient, că vor putea conjura soarta, sporindu-şi şansele de a scăpa de ce era mai rău, dacă ascultă de autorităţi şi respectă ritualurile şi regulile. Unele din aceste reacţii erau evidente în grupul meu. Astfel, băieţii aveau grijă să vină la timp la munca forţată, carnetele de prezenţă erau impecabile şi toţi vegheau la curăţenia uneltelor. Deşi nimeni nu impusese o asemenea punctualitate şi nici un protocol strict de muncă.
La fel se petreceau lucrurile şi în privinţa respectării legilor rasiale. Fără îndoială că erai constrîns să le respecţi. Totuşi se putea vorbi şi de loialitate. Şi nu-ţi asumai riscul de a le încălca decît dacă nu se putea altfel. Dorinţa omenească, normală, de a te simţi la locul tău într-o ordine coerentă a lucrurilor era tenace. Chiar dacă te îndoiai, nu te puteai împiedica să nu crezi în preceptul tradiţional: dacă îndeplineşti totul corect, respectînd legile şi regulile, vei scăpa cu bine. Aceste iluzii aveau ceva copilăresc, magic. Dacă voiai să priveşti în faţă situaţia reală, ea devenea însă şi mai dură. Această atitudine poate părea şocantă, de vreme ce ne făcea să ne abatem de la raţiune şi de la logică. Numai că atunci nu era vorba de a a avea logică, ci de a rămîne în viaţă. Voiam să trecem printre nenorociri şi persecuţii cum trece soldatul prin focul mitralierelor, nedorind să ştie de unde poate veni glonţul fatal. Pe de altă parte, aceste convingeri neîntemeiate ne intensificau contracţia interioară, spasmul. Stările mele sufleteşti au fost şi ele, pentru o vreme, afectate. Spasmul reînvie ori de cîte ori o carenţă gravă sau o boală îmi ameninţă viaţa. Pentru că am simţit-o pe propria-mi piele, înţeleg de ce oamenii nu se revoltă, chiar şi într-o situaţie de extremă sărăcie, de privare de libertate sau de ameninţare la adresa propriei existenţe. Descriindu-mi reacţiile, descriu de fapt drumul unui tînăr din generaţia mea. Un aspect care mă interesează, în fond, mai mult decît peripeţiile propriei mele existenţe. Deşi ea devenise anormală, păstra o anume aparenţă de continuitate, în februarie s-a făcut atît de frig, încît mi-a lipsit curajul de a mai participa la întrunirile celulei. De cele mai multe ori pentru că eram prea frînt ca să mă mai gîndesc la partid, îmi găseam cîte o scuză. Sau poate pentru că nu prea vedeam cum această rezistenţă neînsemnată, grăunte de nisip în deşert, ar fi putut fi în stare să oprească enorma maşinărie militară care invadase stepele ruseşti. Acolo, în oraşe necunoscute ale căror nume învăţam să le pronunţăm, milioane de oameni erau aruncaţi în focul luptelor. Acolo se hotăra soarta noastră, a tuturor.

Se speriase oare Armata Roşie? Se temea ea oare de o revoltă? Ca toată lumea, învîrteam pe toate părţile aceste întrebări, văzînd-o cum se retrăgea prin cele mai îngrozitoare furtuni de zăpadă cunoscute vreodată. Retragere neaşteptată şi lamentabilă, care sfărîma certitudini şi sporea spaima în sînul populaţiei ruse şi nu numai. Pîndeam scînteile revoltei. Nu obţineam decît imaginile supunerii, uneori entuziaste, în faţa învingătorului.
Şi totuşi nu-mi putea intra în cap că Armata Roşie putea fi învinsă, că sensul istoriei, aşa cum era el anunţat în cărţi, se putea răsturna. Asta fără îndoială pentru că era cu neputinţă să-mi imaginez propria noastră dispariţie într-o ceaţă opacă. Trăiam clipe de disperare la aflarea ştirilor dezastruoase şi probabil că la fel li se întîmpla şi tovarăşilor mei. A lipsit foarte puţin să nu părăsesc celula: ceilalţi se prefăceau că nu se întîmpla nimic, continuînd să-i considere de neînfrînt pe voinicii mareşali proletari şi mustăcioşi. Niciodată nu m-am simţit atît de departe de partid ca în iarna aceea, cînd eram amar, golit de sentimente, furios pe mine însumi şi pe recea lui rezervă faţă de nenorocirile existenţei umane şi suferinţele celor de la care cerea atît de mult, oferindu-le atît de puţin. Aceste tresăriri de revoltă erau rare şi de scurtă durată. Loialitatea învingea, capacul disciplinei şi al ideologiei cădea peste mine dintr-o dată. Şi uitam de propriile-mi răzvrătiri.
Crăciun a avut un rol considerabil, în acel miez de iarnă, întîlnirile noastre s-au îndesit şi au devenit mai călduroase. S-a născut între noi o intimitate vie. Nu mai eram, ca înainte de război, nişte elevi sîrguincioşi şi naivi, care nu se gîndeau decît la studiile lor. Se schimbase - în bine ? Chipul lui cu maxilare voluntare se înăsprise, ochii de catifea întunecată aveau o privire tristă şi un aer provocator. Totuşi, întreaga lui persoană emana în continuare seninătate şi rectitudine. In prezenţa lui, uitam de lumea jalnică şi încîlcită în care trăiam. Plin de entuziasm cînd venea vorba de revoluţie şi de aspiraţia popoarelor la libertate, prietenul meu era convins că, în ciuda înfrîngerilor Armatei Roşii, ţăranii şi muncitorii se vor îngrămădi în rîndurile partizanilor. Şi înmulţea cu cinci sau cu zece numărul lor real, după cum voia să-şi aţîţe propria înflăcărare. Observîndu-mi aspectul jigărit şi slăbiciunea, se neliniştea pentru sănătatea mea. Şi urmărea cu compasiune povestea vieţii mele. însă zîmbetul care-i flutura uneori pe buze şi ochii ce i *se* îngustau într-o dungă subţire, ironică, lăsau să se întrevadă o undă de neîncredere la auzul cîte unui episod. Nu că s-ar fi îndoit de spusele mele. Pur şi simplu nu sesiza mecanismul dramei care se desfăşura sub privirile lui, la o aruncătură de băţ de propriu-i cartier. Poate că nu îi acordase atenţie, în zilele pogromului şi ale promulgării legilor rasiale. Descoperea acum perversitatea fascistă.
Cu această ocazie am aflat cît de greu este să împărtăşeşti o experienţă particulară unuia care nu vrea s-o vadă decît în termeni generali. Am aflat mai cu seamă cît este de jignitor, cît de alienat

te poţi simţi cînd o experienţă trăită în unicitatea ei, care te-a atins personal, îţi este înapoiată ca exemplu. Doar o experienţă împărtăşită are valoare. Explicaţia pe care i-o dă un altul seamănă cu un refuz, cu un semn de indiferenţă. Mai tîrziu, am aflat că majoritatea comuniştilor au avut aceeaşi atitudine faţă de suferinţa a atît de multor oameni. Iar viziunea lor despre holocaust a fost din această cauză în chip iremediabil falsificată. Am înţeles că, în patul unei doctrine, omul se transformă în idee. De vreme ce, pentru Crăciun, comunitatea noastră era o idee, asasinatele şi persecuţiile nu constituiau crime împotriva unor bărbaţi, femei şi copii, ci nişte consecinţe cît se poate de logice, care trebuie acceptate, chiar dacă se cuvine să trezească indignarea.

Spuneam aşadar că am redevenit prieteni. Conversaţiile noastre, odinioară reticente, au devenit sincere. Relaţia noastră era emoţionantă şi călduroasă. Crăciun nu-mi acorda atît prietenia lui, cît mi-o cerea, pentru el însuşi, pe a mea, plătind-o prin abaterea pe care o săvîrşea, avînd o relaţie personală în afara propriului mediu, a propriei clase şi - cine ştie? - a mamei lui. Despre ea, sau despre copilărie, cînd tatăl lui mai trăia încă, vorbea rareori.

La nimeni în afară de el nu am mai simţit, într-o manieră atît de palpabilă, ce înseamnă un comunist. Partidul era lucrul cel mai important din viaţa lui şi se identifica pe de-a-ntregul cu el. Ceea ce eu n-aş fi putut face, o ştiam, după cum şi el o ştia. De aceea Crăciun îl invoca cu şi mai multă căldură, ca şi cum s-ar fi temut că aş fi putut fi doar complice pentru o cauză interzisă, fără a fi convins că era şi cea mai înălţătoare. Cititor neobosit al broşurilor comuniste, prietenul meu extrăgea din ele cunoştinţe în materie de economie şi filozofie. Putea vorbi încontinuu despre ele de-a lungul plimbărilor noastre pe malurile Dîmboviţei - bineînţeles, la sfîrşit de săptămînă -, cu o pasiune voioasă de neofit. Fără să amestece vreodată experienţa lui personală, aşa cum procedam eu şi cu Isou. Era modul lui de a da glas libertăţii şi tinereţii, în îndrăzneala lecturilor interzise.

Fără doar şi poate că trebuie să fi avut şi el clipe de îndoială şi de descurajare. Cînd partidul 1-a chemat, credea că toţi muncitorii fac parte din el. Acum nu-si putea explica absenţa lor, nici propria lui ezitare de a le vorbi despre partid, deşi trăia printre ei. Mai sever faţă de ei decît mi-aş fi permis eu să fiu, îi califica drept ţărani fricoşi şi ignoranţi. Ii potoleam iritarea, amintindu-i că patronii îi ţineau în frîu şi poliţia îi teroriza - ceea ce nu era fals. Nu le rămînea decît să-şi ardă conştiinţa de clasă la focul alcoolului sau să o înece în apele ademenitoare ale religiei. Erau totuşi rare ocaziile cînd prietenul meu îşi dădea astfel drumul, ca să-mi dezvăluie o faţetă a lumii muncitoreşti din care făcea parte.

Deasupra partidului, o aşeza însă pe mama lui. La greutatea pe care o aşeza pe umerii ei se gîndea Crăciun atunci cînd evoca uneori riscurile clandestinităţii. Cînd îmi povestea că ea făcuse cutare sau

cutare lucru, ai fi zis că o făcea cu glasul inimii, care înflorea într-un zîmbet înduioşat, aproape copilăros, în rarele ocazii cînd, sfidînd regulile prudenţei, am mers pînă la el, la Bragadiru, am cunoscut scurte clipe de pace şi tihnă. Fie că o ajuta în îndeletnicirile ei domestice, fie că o asculta cu braţele încrucişate pe masă povestindu-i cum îşi petrecuse ziua, emoţiile şi vorbele mamei se reflectau pe chipul prietenului meu. Această armonie era modul lor de viaţă, în prezenţa lor, uitam de frica că, odată, nu mă voi mai putea duce la ei, pentru că aş fi putut fi închis sau deportat, ca şi de cealaltă teamă, încă şi mai dureroasă, că într-o asemenea situaţie aveam să fiu singur, fără nimeni care să mă însoţească, nici mamă, nici tată.

13 decembrie 1978

Colonia Faraonului! Ori de cîte ori mă gîndesc la România, în minte îmi ţîşnesc aceleaşi imagini: şlepurile alunecînd pe apa fluviului, soarele torid pîrjolind şesul plin de spice de grîu, floarea-soarelui şi păşunile bogate, care hrăneau vitele din zori şi pînă-n noapte. Casele din oraşe şi sate, aşezate de-a lungul uliţelor şi al străzilor, vara pline de colb şi iarna ghemuite sub un strat gros de zăpadă. Cînd a venit războiul, ţara s-a umplut de pe o zi pe alta de uniforme, de patrioţi, pîndind ocazia de a face istoria. Sub o aparenţă de rigoare si ordine, ea se dizloca şi-şi pierdea independenţa, reîntorcîndu-se în goană mare la servitutea pe care o cunoscuse secole de-a rîndul. Se umilea acum în faţa lui Hitler, Faraonul din Germania, plătind tribut în grîu şi în vite, trimiţîndu-si fiii să se războiască pentru gloria imperiului. Nu mai era vorba de Imperiul Otoman de pe vremea strămoşilor mei, ci de imperiul nazist şi, mai apoi, chiar de imperiul sovietic.

Mai stridentă era propaganda care i se făcea lui Hitler: adjective hiperbolice însoţeau numele Faraonului, minciuni sfidătoare, tot vocabularul în acelaşi timp servil si viclean al acoliţilor lui. Cum să duci o viaţă dreaptă într-o ţară unde totul conspira pentru a o face strîmbă? Dorinţa febrilă de a părăsi ţara, în caz că n-ar fi intervenit ceva mai grav care să ne împiedice s-o facem, a apărut în timpul acelui an 1942.

în orice caz, războiul continua. La actualităţile de la cinema eram deja obişnuit să văd maşini care secerau oraşe întregi în trecerea lor. Le traversau mugind, abia dacă evitau aversele de moloz şi cioburile ferestrelor care se făceau ţăndări printre flăcări. Pe străzile localităţilor părăsite, soldaţii zăceau tolăniţi în soarele primăvăratic, fără a da nici cel mai mic semn de nelinişte sau de disperare în faţa morţii. Coloanele lor înaintau, în grabă, pîrjolind totul în cale, nemailăsînd nimic de mîncare, nemailăsînd nici un loc în care să te poţi adăposti sau dormi. Erau de neînfrînt! Ca şi cum noţiunea de înfrîngere ar fi fost abolită, în acelaşi timp, în mod bizar, maşinile păreau că ies din ecran şi se îndreaptă spre noi.

Fiecare oraş invadat undeva, departe, ne încercuia tot mai îndeaproape. Exodul populaţiei pe drumuri, femeile cu expresii rătăcite, copiii răzleţiţi, bătrînii care se tîrau, ne fixau de pe ecran - şi parcă te recunoşteai în oglinda ochilor lor suferinzi. Cît timp mai puteam continua această existenţă precară, care nu mai era deja întru totul reală? Nimeni nu ştia. Observam însă nervozitatea, efervescenţa şi, abia dacă îndrăznesc să spun, rezistenţa crescîndă. Sioniştii şi comuniştii îşi făceau simţită prezenţa. Şeful comunităţii protesta pe lîngă dictator ori de cîte ori se pregătea cîte o nouă persecuţie. Ceea ce-1 obliga pe Antonescu la un dram de reţinere şi-1 făcea să recurgă la căi ocolite. Fie şi numai pentru a putea să ne stoarcă sumele colosale de care avea nevoie pentru a-şi finanţa războiul cu Rusia. Rezervîndu-şi posibilitatea de a se descotorosi ulterior de noi. Este un lucru ştiut, iar documentele o atestă.

Pe scurt, toată lumea, inclusiv cei mai resemnaţi, era neliniştită. Să fi luat oare viaţa mea o nouă întorsătură înainte sau după primăvara aceea ? Cînd făcusem cunoştinţă cu Isou, acesta încercase să mă strivească cu ştiinţa şi cu cărţile lui. Era în el un soi de furie, de permanentă fierbere. Chiar şi atunci cînd zîmbea părea zbuciumat, ca şi cum s-ar fi încăierat cu un adversar. Aveam însă grijă să nu-1 rănesc şi orice cuvînt prietenos din partea lui mă mişca. Este posibil ca neliniştea surdă să fi generat în el un ataşament pe care nu voia să-1 recunoască. Nu aveam însă de ales: fie ne destăinuiam unul altuia, fie rămâneam cu temerile noastre tăcute şi cu spasmul interior. „Ca să ne agăţăm de viaţă", i-am spus într-o zi. Şi mi s-a părut că această francheţe îmi conferise un avantaj, pentru că ne ajuta să ne păstrăm moralul şi să credem că, într-o bună zi, lumea îşi va regăsi savoarea.

Povestesc toate amănuntele acestea pentru a scoate în evidenţă asemănarea dintre vieţile noastre, circumstanţele care ne-au făcut să ne împrietenim şi mai mult. Cuvînt pe care noi nu 1-am pronunţat niciodată. Ironia observaţiei nu-mi scapă. Ea serveşte la a descrie mai bine perfecta luciditate a unei relaţii în care cuvîntul acesta ar fi trecut drept un semn de slăbiciune, sinonim, poate, cu efeminarea. Ceea ce Isou confirmă în felul său, la finalul autobiografiei. După ce scrie că trăsăturile chipului meu reprezentau pentru el blazonul Bucureştiului, pe care-1 părăsea pentru totdeauna, mai adaugă şi următoarea mărturisire: „Poate că nu sînt atît de dur pe cît par, dar oamenii sînt totdeauna ceea ce se străduiesc să fie". Aşa să fie oare ? Apărîndu-te de propriile-ţi sentimente, înveţi şi cum să te minţi. Te obişnuieşti să ai pe buze altceva decît a ceea ce ai în inimă. Cunoşteam deja pe atunci această iluzie a lui Isou şi nu-i dădeam atenţie. Dar să lăsăm toate astea.

Cel mai bine îmi amintesc cum am legat, împreună, alte prietenii. Cine ştie dacă ele ar fi durat, fără nevoia de a ne apropia de cineva, de a înfrunta în fiecare zi aceleaşi probleme, de a afla consolare într-o viaţă împărtăşită ? Sub presiunea circumstanţelor, am alcătuit

însă un grup, ca şi cum am fi fost o familie, ca şi cum nu ar fi trebuit să ne despărţim niciodată. De altminteri nici nu ne-am despărţit, atîta vreme cît am trăit în România. Cînd, după mai bine de douăzeci de ani, ani văzut / *Vitelloni,* filmul lui Fellini, imaginea tînărului care am fost şi-a împrospătat culorile, conturîndu-se mai clar. Ceea ce ar fi putut trece drept o fabulaţie era adevărat. Trăiam, precum *Vitelloni,* la marginea unei societăţi al cărei sens ne lăsa indiferenţi şi care nu ne dorea. Puţinii bani pe care-i aveam erau puşi în comun - nu ne străduiam să cîştigăm alţii. Visam laolaltă visuri de nepovestit.

Ce putea fi mai incert decît şansa de a supravieţui, de a avea un viitor ? O nimica toată făcea ca această îndoială să nu ne dărîme cu totul: încăpăţînarea, care se consolida în forul nostru interior cînd eram împreună şi se topea cînd fiecare dintre noi se întorcea în propria-i singurătate. Nu ne mai săturam aşadar să ne tot întîlnim, să stăm de vorbă ore în şir, asemenea neliniştiţilor şi angoasaţilor: despre temele unei cărţi, despre grijile unuia sau altuia. Eram vigilenţi, ca şi cum o clipă-două de neatenţie ar fi putut să dărîme totul. Ar fi fost nevoie de o mare perspicacitate ca să-ţi dai seama ce se ascundea după toate astea: teama de despărţire, prietenia unor tineri, idealismul provincial. Dar dacă eram pe atunci mai puţin dotat într-o direcţie, aceea era de bună seamă perspicacitatea.

Eram patru. Isou, care aproape că devenise scriitor. Avea în lucru piese de teatru şi un roman, care anticipa că avea să fie o capodoperă. Şi poeme, pe care s-a lăsat convins să nu le publice. Isou se mîndrea cu propria-i naivitate. Numai pe lîngă cei care nu-1 cunoşteau şi puteau astfel să ia în rîs aerele lui de geniu, fără ca el să-i contrazică, în aceasta consta maliţiozitatea lui, pentru că nu-şi dădea aere, ci era convins de propria-i genialitate. Iar noi ştiam că aşa este.

Apoi Eddy, un băiat de familie bună, cum se spune — o boală de tinereţe de care se vindecase destul de repede. Atît de repede, încît se eliberase de influenţa propriului mediu, pentru a se consacra pasiunii lui: cinematografia. Era înalt, clădit cu fineţe şi discret. Cine ştie ce se petrecea în el, cînd stătea aşa, absent, ascultîndu-ne ? între patru ochi însă, era darnic în idei despre cinema şi cărţile de istorie, care-1 subjugau. Alteori, se lăsa un văl şi aveai impresia că rămîi faţă în faţă cu propria-i singurătate, că nu i te adresezi decît ei. Mi-ar fi plăcut să-1 cunosc mai bine. Şi aş dori să-1 fi iubit mai mult, aşa cum ne iubea şi ne admira el.

Harry Pantzer, în fine, nu prea înalt, dar tare bun la suflet, în structura lui sălăşluia sălbăticia, o intensitate căreia cu greu îi puteai rezista. Avea un nas puternic, pometi înalţi şi, după cîte îmi amintesc, o mustaţă mare, mobilă, nişte ochi întunecaţi, cu o expresie în acelaşi timp aspră şi neşovăitoare. Vocea lui era totuşi melodioasă şi liniştitoare. Acum că-1 evoc, cred că Harry ar fi putut să meargă oriunde şi să reuşească în orice-ar fi întreprins, dar îi era

imposibil să fie fericit. Singurele momente cînd părea fericit erau atunci cînd se afla în orbita unei femei. Nu rămînea însă multă vreme acolo, fugind de iubirea pe cale de a se naşte, pentru că se temea de violenţa sentimentului şi de propria-i gelozie, care îi îngloba şi pe bărbaţi, şi pe femei. Negăsind cuvintele potrivite pentru a exprima ce purta în suflet, se folosea de cele care descriau doar actele. A fost profesorul nostru în materie de seducţie. Şi alţi băieţi au făcut parte din grup, într-un moment sau altul — „Gură ştirbă" era porecla unuia dintre ei, din cauza dinţilor, - însă numai aceştia trei mi-au rămas în amintire.

Şi astăzi mă mai mir încă: ce ne-a apropiat pe toţi patru, pentru o vreme atît de îndelungată? Războiul, bineînţeles. Şi faptul că eram nişte provinciali, alungaţi spre Bucureşti de valurile războiului civil, nişte nou-veniţi la marginea vieţii capitalei. Apoi, deziluzia pe care o încercam în privinţa taţilor noştri. Harry şi Isou o mărturiseau pe a lor fără nici o reţinere, chiar dacă fiecare dintre ei rămînea legat de propriul tată. Mă duceau cu gîndul la Iov, pe care un Dumnezeu orb îl pedepseşte tocmai pentru ataşamentul lui, fără să vadă suferinţa pe care i-o provoacă. Cînd Isou proclama: „Voi fi cel mai însemnat personaj din secolul nostru", i se adresa de fapt tatălui său, pe un ton în acelaşi timp ascultător şi răzbunător. Nici Eddy nu părea în largul lui în prezenţa propriului tată şi se simţea neîncetat vinovat şi îndatorat faţă de el. Mult ar fi dat să-1 vadă mai demn de mama lui şi să nu mai aibă a-1 dispreţui. Cît despre al meu...

Mamele prietenilor mei nu mi-au lăsat o amintire foarte clară, în afară de cea a lui Isou, care-şi deplasase asupra lui întreaga ei pasiune. Ea i-a insuflat energia, încrederea nemărginită în sine însuşi, care mie-mi lipseşte, singurul lucrul pe care-1 invidiam la prietenul meu. Ca toate mamele evreice (Romain Gary vorbeşte foarte bine despre ele în *Rădăcinile cerului),* ea aştepta în schimb mult mai mult decît pretindea tatăl. Cu o strălucire în ochi pe care o dă doar iubirea sau ftizia, ea-i transmitea lui Isou că opera lui, indiferent în ce domeniu ar fi fost ea, trebuie să fie unică. Nu era suficient să scrie cărţi, trebuia să scrie o biblie despre o temă eternă. Mi se părea că astfel se putea explica discreţia lui Eddy, căci el se credea incapabil de aşa ceva. Şi mă întreb dacă solicitudinea lui Tanti Anna care, în ciuda grelei poveri pe care şi-o asuma, m-a împiedicat să exercit o meserie ca să-mi pot continua studiile, nu ascundea acelaşi mesaj imperativ. Dacă nu cumva cel al mamei absente, a cărei imagine semăna pe atunci cu cea a mamei lui Isou, nu era şi mai imperativ încă.

Toate acestea s-au petrecut cu mulţi ani în urmă. în gînd, mă văd alături de ceilalţi, toţi fără rădăcini şi fără viitor. Şi încă ceva despre prietenia noastră: se crede îndeobşte că prietenia pasionată dintre băieţi ar avea o rezonanţă homosexuală. Poate că de aceea a şi existat o barieră între noi, împiedicînd o prietenie prea călduroasă. Nu o dată am observat o fereală fizică. Nu este totuşi singura

explicaţie. I-am evocat succesiv pînă acum pe toţi băieţii cu care m-am împrietenit, încercînd să mi-i amintesc pe cei de care m-au legat sentimentele cele mai intense. Dacă mă gîndesc mai bine, aceste prietenii capătă relief mai ales în lipsa unor sentimente analoage faţă de fete. Era dificil, chiar exclus, să legi vreo prietenie cu fetele. Fie ele însele vedeau în aceasta o tentativă de a le oculta feminitatea, fie ceilalţi o judecau suspectă şi nesinceră. Dacă o femeie îi propune unui bărbat prietenia, rezultatul este dezastruos; cînd un bărbat o propune unei femei, este o insultă.

In zilele noastre, aceste convenţii, care m-au influenţat atît de mult, s-au perimat şi au devenit, poate, de neînţeles. De aceea şi încerc să-mi explic, în ciuda laturii sale inexplicabile, însuşi caracterul prieteniei noastre. Şi apoi, să spunem lucrurilor pe nume: era pasionată, însă austeră. Pe vremea aceea trăiam cu sentimentul necesităţii de a acţiona fără întîrziere. Refuzam divertismentele, irosirea existenţei şi, cîteodată, chiar şi plăcerea. Luam totul în serios: oamenii, cărţile, ideile, evenimentele şi, bineînţeles, propriile visuri, în acest fel ne apropiam şi mai mult. Repet ce-am mai spus: contracţia interioară, spasmul, iată ce ne făcea să fim severi cu noi înşine, nerăbdători cu ceilalţi şi vigilenţi, de teamă că, dacă eram nepregătiţi, ceva se putea prăbuşi peste noi.

Şi, ca şi cum toate astea nu ar fi fost de-ajuns, acţionam precum cei care cred că, dacă se comportă în maniera cea mai nobilă, cea mai elevată în ordinea spiritului, vor scăpa de dezastrul iminent. O convingere comportînd o splendidă certitudine, sentimentul unui destin care ne tîra cu sine, dar posibil de stăpînit prin puritatea şi ascetismul ce ţin loc de rugăciune. Ceea ce mergea aproape pînă la castitatea voluntară. Mă grăbesc să adaug că nu comit nici o indiscreţie — dat fiind că el însuşi a scris despre asta - dacă evoc iubirea lui Isou pentru I. G., o femeie pe care nu mi-a prezentat-o niciodată, deşi îi cunoşteam cea mai neînsemnată bătaie de inimă, ca şi cea mai mică mişcare a corpului său infirm. Totul la ea-l îmbăta pe prietenul meu, în primul rînd boala, care exercita o atracţie magnetică pentru o fiinţă sănătoasă, apoi pasiunea pentru cărţi şi libertatea unei conversaţii care ar fi putut fi cea a unei amante, dacă el ar fi fost mai dezinvolt şi ea mai puţin încorsetată în propria-i educaţie. Cînd Isou îmi povestea despre ceea ce, într-un anume sens, era o legătură amoroasă, aveam impresia că tînăra părea să aştepte o declaraţie din partea lui şi avea uneori chiar aerul că o solicită. Faptul m-a frapat cu atît mai mult, cu cît el mi-a povestit că, uneori, ea părea absolut indiferentă, iar alteori îi impunea lecturi sau conversaţii bizare, ca şi cum ar fi vrut să-l provoace sau să-l pună la încercare. M-a întrebat ce trebuie să creadă. N-aş putea spune de ce — de vreme ce nu trecea dincolo de iubirea platonică — 1-am încurajat pe Isou să-şi convingă prietena să se sinucidă. Credeam pe atunci - şi mai cred într-o oarecare măsură şi azi — că sinuciderea, în general, este o moarte naturală pentru fiinţa umană. Isou i-a

împărtăşit lui I. G. sugestia mea. A primit-o, se pare, într-o tăcere ciudată, ca şi cum s-ar fi gîndit ea însăşi la aceasta.
A venit apoi si rîndul meu. în limburile incerte care au constituit preludiul întîlnirii mele cu Edith, sînt convins că ea a schiţat primii paşi. îmi făcea plăcere să-i pîndesc trecerea pe stradă şi nu doream decît să-mi hrănesc visările, într-o bună zi, am îndrăznit să-i vorbesc. M-a examinat fără surprindere, însă pe furiş, şi a fost atît de prietenoasă, încît o adiere de gratitudine şi-a luat zborul către ea. Edith trebuie să fi avut şaptesprezece sau optsprezece ani. Chipul ei nu rămînea nici o clipă imobil. Se exprima cu aceeaşi impetuozitate cu care se mişca sau cu care-şi pleca şi înălţa ochii de safir umbros, unde sălăşluia o uşoară febră. Cînd ne plimbam, vorbea mai ales ea, iar eu eram fericit s-o ascult, s-o simt cum trăieşte alături de mine. Dintotdeauna mi-a plăcut să ascult vocile feminine. Edith hotărîse că sînt iubitul ei. Faptul că o respectam, cum se spunea pe atunci, o întărea în această convingere şi o stimula. Poate că dacă starea mea de spirit nu ar fi fost ascetică, i-aş fi împlinit dorinţele ascunse.
Cele petrecute între ea şi mine au fost în mare parte date uitării, îmi amintesc totuşi că întîlnirile noastre deveniseră, treptat, mai pasionate şi, în acelaşi timp, mai rezervate. Era limpede că nu îndrăzneam gesturi intime şi nu sînt sigur că le doream. Edith m-a invitat de două sau de trei ori la ea. Mai exact, mama ei m-a invitat. Era la curent cu relaţiile noastre capricioase, însă conversaţia s-a concentrat mai ales pe politică şi romane, îmi amintesc că mama lui Edith mi-a împrumutat *Marina di Vezza* a lui Huxley, pe care am păstrat-o mult timp şi am citit-o de mai multe ori în timpul războiului. Am crezut cu ingenuitate că o iubire făcută numai din visări, din imaginaţie, fără exclusivisme, lipsită de vraja plăcerii şi de promisiunile secrete de viitor, poate dura. Cum se va vedea, m-am înşelat. Nu-mi era scris să rămîn prea multă vreme în viaţa lui Edith, iar ea a dispărut dintr-a mea, fără să-mi dau seama cînd anume.
15 decembrie 1978
Vorbesc cu prea mare uşurinţă despre această iubire. Fără a putea să scap de un regret superstiţios faţă de tot ce aş fi putut să trăiesc şi mi-am interzis. Eu, care speram să găsesc în fiecare femeie, în fiecare nouă iubire, acel „Sesam, deschide-te!", cheia magică care descuie uşa singurătăţii spre un orizont nou, de nebănuit. Nu fără tristeţe am lăsat aşadar această iubire să se vestejească, din asceză, credeam eu, din orgoliu şi din letargia inimii, de fapt. De altminteri, nimic nu-mi mergea bine. Am fost bolnav - o pleurezie? - două sau trei săptămîni. Mă simţeam groaznic că-i fac noi griji lui Tanti Anna, care avea deja atît de multe. Cînd m-am restabilit, ceea ce a fost pus de doctor pe seama naturii mele simple şi robuste, am păstrat o vreme o senzaţie de fragilitate şi de nesiguranţă fizică, aşa

cum nu mai cunoscusem pînă atunci. Am trăit nopţi de insomnie, în care mă gîndeam la situaţia mea, care nu avea nimic demn de invidiat. Tot ce doream era să-mi văd prietenii, să petrec mai mult timp cu ei pentru a mesteca idei, a vorbi despre cărţi şi a justifica declaraţia pe care le-o făcusem de la bun început, pasiunea mea pentru scris. Or, acaparat de munca forţată, eram singurul cu un program constrîngător. Ceilalţi, ai căror părinţi erau mai cu dare de mînă, făcuseră în aşa fel încît să dispună de o mai mare libertate. Se prea poate să fi folosit acest timp ca să iau unele decizii, începînd cu cea mai importantă: cum-necum, să încerc să scap de munca forţată. Nu aveam nici bani, nici relaţii. Totuşi, în ultimii doi ani dobîndisem, nu prea ştiu cum, o oarecare abilitate socială. N-am idee în ce fel se armoniza ea cu comportamentul meu neîndemînatic şi cu toate naivităţile mele.

Trebuie să-i recunosc această calitate lui Tanti Anna: avea continuitate în idei. Cînd am fost excluşi din toate şcolile, comunitatea a deschis un liceu, „Cultura", pentru elevii de condiţie modestă, în piaţa Rosetti, chiar lîngă noi. Liceu este un cuvînt foarte mare pentru localul şi pentru învăţămîntulul acela improvizat — însă, văzîndu-te aşezat în bănci alături de alţi tineri, puteai să-ţi imaginezi că eşti iar elev. Mătuşa m-a înscris încă din 1941, însă n-am fost văzut la şcoală prea des. Mi s-a părut totuşi că nu e rău să trec pe-acolo din cînd în cînd. Nu în acest fel înveţi ceva util pentru mai tîrziu. Puteam doar să justific astfel absenţele de pe şantier, aşa că am început să caut modalitatea de a-1 aborda pe locotenent. Şi am reuşit. Nu însă de la prima încercare. Ironie a sorţii, chiar el mi-a oferit ocazia. Negăsindu-mă pe şantier într-una din vizitele lui, m-a convocat chiar a doua zi, după raport. Ordinul a provocat neliniştea băieţilor din echipă, care nu se aşteptau la nimic bun.

M-am dus la ora stabilită la el în birou. După ce am vorbit vreme îndelungată de apărarea antiaeriană, de îndatoririle ce ne reveneau în vreme de război, a intrat în miezul chestiunii. Se pare că lipseam în timpul orelor de muncă şi nu-i stăpîneam pe muncitori. O constatase el însuşi şi aştepta o explicaţie.

Revăd scena ca şi cum s-ar fi petrecut ieri. Locotenentul stătea sprijinit de perete, cu monoclul în mînă, cu privirea iritată. Emoţia mă paraliza. Răspunsul pe care i 1-am oferit mai întîi a fost cel la care se aştepta cel mai puţin. In loc să mă apăr, i-am dat dreptate. Luînd în stăpînire tăcerea lui, am hotărît să exploatez ocazia. Asigurîndu-1 că eram perfect conştient de propria-mi îndrăzneală, pentru că ceea ce voiam să-i spun era împotriva regulamentului. Dacă mi se întîmpla să absentez, i-am explicat eu, era ca să pot urma cursurile la liceu, ca să frunzăresc o carte pe care oboseala mă împiedica s-o citesc. Nu aveam altă cale de ales decît să-mi asum riscul. Fusesem un elev foarte bun. Iar cînd liceul industrial m-a alungat şi a trebuit să mă străduiesc să devin mecanic, tot ce învăţasem parcă şi-a luat zborul din capul meu. în plus, toţi erau la capătul resurselor şi al

puterilor. Doi sau trei băieţi nu aveau nimic, dar absolut nimic ca să poată trăi. Am avut chiar îndrăzneala de a-i spune că, în multe rînduri, pe şantier, ne uitam cu poftă la soldaţi, cînd îşi mîncau raţiile. Să ne fi aflat noi oare chiar la antipodul umanului, ca să nu ne ofere nici măcar o dată o bucată de pîine ? Poate că lucrările aveau de suferit. Dar din cauza neodihnei şi a moralului scăzut, fără doar şi poate, nu din lipsa disciplinei sau a bunăvoinţei. Mă făcuse răspunzător de toate astea şi, pentru că eram de aceeaşi părere cu el, nu puteam face apel decît la indulgenţa lui.

Apoi am tăcut, între timp, ideea la care mă gîndisem de atîtea ori mi-a invadat mintea. Din punctul meu de vedere, merita să-mi asum încă un risc. Fără să fi fost invitat, am rupt tăcerea care-mi dăduse curajul să am această ieşire împotriva tuturor uzanţelor. Aşa că l-am rugat pe locotenent să ne acorde jumătăţi de zile libere, fie ca să ne putem cîştiga existenţa, fie pentru a ne continua studiile, îi puteam da cuvîntul meu de onoare că aveam să fim disciplinaţi şi că ne vom îndeplini sarcinile, dacă ni se va permite să avem puţin timp liber, în conformitate cu nişte reguli stabilite.

Locotenentul mă asculta, cu bărbia în piept, şi, chiar dacă eu nu-l vedeam, simţeam că mă urmărea cu o privire pătrunzătoare. Părea încurcat şi agasat. După ce şi-a potrivit monoclul pentru a doua sau a treia oară, a sfîrşit prin a mă interpela: nu-mi dădeam seama camă adresam unui superior? De îndată ce a pronunţat aceste cuvinte, s-a îndreptat de spate şi mi-a aprobat, cu vocea lui guturală, cererea. Nu fără a mă avertiza că mă făcea răspunzător pentru orice posibil abuz şi pentru orice încălcare a disciplinei. Dacă avea să se întîmple aşa ceva, avea braţul destul de lung ca să mă trimită într-un lagăr de muncă din provincie, de unde nimeni nu mă va putea scoate.

I-am mulţumit cu lacrimi în ochi. Scena, care mi s-a părut nesfîrşită, cu toţi nervii încordaţi, în înfrigurare, s-a desfăşurat repede. Par oare că-i acord prea multă atenţie? Pentru mine, ea a fost capitală, în ziua aceea, am întrevăzut cum, în interiorul închisorii care era munca forţată, îmi puteam crea un spaţiu de libertate. De multă vreme nu mă mai simţisem atît de destins ca atunci cînd m-am întors pe şantier. La ora aceea, băieţii probabil că munceau, întrebîndu-se neliniştiţi ce noi necazuri se pregăteau. Le-am dezvăluit acordul încheiat cu locotenentul, îrni amintesc de gratitudinea, de scurta licărire de speranţă din ochii lor. M-au sărbătorit şi mi-a făcut plăcere să văd că, pentru ei, eram curajos şi destoinic. Printre noi era un băiat pe nume Sandu, o fire deschisă şi veselă, chiar şi cu cei care-l tratau cu răceală. A fost cel dintîi care a avut o jumătate de zi liberă. A doua zi, s-a întors cu o prăjitură superbă, pe care am împărţit-o cu soldaţii.

Către sfîrşitul muncii forţate, locotenentul m-a întrebat dacă-mi mai amintesc de dimineaţa aceea. Am rostit, cu multă bucurie, cuvintele de recunoştinţă pe care le adunasem în suflet de atunci

încoace. Şi am mai adăugat că-mi găsisem, pur şi simplu, propria cale în timpul războiului datorită libertăţii pe care mi-o dăruise el. A pus însă capăt efuziunilor, gesticulînd cu monoclul: „Eşti atît de tînăr, de serios, de frumos. Este minunat!". Nici mai mult nici mai puţin! Ce să-i fi răspuns? De altfel, cu aceste cuvinte, m-a concediat şi am părăsit biroul. Trebuie să fi avut şaizeci de ani. Cunoscînd azi muşcătura bătrîneţii, ghicesc ce trebuie să fi simţit.

Nu mă gîndisem ce aveam să fac cu tot timpul acela, care devenise dintr-o dată disponibil. Există în destinul meu sau poate în firea mea o tendinţă, care nu e de a fugi de lume, ci de a mă refugia între patru pereţi cînd viaţa se prăbuşeşte într-o gaură neagră. Camera pe care o împărţeam cu Puiu - el nu venea decît ca să doarmă - a însemnat mult pentru mine. Din multe puncte de vedere, a fost camera cea mai locuită din toate camerele în care am trăit. Acolo am avut pentru prima dată dorinţa întemniţării voluntare. Acolo, pentru prima oară, a prins contur marele meu vis : să studiez, să trăiesc în mijlocul unor cărţi care să-mi ţină loc de pămînt natal. Tot acolo am contractat şi o boală cronică, claustrofilia. Adică să faci loc lumii într-o cameră, ca să vezi cum ai putea s-o desăvîrşeşti şi să observi schimbarea ce se produce în tine însuţi. L-am întrebat de curînd pe vărul meu dacă-şi aminteşte ce făceam în timpul acelui an al războiului. „Studiai", a fost răspunsul lui. Exagerat, dar nu fals. Prietenii nu mă lăsau să mă închid în casă prea mult. Nu numai pentru că voiau să-mi facă plăcere, dar şi pentru că aveam atîtea în comun, tot felul de subiecte de discuţie, chiar şi frivole. Ne ciondăneam cu privire la o carte sau un film. îl priveam cu milă, chiar cu dispreţ, pe scriitorul deja „bătrîn" la care lucra Isou şi care era şi protectorul lui. Mereu intervenea cîte un eveniment făcut să ne neliniştească şi să ne readucă la o realitate greu de acceptat. Aşa se maturiza vara, aşa trăiam noi. Un mod de a trăi ca oricare altul. Iar cel care a trăit măcar o clipă în sînul unui grup are tendinţa să creadă că este şi singurul mod de viaţă. Era suficient ca cineva să propună ceva nou şi ceilalţi îl urmau.

Schimbarea care s-a produs are legătură cu limba franceză. De vreme ce Isou şi cu mine eram interesaţi de faptul literar, era de prevăzut că această limbă ne va interesa, mai devreme sau mai tîrziu. în plus, era o limbă obligatorie la liceu, iar, pe de altă parte, Parisul se instala deja în imaginaţia noastră. Prin urmare, eram hotărîţi să învăţăm franceza în mod sistematic. Vara aceea ne-a găsit într-o perioadă de zel şi de efervescenţă care nu-mi mai dădea pace. Am început prin a observa asemănările dintre cuvintele franţuzeşti şi cuvintele româneşti. Dicţionarul îmi servea pentru a-mi completa vocabularul. Oricît de bizar ar părea, nu era neplăcut să citeşti cu verbe complet neconjugate şi confundînd masculinul cu femininul. In curînd, am înţeles totuşi că aşa nu voi ajunge nicăieri; şi am început să mă preocup de gramatică şi de stil, însă nu mă foloseam de manuale pentru a le studia, ci analizam textele marilor

autori. Ceea ce a făcut minuni, înlesnindu-mi o relativă stăpînire a francezei. Şi m-a încurajat să scriu şi să vorbesc în franceză, pentru a mă iniţia în corespondenţele ei secrete. Cînd ancorezi la ţărmul unei noi limbi, înscrii emoţiile ei dinţii, modul în care-o percepi şi sonorităţile ei în substanţa limbii materne. Cuvintele şi experienţele sale nasc o armonie pe care nimic n-o poate sparge, o muzică pe care nimic n-o poate atenua. Astfel, cuvintele unei limbi se înfăţişează ca un nou lustru, acoperindu-1 pe cel vechi, ca un strat subţire de culoare necunoscută, suprapusă peste o culoare de multă vreme statornicită. Iar iniţierea, asemănătoare cu iniţierea într-o religie, începe cînd te laşi orbit de frumuseţea ei, cînd emoţiile, percepţiile dintîi capătă un aer de noutate şi cînd ţi le însuşeşti pentru prima oară. Atunci vin să sălăşluiască în tine secretele nenumăratelor cuvinte şi miracolul universului lor te copleşeşte.
Iniţierea mea s-a împlinit repede, fără s-o urmăresc. Poate pentru că fiecare dintre noi o voia, poate pentru că franceza îmi era indispensabilă ca aerul şi lumina. Nu mai cunoscusem din zilele îndepărtate cînd învăţam ebraica o asemenea nerăbdare, o asemenea plăcere gnostică, ce metamorfozează faptele verbului în fapte ale inimii. Uluitor! Pentru a doua oară, o limbă erupea în viaţa mea, precum un geniu bun, care crea o distanţă între mine şi realitatea prezentului. Şi, mai întîi de toate, un mic *răgaz,* efemer, înainte să pierd sentimentul. Aşa a şi fost. Dacă am putut rezista în timpul războiului, a fost în mare parte datorită francezei, o limbă adevărată, loială, fără de mistică.
27 decembrie 1978
Lumina a scăzut din nou. Lumînările îşi întindeau cercurile galbene pe masa întinsă în ajun de Sabat. Mă aflam la Haifa, la un prieten al tatei, care-1 vizitase adesea la spital, în ultimele lui zile. Tata vorbea despre fiul lui, student la Paris, şi cerea să i se descrie Sorbona şi Montparnasse, cartierele unde locuisem. Apoi omul, care nu mai era la întîia tinereţe, a început, ca toată lumea, să-mi vorbească de propria-i viaţă. La sosirea lui în Palestina, prin anii '40, n-a văzut în jurul lui decît deşertul. A trăit mai mulţi ani într-un cort, mereu cu frica-n sîn din cauza şerpilor, în vecinătatea unui sat, înainte de a deschide un mic magazin de ţesături. Cînd a venit în Franţa, la douăzeci şi cinci de ani, ca să studieze medicina, nu şi-ar fi imaginat niciodată că avea să-şi petreacă restul vieţii în colţul acela de lume. Uneori se gîndea ce ar fi devenit dacă ar fi rămas în Franţa — sau dacă s-ar fi întors acolo după război. Poate că ar fi. murit, ca alţi polonezi, într-un lagăr de concentrare. Sau, după terminarea studiilor, şi-ar fi deschis un cabinet în Republique sau la Etoile.
„Prin urmare, aţi aterizat aici", am reluat eu ca un ecou, gîndindu-mă la nevoia pe care o simţim noi, cei care am trecut prin

încercările războiului şi am străbătut Europa, de a ne inventa vieţi posibile. De a presupune că lucrurile s-ar fi putut petrece altfel decît s-au petrecut. Ca şi cum ne-ar fi dor de vieţile pe care le-am fi putut trăi, iar cea pe care o avem ar fi doar împrumutată pe termen scurt. Bătrînul s-a îndreptat din umeri şi a continuat: „Poate că o să spuneţi că mi-a lipsit curajul. Totuşi, cînd mă gîndesc la tinereţea mea, la şcoala ebraică şi la Biblie, pe care o citeam cu tata, sînt convins că, de fapt, năzuiam să trăiesc în acest colţ de lume", în inima lui, se simţea mîndru că, venind în Israel, îşi putuse realiza cel mai intim vis al tinereţii.

După ce ne-am despărţit, m-am încuiat în camera de hotel, în aşteptarea orei de plecare. Cu vaporul la Veneţia şi, după Anul Nou, cu trenul la Paris. Era întuneric şi totuşi n-am aprins lumina. Scriu încet, pe întuneric, gîndindu-mă la toate vieţile făcute ţăndări, pe care mareea persecuţiilor din Europa le-a depus pe aceste ţărmuri. Tata, mama, Tanti Anna au venit să moară aici. Tot aici au venit şi sora mea, copiii ei, vărul meu şi alte rude mai îndepărtate, călători ai exilului. Au lăsat totul în fuga lor, fără să privească în urmă. Fără îndoială că aşa se şi explică „aerul lor de familie", aceeaşi înfăţişare de refugiaţi şi un fel de luciditate tăcută în sînul celei mai nesigure cu putinţă, al celei mai nebuneşti ţări. Cînd strămoşii noştri au venit din Rusia în satele şi oraşele de pe malurile Dunării, nici România, nici Israelul nu existau. Aveau ei de gînd să se stabilească aici doar pentru două sau trei generaţii? Sigur că nu. Unii după alţii, s-au instalat în noul mod de existenţă, în mijlocul unui popor a cărui limbă au vorbit-o şi ale cărui obiceiuri le-au împrumutat. Au muncit din tot sufletul şi cu tragere de inimă, ca să facă din pămîntul exilului ţinutul lor natal, patria lor.

Realitate sau iluzie? In ce consta diferenţa care, în ciuda efortului lor aprig şi stăruitor, i-a împins pe urmaşii lor de pe acest pămînt unde se născuseră, împrăştiindu-i în cele patru colţuri ale lumii? Ceea ce pentru străbunicii, bunicii şi părinţii lor a fost un cămin durabil s-a dovedit a fi un loc de tranzit, o haltă în lunga istorie a exodului. Acum nu a mai rămas nici unul dintre noi în România, nici o urmă a prezenţei noastre, ca şi cum n-am fi trăit niciodată acolo. Tot ce-şi vor aminti ţara, oamenii, este că un mic grup de bărbaţi şi de femei, „altfel decît ceilalţi", a încercat să facă aici rădăcini şi apoi au fost alungaţi. Şi că, plecaţi aiurea, au încercat să se stabilească altundeva, din nou „pentru totdeauna", în ce mă priveşte, lucrul este cît se poate de probabil. La Paris, spre care mă îndrept acum, am luptat şi am ieşit la lumină de-a lungul unor ani grei, care au debutat cu propriul meu exil. Am cunoscut mulţi ani de adîncă singurătate, în timpul şi după terminarea studiilor. Am fost soţ şi tată, am legat prietenii dragi şi am creat o operă. M-am ataşat de cartierele oraşului, cum nu m-am mai legat de nici un alt loc din copilărie încoace. Toate acestea pentru că am făcut un jurămînt, ale cărui circumstanţe şi amploare trebuie să le povestesc acum.

Da, bineînţeles, vara anului 1942, care tocmai se terminase, nu semăna cu cea dinainte, însă Bucureştiul nu devenise totuşi mai calm, nici mai senin. In toamnă, un zvon a pătruns pînă pe străzile noastre: în Polonia şi în Cehoslovacia avuseseră loc deportări. Şoapte nesigure, al căror temei nu era dovedit şi din care nu rezulta că ar fi trebuit să ne alarmăm. Efectul acestor zvonuri se făcea totuşi simţit printr-o anxietate neîntreruptă si tăcută. Lumea părea că extrage din ele convingerea că nu avem cum să scăpăm de deciziile încă şi mai brutale decît cele de pînă acum. Apoi am mai aflat şi că un decret ordona purtarea stelei galbene. Sau că urma să trecem sub autoritatea germanilor şi să fim escortaţi pînă la Belzec, în Polonia. Mi se pare că presa dezvăluise chiar şi amănuntele acordului încheiat de guvernul român. Nimeni nu-1 dezminţea în mod categoric. Se ştia şi de prezenţa, în capitală, a emisarilor lui Hitler. Din raţiuni bine întemeiate, era limpede că el intenţiona atît să-şi sporească ascendentul asupra României, cît şi să transpună în fapt soluţia finală. Toate aceste zvonuri erau vuietul dinaintea furtunii iminente. Deportarea era o idee nouă în Europa, vagă, însă atotputernică. Singurul conţinut pe care i-1 asociam trimitea la avertismentul lui Dante, la intrarea în Infern: „Lăsaţi orice speranţă, voi care intraţi aici".

între timp, fusesem prinşi în încătuşarea vieţii, care se scurgea imperceptibil, departe de sensul general al istoriei. Dincolo de un anume prag de periculozitate şi confuzie, devii insensibil la ştirile cele mai alarmante. Mărturisesc că acesta a fost cazul meu şi, într-o mai mică măsură, al lui Eddy şi al lui Isou. în ultima vreme, Isou şi cu mine nu ne aveam prea bine. Nu voi merge pînă la a căuta explicaţia într-o divergenţă de idei. Prietenia dintre bărbaţi este un vaccin împotriva inimiciţiei, iubirea pentru o femeie - un vaccin împotriva geloziei. O asemenea prietenie nu este niciodată simplă sau uşor de păstrat. Avusesem deja ambiţia de a scrie un eseu despre ciclul pasional al prieteniei care, urmîndu-şi panta, alunecă prea departe. Prietenia poate varia de la simpatie la devoţiune sau chiar la iubire, cu riscul ca fiecare să-şi piardă identitatea, într-o fuziune atît de perfectă, încît în relaţie nu mai sînt doi. Inimiciţia sau rivalitatea îi opreşte alunecarea pe această pantă, îi contracarează elanurile şi o face să dea înapoi.

Mai devreme sau mai tîrziu, prietenia începe să ne lipsească. Prietenii nu ne mai răspund aşa cum ar trebui. Sau, pur şi simplu nu ne mai putem lipsi de tovărăşia lor. Dintr-un motiv simplu: în compania lor nu este nevoie de explicaţii. Ei ştiu tot. Putem fi amnezici, căci ei au memorie cuprinzătoare şi-si amintesc chiar şi ce am vrea să uităm. Nici n-am putea trăi fără prietenie, adevărata singurătate nu este posibilă fără ea. Iar marile prietenii nu se înnoadă decît între fiinţele singuratice.

în orice caz: este cert că 1-am iubit pe Isou, că mi-a fost prieten, dimpreună cu Crăciun. Exista în el un fior vital atît de puternic,

încît îl voiam mereu mai lacom de gloria lui viitoare, sigur că doar aşa va putea fi din ce în ce mai el însuşi faţă de noi. Creaţia era, pentru micul nostru cerc, cel dintîi act de credinţă şi una din forţele care ne apropiau atît de mult. Aveam două convingeri: mai întîi, nu poţi fi creator în toate domeniile; apoi, nu stăpîneşti creaţia printr-un act de voinţă sau printr-o metodă. Metoda îţi indică mai mult sau mai puţin exact direcţia spre care te îndrepţi. Ea suprimă totuşi saltul în imprevizibil, aventura. Or, părerea lui Isou era diametral opusă. Nu m-am putut abţine să nu-i expun punctul meu de vedere, la lectura primei lui opere — o piesă, cred — care trebuia să fie ilustrarea metodei lui şi care însemna atît de mult pentru noi. Observaţiile făcute 1-au nemulţumit pe prietenul meu, sau pe *daimon-ul* care-1 asigura că trebuie să fi creat o capodoperă.

Nu peste multă vreme, am reluat această discuţie imposibilă, cînd mi-a împărtăşit ideea romanului său. Fără îndoială că eram prea obtuz sau prea conservator ca să-1 pot înţelege. Şi am avut proasta idee de a obiecta, susţinînd că romanul, ca şi tragedia, nu mai putea fi revoluţionate, ci, cel mult, se puteau crea noi variante. Fiecare dintre ele trebuie să povestească o istorie care să-1 tulbure pe cititor, să dea naştere unor eroi şi să pună în scenă timpul. Romancierul este povestitorul şi profetul epocii sale. Joyce, pe care Isou înţelegea să-1 depăşească, a fost unul dintre ei, ca şi Tolstoi sau Zola.

Cine - fiind vorba de propria-i operă, scrisă pe viaţă şi pe moarte - ar fi putut admite că o asemenea critică este îndreptăţită ? Ce era de făcut ? Eu îl vedeam pe Isou doar ca poet, şi-mi amintesc că i-am citit cu entuziasm poemele. Chiar dacă, după 1938, refuzam să-i citesc şi să-i mai ascult pe poeţi. Poate că poezia spune ce nu putem spune noi. Asemenea unui izvor infectat de tifos, ea devenise însă o sursă de imagini şi de cuvinte infectate de fascism, din care nu mai voiam să beau. Poate că doar semăna cu poezia, poate că la Eminescu şi Alecsandri a fost poezie, însă ea s-a preschimbat în altceva, în mit şi propagandă. Nu mai era decît o predică mortuară pe buzele mînjite de sînge ale unui poet. Ceea ce nu era surprinzător, dat fiind numărul poeţilor devotaţi Gărzii de Fier — iar cel mai mare dintre ei a şi promulgat legile rasiale. Isou a fost încîntat să mă asculte. Doar în revoltă puteam noi afla comuniunea.

Luna octombrie se încheia. Am fost în acelaşi timp uşurat şi surprins cînd Isou m-a chemat, ca şi cum ar fi fost vorba de o urgenţă mare. M-a întîmpinat cu vorbe călduroase, i-am răspuns în acelaşi fel. Apoi mi-a expus situaţia, care ne lăsa puţine iluzii. Se pregătea ceva grav. Cu atenţia încordată, am înţeles de îndată că el presimţea pentru noi încercări crude, care nu aveau să întîrzie. Isou se gîndea la moarte, fără s-o numească. Ce să-i răspund, decît că puteam citi în gîndurile celor care gîndesc, nu însă şi în cele ale naziştilor. Or, spaima redevenise contagioasă. Isou cîntărea timpul care-1 despărţea de sfîrşit. îl chinuia ideea că nu va mai avea timp

să-şi desăvîrşească opera. Această idee îl împingea să scrie şi să citească cu înfrigurare, de teamă ca deportarea să nu-l surprindă înainte de a o fi încheiat. Grija lui poate părea puerilă. Este totuşi o anxietate de la sine înţeleasă pentru cel ce aşază o misiune de îndeplinit deasupra a orice altceva. Prin urmare, pentru el, viaţa nu reprezintă decît condiţia realizării acestei misiuni supreme. Ceea ce o face cu atît mai vulnerabilă.

Neştiind unde vrea să ajungă, i-am amintit, glumind pe jumătate, că, după pitagoreici, există trei modalităţi de a deveni mai bun, a treia fiind moartea. Ei, nu! ceea ce-l interesa nu era să devină mai bun, ci cum să ajungă nemuritor. Cum este greu să scapi de moarte, ideea cea mai naturală pentru fiinţa umană este posteritatea. Or, oamenii fiind mai numeroşi decît şansele de posteritate, fiecare caută să fie unic. Isou nu voia să-şi încredinţeze şansele şi numele hazardului. Să fie oare ciudat că am avut un şoc? De acum încolo avea să-mi comunice toate ideile lui şi avea să-mi dea să-i citesc toate scrierile, cu misiunea de a le publica sub numele lui, dacă se întîmpla să dispară. Era, îmi amintesc foarte bine, ca şi cum m-ar fi anunţat că, pactul o dată încheiat, sfîrşitul venea de la sine. N-aş fi crezut niciodată că aveam să punem în practică acest contract de posteritate. Am făcut-o totuşi. Pactul a avut o influenţă palpabilă asupra prieteniei noastre, care s-a stricat precum un fruct înţepat de o viespe, în lumea sa, Isou şi-a regăsit exuberanţa naturală, încrederea pe care doream mai presus de orice să văd că şi-o păstrează. Puţin după aceea, într-o zi cînd făceam schimb de cărţi cu Eddy, a început prin a-mi spune că visase, toată tinereţea lui, la o originalitate discretă, încercase să schiţeze în minte liniile unei gîndiri personale şi fără pretenţii. Oare ghicise Isou sau se trădase? îmi amintesc că, sub vălul ironiei, Eddy mi-a propus un alt contract de posteritate. Dorea ca eu să dau numele lui unui personaj din *Marea Roşie,* dacă o terminam, îmi cerea mai ales să-i promit că voi recita rugăciunea morţilor, dacă avea cumva să dispară. Am mers la cinema ca să pecetluim pactul oral. Evoc cu tandreţe aceste contracte de posteritate, întrebîndu-mă în acelaşi timp dacă nu cumva minţile noastre o luau razna. La urma urmelor, de ce credeau prietenii mei că aveam să le supravieţuiesc? Nici una dintre explicaţiile pe care le-am găsit nu m-a convins. Cu timpul, faptul a conferit acestei amintiri un caracter *unheimlich.*

O altă amintire din toamna aceea, destul de vagă. Kappa a fost trimis la Vapniarka, în Transnistria, ca să-i ajute pe nişte comunişti din Bucureşti, deportaţi acolo. A reuşit, fără îndoială prin corupţie, dacă nu cumva printr-o reţea clandestină. Mi se pare ciudat că a avut nevoie de sprijinul meu. Mizeria vieţii şi grozăviile văzute din treacăt în zona Moghilev, care servea drept gară de triaj pentru deportări, îi muiaseră inima. La un anumit grad de suferinţă, spiritul doctrinar şi de partid devin o tortură, o armură care-şi înăbuşă inima. Nicolaus Cusanus spunea că nu există o gradaţie de la finit

la infinit. Nici de la uman la inuman. De aceea nu există cuvinte pentru a putea vorbi despre acesta din urmă, nici lacrimi pentru a-1 plînge. Cuvintele şi lacrimile sînt lucruri exclusiv umane.
în lunile următoare, Armata Roşie s-a retras tot mai departe, înspre Volga. Uneori mişcarea ei părea că face parte dintr-o acţiune defensivă împotriva diviziilor germane şi româneşti ale mareşalului von Paulus. Alteori, cînd acestea atacau ariergarda rusească şi încercau să o încercuiască, marşul spre Volga semăna cu o retragere, încă una. Cum nici unul dintre noi nu cunoştea geografia Rusiei, era imposibil să ne imaginăm unde se vor termina toate acestea.
Ne aflam în plină iarnă, ninsoarea cădea cu fulgi mari. Eram rareori acasă în timpul zilei. Seara mă închideam de cele mai multe ori în cameră, ca să fac însemnări sau să citesc. Nu mă simţeam singur în sanctuarul acela, cărţile îmi ţineau companie. Nu sînt fiinţe umane, însă au ceva mai bun decît acestea din urmă. Ştiu să ne mişte, să ne ia în braţe, să ne spună ce dorim să auzim. Arareori se întîmplă să nu dai peste cartea de care ai nevoie la momentul potrivit, fără să o fi căutat în mod special, ca pe un prieten necunoscut. Ideile mele nu erau prea clare, îmi amintesc că la un moment dat am devenit conştient de ele, însă faptul nu avea nici o importanţă. Săptămînile ce au urmat promisiunilor pe care le făcusem lui Isou şi lui Eddy au fost dificile pentru mine. Şi ei se temeau de acel ceva pe care nu îndrăzneam să-1 numim şi cu care nu ne puteam resemna. Toţi sîntem datori cu o moarte, însă naturii, nu unei fiinţe umane. Care ne ia o viaţă pe care nu ne-a dăruit-o. După exemplul prietenilor mei, şi eu voiam să mă angajez printr-o promisiune, însă ce promisiune şi faţă de cine? Iată ce era departe de a-mi fi limpede.
Probabil că în cursul acestor reflecţii, *Ananke,* nevoia, care nu are nici măcar la greci un chip, a căpătat unul pentru mine. Războiul a simplificat lucrurile. Tata dispăruse fără urmă. Iar timpul a hotărît că pregătirea pe care o aveam datorită lui este incompatibilă cu ceea ce circumstanţele au făcut din mine. De îndată ce am înţeles asta, mi-am jurat cumva că, dacă aveam să scap, voi deveni un om de carte. Această promisiune făcută în schimbul unei vieţi nu mă impresiona doar pentru că-mi impunea o datorie, îmi dădea şi un alt sentiment, obscur, cel de a fi chemat, ales. Nu e de mirare că a sfîrşit prin a-mi inspira o teroare sacră.
Am introdus în vocabularul meu expresia „om de carte" fără nici un fel de scrupul. Doar în acest fel mi-a fost posibil să descifrez figura eteroclită, dar sublimă, care a prins contur în spiritul meu. Fără îndoială că fiecare dintre noi o vede, însă altfel. Pentru mine, ea era de cele mi multe ori cea a artizanului Spinoza, şlefuind lentile în dugheana lui, în timp ce continua un dialog neîncheiat cu marii gînditori ai secolelor trecute, întrerupîndu-se din vreme în vreme pentru a-si nota propriile reflecţii. Acestei viziuni i se suprapunea, bineînţeles, cea a lui Marx. îl vedeam cum îşi ocupa zilnic

locul în British Museum, încercuit, stăpînit de miriade de cărţi. Le citea cu o grabă înfrigurată, uitînd de propria-i mizerie şi de suferinţa fizică, captivat cu totul de căutarea unei soluţii la enigma istoriei noastre. Şi, în fine, nu ştiu de ce, mai era şi Einstein. Mi-1 imaginam cum hoinărea, în vreme ce creierul lui citea ecuaţiile din marea partitură muzicală a naturii. Şi cum se întorcea să le înscrie pe o imensă tablă neagră.

Fără ştirea mea, imaginile lor se amestecau şi se combinau, toţi trei păreau a aparţine uneia şi aceleiaşi familii umane, pentru care studiul reprezenta un lucru sacru, la fel de salvator ca rugăciunea. Omul de carte nu cere nimic. El încearcă pur şi simplu să creeze ceva, fără să-şi precupeţească eforturile şi fără să cedeze în faţa dificultăţilor. Eram convins că această figură eteroclită va prinde viaţă într-o bună zi, nu pentru că aş fi avut geniul ei, ci pentru că aveam vocaţie. Şi trebuia să mă pregătesc pentru asta. Pentru cel născut într-o familie evreiască, drumul de parcurs este lung. El urmează calea cotită a persecuţiilor, trece prin imboldurile istoriei, jalonate de atîtea nume şi cărţi mari, prin nenumărate înfruntări cu sine însuşi, peste timiditate şi diversele chipuri ale disperării. Fără să vrea cu tot dinadinsul, devine un ascet care-şi înfige cuie în carne. Seninătatea studiului este o virtute pentru cei care n-au trebuit să-şi părăsească locuinţa, îmi închipuiam eu. O virtute străveche, o virtute de om cultivat. Mie şi prietenilor mei ne era inaccesibilă. Noi nu cunoşteam decît o singură virtute: tenacitatea.

Evident, pe atunci citeam într-o manieră leneşă şi visătoare, cu un soi de ameţeală. Visînd la momentul cînd, devenind om de carte, aveam să mă consacru studiului din zori pînă în noapte. Exact douăzeci de ani mai tîrziu, această viziune, aşa cum îmi apăruse atunci, a devenit pentru prima dată realitate la Institute for Advanced Study din Princeton. Biroul meu se afla în clădirea departamentului de fizică, îi întîlneam pe asistenţii lui Einstein, mirîndu-mă cît de simplă şi de naturală este fericirea pe care o căutasem printre mii de capcane şi de ocolişuri. Apoi, de-a lungul anilor în care am lucrat la *Eseul despre istoria umană a naturii,* la Biblioteca Naţională din Paris, mi-am savurat zi de zi revanşa asupra timpului. Petrecîndu-mi fiecare zi în sala de lectură, adăpostit în tăcere de cărţi, ele însele la adăpost de lume şi de timp, aveam exact senzaţia pe care o căutasem în camera mea pierdută din Bucureşti. In camera unde, din motive care de acum încolo sînt lipsite de importanţă, a luat naştere o vocaţie. De îndată ce am întrezărit-o, ea a pus pe de-a-ntregul stăpînire pe mine. Făcînd acea promisiune în cazul în care aş fi scăpat cu viaţă, abdicam implicit de la orice altă opţiune, renunţam să mai iau în considerare o cale diferită. M-am apropiat de ţelul pe care speram să-1 ating? Fără îndoială că nu. Cel puţin am încercat. Am făcut tot ce mi-a stat în puteri.

îmi lipsea totuşi un profesor care să mă călăuzească, împărtăşindu-mi din cunoştinţele care-1 entuziasmaseră şi din cele pe care

le respingea. Le vorbeam prietenilor mei nu de nevoia unui povăţuitor, ci de cineva care să mă înveţe cum să învăţ. Ei credeau că nu este indispensabil, chiar dacă fiecare dintre ei îşi propunea să devină unul. Mai tîrziu, la Paris, n-am avut linişte pînă ce nu 1-am găsit, era Alexandre Koyre. Avea toate trăsăturile figurii eteroclite de odinioară. Fără îndoială că acesta a şi fost motivul care m-a făcut să-1 aleg şi i-am urmat învăţătura pînă la moartea lui. înainte de asta, mi s-au întîmplat însă multe. Eu nu am parcurs drumul, care era simplu şi drept pentru atîţia alţii, într-o singură etapă.
Gata cu promisiunile şi visările. Era începutul lui decembrie şi se putea ghici o anume ezitare cu privire la drumul de urmat de aici înainte. Evreii trebuiau să fie predaţi germanilor, care începeau să umple lagărele de concentrare, sau cîteva zeci de mii dintre ei să fie vînduţi, ca să ia calea Palestinei? Nici un indiciu nu susţinea extravaganta presupunere. „Din nefericire, spunea Tanti Anna, germanii nu ne vor lăsa niciodată să plecăm." Te agăţi însă de orice pai de speranţă. Şi dacă în zvonul acela ar fi fost o fărîmă de adevăr? Unii încercau să închirieze ambarcaţiuni pentru a părăsi colonia Faraonului. Cei mai aprigi ar fi plecat, chiar şi pe jos, dacă lucrul ar fi fost posibil. M-am gîndit de curînd la tot ce ne tortura, cînd vărul meu Puiu mi-a mărturisit: „în timpul războiului trăiam tot timpul cu frica-n sîn. îmi era frică de orice". Fiecare era gata să dea tot ce are şi să-şi încerce norocul, dacă ar fi existat fie şi cea mai mică posibilitate de a părăsi ţara. Regimul naţional şi socialist nu a reuşit să-i vîndă pe evrei contra unei sume de bani, întrucît englezii închiseseră Palestina pentru imigraţia evreiască. Dar, zece ani mai tîrziu, cînd Palestina a devenit independentă, regimul socialist şi naţional a reuşit. Ceea ce dovedeşte că nu trebuie să-ţi pierzi niciodată speranţa în continuitatea istoriei.
în Est, războiul continua, îngheţul întărise glodurile de pe drumurile ruseşti şi forţa armată gigantică a trupelor germane si româneşti comandate de von Paulus încerca în van să străpungă teritoriul pînă la Volga. Se zvonea că întregi corpuri de armată româneşti fuseseră nimicite, iar zeci de mii de soldaţi se predaseră, în scrisorile care ajungeau de pe front şi printre rîndurile ziarelor se citea frica.
Seara, mă închideam în cameră ca să mă gîndesc la evenimente, dar şi ca să reflectez la cum ar putea arăta noua mea existenţă, încă greu de prevăzut. Toate temerile şi incertitudinile mele cu privire la viitor se estompau. Nu aveam decît o dorinţă, să rămîn între cei patru pereţi, foarte etanşi, ca într-o ascunzătoare amenjată în inima unei păduri, pe care nimeni n-ar avea cum s-o descopere, îmi era foame de singurătate. A fi singur se dovedea o experienţă binecuvîntată. Nu simţeam nici golul, nici plictisul. Continuam un dialog interior, inventam poveşti, le visam. Ca sub imboldul unei nevoi superioare de a-mi exercita facultăţile, de a-mi simţi spiritul trăind. Solitarul care se ştie singur din copilărie este necontenit vizitat de un suflu de euforie, o boare de halucinaţie, însă în iarna aceea nu

mă retrăgeam în solitudine, ci pur şi simplu mă găseam în ea. Voiam să cred că citind şi meditînd ore în şir, aşa cum alţii se roagă — cu respiraţia tăiată, înspăimîntată -, destinul avea să mă cruţe în cele din urmă.
Ceea ce am trăit astfel este împărtăşit de toţi cei a căror existenţă se desfăşoară, într-un moment crucial, într-o închisoare, fie ea liber consimţită, fie impusă. Lipsiţi de drepturile omeneşti cele mai elementare şi de toate libertăţile, în afară de cea de a vegeta, clandestin, într-o ajtă lume. O închisoare mai uşor de suportat de către un adult, a cărui viaţă se află în urma sa, decît de un tînăr care nu are viaţa înainte. Tocmai atunci s-a instalat cu adevărat iarna. Mi se pare, cînd privesc înapoi, că cele din urmă zile ale anului au fost printre cele mai tăcute din viaţa mea. Nu aşteptam nimic şi nu doream decît un singur lucru: să ştiu că au trecut.

Vremea anamorfozelor

5 aprilie 1994

La Paris, camera lui Isou dă în strada Saint-Andre-des-Arts. Afară, lumina galbenă ca grîul copt, a unei după-amieze de primăvară, înăuntru, cîteva lucruri, ici şi colo, şi patul presărat cu hîrtii. Văzîndu-l pe prietenul meu cum stă în colţul cel mai îndepărtat, înţeleg de ce este atît de puţină lumină. Lumina îi răneşte ochii obosiţi. După atîţia ani, iată-ne din nou laolaltă, el şi eu. Aş putea număra pe degete ocaziile cînd ne-am întîlnit la Paris. Urcînd scările, speram să regăsesc, de vreme ce îmi telefonase, o fărîmă din entuziasmul nostru de odinioară. Nici o vorbă n-a scos. încep, ca altădată, o conversaţie despre cărţile lui: ce-i cu manuscrisele lui recente? De cînd datează ultimele apariţii? Căldura reînvie. Ia de pe pat nişte texte fotocopiate despre o nouă psihologie, o nouă medicină, şi mă îmbie să le citesc de urgenţă, încerc să mi-l amintesc aşa cum s-a văzut el însuşi într-una din povestirile sale. Descrie acolo metoda care-i va îngădui să creeze în toate ştiinţele şi în toate artele, asigurîndu-şi astfel nemurirea.

Nu-mi-lasă însă răgaz. Şi, în ciuda precauţiilor pe care le ia ca nu cumva să devină prea personal, ne reamintim de plecarea din Bucureşti, de călătoria lui în Italia împreună cu Harry, de a mea şi a lui Freddy, apoi de al cincilea membru al grupului nostru, Mache, ajuns printre noi mai tîrziu. Retrăim ceasurile trecutului, începem din nou să ne gîndim la prietenia noastră, fără să pronunţăm cuvîntul. Degeaba, nu se poate sustrage echivocului sentimentelor. Avem în comun trecutul; fiecare dintre noi are în păstrare o bună parte din amintirile celuilalt şi simte nevoia să se asigure că ele sînt intacte. Observ cu uimire cum privirea şi vocea i se înviorează. Un răstimp nu mai spunem nimic. Oarecum temători, de altfel. Nu e prima dată cînd ne aflăm într-o asemenea situaţie. Resemnaţi la a ne închide în noi, prosteşte, ca să nu lăsăm intimitatea trecutului să irupă în prezent, unde nu şi-ar mai avea locul. Isou observă că privirea mea se plimbă prin camera unde stăm. Nu pentru a judeca, aşa cum probabil crede. Dimpotrivă, mă gîndesc cît de credincios a rămas el spaţiului închis, pereţilor goi şi albăstrii, unui nu-ştiu-ce ascetic si sobru, chiar sărăcăcios, din tinereţea noastră. Doresc foarte mult să i-o spun, dar nu ştiu dacă nu mi-o va lua cumva în nume de

rău, fiind bolnav. Simplul fapt că tace mi se pare extraordinar. Şi, cu cît tăcerea durează mai mult, cu atît ne readuce spre noi înşine, spre ceea ce simţim, fără să fie nevoie să exprimăm. Şi cînd tăcerea se rupe, nu mai rămîne nimic de spus.

Era o zi obişnuită din săptămână. Nu am avut totuşi nici o reţinere, la plecare, să mă îndrept spre Sena pentru a retrăi, ore îndelungi, atmosfera camerei. Ar putea fi a mea, a şi fost într-o anumită măsură. Isou nu are nici măcar telefon. Astfel încît m-am aflat, la sfirşitul după-amiezei, faţă în faţă cu amintirile, care mi-au vizitat din nou memoria. Casele din cartierul nostru bucureştean, mulţimea cu care ne contopeam pe stradă, la sfîrşitul războiului, revista pe care am publicat-o, tinerii care au venit către noi şi, printre aceste imagini, chipurile alor mei. Detaliile rătăcirilor mele mă asaltau, în toată limpezimea lor. Chipurile celor de care-mi era dor s-au ivit, impetuoase, în faţa mea. Şi anii aceia de muncă forţată, de frig şi de frică, de spasme, cînd nu ştii dacă zilele următoare vor mai semăna cu cele de pînă atunci. Un prezent nevăzut, un viitor necunoscut şi un trecut nefolositor. La drept vorbind, asta-i soarta fiecăruia, dar numai în asemenea situaţii-limită te gîndeşti la ea - fără să te gîndeşti cu adevărat. Viaţa cea mai oribilă cu putinţă rămîne totuşi viaţă.

Iată ce-mi spun reluînd această povestire, după o pauză de şaisprezece ani. Să vorbeasc oare despre ea cu Isou, aşa cum aş dori? Ii ghiceam răspunsul: „întîmplările astea nu mai interesează pe nimeni. Oamenii s-au blazat". Eu n-aş fi atît de sigur. In ceea ce mă priveşte, cred pur şi simplu că doar întîmplările sînt colective, în vreme ce destinul este individual. Mi s-a întîmplat să-1 regret pe al meu, deşi a fost pervers şi, în acelaşi timp, generos. Altul însă n-am, ca să analizez prin intermediul lui pasiunile care m-au devastat, aventurile şi încercările care m-au făcut să încărunţesc, ţesătura de amintiri acumulate şi irosite apoi. Memoria este un coş găurit, spune Char — ea reţine totuşi unele lucruri. Gata însă cu reflecţiile.

în 1943 sfîrşisem prin a pierde noţiunea timpului. De la fuga din Cîmpulung, anii fuseseră sinuoşi şi lungi. Iar despre anii ce aveau să vină nu se putea şti dacă aveau să fie lungi sau scurţi, în primul rînd, dacă aveau să fie. Era iarnă, iar iarna şi zăpada m-au stimulat dintotdeauna. însă de cînd cu penuria, cu frigul de pe şantier, din liceu, de acasă, zăpada şi iarna îşi pierduseră din vrajă. Savuram dinainte momentul cînd aveam să dispar din lume în încăperea mea goală. Pascal spunea că fericirea se află între pereţii propriei camere. A uitat însă să precizeze dacă asta se întîmplă numai cînd rămîi faţă în faţă cu tine însuţi, în orice caz, cînd mă cufundam într-o carte, cînd urmăream cuvintele şi imaginile întîmplătoare pe care le notam pe o pagină de caiet de şcoală sau cînd leneveam, nu căutam fericirea. Cîte seri din viaţa mea nu am petrecut, cu singura dorinţă de a-mi vedea sfîrşitul! Presupun că mulţi tineri de azi, şi în special studenţii mei, ar considera că un asemenea mod de viaţă este lipsit

de sens, ridicol şi mai ales efemer. Vai, nu î Cîtă apă a curs de atunci încoace pe sub poduri, iar modul meu de viaţă a rămas acelaşi! Ba a evoluat în rău, de aceea şi vorbesc despre el.
Aşa a început luna februarie. Zilele se scurgeau încet, într-un Bucureşti care se lupta cu vîntul de iarnă dinspre est si dinspre cîmpiile nesfîrşite. Se lupta şi cu ştirile: mareşalul von Paulus s-a predat, după un asediu al Stalingradului care a durat mai bine de patru luni. Nu reuşise să străpungă liniile de apărare de pe Volga. Mai mult de o sută de mii de prizonieri, cred, se aflau în mîinile ruşilor. De toate naţionalităţile, printre care un mare număr de români. Vuietul presei şi al radioului nu reuşea să-1 acopere în întregime pe cel al armatelor în retragere, nici pe cel al căruţelor cu răniţi, care veneau în flux continuu de pe front. Ştirile, chiar dacă fragmentare şi inexacte, au o uriaşă putere de pătrundere, şi în cele din urmă tot a transpirat ceva.
Despre coloanele acelea de prizonieri, prost îmbrăcaţi şi prost încălţaţi, strigînd „Gata cu războiul, vrem acasă, s-a terminat cu Hitler!", circulau în oraş zvonuri vagi şi incomplete. Chiar dacă Crăciun le exagera la şedinţele de celulă, alte surse au venit să le confirme. Dovadă cercurile de funcţionari şi de ofiţeri, care începeau să se teamă că li s-ar putea cere socoteală într-o bună zi. Fiecare lup se gîndea cum să-şi schimbe părul şi se întreba cum să-şi salveze propria piele. Asemenea colonizaţilor al căror stăpîn dă semne de slăbiciune, oamenii politici se întrebau: nu ar trebui oare să-şi caute un nou stăpîn? Credincioşi devizei *Ubi dux, ibi patria,* ascultau de Antonescu şi de germani, privind în acelaşi timp peste umăr şi înspre Aliaţi. Se făceau auzite chiar şi unele voci care ne luau apărarea şi propuneau repatrierea deportaţilor din Transnistria. Atitudine care le dădea adversarilor lor apă la moară să declare că evreii caută dintotdeauna să profite de slăbiciunea ţării şi că nici nu se pune problema să cedeze.
Calmul, care în vremuri tulburi pare încremenit, ne îngăduia, mie şi prietenilor mei, să ne întîlnim des. Trăiam suspendaţi, asemenea bolnavului în aşteptarea diagnosticului: voi fi sau nu operat? Descumpăniţi, ca mai toată lumea, aveam totuşi un soi de presentiment că vom fi cruţaţi. Deşi nimic nu era mai puţin sigur. Cînd Crăciun m-a întrebat pe ce se întemeia acest presentiment, răspunsul meu a fost că istoria poporului german este una a bătăliilor cîştigate şi a războaielor pierdute, în fine, ţinea exclusiv de imaginaţia, dacă nu cumva de trufia mea: eram sigur că Volga era Marea lor Roşie. O convingere pe care am păstrat-o pentru mine.
6 aprilie 1994
în iarna aceea am fost cuprins de febra religiei. Am simţit dorinţa de a le spune poveşti tovarăşilor mei de muncă si de frig. Le-am istorisit, într-o formă abia dacă romanţată, bătăliile homerice ce se

dădeau pe cele cîteva sute de metri care separau malurile Volgăi de Stalingrad. Cu destulă vioiciune pentru a strecura speranţa în sufletele lor şi cu destulă reţinere pentru a nu sugera că ne-am bucura de nefericirea coloanelor de prizonieri care şerpuiau pe drumurile stepei sau de morţii care zăceau în fundul văgăunelor. De cele mai multe ori m-am folosit de Biblie, îmi amintesc de următoarea povestire. Cînd romanii au distrus Templul şi ne-au împrăştiat, iubita lui Dumnezeu, Chekinah, 1-a părăsit pentru a ne însoţi în exil. Dumnezeu a rămas aşadar singur. Neînţelegînd de ce i se întîmplau toate astea, nici din ce motiv poporul său nu-1 mai iubea, 1-a chemat pe regele Solomon, cel iubit de numeroasele lui neveste şi de poporul său, pentru a-1 consola. Solomon i-a povestit lui Dumnezeu că unul dintre curtenii săi, într-o clipă de mînie, îi ordonase unui tată să se lupte cu propriul fiu. Acela dintre cei doi care-1 va ucide pe celălalt, avea să scape cu viaţă, le-a promis el. Tatăl i-a întins fiului sabia ca să-1 ucidă: astfel, fiul va putea rămîne în viaţă şi-i va cinsti memoria. Fiul a refuzat şi împreună s-au înfăţişat regelui Solomon pentru a-i cere să arbitreze. Solomon 1-a sfătuit pe tată să-şi ucidă fiul, din milostenie. Dumnezeu s-a mirat foarte de toate acestea. Regele 1-a lămurit. Oricum, sau unul, sau celălalt ar fi trebuit să comită un sacrilegiu. Dar tatăl ar fi trebuit să îndure mai puţine remuşcări decît fiul, care mai avea încă mulţi ani de trăit. După ce 1-au ascultat, tatăl şi fiul s-au omorît unul pe celălalt în acelaşi timp, făcînd dovada milei pe care o nutreau unul faţă de altul. Iar regele Solomon i-a spus curteanului: „Vezi, oamenii sînt în stare să compătimească, Dumnezeul lor însă nu".

Dumnezeu a înţeles atunci de ce îl părăsise Chekinah şi plecase în exil, alăturîndu-se poporului asupra căruia el se răzbunase, surghiunindu-1 într-un tărîm al prigoanei şi al suferinţei. Singurătatea lui Dumnezeu este cauza relelor de pe pămînt, a zis regele Solomon. Şi s-a îndepărtat, murmurînd: „în jurul Tău este un cerc invizibil, dincolo de care iubirea nu poate răzbate. Atîta vreme cît nu o vei face pe Chekinah să se întoarcă din exil, pe pămînt va curge sînge şi suferinţele vor continua", în realitate, întreţesusem mai multe poveşti auzite, printre care şi pe cea a lui Chekinah, atît de răspîndită printre hasizi. Spuneam aceste poveşti emoţionante sau insolite la liceu sau după munca forţată. Iar tovarăşii mei plecau, îmbărbătaţi, spre casele lor pline de fraţi şi surori şi lipsite de toate cele. în iarna aceea, citisem şi o carte despre Flavius losif si faimosul său *Război al evreilor.* Puţinele detalii pe care le-am găsit acolo dezvăluiau un personaj fascinant. Pentru mine, el îl reprezenta pe bărbatul care, în clipa unei încercări, preferase să privească lumea în faţă. O lume nici frumoasă, nici ospitalieră, şi totuşi singura pe care ne-o dăruise Dumnezeu. Gîndindu-mă la Flavius losif, la vremea noastră atît de asemănătoare cu vremea lui, mi-a venit ideea să scriu o cronică cu acelaşi titlu, în acelaşi timp cronică şi istorie, cartea mea avea să îmbine problemele religioase, sociale şi politice

ale situaţiei noastră fără ieşire. Nici că se punea problema să te laşi ucis din eroism. Deci, fără luptă. Pentru cei cu un curaj şi o conştiinţă morală inflexibile, rămîne doar sinuciderea colectivă: Masada.
Firul conducător al cronicii mele era simplu. Părea incredibil ca Hitler să fi declarat război întregului univers şi ca poporul german să-1 fi ales pentru distrugerea singurului duşman care conta: evreii. O dată cîştigată prima repriză a războiului, izbînda a strîns în jurul lui, în mod firesc, alte popoare şi alţi conducători. De exemplu, pe cei ce fuseseră odinioară devotaţi englezilor şi francezilor. Inţelegînd că nu mai au un protector, trebuiseră să-şi caute un alt aliat. Ca din întîmplare, acesta a fost Hitler. Era ultima lor scăpare, îşi închipuiau că, punîndu-se în serviciul lui, aveau să să crească laolaltă cu el în istorie. Drept zălog de credinţă, îi predaseră pe singurii duşmani pe care-i hăituia şi asupra cărora poporul german s-ar fi putut răzbuna. însă, o dată ce au ocupat întreaga Europă, naziştii s-au desprins de războiul militar şi politic. Erau pregătiţi pentru războiul mitic, singurul care-i interesa, împotriva singurului popor care-i împiedica să simtă că există: noi. Cu alte cuvinte, totul se petrecea ca şi cum, din acel moment, lui Hitler nu-i mai păsa că armatele germane combăteau fără ţel, că se cufundau în dezonoare, luptînd împotriva unor populaţii civile cu o ferocitate şi mai mare decît pînă atunci. Pierduseră contactul cu realitatea. Altminteri, după Tobruk şi Stalingrad, ar fi evaluat cu mai multă obiectivitate situaţia şi ar fi întrevăzut primele licăriri ale înfrîngerii. Cărora nu le acordau nici o atenţie. Fuseseră chemaţi, aleşi, pentru un altfel de război. Aveau să continue să traseze un cerc în jurul nostru, strîngîndu-1 tot mai tare, împingîndu-ne puţin cîte puţin spre inima pămîntului german, pe un spaţiu limitat, fără nici o portiţă de scăpare. Nu mai era valabilă spusa: „Dacă vrei pacea, pregăteşte-te de război", ci: „Dacă vrei viaţa, pregăteşte-te de moarte".
O lacrimă trebuie să fi tremurat, atîrnată de pleoapele mele, în vreme ce făceam însemnări sau le povesteam tovarăşilor mei despre aceste peregrinări, despre locuri din Polonia, Austria, Cehoslovacia, pe care le cunoşteam doar după nume, punîndu-le laolaltă cu peisaje din Basarabia sau Bucovina. Şi amestecînd scenele exodului cu cele ale deportării în Transnistria. Apoi, uitîndu-mă la paginile caietului, vedeam uriaşe mulţimi de bărbaţi, femei, copii. Şi, urmărind firul povestirii, îmi imaginam că, neputînd să fugim sau să ne împotrivim, singura noastră soluţie să avea să fie rezistenţa din urmă, Masada. A existat una în Antichitate, apoi în Evul Mediu, de ce nu şi acum ? Poate că va mai rămîne în viaţă un Flavius losif, pentru a descrie înfruntarea care se va încheia, ca şi cea dintîi, printr-o victorie a noastră asupra noastră şi asupra destinului infinit.
De bună seamă, cronica nu era decît o înşiruire de ciorne, şi nu a fost încheiată decît în mintea mea. în 1946 mi-am amintit de ea în mai multe rînduri, de vreme ce războiul împotriva evreilor continua pe căi lăturalnice, în special în Germania, unde am trăit în

preajma supravieţuitorilor din lagărele de concentrare. Dintr-un anumit punct de vedere, Auschwitz si Dachau reprezintă cele mai mari înfrîngeri pe care poporul german şi le-a impus sieşi în acest război. Oraşele au fost *ausradiert,* milioane de germani au murit, nu pentru a-şi apăra pămînturile, ci pentru a tăinui un secret, cel al unui alt război.

Ciudat lucru, războiul - inexplicabilă invenţie, neîndurătoare violenţă pentru un ţel zadarnic. Puteai aştepta de la el cel mult o glorie - vremelnică — pentru tine însuţi, dar şi o recoltă de ură greu de vindecat. Lupţi pentru moarte, în speranţa că ea va fi mai puţin monotonă şi că va veni mai curînd, departe de realitatea umană, de trudă, de fecunditate, fără mari pretenţii de eroism, fără teamă de laşitate. Cînd războiul se termină, nimeni nu-1 mai înţelege. Cînd te trezeşti în cenuşiul dezgustător al ruinelor eratice, nu mai ştii dacă a meritat. Dacă acesta este războiul, atunci omul este o enigmă mai mare decît credem. Poate că războiul este o clipă de adevăr, însă la fel de efemeră ca o particulă de materie care apare şi se dispare cu viteza luminii.

Păstrez din iarna lui 1942-1943 senzaţia unei stări de transă. Un anotimp în extaz. Străduindu-mă să mă scutur pînă şi de cel mai neînsemnat grăunte de realitate, de tot ceea ce ar fi putut restabili logica în forul meu interior. Nu mă puteam împiedica să nu mă gîndesc la tot felul de lucruri, pe care, îndeobşte, nu te oboseşti să ţi le imaginezi. Se născuse un fel de intimitate vie între întîmplările pe care mi le povesteam - sau pe care le povesteam tovarăşilor mei - şi existenţa cotidiană. Nu voi umple acum pagini întregi ca să explic în ce măsură regresam către trecut, către copilărie, inventînd istorii sau ascultîndu-le pe ale altora, ca într-un vis. Şi totuşi nu aveam decît o singură dorinţă: să uit trecutul şi să tai toate punţile în urma mea. Anii fugiseră, plini de drame inutile, de meditaţii, de pasiuni nesatisfăcute. Este adevărat că nu împlinisem încă optsprezece ani. Măcar de n-aş fi fost atît de temător şi atît de vulnerabil!

9 *aprilie 1994*

Poveştile acelea erau reverii cu voce tare, pe care nimic nu le putea opri. Şi totuşi, la un moment dat oboseşti. Intr-un anume sens, este prea comod să povesteşti. Vine o vreme cînd, tot ascultîndu-te cum spui aceleaşi lucruri, tot redeschizînd aceleaşi răni, plăcerea se subţiază. Adevărata explicaţie trebuie căutată altundeva. Oboseala vine din aceea că poveştile noastre se află la jumătatea drumului dintre adevăr şi eroare. Sfîrşeşti prin a prefera tăcerea.

în anul acela, primăvara a venit timpuriu. La jumătatea lunii martie, florile îmboboceau printre bălţile acum uscate. Era plăcut să ieşi afară. Amorţeala iernii se încheiase şi făcuse loc, îmi amintesc, unei activităţi energice, atît în interiorul celulei de partid, cît si în îndeletnicirile zilnice. Seara eram epuizat şi nu mai aveam putere

să mă gîndesc la altceva. Ceea ce-mi făcea bine sau cel puţin îmi alunga neliniştea. Lăsîndu-mă devorat de lucrurile exterioare, nu mai puteam da tot atîta atenţie problemelor mele interioare. Mi se întîmpla să fiu aproape fericit că sînt în viaţă, uitam să mă mai tem sau să mai sper.

Şi Edith s-a întors o dată cu primăvara, fără nici un cuvînt care să-i justifice lunga eclipsă. Insă cea care a revenit era o altă Edith, maturizată şi gravă. Se simţea ea oare dezorientată şi singuratică? La început, n-am. îndrăznit s-o întreb, să-mi asum sarcina de a vorbi despre ce ne aştepta la capătul acestei iubiri, într-o bună zi, am prins totuşi curaj şi am întrebat-o dacă mama ei era la curent cu întîlnirile noastre. Răspunsul ei m-a uimit: „Te găseşte prea frumos ca să-mi ceară să renunţ la tine". Nu mă văzusem niciodată în această lumină, aşa că am privit-o încurcat. Citeam însă în privirea ei acea distanţare pe care o provoacă incertitudinea şi curiozitatea, dar şi efortul de a-şi face curaj. Păstrez despre ea, din acea perioadă, o serie de imagini fixe, ca dintr-un film mut, fiecare cu propriu-i titlu: Edith pe Calea Victoriei, Edith pe cheiurile Dîmboviţei, Edith în faţa unui imobil, Edith sărutîndu-mă, Edith întinzîndu-mi o carte sau luîndu-mi-o.

îmi amintesc; totul a început cu *Cărarea pierdută,* cel dintîi roman franţuzesc pe care 1-am citit fără dicţionar. Cît de captivantă era lumea aceea populată de copii! Simţeam o mare bucurie şi o uşurare pe măsură ce descopeream incertitudinea emoţiilor şi prospeţimea sentimentelor pure, absente din propria-mi copilărie. Dacă nu cumva erau sentimentele unei adolescente încremenite, vîrsta aceea care-mi lunecase printre degete. Cu ochii aburiţi de lacrimi, mă vedeam sub înfăţişarea lui Meaulnes, izgonit, asemenea lui, din copilărie şi din ţara natală. Amîndoi avuseserăm o împărăţie a noastră: el domeniul, eu antrepozitul. El se împărtăşise totuşi dintr-o copilărie minunată, din fericirea aceea ivită atît de timpuriu încît împiedicase timpul să-i erodeze sufletul pur. Este oare mai bine aşa? Am suferi prea mult de pe urma acestor iubiri dintîi, iubiri inaccesibile, care, chiar şi cînd şi-au pierdut vigoarea, lasă o urmă pentru toată viaţa. Puritatea nebunească a povestirii lui Alain Fournier a iscat în mine un regret atît de violent, încît i-a tulburat intriga.

In aceeaşi perioadă, continuam să-i citesc pe suprarealişti. Felul în care supralicitau provocarea şi geniul mă dădea gata. Inchipuindu-mi că se pretau la toate aiurelile, la toate gafele burgheze, cu atît mai plictisiţi, cu cît, în fond, prea puţin le păsa de ele. Insă nu eram capabil încă să adopt o atitudine faţă de realismul lor magic, acela care ne asfixia între timp, încetul cu încetul, în România. Abia după ani şi ani, am avut intuiţia a ceea ce era cu adevărat suprarealismul, pe care cu greu îl suportasem pînă atunci.

Eram încă prea novice, nu ştiam să citesc în adevăratul sens al cuvîntului. Aveam un cult pentru Maupassant, pentru o însuşire pregnantă, exaltantă, pe care doar el părea că o posedă. Cea de a

iubi fiinţele, oricare-ar fi ele, de a şti totul despre dorinţă, fără a tăinui nimic din teribila-i ştiinţă. Numiţi-mi un povestitor mai bun ca el. El te face să guşti din apa vieţii, cu minuţioasele lui notaţii despre fiecare senzaţie de zgomot, miros, gust, mereu alta, după personaje sau circumstanţe. Toate judecăţile lui sînt în mod conştient empirice, în stilul lui Hume, aşa încît ai putea să juri că cititorul vede desfăşurarea acţiunii şi aude cuvintele pronunţate. Maupassant pare a sugera că există din belşug oameni obişnuiţi, precum cei descrişi de el, cu o viaţă ştearsă, fără relief, ceea ce nu trebuie nici să ne mire, nici să ne mîhnească. Dar şi cît îi iubeşte şi-i dispreţuieşte apoi, rînd pe rînd!

Este adevărat că reacţiile mele erau de gradul întîi: credeam că astfel mă iniţiez în viaţa francezilor, în existenţa lor socială, în conversaţia lor burgheză şi chiar într-un anume stil de glume şi tachinerii perfide. Pînă şi faptul că nu înţelegeam nimic din secretele lui Bel-Ami sau ale lui Jeanne Delamare mă încînta, aşa cum te laşi orbit de secretele altor medii sociale. Privirea de o nemiloasă luciditate pe care Maupassant o îndreaptă asupra celor două sexe şi asupra iubirii, luciditate care pe bietele paiaţe umane le face să ţopăie, a avut asupra mea un efect întăritor. Mă încuraja să mă scutur de reveriile mele, de sentimentalismul meu exacerbat. Dar cum anume să procedezi? Degeaba îl tot reciteam, n-am reuşit să aflu.

Eddy mi-a sugerat să citesc *Doamna Bovary,* convins că o asemenea lectură avea să mă vindece de cultul meu pentru Tolstoi şi Zola. Zis şi făcut, însă, vai, lectura s-a desfăşurat într-o stare de iritare crescîndă şi am dus-o la bun sfîrşit ca pe o îndatorire conjugală. Biata Emma, subjugată de pasiune, aruncîndu-se necugetat în legături pasagere şi triste care o deziluzionau, m-a plictisit de la primul la ultimul rînd. Ca scriitură, romanul este sublim, si-mi tot recitam expresii şi fraze, ca să mă pătrund şi mai mult de limba franceză. Ce păcat că am rămas în afara acestei opere imense! în schimb, am fost captivat de severitatea acidă din *Bouvard şi Pecuchet:* romanul vehiculează o doză de omenie naivă, înflăcărată şi mormane de cunoştinţe ţinînd de simţul comun, abil disimulate. L-am descoperit din întîmplare şi nu m-am lăsat pînă ce nu l-a citit şi Eddy. Nu fără a-i atrage atenţia că noi făceam parte din familia spirituală a protagoniştilor. Mai tîrziu, ei mi-au servit drept prototipuri pentru o teorie a bunului-simţ comun.

Nu ştiu cum să spun... însă mi se pare că citeam anumite cărţi, aşa cum cercetează un turist ghidul de călătorie sau cum se informează un provincial despre bîrfele din capitală, ca să fie la curent cu mersul moravurilor şi să ştie ce să răspundă dacă este întrebat : „Ce mai nou la Paris?". Romantismul monden şi inteligenţa pariziană aveau o strălucire care mă orbea. Piesele lui Giraudoux, punînd pe scenă eroi fără tragedie, misterele elegante ale lui Morand LUI i-<irr/';nifiile stilizate ale lui Cocteau şi Valery Larbaud se întîlneau mii un i.ililini Hclipitor care, pentru mine, era totuna cu Parisul.

Ironia lui Morand făcea parte din farmecul, din prestigiul său. Sfîrşeşti însă prin a te trezi într-o situaţie de falsă intimitate cu parizienii şi, în primul rînd, cu pariziencele, iar faptul acesta nu este lipsit de importanţă. Erotismul şi badinajul, patima bunului--gust, senzualitatea descătuşată şi schimbată pe vanităţi nu puteau decît să mă ameţească în vremurile acelea de permanentă incertitudine şi frustrare.

Ii admiram pe oamenii în acelaşi timp întortocheaţi si rafinaţi, care evoluau într-un Paris îndepărtat, unde limba cea mai frumoasă şi intuiţia cea mai ascuţită sărbătoreau arta de a trăi. O parte din mine se identifica cu sofiştii misogini din romanele franceze, printre care includ *Căderea* şi *Străinul.* Al căror plictis, în unele clipe de iubire, constituie singura dovadă că sub mecanismul lor se ascunde viul. în contrapondere, cealaltă parte din mine, mai din topor, încerca să mă convingă că personajele mai mult vorbesc despre dragostea pe care o simt, decît simt dragostea despre care vorbesc, în acelaşi timp, eram stăpînit de dulcea certitudine că femeile acelea ireale, care trăiau într-o admirabilă sinceritate, unde seriozitatea nu-şi are locul, fiind un semn al prostiei sau al relei-credinţe, acele femei existau cu adevărat. Abia mult mai tîrziu, frivolitatea franţuzoacei sau a pariziencei mi s-a părut un articol de propagandă, a cărei vrajă o simţeau, nu fără indulgenţă, străinii.

N-am reuşit să mă las captivat de Gide, al cărui cult pentru faptele spiritului şi a cărui operă suprainteligentă si prea premeditată mă depăşea. Cu excepţia, poate, a *Pivniţelor Vaticanului.* Ne-a metamorfozat totuşi, pe prietenii mei şi pe mine, în adepţi ai actului gratuit, pe care 1-am şi pus în practică nu după multă vreme, şterpelind cărţi de prin librării sau călătorind cu tramvaiul fără bilet. Scrierile lui Paul Valery erau în mare vogă. Volumele lui subţiri, broşate, şi-au cîştigat un loc de cinste pe masa mea de lucru. Acest scriitor, pe cît de universal, pe atît de ingenios, seamănă cu doi saltimbanci care evoluează pe sîrmă, unul îmbrăcat în culori întunecate, celălalt în culori luminoase. Tot astfel şi operele lui, una înveşmîntată în versuri, alta în proză, mă menţineau, pe măsură ce-mi captau atenţia, într-un echilibru instabil. Nu-mi amintesc să-1 fi admirat pe gînditorul Valery. în schimb, am citit şi recitit poezia lui Valery: înaripată de o sensibilitate ajungînd pe neaşteptate la exaltare. Mai ales *Cimitirul marin,* al cărei ultim vers: „Vîntul se înalţă, să încercăm să trăim", s-a transformat, din motive evidente, într-o deviză. Dacă aş fi fost aristocrat, aş fi pus să fie gravate pe blazonul meu, într-atît întruchipează cuvintele acestea experienţa şi sensul propriei mele vieţi.

Am învăţat istoria Franţei de la Balzac şi Roger Martin du Gard, iar sociologia de la Proust. Despre geniul lui Balzac n-as îndrăzni să spun mai nimic. Oricît de mare ar fi, m-a deconcertat de multe ori, aproape tot atît cît cele două sute de pagini despre Napoleon, care descalifică, în final, *Război şi pace.* Eram totuşi stăpînit de

Furia lui intelectuală şi fizică, de apetitul lui omnivor şi omnicreator. Mă grăbesc să adaug că nu cunoşteam pe atunci decît trei sau patru dintre romanele sale, *Crinul din vale, Iluziile pierdute, Eugenie Grandet* şi, poate, *Moş Goriot.* Ele m-au tîrît în labirintul religiei, al moralei şi economiei burgheze. Toate m-au ajutat să cunosc Franţa, cu duşmăniile ei, cu contrastele şi complicaţiile ei. Schimbarea la faţă a ţării, o dată cu Revoluţia, mi-a fost dezvăluită la modul cel mai insolent, cel mai amănunţit şi veridic cu putinţă. Mi-am dat seama că Franţa Revoluţiei, atît de idealizată — de o parte, poporul, de alta regele —, n-a fost decît un cîmp de luptă, teatrul unei uluitoare lupte de clasă, care s-a prelungit de-a lungul mai multor generaţii, aparent fără nici o ieşire. O adevărată ruşine, din punctul meu de vedere! Ca, de altfel, atunci cînd am descoperit, cîţiva ani mai tîrziu, că familia din Correze care mă angajase ca perceptor era regalistă. Cum poţi fi regalist, în Franţa? mă întrebam eu, uluit. După mine, Revoluţia făcuse din orice francez un republican. înainte de a-1 fi citit pe Balzac, nu mă gîndisem niciodată la popor în felul acesta. Nici la războiul civil, prin care tocmai trecusem, ca la o parte dintr-un război mai vast, al unor ambiţii şi al unor religii aproape nelimitate. Ei da, nu-mi imaginasem un popor în care sălăşluiesc fantome încăpăţînate, un popor condus de amintirea lor nemiloasă. Nici Revoluţia, ca pe o tresărire a unui popor, care se trezeşte la fiecare o sută sau două sute de ani, pentru a se întoarce apoi la somnolenţa şi la stăpînii săi. Unde duce această viziune cosmică asupra Revoluţiei, al cărei duşman iubitor şi Danton literar este Balzac? Care este adevărata ei finalitate? S-ar fi putut crede că, punîndu-mi întrebări despre Revoluţia bolşevică, despre misterul acesteia, aveam să trag învăţăminte importante: cunoscuse ea vreo Restauraţie? Produsese ea un *Balzac* al său? Cît pe ce să se iste o ceartă cu Crăciun. După părerea lui, trebuia să ne punem întrebări infinit mai importante. Aceste dezlănţuiri ale unei energii istorice nu m-ar fi atins însă atît de profund şi de intim, dacă nu aş fi descifrat la *Balzac* un gînd obsedant, îngropat în fiecare din noi, de nemărturisit precum pudoarea. Şi anume că operele îşi devorează creatorii, tot aşa cum revoluţia îşi devorează fiii. Dacă sărbătorim aceste genii ca pe nişte eroi este pentru că drama lor devine autentică şi reală încă din clipa în care pana lor atinge hîrtia. Cei care cunosc *Familia Thibault* de Roger Martin du Gard, istoria unei familii oglindind istoria Franţei, vor înţelege caracterul social al preocupărilor mele din acea vreme. Nimic mai veridic decît scenele unei vieţi întunecate şi burgheze, decît educaţia primită de Antoine şi Jacques, despărţiţi de destinele lor, doar în aparenţă similare. Nimic mai inteligent decît descrierea ascensiunii socialismului şi a naţionalismului la început de secol, ascensiune a cărei voce joasă însoţeşte clipă de clipă istoria personajelor. Psihologia subtilă a autorului iinilui m-a făcut să-mi dau seama în ce măsură primul război mondial a extenuat şi brăzdat Franţa, abandonul ei din al

doilea război devenind pe acest fond, dacă nu inevitabil, cel puţin logic. Am sfîrşit prin a crede că o revoluţie ar fi fost mai bine venită decît douăzeci de ani de agonie pentru unii, de convalescenţă pentru ceilalţi: în definitiv, o Belle Epoque, pe care *Familia Thibault* o întruchipează în tonurile măsurate ale fatalităţii inteligenţei şi ale convenienţelor franţuzeşti. Am trăit atît de aproape de această saga sau, mai exact, în ea, cel puţin şase luni, încît am sfîrşit prin a-mi însuşi vasta ei frescă istorică.

In sfîrşit, Proust. încerc să-mi amintesc în ce măsură îmi dădeam seama pe atunci cît de sublim este ceea ce citesc. Realizam eu oare ce înseamnă un prozator excepţional ? îmi amintesc că mă vrăjea, compania lui era atît de neobişnuită! Am urmărit, de-a lungul celor patru sau cinci volume pe care le aveam la dipoziţie, ascensiunea evreului îmbogăţit Swann în cercurile de pe bulevardul Saint-Germain, uneltirile fiicei curtezanei Odette pentru a se căsători cu un aristocrat, în timp ce, la capătul unei cariere sinuoase, burgheza şi parvenita domană Verdurin devine prinţesa de Guermantes. Dineul de la prinţesa de Guermantes mi s-a întipărit în minte încă de la prima lectură. Mă minunam văzînd cu cîtă indiferenţă reuşeau familiile aristocrate să-i „înghită" pe indivizii pe care pînă nu demult îi dispreţuiseră şi cu cîtă dezinvoltură se lăsau la rîndul lor „înghiţite" de burghezie. Memoria lui Proust este atît de fecundă, intelectul lui atît de mobil, curiozitatea atît de nemăsurată, încît pătrunzi pe urmele lui în saloane ca în peştera unui Aii Baba al umanităţii, de unde nu lipseşte nici un personaj arhetipal, nici un ceremonial semnificativ, nici un gest istoric. Observator reflexiv, tinzînd către o viziune exhaustivă, Proust s-a'înzestrat cu o sociologie generală proprie şi a zugrăvit un tablou social complet. Iar o societate aristocratică, ca şi una arhaică, este fără doar şi poate mai formalistă, mai pitorească, mai măgulitoare pentru romancier decît oricare alta, pentru că se exhibă cu înflăcărare şi complezenţă în politeţurile ei. Se poate ghici la Proust o compasiune autentică pentru trista nimicnicie a unora dintre personajele sale, pentru timpul care lîncezeşte în interstiţiile existenţei. Dintre toţi scriitorii pe care-i citeam atunci, Proust este singurul care a atins în mine o fibră necunoscută, singurul căruia m-am dăruit fără rezerve. Chiar dacă m-a costat un maximum de strădanie, din cauza frazei sale extrem de lungi, greu de descîlcit. Biblia mă învăţase că viaţa se desfăşoară pe mai multe planuri, iar *în căutarea timpului pierdut* m-a învăţat că avem mai multe vieţi şi că nici una nu se desfăşoară cum am prevăzut şi cum am hotărît. Am descoperit astfel un proces ritual şi necontenit din societatea bine orînduită: fiinţele dispreţuite şi respinse îşi continuă ascensiunea, în vreme ce moştenitorii cu titluri, respectaţi, îşi încep declinul. Odinioară, într-un articol din *Social research,* publicat la New York, am îndrăznit să mă folosesc de observaţiile lui Proust pentru a explica suişurile şi coborîşurile atît de exemplare pentru modernitate.

Toţi aceşti scriitori m-au învăţat istoria Franţei şi sociologia francezilor. Eram foarte ataşat de convingerea mea dinţii, aceea că imaginile splendide şi viguroase din cărţile lor trebuie să fi fost adevărate, într-o seară desăvîrşită a divinei primăveri pariziene, mergînd de-a lungul Senei pe sub umbra impozantă a catedralei Notre-Dame, am avut multă vreme impresia că le urmăresc si le recunosc. Toate disputele mele cu oraşul s-au aplanat, asemenea certurilor dintre îndrăgostiţii de pe malurile Senei, înainte ca acestea să fi devenit autostrăzi.

Citeam oare? Poate că nu în sensul propriu al termenului. Pătrundeam într-un roman ca într-un film sau într-o piesă de teatru, ca să trăiesc acolo un răstimp, mai mult sau mai puţin îndelungat. Fără să-mi dau seama, locuiam în acele romane, nu ca în nişte opere de ficţiune, ci ca în nişte opere de adevăr. Lectură de plăcere, dacă vreţi. Cînd îmi amintesc de starea mea de spirit şi de reacţiile mele de atunci, le consider naive, de gradul întîi, fără o distanţă obiectivă faţă de eveniment, însă ca să păstrezi o distanţă, trebuie să fii sigur de propria-ţi viaţă. Desigur, între timp, am dobîndit plăcerea de a citi. Mă simt acasă în limba franceză. Şi am recitit multe din aceste romane, pe unele cu pasiune şi, o parte dintre ele, cu regretul că au devenit ilizibile pentru mine. Mi-am schimbat modul de a gîndi, dar degeaba: starea de spirit şi reacţiile primare, elementare chiar, nu m-au părăsit pe de-a-ntregul.

Spre începutul verii, nu stăteam prea bine cu sănătatea. Leşinasem o dată sau de două ori. Medicul a pus starea mea pe seama oboselii, poate a anemiei, crescusem prea repede. Tanti Anna a fost de părere că trebuia să dorm mai mult, să-mi întrerup lecturile nocturne. La urma urmelor, la ce bun atîta frenezie? Nu era nici o grabă. A început să se îngrijească în mod deosebit de hrana mea, cînd avea şi mijloacele necesare, şi a consacrat mai mult timp camerei şi îmbrăcămintei mele. Trecuse de cincizeci de ani şi toate astea i-au cerut multe eforturi, în vara aceea, Puiu se căsătorise cu o tînără pe care Tanti Anna a refuzat să o primească acasă. Pentru că nu era de familie bună. Războiul, sărăcia, iubirea maternă, nimic din toate acestea nu contau în faţa trecutului, a rangului social imaginar al familiei ei. I-am atras atenţia asupra acestui fapt. Degeaba. Căci, pentru ea, să renunţi la locul din societate pe care ea considera că-1 primise drept moştenire, însemna să lipseşti viaţa de orice semnificaţie. Totuna cu a te duce la fund. Din acel moment m-am abţinut să mai vorbesc despre soţia lui Puiu şi despre căsătoria care-1 ţinea departe de casă.

10 aprilie 1994

Tot acum am descoperit ceva de care nu am fost tare mîndru: caracterul meu se înăsprise, înainte nu aveam secrete faţă de prietenii şi de tovarăşii mei. Nu ştiam să zic nu, evitam să mă aflu în ronllirl, HIIII în relaţii reci cu cineva. Era atît de simplu să mă las

în voia emoţiilor, a simpatiei, a prieteniei şi să mă împac cu cineva care mă ofensase! Chiar şi atunci cînd mă simţeam rănit, închideam faptul în mine însumi. Pe vremea aceea, nu cunoşteam nici războiul, nici activitatea clandestină. Am simţit cît de lesne te puteai trăda în tot ceea ce comporta un risc. Am început să-mi măsor cuvintele şi gesturile, să mă închid în mine. Un instinct mă avertiza că este mai bine să nu mă mai las surprins în deficit de egoism. „Cei fragezi sînt lesne de distrus", spunea Holderlin.
Apoi, munca forţată m-a constrîns să-mi înfrînez elanurile, să-mi impun o anume disciplină. Desigur că eram legat de camarazii mei printr-un sentiment de solidaritate, împărţeam aceleaşi spaime şi, uneori, aceleaşi insulte. Insă ciocnirile erau inevitabile. Mai ales la început, cînd nu aveam dreptul la nici o marjă de eroare. Eram obligat să recurg la un limbaj ferm, să impun decizii care, fie că erau, fie că nu erau drepte, mi se păreau necesare. Trebuia să trec peste propriile mele sentimente şi peste sentimentele celorlalţi. Am dobîndit astfel o anume indiferenţă faţă de toanele locotenentului, de insultele soldaţilor sau ale plutonierului. Credeam că nu avea să fie greu. Am fost obligat să-mi înving îndoielile şi regretele, să încetez de a mai fi ceea ce se cheamă un băiat bun. Nevenind din inimă, schimbarea mă răscolea. Nimic nu mă pregătise pentru ea şi nu ştiam dacă acţionez bine sau rău. Insă chiar şi Biblia spune undeva: „Nu fi drept cu nemăsură". Cu atît mai mult faţă de cel care nu este drept.
în timpul acelei splendide primăveri, nu-mi mai amintesc în ce lună, l-am revăzut, a doua sau a treia oară de la începutul războiului, pe Grigore, fostul meu coleg de la liceul industrial, îmi amintesc că atunci am căpătat conştiinţa înăspririi mele. El rămăsese tot amabil şi vesel, însă, din cînd în cînd, cu o nonşalanţă prefăcută, arunca priviri nu lipsite de perfidie. Mi-a vorbit cu căldură despre germanii pe care-i cunoştea, căci familia lui nu voise să se desprindă de mediul ei obişnuit. Ajunsese să-i dispreţuiască pe francezi şi pe englezi, ce scăzuseră în ochii lui din cauza înfrîngerilor suferite. De sub vehemenţa judecăţilor şi diatribelor lui împotriva democraţiei, a comunismului, a Aliaţilor, străbătea o ironie amară. Care le atenua, desigur, însă otrăvea atmosfera dintre noi. Se aştepta el oare să mă audă protestînd, încercînd să-l conving că se înşală? Eu însă voiam să-i fiu prieten, nu complice, nici confesor. Altădată, aş fi cedat sentimentelor tandre de prietenie şi de recunoştinţă. Aş fi căutat scuze întemeiate pentru resentimentele lui peremptorii, pentru decepţia lui pasionată în privinţa francezilor şi englezilor, pe care el şi familia lui îi veneraseră. De astă dată, însă am trecut peste toate si am decis să nu mă mai întîlnesc cu el. Gata cu compromisurile, gata cu trăirile. Mărturisesc că schimbarea nu se numără printre cele mai bune lucruri care mi s-au întîmplat. Mi-a adus singurătate şi păreri de rău. Drept consolare, mi-a oferit o anume libertate faţă de oamenii şi situaţiile care te înlănţuie prin sentimente bune de cauze rele.

Din nefericire, lucrurile nu sînt întotdeauna atît de simple, în zilele acelea, am uitat data exactă, ni s-a întîmplat o poveste cu totul jalnică, ce s-ar fi putut termina prost pentru noi. De-a lungul celor doi ani de după pogrom, se crease o reţea de solidaritate. Au fost organizate şcoli pentru copii şi adolescenţi, se distribuia hrană şi haine pentru cei mai lipsiţi de mijloace; fiecare se străduia să-şi ajute familia, vecinii. Cea mai mare parte dintre noi nu aveau nici o posibilitate de a-şi cîştiga pîinea, de a se sustrage muncii forţate, de a-şi ocroti copiii de nesiguranţa de zi cu zi. Alţii se istoveau încercînd să salveze aparenţele unei existenţe decente şi neschimbate, dacă nu chiar confortabile, în paralel, asemenea buruienilor care rezistă intemperiilor şi pesticidelor, găsind mereu noi mijloace de atac, au început să se înmulţească intermediarii şi speculanţii — o specie inedită, care ştie să se adapteze la piaţa neagră şi să profite de mizeria războiului. Unii au avut destulă perseverenţă şi ingeniozitate ca să transforme corupţia într-un negoţ fructuos. Procedau mereu la fel: dădeau mită unui funcţionar din eşalonul de mijloc, care împrăştia apoi momeala în sus şi-n jos. Aceşti intermediari au devenit astfel noii îmbogăţiţi, a căror avuţie exploda cu prosperitate şi insolenţă. Iar spectacolul vieţii precare şi al sărăciei lucii a celorlalţi nu avea nici un efect asupra hedonismului lor natural. Unul dintre ei se numea Goldberg. în ciuda discreţiei noastre şi a promisiunii făcute locotenentului, se răspîndise probabil zvonul că în compania locotenentului Hristodulo se adăpostea o bandă de tineri, care se bucură de o anume libertate la munca forţată. Ceea ce era şi mai interesant, şeful lor - adică eu — se pare că ar fi avut responsabilităţi în privinţa prezenţei şi a randamentului muncii. Iată ce mi-a împărtăşit domnul Goldberg, pe culoarul unei instituţii administrative militare, dacă-mi amintesc bine, unde am fost convocat într-o după-amiază. Era la fel de înalt ca tata, solid şi bine îmbrăcat. Măsurînd culoarul cu paşi mari, mi-a explicat că nu era corect ca nişte tineri să dispună de timp liber, în vreme ce bărbaţii însuraţi, asupra cărora apăsa grija copiilor, să trudească pe brînci de dimineaţă pînă seara. Cu o undă de compasiune şi cu nelipsita lacrimă din glas, a mai adăugat că trebuie să ne ajutăm unii pe alţii. După ce a perorat pe un ton patern o jumătate de oră, a conchis că urmează să fim mutaţi, dar că, graţie relaţiilor lui, avea să facă ceva pentru mine.

O clipă am şovăit, poate intimidat, în mod cert vinovat. Admiţînd tacit ca are dreptate şi că dispune de mijloace pentru a-şi îndeplini scopurile. Era cît pe ce să-mi iau rămas-bun şi să plec, cînd mi s-a strîns inima. Dacă eram mutaţi, viaţa, cărţile mele, proiectul de a studia, nimic nu mai avea nici un sens. Mi se părea evident că nu trebuie să las ca un necunoscut să le transforme în praf şi pulbere pentru că mirosise o afacere grasă: să ne vîndă locurile unor indivizi fi i n propria-i specie şi să se aleagă cu un beneficiu substanţial. Cînd domnul (loldberg mi-a cerut acordul, holbînd ochii şi înălţînd

sprîncenele, încă mai ezitam asupra răspunsului. Din fericire, mă înăsprisem într-atît încît să nu mă mai las afectat de ce spunea, şi am replicat cam aşa: „Păcat că v-aţi făcut atîtea probleme, însă decizia nu-mi aparţine, îi voi raporta locotenentului".
în orele ce au urmat, mi-am amintit de o fabulă pe care ne-o povestea învăţătorul la şcoală, într-o pădure frumoasă, care creşte fericită, soseşte într-o bună zi un tăietor de lemne robust, cu un topor fără coadă în mînă. Copacii tineri freamătă de frică şi se tînguie, cu gîndul la moartea lor apropiată. Cei mai vîrstnici îi liniştesc şi le spun că nu au a se teme de nimic dinspre partea tăietorului, atîta vreme cît nici unul dintre ei nu-1 va ajuta. Cîteva luni mai tîrziu, tăietorul vine din nou; de astă dată toporul are o coadă de lemn. Văzînd aceasta, copacii bătrîni se înspăimîntă şi încep să strige: „Ne-a venit tuturor sfîrşitul!". Le-am povestit fabula băieţilor din echipă, după ce le-am relatat întrevederea mea cu domnul Goldberg. Le-am explicat că acum, că unul de-ai noştri îşi vîrîse coada, situaţia devenea gravă. Din ziua în care devenisem şeful lor, avusesem întotdeauna grijă să-i determin să-şi respecte, prin autoconstrîngere, angajamentul. Pentru a evita capriciile, ale lor sau ale mele. Dar vegheasem şi să nu-i las să creadă că ne este permis să facem ceea ce nu ne era permis.
Stînd eu şi gîndindu-mă bine, nu aveam de ce să nu încerc un demers pe lîngă locotenent. Din fericire, nu 1-am găsit la birou. Sergentul şi-a dat seama că era vorba de ceva urgent şi i-a telefonat. M-a chemat acasă la el. Era prima oară şi mă simţeam grozav de intimidat. Casa, în fundul unei grădini pline de flori, era foarte frumoasă. O femeia zveltă a deschis uşa unui birou şi m-a invitat să aştept. Nu mai era chiar tînără, dar aceasta n-o făcea mai puţin frumoasă. Am auzit-o cum mă descria rîzînd unei alte voci feminine, care cînta. Această atmosferă feminină şi voioasă m-a liniştit. Probabil că întrerupsesem siesta locotenentului. A ascultat în mare tăcere raportul meu asupra situaţiei. Am vorbit pe un ton detaşat, evitînd orice rugăminte inutilă, care ar fi putut lăsa să se înţeleagă că luase mită. M-a privit atunci cu mare atenţie, părînd surprins. Totul era atît de sordid, atît de ridicol în toată afacerea asta, încît mi s-a făcut ruşine, întrebările lui mi-au dovedit că ceva îi ajunsese la urechi, dar că nu-i acordase nici cea mai mică importanţă.
O dată mai mult, am văzut cum se conturează pe chipul lui strîmbătura aceea de oboseală trufaşă şi de nerăbdare politicoasă în faţa a ceva ce-1 contraria şi-1 plictisea. Am înţeles că domnul Goldberg şi eu însumi ne înşelasem presupunînd că unul ca el s-ar fi băgat într-o astfel de afacere. Pentru o grămadă de motive. Cel mai important fiind că-şi era sieşi suficient, că era mulţumit de viaţa pe care o ducea şi de poziţia pe care o ocupa în societate. Era unul din acei oameni care-şi arborează numele şi averea ca pe nişte titluri de nobleţe, hotărît să le facă respectate, asemenea unor bunuri primite prin naştere. Altminteri, s-ar fi situat sub propriu-i rang,

sub propria-i condiţie, compromiţîndu-se prin învîrtelile îndoielnice ale inferiorilor săi.
Poate că ar trebui să numesc atitudinea lui dispreţ. Insă nu aceasta este impresia exactă pe care mi-a făcut-o locotenentul în ziua aceea, cînd s-a ridicat şi mi-a spus că există oameni care nu se gîndesc la ceea ce fac şi nu ţin seama de onoarea lui de ofiţer. Cu aceste cuvinte, pronunţate pe un ton afabil, s-a retras, încredinţîndu-mă celor două femei — cea de-a doua era o blondă foarte drăguţă, foarte spontană - care mi-au oferit răcoritoare şi dulceţuri în curtea interioară a casei. Mişcările lor aveau ceva discret, moleşit, ca şi cum ar fi trăit într-o lume aparte, într-o supunere liber consimţită. S-au dovedit fermecătoare şi înviorate de prezenţa unui străin. Mi s-a părut că le distrez, aşa că am răspuns la întrebările lor în aşa fel încît să le trezesc curiozitatea. Cînd le-am mulţumit pentru primirea făcută, m-au invitat să mai vin, ceea ce mi s-a părut de bun augur. Sperînd că, de-acum, roata norocului nu se va mai opri la un număr necîstigător.
A doua oară, 1-am întîlnit pe domnul Goldberg pe culoarul aceleiaşi instituţii. Locotenentul a ieşit din biroul nu ştiu cărui ofiţer, cu monoclul bine fixat şi, fără nici o introducere, mi-a dat nişte instrucţiuni înainte de a pleca. M-am întors să le spun băieţilor din echipă că, în cazul în care copacii nu şi-ar fi făcut atîtea griji în legătură cu toporul şi s-ar fi ocupat mai degrabă de tăietorul de lemne, fabula ar fi avut poate o altă morală.
Ce om ciudat, locotenentul ăsta! In copilărie, crezusem că pot conta pe cineva, că cineva mă poate duce de mînă, mă poate feri de capcanele vieţii. După plecarea din Basarabia şi mai ales de cînd cu munca forţată, fusesem abandonat: învaţă să mergi singur! Fără nimeni pe care să te sprijini, fără tată, fără învăţător, fără o familie adevărată. Intîlnirea accidentală cu acest om îmi oferise un reazem infailibil şi demn de încredere. De ce? Nu ar fi folosit la nimic să-1 întreb. Ar fi răspuns, plicitisit şi condescendent, potrivindu-si monoclul, că treburile acestea cu binele şi răul cad în seama cerului. Am încercat de multe ori să înţeleg: adevăratul meu noroc nu stătea oare în aceea că locotenentul iubea femeile? în cele două sau trei ocazii cînd am fost primit la el, mi-a apărut într-o altă lumină, înviorat de spontaneitatea si veselia celor două femei, schiţa chiar şi cîte un gest de simpatie înainte de a dispărea. Pentru ele, reprezentam ceva exotic, iar el mă depunea între mîinile curiozităţii lor pasionate aproape cu afecţiune. Or, un bărbat care iubeşte femeile este rareori rigid şi insensibil, îşi îngăduie cîte un gest neaşteptat si chiar generos, ca să guste bucuria de a seduce sau pentru a-şi oferi o plăcere.
Trebuie totuşi să remarc că locotenentul nu avea băieţi. Iar eu nm intrat în legătură nu o dată cu asemenea bărbaţi — Daniel l.;i|',ache, pare-mi-se, şi chiar Georges Friedmann, către sfîrsitul viţeii nalo - care au văzut în mine un fiu fără tată, ceea ce şi nii:i ninjţiirătatea mea. De aceea mi-au oferit reazemul lor si o

formă de ataşament. Iluzie? Poate, însă ea ţine de domeniul verosimilului. Toate acestea vin dintr-o altă viaţă, al cărei mister rămîne neştirbit. Cine era bărbatul acesta? Fără îndoială că tocmai de aceea amintirea lui rămîne intactă. Locotenentul a întipărit în mintea mea convingerea că fiecare individ îşi alege propria valoare. Nu este neapărat nevoie să fii un sfînt sau să ai mari principii ca să nu-ţi trădezi aproapele şi să acţionezi ca un om drept.

După vizita mea la locotenent, Edith s-a bucurat, văzîndu-mă atît de destins şi de disponibil. Ca să mă aibă doar pentru ea, m-a tîrît în torentul zgomotos al mulţimii bucureştene, care se scurgea în toate direcţiile. Peste tot oameni aşezaţi pe terasele cafenelelor, copii care se adunau ca nişte muşte bete în jurul tejghelelor cu dulciuri, gogoşi, limonada. Edith asculta distrată pisălogeala mea despre misterele locotenentului şi-şi bătea joc de metafizica cu care-i aureolam gesturile. De ce m-aş fi aşteptat ca un grec bătrîn, de trei ori mai vîrstnic decît mine, şi, în plus, *purat* (aristocrat), să-şi pună în pericol viaţa ca să satisfacă curiozităţile întortocheate ale unui muncitor ce nu-şi cunoaşte lungul nasului? îmi venea să o sărut pentru atîta clarviziune. Cît despre cele două femei, gura ei castă şi măsurată a găsit că-i mai lesne să pronunţe cuvîntul harem, decît cel de erotism, pentru a descrie discreţia şi intimitatea casei lor.

Mi se părea frumoasă cînd emoţia se juca cu simţurile si cu visările ei. Aş avea multe de spus despre iubire. Nu pot s-o fac decît cu jumătăţi de cuvinte, fără doar şi poate din pudoare. Dar şi pentru că este greu să alegi cuvintele potrivite ca să arăţi cît de înflăcărat eşti, cît de mult suferi cînd ea îţi lipseşte. Iubirea este prea riscantă şi prea frumoasă, produce uneori suferinţe atît de crîncene şi exaltări atît de puternice, încît amintirea ei nu mai este cea a unei iubiri, ci a bolii sau a vindecării, într-o zi, cînd părea fericită de intimitatea noastră regăsită, Edith m-a întrebat pe nepusă masă ce se va întîmpla cu noi. Fără să precizeze dacă voia să spună noi doi sau toată lumea. I-am răspuns că poveştile frumoase se termină întotdeauna prin: „S-au căsătorit şi au avut mulţi copii". S-a emoţionat pînă la lacrimi, s-a înălţat pe vîrful picioarelor, m-a luat de după ceafă si m-a sărutat cu duioşie, după ce a şoptit: „Ce copil eşti!". Obţinuse răspunsul aşteptat şi-şi ştergea întrebarea din minte. Poate că răspunsul meu exprima prezentul unei iubiri în care ea îmi aparţinea, iar expresia ei compătimitoare, un viitor căruia eu nu-i rnai aparţineam, îndrăgostiţii nu au nevoie de un călău pentru asemenea mici capodopere de tortură.

11 aprilie 1994

N-am putut dormi noaptea trecută. La ce se rezumă, în fond, toate episoadele astea? mă tot întrebam, răsucindu-mă de pe o parte pe alta. Inutil să spun că nivelul moralului meu era îngrijorător de coborît. Ceea ce m-a ţinut treaz nu era totuşi litania aceasta, cam lipsită de sens. Ordinea episoadelor, data la care a avut loc fiecare,

iată ce-mi scapă. Aş fi dorit să ştiu cînd a fost mobilizat prietenul meu Crăciun: înainte sau după debarcarea Aliaţilor în Italia? Cînd a primit foaia de drum pentru a se alătura regimentului din care făcea parte, a avut un şoc. Furtuna dezlănţuie în pădure zgomote ciudate. Uneori, vîntul produce zgomotul unui cor de copii gemînd. Ramurile rupte mormăie asemenea fiinţelor umane. Ajuns din urmă de vijelia războiului, Crăciun semăna cu una din ramurile acelea rupte. Pe atunci, pentru mulţi tineri, războiul, ca şi femeile, reprezenta un test de virilitate. Nu însă şi pentru el. O întreagă faţetă a personalităţii lui îmi rămăsese necunoscută. Prietenul meu era amabil şi serios. Nu cred însă că i-am pus vreodată întrebarea: „Ce-ai face dacă ai fi mobilizat?", întrebarea plutea însă în aer. Şi dacă nu s-ar fi exprimat în termeni severi despre prezenţa armatei româneşti alături de germani, n-aş fi ştiut că se gîndeşte la ea. Cînd discutam despre război, nu vorbeam chiar despre acelaşi război. Eu vedeam în război o lume ce urmăreşte distrugerea şi persecuţiile. El, un ansamblu de cîmpuri de luptă pe care se înfruntă milioane de oameni. Prietenul meu era şi el un patriot. Iar întrebarea nu s-ar fi pus cu atîta acuitate în nici un alt război, împotriva nici unei alte naţiuni. Dar el era chemat să lupte împotriva Armatei Roşii, împotriva soldaţilor comunismului. Cînd actualităţile de la cinema înfăţişau ruinele oraşelor ruseşti, el spunea: „într-o zi, războiul se va termina şi cineva va trebui să plătească". Avea o asemenea încredere în victoria Uniunii Sovietice! Tare-mi venea să-1 întreb: „Atunci, cum ai să poţi lupta împotriva ei?".

Războiul, şi nu numai el, m-a învăţat că laşitatea, fiică a bunului-simţ, este foarte răspîndită. Drama se iveşte dacă în clipa crucială acţionezi după cum îţi dictează conştiinţa. Dacă ea îl autorizează pe individ să tacă şi să se mintă pe sine însuşi, atunci îl scuză şi cînd ar trebui să se ridice şi să vorbească. Laş este cel care-şi spune: „Pot să tac" şi-şi arogă dreptul de a nu întinde mîna celui căzut la pămînt. Bătusem cu Crăciun parcul în lung şi-n lat, fără a insista şi fără a căuta să-1 influenţez într-un sens sau altul. In orice caz, nu mi-aş fi iertat dacă i-aş fi sugerat că ar fi o laşitate să lupte împotriva Armatei Roşii, dacă el crede că aceasta este o acţiune reprobabilă. Trebuie să fi acţionat telepatia, pentru că planul la care prietenul meu se gîndise, probabil, îndelung era simplu şi clar. Nu se putea ascunde şi nici nu avea intenţia să se sustragă serviciului militar. Ar fi fost dezastruos atît pentru el, cît şi pentru mama lui. Totuşi, la prima ocazie favorabilă, va dezerta. Năucit, i-am spus, în loc de orice comentariu, că, aflînd de sentinţele aspre, de pedepsele cu moartea ale tribunalelor militare, bătrînul Tolstoi exclamase: „Nu trebuie să tăcem!".

Esenţa curajului, caracterul, caracterul exprimat şi asumat, iată ce a însemnat totdeauna pentru mine Crăciun. O dată ce se hotărîse, se întreba doar cum este mai bine să procedeze: să se lase luat l>ri/onier sau să fugă împreună cu alţi recruţi pe care i-ar fi convins

să se alăture planului său? în zilele dinaintea plecării nu mai eram în stare decît să ne uităm unul la altul, fără să scoatem o vorbă. Admit că eram sub influenţa emoţiei. Deveniserăm mai apropiaţi decît voiam sau puteam să recunoaştem.
In anii ce au urmat, m-am gîndit adesea la Crăciun, întrebîndu-mă dacă dezertase sau dacă dispăruse în focul luptelor. Din cauza plecării lui, celula noastră era pusă în pericol, şi nu am mai avut pe nimeni cu care să vorbesc despre el. Era mai bine să te temi de tot ce putea fi mai rău şi să rămîi cu mintea clară. Aşadar, pe el l-a supus războiul la cele mai grele încercări. Şi a făcut din el un alt om, i-a modelat un nou destin. Spre cinstea lui, prietenul meu nu s-a lăsat cuprins nici de ura şovină a unora, nici de laşitatea altora. Crăciun a dezertat şi sfîrşit prin a se alătura Armatei Roşii. Ulterior, a fost înrolat în divizia Tudor Vladimirescu, alcătuită din prizonieri români, şi a luptat împotriva germanilor pînă la victorie. Toate acestea le-am aflat la întoarcerea lui, cînd ne-am revăzut, după încheierea războiului. Voi reveni.
14 aprilie 1994
Nici că-mi trecuse prin cap că debarcarea în Italia ar putea avea o influenţă asupra stării mele de spirit. Bineînţeles că urmăream cu pasiune înaintarea liniei frontului şi învăţam cu solemnitate numele fiecărui oraş sau sat eliberat înspre Napoli sau Foggia. Nu mă îndoiam de victoria Aliaţilor. Or, atunci cînd ştii numele învingătorului şi îţi petreci vremea lîncezind în cameră în loc să te lupţi pe teren, ai convingerea că războiul s-a încheiat. Sau că se va încheia în scurt timp. Spun acestea ca să explic că debarcarea, dimpreună cu plecarea lui Crăciun, m-au dezmeticit.
Pînă atunci, cu o singură excepţie, nu mă gîndisem că zilele trec fără să fac mare lucru. Aşa că mă dojeneam: „Ai optsprezece ani! Cînd Dumnezeu te vei pune pe treabă? Cîte luni mai ai de gînd să iroseşti în lecturi dezordonate şi tot rumegînd probleme de familie sau de amiciţie?", în fiecare om există o latură sisifică, îmbinînd si dezbinînd fragmente din propria-i viaţă pentru a împiedica implacabila curgere a timpului, şi o latură faustică, nerăbdătoare să semneze pactul cu diavolul, pentru a se bucura de viaţă şi de propria-i forţă creatoare. Cele două laturi se confruntau în forul meu interior, lăsîndu-mi senzaţia neplăcută că ceva mă împiedică să aleg între ele. Poate că era oboseala anilor care, din 1938 încoace, mă proiectaseră în centrul ciclonului, însă nu trebuia să abandonez, înainte de a le pune la încercare, vocaţia pe care mi-o alesesem si studiul, atît de grăitor pentru imaginaţia mea. Cu atît mai mult cu cît, în ultimele luni ale anului 1943, credeam că sînt pregătit să-mi hotărăsc traiectoria. Nu mai ştiu de cîte ori le-am împărtăşit prietenilor visuri fantastice cu privire la cărţile ce aveau să urmeze, viziunea despre o aventură a minţii desfăşurîndu-se într-o comunitate

umană care să ştie a le aprecia. Toate visurile acestea păreau să se fi. îngrămădit în mintea mea ca într-un cufăr cu comori. Iar mie-mi revenea să-i scot conţinutul la lumină.
Am început atunci să scriu scurte eseuri. Originea lor este complicată. Unii manifestă, din cea mai fragedă copilărie, o curiozitate nesăţioasă pentru plante, pentru evoluţia mugurilor pînă la stadiul de frunze, pentru înflorirea treptată a petalelor florilor care prind culoare pe zi ce trece, pentru nesfîrşita varietate a miresmelor lor. Alţii nu se mai satură observînd funcţionarea motoarelor, articularea părţilor lor componente şi felul în care se îmbină ele. De multă vreme, dacă nu chiar din copilărie, curiozitatea mea se îndrepta spre creaţia umană. Am fost dintotdeauna cuprins de admiraţie naivă şi de uimire fericită cînd mi se povestea o istorie, cînd ascultam cum se naşte un cîntec pe o estradă sau cînd citeam un poem. Uimirea mea mergea pînă la anxietate: cum de putuse oare o fiinţă omenească să inventeze toate astea? Iar mai tîrziu, cînd ascultam un concert de Mozart sau citeam o carte de Einstein despre evoluţia fizicii, se ivea aceeaşi întrebare: cum prinsese viaţă gîndirea sau muzica aceea? Vreau să cred că ea era ca un ecou la o altă întrebare, pe care trebuie să mi-o fi pus inconştient pe cînd învăţam să citesc Biblia: cum a făcut Dumnezeu lumea ? Sau la cea pe care ar fi trebuit, deşi n-am putut, să le-o pun părinţilor mei: cum se fac copiii? Intr-adevăr, este una şi aceeaşi întrebare. Am relatat aceste filiaţii psihice pentru că întrebarea a rămas la fel de vie ca odinioară. Tema creaţiei străbate în acest dintîi eseu, ca şi în tot ce am scris de atunci încoace. Ea mi-a călăuzit lecturile filozofice şi ştiinţifice de după exmatricularea din liceul industrial. La început, cum nu eram pregătit, ele au provocat o mare dezordine în mintea mea. Am considerat totuşi o mare victorie faptul că putusem să le duc la pînă la capăt. Am început, bineînţeles, cu Descartes, al cărui *Discurs asupra metodei* 1-am tot citit şi recitit. Pentru frumuseţea compoziţiei sau pentru vigoarea gîndirii? Mai întîi de toate pentru că, închis în camera lui, cum eram şi eu într-a mea, mi se adresa şi răspundea întrebărilor imaginare pe care i le puneam.
Greoiul sistem hegelian a pretins din parte-mi o sîrguinţă cu atît mai mare, cu cît încercam să regăsesc, printre cohortele de idei, pe cele care mi-ar fi putut oferi o lămurire imediată. In sistemul filozofului german există o înlănţuire imperioasă şi indiscutabilă, care pretinde un soi de tenacitate romană pentru a o putea urmări de la un capăt la altul. Nu este vorba de o chestiune de stil. Stilul lui este admirabil şi spiritual. Insă acest recitativ, acest vals în trei timpi al dialecticii, se transforma foarte repede într-o capcană în care nu voiam să cad. Cu atît mai mult, nu reuşeam să cred că pe pămînt ar exista necunoscutul şi imprevizibilul, creaţia aşadar, într-o istorie care lasă impresia că totul este dinainte stabilit. Bineînţeles că pe atunci nu-mi permiteam să judec, dar, oricît mă străduiam, nimic nu era mai străin de spiritul meu decît o raţiune care umblă cu şiretlicuri,

însă nu creează. Aşteptam de la ea ceva mai mult, un ceva ce eu nu reuşeam să exprim, dar pe care-l găseam, într-un anume sens, în ştiinţă. De unde şi stinghereala mea, părîndu-mi-se că nimic nu este mai departe de marxism decît viziunea hegeliană asupra istoriei. Şi totuşi, ca un bun membru de partid, ar fi trebuit să cred în ea fără s-o pun la îndoială. Inutil să spun că n-am reuşit niciodată.
Aşa cum aerul şi lumina de afară năvălesc într-o încăpere cînd deschizi fereastra, tot astfel a străluminat Nietzsche cîmpul viziunii mele. Experienţele lumii exterioare, ideile de uz curent, imaginile obişnuite au căpătat un nou sens. Era sfîrşitul confortului meu, al lenei mele intelectuale. Nu pentru că lucrările lui, si în special Aşa *grăit-a Zarathustra,* mi-ar fi schimbat cursul vieţii. Insă prodigioasa lui iubire pentru real, sfîşietoarea lui libertate în abordarea cunoaşterii, a emoţiilor umane, la limita suportabilului, au dat un sens intuiţiilor, un ţel speranţelor, o raţiune întrebării mele. Cînd ieşeam la suprafaţă după naufragiul prejudecăţilor şi percepţiilor mele, mă simţeam gata pregătit să nutresc noi presimţiri şi să formulez noi imagini. Aveam deplină încredere în Nietzsche, care mi-a apărut drept filozoful a cărui temă predilectă este creaţia. Şi am fost fericit să văd că această temă e abordată negru pe alb şi întoarsă pe toate părţile, pornind de la toate sursele de inspiraţie ale unui mare gînditor.
Cugetările lui Pascal s-au găsit din întîmplare pe masa mea. La prima lectură, mi-am zis: „Ce ambiţie nemăsurată, să vrei să gîndeşti totul, să cuprinzi totul, să exprimi totul". Le-am citit în salturi. Nu după mult timp, farmecul fragilului volum m-a cucerit. Este alcătuit din surprize, inspiraţii, exprimări care se înlănţuie asemenea unei povestiri nesfîrşite. Mi se părea cu neputinţă ca filozofia şi ştiinţa să fie asociate într-un mod atît de profund şi simplu, cu neputinţă să spui lucrurile cele mai grave cu atîta prospeţime. Şi totuşi... Din tot domeniul francez, prefer în prezent maturitatea lui Pascal, care este şi cea a lui Proust şi Matisse, precum şi vigoarea lor pudică în faţa unor lucruri atît de emfatice cum sînt sensibilitatea umană sau mîntuirea noastră. Fără să se lase absorbiţi de grijile mărunte ale meseriei lor de gînditori sau de artişti, această înlănţuire de detalii ale propriilor vieţi, care nu privesc pe nimeni. Oricum, graţie fericitului accident în urma căruia *Cugetările* au aterizat pe masa mea, am descoperit fraza: „Este important să crezi", frază care, ca să zic aşa, m-a înmărmurit. Se poate trăi oare din raţiune ? Iar dacă nu e posibil, n-am putea nici acţiona, nici crea fără a ne întemeia pe un a crede, care-i insuflă gîndirii ştiinţifice, ca şi oricărei alte gîndiri, avîntul ei extraordinar. Eram cît se poate de hotărît să-mi continui analiza. Astfel încît credinţa care aprinde ideile şi cuvintele a devenit a doua temă a îndeletnicirilor mele. Ar trebui să mă grăbesc să adaug că aici se află originea interesului meu pentru psihologia socială. Melodia întăritoare a *Cugetărilor* m-a însoţit de-a lungul anilor de deşteptare a intelectului şi a personalităţii care au fost, vai, si anii unei grave crize.

Un singur alt gînditor mi s-a părut şi mai important, inspirîndu-mi o neţărmurită admiraţie: Spinoza. Sever şi distant, mi-a venit în întîmpinare cu fervoarea lui purificată, cu misterioasa lui limpezime. Operele ni se adresează în multe feluri: a lui mi se pare grăitoare pentru că afirmă viaţa, un adevăr prea universal ca să poată fi decupat în sectoare separate sau ca să-i poţi rezista. Simţeam, prin toate fibrele fiinţei mele, viziunea lui asupra naturii. Şi, cu fiecare frază din *Etica,* ea cîştiga în forţă şi semnificaţie.

Trebuie să înduri o viaţă întreagă, uneori plicticoasă şi sterilă, ca să ai cîteva luni, cîţiva ani de fecunditate. Or, cel de-al nouăsprezecelea an al vieţii mele a fost unul din anii aceştia de fecunditate. Fără nici un semn vizibil, fără nici o raţiune aparentă, ceva a răbufnit. Ca şi cum aş fi aşteptat serile de la sfîrşitul verii şi toamnei lui 1943, ca în conştiinţa mea să izbucnească ceea ce avea să mă preocupe tot restul vieţii. Deşi nici una din ideile şi frazele scrise atunci nu merită nici un minut de trudă şi nici vreo rememorare ulterioară. Şi cu atît mai puţin publicarea.

Ca să simplific, plecam de la ideea a două „pulsiuni" originare: alături de religie, se afla arta. Una îl exclude pe om din natură, prin zei şi ritualuri; cealaltă îl include în natură prin opere, prin prelucrarea pămîntului şi a materiei sau prin practicile medicinei. în loc să se deschidă înspre ştiinţă, evoluţia şi secularizarea religiei nu au făcut decît să pregătească domnia miturilor din zilele noastre. La un nivel general, naziştii, amalgamînd religia, poezia, folclorul, au reuşit însă cel mai bine, transformînd miturile într-o pîrghie a puterii şi determinînd popoarele să le creadă. Astfel încît, exaltînd imaginea crepusculară a unei lumi blestemate, au consfinţit profanul şi au profanat, secularizînd-o, lumea binecuvîntată, sacră. Lumea s-a prefăcut că nu-şi dă seama de nimic. Mitopoetica lor era însă o versiune modernă a religiei, iar partidul lor, o versiune modernă a Bisericii.

Voiam să înţeleg cu orice preţ cum poate fi sfîşiat vălul aruncat asupra reprezentării, atît de răspîndită în epocă, asupra societăţii şi a omului. Pentru a-i constrînge pe oameni să conştientizeze necesitatea luptei împotriva asocierii formelor religioase cu cele mitice. Să-i fac să-şi dea seama de tirania acestora, să-i determin să acţioneze împotriva iraţionalităţii lor. Intr-un anume sens, împotriva răului. De fapt, ceea ce deosebeşte perioada de dinainte şi de după instalarea fascismului la putere este în esenţă faptul că, înainte, fiecare camufla, după propriile puteri, răul din sine însuşi. De atunci încoace, toată lumea recurge la aceeaşi modalitate de a-şi masca latura bună — şi, tot străduindu-se, nu-i mai rămîne nimic. I se atribuia pe atunci ştiinţei puterea de a atinge acest scop, dezvăluind adevărul asupra credinţelor arhaice şi asupra inexistenţei lui Dumnezeu sau picurînd în minţi obişnuinţa îndoielii şi a raţionamentului. In orice caz, marxiştii erau convinşi de asta. Eu însă nu eram, de vreme ce naziştii transformau pînă şi arta, ştiinţa — biologia şi medicina — într-o parte a propriilor mituri.

Oricum, aveam ideea nestrămutată că doar etica este în măsură să satisfacă exigenţele pulsiunii exprimate de religie şi, în acelaşi timp, să sfîşie vălul miturilor. Pentru că se adresează fiecărui individ în parte si mai puţin colectivităţii, pentru că-1 consideră pe om ca pe o *causa sui* şi-1 include în natură. Atîta vreme cît această includere nu se produce, credeam eu, rămînem prizonierii iluziei. Fără a fi original, raţionamentul meu nu era cu desăvîrşire inutil. M-a învăţat să gîndesc o problemă, să iau o atitudine critică. Cu timpul, ştiinţele umaniste au înlocuit etica, însă eu am rămas credincios acestei atitudini, care se concretiza pe atunci în aforismul lui Dostoievski: „Să nu te minţi niciodată pe tine însuţi".

Şi am mai scris şi un eseu pe tema naturii şi a creaţiei. Fără să-mi dau seama, viziunea birocratică ce-mi dominase tinereţea a jucat un rol în maniera mea de a aborda această temă. Pe de o parte, remarcam tendinţa de a glorifica pămîntul, traiul simplu al ţăranilor, plimbările la ţară şi viaţa în mijlocul naturii. Pe scurt, o natură lipsită de artificii şi de umanitate. Pe de alt parte, rasismul preconiza eliminarea fiinţelor inferioare, cu o moştenire genetică defectuoasă, prin selecţia naturală. Ceea ce eu numeam, necunoscînd cuvîntul eugenie, animalizarea fiinţei umane, dreptul de ucide. Distrugerea biologică este elementul propriu gîndirii rasiste despre natura umană. Recunosc că au existat momente cînd am fost tentat să asimilez moartea unui mister, cel mai de nepătruns, cel mai emoţionant cu putinţă. Acum însă nu era unul din acele momente.

Cred că-mi amintesc unul din argumentele mele iniţiale. Ştiinţa ar fi forma modernă a „pulsiunii" artistice. Ea este un fel de artă, dacă ne gîndim la minunata inventivitate a matematicii sau a fizicii, la extraordinarele lor idei despre univers şi la descoperirile lor materiale. Celălalt punct de plecare era că ştiinţa ar fi fost contaminată de religie. In loc să-1 includă pe om în natură, ea se străduieşte să-1 excludă. Este una din iluziile, una din primejdiile ei. Pur şi simplu pentru că, în loc să se afirme ca o ars *vivendi,* ea se lasă asimilată unei ars *moriendi.* Astfel, opoziţia pe care o întîlnisem la Spinoza, divinul artizan, a căpătat dintr-o dată un sens aproape carnal. Acestea au fost punctele de la care pleca eseul meu.

O natură sălbatică, de gradul întîi nici nu înseamnă, nici nu ne învaţă nimic. Cu nimic mai mult decît o natură distantă, în care nu ne recunoaştem arta de a trăi şi a acţiona. Pentru ştiinţa însăşi, nu este de dorit ca ea să se transforme într-un paravan care să-1 ascundă pe om. Ea trebuie, dimpotrivă, să admită, ca orice artă, că el este inclus în pulsaţiile lumii, însă la o scară mai vastă. Omul se află în miezul invenţiei, acest dar universal: aşa au rezultat, de-a lungul secolelor, uluitoarele rezultate ale cercetării şi cunoştinţele despre lume. în fond, în retorta în care se naşte o forţă a naturii, se află de fiecare dată şi o forţă de creaţie umană. Dacă una nu ar fi o parte integrantă a celeilalte, totul nu ar fi decît o mecanică goală sau o alchimie letală.

Există o istorie a acestei creaţii, încă din clipa în care omul devine o forţă activă, plastică. Iar natura însăşi rezultă din *ars vivendi,* din înţelegerea şi sensibilitatea lui, îmbinată, în primul rînd, cu înţelegerea şi sensibilitatea celorlalte fiinţe vii şi, apoi, cu însuşirile celorlalte energii materiale. Istoria umană a naturii devine prin urmare istoria omului nu numai pentru că nimic nu poate fi făcut şi înţeles în lipsa lui, ci şi pentru că este posibil ca istoria planetei noastre să fie unică. Ştiinţa ar oferi aici o cale regală pentru a înţelege apariţia noastră în natură, tocmai pentru că o nega. După cîte îmi amintesc, am încercat să găsesc exemple în acest sens. Să arăt că arta şi ştiinţa exprimă creaţia noastră în natură la ambii poli ai istoriei sale. La un pol, noi am urmat, constrînşi de corp şi de tradiţie, un drum prescris. La celălalt, am dobîndit latitudinea de a „alege" natura pe care o căutăm. Ceea ce ar explica extravaganta inventivitate a ştiinţelor: ipotezele lor nebuneşti, gîndurile de negîndit, spaţiile inimaginabile sau materiile inexistente reprezintă, în univers, tot atîtea alternative. Prin comparaţie, arta, în ciuda rupturilor şi a revoluţiilor, nu a cunoscut niciodată noutăţi atît de absolute, îndrăzneli atît de evidente.

Mi-a venit să urlu de bucurie scriind ultimele rînduri ale acestui eseu, ulterior date uitării, bineînţeles. Oricare i-ar fi fost limitele, nu a rămas la stadiul unei simple stări febrile. Ar fi o îndrăzneală să afirm că aceste idei dezvoltau o idee sau alta din Nietzsche, Pascal sau Spinoza, deoarece erau nedemne de ei. Respectivii gînditori mai mult m-au incitat decît m-au dezmeticit. Datorită lor, ideea de a gîndi a încetat să mă mai intimideze. Ceea ce m-a metamorfozat pe de-a-ntregul. Nu este vorba nici de talent, nici de valoare, ci de faptul că, pentru întîia oară, am înţeles ce înseamnă o idee, faptul că ea este înzestrată cu viaţă. O idee care-mi absoarbe fiinţa în propria ei fiinţă. Şi mă face să trăiesc în ea sau alături de ea.

Pot să spun că această idee m-a însoţit de-a lungul mai multor decenii, în 1945, după război, am trimis o parte din acest eseu, sub formă de articol, unei reviste elveţiene, care 1-a refuzat. Ideea reprezintă şi motivul principal al venirii mele la Paris. Aici 1-am ales drept mentor pe Alexandre Koyre, al cărui spirit strălucitor m-a ajutat să pătrund în filozofie şi în istoria ştiinţei. Cînd circumstanţele au îngăduit-o, graţie lui, am fost în măsură să reiau eseul, care a dat naştere unei cărţi. Cu o emoţie cu atît mai intensă, cu cît 1-am scris, cum am mai spus-o deja, chiar în clădirea din Princeton unde a lucrat Einstein. Iată prin ce anume viata noastră poate fi dezamăgitoare sau minunată: unele lucruri sînt posibile, dar nu se întîmplă niciodată. Şi se întîmplă alte lucruri, pe care le credeam cu neputinţă.

Nu ştiu ce forţă m-a împins să scriu tocmai atunci eseurile. O forţă irezistibilă. Mă cufundasem în lucru ca niciodată înainte, jubilînd, pentru că-mi oferea un sens şi o libertate. Există ceva impertinent în felul în care ideile se asociază şi se răsucesc spre cel

care scrie, spunîndu-i: „Ei hai, să pornim!". Eram mîndru văzînd cum prietenii mei urmăreau înaintarea eseurilor, ca şi cum s-ar fi temut că m-aş putea abate de la scopul fixat. Cînd am terminat, simplul fapt că discutam împreună a părut un semn de bun augur pentru propriul lor viitor. Au existat şi reticenţe. Mai ales în privinţa scrisului, iar prietenii mei aveau dreptate. Crezusem că scrisul este ceva natural. Nu mă gîndisem că trebuie să-i acord vreo atenţie specială, însă faptul că făcusem ceva ne potolea neliniştea de diletanţi sau temerile, mult mai reale, ca nu cumva să rămînem nişte amatori, nişte originali, poate interesanţi, dar care nu fac nimic. In toamna aceea, am dobîndit convingerea că aveam să fim judecaţi după forţa aceea obscură care sălăşluia în noi, asemenea unei dorinţe al cărei secret îl păstrezi în întregime pentru tine însuţi.

16 aprilie 1994

Eram mirat că scrisesem atît de multe pagini, că ideile acelea mă pasionau. Aş fi vrut ca lupta împotriva singurătăţii să nu se mai termine niciodată. Tot atunci au avut loc şi întîlnirile mele cele mai nepotrivite. Nu a fost totuşi întîmplător că mi-am amintit de anumite fragmente din Kabbala, care aveau să-mi ofere, în schimb, o somptuoasă beţie a singurătăţii şi o incursiune în poezie, cu consecinţe supărătoare. Două sau trei săptămîni după ce încheiasem cel de-al doilea eseu, am început să reflectez la aluziile Kabbalei la ceea ce este inedit, nemaipomenit şi artistic în creaţia universului. Astfel de adevăruri îi lasă pe oameni indiferenţi. Simţeam însă nevoia să fac ordine în mine însumi şi să mă liniştesc, iar aceste splendide pasaje, care îmbinau excepţionalul cu obişnuitul, profunzimea cu trivialul, mă calmau. Am găsit acolo şi o idee esenţială, care m-a uluit prin îndrăzneala ei. Conform tradiţiei, în cărţile mari nu doar cuvintele, ci şi literele care le alcătuiesc sînt sacre. Mai mult, uneltele cu care Dumnezeu a făcut lumea au fost chiar aceste litere şi nu cuvintele pe care le alcătuiesc ele. în fine, cum ştie toată lumea, ebraica deosebeşte în scriere consoanele de vocale, care nu sînt litere în sensul deplin al cuvîntului. Precum armata din spatele regelui, spune *Zoharul,* melodiile şi accentele vocalelor alcătuiesc un cortegiu în jurul consoanelor. Altminteri, acestea ar fi imposibil de pronunţat. Astfel, din combinarea literelor se naşte puterea nelimitată a cuvintelor, concertul magic al frazelor. Ea provoacă extazul religios al credincioşilor, extaz care se înalţă către ceruri. Experimentînd eu însumi beţia pe care o prilejuieşte recitarea şi coregrafia literelor ebraice, m-am hotărît să scriu un alt eseu, despre gramatica artistică. Defineam acolo artele ca pe un travaliu asupra luminii şi asupra sunetelor, elementele lor fundamentale. Pe de o parte, artele „mute" - pictura, arhitectura, sculptura şi dansul - şi-ar extrage întreaga forţă din efectele luminoase. Toate celelalte arte, în fond poetice, îşi datorează efectele sunetelor şi semnelor,

combinaţiilor lor nesfîrşite. Ele sînt făcute să fie auzite, ca o rugăciune, un basm, o muzică şi mult mai mult puţin să fie citite într-o singurătate nemişcată, îmi spuneam că ideea unei scrieri care să încoroneze litera în locul cuvîntului şi sunetul în locul sensului ar fi un antidot pentru literatura naţionalistă şi folclorică care a pervertit limbajul. Printr-un soi de asceză, limba ar fi curăţată de dezonoarea mitică.

Mi se părea că regăsisem un adevăr modest, ştiind în acelaşi timp că era unul din acele adevăruri pe care le rînduieşti în arhivele tinereţii. Ca de obicei, 1-am împărtăşit prietenilor mei, care m-au ascultat fără vreo reacţie deosebită, cu excepţia lui Isou. Nu bănuiam deloc că adevărul acela lipsit de importanţă avea să ne fisureze prietenia pentru totdeauna. Vocaţia lui era poezia, el este, înainte de orice altceva, poet. Petrecea ore nesfîrşite cizelîndu-şi versurile, captînd imaginile care le punctau rimele, aceasta făcîndu-i din ce în ce mai puţină plăcere, însă — cum să spun? —, Isou ştia la fel de bine ca şi mine că versurile lui curg într-un mulaj prea convenţional ca să se degaje din ele muzicalitatea pasionată, care să ne emoţioneze de la cel dintîi suflu. El îmi cerea părerea şi o accepta fără să se plîngă, pentru că, în forul lui interior, se desprindea treptat de o poezie care nu răspunsese speranţelor sale. Cînd i-am împărtăşit intenţia mea de a scrie eseul, credeam că astfel vom deveni şi mai apropiaţi, pe insuliţa aceea a gîndirii şi a artei pe care ne instalasem.

Juvenilul nostru contract de posteritate îmi ieşise însă din minte. Isou a crezut că se confirma temerea care-1 muncea din cînd în cînd, şi anume că eram pe cale să devin scriitor. Pînă atunci, cu excepţia unor rare ocazii, nu avusesem un asemenea ţel. I-a venit acum ideea că, preocupîndu-mă de poezie, deveneam rivalul lui şi mi-aş fi putut însuşi scrierile lui, dacă s-ar fi întîmplat să moară. Mă văd silit să fac presupunerea aceasta, pentru că, deodată, cuprins de furie, prietenul meu m-a acuzat că-i calc domeniul. A mers chiar pînă acolo, încît a declarat că nu am nici cel mai mic talent şi că nu e nici cea mai mică speranţă ca eu să produc vreo operă. Cel mai bun lucru care mi se mai putea întîmpla era să-i devin discipol. Discipol al cui ? am întrebat eu, uluit şi consternat. La început, manifestase un oarecare optimism în ce mă priveşte, însă cu condiţia să-i urmez metoda de creaţie în toate artele şi ştiinţele; de acum înainte, îşi pierduse pînă si această iluzie. I-am replicat că, deşi are geniu, fapt de care n-aveam nici un motiv să mă îndoiesc, este cu neputinţă să stăpînească talentul necesar pentru a fi primul în toate genurile — poezie, roman, teatru, filozofie şi tot restul. Credeam pe atunci, şi nu mi-am schimbat părerea, că o metodă te poate duce la un impas, că poate fi o fata morgana pe drumul creaţiei, pe care îl cauţi zadarnic întreaga viaţă, însă discursul pe care mi 1-a ţinut Isou despre eseul acela inofensiv era atît de deplasat, atît de dispro-porţionat, încît m-a făcut să izbucnesc în rîs - şi am plecat.

Nu judecata lui asupra viitoarei mele opere mă tulbura cel mai mult, încrederea în mine însumi şi în viaţă îmi lipsea oricum. Şi nici

faptul că prietenul meu îmi combătea tentativele de a scrie prin remarci *ad hominem,* despre care ar mai fi fost multe de spus. Nu, partea neliniştitoare era că îi acordasem o încredere fără gînduri ascunse, în vreme ce el şi-o calculase pe a lui, în conformitate cu dispoziţia de moment. Aşadar, dînsul nu se pierdea niciodată pe sine însuşi din vedere, în vreme ce eu mă pierdeam din vedere. Ceea ce nu a adus niciodată nimănui nimic bun. Un lucru era totuşi cert: în nici un caz nu trebuia să îngădui ca această prietenie care mă dezarma să devină o armă în mîna lui. Aşa că m-am ţinut la distanţă. Isou are o inimă nobilă, generoasă în stare de repaus, dar aprigă şi calculată în mişcare. Din acest motiv, tot ce era mai bun în el rămînea invizibil şi inaccesibil. De altminteri, de atunci stătea în firea lui să cedeze repede ori de cîte ori mă ţineam la distanţă. Şi ar fi făcut aproape orice pentru un semn de aprobare sau de reconciliere. Cu condiţia să nu i se ceară prea multă reciprocitate. Aşa că am acţionat amîndoi ca să reinstaurăm pacea. De îndată ce ne-am împăcat, mi-a propus un tîrg extraordinar, pe care-l numeşte, şi astăzi încă, „alianţa noastră de la Bucureşti". Mi-a cerut să-i adresez o scrisoare, în care-i recunoşteam superioritatea în ce priveşte literatura şi poezia. Şi să-l asigur în acelaşi timp că, pe viitor, nu mă voi mai interesa decît de ştiinţă şi etică. Era frumos să-ţi poţi spune, uitîndu-te înainte, „mîine vom trage o linie albă pe teritoriul spiritului", şi să reuşim, fiecare, să ne administrăm propriul domeniu. Am remarcat totuşi că o asemenea scrisoare nu avea nici o valoare practică. Părea dezamăgit că nu voiam să mă leg prin ea. Am sfîrşit prin a ghici motivul. Isou încerca să se încredinţeze că, în cazul în care ar fi murit, nu aveam să-mi însuşesc poemele, piesele şi celelalte opere viitoare ale lui. Aşa că am scris scrisoarea. Nu mă costa nimic, nu aveam intenţia să devin scriitor. Nici măcar azi nu sînt sigur că observaţiile mele despre limbaj au vreo legătură cu letrismul. însă după scrisoarea aceea, nu mai puteam să vin către el cu inima deschisă. Vorbeam tot mai mult despre ceilalţi, ca să nu vorbim despre noi. îmi dădeam seama că nu ştie ce să facă şi că-i pare rău. Căuta atunci o portiţă de scăpare în efuziunea sentimentelor, în umilinţă sau într-o imposibilă iertare.

Toate acestea se petreceau spre sfirsitul ultimei veri a războiului, dacă amintirile mele sînt exacte, şi toţi simţeam nevoia să dăm uitării certurile. Scrisoarea aceea derizorie de renunţare mi-a picurat amărăciune în suflet. Mi-a rămas întipărită în minte, în vreme ce bucurii sau supărări mai mari s-au estompat. A lăsat chiar — cine ştie? -, o urmă de neşters, dacă presupunem că i-am respectat inconştient condiţiile, de vreme ce m-am consacrat filozofiei ştiinţelor şi ştiinţelor umaniste şi nu m-am lansat într-o operă literară. Am vrut să cred că sentimentele lui Isou faţă de mine se vor schimba o dată cu trecerea timpului. Mai ales cînd, la Paris, mi-a propus să reînnoim ceea ce el numea „alianţa noastră de la Bucureşti", în realitate, sentimentele lui nu s-au schimbat niciodată, cum nu s-a schimbat nici neprietenia mea. Preferam să păstrez amintirea

generozităţii lui, a încrederii lui copilăreşti în aventura noastră intelectuală şi umană, care a rămas intactă din epoca aceea îndepărtată, cînd am fost, orice s-a întîmplat ulterior, nedespărţiţi. Am citit totuşi recent povestirea sa autobiografică din 1947. Isou relatează o anecdotă pe care o uitasem. Petrecută în timpul unei partide de canotaj pe lacul Herăstrău, la Bucureşti. Nici unul dintre noi doi nu ştia să înoate, încrezător în steaua lui, prietenul meu a intrat în apă cu mişcări dezordonate şi s-a trezit în mijocul lacului, strigînd şi gesticulînd. Mă întrebam, eu însumi speriat şi nevăzînd pe nimeni care să-mi sară în ajutor, cum să-1 salvez. Cu riscul de a ne îneca împreună, am reuşit totuşi să-1 scot din lac. De atunci încoace, n-a încetat să creadă că ezitasem pentru că moartea lui mi-ar fi înlesnit intrarea în posesia manuscriselor şi ideilor sale. Pe scurt, că voisem să-i fur gloria. Cînd, după ce tot repetase asta luni de-a rîndul, mi-am exprimat regretul de a-1 fi salvat, oribila bănuială i s-a părut justificată.

Este nu mai puţin adevărat că trecerea anilor m-a îndepărtat tot mai mult de el. Toate întrebările pe care i le-aş pune acum sînt menite să rămînă, spre deznădăjdea mea, fără răspuns. Scrierile lui ar fi fost intense, luminoase şi mai uşor de descifrat, ca şi persoana lui, dacă nu ar fi fost marcat de anii aceia teribili, de încercarea pogromurilor şi a exilurilor. Am văzut totdeauna în el o fire de poet, primele lui versuri mă emoţionează ca o izbucnire de apă vie. Nu m-ar fi surprins ca, la Paris, să se încuie în cameră şi să scrie cu furie, ca Lautreamont, pe care-1 admiram, *Cînturile lui Maldoror*. Şi apoi, nemaivoind să spună nimic nimănui, să dispară pentru totdeauna. El însuşi a şters orice urmă din ceea ce a fost viaţa noastră, poate pentru că ştia că nu poate fi spusă nimănui. Ar fi trebuit oare să nu vorbesc nici eu despre ea? Insă amintirile se înfăţişează după bunul lor plac. Nu poţi nici să le ţintuieşti, nici să le închizi ca pe o rană. Cînd îmi amintesc de prietenia mea cu Isou şi cu Crăciun, doi băieţi diametral opuşi, descopăr de fiecare dată încă ceva, care trebuie să fi ieşit la lumină în timp ce scriam această povestire. Ştiu acum că fiecare dintre ei a reprezentat unul din cele două tipuri de prieteni care s-au perindat, repetîndu-se, de-a lungul întregii mele existenţe.

Pe de o parte „acrobaţii", cei care se simt predestinaţi să se aventureze în înaltele sfere ale spiritului sau pe tărîmurile nepopulate ale imaginaţiei. Indiferent de vîrstă, au vanitatea celor tineri, extrăgîndu-şi energia din credinţa într-un destin excepţional. Ce impetuozitate desfăşoară ei în a îndeplini ceea ce, chipurile, le-ar fi făgăduit viaţa! Şi în a proiecta, în a unelti neobosit pentru a-şi asigura admiraţia, aprobarea necesară viitoarei lor reuşite. Prietenia, de care au o nevoie arzătoare, trebuie să depună mărturie pentru singurătatea lor ieşită din comun, pentru forţa lor de seducţie, dar şi să le suporte narcisismul. După ce au evoluat la nivelul solului, sînt convinşi că, o dată ajunşi sus, în lumina proiectoarelor, nimeni nu va mai atinge înălţimea lor şi nu vor mai avea nevoie de

nimeni. Nu mai ştiu atunci de prieteni, ci doar de foşti prieteni. Dacă m-aş fi gîndit mai bine, aş fi înţeles că acest soi de prieteni îmi caută prietenia în zilele ploioase si nu mai au nevoie de ea cînd iese soarele. Eram însă sensibil la anxietatea care-i stăpînea. Dar ei n-au ezitat să se elibereze de ea, rănindu-şi prietenul, un martor în faţa căruia nu te mai poţi minţi. Ceea ce am şi îndurat uneori, în special din partea lui Isou, gîndindu-mă la *Proverbe:* „Rănile pe care ţi le face un prieten sînt o dovadă de afecţiune".

Iar pe de altă parte, am cunoscut prietenia „îmblînzitorilor", întemeiată pe afinităţi morale şi pe o profundă simpatie. Ea corespunde căutării unei punţi, a unei verigi lipsă între propria lume şi lumea celorlalţi. Sînt îmblînzitorii propriei lor firi, care niciodată nu se ataşează de cineva dintr-un motiv contingent, fără emoţie de o parte şi de alta sau fără un ideal împărtăşit. Prea indiferenţi la frivolităţile societăţii sau prea timizi pentru a le căuta, aşteptăm de la prieteni o încredere si o autenticitate pe care singuri nu le putem găsi, aşa cum nici credinciosul nu-şi găseşte singur credinţa. Nu am înţeles cum de învăţasem atît de lesne Crăciun şi cu mine să fim siguri unul de celălalt. Imaginea pe care o aveam despre el, băiat sincer şi cinstit, care adulmecase miasmele miturilor fasciste şi rămăsese în tabăra aleasă pînă la capăt, nu s-a dezvăluit decît ulterior. Este de presupus că fiecare din aceste prietenii răspunde unei pulsiuni a caracterului meu. Altminteri aş fi ales între ele. Ori de cîte ori m-am hotărît s-o fac, mi s-a părut cu neputinţă. Ceea ce m-a obligat la o anumită duplicitate. Nu puteam fi prietenul „acrobaţilor" fără a-i minţi pe „îmblînzitori", care vedeau în mine o persoană austeră şi odihnitoare. Nici să rămîn prietenul „îmblînzitorilor" fără a-i trăda pe „acrobaţi", cărora le dădeam iluzia dezinvolturii şi a abilităţii. Am suferit din această cauză, începînd din vara aceea îndepărtată cînd am înţeles toate astea. Dacă aş fi crezut că am vreo şansă de izbîndă, l-aş fi prezentat pe Isou lui Crăciun, în loc să-i ascund fiecăruia dintre ei existenţa celuilalt. Nu am fost însă în stare de acest gest nici atunci, nici mai tîrziu. în viaţa mea plină de prietenii, fiecare dintre ele aparţinea unei lumi exclusive, chiar tainice. Acum, cînd mă gîndesc, mi se pare ciudat că nu am acceptat niciodată incompatibilitatea lor. Tot aşa cum nu a existat nici un leac pentru despărţirea părinţilor mei, care reprezintă fără îndoială refrenul prieteniilor, cît şi al iubirilor mele. Doar dacă nu cumva adevărul stă înscris sub semnul zodiei sub care m-am născut: Gemenii.

l iunie 1994

Noaptea, toţi oamenii sînt egali. Posedă în egală măsură acelaşi geniu al visului, văd peisaje pline de vrajă, demne de Matisse sau de Van Gogh, oraşe şi catedrale de o frumuseţe perfectă. Inventează intrigi subtile şi o mulţime de personaje, demne de invidia lui Proust. Nenumărate sînt imaginile, ideile, dialogurile care se nasc si se răsfrîng pe sub bolţile somnului, însă numai o minoritate de privilegiaţi

reuşeşte să ia în stăpînire aceste capodopere si să repete miracolul în plină zi. Ceilalţi, în cea mare parte a lor, se lasă în voia amintirii visului. Prin noapte şi vis dăinuie în lume sentimentul egalităţii.
în timpul primelor săptămîni ale asprei ierni a lui 1943-1944, visurile îmi ofereau o formă incertă de viaţă, la adăpostul ferestrelor pline de flori de gheaţă, îmi aminteau de îndepărtatele peisaje ale copilăriei, de zăpada neprihănită care cădea de dimineaţă şi se dubla spre seară, înghiţind oraşul, învăluia străzile şi cîmpiile într-o blană de hermelină. De parcă întreaga natură, amorţită de frig, ar fi vrut să se reculeagă. Exilat pe aceste meleaguri, Ovidiu constatase, în urmă cu două mii de ani: „Zăpada acoperă totul: nici soarele, nici ploaia nu reuşesc să înmoaie giulgiul pe care Boreas îl întăreşte, făcîndu-1 nepieritor".
în ianuarie, trupele sovietice s-au apropiat de Basarabia. Era delirant să-ţi imaginezi evenimentele ca şi cum ar fi fost acţionate de o manivelă, care le derula de-a-ndoaselea, făcîndu-le să se încheie acolo de unde începuseră. Ca în poveştile unde apele se întorc spre izvoare şi colibele se prefac în castele, vedeam cum teritoriile pe care germanii fuseseră victorioşi se transformau în locurile înfrîngerii lor, cum armatele răsăreau din pămînt chiar acolo unde fuseseră înghiţite. Şi dacă, într-o lună sau două, aveau să ajungă la Cahul? Sau la Cîmpulung? Trei ani de geniu militar steril, de triumfuri fără viitor, de milioane de morţi — din care o jumătate de milion erau români - se dezintegrau, copleşind epoca cu o aritmetică neomenească. Italia şi-a regăsit libertatea, în vreme ce Mussolini şi fasciştii lui s-au refugiat în pielea de şagrin a republicii de la Salo. Cum de au reuşit să întunece minţile întregii Europe prin cel mai sumbru dintre mituri ? Şi să instaureze dictatura speranţei, trăgînd pe sfoară popoare întregi, picurîndu-le în suflet dorinţa morţii? Să fi fost oare eroarea de multă vreme anunţată de Maimonide: „Gîndirea omenească este limitată şi nu poate atinge adevărul obiectiv. Dacă fiecare dintre noi ar alerga după gîndurile propriei inimi (luîndu-le drept adevăr), ar distruge lumea". Citez din memorie, îmi amintesc însă de aceste gînduri, pentru că le consemnasem, în mod aluziv, desigur, într-un mic eseu cu un titlu poznaş: *Nu poţi trăi cu orice fel de adevăr,* destinat cursului de religie. Am obţinut o notă foarte bună şi 1-am păstrat o vreme.
Şi cum o bucurie nu vine niciodată singură, tot atunci a ridicat capul şi Franţa. Francezii nu ar fi trebuit să se lase niciodată fascinaţi de Faraonul din Germania, nici să dea prostul exemplu al contrarevoluţiei de la Vichy. Dar uite că începeau să reziste. Că îi înfruntau pe germani în Africa şi în Italia era în ordinea lucrurilor. Mi-i închipuiam inteligenţi şi eroici, redevenind ei înşişi, înflăcăraţi de un suflu nou. Chiar dacă, în mod ciudat, eram atras de vanitatea şi de ironia lor uscată, cinică, care ieşeau în evidenţă în romanele şi filmele franţuzeşti. Măşti ale unei timidităţi incurabile, cum am descoperit mai tîrziu.

Departe de a mă îngrijora, zelul moderat pe care-1 manifestau ruşii în înaintarea lor mă liniştea. Era prilejul unor reflecţii vagi asupra strategiei şi a revoluţiei. Păreau că astfel acţionează metodic şi că înaintează implacabil: era oare efectul unei ştiinţe, al unui comportament bine calculat, pentru a deprinde generaţiile viitoare cu misiuni şi mai înălţătoare? în acest spirit, vedeam cum Armata Roşie se întinde încetul cu încetul, muşcînd din pămînturile martirizate, arzînd rădăcinile fascismului pe măsură ce înainta, în sfîrşit, mă căiam pentru că mă îndoisem de ea şi de voinţa ei de a îndeplini pînă la capăt travaliul istoriei: revoluţia. Nutream pentru revoluţie o admiraţie mistică. Da, îmi amintesc de credinţa asta. Ea poate părea de mirare astăzi. Dar dacă as trece-o sub tăcere nu s-ar mai înţelege cine sînt.

însă cum am fi putut primi ca pe o ştire bună atîtea suferinţe şi distrugeri, ale căror dintîi victime erau de astă dată germanii ? Era totuşi reconfortant să te gîndeşti că, pe întinderile de zăpadă, Faraonul din Germania ar fi putut descifra, scrise cu sîngele propriilor soldaţi, cuvintele — aceleaşi cuvinte pe care un alt cuceritor le-a citit pe pereţi: *„Mane, Tekel, Phares.* Numărate sînt zilele domniei tale. Ai fost aşezat pe cîntar şi te-au găsit prea neînsemnat. Imperiul tău va fi împărţit mezilor şi perşilor". Şi perşii începuseră deja să apuce partea lor. în ianuarie, Armata Roşie ocupa Bucovina şi Basarabia. Scene de odinioară mi-au populat nopţile de nesomn: intrarea la şcoală, venirea mamei, grîul îngrămădit în antrepozit, serile de Paşte cu tata, despărţirea de familia Tsudik şi atîtea altele. Eram răvăşit la gîndul de a revedea locurile atît de dragi. Din care, am aflat-o sub muşcătura nostalgiei, nu mai făceam însă parte. Ziarele vorbeau deja despre ciocniri cu Armata Roşie, la graniţele noastre. Traversarea lor părea inevitabilă, însă ea nu s-a produs imediat. Ruşii s-au oprit la Iaşi ca să se refacă. Ce idee barocă! Ca şi cum ne-ar fi spus: „Staţi o clipă, să se apropie ariergarda, liniile de aprovizionare şi, după ce ne vom fi tras puţin sufletul, sosim". Luni de aşteptare, care nu trebuiau luate în sens literal şi care ar fi putut fi mai bine folosite.

Această înseninare momentană mi-a îngăduit să frecventez mai regulat liceul - un cuvînt mare pentru a denumi cele cîteva săli de clasă unde aveau loc cursurile oficiale, care nu aveau valoare decît pentru elevii prezenţi. Neimaginîndu-mi că mă vor duce prea departe, nu-mi păsa prea mult de ele. Făcusem însă un soi de pariu al lui Pascal. Deşi nu erau prea multe şanse să-mi continui studiile, nu mă costa nimic să mă prefac că aşa stau lucrurile. M-am comportat cum se cuvine, cu înţelepciune. De aceea am şi devenit universitar. Pariul s-a metamorfozat aşadar în înţelepciune. Mai tîrziu, ea trebuie să-mi fi apărut ca fiind foarte nobilă, căci, multă vreme după aceea, am sfîrşit prin a crede că eu o alesesem, deşi, în realitate, lăsasem totul în seama calculului probabilităţilor.

Aşa că m-am întors la liceu şi mi-am impus să fiu prezent la orele fixate, să-mi pregătesc lecţiile şi să mă supun disciplinei. Era limpede că-mi ieşisem din mînă. Ţineam greu ritmul la matematică şi mi-am dat seama că rămăsesem în urmă la disciplinele literare şi la filozofie. M-am străduit cu multă tenacitate, nimeni din liceu nu putea spera să-şi astupe lacunele prin metodele curente. Trebuia să te străduieşti din tot sufletul şi m-am cufundat cu docilitate în manualele sumare şi insipide cu mult zel, ca şi cum ar fi fost nişte capodopere. Latura cea mai neglijată, dar şi cea mai rezistentă din mine renăştea. Din ex-elev, am devenit un elev surprinzător şi redutabil. Lecţiile ştiinţifice şi de religie erau cele mai limpezi şi cele mai stimulante, în celelalte materii, profesorii încercau, de bine, de rău, să slăbească frîul şi, în acelaşi timp, să fie exigenţi. Neignorînd situaţia noastră şi nici experienţele pe care le trăiserăm, nu-şi făceau iluzii nici asupra liceului, nici asupra propriei lor munci. Se străduiau să împace programul de studiu cu necesitatea de a face din acest aşezămînt un lăcaş al simpatiei, mai agreabil decît strada. Pedagogie de avangardă, dacă vreţi.

Era cazul profesorului de filozofie şi mai ales al celui de franceză, căruia i se citea veşnic pe faţă spaima de a nu rămîne cumva fără elevi, încă tînăr, mai degrabă corpolent, cu părul rărit, lăcomia trebuie să fi fost mica lui meteahnă. De fapt, îmi plăcea mult şi am recuperat materia în scurt timp. Citisem mult, în dezordine, mai ales din scriitorii moderni, însă nu-i cunoşteam pe clasici, pe toţi scriitorii aceia mari care mă intimidau, fără să mă captiveze. Profesorul m-a ajutat să-mi înfrîng reticenţele. De altminteri, diserta cu multă subtilitate, într-o manieră foarte personală, despre toţi scriitorii. Mi se pare însă că instinctul şi pasiunea lui se orientau spre uriaşii clasicismului francez şi german, în oscilaţia lui între ambiţia de a deveni şi el un mare scriitor şi un soi de lene, de a nu face altceva decît să vorbească despre ei, era ceva patetic şi jalnic. Ar trebui să-mi amintesc numele lui, pentru că el a fost cel care, împreună cu Tanti Anna, m-a rugat stăruitor să mă prezint în anul următor la bacalaureat. Cunoştinţele mele mi se păreau prea disparate şi lacunare pentru a înfrunta un examen. Nu eram decît un ucenic într-ale cărţilor, lipsit de disciplina şi performanţele pe care le conferă o şcolaritate normală.

în ciuda acestei reîntoarceri la liceu, sau din cauza ei, am perseverat în studiul individual, în iarna aceea, am încercat să-mi croiesc un drum în opera lui Marx. Pentru a avea acces la *Capitalul,* trebuia să fii familiarizat cu filozofia şi să ai experienţă în economie. Nu era cazul meu. Mînuind rînd pe rînd teoria şi profeţia, specialitatea lui, Marx te făcea totuşi să înaintezi în propileea lui. Ştia să populeze lumea vizibilă a proletarilor şi a capitaliştilor, a furnalelor şi a mărfurilor, cu lupte de clasă care se intensificau într-un crescendo descris pe un ton jubilatoriu. Completat cu ce reţinusem din Balzac şi Zola, totul evoca o aventură cosmică. Am început aşadar să privesc

societatea dintr-o perspectivă economică şi industria sau minele engleze mi-au devenit la fel de familiare ca şlepurile care lunecau pe Prut. Ştiam, încă de pe atunci, că Marx nu e un mare scriitor. Frazele lui redau sunetul zgrunţuros al ierburilor aspre, iar raţionamentele lui evoluează în tonuri de gri. Dac-ar fi fost şi mai bine scris, *Capitalul* ar fi putut fi o operă de iluminare a spiritului, expresia unei atitudini viguroase şi armonioase faţă de viaţă, la care ar fi avut acces toată lumea. Ca la cărţile lui Freud şi Darwin, de pildă. Cînd am avut ingenuitatea să-i vorbesc despre această problemă de stil unui membru al celulei, a considerat că făptuiesc un sacrilegiu. Or tocmai acesta este motivul pentru care majoritatea comuniştilor nu au trecut mai departe de prefaţa *Capitalului.* Şi nu reţineau decît faimoasa tiradă: „Omenirea nu-şi pune decît problemele pe care le poate rezolva". O încredere naivă, surprinzătoare la un geniu atît de puternic, distrugătoare pentru subtilitatea celor care au înghiţit-o cu respect, ca pe o hostie a adevărului.

Spiritul meu respira mai liber cînd inhala noile teorii fizice şi geometrice. Pe marginea lecţiilor de fizică, am citit probabil două sau trei lucrări de popularizare, mai mult sau mai puţin bine alcătuite, care săreau de la teoria relativităţii la mecanica cuantică şi la geometria neeuclidiană. Relaţiile de incertitudine ale lui Heisenberg au constituit o revelaţie. Iar faptul că au fost descoperite în anul naşterii mele le conferea o semnificaţie aparte, îmi plăcea să zăbovesc prin labirintul acestor teorii. Ele desenau o misterioasă constelaţie de mesaje, care emanau dintr-un univers nou. Dar erau şi semnele unei creaţii, pe celălalt versant al istoriei trăite. Dincolo de război.

Două sau trei luni au trecut astfel. Viaţa de-acasă îşi schimba înfăţişarea, îmi amintesc că a început să se vorbească de o a treia căsătorie a tatei. Se pare că proiectele lui au ajuns la urechile lui Tanti Anna. I-a reproşat cu patimă că mă lasă singur şi că nu se interesează deloc de viitorul meu. Pe de altă parte, după ezitări îndelungate, vărul meu a decis să locuiască împreună cu soţia lui. Dacă ar fi fost după el, ar fi căutat un compromis, ar fi găsit calea de a le reuni pe mama şi pe soţia lui sub acelaşi acoperiş. Tanti Anna 1-a lăsat să plece fără a se împotrivi şi fără a se fi împăcat cu nora ei, şi aşa si-a închis uşa casei lor.

Schimbarea mi-a simplificat existenţa. De ce o acceptase Tanti Anna ? Era o femeie prea discretă ca să-mi împărtăşească mie secretul şi prea inteligentă ca să nu şi-1 mărturisească sieşi. Acum că nu mai avea decît grija ei şi-a mea, se ocupa mai mult de casă şi avea mai multă grijă de mine. într-o zi, se neliniştea văzîndu-mă atît de obosit şi se temea pentru sănătatea mea. într-alta, găsea că nu ies destul cu prietenii. Cochetăria ei renăştea cînd îmi alegea culoarea cămăşii, cînd se îngrijea de dunga pantalonilor. Mă întreba dacă am destui bani de buzunar. Devenea chiar şireată, ca să se ţină la curent cu lecturile, interesele şi distracţiile mele: Am locuit împreună cu Tanti Anna de la plecarea vărului meu şi pînă în august

1947, cînd am părăsit România, în timpul anilor aceia grei şi decisivi, ea singură mi-a ţinut loc de familie. Amintirea ei, mai mult ca oricare alta, mă face să simt cît de benefică este recunoştinţa.

8 iunie 1994

Războiul şi Pacea continuau. In anii aceia, pe marea cîmpie rusă, se pregătea una din acele ierni splendide, cu soare radios, cu îngheţuri crîncene şi viscol. Armata în retragere se deplasa cu greutate, hărţuită de partizani şi încercuită de diviziile ruseşti. Tolstoi pretinde că nimeni nu face istoria; nu o vedem, tot aşa cum nu vedem energia soarelui transformîndu-se în căldură, însă cînd conducătorii popoarelor fac istoria, o vedem, şi atunci războaiele, ca şi revoluţiile, durează luni, ani în şir, şi sînt teribile, în 1943, Kutuzovii roşii aveau cîştig de cauză pe toate fronturile, în faţa lor nu era însă un Napoleon ştiind să-şi accepte înfrîngerea, evitînd să distrugă ce mai rămăsese din oraşe şi sate şi să supună populaţia civilă şi pe propriii soldaţi pînă în ultima clipă la suferinţe. Am scos-o la capăt, la urma urmelor, însă am păstrat pentru totdeauna impresia că omul nu a fost nicicînd atît de ofensat ca în timpul acestui război şi că un popor s-a arătat arareori atît de la înălţime în încercarea aceasta ca poporul rus. Nu este greu de ghicit ce s-ar fi întîmplat cu noi dacă rusii nu s-ar fi ţinut tare.

Prost echipaţi, soldaţii germani şi români trebuiau să suporte, în retragerea lor, frigul aspru şi furtunile de zăpadă care se abăteau asupra lor în cîmpiile dintre Basarabia, Odesa şi Rostov. Soldaţii italieni, obişnuiţi cu un climat mai meridional, le îndurau însă cel mai greu. Mulţi aveau picioarele degerate din lipsa încălţămintei adecvate. Altora li se dezlipeau cartilagiile atinse- de frig, lobii urechilor. Mulţi mureau lent în albul şi tăcerea zăpezilor. Toate astea le-am aflat de la tata, care nu s-a arătat deloc de-a lungul ultimilor ani. Descria situaţia soldaţilor italieni aproape cu duioşie, precum şi tranzacţia pe care o pusese pe picioare împreună cu un boier: să vîndă armatei piei de oaie pentru a-i feri de frig pe soldaţi, îşi dăduse însă seama că ofiţerii de intendenţă italieni nu vorbeau nici româneşte, nici nemţeşte. Se gîndise aşadar că i-aş putea servi de interpret. Imposibil, îi spuneam eu, nu am *vorbit* niciodată franceza, nu stăpînesc vocabularul uzual. Nici n-a vrut să audă. La scurt timp, mulţumit de sine, cu un zîmbet comercial, m-a prezentat interlocutorilor lui ca fiind fiul şi interpretul său. Dacă am găsit curajul de a vorbi a fost datorită cuvintelor care se înghesuiau, înainte să ştiu că aveam să le pronunţ. Nimic nu este mai surprinzător decît să auzi că-ţi ies pe gură cuvintele care ţi-au intrat prin ochi, să alcătuieşti fraze pe care nu le-ai citit în nici o carte. Jumătate dintre ele se rătăceau, însă cealaltă jumătate se mutau din vocabularul lui Morand, Gide sau Proust, pentru a se instala în cel al unei tranzacţii unde era vorba de preţuri şi de piei de oaie. Ele

s-au însufleţit, au prins viaţă, astfel încît am fost cuprins de dorinţa de a vorbi fără oprire, ca şi cum această dintîi ocazie avea să fie şi cea din urmă. După asta, totul se transformă în magie. Sau în creativitate a limbajului, cum spune Chomsky.

Mai tîrziu, tot în iarna aceea, s-a aflat că o parte din deportaţii din Transnistria aveau să fie repatriaţi. Ceea ce ne îngăduia să sperăm că şi alţii aveau să le urmeze. Nu se ştia, cel puţin Kappa, cu care vorbisem despre asta, nu ştia, dacă repatrierea anunţa sfîrşitul ameninţărilor care atîrnau asupra capetelor noastre. Dacă nu cumva era o manevră de diversiune, care le-ar fi permis germanilor în retragere să-i lichideze pe deportaţi, învingători sau învinşi, ei ascultau de aceeaşi rutină. Ca şi cum ar fi pierdut obişnuinţa de a cruţa vieţile omeneşti, ale lor ca şi pe ale celorlalţi. Neştiind ce să cred despre toate astea, n-am crezut nimic.

Eram totuşi însufleţit de o speranţă misterioasă: anii aceia teribili erau pe cale de a se încheia şi începeau să se îndepărteze în grabă mare. Să fi fost oare din cauza reîntîlnirii cu tata? Sau al elanului reînnoit dintre mine şi *Vitteloni* ? Prietenii din adolescenţă sînt şi singurii pe care-i vom avea vreodată. Poate pentru că sînt singurii care nu calculează încă, nefiind prizonierii intereselor lor sau nespeculînd avantajele pe care au a le aştepta de la ceilalţi. Iar prietenia lor depinde în întregime de cel căruia îi este destinată: doar dăruirea de sine are valoare. Este fără îndoială şi motivul pentru care rivalităţile şi frecventele noastre certuri se terminau prin scuze şi iertări, de o neaşteptată căldură, asemenea celei a soarelui după brumă.

Mi s-a părut că lumea haotică şi lipsită de sens pe care tocmai o traversasem se înstrăinează dintr-o dată în mod irevocabil, îmi amintesc că, în apropierea Crăciunului, am simţit deodată nevoia de a hoinări în cartierul unde locuisem şi unde nu mă mai plimbasem din ianuarie '41. Trebuie să mă fi. însoţit un prieten, însă care anume? Mergeam în tăcere, într-un loc atît de părăginit, încît zidurile arătau la fel de rău ca şi chipurile trecătorilor, tot ce ai fi putut spune suna fals, pedant sau sentimental. Am ajuns în apropierea fostei şcoli de meserii „Ciocanul". Orice existenţă dinăuntrul caselor se chirceşte şi mai mult, de îndată ce cade seara peste tencuiala bătrînă şi umedă, peste cărămizile în descompunere, peste lemnul mîncat de cari. Am revăzut terenul unde jucam fotbal şi locul unde reparasem ultima dată o bielă, înainte de a pleca la munca forţată. Locul era la fel de liniştit ca un cimitir, la fel de pustiu ca terenul unei uzine dezafectate. Ne-am întors pe Calea Văcăreşti prin străduţele întunecate şi murdare, mustind de sărăcie. Ajungînd pe bulevardul populat, am trecut prin faţa magazinelor de coloniale şi prin faţa imobilului unde locuisem, am întîlnit multe femei, îmbrăcate sărăcăcios, neîngrijite, arătînd prost, cu feţele tumefiate de atîtea lipsuri. Unele erau înfăşurate în cîte-un şal gros de lînă, altele purtau paltoane subţirele şi roase, toate se grăbeau să fugă de frig. Am fost

frapat de tenul pământiu, coclit, al tinerilor, care parcă sufereau de o boală de piept. Unii mai respirau încă sănătatea, iar prezenţa lor înfrumuseţa mulţimea, suspendîndu-i cenuşiul, întinerind-o. Lumina asfinţitului împrăştia un fel de magie asupra freamătului străzii şi mă făcea să mă identific cu trecătorii, cu starea sufletească a locuitorilor cartierului. Proasta dispoziţie mi s-a risipit şi mi-am zis: „De ce nu, la urma urmelor? De ce nu?", simţind cum renaşte acea energie, senzaţia aceea de înrudire, sociabilitatea pe care o împărtăşeam cu ei. Mi s-a părut că era garanţia unor speranţe îndepărtate şi călduroase. Cartierul mă îmbia din nou.
Bărbaţi şi copii îmbrăcaţi în haine de sărbătoare — sună ciudat, nu? — păşeau cu solemnitate, cu un aer concentrat şi în tăcere. Ne-am spus că trebuie să fi fost o ceremonie la sinagogă. I-am urmat, împreună cu prietenul meu, pe o stradă lăturalnică. Sigur că, pe atunci, uitasem deja ritualurile — viaţa mea îşi găsise un sens care nu le mai includea. Am fost însă emoţionat să mă reîntorc într-un loc consacrat, nu la voia întîmplării, ci prin puterea destinului. O nimica toată poate face ca un eveniment să capete aceeaşi putere ca o imagine în mîinile unui copil. Puterea de a fermeca ce vezi cu ochii sau de a opri lacrimile. Cînd am pătruns în sală, n-am simţit nici o durere, nici măcar prezenţa divinului n-am simţit-o, doar pacea cuprinsă între pereţi, în chivotul cu sulurile Legii şi în inimile care se rugau. Puţina pace din vremea cînd eram un copil, de care-mi place să-mi amintesc. Bucuria plimbării s-a prelungit şi m-am întors acasă, fericit că văzusem cum cartierul, care fusese în toţi anii aceia un braţ mort al fluviului vieţii, se trezea acum la viaţă. Tînărul care eram se maturizase prea repede. Perseverenţa de care dădusem dovadă îmi îngăduia totuşi să sper că urmele spaimelor şi ale oboselii din ultimii trei ani s-ar fi putut şterge. Nu, nu eram la capătul puterilor. Dacă norocul avea să-mi surîdă, voi cunoaşte din nou bucuria şi mă voi împăca cu lumea. Perseverenţa asta o făcea pe Tanti Anna să mă îndrăgească. Spunea că în sîngele rece din gesturile si din intonaţia mea, în dispoziţia mea morocănoasă, era ceva ce-i amintea de tatăl ei. Cînd mă împotriveam, mai spunea ea, aveam toată severitatea familiei ei.
Ningea, venise deja Crăciunul, iar eu mă gîndeam la cuvintele lui Bergson: natura le face pe femei să uite de durerile naşterii, ca să vrea să nască din nou. Mă străduiam să cred că la fel stau lucrurile pentru bărbaţii care au trecut prin încercări teribile. Mă uitam pe fereastră la dansul fulgilor de zăpadă, pe care vîntul îi strivea de de geam, aşa cum vara fluturii se ard la lumina felinarelor.
Se învîrtejeau tot mai repede şi îmi părea că văd succesiunea — fracţionată în scurte intervale de timp, fericite, nefericite, fericite, nefericite —, fiecărui ceas şi a fiecărei zile care mă mai despărţea de sfîrsitul anului.

ÎS *iunie 1994*
Puţine memorii m-au mişcat atît de mult precum cele ale lui Klaus Mann. Poate pentru că unele din rătăcirile şi o parte din elanurile lui politice seamănă cu ale mele. El nu face totuşi niciodată vreo aluzie şi nici nu ne lasă să bănuim fisura psihică ce i-a precedat sinuciderea. Nici mie nu-mi place să vorbesc despre fisura care s-a produs în acel sfîrşit de iarnă al anului 1944. în general, credeam foarte puţin în viaţă şi o admiram cu atît mai puţin. Dacă viaţa mi se părea o cîmpie, al cărei pitoresc semăna cu un divertisment de zi cu zi, făcut pentru a compensa atîtea sacrificii inutile şi atîtea speranţe vane, moartea era un munte pe care trebuia să ai curajul să-l escaladezi. Mai bine să nu insist asupra acestei tentaţii, mereu latentă, a nefericirii sau a fericirii de pe urmă. Nefiind un mare poet, tot ce aş putea scrie despre extraordinara împotrivire a trupului în faţa forţelor superioare ale sufletului, care ard de dorinţa de a-l reda pulberii, ar suna fals.
Este soarta celui care nu vede din viaţă decît grijile şi greutăţile. Pentru mine, dulcea căldură a trupului care se încredinţează dorinţei de a muri ca şi cum aceasta ar fi singurul său prieten era ceva nou. Tot nouă era şi revolta mea violentă, de atîtea ori încercată ulterior, împotriva imaginii propriului sfîrşit. Slăbit de persecuţii, încercări si rupturi, nu mă mai bazam pe o miraculoasă reîntîlnire cu viaţa şi cu o lume în devenire. Ca şi cum răul şi distrugerea ar fi fost singurele părţi reale din mine însumi şi m-aş fi temut inconştient că le-aş putea pierde.
Eram în a treia lună a anului. Iarna îşi aduna ultimele puteri şi, după ce dîrdîiam toată noaptea, petreceam zilele nesfîrşite înfofolit, în aşteptarea soarelui, a unui strop de căldură. Ducînd pînă la perfecţiune arta de a lua lucrurile aşa cum sînt, artă indispensabilă ostaticului sau prizonierului, într-o dimineaţă, ne-am trezit în bubuitul avioanelor şi în vuietul apărării antiaeriene. Ferestrele se deschideau, aparatele de radio urlau, copiii zbierau. Oameni guralivi, gesticulînd, arătau înspre cer. O bucurie neliniştită îi însufleţea. Bombardierele americane brăzdau cerul oraşului, în vreme ce în depărtare explodau obuzele. Vacarmul sirenelor de alarmă le ordona locuitorilor să meargă în adăposturi, însă nimeni nu voia să rateze spectacolul păsărilor uriaşe, pete de lumină pe cer, ca nişte rîndunele anunţînd primăvara. Cînd sirenele au anunţat sfîrşitul alarmei, străzile şi-au recăpătat fizionomia obişnuită. Mulţimea se grăbea, fiecare îi căuta pe cei apropiaţi în efervescenţa care pornea din nou. Ne-am obişnuit ca şi cum ar fi fost nişte întîlniri cotidiene: bombardierele umpleau cerul de două ori pe zi, la ore fixe, de parc-ar fi aprovizionat o uzină cu bombe, americanii veneau dimineaţa, englezii seara. Conştiincioşi, fără să le pese de apărarea antiaeriană, slobozeau bombe incendiare asupra gării si a pădurilor unde

germanii îşi camuflaseră echipamentele. Şi chiar şi peste centrul Bucureştiului, în apropierea biroului tatei. Au existat morţi şi au fost destule pagube. Oamenilor le era frică, însă nu se obişnuiseră să alerge în adăposturi. Fiecare salvă de bombe răsuna asemenea clopotelor anunţînd sfîrşitul apropiat al războiului. Vîrstnicii încercau să-i liniştească pe cei tineri: „Nu fiţi aşa de nerăbdători. Eăzboiul nu s-a sfîrşit încă. Germanii încă n-au plecat".
Pentru un tînăr, lucrurile se petrec încet; pentru un vîrstnic, repede. De ce lungeau însă lucrurile ruşii? Unii spuneau că germanii şi românii le opriseră cu brutalitate ofensiva. Alţii, că Armata Roşie este prinsă pe alte fronturi şi că ofensiva va reîncepe într-un elan general. Circula şi o a treia versiune: ruşii le ceruseră conducătorilor români să întoarcă armele, ca să evite o înfrîngere certă. Dincolo de tergiversări, de trădări şi de chemările disperate în ajutor adresate atît Aliaţilor, cît şi germanilor, se întrezărea deruta unor oameni schimbători. Mai tîrziu, am înţeles că nu erau decît oameni lipsiţi de orice calitate. Doar circumstanţele aşezaseră în mîinile lor soarta unui popor, căruia îi ascundeau propriile-i responsabilităţi.
România era asemenea unei corăbii care se îndreaptă spre naufragiu: fie ce-o fi. Puţina siguranţă care ne mai rămăsese a fost spulberată de zvonul că evreii din Bucureşti aveau să fie trimişi la muncă forţată, în apropierea frontului, pe linia Focşani - Galaţi, unde se retrăseseră trupele române. Aveam oare să servim drept ostatici, drept scuturi umane? Am căutat din nou o cale de a fugi, indiferent unde. Unii au plecat în Palestina. Alţii, precum tata, şi-au făcut rost de acte false, pentru a obţine o viză pentru America Latină. Mi-a cumpărat şi mie un certificat de botez, catolic parcă, datat din ziua naşterii mele. Actele oficiale şi legile nu însemnau mare lucru pentru mine. Cu atît mai puţin în acea perioadă, cînd guvernul mi s-a părut a fi un agent răuvoitor, care nu avea nici cea mai mică grijă faţă de indivizi. Legile normale nu ni se aplicau, iar cele care se aplicau erau împotriva noastră. Totuna era dacă eram cinstiţi sau trişam, dacă aveam acte false sau adevărate. Oricum, tot unui regim arbitrar eram supuşi şi tocmai cei care făceau legile nu le respectau. Teama faţă de autorităţi, disimularea sau indiferenţa faţă de lege erau atitudini curente, cvasitradiţionale. Abia mult mai tîrziu, în Franţa, am înţeles sensul legii şi am aflat ce este acela un guvern. Prea tîrziu, fără îndoială, pentru a elimina tot ce-mi contaminase caracterul şi creierul.
Fapt este că Armata Roşie îşi prelungea repausul, la trei sau patru zile de mers de capitală. Răbdătoare, avioanele brăzdau cerul, repetînd acelaşi mesaj: războiul v-a ajuns din urmă. La mine nu ajunseseră pînă atunci decît ecourile sale îndepărtate, noţiuni abstracte, înfăşurate în emoţii. Dintr-o dată, războiul a devenit prezent, îl auzeai, aproape că-1 vedeai. Asemenea unui ipohondru, care tresare ori de cîte ori aude vorbindu-se de boală, n-am ştiut ce să fac şi nici cum să reacţionez cînd războiul s-a năpustit asupră-mi.

Mai întîi, frica. Nimic nu ne ameninţa direct, aveam însă impresia că stăm pe un butoi cu pulbere. Vorbesc despre mine, care mă temeam, nu de apropierea Armatei Roşii de zona luptelor, ci că va trebui să îndur eventualele represalii sau deportări impuse de germani. In acea vreme, abia începeam să pricepem dimensiunea atrocităţilor comise de ei. Auzisem despre grozăviile săvîrşite în Rusia şi aflasem că, în celelalte ţări din Europa de Est, nenumăraţi oameni fuseseră deportaţi. Este adevărat că, închişi în noi înşine, nu acordam totdeauna atenţie acestor ştiri sau le consideram exagerate.

Pînă şi deportările din Transilvania spre lagărele de concentrare, din 1944, au trecut aproape neobservate.
Este vorba de un tulburător fenomen de psihologie colectivă: oamenii nu suportă să se gîndească tot timpul la ce este mai rău. Războiul a împins pînă la paroxism această tendinţă care, în vremuri de pace, se exprimă prin formula: ce-i mai rău li se întîmplă celorlalţi. In acelaşi timp, trebuia să ne aşteptăm la orice, înfrîngerile germanilor, departe de a îndepărta pericolul, îl înzeceau, „în astfel de momente - observa, în cunoştinţă de cauză, Malaparte, în *Kaput -,* germanul devine cu adevărat rău. Mă căiam că sînt creştin, roşeam că sînt creştin."
Totodată, sorbeam aerul libertăţii. Era un fel de foame de viaţă, dorinţa de a fi la fel cu ceilalţi tineri, care nu traversaseră încercările îndurate de mine. îmi amintesc foarte bine tot ce gîndeam pe atunci, înaintea războiului - eram foarte tînăr -, atitudinile, sentimentele şi chiar comportamentele mele erau cele ale unui copil care învaţă să devină o pradă. Şi am şi fost o pradă, refugiat la Bucureşti, victimă a atitudinilor rasiale şi a muncii forţate. Prietenul meu Chiva îşi aminteşte şi el: „De mici copii, am fost educaţi să primim loviturile fără să ripostăm, să ne înghiţim furia care ar trebuit să ne ridice împotriva celor ce ne umileau şi ne constrîngeau la neputinţă". Apoi, pînă la mijlocul anului 1943, am fost ridicat, împreună cu ceilalţi, la rangul de ostatic, întreaga noastră existenţă depindea de o tocmeală infectă: bani contra viaţă omenească. Starea de ostatic dezechilibra sufletul, pregătindu-1, alături de frică, pentru servilitate. La sfîrşitul iernii a început o nouă fază, ameţitoare. Eram acum nişte prizonieri în libertate supravegheată. Era extraordinar să poţi îndrepta spinarea, să ridici capul, să faci un proiect de viitor. Fiind în acelaşi timp pregătit pentru orice. Doamne, fusesem în aşa măsură lipsit de libertate, încît nu mai conteneam întrebîndu-mă : cînd te vei simţi liber ? Cînd te vor lăsa în pace ? Şi ce vei face atunci? Tot nu te-ai hotărît?
întrebările acestea ni le puneam împreună, prietenii mei şi cu mine. Nu mai aveam stare, eram frămîntaţi de dorinţe contradictorii, în această existenţă volatilă, făceam tot felul de scenarii, în care fiecare interpreta un rol în faţa celorlalţi, transformaţi în public. Ceea ce ne provoca emoţiile şi plăcerea pe care o oferă scena celui ce confundă teatrul cu realitatea. Mari admiratori ai lui Pirandello, ne aşezam, rînd pe rînd, în pielea personajului şi în cea a autorului. Nici pudoarea, nici teama de ridicol nu ne împiedicau să împărtăşim o aventură spirituală. Ne apropiau voinţa de cunoaştere, nevoia de a răscoli ideile, dorinţa de a crea. Pe scurt, voiam să ne făurim o personalitate. Preţuiam într-un grad prea înalt cultura ca să ne mulţumim să dobîndim fără să şi dăruim. Fiecare se vedea si în postura celui gata să contribuie cu ceva. Chiar dacă nu beneficiasem de o educaţie în adevăratul sens al cuvântului şi nici nu trăiam într-un mediu cultivat, primiserăm acel „plus de educaţie" despre

care vorbeşte Thackeray, „pe care nu-1 oferă nici cărţile, nici trecerea anilor, dar pe care unii îl dobîndesc, învăţîndu-1 în tăcere, din adversitate". Să nu fi ştiut noi oare că era o nebunie? Ajung astfel la acel ceva preţios, intim, pe care 1-am împărtăşit odinioară cu *Vitelloni.* Ceva al cărui echivalent nu 1-am mai regăsit niciodată, ceva unic prin intensitatea sincerităţii intelectuale.

Ne puneam aşadar întrebarea: ce vom face cînd vom fi, în sfîrşit, liberi? Plecarea era fără doar şi poate soluţia de preferat. Eddy spunea că vrea să plece cît mai departe, pentru totdeauna. Cum să-ţi construieşti o viaţă de adult — sînt chiar cuvintele lui — într-o ţară care ne-a expus Ia atîta rea-voinţă şi ură, la atîtea umilinţe şi pericole? Ce viitor ne aştepta în această Românie care se fărîmiţa şi se dezagrega din punct de vedere moral văzînd cu ochii? Mare consumator de cărţi şi filme, Eddy era grozav de inteligent. Tenacitatea, fineţea lui făceau minuni în discuţiile noastre, îi lipsea totuşi, dimpreună cu sentimentul necesităţii de a acţiona, puterea unei pasiuni. „Sînt un anacronic, parcă aşa spunea el. Văd fantome care locuiesc laolaltă cu mine în casa părintească. Cred în cărţi, în filme, în idei. Părinţii nu mai contenesc tot spunîndu-mi că sînt nişte toane de tinereţe. Iar eu n-am curajul să le spun că le aşez deasupra a orice altceva. Ce farsă! Cîtă ipocrizie!" Era hotărît să dovedească oriunde cine este — poate plecînd Ia Paris, de îndată ce ar fi fost posibil. A şi plecat, de altfel, fără să anunţe pe nimeni.

Şi Harry vorbea de plecare, însă unde? Cînd la Paris, ca să-1 urmeze pe Isou, cînd în America. Voia să facă avere şi susţinea că inventase o nouă metodă de a cîştiga bani. Dacă era să te iei după el, aveai impresia că toate continentele îl aşteaptă cu nerăbdare. Cît despre Isou, el nu avea nici o îndoială cu privire la propria-i destinaţie, convins cum era că proza şi poezia născute de sub pana lui aveau să-i deschidă uşile aristocraţiei literare şi artistice de la Paris. Se şi vedea ajungînd acolo precum Tristan Tzara după primul război mondial — însă pentru a anunţa decesul dadaismului şi al suprarealismului. Isou era convins că mişcarea pe care avea să o declanşeze va face din el succesorul lui Andre Breton şi, asemenea lui, părintele culturii şi artelor de după cel de-al doilea război mondial.

Eu unul mă gîndeam să rămîn. Eseurile pe care le scrisesem nu erau decît nişte pietre de încercare. Mă ajutaseră să nu cedez în faţa descurajării. Să fiu un om de carte, chiar dacă întrezăream substanţa şi linia de urmat — pe care am şi urmat-o -, nu era ceva incompatibil cu ţelurile sociale şi politice. Dimpotrivă, o asemenea operă are aproape totdeauna un caracter confidenţial, nu-i înflăcărează pe oameni dacă nu se înscrie într-o mişcare a conştiinţelor şi a istoriei, în ce mă priveşte, îi înţelegeam perfect pe Eddy, Harry, Isou şi ambiţia din care se inspira candidatura lor la a deveni nişte personalităţi, îmi cunoşteam însă si propriul angajament. Şi eram aproape fericit, anticipînd marele fior al unei revoluţii la care aveam să iau parte. Trebuia să arăt şi eu cine sînt.

Toate astea ţin de trecut, de istorie, şi totuşi se repetă, sînt sigur, de la o generaţie la alta. Bineînţeles că simţeam şi eu, ca şi prietenii mei, dorinţa de a pleca. Nu doar pentru a evada dintr-o ţară care nu ne voia. Dar şi pentru că, de-a lungul acelor ani, descoperisem în cărţile şi conversaţiile noastre ce înseamnau o gîndire şi o cultură superioare. Eram asemenea lui Adam care a muşcat din fructul cunoaşterii. Gustasem din fructul Europei - Paris, capitala lumii — eu, un simplu provincial. Trebuie să fi cunoscut tirania prejudecăţilor şi credinţelor tradiţionale, mohorîta dezolare a oraşelor şi capitalelor fără anvergură, ca să înţelegi în ce măsură te simţi rătăcit, tras înapoi, de un mediu pe care talentul sau originalitatea îl incomodează. Harry, Isou, Eddy muşcaseră şi ei din acelaşi fruct. Să plece însemna, în primul rînd şi mai ales, să părăsească cercul unei culturi provinciale şi să demonstreze de ce sînt în stare în Europa, acolo unde se face istoria oamenilor şi a ideilor. Fără să-mi dau seama, refuzînd să-mi urmez prietenii, n-am făcut decît să amîn lucrurile. Chiar dacă am regretat. Adesea rîd de mine însumi, pentru că pînă la urmă i-am imitat, am sfîrşit acolo unde trebuia să încep: să merg la Paris. După un ocol de care ei au fost cruţaţi. N-aş putea spune dacă a fost unul fast sau nefast.

20 iunie 1994

Aveam o mare admiraţie pentru mareşalii şi generalii lui Stalin. Deşi începuseră cît se poate de prost, acum conduceau războiul aşa cum trebuie. De aceea găseam că istoria are cu adevărat un sens, pentru că îi încercuiseră pe germani tocmai cînd aceştia se credeau învingători şi în siguranţă. Toate astea se petreceau însă în afara noastră, care eram convinşi că răsturnările politice nu aveau să se producă foarte curînd. Pînă atunci, nu eram liberi să trăim cum am fi. vrut şi ne era teamă să avem prea mare încredere într-un lucru atît de periculos ca viitorul. O idee punea stăpînire pe prietenii mei şi pe mine: să preschimbăm viaţa aceea înţepenită, nearticulată, simulînd o existenţă boemă. Fără îndoială că lecturile noastre au înfrumuseţat periculoasa dorinţă de a cunoaşte îndeaproape situaţiile şi personajele despre care discutam adesea. Cît de nebun, de ridicol şi de romantic puteam să fiu! O aud parcă pe Tanti Anna cum spunea acelaşi lucru, cu cuvintele ei. Nu contează. Nu am făcut nimic excepţional, dar aşa părea: să te dedai exceselor părea a fi un soi de victorie. Cu atît mai mult cu cît ele aveau un fel de cauţiune literară: actul gratuit nu este el oare, după Gide, percepţia libertăţii? îndeplinind un asemenea act, fiecare putea să se creadă emulul lui Lafcadio, eroul din *Pivniţele Vaticanului.*

Cît se poate de puţin dotat pentru fraudă sau pentru furtişaguri, m-am aventurat totuşi, ca şi ceilalţi, în săli de cinema fără bilet sau într-o librărie, pentru a fura o carte dinainte indicată, pe cît de curios, pe atît de mîndru că reuşeam. Harry şi Isou repurtau însă

succese mult mai mari în domeniu, din care obţineau efecte literare semnificative. Ajungeau chiar să nu mai vorbească de actul gratuit, ci de căutarea aventurii ca de o experienţă fundamentală. Prin esenţa ei individuală, aventura ar constitui un proiect esenţial. Fiecare curtează, după propriile-i puteri, această figură a riscului indispensabil, care este totuna şi cu imprevizibilul. De altminteri, cum mi-am putut da seama de-a lungul lunilor ce au urmat, pentru prietenii mei aventura a reprezentat, din punct de vedere intelectual, o alternativă la revoluţie, care comportă o prea mare violenţă, şi la revolta interioară, pură asceză sau nebunie.

S-au cufundat aşadar în ea - *boheme oblige!* —, începînd să umble cu o bandă de pramatii. După propriile-i declaraţii, şeful lor, Bif, trecuse din închisoare în închisoare, scrisese un jurnal în captivitate şi se pregătea să elaboreze un poem epic. Parcă descoperindu-şi idealul, Isou îi slăvea duritatea si dispreţul, istorisea cum fusese iniţiat în bandă şi îi împodobea fărădelegile cu o aură metafizică. Dacă era să te iei însă după Harry, singurul dintre noi care rămăsese cu picioarele pe pămînt, puteai tot atît de bine să tragi concluzia că pramatiile sînt nişte mitomani. Mai ales Bif, care părea a se număra printre acei oameni ferecaţi în faţa blîndeţii, dar larg deschişi în faţa cruzimii. Şi care încerca un soi de uşurare împăunîndu-se cu sifilisul lui, cu deflorarea unei virgine şi cu presupusele sale isprăvi într-ale scrisului. N-am reuşit defel să le deschid prietenilor mei ochii asupra caracterului sordid al acestui băiat de mahala, nici să aflu ce găseau ei atît de minunat în gestul disperat al unui hoţ sau al unui violator, care se laudă cu propria-i disperare.

Numai că nişte afinităţi tot existau şi, ca şi ei, eram atras de poezia decăderii şi de ticăloşii deghizaţi în boemi. Era vina lui Carco, ale cărui romane le citisem într-o stare de hipnoză, cu trupul la Bucureşti şi cu mintea în Montmartre. Nu rezistam la incantaţia cuvintelor care înfrumuseţeau plăgile bărbaţilor şi ale femeilor, oameni meniţi ratării si lentei disoluţii. Mă identificam cu mediocrii pictori boemi pe care sărăcia sau exilul îi strecoară printre vagabonzi şi prostituate, în lumina palidă *a* felinarelor pariziene. Şi tot în imaginaţie, mă rezemam de tejgheaua vreunei cafenele pentru a contempla în oglindă chipul personajelor cu nume sugestive, Lulu, Gheişa, Omul cu cicatrice, roase de vicii şi de absint. De cum am ajuns la Paris m-am dus să-i caut în peisajul umed şi bituminos al lui Carco, în Montmartre. De atunci n-am mai putut să-i recitesc romanele, ca şi cum pentru mine şi-ar fi dat sufletul.

Aceste romane mi-au insuflat dorinţa de a vedea pramatiile în carne şi oase, de a mă comporta ca un adevărat boem. Prin urmare am pătruns în bîrlogul lor pe uşa din dos şi i-am găsit aşezaţi la masă, într-o încăpere prăfoasă şi întunecată. Am făcut tot ce mi-a stat în putinţă ca să fiu prietenos, să mă accepte în conversaţia lor. Cînd m-au observat, s-au năpustit asupra mea fără nici un alt avertisment. Din fericire, Isou şi-a revenit cel dintîi şi m-a

smuls din mîinile lor. Strivit de absurditatea aventurii, am bătut în retragere. Isou îşi ieşise din fire şi-şi rumega furia, iar pe mine mă durea tot trupul ca şi cum mi-ar fi frînt oasele, în fine, cred că am lăsat să-mi scape un: „Eşti nebun", iar Isou mi-a spus: „lartă-mă". Sincer vorbind, a fost ceva derizoriu — ceea ce şi era de aşteptat. N-am avut însă prea multe regrete. Scena mi s-a părut de-a dreptul hilară. Şi a avut un efect radical asupra mea. M-a vindecat pentru totdeauna de idolatrizarea aventurii altoite pe delincventă. Fusesem fascinat de viziunea unei sărăcii sublime şi a unui nu mai puţin sublim amalgam dintre artist şi criminal. Am înţeles atunci prin ce se deosebeau ideile noastre livreşti, din care noi făcusem nişte *masques et bergamasques,* de o realitate cît se poate de prozaică, în ce lună să se fi petrecut toate astea? Sigur în aprilie, luna despre care T.S. Eliot spunea:

Aprilie este luna cea mai crudă, ea dă naştere
Liliacului ce ţîşneşte din pămînt, ea amestecă
Amintiri şi dorinţe.

îmi amintesc soarele, lungile plimbări pe bulevarde şi în grădina Cişmigiu. Seara, la întoarcerea acasă, încercam să citesc, să scriu. Fără vlagă, într-o atmosferă tensionată, făcută din nelinişte şi surescitare, în care totul era posibil. Pînă şi ideea de a-mi continua studiile la liceu devenise greu de suportat, pentru că îmi pretindea să fac abstracţie de umbra pe care o proiecta războiul, atît de aproape fizic, asupra existenţei noastre zilnice. Trebuie să povestesc şi cele dintîi incursiuni în comedia amoroasă a Bucureştilor. Nu pentru că spectacolul băieţilor întorcîndu-se să se uite după fete cu priviri seducătoare şi cu chipuri de amanţi mistuiţi de pasiune ar fi de neuitat. El este însă intim legat de istoria prieteniei noastre; ea a fost un fel de ritual de iniţiere în maturizarea mea.

Aş vorbi despre asta mai în voie dacă aş putea să intru în pielea unuia din povestitorii vienezi sau ruşi, instalat în mijlocul unui cerc de prieteni intimi care-l ascultă cu afectuoasă atenţie. Şi aş începe cu aceste cuvinte: „Vă spun această poveste, dragii mei prieteni, nu pentru că ar dezvălui cine ştie ce bizarerie psihologică de natură să vă intrige. Mai întîi de toate, aş vrea să evit o neînţelegere. Nu am deloc intenţia să mă laud cu aventurile mele de tinereţe, cu uşurătatea aceea care abia mă mai mişcă. Povestea datează din clipa cînd femeia, fiinţă emoţionantă, magnifică şi imprevizibilă, s-a preschimbat într-un element indispensabil vieţii mele, ca oxigenul sau soarele. Dar nu, singura mea grijă este să povestesc cu sinceritate, să mă înfăţişez aşa cum eram".

Harry era singurul dintre noi care avea temperamentul necesar succesului într-o aventură trecătoare sau o legătură durabilă. Fie că erau chelneriţe de cafenea sau tinere de familie bună, toate femeile erau atrase de el. Să fi fost din cauza amestecului infailibil de tandreţe şi de vigoare, căruia nu-i rezista nimeni? Părea că nu

păstrează niciodată măsura, cînd le ameţea cu ocheade şi cu vorbe înflăcărate şi cînd le hărţuia cu o violenţă care-i înăsprea faţa, făcînd-o să aibă o expresie aproape rea. Ceva sălbatic şi spontan conferea insistenţelor lui o elocinţă fanatică.
Harry m-a făcut să conştientizez capcana în care, băieţi şi fete deopotrivă, eram toţi prinşi. Tabuurile — tînăra pură, femeia de aceeaşi religie cu tine sau din aceeaşi clasă etc. — care trebuiau evitate. Unica libertate fiind aceea, reprobabilă, a amorurilor ancilare, venale şi anonime. Preocupate de respectabilitate, familiile făcuseră din bordel, locul agoniilor secrete şi solitare, o anexă a căminului lor. Să iubeşti o virgină şi să faci dragoste cu o prostituată, iată care era linia de urmat. Nu era vorba de plăcere, nici de dorinţă, ci de convenienţe. Tot Harry a fost cel care m-a scos din acest cerc vicios, înainte ca el să se închidă asupra mea. M-a tîrît în spaţiul anonim unde hoinăreau fetele, două cîte două sau în grupuri mici, dedîndu-se cochetăriei zburdalnice sau afectuoase. Erau mai puţin afectate de boala pudorii. Erau mai accesibile, mai personale. Dacă iubirea nu era liberă, plăcerea, în schimb, era. Să îndrăznesc oare s-o mărturisesc ? îmi amintesc că la capătul a trei ani de abstinenţă, simţurile mele au reacţionat cu o acuitate înzecită.
Această cursă sau vînătoare excitantă, stimulantă, oarecum neliniştitoare, avea şi un nume: a acosta. Astăzi, poartă un altul: a agăţa. Priveam de fiecare dată cu un aer mirat şi puţin invidios ciudatele manevre ale lui Harry - şi, mai tîrziu, ale lui Isou — care urmărea seducţia, acest laţ al dorinţei bărbatului, care se strînge în jurul unei femei necunoscute. Nu eram puritan, departe de mine gîndul. în jocul acela insolit exista însă un soi de furie secretă. Tînăra nu se oferea, ea urma un ritual al capitulării. Bănuind gîndul bărbatului în clipa triumfului, ea murmura: „Să nu crezi că fac asta cu toată lumea". Mi se strîngea inima cînd auzeam asta. Am înţeles că principiul seducţiei era să cucereşti fără să-ţi asumi riscul de a te îndrăgosti. Asta predicau Harry şi Isou. Ceea ce le îngăduia, bineînţeles, să se ţină la distanţă de orice pasiune înrobitoare, pe care o ascunzi din mîndrie virilă, întru cîtva ca în arta pe care artistul continuă să o stăpînească, despuind forma de conţinut. Ceea ce nu este de ici, de colo!
Să te simţi vînător şi, în acelaşi timp, vînat în colivia aceea cu vise nu era dezagreabil. Cum împrumutasem din romanele franţuzeşti imaginile despre femeie şi iubire, am făcut din comedia amoroasă o aventură mai mult literară decît senzuală. Scenele de bulevard bucureştene se întreţeseau cu scenele de bulevard pariziene. Iar banda noastră îşi însuşea vocabularul lui Morand sau Montherlant pentru a conferi moravurilor noastre incerte un lustru cert. Toate acestea s-au petrecut demult, aş fi putut să le uit. Nu la multă vreme după la sosirea mea la Paris, în 1948, am descoperit însă că rătăcirile noastre fuseseră consemnate în *Mecanica femeilor,* pe care Isou tocmai o publicase. Poate că în ziua aceea m-am văzut

pe mine însumi ca pe un personaj, dar asta este o altă poveste. Iată ce scrie el, pentru a dovedi eficienţa propriei metode de seducţie : „Deşi era destul de urît, prietenul meu [adică eu] acosta la fel de bine ca şi mine. O făcea pe peştele, provocînd invidia tipilor frumoşi care nu ştiau cum să procedeze". Amintirile, proaspete încă, ale aventurilor noastre de altădată stăruiau. Nu-mi venea să-mi cred ochilor: comedia noastră cu iz de farsă, de clovnerie, de circ de provincie, pătrunsese pînă-n capitală. Ba chiar în franceză, mă rog frumos!

îmi vine greu să evoc cu claritate evenimentele şi sentimentele care au umplut perioada aceea confuză şi scurtă, îmi amintesc doar că am avut destule ocazii de care nu am profitat, din cauza timidităţii mele. îmi amintesc cît se poate de bine. Fie că eram frumos, fie urît în ochii celorlalţi, nu mă simţeam în stare să recurg la manevrele lor de seducţie şi nici să mă închipui ca pe un seducător. Foarte curînd, mi-am dat seama că neputinţa mea de a sparge tăcerea, de a privi o femeie altminteri decît pe furiş, de a ţine ritmul frivol sau zburdalnic al prietenilor mei cînd „acostam" împreună, trecea drept aroganţă. Probabil că semănăm cu eroul filmelor lui Taţi, rătăcit şi disonant, încurcat de propria-i înălţime, care le impresiona pe femei sau le provoca rîsul. Isou mă găsea urît pentru că mă comportam ca atare, în plus, timiditatea intimidează. De îndată ce deschideam gura, mă înroşeam şi mă bîlbîiam, scoţînd sunetele cu o voce joasă şi încordată, gata să se frîngă. Poate că ar fi fost mai bine să iau toate astea în registru comic. Era însă atît de puţin amuzant ce mi se întîmpla sau atît de stingheritor, încît domnişoara căreia se presupunea că-i fac curte mă evita.

Răbdarea mea în faţa eşecului s-ar fi epuizat şi fără îndoială că aş fi sfîrşit prin a renunţa, îmi amintesc însă că, atunci cînd erotismul a făcut erupţie, a fost un adevărat Trafalgar al dorinţei. Şi am înţeles în ce măsură îmi lipsise luciditatea. Dacă totuşi îmi învingeam timiditatea şi-mi exprimam dorinţele, mestecam cuvintele şi-mi colecţionam sentimentele mult prea multă vreme ca să nu încep să mă plictisesc. Iar dacă încercam să o disimulez, temporizînd-o, atunci cînd, învingîndu-şi pudoarea, vreo tînără prindea curaj şi-şi exprima propriile sentimente, stîngăcia mea strica totul. Rana făcută amorului propriu al unei femei care se crede refuzată din timiditate este mult mai gravă decît cea a uneia ofensate din brutalitate sau grosolănie. Proverbul care spune că nu trebuie să laşi pe mîine ce poţi face azi este valabil şi în ce priveşte dorinţa. Nefiind orb, observam că femeile cele mai agere sau cele mai întreprinzătoare sesizau unde e, în cazul meu, călcîiul lui Ahile. Numai că, în loc să-l disimulez din vanitate sau să mă prefac că nu există, aş fi procedat mai bine expunîndu-l.

Lăsînd aşadar la o parte ideea că totul depinde de o permanentă vînătoare, înclinam spre atitudinea cultivatorului, care supraveghează atent creşterea plantelor, îngrijindu-le pe cele îndrăgite şi distrugîndu-le pe celelalte. Şi care persevereză în strădania sa,

chiar dacă nu este sigur de reuşită. Recolta nu depinde doar de propriile-i dorinţe. Opţiunea se potrivea cu psihicul şi experienţa mea anterioară. Răbdare? Fără doar şi poate. Ea este necesară în iubire, ca şi în prietenie. Şi, mai cu seamă, *captatio benevolentiae.* Aşa am numit eu, în forul meu interior, tentativa de a aboli distanţa şi de a mă aşeza exact în punctul de unde mă puteam uita fix în ochii unei femei, a cărei privire, trecînd prin mine, părea să contemple un obiect nedefinit. Apoi încercam să fac în aşa fel încît să trezesc în ea prospeţimea unei curiozităţi faţă de ceea ce reprezentam eu. Chiar dacă nu era decît iluzia că aştept de la iubire mai mult decît se poate aştepta de la ea. La urma urmelor, timiditatea nu incomoda, dacă nu făcea altceva decît să prelungească timpul opţiunii şi al libertăţii.

Trebuie să spun că emoţia mea erotică a fost totdeauna provocată de o privire sau de ţinuta în timpul mersului. Fără îndoială că nu sînt singurul. Mă refer însă la acel nu-ştiu-ce care stabilea o sincronie, făcîndu-mă să mă opresc şi să întîrzii în preajma unei femei, nu fără stîngăcie şi aproape în tăcere. Recoltînd în tăcere umbra de surîs condescendent pe care o obţin de obicei timizii sau strâmbătura ironică schiţată de o persoană care se ştie dorită de o alta, nu destul de întreprinzătoare pentru a-şi putea exprima propria dorinţă. Chiar dacă ea ar fi făcut primii paşi, cum s-a şi întîmplat, asta n-ar fi schimbat cu nimic lucrurile. Tot as fi continuat să pîndesc alte semne şi tot aş fi fost răbdător. Mă străduiam s-o fac să-mi simtă prezenţa, să fie în măsură să sesizeze freamătul sub aparenţa mea discretă şi rezervată. Aveam un mare talent pentru a o face să înţeleagă că eram prezent doar pentru ea, că o remarcasem şi că nu mă adresam decît ei. Putea dura săptămîni întregi, în timpul cărora mă mulam, cum se spune, după teren, înaintînd cînd ea înainta, dînd înapoi cînd ea dădea înapoi. Fără vreun proiect anume sau vreo intenţie clară. Nu rezistam plăcerii de a trăi în imaginaţia unei femei, evitînd o cucerire calculată sau mărturisită.

încetul cu încetul şi uneori cu maliţie, observam cum propria-i dorinţă, stîrnită de mine, se împiedica de dorinţa mea, pînă ce i se supunea cu desăvîrşire. Şi pentru că ea triumfa asupra ei înseşi şi asupra a ceea ce lua drept şovăire sau indiferenţă din partea mea, devenea şi mai frumoasă. Trupul era mai tandru şi mai fremătător şi ea se dezvăluia în toată strălucirea şi vioiciunea. Aşa încît, în clipa cînd îşi imagina că-mi învinsese nehotărîrea, devenea o cu totul altă femeie. O dată, în braseria Gambrinus parcă, stăteam lîngă o tînără cu care stabilisem acea intimitate complice şi n-am fost în stare decît să recit faimosul vers al lui Rimbaud: „A negru, E alb, I roşu, U verde, O albastru: vocale", pe care nu l-a înţeles defel. Tot restul i s-a părut însă luminos.

încercam o minunată uşurare în clipa armoniei — o dată ce trecusem vadul timidităţii — şi cînd acea *captatio benevolentiae* ne făcea să ne îndrăgostim din nou. Sentimentele mele deveneau dintr-o dată intense, aproape neplăcut de imperioase si de tulburi. Apoi,

date fiind circumstanţele, totul devenea cît se poate de natural. Ea uita că nu-i făcusem propriu-zis curte sau vreo declaraţie, de vreme ce acţionasem în aşa fel încît să poarte amprenta mea, să dorească să fie aşa cum îmi imaginam eu că trebuie să fie: nu obiect al dorinţelor mele, ci, într-un anume fel, opera mea. „Ei hai, erai la fel ca toţi ceilalţi, un donjuan sau un casanova de provincie", ar spune unul dintre musafirii povestitorului rus sau vienez. Iar el ar răspunde că se consideră mai degrabă un pygmalion. Nu este oare Pygmalion un *Doppelgănger* mult mai redutabil al lui Don Juan ? Tocmai pentru că foloseşte timpul, ascendentul viitorului asupra prezentului, pentru a pătrunde în constituţia unei femei, pentru a-şi lăsa amprenta asupră-i, aşa cum însemni hîrtia cu o cerneală invizibilă ce-şi păstrează neatinse toate secretele.

Bineînţeles, eram discret în ceea ce priveşte dragostea şi aşa am rămas toată viaţa. Impresia lui Isou cum că as fi fost un „peşte" avea de fapt o cu totul altă origine. După ce-şi epuizau repertoriul aventurilor superficiale, majoritatea băieţilor de vîrsta mea voiau să-şi confirme virtuozitatea pe lîngă tinerele sau femeile cu reputaţie „bună". Mătăniile virtuţilor lor le ardeau degetele şi le aţîţau orgoliul. Nu îndrăzneau totuşi să se atingă de ele. Or, cum eu mă îndoiam de propria-mi uşurinţă de a „acosta" pe oricine şi oriunde, trebuia să le caut pe femeile care aveau o rezervă de dragoste. Pentru ele, timiditatea mea era totuna cu delicateţea, iar ezitările cu politeţea. Mă apropiam de aceste „prezidente" - aşa le numeam, prin asociere cu prezidenta de Tourvel din *Legăturile primejdioase* — fără idei preconcepute şi fără grabă. Pentru că simţeau nevoia să se stăpînească, ele sufereau din cauza unui preaplin de singurătate şi nu le mai rămînea decît gelozia, sentimentul deziluziei. Pentru că erau, purtînd grija propriei lor reputaţii, cum am ghicit atunci şi cum aveam să înţeleg mai bine ulterior, cele mai inaccesibile, erau şi cele mai disponibile. Fie pentru că ele însele făcuseră un gol în jurul lor, fie că bărbaţii se ţineau la distanţă de teama eşecului, calea era liberă. Mi-am dat seama că, de multe ori, prezenţa mea în preajma acestor femei şi faptul că le captam curiozitatea era suficient pentru a le trezi imaginaţia, care-mi venea în întîmpinare, şi chiar şi o anume indignare că nu li se face curte. „Cum de nu mă doreşte? Cum de nu profită de slăbiciunile mele?" Asemenea celor geloşi, care văd totul acolo unde nu este nimic de văzut şi nu văd nimic acolo unde totul sare în ochi, iniţiativa le aparţinea. De parcă aş fi fost fructul interzis pe care-l cauţi şi-n acelaşi timp îl eviţi, ştiind prea bine că, mai devreme sau mai tîrziu, vei muşca din el. Este emoţionant, dar şi uşor pervers, să urmăreşti metamorfoza unei tinere, care începe să dorească, cu înflăcărarea convertitului, ceva de care s-a ferit dintotdeauna. Este splendid să vezi cum virtutea ei, dacă termenul se mai potriveşte, devine un nebănuit rug arzînd de voluptate. Şi cum se cufundă în plăcere cu o îndemînare şi o libertate care ar face-o să roşească chiar si pe o femeie mai uşoară.

Văzîndu-mă în compania „prezidentelor", prietenii mei credeau în succesele mele neîndoielnice. Aveam la activ mai puţine ca ei, iar fidelitatea mea comporta şi o doză de lene. De ce să te osteneşti atît de mult ca să seduci o femeie dacă ai de gînd s-o părăseşti a doua zi? Nu eram un seducător. In ciuda aparenţelor, mai eram încă îndrăgostit de Edith, iar viaţa mea ar fi urmat un cu totul alt curs dacă m-aş fi putut căsători cu ea. Copiii părinţilor divorţaţi visează la morală, la monogamie, la o familie trainică, în vreme ce ea, cedînd stăruinţelor materne, rîvnea la un bărbat cu stare şi la o existenţă confortabilă, lipsită de extravaganţe sau incertitudini. După terminarea războiului, Edith a încheiat ceea ce se cheamă o căsătorie chibzuită, pentru a se „aşeza", deşi continua să susţină că încă mă mai iubeşte.

Iar eu am părăsit-o pentru a pătrunde în universul femeilor. Unde totul era admirabil orînduit, ca să găsesc căldură, iubire şi chiar şi o parte din compasiunea care-mi fusese refuzată. Pentru că făcusesem o descoperire minunată: mă dădeam în vînt după femei, îmi plăceau prezenţa, mireasma, pălăvrăgeala, trăirile lor, totul, totul. Stăpînit de năvala dorinţei, descopeream în mine însumi, neprevăzută, nevoia de plăcere. Un eveniment, avînd în vedere trecutul meu, atît de considerabil, în cit nu-1 pot trece sub tăcere, încercam o plăcere ascuţită cînd mă gîndeam la ele, la o privire tulbure prinsă din zbor, la inflexiunea unei voci, o uimire cînd îmi închipuiam toate efectele voluptăţii, de fiecare dată altele. Nu mă mai simţeam ca o pradă, la bunul plac al unei vieţi aride şi reci. De-a lungul anilor, am înţeles mai limpede de ce femeia este timpul bărbatului. Ea dă o formă contingenţei vieţii lui şi poate chiar vieţii în general, în acea perioadă am fost inundat de o fericire magică la gîndul că, asemenea lui Adam în ziua în care Dumnezeu i-a dăruit-o pe Eva, nu mai aveam să fiu singur.

Memoria mea a înregistrat amănunţit toate acestea. In vara aceea m-am simţit bărbat si am înţeles si ce fel de bărbat sînt. A fost şi ultima vară, pentru multă vreme, în care m-am putut dărui doar îndeletnicirii de a trăi. Poate că de aceea nici nu m-am schimbat prea mult de atunci încoace. Trecutul se transformă în forul nostru interior, pe măsură ce-1 scoatem din nou la iveală, într-un soi de confidenţă pe care ne-o facem nouă înşine. Totdeauna mi-a lipsit timpul necesar pentru a-1 dezgropa. Am făcut-o acum.

25 iunie 1994

Străzile paralele care dau în Calea Victoriei ar fi putut alcătui un cartier al Parisului sau al Vienei, transplantat la Bucureşti. Imobilele care fac pereche de o parte şi de alta a şoselei, porticurile opulente şi de bun-gust, magazinele şi restaurantele luxoase capătă un aer sever si inabordabil. Acolo am văzut-o, în plină vară, venind

dinspre bulevard, pe Martha, parcă plutind în timp ce fredona unul din acele cîntece pe care le asculţi pe înserate, în zi de sărbătoare. N-ar fi trebuit s-o abordez, pentru că nu voiam să schimb nimic din modul meu de viaţă, mereu concentrat pe aşteptarea deznodămîntului. Viaţa mea senzuală se împotrivea totuşi inerţiei din existenţa mea practică. In cele din urmă, revoluţia înfăptuită în mine datorită concursului de împrejurări pe care le-am menţionat aici m-a făcut să mă apropii de silueta ei zveltă. Chipul ei nu era frumos în adevăratul înţeles al cuvîntului, însă gura cărnoasă, parcă mușcată, ochii căprui cu paiete verzi, ascunşi sub greutatea părului, îi dădeau un farmec intens şi sălbatic. Cel puţin aşa o văd eu acum.
M-a invitat să o vizitez, dar să-i dau înainte telefon. Verişoară de la ţară a unei familii bune, locuia în centrul Bucureştiului, într-un splendid imobil burghez. Cu excepţia orelor prînzului, era totdeauna liberă şi ducea o existenţă solitară. Am avut noroc, pentru că avea o cameră mare, situată la capătul culoarului. Pătrundeai în ea seara, ieşeai dimineaţa în vîrful picioarelor, ca să nu scîrţîie parchetul. O cameră care a devenit un fel de bîrlog, unde am petrecut mult timp. Povestea Marthei era cea a oricărei rude sărace, pe cît de discretă şi ascultătoare, pe atît de mîndră şi însetată de libertate. Simţeai la ea părerea de rău după o altă viaţă: se îmbrăca cu grijă, îi plăcea să meargă la cafenea sau la restaurant, aprecia mîncărurile alese. Una din acele femei pe care nimic nu le sperie şi care se tem totuşi de bărbaţi. Şi tocmai independenţa şi teama o făceau să le cadă în braţe.
De cele mai multe ori, cînd petreceam o seară împreună, Martha deschidea radioul şi ascultam ştirile. Apoi îl închidea. Curioasă în privinţa existenţei mele, mă asculta neobosită povestindu-i-o, cu mîinile împreunate pe genunchi. Era limpede că nu-i venea să creadă că avea ca amant o fiinţă atît de nestatornică. I se părea că povestea mea era a unui zăpăcit. Totuşi, cînd mă simţea trist şi singuratic, Martha să străduia să mă consoleze. Povestea, cu inflexiuni în acelaşi timp intime şi stranii, amintiri din Transilvania, unde se născuse. Sau, zăvorind uşa, îmi oferea balsamul senzaţiilor celor mai delicioase la care putea visa un bărbat în materie de iubire. Avea un simţ oriental al patului. Pe toţi prietenii cărora le-am prezentat-o, i-a tulburat cu o *vox corporis* lîncedă şi molatecă. Bătea însă în retragere de îndată ce auzea un cuvînt deplasat, vreo aluzie necuviincioasă pe care prezenţa ei le-o provoca bărbaţilor. Şi apoi, pe Martha o fascinau magia şi superstiţiile. Credea în deochi, în puterea farmecelor şi a semnelor, în funcţie de ceea ce îi povesteam sau dacă mă vedea trist, îşi aşeza mîna pe obiectul potrivit sau conjura sorţii pronunţând formula adecvată. Toată lumea are superstiţii, însă prietena mea era un caz extrem.
Mă asculta, perfect nemişcată, informînd-o de cele ce se petreceau în lume - şi se petreceau! - şi vedeam că mă urmăreşte cu o atenţie concentrată. Murmura apoi formula consacrată sau rostea o profeţie ezoterică ce-i servea, ca să spun aşa, de explicaţie. Comportarea ei

mă cam sîcîia. Pe cît mă amuza convingerea cu care credea că vede viitorul infinit mai bine decît mine. De altminteri, chiar dacă m-ar fi consultat, nu m-aş fî dovedit la înălţime, într-atît de indescifrabilă părea situaţia noastră. Germanii nu plecaseră. Puteau declanşa în orice clipă un masacru: *„der Tod ist ein Meister aus Deutschland sein Auge ist blau",* moartea este un meşter din Germania ochiul îi este albastru, scria Celan, locuieşte în propria-ţi casă şi te nimereşte, *„er trifft dich genau".* Imposibil să prezici dacă asta se va întîmpla pe neaşteptate sau în timpul unor lupte de stradă, sub pretextul că se apropie ruşii, cum s-au şi petrecut de altfel lucrurile. Nu conta, rezultatul ar fi fost oricum acelaşi.

De-a lungul întregii veri, n-am încercat nici o clipă să stăpînesc spaima care mă apăsa şi mă părăsea în ritmul evenimentelor, pînă într-atît încît nu trăiam în adevăratul înţeles al cuvîntului şi nu reuşeam să mă concentrez asupra a nimic. Nici măcar cît să-mi adun energia pentru a citi o carte, pentru a lega două idei. în înaltul cerului, avioanele englezeşti şi americane, devenite mai rare, vuiau. La început, mă umpluseră de o surescitare foarte curînd înlocuită de o descurajare neliniştită. Jumătate din energia mea se irosea în previziuni menite a răspunde la întrebarea: cum se va sfîrşi acest dezolant război de poziţii? Iar cealaltă jumătate, pîndind semnele valului politic care, în clipa iminentă, avea să mă tîrască după sine. Aşadar, în vara aceea realitatea a muşcat din nou din mine.

Aliaţii debarcaseră pe coastele normande şi fiecare înălţa în propria-i inimă cîte un mic drapel tricolor. Sub calmul oficial se putea ghici o anume agitaţie. Toată lumea bănuia că situaţia militară era disperată şi că rezistenţa pe linia Focşani - Galaţi, acolo unde era cît pe ce să fim trimişi, era imposibilă. La sfîrşitul lui iunie, plutea „ceva" în aerul lumii politice. Cele patru partide de opoziţie, printre care şi cel din care făceam eu parte, se coalizaseră într-un Bloc Democratic. Puţin cîte puţin, speranţa îngropată în toţi acei ani ai ruşinii a început să renască. Zvonurile privind armistiţiul erau însă premature. Marea maşinărie de război continua să se învârtă în gol, precum o piatră de moară. Luptele continuau cu încetinitorul, atît pe pămînt, cît si în aer. Mareşalul Antonescu părea hotărît să rămînă aliatul lui Hitler pînă la capăt. Ecourile mişcărilor de rezistenţă, a căror importanţă nu o prea puteam evalua, ajungeau pînă la noi. însă România nu este Serbia, Franţa, Polonia şi, cu atît mai puţin, Italia. Numai la noi nu se mişca nimic sau aproape nimic. Oamenii nu-şi manifestau decît proasta dispoziţie sau nelinişitea. Nu se gîndeau să se revolte. Cu atît mai mult cu cît noul Bloc Democratic nici nu avea ambiţia să-i facă să se gîndească la vreo revoltă. Un singur lucru s-a schimbat: de acum încolo noi toţi, inclusiv românii, deveneam nişte prizonieri liberi, ezitînd în pragul libertăţii. Astfel încît am lăsat să ne scape ultima şansă de a ne face singuri istoria, în jurnalul său din primul război mondial, Ştefan Zweig scria, notînd evenimente similare: „Cîte n-am învăţat despre psihologia maselor! Cu ce preţ însă!". Aş putea scrie acelaşi lucru.

Cînd mă simţeam solitar şi descumpănit, mă aventuram pînă la Martha. Pentru a-mi potoli disperarea şi a-mi înşela nerăbdarea, îi înfăţişam un foileton avîndu-1 drept erou pe Don Quijote, care ar suna, în rezumat, după cum urmează. Fiind un evreu renegat, celebrul cavaler a fost alungat de regele Castiliei şi s-a refugiat la curtea regelui Boemiei, unde a şi murit. Rabinul Loew, care practica magia neagră, a modelat atunci un automat, Golem, împreună cu care a luat calea Spaniei. In vreme ce adevăratul Don Quijote se odihnea în faimosul cimitir din Fraga, cel fals, însoţit de rabinul Loew al cărui nume a fost schimbat de îngeri în Sancho Pânza, a urmat drumurile pline de primejdii şi a traversat oraşele jefuite. Abia atunci au început aventurile lui Don Quijote în căutarea propriului popor, exilat şi dispersat, aventuri la fel de lipsite de sens şi de tragi-comice ca şi viaţa poporului însuşi. Aceste aventuri, consemnate pe două sau trei suluri, povesteam eu, au ajuns în mod misterios în sinagoga rabinului Loew, la Praga — manuscrisele arabe pe care le-a cunoscut Cervantes nefiind decît nişte copii trucate. N-am uitat niciodată această istorie naivă, în care includeam mult din mine însumi şi din viaţa mea. Martha, care credea în vrăji şi farmece, o urmărea ca un copil.

Odinioară, lumea plîngea. De cîte ori n-am văzut femei, bărbaţi, tineri şi bătrîni descărcîndu-şi sufletul într-un cor de lacrimi de fericire, la o naştere sau la o căsătorie, sau de nefericire, la aflarea vreunui deces, a vreunei ştiri proaste, a tragediilor mărunte de zi cu zi, ca şi, la sinagogă, în timpul rugăciunilor şi al binecuvîntărilor. S-ar fi zis că ochii erau făcuţi pentru a plînge în egală măsură ca şi pentru a vedea, şi era un blestem să rămîi fără lacrimi. Trecerea de la o civilizaţie a lacrimilor la una fără lacrimi le-a interzis plînsul, mai întîi bărbaţilor, apoi femeilor şi chiar copiilor. Acest amănunt exprimă în felul său faptul că umanitatea face progrese pe de-a-ndoaselea, căci lacrimile sînt, ca şi limba sau munca, un lucru exclusiv omenesc. *Homo lacrimans* este pe cale de dispariţie.

Ochii lui Eddy, în tovărăşia căruia mă aflam, ca şi ai mei, s-au înceţoşat cînd am aflat de revolta din Varşovia, de la începutul lui august. Mi-a săltat inima de bucurie şi mi s-a strîns de nelinişte, neştiind ce însemna această insurecţie, în zilele următoare, cînd s-a aflat de distrugerile şi masacrele cu care se fălea armata germană, durerea a devenit mai personală. Primejdiile care ameninţă alte popoare, tragediile care le lovesc îl lasă mai degrabă indiferent pe cel ce se simte în siguranţă, dacă nu cumva îl cufundă într-o stare de euforie. Amarul meu secret constă în aceea că nu sînt în stare să împărtăşesc o astfel de indiferenţă sau euforie. De altminteri, dacă ruşii nu se apropiau, acelaşi lucru s-ar fi putut întîmpla în Bucureşti, cu sau fără revoltă. Nu trebuia să fii vrăjitor ca să provoci sau să inventezi una. In ciuda efortului pe care-1 făceam pentru a rămîne obiectiv, revolta îmi inspira o vagă tristeţe. Armata Roşie se imobilizase, fără a interveni, pe malul Vistulei. In timp ce o

asemenea crimă se săvîrşea de cealaltă parte a fluviului, fără nici o milă pentru polonezi, care fuseseră de atîtea ori umiliţi şi sacrificaţi. Varşovia se îndrepta către propria-i distrugere. Ceea ce începuse o dată cu ghetoul se încheia acum cu întregul oraş. Ce mai era de spus — de altfel şi refuzam să vorbesc despre asta cu Tanti Anna sau cu prietenii mei - despre popoarele care-şi depuseseră onoarea la picioarele asasinilor lor, privind fără să clipească cum ardeau pilcurile de case şi cum erau exterminaţi femei, bătrîni şi copii evrei ?

Mă gîndeam că, dacă polonezii s-ar fi revoltat cu un an înainte, indiferent de rezultat, insurgenţilor le-ar fi revenit onoarea bătăliei. Ar fi înălţat pe culmile istoriei marile cauze care fac măreţia unui popor. In august 1944, ei duceau însă o bătălie în numele onoarei — prea tîrziu pentru ca posteritatea să vadă în ea altceva decît o sinucidere. Zilele acelea, cînd am constatat duritatea îngheţată a ruşilor, m-au îndurerat. Unde vom ajunge?

Am început din nou să aşteptăm. Unele semne primite dinspre partid lăsau să se înţeleagă că nu avea să mai dureze mult. în Aşa *grăit-a Zarathustra* stă însă scris că „Puterea are picioarele strîmbe". Oricare vor fi fost intenţiile partidelor din Blocul Democratic Român, legea privilegiilor lucra împotriva lor. Dacă ţinem cont de faptul că, tot în august parcă, mareşalul Antonescu 1-a vizitat pe Hitler pentru a-i da asigurări cu privire la loialitatea României, se putea spune că situaţia e încremenită, în mijlocul pasivităţii generale, nu era limpede cine ar fi avut curajul să rupă alianţa ţării cu Germania.

28 iunie 1994

Aşa încît surpriza a fost totală cînd, în seara zilei de 23 august, regele a proclamat armistiţiul cu ruşii şi a anunţat arestarea dictatorului. Regele Mihai a declanşat o revoluţie de palat şi, pentru a putea guverna, s-a înconjurat de generalii din curtea lui. Rechemîndu-i pe şefii politici alungaţi de tatăl său, regele Carol, el a înlocuit o aripă a elitei conducătoare cu o alta. Partizanii Aliaţilor au venit la putere, iar adepţii germanilor s-au retras într-o ordine desăvîrşită. N-as mai avea nimic de adăugat, decît că el şi-a salvat astfel, nu pentru multă vreme, tronul, dar a salvat şi demnitatea compromisă a ţării.

Vara era în toi, cu nopţi fierbinţi. Armistiţiul a coincis cu eliberarea Parisului. Un fapt de bun augur! A fost o explozie de bucurie. Dacă nu mă înşală memoria, în seara aceea m-am năpustit, împreună cu Eddy şi Isou, în piaţa din faţa Palatului Regal. Nu mai văzusem niciodată aşa o afluenţă pe Calea Victoriei. Femeile ţipau, bărbaţii se îmbulzeau. Asemenea uriaşului scăpat din sticla bietului pescar din povestea lui Sindbad marinarul, mulţimea s-a răspîndit pe străzi, ieşind de prin curţi şi case. Nu mergeam, ci eram mai degrabă luaţi pe sus în îmbulzeală, în atmosfera supraîncărcată,

ajungeau pînă la noi cîntece, sloganuri, strigăte înăbuşite, rîsete, o risipă de sunete şi de mirosuri - orchestre improvizate ? -, amestecate cu chemările celor care încercau să-i regăsească pe cei apropiaţi. O mulţime numeroasă, nerăbdătoare, legănîndu-se pe trotuare. Oamenii plîngeau de fericire, se strigau unii pe alţii. Te-ai fi putut crede într-un teatru unde se vînduseră de două ori mai multe bilete decît numărul locurilor din sală. Mi se părea că văd Bucureştiul pentru întîia oară. Tumultul mă încînta, trezea în mine imagini de chermeze ţărăneşti şi de serbări revoluţionare.

Euforia, care izbucnise dintr-o dată, cu veselia unei furtuni de vară, a fost de scurtă durată. Foarte repede, neliniştea şi decepţia ne-au încordat nervii la maximum. Străzile s-au golit brusc. Mulţimea, un adevărat furnicar de chipuri preocupate, s-a împrăştiat prin curţi şi case. întîmplarea a vrut ca noaptea aceea să mă găsească la Martha. M-a certat afectuos: „Ce ai de eşti aşa de neliniştit? Tot vom muri într-o bună zi. Ce importanţă are dacă se va întîmpla azi şi nu mîine ?". Cînd, în zori, germanii au trecut la atac, a fost rîndul ei să se trezească scăldată în sudori. Zgomotul exploziilor a urmat imediat după trecerea avioanelor. Geamurile se spărgeau bubuind, se auzeau plînsete, era haos. Martha m-a tîrît într-un imens adăpost antiaerian, în beciurile unui imobil vecin, care trebuie să fi fost pe lîngă strada Berthelot.

în afară de o bandă de puştani care alergau încoace şi-ncolo prin labirinturile subsolului, se aflau deja acolo vreo douăzeci de persoane. Coborîseră cu saltele, pături şi cu o mulţime de alimente. Dumnezeu ştie cum s-a descurcat Martha ca să asigure tot confortul şi ne-am instalat într-un cotlon numai noi doi. Gesturile ei trădau o adîncă tulburare, chiar disperarea, parcă se rătăcise într-o aventură inexplicabilă. Vîntul spaimei mătura tot adăpostul, eram asurziţi de exploziile bombelor şi, poate, de riposta apărării antiaeriene. In orele de acalmie, se instala totuşi o atmosferă ciudată, aproape zburdalnică. Cei mai mulţi încercau să moţăie. Femeile se chemau unele pe altele, bărbaţii se scuzau, excesiv de politicoşi, în trecerea lor, pentru deranj. Unii se strîngeau laolaltă şi jucau jocuri de societate. Iar şoaptele fetelor, care se retrăseseră împreună cu iubiţii lor în colţurile mai întunecate, răspîndeau un iz de voioşie. Toată lumea profita de dezordinea generală. La capătul primei zile, se instalase un simulacru de viaţă subterană, nici calmă, nici agitată.

Trei zile încheiate, Stukas-urile au bombardat Bucureştiul, coborînd în picaj şuierător, slobozindu-şi bombele, mitraliind trecătorii de pe străzi. Cei ce se aventurau afară aduceau veşti care le smulgeau doamnelor în vîrstă vaiete şi suspine. Se zvonea, însă era fals, că furgoane pline cu soldaţi germani se îndreaptă spre centrul oraşului. Se părea că nu se resemnaseră. Mă temeam ca nu cumva poliţiştii, precum odinioară Garda de Fier, să-i împuşte pe deţinuţii politici, să se lanseze în căutarea fantomaticei gărzi civile create de partid în timpul războiului sau să comită cine ştie ce alte orori. Mă grăbesc

să spun că la Bucureşti a avut loc bombardamentul cel mai devastator din tot războiul. Pe toată durata lui, Martha şi cu mine am trăit în adăpostul acela mare, îngrozindu-ne şi iubindu-ne.
Pe 26 august, bombardierele aliate s-au întors şi i-au alungat pe germani. Am ieşit la lumina zilei teferi şi nevătămaţi. Nu însă fără un strop de părere de rău, trebuie să recunosc, că totul durase aşa de puţin. Ne urmasem obiceiurile şi plăcerile fără să ne gîndim la nimeni şi la nimic. Paradoxul catastrofelor constă în aceea că există uneori momente privilegiate cînd te simţi liber şi singur pe lume, doar cu cerul şi pămîntul. Alţii regăseau realitatea care-i preocupase vreme de trei zile şi de care se temeau. Ca atunci cînd îţi schimbi stăpînul, nimeni nu ştia încotro să se îndrepte. Surprinsesem în adăpost şoapte despre jafuri, bombardamente, atrocităţi comise de comunişti. Oamenii aceia se simţeau la ananghie, fără îndoială că ocupaseră posturi de vază, că profitaseră de legile rasiale. Nu trebuia să fii un politician sau strateg subtil ca să ghiceşti dincotro avea să bată vîntul după plecarea germanilor, în conjunctura respectivă, bărbaţii şi femeile acelea, cu pasiunea lor pentru tot ce era luxos şi sofisticat, cunoscuseră un scurt răgaz, calmul de dinaintea furtunii. Se întorceau acum la casele lor fără să ştie ce-i aşteaptă.
Am dat o fugă pînă la Tanti Anna, ca să mă asigur că nu i se întîmplase nimic şi că imobilul mai era în picioare. Acum mi se pare straniu că nu m-am îndoit nici o clipă de înfrîngerea germanilor, că nici o clipă n-am încetat să savurez, dinainte, sosirea Aliaţilor. Mă rugam însă ca totul să se petreacă repede. Atît cît era necesar pentru ca douăzeci de divizii româneşti, care îi combătuseră pe ruşi, să întoarcă armele şi să lupte alături de ei împotriva germanilor, foştii lor fraţi de arme. N-a fost simplu, însă s-a petrecut repede.
La 30 august, am alergat, gata să-mi pierd suflul, pe străzile unui cartier de la periferie, pe malurile Dîmboviţei, în întîmpinarea lor. In fine, aveam să-i văd, să-i admir pe soldaţii revoluţiei. Eddy şi Isou veniseră să mă caute. Stăteam acolo, toţi trei, surescitaţi, fascinaţi şi nu ne venea să ne credem ochilor. Scăpasem cu viaţă! îmi amintesc perfect ziua aceea. Nu din exterior: un tînăr cu obrajii îmbujoraţi de emoţie, mergînd încet, alături de prietenii lui, pe o stragă largă, ca la o ceremonie. Ci din interior, cu toate simţămintele mele: eram răscolit şi trist. Nu mă schimbasem, de vreme ce dintotdeauna am încercat aceste sentimente. Or, acum, după toţi anii aceia lungi, totul se sfîrşise. Nu mai încăpea nici o îndoială. Se întorsese foaia. Ne aşteptasem la o catastrofă fără precedent. Care nu se produsese. Spaimele care mă bîntuiseră în ultimele luni se risipeau. Şi m-as fi putut întreba, asemenea personajului lui Joyce: „Să fi fost oare lucrurile acelea cu putinţă, ţinînd cont că nu s-au petrecut niciodată? Sau nu este posibil decît ceea ce tocmai s-a întîmplat?".
Apoi am auzit zgomotul surd al avangardei coloanelor sovietice. Ne-am apropiat, călăuziţi de inflexiunile unui marş militar, trist şi

obosit, adus de vîntul care înfiora frunzişul. O clipă, bătăile inimii s-au oprit la gîndul fluviilor şi al cîmpiilor pe care le traversase, aidoma celor străbătute de copilăria mea. în sufletul meu s-a auzit un bocet ţigănesc. Care s-a stins de îndată ce i-am văzut pe cei dintîi soldaţi ruşi înaintînd spre noi — mă mir că nu ne-am dat la o parte, înaintau pe sosea, gravi, compacţi, cîntînd, cu pasul îngreunat de oboseală, cu puşca în mînă. Doar cîţiva paşi mă mai despărţeau de libertate, o fracţiune de secundă şi apoi nimic. Şi am ştiut cu fiecare fibră a trupului că se terminase, se terminase cu adevărat.
Da, mă clătinam cînd a ajuns în dreptul nostru primul rînd de soldaţi, care se uitau la noi. îmbrăcaţi în uniforme de stofă groasă, purtînd nişte berete decorate cu insigne pe care se aflau secera şi ciocanul, nu semănau cu soldaţii pe care-i văzusem pînă atunci. Cînd au trecut prin faţa mea, am simţit ceva care era mai mult şi, în acelaşi timp, mai puţin decît entuziasmul. Era uitarea de sine în beţia izvorîtă din proximitatea acelui eroism colectiv, a miilor de braţe ce se legănau în ritmul marşului, a feţelor cu ochii adînciţi ca ai statuilor greceşti. Ca şi cum nu năzuisem, zi şi noapte, decît la această clipă, cînd fluviul istoriei avea să năvălească în propria-mi viaţă. Puhoiul dens al soldaţilor era în acelaşi timp dezordonat şi disonant. Mi se părea că nu înainta o armată, ci corpul viu al popoarelor, că revoluţia pătrundea cu acelaşi suflu în oraş. Nu ascund că, pătruns de muzica miilor de voci însoţită de zgomotul surd al paşilor, am auzit, cu lacrimi în ochi, cum răsunau, în forul meu interior, *Marseieza* şi *Internaţionala.* Cuprins de un soi de îndrăzneală, m-am apropiat de soldaţi ca să le vorbesc. Şi chiar dacă nu am primit în schimb decît un zîmbet sau o înălţare din cap, tot a fost un răspuns, dintre cele care-ţi rămîn în suflet.
Ştiu astăzi că a fost o iluzie trecătoare. Atunci însă, mi se părea că ţara se deschide din nou către lume, cuprinsă de fericirea încrederii regăsite în viaţă. Paşii s-au îndepărtat, vocile s-au îndepărtat. La capătul puterilor, m-am prăbuşit pe un scaun, în circiuma cea mai apropiată. Mă gîndeam: şi acum? Nu-mi mai rămînea decît viitorul. Trebuia să o iau de la început? Cum, cu cine? Aceasta era adevărata întrebare, adevărata încercare: să te întorci acasă, să începi o existenţă normală. Chiar de-a două zi, după clipele acelea de neuitat, trebuia să mă gîndesc la o viaţă necunoscută, cea a omului obişnuit dintr-o societate, laolaltă cu ai lui. După ani şi ani, la New York, am povestit seara aceea din urmă şi am explicat de ce mă simţisem salvat, nu însă şi eliberat, în loc de orice comentariu, un prieten mi-a recitat versurile lui Walt Whitman:
Prin urmare, asta-i viaţa: uite ce-a ieşit la iveală
După atîtea suferinţe, atîtea convulsii
Ce ciudat! Şi cît de adevărat!
Tanti Anna mă aştepta acasă, în celelalte zile, era ocupată sau obosită, nu însă şi în seara aceea. Cum nu putuse urmări evenimentele

îndeaproape, i-am relatat ce văzusem şi ce înţelesesem. Un zîmbet resemnat plutea pe buzele ei subţiri, sever desenate. Dintr-o dată, mi-a trecut prin cap că nu fusesem niciodată în stare să înţeleg ce o frămînta: fiul ei? Suferea din cauza absenţelor mele? Chiar dacă aş fi dorit să-i povestesc toate zilele acelea cînd nu mă vedea prea des, tot nu era cu putinţă. Mă asculta, aruncîndu-mi din cînd în cînd o privire pe furiş. Deodată, cu simplitate, aşa cum sînt rostite toate lucrurile extraordinare, mi-a atins braţul şi a pronunţat aceste cuvinte: „încearcă să devii un om cumsecade". Şi am văzut cît de tare îi îmbătrîniseră mîinile.

'

Rătăciri, speranţe

5 *iulie 1994*

Cunoscînd războiul, uitasem pacea. Aveam totuşi o justificare. Pe la zece ani, înainte de a avea timp să înţeleg ce înseamnă pacea, ea s-a îndepărtat de mine. Şi dintr-o dată, în seara în care am observat mîna îmbătrînită a lui Tanti Anna, în încăperea calmă şi modestă, mi-am dat seama că sînt grăbit. Doamne, detest să povestesc ceea ce a urmat. Nu-mi mai puteam desprinde ochii de mîna ei. Vedeam, întipăriţi pe ea, toţi anii aceia în timpul cărora mătuşa mea se luptase ca să avem un acoperiş deasupra capului. Acum, cînd urca scările, de-abia mai respira. M-am gîndit că este rîndul meu să muncesc. Ceea ce am şi făcut.

Era în 1944, la începutul toamnei. M-am angajat, împreună cu un fost coleg de muncă forţată, într-o uzină metalurgică din Bucureşti. Pe hîrtie posedam calificările necesare — ajustori, frezori, sudori — şi totul părea că va merge ca pe roate. Aveam să-mi cîştig existenţa şi aveam să fiu în contact cu lumea muncitorească. Dimineaţa, foarte devreme, intram în uzină o dată cu valul de bărbaţi şi femei care se înghesuiau în tăcere pe poarta larg deschisă, îndreptîndu-se spre o aglomerare de construcţii nu lipsită de farmec. Nimic nu-mi întuneca buna dispoziţie înainte să ajung în atelier şi înainte ca sirena cu mugetul ei strident să-mi zdruncine nervii încă adormiţi. Urma apoi bîzîitul monoton al motoarelor, zornăitul lanţurilor, scrîşnetul menghinelor, printre care şi cea la care lucram eu, însoţite de zguduirea subterană a zidurilor şi a bancurilor de montaj. Pe măsură ce ziua înainta, aerul se încărca cu un praf fin, cu fum şi cu un miros ciudat, de ulei şi de sudoare, răspîndit de căldură.

O lume cu desăvîrşire străină. Am înţeles repede cum pot să scap de monotonia ei, să profit de forfota muncitorilor ca să fac cîte o pauză. Cum să rătăcesc dintr-un atelier în altul si să distrag atenţia contramaistrului. în afara puţinelor ore cînd lucrul era în toi, se desfăşura aici o intensă viaţă socială. Toţi mîncau în tihnă, fumau cîte-o ţigară şi sporovăiau cu vreun prieten, în vreme ce sudoarea se mai usca. Cum voiam să fiu plătit mai bine, am cerut si am obţinut un post de sudor, îmi plăcea să port masca de protecţie, ca un coif de cavaler medieval, şi să mă uit la plăcile de metal luminate de fulgerări intermitente. Sau să urmăresc mişcarea jerbelor de

flăcări galben-albăstrui care ieşeau din arzător. Mă odihneam şi beam lapte, la intervale regulate. Erau clipe pe care le foloseam plimbîndu-mă în zona toaletelor sau stînd de vorbă cu colegul meu. Ceea ce-1 scotea din fire pe contramaistru, care considera că abuzez de situaţie, îmi amintesc exact, pentru că momentele de răgaz mă ajutau să suport ziua de lucru. Şi astăzi încă imaginea uzinei, în timpul turei de noapte, se amestecă cu vuietul laminoarelor care îndoiau imensele plăci de oţel. Mi se părea că mă aflu, în miez de noapte, într-o gară, prin care trec încet locomotive tîrînd convoaie grele de mărfare sau vagoane pline de călători adormiţi. Mi s-a mai întîmplat, de atunci încoace, în două sau trei rînduri, să lucrez într-o uzină. Am evitat însă laminoarele, din care muncitorii ieşeau vlăguiţi şi într-o dispoziţie îngrozitoare.

După două sau trei săptămîni, muncitorii din atelier au văzut că ne ţinem tare. Mă alăturam lor cînd mergeau, după lucru, la masă sau la un pahar de vorbă. Bineînţeles că simţeau că nu veneam din lumea lor, îmi lipseau rezistenţa fizică şi puterea de a îndura care se degajau din ei. Nu aveam nici gesturile, mai curînd domoale şi măsurate, pe care le puteai admira la ţărani. Probabil că se gîndeau - se înşelau oare? - că munca asta trebuie să fi fost pentru mine o toană. Un muncitor în vîrstă, unul dintre puţinii comunişti din uzină, a făcut într-o zi următoarea remarcă: „Tu nu provii ca noi din clasa muncitoare. Luptăm cu acelaşi duşman, însă eu îl cunosc din tată-n fiu. Tu nu". Oricum, muncitorii sindicalişti sau comunişti erau discreţi, iar ceilalţi îşi vedeau de treabă, fără ambiţii sau proiecte. Erau mai curînd mulţumiţi de viaţa pe care o duceau, de muncă, de hrană şi de femeile de acasă asupra cărora îşi descărcau grijile domestice şi familiale. Un lucru era cert: colegul meu şi cu mine, în fond nişte străini, nu puteam conta pe sprijinul şi cu atît mai puţin pe bunăvoinţa lor. Nu pentru că ar fi fost ostili, cît mai degrabă închistaţi în lumea lor şi ferecaţi în faţa oricărei compasiuni. Femeile, pentru că lucrau şi femei în uzină, erau cu totul altfel. Erau mai curioase decît bărbaţii. Pîndeau tot ce era exotic, tot ce era neobişnuit, ne examinau cu surprindere, remarcîndu-ne fragilitatea. Şi pudoarea. Observau că le înconjuram cu mai multă atenţie decît ceilalţi şi că le ascultam politicoşi cînd ne făceau confidenţe despre viaţa lor. Şi că, văzîndu-le îndoite în două, în genunchi, nu ne vîram mîinile pe sub fustele lor. După cum nici nu rosteam vorbele aspre pe care le îndurau zi de zi, de-a lungul întregului an. Mi se părea că le alimentăm visurile tăinuite în spatele ochii obosiţi, în trupurile deformate de trudă şi de o neobosită vigilenţă împotriva brutalităţii. La nevoie, ne luau apărarea cînd vreo încăierare era pe punctul de a izbucni în atelier. Ca să nu mai vorbim de micile atenţii şi de complicităţile care ne îndulceau viaţa, în toiul trudei epuizante, chiar dacă bărbaţii se amuzau pe socoteala noastră.

Prin urmare, asta era uzina. Nu eram înclinat să idealizez muncitorii, nu căutam să-i convertesc la politică, ci doar să devin unul

dintre ei. Doi sau trei m-au invitat totuşi în casele lor din partea de jos a oraşului şi am păstrat cu ei relaţii episodice pînă la plecarea mea. Era însă prea devreme sau prea tîrziu ca să împart ariditatea unei condiţii umane asumate ca pe o fatalitate fără ieşire. Acel lucru care dăinuie, precum oboseala sau sila, si de care nu mai poţi scăpa. Ce contează, nu-i aşa, că-ţi istoveşti trupul, dacă reuşeşti să-ţi cîştigi existenţa? într-o seară, Tanti Anna a venit pînă în camera mea ca să facă bilanţul. M-a luat tare de cum a intrat, acuzîndu-mă că m-am lăsat pe tînjeală, că nu vin acasă decît ca să mănînc şi să dorm. Nu era de acord să lucrez la fabrică. Adunîndu-şi puterile, ca pentru o *hora de la verdad,* punctul culminant al coridei, a împlîntat prima banderilă remarcînd, pe un ton ironic, că războiul se încheiase. Numai pentru mine - care mergeam să lucrez în uzină ca odinioară pe şantier, sub pretextul de a cîştiga existenţa pentru noi doi - nu. între noi nu existaseră niciodată socoteli, a continuat ea, împlîntînd a doua banderilă, însă acum trebuia să-mi cumpere o hrană mai consistentă, să spele mai des: pe scurt, nota de plată era pregătită. Dacă era să mă iau după ea, o costam mai mulţi bani decît aduceam acasă. „Şi apoi, a mai adăugat ea, eşti la capătul puterilor. Nu-i de tine".

înainte ca surprinderea să-mi fi îngăduit a-i răspunde, Tanti Anna mi-a spus răspicat că ea crezuse că, o dată încheiat războiul, aveam să-mi pregătesc bacalaureatul. Mi-a vorbit despre toate lucrurile de care nu avusesem norocul să fim cruţaţi, despre tot ce îndurasem şi despre energia ei vitală, care scăzuse într-atît, încît abia dacă mai putea merge. Mergea însă înainte cum făcuse şi pînă atunci, însă nu voia ca eforturile ei să fie inutile. „Eşti tînăr", mi-a spus ea de mai multe ori, parcă epuizată. Şi nu a plecat pînă ce nu i-am promis categoric că voi renunţa la fabrică.

7 iulie 1994

Cu totul altfel arată istoria primului text pe care 1-am publicat, înainte de părăsi uzina, prietenii mei şi cu mine ne-am lansat într-o aventură în care fiecare dintre noi avea nevoie să creadă. Vreme de patru ani, în minţile noastre domnise un talmes-balmeş — credinţe, obişnuinţe de gîndire, gusturi literare, în plus, eram convinşi că ideile noastre, pe care le dezvoltasem în eseuri, izbesc prin originalitate. Trebuia acum să coborîm cu picioarele pe pămînt, să justificăm încrederea pe care ne-o acordasem nouă înşine şi unii altora, chiar şi în lipsa unui liant care să confere unitate acestor tentative dispersate. Cert este că voiam să provocăm un efect de surpriză şi să dăm cuvîntul generaţiei ivite din creuzetul războiului. Trebuie să numesc publicaţia, în lipsa unui termen mai modest, revistă, însă aceasta era forma sub care ne propuneam să înfăţişăm publicului proiectele şi speranţele pe care le acumulasem, flăcări răzleţe într-un deşert. N-aveam nici un ban în buzunar, nimeni nu ne cunoştea, nu dispuneam

de relaţiile necesare pentru a obţine viza cenzurii, în ciuda tuturor avertismentelor, ar fi trebuit să meargă. „Totul este să fii copt", spunea Hamlet - *frază,* în sine, nespus de resemnată.
Fapt este că Isou, Eddy şi cu mine ne-am dus la un scriitor influent pentru a-i cere sprijinul, începînd chiar cu citatul de mai sus, i-am vorbit de anii plini de un elan pe care nu voiam să-1 irosim, precum şi de ideile pînă atunci ţinute în sertar. Ştiam, bineînţeles, că mulţi tineri veneau la el şi-i arătau manuscrisele lor - viitori adversari care, la momentul potrivit, aveau să-i ia locul. L-am asigurat că nu este cazul nostru. Nu aveam intenţia să rămînem la Bucureşti. „Ştiu, spuse el, mulţi tineri îmi spun asta." L-am întrerupt. Să se uite atent la noi, i-am spus, şi-şi va da seama că nu voiam să fondăm o revistă ca să reuşim. Ci pentru că pur şi simplu nu puteam face altfel. In noi sălăşluia un demon, care voia să-şi facă auzită vocea. Revista avea să fie răsadniţa în care vor creşte talentele, mici sau mari, ale unei generaţii radiată de istorie. Toate acestea erau spuse din inimă, însă le lipsea originalitatea. Iar scriitorului nu i-a venit greu să înşire cîteva adevăruri: „N-aţi publicat nimic, nu aparţineţi nici unui mediu literar" - de altfel, cărui mediu îi aparţineam? Iată, m-am gîndit eu, cuprins de o stranie beţie, momentul potrivit pentru a-i aminti, întemeindu-mă pe mii de exemple, că ştiinţa şi arta se dezvoltă solitare, în izolare şi împotrivire, umilire şi persecuţie, revoltă şi neînţelegere. Am spus toate astea, fără să uit să adaug că, dacă va sprijini generaţia noastră, care, ca orice nouă generaţie, provine dintr-un mediu anonim şi plicticos, avea să aibă noua generaţie - tinerii — de partea lui. Am uitat de multă vreme numele şi fizionomia scriitorului. Nu însă şi nervozitatea lui, cînd m-a întrerupt: „Cum adică să mă sprijin pe voi? Nu ştiţi nimic despre adevărata lume a culturii, trăiţi departe de cei care adorm şi se trezesc cu o operă în minte, care este totuna cu existenţa lor. Unde aţi fi putut voi învăţa valoarea frumosului, a nobleţii?". Acestea fiind cuvintele unui suflet aflat la amurg, am rămas fără replică. Pe parcursul conversaţiei noastre, Isou a reluat însă argumentaţia cu abilitate. Dacă, a spus el, ne aflăm în exteriorul acestei lumi, mai degrabă în şanţurile ei, înseamnă că noi ne vom crea o cultură menită să o detroneze pe cea care agonizează. Fără îndoială amuzat, scriitorul ne-a dat scrisoarea de sprijin. Am coborît în stradă cuprinşi de o exaltare cvasierotică, înaripaţi de plăcerea de a juca o festă ordinii sociale, Eddy şi Harry au avansat suma necesară pentru scoaterea primului număr. Ce titlu avea să poarte revista? îmi amintesc că am propus să se numească *Da,* care avea acelaşi înţeles în română, ca şi în rusă. Din politeţe faţă de cenzură, ca o liniuţă de unire dintre două limbi şi două ţări. îi făceam însă cu ochiul şi publicului, ca din partea unei avangarde care spune *nu* dadaismului, născut, ca şi mişcarea noastră, la sfîrşitul unui război teribil. Altcineva a sugerat titlul mobilizator *Generaţia '44.* Nu mai ţin minte care dintre ele a fost ales.

Cînd a ieşit de sub tipar, mi s-a părut că revista are mireasma pîinii proaspete scoase în zori din cuptor. Patru pagini: ca şi cum am fi. recuperat un mesaj dintr-o sticlă aruncată în mare. Revistă bizară, delirantă, presărată cu greşeli precum punctele negre de pe chipul unui adolescent. Avea însă nerv şi gheare, o himeră care nu ţinea seamă de nimeni, începînd cu cititorul ei. Dacă-mi mai amintesc conţinutul? Bineînţeles, pe pagina întîia, un articol despre verbism - pe care Isou 1-a rebotezat, la Paris, letrism - vorbea despre o poezie care ia literele în sens literal, pentru a le combina sunetele într-un text fonetic şi muzical. Nu trebuia să înţelegi o limbă ca să te topeşti în faţa ritmului, care înseamnă totul într-un poem. Şi, în pagina a patra, cred, articolul meu, care anunţa o altă „revoluţie" - ghilimelele sînt necesare — cea a „lumino-picturii". Ciudat nume, nu-i aşa? Iată care era ideea mea. Putem oare alcătui tablouri în care lumina să fie un material şi nu un mediu în care se scaldă formele şi culorile ? Cu peneluri de lumină în locul penelurilor de culoare, s-ar putea obţine efecte asemănătoare, variind doar lungimea razelor luminoase şi distanţa dintre ele. Descărcările electrice şi efectele fluorescente ar da viaţă mişcării formelor şi forţei lor expresive. Actul de a picta ar deveni mai simplu şi mai atrăgător, suprimînd tot ce este găunos şi încărcat în pictură, aşa cum mi-o imaginam eu pe atunci. Şi mai productiv, căci un tablou ar cuprinde mai multe tablouri, după cum 1-am privi, ziua sau noaptea. Aveam chiar şi o vagă idee despre analiza electromagnetică prin care un pictor, combinînd atomii şi fotonii, ar putea caligrafia pictograme asemănătoare idiogramelor. Un asemenea tablou ar exercita aceeaşi magie precum focul, încercaţi să întoarceţi privirile de la un foc în faţa căruia vă aflaţi. Sînteţi captivaţi de irezistibila atracţie pentru ce se petrece în flacără.

Acesta era partea tehnică a „lumino-picturii". Partea spirituală prelungea reflecţiile pe care mi le inspirase lectura Kabbalei. Reţinusem concepţia după care fărîmele luminii primordiale mai sînt încă împrăştiate în materie sub forma unor scîntei. Aşa că am tras concluzia că una dintre cele mai frumoase misiuni ale picturii ar consta în a elibera acele scîntei din inima materiei pentru a le aduce în apropierea inimii omeneşti. Ce frumos, ce unic ar fi să poţi crea un simbolism exprimînd valorile contemporane! Tot aşa cum Kabbala exprimă înţelepciunea prin contopirea celor şapte culori, pe Dumnezeu prin uniunea luminii albe şi a luminii albastre, şi aşa mai departe. Ideea unei picturi fizice care să înlocuiască pictura chimică mi-a venit dintr-o carte despre cîmpurile magnetice şi dintr-o alta despre tuburile lui Crookes. Articolul mi-ar fi ieşit din minte dacă n-aş fi văzut, prin anii '60, la Muzeul de artă modernă din New York, nişte opere care m-au făcut de îndată să-mi spun: „Ia te uită, lumino--pictura!". Ca totdeauna, realitatea este mai puţin simplă decît ideea, de aceea reuşita ei este cu atît mai răsunătoare.

Cele patru pagini ale revistei noastre aveau ceva improvizat şi simpatic. Ele proclamau dispreţul faţă de realismul folcloric gelatinos care încleiază creierele şi ideile cam peste tot. Şi faţă de tot ce este superficial în artă şi scheletic în gîndire. Era înainte de toate o superbă provocare ce a dezlănţuit mînia. A intelectualilor — cei mai inteligenţi şi cei mai dăruiţi, se spunea —, care mai bine aşteptau să vadă de unde bate vîntul, dinspre Paris sau dinspre Moscova, decît să folosească proaspăta libertate pentru a crea ceva nou. Se indignau că nişte inculţi - ei da, am fost trataţi drept inculţi! - fără nume, nişte nulităţi, au îndrăznit să se proclame heralzii unei noi generaţii, rol pe care-1 păstrau doar pentru ei. S-au uitat la acea *terra infirma* de patru pagini cu lupa. Iată scenariul evenimentelor, aşa cum 1-am păstrat în amintire.
Actul I: autorii-editori — adică noi - scot o revistă fără să ţină seama de cititori sau presupun că ei nici nu vor exista.
Actul al-II-lea: spre surpriza generală, primul număr se epuizează rapid.
Actul al-IH-lea: în ziare apar recenzii entuziaste. Alături de altele, categoric ostile, precum cea publicată în primul număr al ziarului oficial al Partidului Comunist.
Actul al-IV-lea: zile de glorie! In scurt timp, modestia mea este pusă la grea încercare. Lumea mă felicită, spunîndu-mi că revista noastră este inteligentă. Ni se întîmplă, mie şi prietenilor mei, aşezaţi la o masă la restaurant, să ni se adreseze cineva şi să ne ceară autografe. Isou este în al noulea cer. Secvenţa aceasta este tulbure. Să fi apărut revista la sfîrşitul lui '44 sau la începutul lui '45 ? Ştiu că nu trecusem încă bacalaureatul cînd asociaţia studenţilor progresişti - atunci am aflat că Isou simpatizase cu comuniştii într-o perioadă a războiului - ne-a solicitat să colaborăm cu ei. O dovadă suplimentară de recunoaştere.
Actul al-V-lea si ultimul: pregătim al doilea număr din revistă, cum era şi logic. Şi atunci, de ce nu a ieşit? Difuzorul de ziare a dispărut cu banii, după cum îşi aminteşte Isou. Pentru a-1 înlocui, ar fi fost suficientă o chetă printre prieteni, în realitate, cenzura aliată, deci sovietică, a interzis apariţia. Noul secretar al Uniunii Tineretului Comunist era însă în favoarea revistei şi ne-a propus să cooperăm. Atît de mare a fost ecoul ideii de *Generaţie '44.* însă critica publicată în organul Partidului Comunist, care emana din mediile intelectuale, echivala cu o condamnare. Un obscur funcţionar fără remuşcări a fost executorul ei.
Ar fi trebuit să văd în asta semnul unei viitoare libertăţi, însă nu am bănuit nimic asemănător. Eram surprins, plin de păreri de rău. Trăiam mult în imaginar. Oricum, toţi credeam că sărbătoarea complice reprezentată de apariţia revistei avea să dureze. Să confere strălucire prieteniei noastre, născută în cenuşiul zilelelor de pericol. Există însă în eşec ceva care mă atrage. Să fie oare vigilenţă sau încordare sentimentul pe care-1 încerc faţă de o lume cu care mă aflu

în tensiune ? Deveneam un organism mai complex. Totul mă afecta într-un fel mai dens, mai reflexiv. Fără îndoială că revista nu fusese zadarnică. Gestul în sine mă ajutase să trec de bariera invizibilă care desparte viaţa privată de cea publică. Nu mai conteneam tot mirîndu-mă de ce reuşisem, prietenii mei şi cu mine, să punem la cale. Oricum vor fi stat lucrurile, nimeni nu i-a deplîns dispariţia. Unii intelectuali, mai dornici de confort decît de libertate, au fost chiar uşuraţi cînd nimeni nu a mai vorbit despre ea. Revista noastră a fost cea dintîi care a decedat, nu însă şi cea din urmă care să se fi stins într-o tăcere searbădă.

10 iulie 1994

Eram mirat că reuşisem să public un articol despre pictură, că mă pasionase revista, că scrisesem cîteva eseuri, în timp ce mă pregăteam pentru bacalaureat. Am reluat legătura, în scopuri politice, cu vechi colegi, pierduţi din vedere. Iarna aceea a trecut fără probleme. Singura amintire pe care o păstrez de la finele lui '44 este o întîlnire cu Grigore, la unul din mitingurile atît de dese în acea vreme. Am căzut unul în braţele celuilalt. Era amuzant să-1 auzi cum glumea pe seama fostului regim. Presărîndu-şi vocabularul cu termeni precum pace, libertate, democraţie, revoluţie, care deveniseră nişte parole. Auzindu-1, n-ai fi ghicit defel că politica fusese odinioară cea mai neînsemnată dintre preocupările lui. Acum era hrana lui cotidiană, se preocupa de noul regim ca de propriul viitor.

Iată-1 aşadar, vesel nevoie mare, un tînăr încrezător, care mă făcea să rîd, perpetuînd un obicei obscur de pe vremea cînd era abia un băieţaş: îşi deschidea prohabul aproape în văzul tuturor pentru a-şi potrivi cămaşa. Dacă era să mă iau după el şi văzîndu-1 printre noii prieteni pe care mi i-a prezentat, avea viitorul asigurat. Familia lui era înrudită cu un general apropiat de guvernul care semnase armistiţiul cu ruşii. Iar el făcea acum parte dintr-un cerc de democraţi asociaţi puterii. Toate astea trebuiau să-i deschidă o carieră sau îi şi deschiseseră una — în poliţie, am presupus eu - care-i flata amorul propriu. Pe de altă parte, aveam şi eu versiunea mea: Grigore era unul din şmecherii aceia care, în România, cad totdeauna în picioare, înainte de a ne despărţi, m-a invitat să petrec noaptea de Anul Nou, care promitea să fie veselă, la o verişoară de-a lui. Nu fusesem niciodată la o astfel de sărbătoare şi nici la altele, de altfel; cum trebuia să mă îmbrac, cum să mă port? Tanti Anna ştia cum. S-a ocupat de ţinuta mea — costum, cravată, pălărie şi tot restul —, în aşa fel încît nu am fost prea distonant în comparaţie cu restul invitaţilor.

Burghezia elegantă şi instruită primea: ofiţeri, intelectuali, funcţionari se amestecau cu simpli civili rătăciţi ca mine. Ei reprezentau noua pătură de tineri care, cu sprijinul părinţilor, aveau acces la

funcţii respectabile. Pentru ei, totul se desfăşurase repede şi lin de la armistiţiu încoace. Nu vorbeau despre carieră, dar toate opiniile lor se învîrteau în jurul ei. Un fel de superstiţie le şoptea că ea urma să înceapă fără doar şi poate. Cu condiţia să o aştepte cu răbdare. Şi aşteptau, cu nepăsarea şi dezinvoltura cîştigătorilor.
Pe gazdă o chema Gigi, ca pe eroina lui Colette. Părul scurt, tuns băieţeşte, era galben ca grîul copt. La fel de natural ca şi chipul cu un oval perfect, care, laolaltă cu gura fină, decisă, îi dădea un aer distant, laconic. S-a îndreptat zîmbind spre mine şi, înainte să fi putut scoate o vorbă, mi-a urat la mulţi ani. Am rămas fără glas, neştiind cum să mă prezint şi nici măcar cum să formulez o urare. Am bolborosit nişte urări după moda din Basarabia. Gigi mi se strecurase deja în suflet, stîrnindu-mi dorinţa, şi o ştia.
Simţeam că decorul, muzica, încrederea tuturor în steaua lor de An Nou mă deposedau de mine însumi. Am băut cu măsură, pentru că nu ştiam să beau, şi am dansat mult, pentru că-mi plăcea şi eram un foarte bun dansator. Era de altfel şi singura soluţie, dacă nu voiam să rămîn singur într-un ungher, de a-mi învinge sentimentul că nu acolo îmi era locul, că eram străin printre tinerii şi tinerele acelea, în ciuda amabilităţii lor, îmi venea greu să susţin o conversaţie, mai ales cînd venea vorba despre război. „Cum - îmi spuneam - să revendici eroismul de a nu fi făcut nimic, să te mîndreşti pentru că nu te-ai compromis cu naziştii? Cei de faţă nu şi-au asumat totuşi nici un risc". Tinerii aceia aveau mereu pe limbă cuvinte ca „erou", „rezistenţă", cuvinte importate din Franţa. Chiar dacă habar n-aveau ce înseamnă să-ţi pui viaţa în joc, nu ca un toreador în arenă, ci ca minerul care înaintează în zăcămîntul de sulf, înfruntînd primejdia în tăcere. O asemenea rezistenţă nu existase în România, o inventau ei acum. Le-aş fi putut povesti altfel de istorii despre război, în noaptea aceea, în mijlocul beţiei incipiente care ascundea tristeţea şi nu lăsa să se vadă decît surescitarea de a mă afla în mîna destinului. Eram însă fericit, teribil de fericit că sînt acolo, că văd cum anul se îndrepta în fugă spre celălalt mal al fluviului vieţii, de unde nu se va mai întoarce niciodată. Era şi timpul să se încheie. Iar eu aveam senzaţia că plec într-o nouă călătorie: ori de cîte ori mă pregăteam de plecare, trebuia să întîlnesc mai întîi o femeie.
Discretă, Gigi mergea de la unul la altul, atentă ca nici un invitat să nu se simtă izolat sau ca petrecerea să nu se transforme într-un chef monstru sau în orgie. Şi dansa ca să preschimbe oboseala în plăcere. Aşa că s-a ocupat de mine. Eram surprins şi îngrijorat ca nu cumva să ghicească adevărul cu privire la latura mea mondenă. Felul în care-şi ţinea capul, spatele, evoca o anume rigoare, abia perceptibilă, fără a pierde nimic din graţia şi supleţea lor. Am dansat printre mesele pline de farfurii murdare şi sticle goale. Probabil că Gigi începea totuşi să simtă oboseala, pentru că mi-a zis că ar

prefera să stăm de vorbă. S-a ghemuit pe o canapea, acoperindu-se cu un şal, şi am vorbit. Conversaţia noastră semăna cu un dans. într-o clipă de epuizare, mi-a spus: „Dacă ne-am revedea la anul?". Adică mă concedia sau mă invita? Din ironie sau timiditate, am răspuns: „O, la anul la Ierusalim!". Gigi a izbucnit în rîs. Nu prea tare. Destul ca în noaptea aceea să iau cu mine, la despărţire, ceea ce voiam de la ea.
Tanti Anna, pe care am găsit-o încă trează, a vrut să ştie totul despre seara aceea şi i-am povestit-o în detaliu. Simţeam că aşezăm anul 1944 în arhivele trecutului, ca să nu ne mai întoarcem la el. Este singurul lucru de care-mi amintesc din ziua de după petrecere, zi ţesută din confidenţe, din singurătate şi din tristeţea de nevindecat care creşte pe ruinele anilor irosiţi.
14 iulie 1994
în 1945, războiul împotriva Germaniei nu se încheiase încă în Europa. Şi nu bănuiam că aveam sa mai arunc pe fereastră încă trei ani. în anul acela, mă luase pe sus un vîrtej. Libertatea-i libertate, nu-i aşa? Eram liber, simţeam asta în fiecare fibră a fiinţei mele. Era previzibil. „Trebuie să-ţi cauţi fericirea între pereţii propriei camere", spune Pascal. Cum mai este posibil aşa ceva cînd această cameră se preschimbă într-un ţarc fetal? într-o închisoare în care nu mai respiri decît aburii imaginaţiei? Angoasa, dorinţele devin atît de arzătoare, încît a evada din ele pare un miraj. Nu era o pură întîmplare că mă lăsam acaparat de o viaţă socială densă şi neîntreruptă. Ori de cîte ori mă constrîngeam să rămîn acasă, uşile şi ferestrele se deschideau de la sine. Cineva venea să mă vadă şi nu-i venea deloc greu să mă tîrască afară. Nu mă mai recunoşteam, însă m-am obişnuit repede cu o existenţă în mişcare.
A existat totuşi o excepţie, înaintea bacalaureatului. Din cauza iernii, am rămas între cei patru pereţi ai mei, cu intermitenţe, trebuie să recunosc, şi mai ales noaptea tîrziu. Aşadar, din nou, beţia lecturii şi foşnetul regulat al paginilor întoarse. De ani şi ani nu mai învăţasem nimic în mod sistematic, îmi venea greu să o iau de la capăt. Mi se întîmpla să mă culc în zori, dezarmat de o ecuaţie care-mi înceţoşa creierii. Sau istovit de frazele unui filozof. Cartea îmi cădea din mîini, iar cuprinsul mi se ştergea din cap. La trezire, torturat de remuşcări, mă grăbeam să recuperez timpul „concesionat" somnului, însă n-am putut niciodată să lucrez dimineaţa. Profesorul de franceză şi cel de matematică îmi ofereau uneori concursul lor benevol, îşi continuau astfel misiunea de instrucţie, care, cu puţine luni în urmă, ar fi putut fi considerată ca absurdă şi inutilă. Şi erau mîndri de asta.
A venit dezgheţul, apoi soarele de primăvară. Şi într-o dimineaţă de martie sau de aprilie, m-am trezit în faţa unei comisii de

examinatori necunoscuţi. Mi-au trecut în revistă biografia — „Ce-aţi făcut pînă acum?", „Ce vreţi să faceţi în continuare?" - şi cunoştinţele. Din cînd în cînd, zîmbitor şi perplex, cîte-un examinator se apleca şi mă scotea din încurcătură printr-o mişcare încurajatoare a sprîncenelor sau a bărbiei. Temerile mi-au pierit. Şi m-am lăsat călăuzit de „dansul" sprîncenelor („Nu am o inimă de piatră") şi al bărbiilor („Ce-i de făcut?"), în întregime cuprins de plăcerea ciudatului şi noului joc care se juca acolo.
Comisia, fără îndoială mirată că un băiat ivit din pădurea războiului stăpînea aşa de bine limba şi literatura franceză, mi-a iertat lacunele şi mi-a acordat nota maximă. Acelaşi lucru s-a repetat la celelalte materii, la care am obţinut unele note excepţionale şi altele de trecere. Recunoştinţă profesorilor mei de franceză şi matematică, prezenţi la examen! înainte chiar de a fi văzut lista afişată, am citit pe chipul lor că trecusem, pe primul loc, bacalaureatul ştiinţific. M-au apucat, uşuraţi, de braţ. Trecuseră şi ei bacalaureatul, examenul pe care-1 aşteptau pentru a încununa şi încheia perioada sumbră şi mizerabilă a vieţii lor de cadre didactice paria. Dar iată că uneori mai au loc şi miracole. Poate că este destul să ai curajul să le doreşti. Ne-am despărţit cu promisiuni, zîmbete, enigme. Nu ne-am revăzut niciodată, însă amintirea lor este inseparabilă de zilele acelea splendide de primăvară.
Bineînţeles, m-am grăbit spre casă, cu inima plină de un sentiment cu neputinţă de definit. Totul mă ducea spre glorie, de la marele privilegiu de a fi cîştigat pariul cu Pascal şi pînă la descoperirea pe care tocmai o făcusem: lecturile si reflecţiile mele din timpul războiului nu fuseseră o impostură. Tanti Anna a avut şi ea porţia ei de glorie: luasem, cel dintîi din familie, bacalaureatul, iar ea era emoţionată şi mîndră. în zilele acelea, ochii ei păreau înrouraţi de o licărire de funingine şi priveau, ca la flacăra unei luminări, o imagine îndepărtată si invizibilă pentru mine. Ca şi cum ar fi vrut să şi-o întipărească în minte sau să i-o dea înapoi la momentul potrivit tatei, care nu era de faţă. într-un elan brusc, i-am promis că-mi voi încerca norocul la universitate, înainte de toate, pentru că o vedeam în pragul lacrimilor. Probabil că Tanti Anna a vorbit în stînga şi-n dreapta. Nu demult, i-am cerut verişoarei mele Ella, care predă franceza la Sân Francisco, cîteva informaţii despre Tanti Anna şi despre mine, cum eram eu în vremea aceea. Ea avea pe atunci şaisprezece ani. „Erai foarte frumos, mi-a scris ea, aveai părul negru, des şi scurt, ochi de o stranie frumuseţe verde, în acelaşi timp înfricoşătoare... Eram stînjenită de erudiţia şi de aplecarea ta spre studiu - de talentul tău genial la matematică, la ştiinţe, unde eu eram totdeauna slabă." Nu locuia pe atunci în Bucureşti şi nu-mi putea atribui aceste calităţi decît pentru că mătuşa mea răspîndise ştirea succesului meu, exagerîndu-1.
Sîngele rece nu este punctul meu forte. Iar atunci cînd, stîngaci şi destul de neliniştit, am pătruns în birourile universităţii, impresia

că sînt tratat ca o persoană inoportună m-a iritat. Aerul meu încăpăţînat şi timid a învins inerţia funcţionarilor, în postura de student, mi se părea că arăt ca un adolescent care poartă plin de mîndrie primul lui pantalon lung şi se plimbă pe stradă ca să se lase admirat de toată lumea. Mi se pusese un nod în gît, într-atît eram de tulburat să mă aflu printre tinerii deja acasă la ei în rolul de student. Aveam senzaţia că nu merit să fiu acolo, pentru că nu urmasem cursul normal al studiilor. Spre ce disciplină aveam să mă orientez oare? Nici una nu mă atrăgea în mod special - filozofia, poate, deşi, după părerea mea, îmi lipseau disponibilitatea şi capacităţile necesare. De altfel, cursurile începuseră deja. Rătăceam de la unul la altul sperînd că cineva, ceva avea să mă reţină, în cele din urmă, m-a tentat sociologia. Din cauza eseurilor pe care le redactasem cu un an înainte? Sau a discordanţei, care îmi dădea bătăi de cap, dintre societatea aşa cum era ea văzută de Marx, cu telescopul, şi cea pe care Proust o întrezărea la microscop, densă şi concentrată? Situaţia mea, cînd încercam să captez o viziune precisă asupra societăţii, amintea de cea a unui călător, proiectat de la un capăt la altul al culoarului, într-un tren care merge în mare viteză. Profesorul, care înşira şi deşira teoriile cele mai cunoscute, nu părea preocupat de asemenea insulţe de curiozitate. Proaspăt absolvent cu bacalaureat, cu capul doldora de cunoştinţe, însă neorînduite cum se cuvine, nu îndrăzneam să pun întrebări. Glasul caracterului îmi şuşotea: „Hai, fii impertinent!". Şi cel al tatei: „Fii prudent, ce-o să te faci mai tîrziu?". Toată sociologia asta mă descuraja, aşa că am abandonat-o nu după multă vreme, fără să dau nici un examen. Alegeam după bunul meu plac, rătăceam de la un curs la altul după înclinaţiile de moment. Nu era greu să te înscrii şi la fel de lesne găseai o motivaţie ca să te eschivezi de la examene. Aşa că am început diverse discipline - sociologie, drept, chiar inginerie, în amintirea Ilenei - şi n-am terminat-o pe nici una. Mă exprim în metafore, pentru că am fost un student metaforic. De-a lungul următorilor doi ani de după bacalaureat, universitatea n-a fost decît o faţadă, un pretext, un stil de viaţă ocazional. Deşi mi-ar fi plăcut să învăţ şi să-mi găsesc acolo aceeaşi fericire ca atunci cînd studiam singur, în realitate, aveam alte preocupări.

256

Cronica ariilor risipiţi

15 iulie 1994

Aşa mi se întîmplă mie totdeauna. După un eveniment grav sau după o criză, după ce a trecut primul şoc, cînd nervii se destind, mă instalez într-un nou echilibru, închipuindu-mi că am înlăturat orice surpriză sau pericol. Aşa s-au petrecut lucrurile şi după apariţia revistei, şi după succesul meu de la bacalaureat, şi cînd m-am înscris la universitate. Credeam că încheiasem cu tot ceea ce mă frămîntase odinioară, cînd eram la voia rătăcirilor familiale şi a viselor juvenile, de acum înainte perimate. Un lucru este însă cert: o poveste care se încheie ascunde totdeauna o alta, care stă în aşteptarea momentului de pace şi de echilibru pentru a ieşi la iveală, dintr-o penumbră în nuanţele anotimpului. In toate astea nu există nici o ordine, nici o logică previzibilă. Ştiu acum în ce confuzie m-a cufundat proaspăta venire a mamei la Bucureşti. Tot calmul m-a părăsit, iar imaginea mea despre viitor s-a risipit, de parcă nimic nu ar mai fi fost fixat dinainte, sau ca şi cum tot ce intervenise de la plecarea ei ar fi putut fi o dată mai mult şters.

Aş fi putut să scriu ce-mi mai aminteam despre ea dintr-o trăsătură de condei, înainte ca cerneala să se usuce pe hîrtie. Aşadar, foarte puţin. Descumpănit şi contrariat, încercam să reînvii amintirile, să-mi închipui cum fusese viaţa mamei în timpul anilor de nenoroc şi ce credea ea despre mine. Se gîndise măcar la mine? Şi cu cine vorbise despre mine ? Imaginile refuzau să vină, emoţiile se agitau în dezordine - şi totuşi, de cîte ori nu visasem la femeia cu inimă largă, la dulcea mamă care ar putea fi adusă de un gest magic ? Prefer nici să nu-mi mai amintesc de cîte ori nu m-am simţit umilit şi abătut, neştiind dacă acel gest avea să fie făcut. Te străduieşti să afli sensul sfîşierilor trecutului şi nimic nu este mai trist decît să ajungi a te întreba dacă, după atîţia ani, ne mai puteam încă simţi mamă şi fiu. Nu speram în cuvîntul „iubire", însă nu încetam să mă gîndesc la el. Cuvîntul cel mai lesne de înţeles cu inima şi cel mai greu de pronunţat cu buzele. Pentru că, de foarte multe ori, nu sufeream din cauza lipsei de iubire a mamei, cît mă îngheţa absenţa ei. Neavînd cui să-i vorbesc despre ea, nu vorbeam despre mama decît cu mine însumi, îmi treceam în revistă toate amintirile despre ea şi căutam o scuză pentru îndepărtarea, pentru tăcerea ei. Războiul ? Insă trenurile circulau între Galaţi, unde locuia ea, şi Bucureşti, scrisorile ajungeau la destinaţie. Un nimic, un semn, ar fi fost destul ca să mă liniştească. Presupuneam că nu mă iubeşte. Dar eu, mai ştiam eu dacă o mai iubesc? Toate astea sînt atît de îndepărtate, vai, că pînă la mine nu mai ajunge aproape nici un ecou. Cu excepţia întrebării următoare, pe care n-am încetat vreodată să mi-o pun: cum de-am putut trăi atîţia ani fără iubire ? Cu timpul, am văzut în aceasta o predestinare.

Nu într-o astfel de stare îţi revezi mama după doisprezece ani, iar astfel de idei te împiedică să dormi, presupunînd că ai vrea să

dormi. Şi cu cît se apropia data fixată pentru a merge la ea, cu atît amintirile şi reflecţiile se retrăgeau în faţa unor senzaţii noi, alcătuite din curiozitatea şi aprehensiunea în faţa unei intruziuni, de care mă temeam, în viaţa mea. Aşteptarea în timpul zilelor nesfîrşite s-a terminat. Femeia din faţa mea nu mi s-a părut la fel de tulburată pe cît eram eu. Atît veşmintele, cît şi frumuseţea ei aveau ceva demodat, specific, şi, în scurt timp, i-am recunoscut tenul mat, ochii căprui şi veseli. Era mama. Mama, care mă anunţa că vrea să deschidă un debit de tutun şi că speră să atragă clienţi din cea mai bună societate. Nu ştia dacă fumez, însă ne-a oferit, mie şi lui Puiu, pe care-1 adusesem cu mine, două cutii negre de ţigări, al căror ambalaj şi marcă le-am reţinut, Hellas Papastratos. Mama mi-a mai spus că simte norocul surîzîndu-i. Continuam să o privesc cu intensitate. Ajungeam la clipa aceea îndelung aşteptată şi ghiceam că şi ea începe să mă recunoască. Dintr-o dată totul s-a schimbat, cînd m-a mîngîiat, folosind diminutivul uitat din copilărie. Şi apoi, întrebările ! Trecea repede de la una la alta, aşa încît nu era uşor să-i răspund, răspundeam de fiecare dată la o întrebare diferită de cea pe care mi-o pusese. Ceea ce mă zăpăcea în egală măsură cu dezinvoltura, naturaleţea şi farmecul vocii ei. Din fericire, Puiu era de faţă, şuvoiul de lacrimi reţinut în mine a fost oprit de ecluza pleoapelor. Călduroasă, vitală, aproape nepăsătoare, se comporta ca o mamă risipitoare, regăsindu-şi fiul de parcă ar fi lipsit din ajun. Cînd i-am zis: „Sincer vorbind, n-aş fi crezut că te vei mai întoarce vreodată", a răspuns cam aşa: „Fiecare lucru la timpul său... totul vine la momentul potrivit pentru cine ştie să aştepte". Cuvinte atît de neaşteptate, încît au alungat magia. Chipul i s-a destins de îndată şi a rîs. Fără să contenească vorbăria, a scos din poşetă un pumn de bancnote, cu care trebuia să-mi cumpăr nu mai ştiu ce, ceva ce trebuia să-mi vină bine. M-a invitat să vin altădată ca să-i arăt — aş fi făcut-o oricum.

N-am uitat niciodată detaliile acestei regăsiri, sentimentul tatonant, poate de stînjeneală, cu care ne descopeream. Voiam să aflu cu orice preţ ce se petrecuse odinioară, de ce nu mă căutase. La cea de-a doua întîlnire, mama a părut că nu înţelege şi mi-a spus, dimpotrivă, ca tata: „Nu ştiu ce vrei, explică-te". De aici nu mai era decît un pas pentru a evada spre consideraţii generale despre îndatoririle copiilor faţă de părinţi. Cu trăsături repezi, mama a pictat existenţa unei femei care nu s-a recăsătorit, împovărată cu o fiică, în accente de un fatalism în mod ciudat colorate de amărăciune. Vorbea despre alţi oameni, care avuseseră mai mult sau mai puţin noroc — cuvîntul *noroc* a revenit adesea în conversaţie — însă fără a părea că are vreun resentiment faţă de destinul nu prea generos cu ea. Aşa că am continuat să-i povestesc cum trăisem, să-i explic zbuciumurile mele, ca să o determin să-mi spună de ce mă neglijase. De multă vreme, renunţasem la orice speranţă de a putea obţine de la părinţi răspunsuri la întrebările mele. Totuşi, ele nu-mi dădeau

pace. Mama se uita la mine mirată, încercînd să citească pe chipul meu ce urmăresc. Degeaba avea în faţa ei un tînăr de douăzeci de ani, ea îl vedea tot pe copilul de şapte ani şi lui i se adresa. Nu bănuia ea oare disperarea în care trăisem încă din copilărie? Avea un zîmbet atît de sincer, de dezarmant!
Pînă la urmă, tot a vorbit. S-a plîns de tata, care intrase în viaţa ei pe cînd ea era foarte tînără. Ii iertase mereu absenţele şi abaterile de la buna purtare. Se lipsise de multe lucruri, ocupîndu-se de copiii care veniseră unul după altul, căutînd scuze pentru purtarea lui ruşinoasă. Căsătoria se desfăcuse din cauza caracterului uşuratic al soţului ei. Cum ar fi putut trăi de una singură? Aşa că s-a întors la familia ei, însufleţită de o unică dorinţă: să ardă toate punţile în urma ei. Simţeam un soi de dorinţă de a fi iertat - pentru ce? Oare pentru că eram fiul tatei, pentru că am trăit la el şi am trădat-o pe ea? Presupun că ea avea propriile-i intuiţii, bănuieli şi mai ales certitudini. Tinereţea ei era salvată, nu avea nimic de regretat.
Toate acestea îmi puneau un nod în stomac. Uneori aveam impresia că e nevoie de puţină răbdare ca să se nască între noi o anumită intimitate, care să şteargă urmele absenţei ei. Şi cum mă dau în vînt după poveştile pe care le cunosc deja, am pus-o să-mi povestească de două sau de trei ori venirea ei la Cahul, călătoria în Delta Dunării şi alte evenimente mărunte pe care le trăisem împreună. Erau atît de puţine! Devenea atentă şi uneori părea înduioşată de amintirea a ceea ce purta amprenta farmecului şi a nostalgiei unei alte existenţe.
De altminteri, numeroase semne mi-au dat de înţeles că, în afara acestor clipe mult prea rare, flacăra iubirii ei materne era lipsită de vlagă. Mă întrebasem adesea de ce nu-şi făcuse simţită prezenţa: şi, dintr-o dată, am avut intuiţia adevărului. Dacă, după divorţ, avusese legături foarte strînse cu propria familie, cu surorile şi cu fratele, care îi era ca un paznic, la fel stăteau lucrurile şi acum. Cu o diferenţă: mama şi cu mine trăiam de acum încolo în acelaşi oraş şi mă putea vedea din cînd în cînd. Respecta o rezervă prudentă, ca să nu-şi distrugă baza existenţei, menţinînd contactul cu familia noastră - vreau să spun cu cea a tatei. Da, a fost un divorţ între două familii şi nu între un bărbat şi o femeie. Ostilitatea lor sacrificase totul, chiar şi fericirea copiilor de care erau răspunzători, îmi venea greu să cred că toate acestea durau deja de cincisprezece ani, fără ca încercările prin care trecuserăm să fi schimbat ceva. Poate, îmi spuneam eu, că nu există decît un singur răspuns la toate întrebările pe care i le-am pus mamei: sînt fiul ei, însă mă aflu de cealaltă parte a barierei familiale. Era prea tîrziu - sau poate că doar eu aveam senzaţia acelui „prea tîrziu" — pentru a trece de bariera care o oprea. Ca să treacă peste barieră, ar fi fost nevoie de o personalitate diferită, mai desprinsă de regulile şi convenţiile sociale.
Era totuşi ceva, mă puteam afla în preajma mamei şi mă puteam plînge cu inima deschisă de absenţa şi indiferenţa ei. Se mira şi mă

trata cu compasiune pentru că, în treacăt fie spus, atît pentru mama, cît şi pentru tata, copiii îşi iubesc părinţii, iar părinţii îşi iubesc copiii prin forţa naturii: este o îndatorire. Bineînţeles, nici unul, nici celălalt nu concepeau ca eu să-i bănuiesc de a fi fost lipsiţi de iubire pentru mine. I-am spus-o mamei de-a dreptul. Sinceritatea mea a surprins-o. Aştepta de la fiul ei o iubire de convenienţă, aşa cum există căsătorii de convenienţă. Ei, da, de la mine, care sperasem într-o emoţie care-ţi taie răsuflarea, într-o împăcare cu lacrimi, într-un şuvoi de căldură care vindecă durerea nemăsurată. Această sete a exaltării i se părea contrară educaţiei şi bunului ei echilibru şi o punea pe seama unei imaginaţii excesive. Am ghicit că voia să mă păstreze, cu condiţia să evităm orice intimitate care să o oblige să-şi modifice viaţa. Aşa s-a comportat mama la fiecare dintre întîlnirile noastre. Fără a înceta să fie afectuoasă, mă întîmpina ca pe un musafir. Ceea ce explică faptul că nu ne-am regăsit cu adevărat niciodată şi că răul care mi s-a făcut nu s-a vindecat.

în fine, am făcut cunoştinţă si cu Silvia, surioara mea de şaisprezece ani, aproape la fel de înaltă ca mine. O floare foarte frumoasă, cu tenul luminos, cu un gît zvelt şi cu fruntea înaltă. Ochii albaştri, cu o expresie rezervată, alura provincială lăsau să se ghicească că se considera o fiinţă aparte. Zîmbetul şi o anume stîngăcie o făceau, în afara fizicului, să semene mai mult cu tata decît cu mine. Cu alte cuvinte, mi-a inspirat o vie uimire. Nu mă aşteptam la graţia aceea feminină care ducea cu gîndul la tinerele aristocratice din povestirile lui Ştefan Zweig. în realitate, în mintea mea exista o ramă goală, cu două etichete pe ea: mama, sora mea. Acum trebuia să aşez în ea portretul lor. Nu ştiam cum să reduc partea ciudată din intimitatea noastră sau cum să înnod o relaţie neobişnuită, care să ne unească numai pe noi doi. Silvia mi-a spus că nu este fericită, ar fi vrut să se mărite şi să ducă o viaţă a ei. Mai mult am ghicit motivele decît le-a formulat ea. Apoi s-a aşternut din nou tăcerea între mine si sora mea, tăcerea unei constatări: nici unul dintre noi nu aparţinea istoriei celuilalt. Un singur fir, roşu ca semnul unei răni, o traversa. Era subţire, însă era singurul lucru pe care-1 puteam recunoaşte: eram frate şi soră. Nu că lucrul ar fi fost inevitabil, însă părinţii noştri nu avuseseră grijă să întreţină o scînteie firavă de afecţiune pe care la nevoie s-o poată înviora în flacără de iubire, pentru a ne încălzi inimile. Un adevăr nu-mi dădea pace: cele două femei, cea matură şi cea tînără, erau mama şi sora mea. Tînărul din faţa lor nu era însă exact ce s-ar fi putut numi fiul şi fratele lor. Schimbînd oraşul, el îşi schimbase familia.

Am căpătat conştiinţa acestui fapt în timpul unei petreceri la unchiul meu pe linie maternă, îi revăd, neastîmpăraţi şi numeroşi, pe toţi - surorile, soţii şi copiii lor -, umblînd încoace şi încolo, strigîndu-se unii pe alţii, asemenea porumbeilor pe o peluză întinsă. Unii treceau pe lîngă mine şi, neştiind cine sînt, păreau surprinşi să vadă un necunoscut. Am fost chiar confundat cu logodnicul surorii mele, invitat şi el. Alţii exclamau, pe diverse tonalităţi: „Iată-1 pe

fiul lui Loti!". Totul făcea ca petrecerea să fie veselă, în vreme ce eu eram atît de puţin vesel. Am simţit dorinţa să plec, însă am considerat că este preferabil să nu dezlănţui deocamdată discordia. Unchiul meu, şeful familiei, nu-şi ascundea iritarea. Prezenţa mea îl făcea să vadă roşu în faţa ochilor şi nu-şi putea stăpîni mînia împotriva tatei. Considera căsătoria surorii lui ca pe o eroare. Paloarea de pe frunte şi din jurul ochilor exprima, cu o violenţă înăbuşită, cît de mult îl condamna, în mod straniu, îi împărtăşeam punctul de vedere, însă nu doream să aflu tot ce răscolise mîlul celor două familii. Nici jarul stins, pentru a-1 lăsa, mai bine, să se consume în pace. Neacceptînd să stau mut, şi nici să mi se închidă gura doar ca să nu fiu dat afară, i-am istorisit cu o voce calmă, chibzuită, aproape cu detaşare, cum se desfăşurase viaţa mea de la vîrsta de şapte ani, cum stăteam cu studiile, despre surprinderea de a-mi fi regăsit mama şi sora. M-a ascultat fără nici o umbră de zîmbet, a schiţat în mai multe rînduri gestul de a-mi răspunde, însă, profund jenat, n-a scos o vorbă. Am avut impresia că o rupe definitiv cu mine. Povestea asta se stinsese, nu servea la nimic să fie readusă la viaţă. N-a făcut-o cu brutalitate, cu vorbe provocatoare, ci printr-o atitudine distantă şi inflexibilă, încît a reuşit astfel să mă facă aproape să uit că venisem acolo cu mama şi că o întîlnisem pe sora mea. Ce-mi trebuia mie toată zbaterea asta? Unde stătea scris că aveam să restabilim tot ceea ce fusese şters fără urmă de trecerea anilor? Cînd nu suporţi lucrurile devenite de nesuportat, există două moduri de a reacţiona: sau închizi ochii în faţa realităţii, sau renunţi, în lipsa oricărei speranţe şi de teama de a nu cunoaşte o cu totul altă suferinţă, pe care n-aş mai fi ştiut cum s-o stăpînesc, am renunţat. Condiţiile inerente ale iubirii după care tînjeam atît de mult aveau să fie îndeplinite, eram convins, cînd îmi voi fi întemeiat propria familie. Lucru în privinţa căruia m-am înşelat. Chiar şi atunci cînd m-am căsătorit, nici mama, nici sora mea n-au manifestat nici cea mai mică dorinţă de a se apropia de mine pentru a cîştiga tot timpul irosit. Ceea ce m-a rănit, şi rănit sînt şi în ziua de astăzi. Cum ar fi putut fi altfel?

Primăvara aceea am îndurat un cutremur sufletesc, a cărui amintire nu-mi reapare niciodată fără ca privirile să mi se înceţoşeze. Cel mai dezolant era sentimentul că, toţi anii aceştia, visasem la un lucru pe care nici un raţionament, nici o voinţă nu-1 putea îndrepta. Şi mă nelinişteam: „Cine mă iubeşte? Cui i-aş putea eu spune: «M-ai iubit din prima zi?»", încuiat în camera mea, n-am cedat tristeţii numai pentru că încercam să mă resemnez: „Fie ce-o fi. Nu voi mai căuta, în van, consolarea celorlalţi, căci, sosind prea tîrziu, ea mă zdruncină ca o boală. Mă voi resemna cu gîndul că n-am avut niciodată părinţi şi o casă a mea. Voi trăi singur, fără să încerc să înţeleg de ce, şi voi muri singur, fără nimeni care să mă jelească şi să poarte doliu după mine".

îmi amintesc şi că în toiul acestei bătălii - a durat săptămîni în şir -, în care învingătorul se simte de fiecare dată puţin cîte puţin

tot mai învins, am regretat că nu am vocaţie de scriitor. Bineînţeles, nu pentru a transpune în proză sau în versuri tristeţea, ci pentru a pătrunde într-o altă ordine a adevărului. Din acest cutremur, am păstrat sentimentul a ceva neplăcut, umilitor, senzaţia unui eşec secret. Ceea ce nu m-a împiedicat s-o revăd pe mama, însă cu mai multă moderaţie şi reţinere. Da, aşa ar fî trebuit să procedez de la început şi n-am făcut-o, pentru că eram orbit de prezenţa ei. Fără doar şi poate că nu-mi voia răul, însă a urmărit, în mod deliberat, să mă împiedice să pătrund din nou în viaţa ei. Ceea ce a întunecat şi a îngustat cîmpul relaţiilor noastre. Despre lucrurile acestea nu se poate vorbi decît cu discreţie. Eu cred că, de fapt, a vrut să fugă de fiul atît de altfel decît copilul pe care-1 avusese sau pe care ar fi dorit să-1 aibă. Viaţa ei de femeie încă tînără abia începea, în sumă, era alcătuită din acelaşi ţesut narcisiac ca şi tata, numai că era mai blîndă, mai fermecătoare şi mai veselă. Era extrem de sensibilă la elementele impalpabile ale seducţiei şi, oriunde se afla, se năştea o complicitate între ea şi tot ceea ce o înconjura. Măcar din acest punct de vedere, părinţii mei au alcătuit un cuplu perfect, înainte de a-mi fi revăzut mama în primăvara aceea, fusesem urmărit, pe tot parcursul adolescenţei, de misterul despărţirii noastre şi al tăcerii ei. După plecarea mea din Bucureşti, un alt mister 1-a înlocuit pe acesta : cum se face că nu a încercat să întreţină legătura pe care o reînodasem? De ce nu mi-a scris, nici măcar o dată, pînă la moartea ei? Ca şi cum naşterea mea ar fi fost un accident şi puţinii ani în timpul cărora alcătuisem o familie un alt accident. Iar întîlnirea de la Bucureşti, o iluzie ce s-a risipit: ochii care nu se văd într-adevăr se uită. Nu este asta, într-o oarecare măsură, povestea vieţii mele?

17 iulie 1994

Doar literatura proastă îi împarte pe oameni în două tabere: realiştii şi visătorii, unica diferenţă dintre ei constînd în aceea că primii cred în visurile lor, iar ultimii se îndoiesc de ele. Trebuie să fii total lipsit de imaginaţie ca să nu faci parte cînd dintr-o categorie, cînd din cealaltă, în primăvara aceea, am trecut în tabăra realiştilor. Cînd, abia adolescent, intrasem în rîndurile partidului, gestul avusese ceva romantic, aproape eroic, în comparaţie cu etapa ulterioară, de trecere la o formă organizată şi ierarhizată. Perspectivele puterii şi celelalte avantaje au pus capăt improvizaţiei. Crăciun, tovarăşii mei şi eu însumi însufleţisem celula, atom al unei reţele mobile şi necunoscute, în zilele de primejdie şi de acte îndrăzneţe. Adunările clandestine pe la necunoscuţi, predarea mesajelor, difuzarea manifestelor nu erau acţiuni lipsite de risc. Noaptea visam la revoluţie, la instalarea unei societăţi paradisiace.

Ceea ce m-a frapat după armistiţiu a fost faptul că, mai mult decît o doctrină, comunismul devenise o armată, aproape o Biserică. La douăzeci de ani, nu ştiam cît de periculos şi de ieşit din comun

este acest fapt. Schimbarea mi se părea extraordinară şi mă gîndeam adesea la ea. Mi s-a întîmplat să regret romantismul şi improvizaţia de dinainte. Trebuia însă să mă conformez circumstanţelor: aşadar, să devin, din acest motiv, realist. Şi dintr-un altul, nu mai puţin surprinzător. De la sosirea mea la Bucureşti, trăiam dincolo de periferia societăţii. Chiar şi fără a ţine cont de starea mea de semi-cetăţean, apoi de exclus, aparţineam unei constelaţii de paria şi de năpăstuiţi şi nu vedeam societatea decît prin ochelari de cal. Acum, din cauza revistei şi, eventual, a partidului, uşile şi portiţele ei se deschideau şi pentru mine. Nu devenisem, desigur, unul dintre actorii ei importanţi, care ocupă partea din faţă a scenei, însă mă ştiam destul de aproape de centru ca să văd şi să aud ce se petrece. Asemenea celui obişnuit, la teatru, cu galeria, şi care se trezeşte propulsat în rîndul întîi, în fotoliile de orchestră. Văzînd schimbarea cu un ochi ingenuu, îmi venea greu să cred în ea: era oare cu putinţă ca personajele şi decorurile să mi se înfăţişeze dintr-o dată într-o lumină atît de crudă? Dar să lăsăm asta.

Nu asta căutasem iniţial în partid. Intr-o perioadă cînd eram persecutaţi, săraci şi provinciali, cînd lipsa de libertate şi de bază populară, care ar fi trebuit să-1 caracterizeze, nici măcar nu era regretată, cînd ierarhia era neglijată, iar exprimarea politică aproape imposibilă, partidul poseda mijloacele de a recruta aderenţi, de a fi el însuşi, de a exprima idei universale. Iată în ce consta grandoarea sa. După declaraţia de armistiţiu, mă aşteptam să urmeze pacea, fără ciocniri. Armata Roşie intrase în Bucureşti înconjurată de un nimb de glorie, în cîteva luni însă, primitivismul, lipsurile, cenuşiul au devenit starea noastră de spirit, în această ţară, care nu mai ştia cărui sfînt, cărei puteri să i se închine, propria-i mizerie şi mizeria celorlalţi, propria-i neputinţă începeau să se facă simţite. Doar cei bogaţi şi descurcăreţii pieţelor negre se strecurau, ca întotdeauna. Mai mult decît de lipsuri şi de preţuri umflate, oamenii erau roşi de amărăciunea şi nesiguranţa care îi făceau să vadă în eliberatorii de azi pe ocupanţii de mîine. Se şoptea că evreii erau mînă în mînă cu ruşii, de vreme ce i-au adus în România. Şoapte ridicole, depăşite, învechite. Această renaştere a antisemitismului (care, la drept vorbind, nu murise şi nici nu aţipise) în viaţa naţională era stânjenitoare. Cum să o contracarezi, de vreme ce le servea tuturor? Dintre toate pasiunile populare, doar aceasta mai rămăsese intactă. Partidele liberale îl lăsau să înflorească pe ascuns. Partidul Comunist s-a abţinut să-1 combată, ca să nu irite poporul.

De altfel, asistam deja la preludiul unui alt război, politic de astă dată. în ianuarie şi în februarie, am fost scos din casă ca să merg la adunări şi manifestaţii. Ele îi atrăgeau mai ales pe tineri, uneori şi muncitorii participau la ele cu un anume fatalism. Sentimentele mă împingeau cînd să particip alături de mase la protestele împotriva mizeriei, cînd să mă las călăuzit de partidul care susţinea Rusia, lucru despre care nu se scotea o vorbă între noi. Aşa se întîmplă cînd speri în mari răsturnări. Mi se părea că soluţia,

inevitabilă, se putea întrezări. Ideea unei revoluţii la care aş fi luat parte într-o bună zi mă entuziasma mai mult decît revolta împotriva nedreptăţii si a lipsurilor. Eu personal nu aveam nimic de pierdut, ci totul de cîştigat. Aveam să studiez, să particip la o luptă istorică, o nouă viaţă avea să înceapă: nu aşa stătea scris în cărţi?
In scurt timp am dobîndit însă certitudinea că ceva nu este în regulă, în special lupta împotriva fascismului, în care ne lansasem cu mîna pe inimă, degenera fără vreo altă tranziţie în lupta pentru a-i colora pe fascişti în roşu şi a-i recupera, între timp, Marile Puteri manevrau şi înşelau, purtînd masca sfinxului, însă a unui sfinx lipsit de orice mister: sub acoperirea că vegheau laolaltă la reinstaurarea democraţiei în România, ele îi dădeau mînă liberă unui general sovietic, sinistrul procuror din procesele de la Moscova, Vişinski. Oficial, toţi se reclamau de la unitatea democraţilor. Era însă clar că ambele partide, liberalii şi comuniştii, îşi treceau în revistă aliaţii şi-şi numărau partizanii pentru a-şi da seama cine se va situa, la momentul crucial, de o parte sau de alta. Mai populare, partidele liberale, neclintite în încrederea lor în francezi şi englezi, protectorii lor dintotdeauna, se legănau cu iluzia că timpul lucra în favoarea lor. Faptul că nu se bazau pe ele însele nu era decît un călcîi al lui Ahile. Profitînd de preponderenţa ruşilor, Partidul Comunist, ieşit din douăzeci de ani de clandestinitate cu mai puţin de o mie de membri — cifră cît se poate de modestă într-o ţară cu douăzeci de milioane de locuitori —, se recondiţiona cu ajutorul cadrelor venite din Uniunea Sovietică şi al noilor membri, pe care-i recruta din răsputeri. El miza pe ipoteza că oamenii se vor ralia partidului din cinism politic; refractari la eroism şi teamă, ei aveau să-şi dea seama că este avantajos să se aşeze de partea celui mai puternic. Sau poate că emoţia manifestaţiilor de masă avea să le smulgă adeziunea. Cît despre persoanele mai instruite, ele ar fi trebuit să fie seduse de atmosfera de clandestinitate a partidului. Prin urmare, prin intimidarea şovăitorilor şi a potrivnicilor acţionau comuniştii în toate direcţiile. Hărţuielile de stradă şi destabilizarea guvernelor anunţau un război civil în stare larvară, care a continuat pînă în '48, foarte diferit de cel din anii '30. Lumea îşi amintea de maniera chirurgicală în care interveniseră germanii. Nimic mai bizar, mai nezgomotos ca modul în care ruşii alternau ameninţările cu promisiunile, ultimatumurile cu solicitările fraterne. Admiram abilitatea cu care slăbeau şi apoi strîngeau hăţurile acestei ţări care se credea la adăpost, în timp ce devenea protectorat sovietic.
Diferenţa esenţială dintre cele două rebeliuni provenea din aceea că Garda de Fier se sprijinea pe o bază populară, alcătuită din ţărani, tineri, militari şi preoţi, şi recurgea la teroare ca mijloc de acţiune politică. Cît despre Partidul Comunist, era greu să-ţi faci vreo iluzie : era lipsit de orice bază chiar şi în sînul claselor oprimate şi sărace. Dacă rebeliunea civilă constituise pentru Garda de Fier un mijloc de a cuceri puterea, pentru comunişti reprezenta o cale de a-şi crea o bază printre ţărani şi muncitori, de a legitima o putere

care îi era oarecum asigurată. Fapt este că la adunări şi manifestaţii dădeai peste foşti funcţionari şi militanţi fascişti, care săreau în ochi prin zelul şi vorbirea lor arogantă. Nu reprezentau crema, bineînţeles, însă tocmai din cauza neînsemnătăţii lor aceşti noi comunişti, atraşi de concepţia autoritară asupra societăţii şi patriotică asupra naţiunii, puteau fi serviţi în combinaţie cu orice sos. Aici a comis partidul o eroare fatală, eroare care avea să-i compromită viitorul. A confundat revoluţia socială cu o revoluţie naţională. Totul s-a desfăşurat conform unei scheme cît se poate de logice, în anii '30, Garda de Fier îi alesese pe evrei drept cheie de boltă a doctrinei lor şi iudeo-comunismul drept slogan bun la toate, în acea vreme, evreii jucau rolul de duşmani ai zeului modern, naţiunea. Apoi, pe cel de zei ai duşmanului modern, bolşevismul, în anii '40, erau ca o pată din naştere, care trebuia ascunsă, sau ca o anomalie, care trebuia normalizată. Garda de Fier voia să-i elimine pe evrei, comuniştii voiau să elimine calitatea lor de evrei. Exemplul venind de sus, partidul a fost românizat şi, pentru început, au fost schimbate numele cu rezonanţă evreiască în nume cu rezonanţă românească. Ce afront pentru cei care-şi petrecuseră viaţa luptînd pentru fraternitate şi dreptate! Spiritele glumeţe se grăbeau să-i ridiculizeze, întrebîndu-i: „Ei, ia să vedem, care este adevăratul dumneavoastră nume?".

Spuneam că exemplul venea de sus. Secretar general al partidului a fost ales, la ordinul lui Stalin, Gheorghiu-Dej, om cinstit şi de viţă românească. Şi nu Pasionaria româncă, Ana Pauker, care era într-adevăr, pentru toată lumea, un simbol al comunismului, dar era evreică. Şi totuşi, lucrul pe care Ana Pauker îl găsea încă şi mai respingător decît să fie etichetată drept social-democrată, era să-i fie invocată originea. Este ciudat cînd te gîndeşti că toţi oamenii aceia se revoltau împotriva umilirii celorlalte naţiuni şi culturi, însă rămîneau insensibili la propria lor cultură şi la „sîngele din sîngele lor". Ca tabloul să fie complet, a izbucnit epidemia cultului lui Stalin, cel de-al doilea Faraon al istoriei moderne. Să-1 schimbăm pe om! Cei care vorbeau astfel văzuseră, desigur, tot ce se poate vedea. N-au ştiut însă niciodată ce e omul, văzut de aproape. A-l transforma însemna să-1 preschimbi în stalinist. Iar ex-fasciştii se pricepeau la asta şi mai bine decît comuniştii. Din întîmplare, nu nutream pentru Stalin nici o admiraţie şi nici un respect pentru cultul lui. Dimpotrivă, simpatia mea personală se îndrepta către Roosevelt şi am fost zguduit cînd am aflat, în aprilie, de moartea lui. Portretele lui Lenin şi Stalin făceau pereche pe pereţii sălilor şi la defilări. Mumificarea celui dintîi, de care auzisem abia acum, mi s-a părut ridicolă. Tot ridicol mi s-a părut şi faptul că-1 transformaserăm pe cel de-al doilea într-un subiect de veneraţie, stîlpul istoriei. Nici mai mult, nici mai puţin! Era cu neputinţă să deschizi un ziar, să asişti la o adunare, fără să-i auzi numele, fără să i se trimită o telegramă. Lumea vorbea despre marxism şi despre ştiinţă, dar se comporta asemenea rabinilor şi credincioşilor care strecoară bileţele cu dorinţele lor, în

crăpăturile Zidului Plîngerii. Dumnezeu avea mai multe şanse să citească bileţelele decît Stalin telegramele ce i se adresau în număr din ce în ce mai mare. Tot timpul se striga: „Trăiască Stalin! Trăiască Stalin!". Oricît de neexperimentat şi de ameţit aş fi fost, nu suportam să văd cum revoluţionari adevăraţi, mari savanţi, scriitori celebri se înflăcărau şi cădeau în transă, clamîndu-i numele şi revărsînd laude kilometrice. Nenumărate pasiuni se năşteau şi se consumau în cultul unui om aşezat deasupra tuturor.

Educaţia mea religioasă m-a împiedicat să cad victimă acestui cult, căci fusesem învăţat că este o nelegiuire să-ţi faci chip cioplit şi să te închini lui. Şi am învăţat mai tîrziu că, dacă tot trebuie să adori un singur zeu, ai dreptul şi să-l dojeneşti, să te revolţi împotriva lui şi să-i ceri socoteală pentru suferinţele tale şi nedreptăţile lui. Nu însă şi lui Stalin, care era infailibil şi iresponsabil. Se prea poate ca, atunci, să fi păstrat tăcerea asupra acestui subiect. Nu-mi vine să cred însă că am făcut-o, nu-mi stătea în fire. Mi se întîmpla să mă amuz cînd auzeam cum un orator prost declanşa o salvă de aplauze, atunci cînd îşi încheia peroraţia întortocheată prin: „Trăiască Stalin!". Nu eram singurul care se amuza, unii se încruntau ca să nu izbucnească în rîs. O fi el românul înclinat spre servilitate, nu însă şi lipsit de simţul ironiei şi al derizoriului. Nu este întîmplător că România a fost ţara lui *Da* şi a lui Dada. Trebuie să mai spun, în defavoarea mea, că eu credeam că acest cult e un produs pentru export, pentru ţările care voiau să intre în graţiile învingătorului şi că patria revoluţiei nu are nici o vină.

Toate acestea le-am notat cu cît mai multă exactitate, pentru a reda cît mai bine cadrul în care aveam să trăiesc aproape trei ani. Trebuia oare Kappa să fie cel care să mă aducă pe calea cea bună? Nu ne mai văzuserăm de luni în şir. Probabil că avusese unele neplăceri, pentru că era un apropiat al secretarului de partid destituit spre finele războiului. (Nu-mi mai amintesc numele lui.) Kappa a simţit, probabil, nevoia să fie prietenos cu mine şi, precum foştii combatanţi, am petrecut ore în şir vorbind despre trecut. Ca un bun comunist ce era, avea mania de a-şi da aere de conspirator, cărora nu le acordam prea mare atenţie. Era într-una din zilele acelea, în martie sau aprilie, cînd navigam pe creasta talazurilor tristeţii, apoi mă prăbuşeam în golul unei depresii fără echivoc. Melancolia s-a ghemuit în peisajul meu interior, ca ursul în adîncul pădurii.

18 iulie 1994

Din întîlnirea cu Kappa supravieţuieşte o întrebare: „Mai eşti devotat partidului ?". Ar fi trebuit să bănuiesc că ea ascundea o intenţie. La următoarea lui vizită, după cutremurul meu interior, mi-a mai pus o dată întrebarea, şi mi-a propus o activitate politică discretă. Nu-mi mai amintesc dacă el sau altcineva m-a introdus în zona clădirilor unde locuiau cadrele superioare de partid. Nu-mi închipuisem că trăiau în cerc închis, într-un cartier special - în

împrejurimile Herăstrăului ? -, cel mai frumos din Bucureşti. Acolo i-am fost prezentat lui Alexandru. Cum nu făceam însă parte din unul şi acelaşi cerc al universului politic, eram, în întrevederile noastre, rezervaţi unul faţă de altul. Dintru început, s-a repezit să-mi strîngă mîna şi s-a arătat prietenos şi plin de voie bună; mi-a făcut plăcere aerul lui atît de tineresc. Ce voce ciudată însă! Alexandru vorbea româneşte pe o tonalitate monocordă, fără vreun accent sesizabil. Gura cu buze subţiri nu dădea cuvintelor nici o sonoritate. Mă întrebam dacă era român - aşa cum, auzindu-mă vorbind franţuzeşte, unii se întreabă ce fel de accent am, chiar şi cei care mă asigură că n-am nici un accent străin. Pe el însă nu 1-am întrebat.
Nu prea vorbăreţ, Alexandru a intrat direct în subiect. Este esenţial, explica el, ca, într-o bătălie, unii să fie cercetaşi. Desigur, uneori trebuia să stai la masă cu dracul, ba chiar să şi dormi în acelaşi pat cu el. „Şi toată lumea ştie că dracul este un tovarăş mult mai plăcut în taină decît în plină zi", a mai adăugat el, făcîndu-mi, viclean, cu ochiul, îmi propunea să frecventez Partidul Social-Democrat, miză a înfruntării dintre comunişti şi liberali. Unii aveau nevoie de el pentru a se înzestra cu o faţadă democratică, ceilalţi pentru a etala o vitrină socială. Sezonul cuvintelor goale era în toi, mascînd încleştarea din culise. Misiunea mea ar fi constat doar în a-mi face o imagine despre anturajul preşedintelui său, Titel Petrescu, în care nu aveau încredere, bănuindu-1 că ar fi fost imprevizibil, îmi amintesc că am şovăit. Am avut scrupule şi am mers pînă într-acolo încît am afirmat că nu pentru o asemenea politică aderasem eu la partid. Alexandru părea că atît aşteaptă, să mă audă exprimîndu-mi scrupulele ca să mi le învingă pe loc. Rostit pe un ton afabil, răspunsul său a sunat cam aşa: „Iţi înţeleg ezitarea. Sigur că este vorba de o chestiune morală, şi nimănui nu-i place să facă aşa ceva. însă politica este o chestiune de victorie sau de înfrîngere". După care s-a lansat într-o diatribă exaltată împotriva social-democraţilor, care trădaseră mişcarea muncitorească. Cuvintele lui, de o mare banalitate, erau menite să mă sondeze: eram cinic sau devotat? Faptul că fusesem ales, a conchis el, pentru o misiune care depindea exclusiv de propria-mi iniţiativă şi inteligenţă, era un semn de încredere. Ducînd-o la bun sfîrşit, mă comportam ca un adevărat membru de partid, într-un cuvînt, îmi dădea un ordin pe care aveam să-1 îndeplinesc, chiar dacă nu mă încînta.
De atunci încoace, m-am gîndit de multe ori şi în multe feluri la Alexandru. Şi astăzi mă mai mir de inconştienţa cu care poţi aluneca spre o activitate jumătate politică, jumătate poliţienească. Din spirit de disciplină şi din loialitate ideologică, treci, fără să-ţi dai seama, frontiera care desparte politica de poliţie. Sacrificiul moral pare garanţia că activitatea care ţi se pretinde este necesară şi nicidecum nocivă. Cu timpul, sfîrşeşti prin a nu mai crede că faci ceea ce crezi că faci.
La început, această îndeletnicire mi s-a părut lîncedă şi inutilă. Mai întîi, pentru că imobilul pompos şi cenuşiu - sediul Partidului

Social-Democrat - respira o tristeţe atemporală, în sălile de şedinţă, totul amintea de trecut, de cercurile burgheze şi intelectuale de dinainte de Marele Război, pe care le cunoşteam din fotografii. Oamenii mai vorbeau încă de anotimpul trunchiat al tinereţii lor. Titel Petrescu sosea totdeauna înconjurat de o mică ceată de curteni aferaţi. Omul nu părea nici prea prea incisiv, nici prea energic, în trupul uşor aplecat înainte, în ochii vulnerabili, fusese cîndva ceva voluntar, marcat acum de înfrîngerea generaţiei din preajma lui. Dezbaterile, adunările, observaţiile pe care le-am cules ? Totul a fost dat uitării. Puţin a lipsit să renunţ. I-am spus-o şi lui Alexandru, pe care-1 vedeam cam la cincisprezece zile. Cum să dai însă înapoi? Am mai spus-o, nu aveam nici o animozitate împotriva social--democraţilor. Cu timpul, am ajuns la convingerea că, dacă ar fi fost să piardă - la fel si liberalii - ar fi fost nu din lipsă de forţă politică. Ci pentru că s-ar fi lăsat convinşi de către comunişti că istoria îi condamnă. Soluţie pe care o aşteptau ca hipnotizaţi. Dacă te gîndeşti bine, era extraordinar: comuniştii erau cei care aveau motive să se teamă de verdictul poporului. Şi totuşi adversarii lor credeau că poporul se declarase deja în favoarea comuniştilor, spre propria lor pierzanie.

Activitatea aceasta îmi oferea foarte puţină satisfacţie şi aş fi vrut să mă debarasez, măcar parţial, de ea. Spre norocul meu, am întîlnit doi băieţi care aveau să-mi devină prieteni. Amîndoi îşi petrecuseră ultimii patru ani pe drumuri presărate cu spaimă şi violenţă. Apoi se alăturaseră partizanilor sau Armatei Roşii. De la prima vedere, erai frapat de alura lor vag militară, de trupurile lor noduroase şi compacte, asemenea copacilor care au crescut în bătaia vînturilor şi a furtunilor. Mai pe şleau: ar fi putut fi confundaţi cu nişte „brute" violente şi viclene, cu care e mai bine să nu ai de-a face. Nu-mi amintesc cum reuşiseră să se întoarcă în România. Boiko, pe care 1-am întîlnit cel dinţii, m-a impresionat: maxilare strînse, structură de boxer, mîini grele şi aer de ţărănoi cu păr tuns scurt, cu obraji roşii. Şi totuşi, avea o privire rîzătoare, nervoasă şi sentimentală, o privire veche de cînd lumea, însă neliniştită. Ţi-1 imaginai mereu pe punctul de a pleca nu se ştie încotro. Cu un aer impertinent şi sigur de sine, celălalt băiat mi-a întins mîna, înainte de a se prezenta cu un zîmbet sincer: „Mă cheamă Freddy Morgenstern". Am înţeles de îndată că în faţa mea se află un viitor prieten. Nu numai din cauza expresiei deschise, a părului blond, frumos şi a ochilor albaştri, ci mai ales pentru că deborda de curiozitate. Ştia să-şi condimenteze poveştile şi să-şi dozeze efectele, chiar dacă, în realitate, nu vorbea bine nici o limbă. Germana, poate — se născuse în Bucovina —, amestecată cu vocabule româneşti şi ruseşti. De altfel, aveam să părăsesc România, în 1947, împreună cu el.

La început, am avut mai multă încredere în Boiko, pentru că se trăgea probabil din aceeaşi regiune ca mine. L-am atras către politică, nu fără o intenţie precisă. Ca să mă plictisesc mai puţin,

desigur, dar mai ales ca să-1 demasc pe Alexandru, prezentîndu-i un băiat care, vorbind ruseşte, i-ar fi devenit mai familiar. Rezultatul mi-a depăşit aşteptările. Nu numai că Alexandru a devenit mai expansiv, mai glumeţ, vorbind foarte deschis despre propria-i viaţă, dar şi despre originile lui ruseşti şi canalele lui politice. Poate că depindea de losif şi Liuba Kişinevski, un cuplu de comunişti întorşi din Uniunea Sovietică şi însărcinaţi oficial cu propaganda şi cultura. Doar dacă nu cumva vorbea despre ei ca despre nişte persoane de care se simţea apropiat. Ceea ce prevala la el erau declaraţiile de bune intenţii, mulţumirea. Da, era cu adevărat mulţumit. Ca un expatriat care are un salariu mai bun, o locuinţă mai confortabilă decît în ţara lui şi care se bucură de mai multă autoritate.
In acel cartier al partidului - unde locuia Alexandru -, am zărit-o o dată, spre surprinderea mea, pe Ana Pauker. De nepătruns, trecea cu paşi gînditori, ascultîndu-i pe cei care o însoţeau, încordaţi, respectuoşi. Am avut chiar impresia că, din cauza soarelui, o licărire omenească săpa, ca o cîrtiţă, un şanţ sub ochii ei inumani. Asta m-a şi făcut să mă opresc, în ciuda dorinţei mele de a o lua la goană. Era admirată sau detestată şi, de cele mai multe ori, şi admirată, şi detestată în acelaşi timp. Eu o admiram. Nu pentru trecutul ei eroic, ci pentru că, în ciuda urii pe care o semăna, a vieţii saturniene care i se atribuia - ar fi fost responsabilă, între altele, de asasinarea propriului soţ —, nu şovăia niciodată. Ce se petrecea în sufletul ei ? Ana Pauker nu era un bărbat politic, ci politica metamorfozată în bărbat, atît în sens fizic, cît şi moral. Nimic altceva nu părea să conteze pentru ea. Cunoscuse experienţa a douăzeci de ani de închisoare şi de clandestinitate şi a cinci ani de putere; fusese oare un tîrg cinstit? Sînt sigur că nu se aşteptase la un astfel de destin cînd, şase sau şapte ani după această întîlnire - ocazie cu care i-am fost prezentat, în '46 — am aflat, la Paris, de procesul ei. A fost denunţată şi acuzată de o sumedenie de crime imaginare. Şi condamnată să moară prin scoatere la pensie.
Ce mozaic, viaţa unui om! Mai ales o viaţă ca a mea, căreia nici nu-i istorisesc toate amănuntele. Mă aflam într-o fundătură. Ce să fac eu cu o carieră politică, la care nici măcar nu aspiram? Eram cît se poate de decis să-mi schimb existenţa ca să devin om de carte. Acum că războiul se terminase cu adevărat, trebuia să mă îndrept către ţinta visurilor mele, să realizez scopul pentru care mă pregătisem. Dacă nu îndrăzneam s-o fac, mi-aş fi pierdut orice iluzie despre mine însumi şi m-aş fi considerat asemenea unui anume tip de tineri din Franţa, indolenţi şi veleitari, laxişti şi conformişti. într-una din disputele pe care le aveam cu mine însumi şi în care-mi spuneam: „N-o s-o fac, n-o s-o fac niciodată", mi-am ordonat: „Du-te la Moscova". Plecarea asta nu avea nimic exorbitant. De vreme ce, de acum înainte, trebuia să trăiesc, atunci să o fac măcar sub tutela geniului istoriei! Or, în mintea mea, geniul acela îşi avea sediul la Moscova. Toate impulsurile de acolo veneau, o nouă cultură acolo

avea să înflorească. Acolo aveam să studiez, înconjurat de plămăditorii viitorului, în epicentrul revoluţiei. Nu m-am pierdut în aceste visări, ci m-am dus la ambasada sovietică din Bucureşti, unde am completat, pentru obţinerea vizei, un chestionar detaliat. Am înţeles că avea să dureze mult, chiar foarte mult.

Aşa că am căutat un sprijin ca să accelerez demersurile. Am aflat în scurt timp că un fost pictor suprarealist, Perahim, întors în România cu Armata Roşie, avea cale liberă peste tot. Gurile, bune sau rele, cum doriţi, spuneau că este colonel KGB. M-am dus la el. Un om simpatic, în chip evident nervos şi fără stare, care vorbea pe un ton jovial şi a cărui primire mai curând m-a liniştit. Timp de o oră încheiată, mi-a ascultat povestea şi motivele de a pleca la Moscova. Faptul părea că-1 intrigă şi-1 amuză. La sfîrşit, mi-a spus că el este pictor şi prin urmare prea puţin familiarizat cu politica, ca să se poată pronunţa cu privire la viaţa culturala din Rusia. Fără a-mi promite nimic, mi-a dat însă speranţe. O monedă de care m-am folosit fără reţinere. Prietenii mei se aşteptau într-atît să mă vadă plecat încît, atunci cînd, în august '45, Isou a părăsit Bucureştiul, a fost ca şi cum mi-ar fi dat adresa din Paris, şi eu pe cea din Moscova. Povestea lui autobiografică stă mărturie în acest sens.

20 iulie 1994

Era, parcă, o dimineaţă de iarnă. Sau o seară de vară. Anii trec, amintirile rămîn. Cu excepţia amintirii clipei în care ele au pătruns în viaţa noastră. Atunci, memoria alege o clipă pentru a transforma o impresie într-o dată. Pornind de la această impresie, poate să se fixeze din nou pe o prietenie şi să se întoarcă înapoi la zilele de-a lungul cărora s-a cristalizat sau s-a diluat, apoi s-a stins. Mă gîndeam că ar fi suficient să scriu data, *Bucureşti, o noapte de august, în 1945,* ca să evoc promisiunea, pe care Isou şi cu mine ne-am făcut-o, de a ne scrie. Şi sfîrşitul cvartetului de prieteni, uniţi vreme de patru ani îndelungaţi, *Vitteloni,* cum îi numeşte cu tandreţe memoria mea ironică. Ori de cîte ori îmi amintesc de noaptea aceea, mai regăsesc încă ceva, imposibil de definit. De fapt, noi nu ne-am despărţit cînd prietenia noastră s-a epuizat, ci ne-am dispersat. Era singura cale de a realiza ce a însemnat pentru noi şi ce a făcut prietenia din vieţile noastre. Şi apoi, să mergem drept la ţintă. Să-i istorisesc sfîrşitul înseamnă să povestesc ultima ei aventură, luînd cuvîntul cu lejeritatea cuvenită.

în timpul războiului, vorbeam arareori de evrei şi de iudaism. Respiram cu atîta dificultate, atmosfera era atît de încărcată, încît nu ţineam să mai şi vorbim. Ceea ce nu ne împiedica să gmdim. Isou lua în derîdere pretenţiile sioniştiloir si ale comuniştilor, pentru care evreii ar fi fost un popor ea oricare altul. Nici istoria nu o atestă, nici celelalte popoare nu cred asta. I>in punctul lui de vedere, evreii ţineau ostatic destinul culturii. Iar cum lumea creştină luneca

pe calea pierzaniei, lumea evreiască îşi asuma de acum înainte responsabilitatea acestui destin. La Paris şi-a expus seva ideilor într-o carte intitulată *Facerea unui nume şi a unui Mesia,* în reflecţiile mele despre etică înşelam teama, încercînd să o înţeleg. Dădeam peste vechi întrebări: de ce ne urăsc românii cu o ură atît de înverşunată? De ce sîntem alungaţi dintr-o ţară în alta? De ce nu sîntem trataţi asemenea oricărei alte minorităţi? Căutam mai puţin un răspuns decît o soluţie. Simţeam că mă aflu pe calea unei deducţii judicioase, plecînd de la două premise.
Şi anume:
- îndelungata experienţă a antisemitismului, care acoperă secole întregi, nu se poate rezuma prin cuvintele „prejudecată", „ţap ispăşitor". Nici prin ideea conştientă că străinul este totuna cu duşmanul, idee provenind dintr-o anume diferenţă de cultură sau de etnie, după exemplul grecilor, ungurilor, turcilor sau germanilor trăitori în ţară. Străinul nu este urît aşa cum eram noi urîţi. Fiecare din aceste propoziţii este o periculoasă jumătate de adevăr. Nu trebuie să pierdem din vedere porţiunea de adevăr care o completează: tot ce ţine de uzanţele curente, diriguite de obiceiuri, viaţa de acasă, meserie etc., este comun întregului popor, inclusiv evreilor. Ei s-au stabilit în aceste regiuni de cel puţin un mileniu, au trăit alături de populaţiile care s-au succedat. Şi unii, şi ceilalţi se cunosc prea bine, ca să se prefacă că se ignoră. Nici măcar barierele ridicate de legile rasiale pentru a-i exclude pe evrei nu puteau să-i situeze pe toţi în afara legii, unii străduindu-se cu tenacitate să dovedească vechimea apartenenţei lor la naţiunea română şi să amintească numele strămoşilor care i-au făcut acesteia cinste, în mod ciudat, cei care ne tratau ca pe nişte paraziţi recunoşteau osmoza, simbioza de viaţă, prin chiar proba negativă. Căci un parazit nu se află niciodată în afara casei, departe de masa de familie. Este un familiar, trăieşte pe seama trupului care-1 găzduieşte şi acesta din urmă depinde de el. Prin urmare, trebuie să existe, în străfundul lucrurilor, sub o formă sau alta, o pasiune împărtăşită de toate fiinţele umane. Credeam că o descifrez printre pasiunile studiate de Spinoza: *invidia,* pizma care sfîşie comunitatea şi sufletul, umplîndu-1 de fiere. Pentru onorurile acordate cuiva, pentru o soartă considerată mai bună, care face ca celălalt să fie privit cu ochi răi şi să i se dorească „răul, şi încă cu plăcere". Invidia este pentru comunitatea umană ceea ce este tristeţea pentru invidid: în acest sens, îi aduce cel mai mare rău însuşi invidiosului. Spinoza face această observaţie capitală : „Nimeni nu-1 invidiază pe celălalt, tratîndu-1 ca pe un semen". Pasiune primară, ea este prioritară chiar de la vîrsta copilăriei, una din pasiunile acelea înrobitoare, pe care teama nu-ţi îngăduie să o dezvălui, dar care nu are nevoie de cuvinte pentru a fi citită pe un chip livid, cu privirea amară. Ea are chiar şi o culoare: spuma verzuie a invidiei.

- Ideea după care fiecare trebuie să persevereze în propria-i fiinţă nu constituie doar postulatul eticii lui Spinoza, ci este şi o premisă a fizicii şi a psihologiei. Orice meditaţie asupra ei scoate în evidenţă faptul că oamenii sînt singurele fiinţe vii care au conştiinţa propriei morţi. Ea înseamnă şi că, pentru a persevera în fiinţa lor, ei trebuie să dorească o viaţă de dincolo de moarte, să aspire la nemurire mai mult decît la orice altceva. Altminteri, postulatul nu are putere şi nici valoare etică, el înseamnă pur şi simplu că oamenii sînt nişte animale alcătuite din obiceiuri şi mimetism. Probabil că nu teama de moarte îi incită să trăiască în colectivitate, să-i sacrifice acestuia totul, inclusiv propria viaţă, ci şansa nemuririi pe care le-o promite ea, garantîndu-le că vor dăinui, fie chiar şi numai în memoria celorlalţi oameni. Regăsim aici străvechiul aforism, al cărui autor îmi este necunoscut: „Omul este pentru om un zeu".
Enunţam mereu astfel de premise. Pornind de la ele, am ajuns la o întrebare: ce invidie irezistibilă putem noi trezi în sufletul celorlalţi? Şi căutam un răspuns.
Care era următorul:
Ideea naţională le-a impus popoarelor din Europa de Est - chiar şi germanilor - nevoia sufocantă de a fi un singur popor, nimic altceva decît un popor unit încă de la origini şi pînă la sfîrşitul timpurilor. O obligaţie incredibilă. Cum puteau popoarele să se şi achite de această obligaţie, ţinînd cont că fuseseră alcătuite din etnii diferite — precum România sau Iugoslavia - sau că-şi văzuseră solul sfîrtecat şi peticit - ca Polonia —, după ce au trecut de la dependenţă la independenţă şi viceversa ? Şi cum să se convingă că pe teritoriul lor trăiesc aceiaşi oameni, vorbesc aceeaşi limbă şi aparţin aceleiaşi naţiuni? Şi că sînt unice si irepetabile? Sau că naţiunea va persevera în fiinţa ei pe viitor, sigură de sine, pentru că este un bloc şi nu un amalgam de fragmente şi bucăţi, de vechi etnii, ţinute laolaltă de presiunea imperiilor, de vestigiile culturii şi de frînturi de limbi? De fapt, noile naţiuni se trezesc mereu în afara locului unde se decide istoria, iar economiile şi culturile lor rămîn în urma economiilor şi culturilor moderne. Suveranitatea lor riscă să se prăbuşească, existenţa lor să explodeze sub ameninţarea confuziei etnice şi a nesiguranţei politice, asemenea unui cazan cu aburi, atunci cînd presiunea creşte în mod periculos.
Or, în mijlocul lor, rămîne o parte a comunităţii care nu are această grijă, care rămîne în contact direct cu vitalitatea, cu cultura modernă, în ciuda tuturor vicisitudinilor, ea pare că există dintotdeauna şi nimic nu anunţă că ar putea fi dată la o parte de pe scena lumii, că ar putea înceta să mai existe. La scară istorică, asta înseamnă un fel de nemurire. Aproape monstruoasă! Vorbesc, bineînţeles, de partea evreiască a naţiunii, ultim martor a ceea ce s-a făcut în lume de milenii şi care, în ciuda încercărilor, respiră, iubeşte, studiază, dăinuie si se cramponează să-şi joace rolul. Ca şi cum ar

fi căpătat certitudinea că va dura în fiinţa ei, chiar şi atunci cînd, de jur împrejur, totul o ameninţă. Iată motivul invidiei pe care o provoacă evreii si care nu prea are de-a face cu bogăţia, cinstea, viclenia, abilitatea etc. lor, la fel stînd lucrurile în cazul grecilor, ungurilor, turcilor, românilor. Toată lumea ştia şi vedea asta. Pentru a adapta cît mai bine aceste reflecţii la observaţia concretă, am ajuns să fac o distincţie între antisemiţi şi rasişti, între antisemitism şi rasism.

Şi anume:

Invidia, pasiune primară, se atenuează cînd recunoşti o anume legitimitate „onoarei" sau „norocului" celuilalt şi se agravează cînd o ignori cu desăvîrşire. Intr-un caz, ea alunecă spre invidie, în celălalt spre ură. E lesne, mi se pare, să înţelegi că antisemitul este un ins invidios, care speră că poate să forţeze mîna acestui mic sector al comunităţii, pentru a-1 obliga mai devreme sau mai tîrziu să renunţe la secretul permanenţei sale, să-1 dezvăluie sau chiar să-i cedeze privilegiul asupra acesteia. Privilegiu nu de a fi un popor ales, ci de a persevera în propria fiinţă, ceea ce, din perspectivă istorică, se află în raport cu eternitatea. De aceea — cine oare n-a remarcat-o? —, antisemitul manevrează dintotdeauna doi evrei, ca pe două bucăţi de fier înroşite în foc: evreul bun, cel ce se umileşte, se pierde în suferinţă şi pe care-1 poate deplînge şi compătimi, aşteptînd ca el să renunţe la exorbitantul său privilegiu; şi evreul rău, care înţelege să rămînă el însuşi şi rămîne cu spinarea dreaptă, pretinzînd chiar dreptul la un destin al său. Ca să recurgem la o imagine plastică, să spunem că evreul bun din zilele noastre ar fi victima holocaustului, exprimînd renunţarea, iar cel rău ar fi israelianul, al cărui nume este un *memento mori* în istorie.

Ei bine, felul de a fi, opinia, centrul de interes al rasistului se întemeiază pe o invidie inexplicabilă, o ură implacabilă împotriva a tot ceea ce vrea să persevereze în a fi, slăvind viaţa. Pulsiunea nemuririi, considerată ca fiind naturală şi necesară, îi repugnă. De unde şi cultul morţii, ura faţă de toţi, ură care-1 constrînge să-i extermine. Noi eram Biblia naţiunilor - iubiţi sau neiubiţi, nu contează — şi rasistul voia să demonstreze că ele greşesc. Plecînd de la această distincţie, am dedus multe răspunsuri la varii întrebări. De pildă: de ce antisemitul discriminează, iar rasistul extermină? Cum poate fi antirasist antisemitul? etc.

încerc să reconstitui cu cît mai multă exactitate ceea ce a fost pentru mine un supliciu, timp de două sau trei luni. Da, un supliciu, şi de aceea îl şi admir pe Poliakov, care şi-a consacrat întreaga viaţă acestor întrebări. Astfel s-a închegat, în acea epocă, instinctul meu de rezistenţă, supărătoarea înclinaţie de a căuta o explicaţie socială şi economică antisemitismului şi una naţională rasismului. Credeam aşadar că nu există decît soluţii practice, chiar oportuniste, în funcţie de circumstanţele istorice. Sionismul era una, la fel de fragilă ca celelalte. Am căutat totuşi în această direcţie.

21 iulie 1994

Dispuneam aşadar de un întreg arsenal războinic. Idei din care s-ar fi putut face mai mult decît un simplu subiect de conversaţie. Ocazia s-a ivit o dată cu lansarea revistei. Nu-mi amintesc dacă revista includea vreun articol pe această temă. Oricum, ea a jucat un rol, de vreme ce o mişcare sionistă a luat contact cu noi, iar răspunsul nostru a fost entuziast. Au urmat destule negocieri şi conciliabule între sionişti şi noi trei, Eddy, Isou — care cunoştea toate notabilităţile sioniste - şi cu mine. Pentru a ajunge la crearea unei noi mişcări, o „generaţie '44" sionistă, dacă vreţi, şi de stingă. Ea se adresa celor care, asemenea nouă, îşi pierduseră adolescenţa, însă nu voiau să se cuminţească. Era o idee nouă într-un mediu sclerozat şi puţin predispus la o reflecţie socială pătrunzătoare.

Am încercat, cu tenacitate, să atragem şi alţi tineri la această idee şi să învingem rezistenţele. Era vizibil că mişcarea noastră nu plăcea tuturor, îşi datora forţa apropierii de tot ce era marginal, iar existenţa punerii în comun, călduroase, dar şi destabilizatoare, a solitudinilor noastre elective. Nervii mei erau întinşi la maximum în timpul discuţiilor cu responsabilii oficiali, care nu vorbeau decît ca să se audă vorbind. Simţeam cum prietenii mei se clatină sub intensitatea tensiunii, în chip fatal, totul a dus la multe confuzii şi ciocniri, pe care Isou le istoriseşte în povestirea lui autobiografică. Cu exactitate? N-aş putea spune; însă, scrisă pe viu, la doi ani după evenimente, relatarea lui este fără doar şi poate mai proaspătă decît a mea. Fapt este că maioneza se tăia, în ciuda, sau poate că din cauza energiei cu care o mestecam.

Ajung şi la focul final de artificii. Fără să-mi dau seama, învăţasem ceva în timpul lungilor ani de muncă forţată. „Şefia", acea pricepere care transformă o colectivitate de indivizi într-un grup, orchestrîndu-le energiile şi călăuzindu-le spre acţiune, indiferent de dorinţele sau de dispoziţia lor. Prietenii mei şi-au exprimat dorinţa ca eu să-mi asum conducerea mişcării. Pentru că ştiam să le simt sensibilitatea şi să pretind, fără să impun, ceea ce fiecare trebuia să întreprindă pentru a duce la bun sfîrşit ce-i stătea pe inimă, lui, ca şi celorlalţi. Adică atunci cînd devenea necesar. Datorită acestei priceperi, dificultăţile s-au netezit, certurile s-au rărit. Totuşi, chiar dacă-i admiram pe pionierii plecaţi în Palestina şi opera lor extraordinară, ţara asta nu se afla pe traiectoria mea. N-avea importanţă că mă aflu într-o lume mai familiară şi mai liberă decît în partid, intenţia de a mă duce la Moscova tot avea întîietate. Fiecare dintre prietenii mei se simţea prins în aceeaşi dilemă şi purtam discuţii vii. însă simţeam nevoia să mai trăiesc încă lîngă ei, în mijlocul tinerilor din generaţia mea, avînd o istorie asemănătoare cu a mea, şi-mi amînam decizia. Pentru a evita orice neînţelegere, am luat contact cu trimisul israelian.

Dov Berger îşi petrecuse toată tinereţea într-un *kibbutz* de stînga şi făcuse războiul în armata britanică. Constituţia sa fizică, atitudinea lui directă şi hîtră aminteau în acelaşi timp soldatul şi ţăranul. Nu sînt sigur că-i stima pe oamenii în mijlocul cărora lucra, îi simpatiza însă cu atît mai puţin pe tinerii din diaspora, specia aceea suferindă, care-şi înviora imaginaţia şi nervii slăbiţi cu doze de idealuri excitante. După el, aceştia nu cunoşteau cel mai bun dintre întăritoare: pămîntul solid şi o colectivitate puternică. Mi s-a părut că Dov Berger mi-a citit însă gîndurile ca-ntr-o carte. Şi, prompt ca un boxer, mi-a trimis obiecţiile la podea, înainte ca eu să le fi formulat. M-a incitat să apuc hăţurile mişcării, care mai mult îl intriga decît credea în ea. Bănuiam că avea să mi-o propună, însă nu credeam că sînt omul potrivit. Aşa că i-am explicat că nu vreau să devin plugar, ci om de carte. Am mai menţionat legăturile cu partidul, trecînd bineînţeles sub tăcere ceea ce ţinea de domeniul confidenţialului. Şi am încheiat spunînd că, de vreme ce nimeni nu rătăceşte în această lume fără a avea propria Ţară a făgăduinţei, al lui era Palestina, al lui Isou, Parisul, iar al meu, Moscova.

Am mers mult, tot vorbind, iar Berger era contrariat de ce descoperea despre noi, despre mine, ca la spovedanie. Avea însă neapărată nevoie de nişte locomotive care să-1 ajute să tragă trenul. Nimeni nu ştia cîţi din miile de tineri care se înghesuiau în cercurile sioniste aveau să se îndrepte spre Palestina. Depindea atît de situaţia economică şi morală, cît şi de politica englezilor. „De ce să-i mai pregăteşti atunci?", am întrebat eu. în asta consta misiunea lui. în definitiv, puţin îi păsa de sioniştii puri şi duri. Era important să nu piară încrederea în noii Mesia.

După ce m-am gîndit bine, am acceptat propunerea, dar pe termen scurt; altminteri cred că prietenii mei ar fi renunţat. Şi cînd m-am dus la ceea ce avea să devină biroul meu, m-am simţit mai uşor. Greu de spus dacă avea să fie o ocupaţie de lungă durată sau o tranziţie efemeră, ca între două anotimpuri. Nu conta. Atenţia mea fusese captată de raţiunile care-i incitau pe tineri să plece, cea dintîi fiind o existenţă neîncheg ată. Puţini dintre ei aveau o situaţie materială decentă. Cea mai mare parte dintre ei fuseseră profund umiliţi, într-atît încît îşi pierduseră încrederea în propria demnitate. De ce erau ei oare mai sensibili decît părinţii lor la discriminare şi dispreţ ? Cînd un individ începe să capete conştiinţa unei nedreptăţi sau a unei respingeri nejustificate, prejudiciul începe să-1 preocupe tot mai mult. El reacţionează la indiciile cele mai subtile ale prezenţei lui - şi la altele, imaginare. Chiar dacă situaţia lor era mult mai bună decît a părinţilor lor, tinerii nu se mai mulţumeau să devină din nou cetăţeni de rangul al doilea. Ei nu cereau mai puţine constrîngeri, ci mai multă libertate. Mult mai mult decît reîntoarcerea la origini sau la un socialism ameliorat, îi atrăgea spre Palestina căutarea demnităţii, la care se adăugau sentimentul că trebuiau să acţioneze neîntîrziat şi o speranţă fără cuvinte.

Creierul meu se preocupa de ceva cu adevărat nou, iar aceasta mă făcea fericit. Iar tresărirea celorlalţi *Vitteloni,* care nu ar fi admis un eşec, a făcut restul. Şi-au regăsit zîmbetul, iar eu am profitat de asta pentru a le distribui cu discreţie sarcini, citîndu-1 pe Nietzsche: „Azi solitari, voi, cei care trăiţi despărţiţi, veţi deveni într-o bună zi un popor". Oare atunci am propus să fie numit un secretariat permanent? în orice caz, i-am transformat practic pe Boiko şi pe Freddy în locotenenţii mei. Amândoi erau disponibili, în sensul adînc al termenului, şi apropiaţi de tineri, pe care-i iubeau cu adevărat. Nu aveau nici o obligaţie anume şi din fiecare emana multă căldură şi simpatie pentru ceilalţi. Cel mai emoţionant a fost însă devotamentul lui Isou. Fără să facă mofturi, a consimţit să se ducă în oraşele de provincie şi să ia contact cu cercurile de tineri, pentru a ţine adunări, uneori plicticoase, şi pentru a răspîndi un nou mesaj. A făcut-o cu entuziasm şi de bună voie. Ca în zilele copilăriei lui provinciale, regăsea fericirea vieţii simple şi a peisajelor uitate. Astfel îşi dădeau seama ceilalţi că el este nu numai un bun vorbitor, ci şi că este în stare de pasiune şi compasiune.
Cînd se întorcea la Bucureşti şi-mi povestea cu accente înflăcărate ce văzuse şi ce făcuse, îl invidiam. Pentru că, în tot acest timp, eu trebuia să recurg la diverse manevre pentru a face loc noii mişcări, să arunc poduri înspre alte mişcări. La început eram prudent cînd tratam cu ele. Am descoperit apoi că eu, tăcutul, timidul, mă puteam adresa unei adunări, răscolind-o, şi am adoptat de aceea o atitudine mai ofensivă. Simţeam chiar o plăcere cînd adulmecam dispoziţia auditoriului pentru a o amesteca cu a mea, a o orienta într-un sens sau în altul, asemenea cîrmaciului unei bărci. Cu cît expunerea mea căpăta înălţime în idei, cu atît mai tare mă cuprindea pasiunea şi o lăsam să radieze, în loc s-o strunesc, printr-o inspiraţie căreia ceilalţi nu-i rezistau. „Sînteţi cineva — mi-a spus într-o zi un adversar, fostul patron al lui Isou — şi nu care cumva să susţină cineva contrariul."
M-am ţinut de cuvînt şi am restabilit încrederea în mişcare.
După dispariţia revistei, această iniţiativă, purtînd pecetea singurătăţii şi a obsesiilor noastre, ne-a despăgubit într-o oarecare măsură. De ce anume, nu ştiam atunci şi nici azi nu ştiu mai bine. Ştiu doar că am fost foarte emoţionat să descopăr, după treizeci de ani, în cartea Isou, oftatul lui de uşurare din acea perioadă: „Ca un stîlp teribil de înalt şi de aerian, S. avea să proptească bulgărele de zăpadă care începuse să se rostogolească". Ei bine, înălţimea mea a jucat şi ea un rol. Intre timp, de altfel, mă împăcasem cu ea.
22 iulie 1994
Viaţa îşi schimbă aspectul cînd începi să trăieşti şi să acţionezi ca un om public, chiar şi la o scară modestă. Chiar dacă nu înclinam, prin forţa naturii, să fac din această viaţă o stare permanentă, ea îşi avea propriile reguli şi trebuia să mă supun lor. Cu cîteva variante:

să veghez şi să mă supraveghez mereu, să trec la atac şi să rezist atacurilor, să-mi corectez propriile gafe şi pe cele ale altora, să nu mă pierd niciodată, nici chiar atunci cînd sînt vinovat şi aşa mai departe. Măcar aşa aflam că lumea nu este alcătuită doar din prieteni. Că trebuie să urmăresc eficacitatea propriilor acte, opţiuni. Şi, fără nici cea mai mică slăbiciune sufletească, să mă arăt îndrăzneţ, răbdător, ferm, într-un cuvînt, să am prezenţă de spirit. Ceea ce nu mă făcea cu adevărat fericit, pentru că era ca şi cum, uneori, m-aş fi îndepărtat de adevăr, de sinceritate. De aceea îmi regăseam prietenii cu o foarte mare plăcere. O dată descătuşat moraliceşte, pacea revenea.
Vara îşi continua opera. Petreceam ore în şir în trenuri, stînd de vorbă şi făcînd bilanţuri, sufocîndu-ne şi transpirînd, înainte de a debarca în orăşele pustiite de căldură, acoperite de praf. Spre sfîrşitul zilei, mergeam, cel mai adesea, împreună cu Freddy sau Boiko, să ne întîlnim cu tineri şi tinere care ne aşteptau într-o sală închiriată. Cînd intram, evaluam simpatia cu care se numărau şi îşi zîmbeau: era un test de adeziune faţă de mişcare şi o estimare a modului în care o întîmpina oraşul. După o conversaţie şi o strîngere de mînă, ţineam o conferinţă, apoi porneam o dezbatere în contradictoriu cu cei prezenţi sau cu unii opozanţi. Ascultîndu-i, înţelegeam în ce măsură poziţiile pro şi contra sînt în mod egal fecunde, cum se nasc ele una din cealaltă, determinîndu-se reciproc.
în cercul restrîns de tineri, copiii se strecurau printre picioare, iar persoanele mai în vîrstă veneau, mai puţin din curiozitate, cît pentru a nu fi lăsate pe tuşă. Liceenii, tinerii care făceau primii paşi pe calea independenţei, erau mai zeflemitori şi mai zgomotoşi şi trebuia să cheltuim mai multă energie pentru a le converti împotrivirea pasionată. Urma un ritual de sărbătoare. In vreme ce unii cîntau în cor cîntece româneşti şi ebraice, alţii se prindeau într-o horă, ca ţăranii, celebrînd Ţara făgăduinţei şi tinereţea, simbol euforic al adeziunii lor. Punctul de atracţie al petrecerii era o plimbare colectivă, care se prelungea pînă ce toate dealurile dimprejur erau colorate de purpuriul apusului de soare, întîmplările acestea îmi rămîneau multă vreme vii în amintire, povestea lor circula de la un cerc de tineri la altul şi se transforma într-o legendă efemeră. Miracolul celor dintîi succese ale unei mişcări care pătrunde în viaţa intimă a oamenilor mă răscolea. Am început să fiu aşteptat cu nerăbdare şi generozitate. Eram salutat cu căldură şi mă simţeam bine venit. Uneori eram invitat să înnoptez acasă la cineva şi mi se oferea tot ce ar fi putut să-mi facă şederea mai plăcută. Poate că, printre toate persoanele care lucrează într-o mişcare, trebuie să existe una ca să exprime, la modul simbolic, încrederea şi sprijinul. Eu eram acea persoană care, înconjurată de o „bandă" de prieteni, începeam să pun lumea în mişcare. O lume mai curînd amestecată: printre noi, puteau fi întîlniţi chiar şi tineri comunişti sau socialişti, în căutarea convivialităţii, a „sîngelui din sîngele lor". Şi mai

ales studenţi, meşteşugari. Aceştia din urmă voiau să se ducă în Palestina, să întemeieze acolo o nouă societate. Toţi aduceau mişcării avîntul şi impetuozitatea pe care le cheltuieşti în realizarea unui vis. La sfîrşit, erau mai bine de o mie, în vreo treizeci de sate şi oraşe, care făceau prozelitism şi împărtăşeau aceleaşi convingeri. Minunat sentiment, să ai un ideal — de cîte ori în viaţă îi este dat cuiva să-1 aibă?

într-o zi, am ajuns la Buhuşi, un orăşel încîntător. Rabinul, talmudist eminent, m-a invitat la el acasă. Era o zi călduroasă de iulie şi toată familia a asistat la întîlnirea noastră. Mi-a pus întrebări despre etica noastră şi despre atracţia pe care, dacă era să mă iau după el, o exercitam noi asupra tineretului. I-am explicat gazdei mele că tinerii erau neliniştiţi în privinţa viitorului lor în România şi voiau să fie siguri că nu vor mai comite greşeli, că nu se vor mai lăsa împinşi spre dezastru asemenea părinţilor lor. Erau în căutarea unui ideal în haosul de după război şi doreau să capete conştiinţa propriei lor valori. Le ofereau oare sioniştii un ideal? Nimeni n-ar fi putut spune. Cel puţin le propuneau exemplul unei vieţi riguroase şi mai morale, care contrasta cu vulgaritatea dimprejurul lor. Ca să nu mai vorbim de o anumită formă de sacrificiu, care atrăgea pe toată lumea. Conversaţia era banală, plină de sentimentele bune pe care le aşteaptă cei religioşi. De fapt, o fiică sau o nepoată a rabinului devenise o activistă pasionată a mişcării. După ce învinsese rezistenţa mamei, se pregătea acum să plece în Palestina. Fără îndoială că voia să o facă să-şi schimbe hotărîrea. Nereuşind însă, era preocupat să ştie dacă se va afla pe mîini bune. Ea a plecat în scurtă vreme, a fost primită de englezi în Cipru şi a obţinut ce voia.

Eddy a plecat fără să spună o vorbă, — cum era si de aşteptat, în prietenia noastră, el era cel care iubea mai mult, cerea celuilalt mai mult decît putea oferi şi, în cele din urmă, rămînea singur. De ce oare n-am vorbit noi despre plecare? A dat, în felul lui discret, semnalul plecării. Isou a hotărît, — împreună cu Harry, cred — să plece. Şi-a procurat adrese, scrisori de recomandare pentru scriitori din Paris, însă îi era imposibil să obţină un paşaport, însemna că trebuia să plece împreună cu alţi emigranţi clandestini, fără să atragă atenţia. A apelat aşadar la mişcare, rugind să fie ajutat să ajungă în Italia. De acolo, avea să continue prin forţe proprii. Dov Berger, dacă-mi amintesc eu bine, s-a înfuriat şi nici n-a vrut să audă. înainte de a avea cîştig de cauză am petrecut multă vreme, amintindu-i de promisiunile făcute şi încercînd să-1 conving.

Mi-ar plăcea să numesc regret avertismentul pe care mi 1-am dat mie însumi, gîndindu-mă: prietenia noastră, care fusese ca un izvor nesecat de-a lungul anilor acelora îngrozitori, nu se va stinge oare o dată cu această plecare ? Nici Isou şi nici eu nu ţineam să limpezim lucrurile, eram prea orgolioşi. Au fost mai puţine regrete şi mai multă posomorala. Nu reuşeam să simt contururile viitorului. La aceasta se mai adăuga neliniştea pentru prietenul care, deşi pariase

pe glorie, se simţea menit unui destin întunecat. Am citit ce a scris despre plecarea lui, pe care am resimţit-o ca pe un şoc. Ne-am strîns vreo doisprezece la sediul mişcării ca să mîncăm, să bem şi să vorbim, să vorbim toată noaptea. Cu înfrigurare, asemeni vînătorilor şi călătorilor. Ore întregi ca să ne descărcăm inimile! Cu un zîmbet jumătate copilăros, jumătate diabolic, cu lacrimi în ochi, Isou şi-a rostit singurătatea. Şi prietenia noastră, lucrul cel mai rezistent şi mai contingent pe care-1 lua cu sine - numindu-1 „alianţa noastră". Nu este o întîmplare faptul că-mi amintesc cum mi-a declarat că, pentru el, chipul meu era emblema Bucureştiului. A făcut un gest cu mîna, ca şi cum ar fi vrut să spună că, părăsind Bucureştiul, mă părăsea pe mine.

Cînd totul s-a cufundat în somn, noi am smuls memoriei amintirile celor ale căror vieţi se întreţesuseră cu ale noastre. Cuvinte potolite, singurele cu putinţă de pronunţat în orele acelea albe şi tăcute, vegheate de luceafăr. Nu trebuia însă să întîrziem în paradisul adolescenţei, care era un paradis pierdut. Am dat semnalul de plecare înainte ca farmecul acelor ceasuri să se fi risipit. Şi apoi a urmat gara, trenul şi urările de rămas-bun, înainte ca Isou să se urce în vagon, împreună cu persoana care-1 însoţea pînă la Budapesta. Unul după altul, prietenii mei s-au împrăştiat. Aşteptam să-mi vină rîndul să rostesc cuvintele lui Dante: *„Incipit vita nova",* începe o nouă viaţă. Mi se părea ciudat să bat străzile Bucureştiului fără ei. Totul devenise dintr-o dată străin, imobilele, felinarele detaşîndu-se pe cerul nopţii, vitrinele luminate, mulţimea hoinarilor, cafenelele şi cinematografele, care ne erau familiare. Nu eram trist, ci absent, nu eram solitar, ci asemenea unui hoinar care nu caută tovărăşie. Cu excepţia lui Isou, nu aveam să mă mai întîlnesc cu nici unul dintre ei.

25 iulie 1994

Fiind eu un *Sonntagskind,* un copil născut duminica, norocul trebuia să-mi surîdă, şi aşa s-a şi întîmplat de multe ori. Aş fi preferat să am noroc o singură dată, dar să fi fost un noroc cu adevărat mare. După împrăştierea prietenilor mei, credeam că nu mi-a pierit de tot norocul. Nu ştiu ce este singurătatea, nimeni nu ştie. Dar simţi cînd este prezentă sau nu. Tanti Anna îmi spunea: „Ce ai de te frămînţi aşa? Nu trebuie să te laşi pradă gîndurilor negre". Şi, arătînd, cu un gest din umeri, că nu se aştepta la vreun răspuns, îşi vedea în continuare de lucru, înainte să pornească din nou la atac. Cînd mă aflu în plină singurătate, nu sînt defel tipul de om pe care 1-aş frecventa cu plăcere - dacă aş avea de ales. într-atît îşi pierduse viaţa din intensitate şi savoare.

Am revăzut-o pe Gigi de mai multe ori după Anul Nou şi am căzut sub farmecul veseliei ei răpite, al aerului ei de distracţie romanescă şi distinsă. Avea un prieten pe care nu 1-am cunoscut

decît aşezat pe scaun, cu bărbia în căuşul palmei, privindu-i mişcările. Toate acestea se petreceau la reuniunile la care m-a invitat de două sau trei ori, printre tinere şi tineri amabili şi uşuratici. O observam însă pe Gigi şi am văzut cum dorinţa ei îşi schimbă direcţia. Mă fascina prin dezinvoltură, vitalitate, înfrigurare. Mă şi amuza: la fel ca mine cînd eram cu prietenii mei, era subjugată de imaginile din romanele franţuzeşti şi de modelele lor de distracţie sau de plictis. Dovedindu-se, natural, mai convingătoare decît mine.

Gigi nu şi-ar fi mărturisit-o, însă rarele seri cînd am cinat împreună au fost pentru ea un supliciu. Suspina, pleca ochii, îşi încrucişa şi descrucişa picioarele, pradă unei anume tentaţii. Mai ales dacă aduceam vorba despre umorul ei, care era muşcător, sau despre frumuseţea ei. Se apăra de complimentele mele, spunînd că sînt foarte tînăr, iar eu îi replicam în tonuri lirice. Reală este doar vîrsta clepsidrei, avea tot dreptul să o facă pe a ei să se golească mai repede sau mai încet şi s-o întoarcă de cîte ori voia. Totul pe un ton exaltat, fără gînduri ascunse. Pentru mine era mai bine aşa. Eram prea singur şi prea părăsit ca să calculez sau să fac curte. Dimpotrivă, eram plin de duioşie. In plus, făceam cu uşurinţă complimente, aşa că eram condamnat la supralicitare, ca nu cumva s-o las să-mi răspundă că anii mei erau precum strugurii: prea verzi. Rămîneam în expectativă, ea reţinută de vîrsta, eu de timiditate şi de inferioritatea socială, într-o zi, cînd singurătatea şi plecarea prietenilor mei mă apăsau mai mult decît de obicei, i-am povestit aventurile şi i-am descris ambiţiile noastre. Vulnerabilitatea pe care Gigi a descoperit-o în mine a restabilit probabil echilibrul cu propria ei vulnerabilitate, stîrnindu-i compasiunea. A pierdut teren şi s-a lăsat luată de valul dorinţei. Nu fără a şopti: „Nu ştiu dacă poate ieşi ceva bun din toate acestea". A rezultat o legătură care a durat aproape doi ani. Amintirea lui Gigi rămîne atît de vie pentru că arareori am întîlnit o femeie care să-şi exprime într-o asemenea măsură fiinţa în iubirea fizică. Şi m-am legat de ea prin forţa deliciului, dacă nu prin sentimente. Era extraordinar de dotată pentru a ghici simptomele plăcerii şi a-şi asigura victoria asupra nopţii. Ceea ce i-a mers drept la inimă şi a înrobit-o a fost faptul că nu m-am dezis de propria-mi regulă: să armonizez plenitudinea propriei dorinţe cu certitudinea dorinţei femeii.

Şi apoi, ce grijă pentru decor mai avea! De fiecare dată avea loc o adevărată punere în scenă a întîmpinării, a toaletei şi chiar a conversaţiei. Ascultam, stînd aşezat, şuvoiul neîntrerupt al frazelor bine alcătuite despre subiecte fără importantă, fără a fi sigur dacă trebuie să reţin ideile sau distanţa pe care ea mi-o sugera - metodic, ca să spun aşa —, cînd rostea: „Dacă aveai cumva intenţia să mă vezi duminică, sînt ocupată", pentru a mă face să propun noua întîlnire pe care o voia. Gigi citea multe romane, se interesa de politică, iubea teatrul, cunoştea cele mai bune restaurante. In timpul evenimentelor mondene, nu se putea abţine să nu-mi sufle la ureche ce

trebuia să spun sau să fac cînd ieşeam împreună. Manifesta o foarte mare curiozitate faţă de politică, ceea ce declanşa discuţii aprige între noi. Iar dacă-i explicam cum înţelegeau Marx şi Lenin să salveze lumea, era ca şi cum aş fi asigurat-o că avea să fie spînzurată, de îndată ce comuniştii ar fi ajuns la putere.
Dacă mă invita la masă într-una din tavernele acelea împodobite cu pergole de trandafiri sau la o plimbare pe vreuna din străduţele din jurul elegantei şosele Kiseleff, ai fi zis că trăsese lozul cel mare şi voia să se umfle în pene. Alegea locurile şi orele la care era sigură că va fi văzută de unii şi nu de alţii. Ea şi prietenele ei vorbeau despre toalete şi despre legăturile lor cu dezinvoltura celor ce au avut o tinereţe îndestulată, lipsită de griji. Nu erau bogate, însă făceau în aşa fel încît să uite de asta. Sporovăială lor răsuna pe marmura meselor de cafenea, asemenea monedelor pe tejghea. Cum să le-o iei în nume de rău? Aparţineau speciei ornamentale a societăţii şi-şi îndeplineau obligaţiile. Iar obligaţia mea consta în a respecta o anume rezervă. O respectam, ceea ce a perturbat oarecum relaţiile dintre noi, pentru că Gigi presupunea că în spatele rezervei mele existau nişte motive ascunse. Nu neapărat dezaprobarea, ci mai curînd un flirt complice cu vreuna din prietenele ei, pe care o privisem prea îndelung, căreia i-aş fi adresat cuvinte prea călduroase. Necunoscînd neliniştile geloziei, vedeam aici semnele unei firi complexe şi imaginative.
Naivitatea acestor jocuri de societate mă face azi să zîmbesc. Erau ele însă mai naive şi superficiale decît cele ale doamnei Dambreuse din *Educaţia sentimentală,* despre care ştiam dinainte cum se vor petrece şi că totul avea pînă la urmă să se rezolve în pat? Pentru mine era o experienţă de o noutate îmbătătoare pe atunci. Nu este oare mai greu să sesizezi ce e superficial decît ce este serios, la fel cum este mai greu să reuşeşti o operă comică decît o tragedie, să provoci rîsul, decît plînsul? Pericolul de a sfîrşi prin a mă lăsa fermecat de ele nu exista în sine şi nici în extraordinara plăcere emanată de aceste jocuri, plăcere care nu dura totuşi destul ca să nu sfîrşesc prin a le considera un capitol — desigur, nu cel mai reuşit — al comediei umane. Dacă aş fi cunoscut pe atunci romanul lui Flaubert, m-aş fi putut crede Frederic Moreau, mai puţin rentele acestuia. Tot aşa cum Gigi se credea un personaj din Colette, ale cărei romane le devora în clipele ei de *răgaz.* Ceea ce făcea ca legătura care flata atît orgoliul meu, cît şi pe al ei, să devină picantă. Şi ne tulbura din motive opuse, pe Gigi pentru că nu era destul de tînără, pe mine pentru că eram prea tînăr.
Tocmai cînd mă aflam în compania lui Gigi, 1-am întîlnit pe neaşteptate pe Crăciun, pe una din marile artere bucureştene. Sincer vorbind, nu crezusem că avea să se mai întoarcă vreodată. Ascultîndu-1, mă întrebam dacă nu cumva am o halucinaţie, dacă aud chiar vocea care-mi aduce vestea cea bună: un înviat din morţi. Desigur, nu i-am spus că nu-1 mai crezusem printre cei vii. In ochii

lui a lucit o scurtă şovăială, o sclipire fugitivă de neîncredere, apoi am căzut unul în braţele celuilalt. Am schimbat cîteva vorbe şovăitoare, aproape stînjeniţi că atinsesem vîrsta bărbăţiei. Mi se pare că am ghicit ciudata loterie care-1 transformase pe tînărul licean într-un ofiţer. Uniforma lui purta însemnele diviziei Tudor Vladimirescu, pe cale de a deveni braţul înarmat al partidului, germenele viitoarei armate a republicii populare. Rămas singur cu prietenul meu, am aflat mai multe detalii. Crăciun mi-a povestit lunile petrecute în cazarmă, sosirea pe front si dezertarea. Stătuse chircit în tranşee pînă ce putuse stabili un contact cu soldaţii ruşi. Aceştia nu 1-au întîmpinat cu braţele deschise, ca pe un camarad şi frate, încît crezuse că făcuse greşeala vieţii lui punîndu-şi-o în pericol — pentru a se trezi în închisoare. Aşadar ca prizonier a fost el înrolat în calitate de „voluntar" de către ruşi, care alcătuiau din aceşti prizonieri de diverse naţionalităţi embrioane ale Armatei Roşii, române, poloneze, germane etc. Mi-a spus că suferise aflîndu-se sub ordinele unor militari care nu erau, ca el, comunişti, ci trecuseră în cealaltă tabără doar pentru a-şi scăpa pielea.

Ne-am văzut din nou şi Crăciun a recunoscut că trecuse printr-o decepţie care-1 schimbase. Fără anul care a urmat, cînd regimentul său a luptat împotriva naziştilor, - şi cînd parcă lipsise, temporar, din sine însuşi, — nu s-ar fi trezit poate niciodată în pielea omului care a devenit între timp. A trecut de la o viaţă la alta, adică la viaţa militară, în disciplina bătăliilor şi în obişnuinţa cu moartea, devenită parte integrantă din el însuşi, în egală măsură cu propriu-i sînge, cu coşmarele lui. Crăciun nu credea că devenise mai bun, nu aştepta miracole de la viaţă. Cum aş fi putut eu sesiza semnificaţia exactă a cuvintelor lui, dat fiind că nu împărtăşisem niciodată experienţa lui singulară? Se degaja însă o impresie de amărăciune si aproape de resemnare.

La sfîrşit, mi-a cerut: „Vorbeşte-mi mai curînd despre tine. Nu pari s-o fi scos la capăt mai bine. Drept să-ţi spun, nu credeam că o să te mai văd vreodată". O presupunere pe de-a-ntregul întemeiată, trebuie să-i fi răspuns eu, fără a încerca să precizez care dintre noi doi fusese într-un pericol mai mare de a dispărea. Am trecut acest gînd sub tăcere. Nu am făcut economie de detalii în relatarea întîmplărilor prin care trecusem. Nimic care să-i fi fost, în esenţă, necunoscut: munca forţată, persecuţiile, toboganele de spaimă şi speranţă, liceul „Cultura", armistiţiul, bacalaureatul şi proiectul de a pleca la Moscova.

îmi amintesc foarte bine că anul următor abia dacă ne-am întîlnit de patru sau cinci ori. Oricare vor fi fost motivele, prietenul meu nu părea în stare să iasă din singurătatea la care-1 condamnase condiţia sa de militar. Un dezrădăcinat? N-a fost niciodată, în adevăratul sens al cuvîntului. însă rezerva lui m-a lăsat să bănuiesc că suferea din cauză că era rupt de existenţa celorlalţi şi, fără îndoială, de acţiunea politică. Cuvintele lui deziluzionate îmi spuneau că nu mai

este omul la care mă gîndisem de atîtea ori, de la care aşteptam o chemare sau o încurajare. Rămăsese credincios ideilor sale, bine-înţeles, însă, văzînd cum fasciştii, care înainte aplaudaseră, se transformau în lătrători, şi cum comuniştii, care lătraseră, aplaudau acum, devenea sarcastic. Politica ajunsese pe mîna retoricii, lucru pe care el îl detesta cel mai mult. Sigur, i se întîmpla lui Crăciun să spună că generaţiei noastre îi era scris să creeze o lume mai luminoasă şi să pună capăt blestemelor ancestrale. „Lucru pe care va trebui să-1 plătim scump", părea el să adauge.
Ca orice prietenie, a noastră se întemeia pe o afinitate, o anume asemănare de caracter, pe o concepţie împărtăşită asupra existenţei. Ceva însă fusese zdruncinat, o falie se ivise între noi şi, mai mult, în noi. O adîncea şi mai mult modul în care-1 vedeam eu şi teama ca el să nu judece cu prea mare severitate derivele mele politice — chiar dacă nu-i vorbeam despre Alexandru - rătăcirile mele feminine şi sociale - al căror exemplu îl constituia Gigi - sau capriciile mele burgheze. La drept vorbind, dacă aş fi privit lucrurile în faţă, ar fi trebuit să-i vorbesc despre ele. Să-1 atrag în viaţa în care pătrunsesem prin efracţie şi care-i oferea acum şi lui, ca şi mie, un loc. Să-1 scot din rezerva şi din izolarea prin care se apăra de propriile-i ambiţii şi dorinţe, mari de altfel. Şi uite că n-am îndrăznit s-o fac, intimidat de imaginea pe care o păstrasem despre el - nici el nu părea doritor să se dezvăluie, chiar dacă sinceritatea ne-ar fi regenerat prietenia.
Ce ne mai rămînea în comun de pe vremea cînd aveam paisprezece ani, cînd credeam că răul social este o chestiune de ordin personal? Interesele şi subiectele politice? Poate, dar şi acestea evoluaseră într-un mod imprevizibil. Mai rămînea trecutul, iar Crăciun părea foarte mulţumit să-1 reînnoade, cerînd informaţii despre Kappa, despre ceilalţi camarazi, şi întrebînd ce făcuseră în anii de după plecarea lui. Cît timp lipsise, ceva se pierduse, se rupsese în el. Voia să acopere lacuna şi să regăsească ce-i lipsea. Alteori mă întreba lucruri la care sînt aproape sigur că nu se gîndise niciodată înainte. De pildă, despre cauzele antisemitismului, a cărui recidivă era vizibilă peste tot în România, în cele din urmă, am evitat răspunsul, ca şi pe altele, neplăcîndu-mi defel, din decenţă, să vorbesc sau să scriu cînd nu am speranţa de a atinge certitudinea şi, dincolo de ea, pacea. Gîndurile nu ar face decît să se răsucească precum cuţitul într-o rană.
Toate întîlnirile cu Crăciun de după reîntoarcerea lui radiau de prietenie, uneori de entuziasm, însă prietenia se transformase în noi şi nu îmbrăţişa decît singurul lucru pe care-1 aveam în comun: trecutul. O cultivam ca pe o grădină liniştită, ca să uităm de tumultul lumii şi de faptul că fiecare dintre noi era pentru celălalt dovada vie că nu mai era acelaşi. Prietenia noastră ar fi putut redeveni puternică dacă am fi încetat să ne mai vedem aşa cum eram la patrusprezece ani şi am fi acceptat să ne vedem aşa cum devenisem. M-am gîndit adesea la prietenul meu. Ce a făcut oare

din integritatea lui, din voinţa puternică care sălăşluia în el? Să fi urcat el în ierarhia militară? Sau a revenit în partid şi s-a remarcat în rîndurile lui? îşi mai aminteşte oare cineva, în România, de el? Da, i-am scris o dată, probabil că la o adresă greşită. Dacă nu cumva va fi considerat că e prea periculos să-mi răspundă.

28 iulie 1994

Un an nesfîrşit... un vîrtej irezistibil. A fost destul o vară, apoi o toamnă, ca viaţa mea să devină de nerecunoscut. Se îmbogăţea cu experienţe succesive, care pătrundeau în cîmpul conştiinţei mele, tot aşa cum izbucnesc instrumentele, unul după altul, cînd orchestra interpretează *Boleroul* lui Ravel. Două amintiri persistă. A trebuit să mă înscriu la universitate, însă, în loc să asist la cursuri sau să pregătesc vreun examen în stilul meu personal, pierdeam mult timp meditînd la o mulţime de cărţi şi de idei lipsite de valoare. Este adevărat că nu-mi dădeam seama cît de fericit trebuia să mă consider că am privilegiul de a studia, în acelaşi timp, fapt incredibil, în lumina experienţei mele limitate, nu mă vedeam conformîndu-mă vieţii universitare şi devenind profesor - de liceu? — sau cam aşa ceva. Cei pe care-i cunoşteam mi se păreau prizonierii unei vieţi mediocre, plină de servituti şi de privaţiuni sterile, în serviciul elevilor şi chiar al studenţilor. Cea mai mare parte a acestora din urmă urmau calea şi subterfugiile universităţii, fie aşteptînd să treacă anii, fie pentru a pune mîna pe vreun titlu, fie pentru a face pe placul familiei, ale cărei relaţii i-ar fi putut apoi ajuta să se căpătuiască în administraţie.

Ceea ce nu-mi dădea ghes să mă alătur lor şi să fac carieră, în mediul profesoral nu domnea o atmosferă care să înalţe sufletul — oare din cauza climatului de după război şi a profesorilor care-şi vînduseră sufletul fascismului? Nu aspiram eu oare mai curînd la contactul direct cu viaţa? Aşa că mi-am propus să devin ziarist. Mulţi oameni de carte, revoluţionari sau scriitori au fost jurnalişti. Lansarea revistei nu fusese oare un astfel de început? Nu mi-a fost greu să găsesc o cale de a ajunge la Miron Constantinescu. Fostul poet suprarealist tocmai fusese numit redactor-şef la *Scînteia,* organul Partidului Comunist. Avea un trup masiv, un chip livid si ochi cu o remarcabilă forţă de expresie. M-a tîrît de-a lungul unui culoar. Prin uşile întredeschise auzeam zgomotul conversaţiilor şi ţăcănitul maşinilor de scris. Totul sugera improvizaţia şi provizoratul, în mijlocul vacarmului, i-am explicat scopul vizitei mele. Sau ne-om fi dus într-o cafenea? După ce s-a aşezat, Miron Constantinescu a părut abătut şi absent, pradă unei distracţii care se traducea printr-o energie nervoasă şi nerăbdătoare. După o oră în timpul căreia i-am vorbit despre ambiţiile mele, iar el a mormăit ceva despre lipsa mea de experienţă, a încheiat spunînd că, deocamdată, nu dispunea decît de o redacţie provizorie. „Nu-i nimic", am spus eu, evaziv, mă putea oricum pune la încercare. Degeaba tot insistam, nu scoteam de la el

decît avertismente de genul: ca să-ţi încerci norocul în jurnalistică, trebuie să cunoşti bine mediile muncitoreşti şi ţărăneşti. Asemenea cunoştinţe îmi lipseau în mod evident. Era oare rea-voinţă? Nici vorbă, îmi arăta o bunăvoie obosită.
Miron Constantinescu avea ochi visători, de poet. Membru eminent al Biroului Politic, a sfîrşit prin a fi ulterior exclus şi mazilit dintr-o catedră de psihologie socială din Bucureşti. Am aflat despre asta dintr-o carte românească. Mi-a trecut prin cap, în mod natural, ideea că trebuie să fi vorbit în cursurile lui despre cărţile şi lucrările mele. Revanşă tainică pentru un demers ratat care îi ieşise probabil din minte.
Cealaltă amintire din acei ani este teatrul. Nu fusesem niciodată la teatru, unde m-a tîrît Gigi. Curiozitatea ei lacomă se îndrepta mai curînd spre actori decît spre text şi, cînd eram la un spectacol împreună, comenta mult mai mult jocul lor decît intriga. Avea un cult pentru Radu Beligan, actor minunat, care aminteşte de Louis Jouvet. Juca pe atunci în *Domino* de Marcel Achard, o piesă care măguleşte societatea pariziană, avînd totuşi aerul că-şi bate joc de ea. Păstrez încă amintirea de neşters a unei unice scene: aspirînd la o slujbă de valet, eroul trebuie să-şi dovedească talentele, cojind cu distincţie o piersică, înmărmurit, îi urmăream fiecare dintre gesturi, observînd miracolul de rafinament, care nu se poate dobîndi decît după generaţii: să ştii să cojeşti o piersică cu cuţitul şi furculiţa. Am înţeles atunci că, dacă tot ceea ce se mănîncă de obicei cu mîna trebuie consumat cu o asemenea eleganţă, nu-mi mai rămîne decît speranţa unei existenţe rustice. Ca un nou măr al lui Adam, piersica din *Domino* mă alunga dintr-o societate inaccesibilă. Mă întrebam însă cîţi dintre spectatorii şi spectatoarele dimprejur — dintre care unele erau prietene cu Gigi - ar fi fost în stare de un asemenea act de bravură.
Se apropia Crăciunul. Pînă atunci, agonia unui an şi aşteptarea înfrigurată a următorului nu mă încîntaseră niciodată în mod deosebit. Te linişteşti, te închizi în tine însuţi şi aştepţi să treacă zilele de sărbătoare. Freddy avusese alte obiceiuri: părinţii lui îl duceau la munte. Rămăsese cu nostalgia aerului tare şi a mantiei albe care acoperă brazii. Şi-a vîrît şi Gigi nasul şi a decretat că trebuia să mergem la Sinaia şi la Predeal, în sudul Carpaţilor. Vremea s-a limpezit şi, cînd soarele a pătruns pînă-n adîncul văii, stratul de zăpadă de pe acoperiş a început să mă salute din cînd în cînd printr-o mini-avalanşă care-mi cădea în cap. Imensul parc de copaci, noul peisaj purpuriu, verde sau alb, aerul tare, totul mă înveselea. Era cea dintîi vacanţă din întreaga mea existenţă.
Minunate plimbări! Drumurile străluceau cu luciri reci, metalice. Mergeau de-a lungul grădinilor pline de brazi prietenoşi, catifelaţi, aproape melodioşi. în afară de lumina aurite şi fluidă a unui lan de grîu luminat pînă-n zare, în orele cînd cade rouă, nu cunosc un alt peisaj mai nobil, mai grandios, decît un munte atins de razele amiezii sau ale înserării reverberate de zăpadă, umplînd văgăunile

cu umbre albăstrui. Ai vrea atunci să nu ştii nimic, să nu aştepţi nimic, decît somnul a tot ce vieţuieşte, pînă la hotarele orizontului. Uneori, cînd tenebrele se îngroşau, mă gîndeam la lungul an ce se sfîrşea. Aveam deja douăzeci de ani. Ce realizasem în toţi anii aceştia? Ce devenisem? Cît timp aveam să mai trăiesc între îndoială, vise juvenile şi veleităţi de viitor?

l august 1994

Cel care-şi scrie memoriile încearcă să traseze, cu ajutorul cuvintelor, ceea ce pictorul împlineşte prin linii si culori: un autoportret. Este limpede că multe din trăsăturile portretului meu se resimt de pe urma faptului că prima parte a vieţii mele s-a petrecut în Europa de Est. Situată pe acelaşi continent cu Europa de Vest, este o cu totul altă lume. Mai sînt eu sigur că o înţeleg? Diversitatea şi fluiditatea curentelor care traversau viaţa politică şi intelectuală a ţărilor din această Europă este astăzi de neimaginat. Confuzia acestora o transforma pe fiecare dintre ele într-un turn al lui Babei. Nu pentru că fiecare ar fi vorbit o altă limbă; toţi vorbeau aceeaşi limbă, însă nu se înţelegeau asupra valorii sunetelor şi a sensului cuvintelor, în 1946, această confuzie îmi dădea impresia că sînt liber ca aerul şi-mi înfăţişa viitorul şi mai bogat în perspective seducătoare.

Da, era pace. Bineînţeles că tot mai existau soldaţi victorioşi pe străzi şi lipsuri de tot felul - a fost, cred, un an de mare secetă -, cenzura, rivalităţile pentru noua putere. Erau lucruri prea proaspete ca să te preocupi de ele sau că să-ţi poţi face o părere exactă. Ce bine era să nu te mai temi, să nu mai păşeşti în vîrful picioarelor şi, lăsînd grijile în seama istoriei, să devii tu însuţi o operă între propriile-ţi mîini. Şi Bucureştiul se schimbase, în acelaşi timp vigilent şi surîzător, cinic si avid de noi senzaţii, oraşul nu s-a putut niciodată resemna sau rezuma la o existenţă austeră. Ori de cîte ori se arăta soarele, bulevardele zumzăitoare, cafenelele însufleţite, terasele vibrînd de melodii folclorice şi muzicanţi ambulanţi de stradă cu cîntecele lor, care mergeau drept la inimă, păreau că trăiesc o viaţă intensă şi că tăinuiesc mistere fermecătoare. Ele mi se păreau odinioară situate la ani-lumină, acum erau în bătaia privirii mele. Visul meu, da, visul meu era să tratez viaţa cu uşurinţă, să o las să se prelingă cu prospeţime, asemenea unuia din cîntecele acelea vii, ale căror cuvinte mă emoţionau şi a căror melodie o fluieram în mers - o melodie pe care n-am uitat-o. După anii aceia severi şi duri, aş fi vrut s-o iau în zeflemea; pentru că, parafrazînd cuvintele lui Pascal despre filozofie, „dacă iei viaţa în zeflemea, trăieşti cu adevărat". Speram astfel să întorc spatele trecutului, asteptînd, răbdător, plecarea la Moscova.

Ceea ce nu mă împiedica să-mi văd de treburile zilnice cu tot atîta zel de parcă m-aş fi străduit să alung timpul. Dacă aş fi pronunţat cu voce tare această frază banală, aş fi exclamat că este

stupidă. La urma urmelor ce altceva face timpul, decît să treacă? Aşa s-au scurs trei sau patru luni, în timpul cărora mi se părea imposibil să intervină altceva decît plecarea mea la Moscova, dorindu-mi ca anul să fie scurt şi fericit. Credeam asta cu atîta tărie, de parcă o ţigancă mi-ar fi ghicit în cărţi. De cîte ori nu mi-am amintit-o, pentru că 1946 a fost unul din anii cei mai lungi şi cei mai imprevizibili din viaţa mea. Şi de cîte ori nu mi-am recitat versul lui Auden: „în noi sălăşluiesc forţe pe care ne prefacem că le înţelegem". Nu mă refer doar la faptul că trăiam. Insă eu duceam cel puţin două vieţi paralele, incoerente şi contradictorii, în aşa fel încît, pînă la un anume punct, trebuia să mă las înşelat. Măcar de-aş fi fost cinic! Eram însă sincer şi cinstit, ceea ce făcea imposibil orice reproş pe care mi 1-aş fi putut adresa, în confuzia din jur, anarhia mea nu mira pe nimeni şi nici nu era distonantă. Nu dădeam însă înapoi în faţa ei, din nevoia de a-mi exprima energiile atîta vreme cît mai ardeau. Refuzam să fac o selecţie a virtualităţilor, înainte de a o fi experimentat pe fiecare în parte. Simţeam că era soluţia potrivită şi necesară pentru a dizolva cheagurile de aprehensiune şi de precauţie care se strînseseră în timpul războiului. Cine eram eu, în fond, ca să mă lipsesc de dreptul la incoerenţă şi de tentaţia de a mă juca cu focul ? Pariam pe steaua mea cea bună.

îl vedeam rar pe Alexandru. Din cînd în cînd, aveam cîte o întrevedere cu el şi nu era o partidă de plăcere, în fond, nu-i prea dădeam importanţă. Deşi îmi recomandase să nu mă afişez, freventam cu asiduitate locurile unde se adunau studenţii şi tinerii comunişti. Toţi se agitau, concepeau broşuri, pregăteau mitinguri şi festivităţi pentru a atrage noi membri. Se discuta mult şi în termeni ambiţioşi. „Ce costisitor e să faci istoria", iată titlul pe care 1-ar fi putut purta discursurile lor! Orice schimbare cere sacrificii. Trebuia să-ţi exprimi personalitatea, scrupulele sau democraţia formală în termeni de profit şi pierdere. Fără viclenie sau rea-credinţă: tineretul păstra amprenta bunei educaţii politice a unor vremuri pe cale de a apune. Se exprima cu măsură şi seriozitate. Considera că minciuna care sare în ochi, grandilocvenţa şi excesele sînt şocante — ceea ce nu s-a mai întîmplat ulterior, cînd nimic nu a mai surprins pe nimeni. Toţi erau convinşi, *primo,* că lumea avea să fie în scurtă vreme comunistă, ştiinţa şi spiritul vremii fiindu-ne cei mai buni aliaţi. *Secundo,* că partidul, avangarda clasei muncitoare, era garantul progresului democraţiei şi al umanităţii. Credinţa în revoluţie ţinea de superioritatea morală, căci îi revenea comunistului să înfăptuiască acele lucruri la care aspiraseră toţi. *Tertio,* un comunist trebuia să fie totdeauna mai bun decît ceilalţi: să muncească mai din greu, să studieze mai mult, să ridice conştiinţa celorlalţi. Şi, la nevoie, să fie gata să-şi asume sarcinile murdare ale istoriei. Unii îşi etalau virtutea şi rectitudinea, ca să dea un exemplu, precum actorii dintr-o piesă de teatru. Moralismul acela, care devenise expresia „voinţei de putere" şi spiritul partidului - un spirit al moralismului fără de morală - era cel mai greu de înghiţit.

Atmosfera adunărilor şi dezbaterilor - am mai întîlnit una asemănătoare, în mai '68 — era încărcată de tensiuni şi, în acelaşi timp, călduroasă, agrementată de gustul pentru derizoriu şi pentru plăcere, inerente caracterului românesc. Un gust care înflorea în festivităţile organizate de asociaţiile studenţeşti. Una dintre ele, destul de stropită cu băutură si destul de zgomotoasă, mi-a lăsat o amintire neplăcută. Un ofiţer rus, ameţit de aburii alcoolului, îşi regala auditoriul pe seama evreilor, a şireteniei lor de a profita de cel mai neînsemnat privilegiu, de a se eschiva de la serviciul militar etc. Era un soldat bolşevic, i-am atras eu atenţia, iar pentru comunişti nu avea importanţă dacă eşti sau nu evreu. In timpul războiului, luptase împotriva persecuţiilor şi a opresiunii tuturor popoarelor. Şi, de altfel, Marx era evreu. Ceea ce a avut darul să-1 înfurie. „Nu-i adevărat", a urlat el, ieşindu-şi din fire, încît a trebuit chemată *gvardia,* poliţia militară sovietică, ca să-1 potolească. M-am simţit mai degrabă stingherit şi mi-a părut rău că-1 expusesem la o asemenea dezonoare.

Mi se întîmpla să mă duc şi la seratele noilor mele cunoştinţe, unde-i întîlneam pe fiii şi fiicele mărimilor partidului, îmi mai amintesc vag unele adrese — Cotroceni, Bulevardul Dacia sau Brătianu — însă ele nu-mi mai evocă o imagine precisă. Lumea dansa uneori cu o foame de plăcere şi cu spaima de a nu vedea totul dispărînd de azi pe mîine. Sau se cufunda în conversaţii, de fiecare dată monopolizate de cîte o amazoană de o seară, care scotea din desaga ei de informaţii placa cu „se spune că", cu nonşalanţa prefăcută a unei jucătoare la cazinou. Astfel încît studentul care se credea deja cineva - adică eu - afla isprăvile din înaltele sfere, unde toţi se pîndeau şi se forfecau. Şi, oscilînd între curiozitate şi indiferenţă, între discreţie şi vanitate, mă retrăgeam cu încă doi sau trei, ca să scăpăm de vacarm şi să comentăm cele aflate.

La aceste petreceri si serate se închega un nou tineret, care avea să devină tineretul de aur al regimului. Lumea se veselea şi mai semna cîte o poliţă în contul puterii pe cale de a se instala. Erau cei ai căror părinţi ocupau un rang şi care se iniţiau în arta şi manierele noii vieţi. Apoi cei ai căror părinţi nu deţineau nici o poziţie, dar care se străduiau să-şi creeze una şi să o facă recunoscută. Şi cei care doreau, în spiritul clasei lor, să fie înlăuntru, să se distreze şi să caşte gura de admiraţie în faţa spectacolului ai cărui actori erau tot ei. Mi-a trebuit un timp pînă să-mi dau seama. Sau, mai curînd, Gigi mi-a deschis ochii, prezentîndu-mi pe cîte un tînăr sau o tînără, cu o remarcă măgulitoare care făcea aluzie la *pedigree-ul* sau la titlurile lor. Aşa am făcut, pare-mi-se, cunoştinţă cu unul din fiii lui Gheorghiu-Dej, secretarul general al Partidului Comunist. Mi-a inspirat simpatie, iar sentimentul mi s-a părut reciproc, după felul în care mi-a strîns mîna cu putere. Alte persoane de care m-am apropiat în aceste împrejurări s-au dovedit utile cînd m-am hotărît să părăsesc România, ajutîndu-mă să obţin mai repede actele necesare.

Cîtă nelinişte, cîtă neîncredere frămîntată se ascundeau în spatele veseliei lui Gigi, cînd mă vedea intimidat, siderat, în faţa uneia dintre tinerele „moştenitoare", cu dorinţe evidente ? O simţeam cum se retrăgea ca o broască ţestoasă în carapacea ei pentru a supraveghea scena, iar ochii ei îmi scrutau cu îngrijorare chipul. Cu cîtă luciditate sesiza ea toate amănuntele şi cu cît orgoliu nu lăsa să iasă nimic la suprafaţă — orgoliul celui care înfruntă viaţa de unul singur. Ea, a cărei cea mai scumpă dorinţă trebuie să fi fost să aibă un cămin, un copil, un bărbat, cărora să li se devoteze în întregime, se eschiva totuşi, în loc să se străduiască din răsputeri să o realizeze. Ieşea oare ca să alunge idei mai grave? Adesea, în timpul unei serate sau a unei cine, rămînea absolut nemişcată, cu ochii închişi, pînă ce mă aplecam spre ea să o sărut. Se ghemuia la pieptul meu şi rîdea cu un rîset sonor sau începea să-mi povestească cîte ceva din viaţa ei, mai întunecată decît aş fi crezut. Doamne, nu-mi mai amintesc ce anume.

Ce reprezintă Gigi pentru mine? mă întrebam eu. Şi nu ştiam dacă este femeia iubirii, cea despre care Dante spunea că pune în mişcare sori şi stele. Sau femeia iubirilor, oaze de caldă senzualitate, fulgere verzi de gelozie, plăceri ale ochiului şi arşiţă a orgoliului. Cea care mi-ar fi putut mulţumi, asemenea Marianei Alcoforado, pentru disperarea ce i-o provocam, spunînd: „Detest tihna de dinainte de a te cunoaşte". Gigi a fost pentru mine femeia iubirilor, într-atît prefera ea angoasele; angoasele-i aduceau culoare în obraji şi gelozie în inimă, strunită, desigur, dintr-o generozitate care o făcea să capituleze în faţa presupuselor mele infidelităţi. Acesta este, neîndoielnic, si motivul faptului că legătura noastră nu s-a dizolvat în uitare. într-una din serile acelea de voioşie, am fost cuprins de o oarecare amărăciune. Adevărul s-a dezvăluit dintr-o dată: ele nu-mi procurau nici o plăcere, nu eram o fiinţă sociabilă. Ce anume mă tortura în prezenţa celorlalţi, sentimentul de inutilitate sau cel al eşecului iminent? îmi era teamă să fiu judecat de nişte necunoscuţi? De ce nu plecam de lîngă ei decît cu o vagă melancolie? îmi venea oare greu să suport indiferenţa? Dacă nu simţeam nici o pasiune, trebuia să mă eclipsez. Uitasem pasiunea, de aceea mă şi simţeam izolat — un trup care nu încearcă decît o singură dorinţă, să fugă şi să se regăsească în intimitatea celor patru pereţi ai camerei sale. Lucru de mirare, însă adevărul acela nu mi se înfăţişase pînă atunci. M-am îmbătat, Gigi m-a dus la ea acasă, i-am spus totul, şi am renunţat la viaţa aceea.

Cînd am început să scriu aceste însemnări, nu bănuiam că sălbăticia mea este aşa de veche. Ea m-a protejat, dar m-a şi împiedicat să fac unele cunoştinţe, îmi amintesc că, luînd hotărîrea, în 1946, de a mă înscrie la Politehnica din Bucureşti, am făcut cunoştinţă cu un băiat de care m-am simţit foarte repede apropiat — numele lui a dispărut în ceaţa timpului. Cred că el m-a introdus într-unul din numeroasele cercuri boeme care le imitau pe cele pariziene. Cercul

se aduna la o poetă comunistă, cu profil cabalin, de o excepţională vivacitate intelectuală. Se spunea — ciudat elogiu - că-i cunoaşte pe cei mari. Mai bine s-ar fi vorbit despre talentul ei, incontestabil, deşi greu de sesizat. Prezida, împreună cu soţul ei, care stătea retras, serate muzicale şi literare, unde se înghesuiau entuziaşti, care vibrau, ca şi sus-numitul student, de dorinţă să decidă pe loc pentru tot restul vieţii. Veneau şi tineri scriitori talentaţi, înflăcăraţi, dar care se declarau învinşi înainte de a fi luptat şi se înregimentaseră înainte de a fi ieşit din rînd. Paul Celan, am aflat mai tîrziu, a devenit un vizitator asiduu al acestui salon. Dacă aş fi fost mai sociabil, am fi făcut cunoştinţă. Mi-a displăcut însă tonul trufaş al poetei şi dreptul de preempţiune pe care şi-1 aroga asupra bărbaţilor. In fine, primăvara s-a îndurat să treacă. Abia dacă mi-am dat seama, în mijlocul harababurii generale. Nici n-am avut vreme să mă minunez de cîntecul unei păsări în depărtare, de ghemuleţele care înfloriseră în vîrfurile crengilor sau de goana norilor diafani. Desigur, şi din cauza lui Titel Petrescu, rămas în minoritate în Partidul Socialist, pentru că refuza să se alieze cu comuniştii. Aflasem deja, chiar de pe atunci, că, în politică, convingerea este necesară, chiar şi atunci cînd devine imposibilă. Titel Petrescu avea una - fără democraţie, socialismul este cu neputinţă — şi cerea cu vigoare ca ea să fie împărtăşită. Pînă şi cei care-1 aprobau erau însă prinşi în capcana propriilor spaime şi ambiţii şi aveau să-1 părăsească. Ideea de a continua să lucrez cu Alexandru mă apăsa. Eram nerăbdător, ca şi Boiko, să mă scap de el la prima ocazie. Această ocazie nu s-a ivit aşa de repede încît să nu am vreme să observ că mirosul puterii şi al dictaturii îi eliberează pe oameni de datoria realităţii. Ceea ce le satisface şi mai bine imaginaţia. Excelînd în această direcţie, ei se îndreaptă spre propria pierzanie. Primăvara aceea a fost însă marcată şi de un alt eveniment - dacă nu încurc datele — asupra căruia voi mai reveni.

2 august 1994

In timp ce participam la viaţa politică şi mondenă, continuam să lucrez în mişcarea de tineret pe care o creasem, îmi plăcea, pentru că era mai aproape de structura şi de inima mea. Prietenii mei plecaseră, lăsîndu-mi mie grija de a opri bulgărele de zăpadă, care nu mai contenea să crească. In loc să polemizăm cu toată lumea, cum făcusem la început, am încercat să conturez un program si să propun un mănunchi de idei clare, inspirate din sinteza marxistă şi sionistă a rusului Borohov. Drept punct de plecare, o ipoteză: compoziţia socială a comunităţilor evreieşti este o piramidă răsturnată, cu vîrful în jos. Mulţi intelectuali, meşteşugari, negustori în partea de sus, puţini muncitori şi ţărani în partea de jos. Soluţia plecării în Palestina pentru a îndrepta piramida, transformîndu-i pe cei majoritari în lucrători ai pămîntului, care şi-ar fi aşezat bunurile şi

uneltele în comun, mi se părea depăşită. Economia modernă răstoarnă piramida societăţilor şi o face să semene cu cea a comunităţilor evreieşti, alungîndu-i pe ţărani de la sat la oraş şi înlocuind muncitorii cu maşinile. Soluţia avea totuşi un soi de frumuseţe radicală, oferind viziunea unei forme noi de viaţă. Am încercat s-o lămuresc cu claritate şi mai direct, fără să recurg la dezarmantul artificiu economic, ca geneză a unei noi culturi şi a unui sens etic. Programul meu era cît se poate de ireal şi traducea caracterul extremist al opiniilor mele din acea perioadă.

Nu voi merge pînă într-acolo încît să susţin că el i-a atras pe tineri în număr mai mare către cercurile noastre. Totuşi, o dată incarnate într-o mişcare umană, de îndată ce devin mai transparente, ideile îşi şi dobîndesc o viaţă proprie! Ca şi cum s-ar naşte laolaltă, pentru o nouă viaţă. Tinerii care ni se alăturau se adunau regulat ca să citească şi să discute şi legau noi prietenii. O anumită formă de literatură prindea contur şi circula. Cei mai zeloşi stăteau ca pe jar, în aşteptarea unei ocazii de a pleca în Palestina. Mai ales meşteşugarii cei mai săraci şi, desigur, cîţiva studenţi. Se înscriau în cele două sau trei centre de pregătire pe care le creasem. Fiecare număra vreo treizeci de băieţi şi de fete, care se iniţiau în munca fizică din ferme şi uzine, în viaţa colectivă autonomă sau se ocupau de gestiunea centrului şi învăţau ebraica.

îmi amintesc că m-am dus într-o seară, împreună cu Freddy, într-unul din aceste centre. Boiko era deja acolo, îi plăcea să muncească alături de tinerii de la fermă, să mulgă vacile, să însămînţeze pămîntul. După obicei, am luat masa în comun; era mai ales o ocazie să ne adunăm şi să discutăm, să sărbătorim întîlnirea. La un moment dat, era tot o parte a ritualului, doi sau trei tineri începeau să psalmodieze frînturi dintr-un cîntec evreiesc, iar ceilalţi li se alăturau entuziaşti. Unii, îmbătaţi de atmosferă, începeau să danseze, închipuindu-şi că se aflau deja în Palestina, printre pionierii îndrăgostiţi de natură, de deşert şi de ţărmurile Mediteranei. Nişte fiinţe drepte, fugind de sentimentul de opresiune şi atinşi de graţia lumii, cel puţin aşa mi se păreau.

Nu pentru că relaţiile ar fi fost scutite de egoism, de invidie şi de meschinăriile obişnuite. Sau de certuri cu privire la mese, la lucru sau la condiţiile de odihnă. Tot aşa cum nu depăşiseră nici temerile în legătură cu angajamentele pe care şi le luaseră şi nici dificultatea de a împărţi totul. Totuşi, se sculau la şase dimineaţa, se ocupau de comunitate, găseau timpul necesar pentru a citi şi a organiza reuniuni, pentru a se consacra mişcării. Incăpăţînarea lor răspundea unui impuls. Şi în acest răspuns vedeam eu dovada îndreptăţirii iniţiativei noastre, în doi ani, făcusem cunoştinţă cu sute de tineri, îmi aminteam numele, istoria lor şi ştiam cum să le vorbesc despre lucruri pe care nu le citiseră în cărţi. Nu ştiu dacă sperau într-o convingere puternică din partea mea, însă nu mi-au

pus niciodată vreo întrebare în acest sens. Fără îndoială că percepeau ceva din firea mea reţinută şi timidă, destul de inaptă să împărtăşească viaţa austeră a comunităţii. Fiecare cerc, fiecare centru de pregătire pretindea totuşi nişte angajamente: aşa că m-am înscris la facultatea de drept din Iaşi, ca să-i asigur pe numeroşii aderenţi de şederea mea periodică printre ei — mi se pare chiar că am dat şi nişte examene la drept.

în seara despre care vorbeam, Boiko a revenit asupra subiectului religiei, în timpul adunării obişnuite de după-masă. După părerea lui, ea era în centrul dilemei noastre. O dată ce renunţi la ea, o dată ce abandonezi Biblia, ce mai justifica întoarcerea la Pămmtul făgăduinţei? Toate acestea însemnau că păstram credinţa în Vechiul Testament, chiar dacă ne voiam marxişti, de extremă stîngă şi atei: în lipsa acesteia, sionismul ar fi fost ilegitim sau steril. Ideea, care nu-mi trecuse prin cap, avea ceva derutant. Ceilalţi îşi dădeau coate, rîzînd încurcaţi. In scurt timp, dezbaterea s-a înflăcărat. Argumentele lui Boiko erau susţinute de cei mai mulţi, în seara aceea am înţeles că, aşa cum o ramură desprinsă de pe copac nu poate face fructe, tot astfel o idee nouă nu poate convinge dacă nu este grefată pe o tradiţie. Oamenii o iubesc, ea face inimile să vibreze şi simplifică problemele. Era aproape de miezul nopţii cînd ne-am despărţit. Din camere se auzeau difuz cuvinte şi rîsete. în noaptea aceea n-am putut să adorm, îmi lipseau oare căldura şi simţul umanului pe care Boiko le avea? Eram oare prea doctrinar, prea distant cu ceilalţi? Ulterior, m-am schimbat mult. Pînă la urmă, după un an, incubarea ideilor noastre a reuşit, iar mişcarea, pe care Dov Berger a propus să o numim Borohovia, a devenit populară printre tinerii între douăzeci şi treizeci de ani.

Cînd privesc în urmă spre viaţa aceea anarhică, ea îmi apare, dintr-un anumit unghi, deconcertantă şi himerică. Totuşi, transpunînd-o în scris, o găsesc cu totul alta. Pe de o parte, eram antrenat de curentul maselor, de tendinţa socială dominantă. Pe de alta, învăţam să organizez o mişcare, să particip la maturizarea unei minorităţi. Ceea ce mă încînta, nu neg, era rapiditatea cu care, la început doar cîţiva indivizi în marea masă, am devenit atît de numeroşi. Ei da! în acele vremuri, fără să-mi dau seama, încorporam două experienţe colective, pe cît de puternice, pe atît de opuse. Şi descopeream în mine două tendinţe, una fascinată de numărul mare, cealaltă atrasă de numărul mic. Nu din trufie mă exprim astfel. Pur şi simplu, îmi amintesc că, pe atunci, mi se părea ceva cum nu se poate mai nesăbuit. Şi încercam să mă eliberez. Absenţa anumitor rigidităţi mi-a dejucat însă eforturile. Părea evident că eram menit să trăiesc într-o lume în dezordine.

Fapt este că cele două tendinţe trebuie să fi evoluat inconştient şi să fi suferit o metamorfoză imperceptibilă în fiinţa mea. Cum se poate altfel explica nevoia pe care am simţit-o de a explora psihologia maselor şi dorinţa de a întemeia o psihologie a minorităţilor active ? Mi-am dat seama că ea lipseşte din ştiinţele sociale şi am fost cel dintîi care am defrişat-o în calitatea ei de cîmp de cercetare, pentru a înţelege ce mă încîntase odinioară. Cînd am scris *Vîrsta mulţimilor,* experienţa comunistă mi-a servit drept stimulent şi fir conducător. Nu însă şi *pentru Psihologia minorităţilor active.* Legătura cu mişcarea de tineret din România nu mi-a venit nici o clipă în minte. Ea mi se pare evidentă, deşi n-am avut niciodată pînă acum conştiinţa ei. Cel mai de mirare este să regăsesc, sub formă teoretică şi

ştiinţifică, acele lucruri de care mă desprinsesem mintal şi în realitate, crezînd că nu mai păstrasem nici o urmă din ele. Şi totuşi, ce altceva am făcut decît să determin să rodească, într-o viaţă laborioasă şi ordonată, experienţele unei vieţi anarhice şi risipite? Cine ar fi putut crede? Trecutul, de care încercasem totdeauna să mă desprind ca de o suferinţă de nesuportat, n-a încetat să lucreze în secret în ceea ce a devenit opera mea. Ca şi cum legea lui Lavoisier - „Nimic nu se pierde, nimic nu se cîştigă, totul se transformă" — ar fi şi aici valabilă. In orice caz, dacă trăieşti destul de mult ca să aibă timp să acţioneze.

4 august 1994

în primăvara aceea am stat areori acasă. Şi, victimă a iluziei ceasului — acele care se învîrt si revin la aceleaşi cifre ale cadranului dau impresia repetiţiei, în vreme ce timpul fuge cu fiece secundă —, am lăsat zilele să se scurgă. Aşa că am rămas vreme de cincisprezece zile agăţat de o idee care mă luase prin surprindere. La o serată, am auzit vorbindu-se despre Ilya Ehrenburg. Venea des la Bucureşti. Şi aşa s-a produs o străluminare: iată ocazia mult visată, în fiecare seară, îmi repetam: trebuie să-1 întîlnesc pe Ilya Ehrenburg. Doar el putea debloca situaţia şi-mi putea accelera plecarea la Moscova. Un imperativ pe cît de evident, pe atît de dificil de realizat. Ce pretext să găsesc şi ce recomandare să obţin, încît să-mi deschidă uşa unui personaj atît de oficial şi de inabordabil? Nu mi se părea un mare păcat să doresc să-1 întîlnesc, chiar cu preţul unei stratageme. Alergam, alergam peste tot, în căutarea unui intermediar. L-am pus în temă pe Cerbu, un vechi prieten. El a găsit o cale încurcată şi a tăiat nodul gordian: „Dă-te pur şi simplu drept ziarist". Cincisprezece zile mai tîrziu, acreditat de un ziar apropiat de mişcarea mea, am pătruns, pentru a-i lua un interviu, în apartamentul lui Ilya Ehrenburg de la Athenee Palace, cel mai mare hotel din Bucureşti. A fost una din clipele de excepţie din viaţa mea. îmi amintesc de ea ca de un film mut. Revăd însufleţirea personajelor şi intertitlurile, însă nu aud ce-şi spun.

Mi-ar fi foarte greu să-mi amintesc ce-am bîlbîit ca să mă explic, ca să mă scuz. Ilya Ehrenburg m-a întîmpinat, în picioare în cadrul uşii, observîndu-mă. Silueta lui fragilă era puţin gîrbovită, ochii pătrunzători aveau geniu, iar delicateţea chipului obosit şi şuviţele fremătătoare de pe frunte, ceva juvenil. Dorinţa de a place sau darul metamorfozei? Am crezut că mă găsesc în faţa unui magician, care, ştiindu-se irezistibil, ba se retrage în culise, ba înaintează pe scenă. N-am să-i uit niciodată privirea. Da, o privire de care, uneori, ţi se făcea frică. Citeai în ea atîta luciditate! Cînd ne-am aşezat, senzualitatea lui zîmbitoare a dispărut, lăsînd loc unei concentrări întunecate, de nepătruns. Nu-mi venea să cred că mă aflu acolo. De unde luasem eu atîta îndrăzneală, încît să-1 solicit? Mi-am exprimat însă cu claritate dorinţa de a merge la Moscova şi i-am explicat de ce

voiam să mă duc acolo. Am vorbit despre studiile pe care voiam să le continui, de nevoia de a mă smulge din legăturile unui trecut imposibil şi ale unui viitor incert, îmi luam angajamentul de a rămîne credincios ideilor socialiste. Bineînţeles că am încercat să-1 conving că reflectasem adînc la opera pe care aveam de gînd s-o edific şi că proiectul meu era îndelung gîndit.
Ilya Ehrenburg s-a aplecat brusc şi a devenit aproape instantaneu rigid. Era încurcat sau iritat? în orice caz, vocea lui avea o notă dezagreabilă, aproape mînioasă, cînd mi-a explicat că Moscova nu era Parisul, că Uniunea Sovietică era o ţară foarte diferită de ce-mi imaginam eu. îl ascultam respectuos cum îmi povestea cu cîtă caznă fuseseră eradicate prejudecăţile sociale. Şi tot ce se făcuse pentru a-i culturaliza pe ţărani şi pe muncitori. Era adevărat că existau mult mai multe şcoli, universităţi, ziare, teatre şi că se tipăreau mult mai multe cărţi decît în oricare altă ţară din lume. însă trebuia să te fi născut acolo, să fi trăit istoria şi, în primul rînd, războiul acela teribil, ca să-ţi poţi găsi un loc. M-am hazardat să spun că aş fi fost fericit să-mi asum riscul. Declaraţie care a atras o ripostă nerăbdătoare: „Mai tîrziu, poate!". L-am rugat să fie mai clar.
A revenit la aceeaşi idee: ţara era imensă, iar sarcina construirii socialismului atît de colosală, încît îi depăşea pe indivizi. Cînd construieşti oraşe şi razi munţii de pe faţa pămîntului, nu mai ai timp să te ocupi de viaţa interioară a fiecăruia în parte, de chestiuni legate de etică şi de idealuri. Poate că mă înşel, însă nu a pronunţat nici măcar o dată numele lui Stalin sau cuvîntul „revoluţie", îl mai revăd şi azi, cum se lupta cu parafrazele şi cu avertismentele. Mi-a declarat, desigur, că-mi invidia voinţa de a rupe cu tot ce mă înconjura. Nu însă fără să adauge că acţiunea trebuie făcută în cunoştinţă de cauză şi cu mintea limpede, mai ales cînd eşti tînăr. Şi viza pentru Uniunea Sovietică? Atunci a venit şi răspunsul de care începusem să mă tem. Dacă mă aflam de partea cea bună, nu aveam nevoie de el, viza va veni singură. „Dacă nu, rămîneţi unde sînteţi", a lăsat el să cadă, pe un ton patern. Expresia mi s-a întipărit în memorie. Emoţia mea era prea vie ca să-mi îngăduie să vorbesc şi, în scurta tăcere care a urmat, m-am întrebat: de ce, în loc să-mi spună cîteva fraze goale, de convenienţă, mi-a ţinut o lecţie atît de amplă despre cum stăteau lucrurile? Ilya Ehrenburg s-a cufundat şi mai adînc în fotoliu şi a lăsat capul în jos, ascunzîndu-şi-1 pe jumătate, cît a mai durat conversaţia. Era ziua-n amiaza mare cînd am ieşit pe Calea Victoriei, plină de lume care zumzăia, veselă. Aveam totuşi impresia că ziua era pe sfîrşite. La ce mă gîndeam ? De ce-mi treceam viaţa visînd cu ochii deschişi ? Tot ce întreprindeam nu ducea nicăieri, nu avea nici un sens: călătoria la Moscova, demersul pe lîngă Ilya Ehrenburg, ca să nu mai vorbim de studii şi de dragoste. După ce am mers multă vreme, cu mintea aiurea, m-am oprit, în drum spre casă, la sinagogă. Era liniştită si pustie. Picături de ceară curgeau din sfeşnicele cu licăriri şovăitoare. Am inspirat mireasma

familiară şi murmurul rugăciunilor vesperale. Iar versetele din *Psalmi* reveneau în mintea mea: „Doamne, cit de mulţi îmi vor răul, cîţi se ridică împotrivă-mi, cîţi spun despre sufletul meu: Dumnezeu nu va putea face nimic pentru el". Cred că interviul cu Ilya Ehrenburg, care a avut loc în franceză, a fost publicat, nu mult după aceea, în ziarul al cărui titlu 1-am uitat.

20 octombrie 1994

La căderea nopţii o luasem pe drumul care ducea spre Debreţin, în Ungaria. Fără să le fi băgat de seamă, cele dintîi stele apăruseră deasupra cîmpiei nesfîrşite, tăcute şi pustii. Ici-colo, se zărea, în depărtare, acoperişul înclinat, greoi al vreunei ferme, grajdurile, sau se auzea lătratul unui cîine trezit de trecerea noastră. Nici un alt semn de viaţă, decît zgomotul tălpilor pe pămîntul întărit şi un gîfîit abia perceptibil. O tăcere nesfîrşită se ridica din pămîntul asupra căruia se aplecau siluetele frînte ale copacilor. Aşa a început o perioadă din viaţa mea în care nu mă întorceam acasă decît ca să plec tot mai departe, fără paşaport şi aproape fără bani, însă cu minunatul elan al tinereţii, cu un puternic sentiment de responsabilitate pentru ceea ce făceam şi cu impresia că lumea pătrundea în mine. în timp ce mergeam, mă gîndeam la vizita pe care mi-o făcuse Dov Berger, către sfîrşitul primăverii. Cu sinceritatea lui de soldat--plugar, îmi zugrăvise valul de bărbaţi şi femei din Europa de Est, care sperau să ajungă în Palestina, trecînd prin Italia sau Franţa. Acum venise rîndul meu să-i însoţesc pe emigranţi pînă la Viena şi să asigur contactele necesare. Modul în care Dov Berger definise misiunea mea mai curînd nedefinită demonstra că el voia, înainte de toate, să văd cu ochii mei ce însemna soluţia finală. Fără o asemenea viziune, toate opiniile despre ceea ce se petrecuse riscau să nu fie altceva decît o vorbărie sentimentală. Asta m-a lăsat să înţeleg, aplecîndu-se înainte ca să-mi destăinuie: „Ciudat, pe unii oameni nu-i înţeleg. Ei cred că pot învăţa totul din cărţi şi din conferinţe". Arunca o săgeată spre mine. Cînd ne-am despărţit, mi-a înmînat un *zetl,* o bucată de hîrtie acoperită cu un scris fin, în ebraică, trebuind să-mi ţină loc de paşaport.

Berger avea dreptate. După 1945, apăruseră numeroase cărţi şi articole despre deportarea în Transnistria şi în lagărele de exterminare, coroborate cu nenumărate mărturii personale. Asistasem la o întîlnire răscolitoare cu Zukierman şi Lubetkin, conducătorii revoltei din ghetoul din Varşovia, care au vorbit despre sfîrşitul ei înfiorător şi propria lor fugă. în primăvara lui '46, nici nu-mi dădeam seama de trecerea timpului ascultîndu-1 pe Zissu, lider sionist de dreapta — care a avut o mare influenţă asupra lui Isou -, cum vorbea despre deportările din Transnistria şi Rusia, în timpul întrevederii pe care am avut-o după conferinţă, mi-am dat seama că în barbaria nazistă existase o latură Auschwitz şi una Babi Yar - oameni împuşcaţi

în ceafă, vînaţi în ghetouri, îngropaţi de vii —, altfel spus, un spirit industrial şi unul artizanal. Latura Babi Yar îmi era mai familiară, pentru că românii o aplicaseră, prin urmare îmi puteam exprima mai deschis propria judecată. Ceea ce mă răscolea — de fapt, îmi lipsesc cuvintele potrivite —, nu erau doar exterminările la care s-au pretat trupele la plecare, în plină ofensivă, ci mai cu seamă nelegiuirile lor de la întoarcere. Faptul că băteau în retragere nu le-a împiedicat în nici un fel să-i masacreze pe cei vii şi aşa cum îşi şterg asasinii amprentele de pe revolver, de pe mînerele uşilor, de pe mobile, să exhumeze cadavrele din osuare pentru a le arde şi a planta copaci în loc. Cu sufletul greu de disperare, mă întrebam, în van, din ce stofă erau alcătuiţi aceşti Rommeli necunoscuţi care, în prag de înfrîngere, duceau o bătălie lucidă şi calculată împotriva rămăşiţelor mizerabile, epuizate, ale poporului evreu, împotriva unor adversari de nebiruit, morţii.

Există două cărţi severe şi umane — *Lilith şi alte povestiri* de Primo Levi şi *Cartea neagră* a lui Ilya Ehrenburg şi Vassili Grossman - din care ar trebui citite săptămînal cîteva paragrafe, alături de Biblie şi de Evanghelii, în sinagogi şi biserici. Ca fiinţele umane să afle de ce sînt în stare.

Nu vreau să-mi încarc povestirea cu prea multe comentarii despre stările mele sufleteşti. Am să spun doar că eram absorbit de lectura acelor cărţi şi articole şi că ascultam cu mare atenţie conferinţele şi mărturiile. Speram că, într-o bună zi, poate peste cinci sau zece ani, voi face cunoştinţă cu locurile şi mai ales cu cei care trăiseră, pe propria piele, cruzimea acelor vremuri, pentru ca adevărul lor să facă parte integrantă din viaţa mea şi să simt că am dreptul să vorbesc la rîndul meu despre el. Or, traversînd acel *no man's land* în direcţia Ungariei pentru a îndeplini misiunea încredinţată de Dov Berger, eram pe cale de a înfăptui acel ceva la a cărui realizare nu sperasem decît pentru mult mai tîrziu. Şi mă simţeam ciudat de fericit, de uşurat.

Am trecut frontiera la răsăritul soarelui. Călăuza, un tînăr lipsit de griji - aveam să-l mai revăd —, ne-a dus într-o fermă de la marginea Debreţinului, unde am luat micul dejun. Spre amiază a venit trenul şi ne-am urcat cu buletine false în buzunare. Trenul traversa pusta, de o frumuseţe de nedescris în lumina soarelui, îndoiţi în două deasupra brazdelor, ţăranii smulgeau rădăcinile şi buruienile. Aveam impresia că întreaga natură îmi salută trecerea. Trenul a sfîrşit prin a ajunge la Budapesta, unde am coborît. Călăuza ne-a condus prin gara care era un furnicar de oameni. Oameni grăbiţi dădeau peste mine, mă apostrofau într-o limbă de neînţeles. Parcă aş fi devenit surd în mijlocul tumultului general, în acelaşi timp, încercam senzaţia binecuvîntată a celui abandonat, senzaţia călătorului căruia nimic nu-i mai este familiar. Am traversat Dunărea într-o gălăgie năucitoare, pe singurul pod care mai rămăsese în picioare. Ce privelişte minunată! De cîţi ani nu mai văzusem apa

fluviului, irizată de reflexele purpurii ale apusului de soare? Din vremea cînd mă aflam într-o altă lume, cea a copilăriei, cînd împărtăşisem laolaltă fericirea şi tainele. Poate că din cauza Dunării am simţit, chiar înainte de a o vedea, o pasiune fulgerătoare pentru Budapesta. Ca şi cum aş fi vizitat-o într-o existenţă anterioară.
lată-mă în faţa unui imobil de două sau trei etaje, cu grilaje frumoase la intrare. Gazda m-a introdus într-o cameră spaţioasă, cu pereţi tapisaţi în culori vesele. Vase cu flori împodobeau marginea ferestrelor. Nu doream decît un singur lucru: să mă odihnesc şi să gust o clipă de singurătate înconjurat de farmecul ei delicios. Nu mai ţineam minte de cînd nu mai fusesem îmbiat de un pat aşa de mare, cu perne şi cuverturi înflorate, încît uitasem pînă şi cum arată. Gazda, care aducea cu o bunică, m-a chemat de îndată într-o bucătărie largă. Călăuza si-a luat rămas-bun, iar eu m-am aşezat la masă împreună cu încă două sau-trei persoane. Fiind novice, pentru prima dată în străinătate, a trebuit să le povestesc, într-o germană presărată cu ebraică, drumul si întreaga viaţă. Agitîndu-se să ne servească cu un gulaş suculent, gazda, a cărei siluetă păstra ceva juvenil, insista să mai luăm, ca şi cum s-ar fi temut să nu murim de foame, şi părea că nu are altă grijă decît să-şi vadă apreciate bucatele. Pe cînd mă pregăteam de culcare, am aflat de la unul din comeseni că ea se întorsese de la Auschwitz. „Ca şi mine", a reuşit el în cele din urmă să rostească, cu o voce gîtuită. întins îmbrăcat pe pat, priveam fix, pe întuneric, literele care alcătuiau numele lagărului. Fără a-i pătrunde sensul, ghiceam că e ceva teribil.
Cînd a doua zi dimineaţă am deschis ochii, mi-am amintit, mirat, că nu am nimic de făcut, decît să aştept consemnele pentru următoarea trecere în Austria. Aşa că m-am hotărît să dedic fiecare ceas hoinărelii, coboram şi urcam curba străzilor lungi, schimbam la întîmplare direcţia. La început, asimilînd necunoscutul cunoscutului, am crezut că Budapesta era asemenea Bucureştiului, datorită supranumelui acestuia de „mic Paris". Am descoperit însă în scurt timp aspectul seniorial şi aristocratic al Budei, care domina efervescenţa Dunării cu colinele şi cupolele sale. Era destul de ciudat să te plimbi, fără griji, într-un oraş unde se înghesuiau atît de mulţi oameni plini de griji. Apoi, în urma unor observaţii precise, mi-am dat seama de întinderea distrugerilor provocate de război: ruinele marilor hoteluri, boitele prăbuşite ale podurilor, zidurile ciuruite de gloanţe. Atunci hoinăreala mea s-a transformat într-o peregrinare sistematică pe cheiurile Dunării, la Parlamentul pustiu, printre imobilele demolate cu curţi pline de pietriş şi de mobile carbonizate. Aşadar, de asemenea dezastre scăpasem noi. Şi-mi imaginam scenele de panică si de disperare care avuseseră loc. Şi încă nu văzusem nimic.
La cină, am aflat că cea mai mare parte dintre distrugeri avuseseră loc în timpul asediului oraşului, cînd ruşii îi respingeau pe germani stradă cu stradă. Şi mi-am amintit: în timpul asediului, care a durat din decembrie 1944 pînă în februarie 1945, noi eram

deja eliberaţi şi nu ne gîndeam decît la revista noastră şi la ce aveam să facem în continuare. Cunoscusem noi cu adevărat războiul, la Bucureşti ? „Toate întîmplările astea sînt lipsite de sens, poveşti băbeşti", a spus gazda, întrerupîndu-ne conversaţia şi oprindu-mi întrebările.

Bineînţeles, nu m-am plimbat doar printre ruine. Budapesta avea şi alte atracţii, tentaţii de un alt fel. Două persoane ale căror adrese îmi fuseseră date m-au ajutat să le cunosc. Ele m-au dus la Operă — pentru prima dată în viaţa mea. La ieşire, bulevardul Elisabeta era iluminat, o mulţime veselă ieşise la plimbare, iar graţia femeilor tinere era pusă în valoare de eleganţa lor, în care senzualitatea se împletea cu rafinamentul. Pe atunci ştiam să descopăr farmecul unei seri, atracţia unei persoane sau a alteia, exuberanţa unui loc sau a altuia. Păstrez din acele seri petrecute pe bulevardul Elisabeta o amintire de sărbătoare, pe care nu am mai regăsit-o ulterior. Am fost vrăjit mai ales de luminăţia nocturnă, care-mi dezvăluia, de pe terasa hotelului Gellert, una din cele mai frumoase perspective din Europa. Poate că şi din cauza muzicii ţigăneşti, care invita la dans. în scurt timp, am simţit însă, dincolo de viorile înaripate, de contrabasul melancolic, cît de ireală, de solitară este priveliştea: sus fantoma ruinelor, jos strălucirea metalică a Dunării.

în ajunul plecării mele la Viena, m-am întors la Gellert. Am avut impresia că mă aflu nu pe terasa unui hotel, ci pe puntea unui vapor care se scufundă încet, împins la fund de forţe de neînfrînt. Această impresie de tristeţe nedefinită, ca după o vană sărbătoare, 1-a metamorfozat în imaginaţia mea într-un salon de pe „Titanic", simbol al destinului Europei de Est. Sub impresia acestui sentiment romantic, de-a lungul jumătăţii de secol cît această parte din continent s-a aflat sub dominaţie sovietică, Budapesta a fost singurul oraş unde am revenit. Mergeam acolo ca într-un pelerinaj, intram la Gellert cînd aveam o după-amiază liberă. Numai pentru a-1 auzi pe portar murmurînd unei doamne în vîrstă *kiiss die Hand, gnădige Frâu,* sărut mîna, doamnă. Pentru a respira aerul acestei lumi pierdute. Sau pentru a privi nesuferita Statuie sovietică a Eliberării din vîrful colinei abrupte. Ai fi putut crede că se instalase acolo ca să vegheze asupra „Titanicului" meu înghiţit de ape, pentru a împiedica lumea din interiorul lui să urce la suprafaţă.

Undeva, în amintirea mea, o revăd pe gazdă pregătindu-mi o gustare pentru drum, fără a băga de seamă protestele mele. Parcă arzînd de nerăbdare, a continuat, spunîndu-mi că, înainte de război, familia ei trăise, ca şi a mea, într-un orăşel şi făcuse comerţ cu grîne. Pe atunci existau evrei care nu se ascundeau, cărora nu le era ruşine să poarte *kippa,* să respecte Sabatul, să invoce Biblia. Acum, totul se schimbase, tinerii nu mai mergeau la casele de rugăciuni, nu mai mîncau cuşer, nu mai aveau nici o pudoare în relaţiile dintre ei. îi interesa piaţa neagră sau revoluţia şi salvarea Ungariei. Şi totuşi, după toate suferinţele îndurate, ar fi trebuit să se îngrijească

mai curînd de ce se va întîmpla cu poporul lor. Ea dorea să plece cît mai curînd în acel colţ de pămînt, „numai al nostru" — este expresia folosită de femeia aceea, care radia de o credinţă simplă, adîncă. Cînd se va stinge şi ea, ca şi bunica mea, m-am gîndit eu, despărţindu-mă de ea seara tîrziu, o stea se va stinge pe cer.
Spre miezul nopţii, camionul s-a aplecat ca şi cum ar fi intrat pe o pantă, a trecut cîţiva metri dincolo de postul de vamă de la Hegyeshalom, între Ungaria şi Austria, şi s-a oprit. Călăuza s-a dat jos fără să scoată un cuvînt si şi-a plimbat îndelung privirile asupra noastră. Ce tăcere! Nici un sunet, în afara de rîcîitul întîmplător al vreunei încălţări pe podea, cînd cineva dădea din picioare prin somn. Un ofiţer a dat la o parte prelata. L-am văzut fără să-1 privim, iar el ne-a privit, prefăcîndu-se că nu ne vede. A strigat un ordin în ungureşte si vehiculul a pătruns în *no man's land.* Fluieratul păsărilor, urmat de chemarea călăuzei, ne-a făcut să ieşim. Am traversat, laolaltă cu grupul de necunoscuţi familiari, unul căra un pachet în mînă, altul avea o valiză legată la spate sau un copil în braţe. Am mers din nou alături, pe o cărare printre copaci. O vreme, nimeni n-a îndrăznit să scoată o vorbă — de teamă ca nu cumva, dacă puneam capăt conspiraţiei tăcerii, să-1 vedem ţîşnind în faţa noastră pe ofiţerul de la vamă şi să înţelegem îngroziţi că ne urmărise. Zăream în ochi aceeaşi groază care mă asalta şi pe mine: să fii singur, absolut singur, pe un pămînt necunoscut, fără să te mai poţi întoarce înapoi şi fără să ştii încotro eşti dus. Oferam braţul vreunei persoane care mergea greu, duceam vreun copilaş sau vreo valiză, pentru că nu trebuia să întrerupem ritmul mersului. Pe măsură ce ne îndepărtam, o oarecare voie bună, o anume bucurie de a trăi deveneau perceptibile. Călăuza se agita, potrivea cadenţa grupului, cînd mărind pasul, cînd încetinindu-1, pentru că întîlnirea era fixată la o oră precisă. Am ajuns în zona de ocupaţie sovietică din Austria în zori. Şi de data asta lucrurile s-au petrecut bine. Cînd am ajuns la poalele unei pădurici, camionul de la *Joint,* cu însemnele americane, tocmai sosise. Ne-am urcat în el foarte repede, vehiculul a demarat şi am traversat zona sovietică, acoperiţi de o prelată. Legănat de denivelările drumului şi de susurul uşor care agita prelata, m-am lăsat cuprins de o mare linişte. Am închis ochii, repetîndu-mi în gînd: „Occidentul, Occidentul".

22 octombrie 1994

Acum şapte ani, Universitatea Populară „Urania" din Viena m-a invitat la un interesant colocviu despre Canetti. Au fost zile plăcute şi pline. Am întîlnit acolo intelectuali şi sindicalişti, de la care am învăţat o mulţime de lucruri despre războiul civil dintre roşii şi negri, despre anexarea Austriei de către Hitler şi despre manifestările de masă care au stîrnit interesul lui Freud şi al lui Canetti. Am revăzut centrul oraşului împînzit de maşini luxoase, de bărbaţi

şi femei îmbrăcaţi cu eleganţă, Ringul, spitalul Rothschild, Votivkirche. Am cinat în somptuoasele pivniţe ale primăriei şi am degustat faimoasa prăjitură la hotelul Sacher. în acelaşi timp, am încercat o senzaţie de nefiresc în capitala opulentă şi lipsită de griji care, de-a lungul timpului, se preschimbase în propriu-i muzeu, cu faţade convolute şi fastuoase, cu bulevarde vaste şi grădini bine îngrijite. Ca şi cum stratul de ruine, masa vie şi fremătîndă a bărbaţilor şi femeilor pe care-i cunoscusem odinioară s-ar fi scufundat în pămînt, amintirile mele nemaireflectînd decît o lume dispărută.

Şi totuşi lumea aceea dispărută a pus dintr-o dată stăpînire asupra mea, într-o zi din primăvara lui '46, în vreme ce camionul se îndrepta spre centrul Vienei. Ea s-a ivit brusc în faţa mea, imobilele cu porţi mari la intrare, magazinele cu vitrine viu luminate, şuvoiul vehiculelor zgomotoase şi supraîncărcate, trotuarele invadate de mulţime, soldaţii, poliţia militară, vacarmul oamenilor care vindeau diverse obiecte pe furiş, femei şi copii grăbiţi. Chiar şi mirosurile mi se păreau altele, iar verdele copacilor înfrunziţi se revărsa peste grilaje şi bulevarde. Cînd am coborît din camion m-am întrebat dacă mă aflu într-un oraş, într-un imens circ sau într-un parc de atracţii. Credeam că ştiu ce înseamnă o capitală învinsă, nemilos văduvită de însuşirile ei cele mai alese, însă ce ştiam nu semăna deloc cu ce vedeam. Viena, mi-am spus eu, încerca să forţeze mîna destinului.

Cu cît petreceam mai mult timp acolo şi pe măsură ce se insinua primăvara plină de vrăji, cu atît mai mult simţeam cum oraşul se lăsa pradă orgoliului şi splendorii lui defuncte. Asemenea unei femei care a îmbătrînit cu multă graţie, privind în tăcere invazia dezordinii şi a vulgarităţii şi gîndindu-se cu nostalgie la ocaziile pe veci pierdute, pentru că i-a lipsit discernămîntul şi îndrăzneala de a profita de ele. Ea n-a făcut decît să împingă palatele şi monumentele în ceaţa simbolurilor, desprinzînd dintr-o carte poştală desuetă pieţele publice şi străzile în culorile fanate. Hoinărind prin oraş, ai fi putut crede că Viena lui Schnitzler şi Zweig, o Vienă unde mortul înşfacă viul, se retrăsese în vîrful picioarelor. Rămînea vizibilă doar Viena unde viul era pe cale de a înhaţă cu brutalitate mortul.

Peste măsură de ciudată mi s-a părut amestecătura de arhitecturi maiestuoase prin care s-au ilustrat Habsburgii. Catedrala Sfîntul Ştefan era mult mai impozantă în mijlocul dărîmăturilor imobilelor din jur decît, mai tîrziu, restaurată. Cel mai mort dintre morţi era Ringul, o nebuloasă alcătuită din palatele marilor familii, toţi acei Esterhazy, Starhemberg, Caprara, Liechtenstein, supravieţuitorii unei culturi aristocratice, care sugerau nu atît decăderea, cît dezrădăcinarea tăcută a celor ce şi-au ratat istoria. Nu văzusem în viaţa mea case şi parcuri atît de frumoase, care accentuau frumuseţea funebră, de relicvă, a Vienei. Nu le-am văzut decît ocazional, cea mai mare parte a timpului petrecîndu-mi-o în cartierul spitalelor şi al facultăţii de medicină, clădiri somptuoase şi anonime, sau în vastul parc ce înconjoară primăria şi Votivkirche, la doi paşi de

Berggasse, unde treceam adesea pe lîngă un clădire burgheză, pe care nici o placă nu semnala că acolo ar fi locuit Freud. Asta înainte ca istorici cu nostalgii hipertrofiate să reconstituie o Vienă miniaturizată în cabinetul psihanalistului, asemenea vaporului pe care marinarul îl închide într-o sticlă. Viena în mărime naturală în cel mai rău caz îl ignora, iar în cel mai bun, se întrista că hazardul îl făcuse să se nască acolo, îmi căutam liniştea străbătînd în lung şi-n larg Hofburg-ul, locul unde se înălţase vechiul ghetou acum dispărut şi Karl-Marx Hof, citadelă de clădiri de un roşu şi un galben spălăcit, unul din punctele forte ale rezistenţei antifasciste. Din respect pentru cultul marilor personalităţi m-am dus la Dobling, la mormîntul lui Herzl, panteon nesuferit şi delir pompos.

La început, ceea ce vedeam, ceea ce nu venisem să văd, mă irita, între mulţimea militarilor şi mulţimea vienezilor se strecura cea a refugiaţilor, veniţi cu miile din Ungaria, din Polonia, din Balcani. Pe sub arcadele Hofburg-ului puteai întîlni grupuri de fascişti care se ascundeau, fugind de justiţie si de sovietici, îi recunoşteam pe aceşti viteji ai cruciadei antibolşevice după tăietura maxilarelor, după privirile lor reci, pălăriile şi vestoanele roase, dacă nu şi după felul de a vorbi. Apoi foşti coloni germani, *Volksdeutsche,* care se compromiseseră cu naziştii din exces de patriotism şi se întorceau acum acasă după două sau trei secole - mai aveau ei însă o casă? Mi-1 imaginam, sub masca unui asemenea om zdrenţăros şi cu părul încîlcit, ca şi cum de un an încoace nu mai dormise decît îmbrăcat, pe proprietarul înstărit al unei ferme înfloritoare din Banat sau Transilvania.

„Să gîndeşti întotdeauna cu inima"; excelentă maximă: o notasem în caietul meu de însemnări. Trimiţîndu-mă aici, Dov Berger nu luase în calcul posibila trezire a compasiunii mele, lumea în care crescuse el nu cuprindea respectivul articol. Fără îndoială că intenţia lui era să mă determine să constat, să judec şi, mai întîi de toate, să particip, şi nu să rumeg la nesfîrşit aceleaşi indignări şi recriminări. Ce puteam însă să fac, ce trebuia să fac în oraşul acela înnebunit, unde se perindau atîţia refugiaţi? Nu-mi venea să-mi cred ochilor. Eliberaţi din lagărele de concentrare, se întorceau la casele lor, în oraşele lor, sperînd să regăsească un tată sau o mamă, un copil, o soţie, să-şi reia fosta meserie sau doar să respire aerul natal. Ce putea fi mai natural? Cînd ajungeau, simţeau, amenințătoare, spaima de la căderea serii, angoasa infantilă, inexplicabilă, ca nu cumva să fi fost părăsiţi - şi dacă nu mai era nimeni? Şi noaptea cădea, dezolantă, pentru vreun bărbat sau vreo femeie pradă singurătăţii în faţa misiunii zdrobitoare de a trebui să trăiască. Uneori, dintr-un oraş în care fuseseră zece sau douăzeci de mii nu mai rămăseseră decît vreo zece - douăzeci. Fără nimeni care să li se adreseze sau să-i privească cu afecţiune. Oare oamenii îşi pierduseră simţul omenescului de li se părea anormal ca foştii lor vecini sau concetăţeni, care trăiseră aproape sub acelaşi acoperiş cu ei, să se întoarcă şi să ceară cu discreţie să-şi reia propriul loc, propriul cămin?

Străini la ei acasă! Alţii s-au oprit în prag, în faţa unei uşi închise. Iar alţii au fost alungaţi de noii ocupanţi cu insulte, dacă nu chiar şi cu pietre. Duşmani! N-au opus nici o rezistenţă. Au făcut cale întoarsă cînd s-au aprins pogromurile, tot în Polonia, ucigătoare, delirante. In asemenea clipe, memoria acestor bărbaţi şi femei salvaţi de la moarte le arăta că erau prinşi într-o capcană, autorităţile comuniste închizînd ochii în faţa persecuţiilor. Condamnîndu-i să plece, în loc să-i protejeze. Era probabil o relicvă a acelei *Endlosung* din vremea războiului, urmărind ca ţara să fie *judenrein.* S-au îngrămădit cu zecile de mii în trenuri sau au pornit pe jos, şi din Cehoslovacia, Ungaria şi din Ţările Baltice, pare-mi-se, li s-au alăturat alţi supravieţuitori. Unii ajunseseră deja la Viena, alţii erau pe drum. *Joint-ul* îi ajuta să supravieţuiască pe calea unui nou exil, iar autorităţile din Europa de Est, uşurate să scape de ei, tolerau plecarea lor clandestină.

Le lipsise oare îndrăzneala, cum li se reproşa? Ca să îndrăznească, ar fi avut însă nevoie de prilejuri şi de aliaţi. O deschizătură, în care să te poţi arunca, însă cum să răstorni de unul singur zidul chinezesc? Aflînd de soarta lor, cred că m-am înhămat la misiunea mea cu şi mai multă energie. Pînă atunci nu avusesem contacte prelungite cu deportaţii. Cîţi erau? In tranzitul lor către Italia, Franţa, ei rămîneau mai mult în Viena şi, în primul rînd, în lagărele de refugiaţi, uimitor de asemănătoare cu lagărele de concentrare din Germania sau Austria. Ca nişte strigoi printre populaţiile care i-au ignorat, foşti KZ deveniţi DP.

Şi azi încă mai văd limpede expresia de neîncredere, de nedescifrat pentru mine, de pe chipul unei persoane care i se adresa alteia: „Cum, dumneavoastră sînteţi? Visez, sau chiar dumneavoastră vorbiţi? Domnul fie lăudat, cît mă bucur că sînteţi în viaţă!". Apoi, luîndu-mă ca martor: „Chiar el este! Vine direct din iad!". Omul reuşise să părăsească Polonia, via Cehoslovacia — sau România? — şi Ungaria. Itinerarul său părîndu-mi-se ciudat, 1-am întrebat cum ajunsese la frontiera poloneză: „Cu trenul, a răspuns el, era o mulţime de oameni care se îngrămădeau în vagoane. Ne era teamă". Şi, ca să mă liniştească, a adăugat că renunţase la tren. Cum de-şi asumase un asemenea risc? „Tot foloseşte la ceva să pari polonez." Era blond şi destul de înalt. Am înţeles foarte bine ce voia să spună. Pentru aceste existenţe menite singurătăţii unui exil nesfîrşit, nota de plată era piperată. Pentru ei ar fi fost o catastrofă dacă, exprimîndu-şi deschis descurajarea, ar fi trebuit să plătească prin toată anxietatea lor, prin pierderea poftei de viaţă sau a simţului umorului. Dacă nu au făcut-o chiar în registrul vesel, s-au prezentat totuşi cu o hotărîre vecină cu însufleţirea. Ii invitam uneori pe nou-veniţi la o cafea sau la o bere. Şi nu auzeam văicăreli, în loc să se lamenteze, spuneau glume. Cei mai mulţi ca să se consoleze pentru că nu mai puteau să-şi continue viaţa de dinainte. Ceea ce mă liniştea, căci ce diferenţă mai era acum între umor şi disperare? Astfel, mi s-a povestit următoarea legendă: cînd Creatorul şi-a expus

capodopera — omul -, diavolul a avut neruşinarea să rînjească. Drept pentru care a fost alungat din rai, laolaltă cu îngerii care nu-şi putuseră stăpîni rîsul, si iadul s-a înfiinţat ca un soi de cerc al glumeţilor, al ironicilor amatori de *Witz.*
Nu întîrziam în preajma unui interlocutor decît atît cît mi-o cerea buna-cuviinţă şi evitam să-i pun prea multe întrebări despre încercările prin care trecuse sau să manifest o compasiune nedelicată faţă de emoţiile pe care le încerca. Ca nu cumva să reaprind, prin întrebări insistente, jarul unei disperări care nu se răcise încă. Singura dată cînd, la Viena, am simţit nevoia imperioasă de a încălca această regulă, m-am ales cu un: „Toate astea nu-s pentru dumnea-voastră, nu aveţi cum să înţelegeţi". Şi totuşi, omul şi-a deschis pînă la urmă inima. Nu mai avea pe nimeni, nici părinţi, nici prieteni, nici măcar un singur copil. Şi acum, exilul! La ce bun să tot fugă? La ce servea existenţa lui? S-a lăsat să cadă pe un scaun, legă-nîndu-şi bustul cu o mişcare regulată, cu ochii închişi, însă nici un verset nu-i ieşea de pe buze. Vocea lui trăda o descurajare profundă, cea a cuiva care a făptuit o greşeală inexplicabilă, cu neputinţă de îndreptat. Am avut senzaţia că trebuie să fac ceva, însă nu ştiam ce anume. Din aceste scurte întîlniri de la Viena, abia dacă mi-au mai rămas cîteva nume, nişte amintiri fugare, şi sentimentul acela imposibil de definit.
25 octombrie 1994
La drept vorbind, am văzut şi am cunoscut cu adevărat Viena abia mult mai tîrziu. în 1946, eram un student care-şi începuse studiile, fără să ducă niciodată un proiect pînă la capăt si care ar fi vrut să profite de viaţă. Cu alte cuvinte, dedicam majoritatea timpului activităţilor despre care am vorbit, nu mai aveam o viaţă privată si mergeam uneori la cîte-o serată. Nu frecventam localurile de noapte, nu aveam nici o înclinaţie pentru băutură. Poate că nu eram chiar inhibat, însă eram foarte pudic. Unele atitudini şi cuvinte fără perdea mă făceau să roşesc, stingherit şi ruşinat. Or, în primăvara aceea plină de vrajă, mă surprindeam gîndindu-mă la Viena ca la o versiune contemporană a Sodomei şi Gomorei. Sub aparenţele unei vieţi *nett und hoflich,* se ascundea viaţa vechiului imperiu, oraş al cafenelelor, al cazărmilor, braseriilor şi pensioanelor, fardat în nuanţe pale, aproape paradisiace. însă ofiţerii nu mai erau cadeţii lefteri din romanele lui Zweig şi Roth, prinşi în plasa unei *Liebelei.* Oraşul era plin de militari, de vehicule, de trupe în trecere, de tot felul de uniforme. Americanii purtau şepci, pantaloni şi vestoane cu centură. Ruşii, cu mersul lor ţărănesc, arborau şiruri de medalii pe bluzoanele lor curate. Ofiţerii francezi, mici de stat, afectaţi, purtau chipie. Englezii severi, cu şepci turtite, nu ne aruncau nici măcar o privire, în chip evident, unii soldaţi simţeau nevoia să dea cu piciorul în furnicarul care-i înconjura. Cei mai mulţi se mulţumeau să traver-seze, indiferenţi, şuvoiul acela de bărbaţi şi femei care se revărsa

de peste tot. Dacă te uitai mai atent, observai un soi de tîrg. Ruşii aveau reputaţia supărătoare de hoţi şi tîlhari. Fără a fi bogaţi, se spunea că sînt casnici şi statornici. In virtutea unei simetrii oculte, americanii erau creditaţi cu o nepăsare naivă. Aveau buzunarele doldora de dolari, alimentau piaţa neagră şi îngropau femeile, pe care şi le treceau de la unul la altul, în cadouri. Această bulimie a iubirii venale tîra în hora ei tot oraşul.
Mulţimea asta de femei şi bărbaţi lacomi de distracţii şi risipă mi se părea că ascunde ceva violent şi fizic. O dată am petrecut — fie ce-o fi!— o oră sau două printre afacerişti clandestini, soldaţi zgomotoşi, refugiaţi şi femei elegante sau vulgare, care se înecau în alcool. Ei calificau drept strălucitoare o viaţă care nu era decît un talmeş-balmes de desfrîu în orele nopţii. La dus, ca şi la întors, întîrziam pe Mariahilferstrasse sau pe Kărtnerstrasse. Dacă cineva m-ar fi observat, ar fi putut crede că încercam să mă apropii de vreo prostituată. Unele aveau chipuri de copil, altele stingherealа neofitelor sau o rigiditate provincială. De la fetiţele intimidate în rochii cu imprimeu pînă la profesionistele cu chipul mascat de atîtea farduri, neuitîndu-le pe frumoasele unguroaice cu buzele umezi şi ispititoare, întreaga gintă feminină era reprezentată. Nu văzusem niciodată aşa ceva la Bucureşti, deşi poate că exista şi acolo, înclinat spre raţionamente subtile, mă întrebam de ce trupul acela, considerat sacru, păzit de mii de interdicţii, pe care sîntem învăţaţi să-1 respectăm, era profanat, dezonorat, menit promiscuităţii.
Cu atît mai mult cu cît văzusem, în cartierul studenţilor, băieţei care vindeau favorurile surorilor lor pentru cîteva ţigări. Intr-o seară, am acceptat să-1 urmez pe unul dintre ei într-o casă şi am fost introdus într-o încăpere vecină cu cea a părinţilor. Ca să nu rămân acolo, am invitat-o pe fată la restaurant, ceea ce a părut că-i face plăcere. M-a dus într-un local frecventat mai ales de militari, cu amantele lor de o zi sau de o săptămână. Norii de fum de ţigară stagnau sub plafon. Lămpile voalate de abajururi difuzau o lumină cernută. Fata avea o prospeţime, o sensibilitate vie care făcea ca prezenţa ei să fie seducătoare. Nu vorbea cu plăcere despre modul ei de existenţă. Am insistat şi am aflat că dacă se ducea cu bărbaţi, o făcea ca să-şi ajute familia, însă mai ales ca să-şi cumpere rochii, încălţăminte, ţigări americane. „Nu este jenant să-ţi oferi trupul unor necunoscuţi?" am întrebat-o eu. Nu se gîndea la asta şi nu era minată decît de pofta de a trăi. Mă privea cu o voioşie copilăroasă, fredonînd, şi avea aerul să-mi spună: aşa a fost dintotdeauna şi aşa va fi întotdeauna, însoţitoarea mea părea contrariată că stăteam de vorbă în loc să se pregătească pentru ceea ce presupunea că voiam să fac. Era înfiebîntată, iar picioarele ei, pradă confuziei, cînd se strîngeau, cînd mă provocau. Ar fi zis că era inocenţa personificată, însă o inocenţă care o ardea din cap pînă în picioare. Aş fi vrut, vreau să spun că, dacă aş fi fost în stare să fac dragoste pe bani, aş fi cedat. Insă nu-ţi poţi schimba obiceiurile într-o clipă, aşa că

ne-am despărţit şi i-am promis că ne vom revedea. Ceea ce nu s-a întîmplat. Viena părea că se lăsa pradă jocurilor iubirii şi ale banului cu brio şi cu furie, în toate straturile societăţii. Fără îndoială că lucrurile se petrec în cazul prostituţiei la fel ca si în cazul războiului: te răzbuni şi te contopeşti.

In scurt timp îţi puteai da totuşi seama că masa aceea de militari care apăsa asupra întregului era în realitate tubul prin care respira oraşul ocupat. Mă refer, de bună seamă, la piaţa neagră. Soldaţii, mai ales americanii şi ruşii, se grăbeau să schimbe tot soiul de mărfuri, alimentele pe aparate de fotografiat şi ceasuri, medicamentele pe bijuterii si aşa mai departe. Şi, în primul rînd, pe ţigări. Era ceva nebunesc în foamea aceea dezlănţuită de ţigări, mai ales de ţigări americane. Cînd vreun copil sau vreo bătrînă, luîndu-mă drept american, mă rugau să le dau o ţigară si răspundeam că nu am, îi vedeam la fel de descumpăniţi precum un bolnav căruia i se refuză morfina. Frenezia aceea colectivă m-a făcut să descopăr si un produs despre care nu auzisem niciodată vorbindu-se: nylonul. Asemenea populaţiilor primitive care se aruncau asupra bucăţelelor de sticlă şi asupra altor fleacuri, lumea se arunca asupra ceasurilor de mmă şi asupra ciorapilor. Am făcut şi eu la fel şi am cumpărat două duzini de ceasuri, ca să-mi dau gata cunoştinţele la întoarcere.

După ce m-am familiarizat, repede, cu atmosfera, mi-am dat seama că, dincolo de soldaţi şi de refugiaţi, trăieşte o populaţie sărăcită, zbătîndu-se între penuria demnă şi mizeria ascunsă. Aceşti oameni îşi petreceau majoritatea timpului căutînd o băcănie, măcelărie sau brutărie mai aprovizionată. Te încrucişai pe stradă cu bărbaţi şi femei cu haine curate, însă într-o stare jalnică, purtînd sacoşe goale; seara, la lumina electrică, arătau jigăriţi. Era posibil, chiar probabil că cerşeau, într-o seară, am mai descoperit ceva.

M-am dus la un concert, împreună cu un coleg care lucra la spitalul Rothschild. Cum n-avusesem timp să mîncăm, ne-am desfăcut pachetele cu tartine în pauză. Ochii vecinilor noştri s-au fixat cu lăcomie asupra tartinelor cu pîine si unt, ca şi cum am fi fost nişte proaspăt îmbogăţiţi care se ghiftuiau cu caviar. Mai mult ca oricare alta, scena aceasta mi se pare emblematică pentru perioada de după război: penuria, penuria desăvîrsită.

Splendorile Vienei? Pentru mine, ele constau în şuvoaiele de oameni revărsîndu-se de peste tot, zumzetul vocilor, vibraţia poftelor şi a spaimelor. Am mai văzut această Vienă, jalnică şi teribil de seducătoare, încă în două rînduri. Maiestatea ei anarhică şi devastată mi s-a întipărit în memorie. Ea a dispărut o dată cu exodurile în masă, cu furnicarul de soldaţi, de fugari, de profitori de pe urma războiului, de oameni neînsemnaţi, sărăciţi de inflaţie, de copii şi de femei oferindu-se învingătorilor. La urma urmelor, nu avem decît o viaţă, ştiu asta. Cînd mă întorc, profit de clipele de libertate ca să mă duc în locurile cu care împărtăşesc un secret. Şi mă amuz de spectacolul Vienei cuminţite — bătută în lung şi-n lat de turişti

şi de burghezi la vîrsta maturităţii, grăbiţi să se aşeze în faţa televizoarelor —, o Vienă asemenea unui mafiot pocăit sau unei femei care, cîndva generoasă cu propriile-i farmece, şi-a cumpărat un rang în societate. Doar lanterna magică a cinematografului o mai redă nostalgiei mele, cînd proiectează *Al treilea om.* Şi cînd talmeş-balmeşul de umanitate se reflectă în ochiul ironic şi genial al lui Orson Wells.

Am părăsit Viena pe un cer trasparent. Traseul de întoarcere reproducea aceleaşi etape, însă în ritm accelerat. După trei săptămîni, m-am întors teafăr la Bucureşti din prima mea călătorie de bărbat. Presimţeam deja că aveam să doresc să plec din nou, să străbat spaţiile întinse, să văd chipuri noi, să aud limbi diferite. Şi că una din aceste călătorii avea să fie fără întoarcere. De atunci încoace, cum se spune, am tot călătorit.

26 octombrie 1994

Tanti Anna a avut parte de crema povestirii mele de călătorie. M-a întrebat doar în ce limbă vorbisem cu toţi cei pe care-i întîlnisem. Ce întrebare! I-am răspuns mimînd o conversaţie în care se amestecă fraze în germană, idiş, ebraică, franceză şi chiar maghiară. „Aşa-mi închipuisem şi eu", a spus ea rîzînd. Intr-un anume sens, totdeauna am trăit în mai multe limbi, învăţînd necontenit altele noi. într-o bună zi, am avut totuşi o îndoială: oare era bine aşa? în confuzia acelui du-te-vino de la o limbă la alta, devii un nomad, străin oricăreia dintre ele. Şi căruia limba îi rămîne străină.

Cînd am informat mişcarea de întoarcerea mea, a fost organizat un turneu de conferinţe în diverse cercuri, unde am povestit impresiile pe care le culesesem din călătorie. A trebuit să insist în mai multe rînduri ca să-i fac pe tovarăşii mei să înţeleagă că fugarii care rătăceau pe drumurile Europei nu erau supravieţuitorii din lagăre, ci bărbaţi şi femei alungaţi pentru a doua oară din casele lor. Lagărele în care germanii îi închiseseră pe deportaţi deveneau acum locuri de refugiu. Auditoriul mă asculta uluit şi păstra o tăcere pioasă. Semn al acelor timpuri, nimeni nu mai putea fi sigur de ce avea să i se întîmple. Felul în care a reacţionat Boiko stă mărturie în acest sens. La sfîrşitul unei conferinţe a explodat, îmi amintesc de una din frazele lui: „Nu există nici un viitor pentru un exilat". Şi şi-a anunţat deodată intenţia de pleca cu prima ocazie în Palestina. Trebuie să fi plecat în lunile imediat următoare - era ultimul cu care mai puteam vorbi despre Eddy, Isou şi ceilalţi prieteni care participaseră la crearea mişcării.

Viaţa a continuat la fel ca şi pînă atunci, însă mai calmă şi mai ordonată. Nu se petrecea nimic memorabil, nici demn de amintit, în afară de... Ei, da, scriind aceste pagini, am renunţat de la o vreme la speranţa de a-mi data cu precizie amintirile. Nu de veridicitatea

lor mă îndoiesc, ci de cronologia lor. Uneori mă întreb dacă amintirea este unitară sau alcătuită din mai multe fragmente. Mai ales de amintirea următoare mă îndoiesc: o parte, o situez la începutul verii, însă al cărei veri? 1945 sau 1946? Oare memoria mea fuzionează datele, reducîndu-le la una şi aceeaşi seară de iunie 1946?
La anunţarea concertului care urma să-i reunească pe Enescu şi Menuhin, a fost un eveniment naţional. Analfabet din punct de vedere muzical, ştiam doar că Enescu îl descoperise pe genialul violonist şi că acesta venea să-i aducă un omagiu maestrului său. Curios să-i văd mai mult decît să-i aud, am reuşit să obţin două locuri - unul pentru Gigi - la ceea ce s-a dovedit a fi un concert politic şi monden. Mult înainte de ora de începere, un public fremătător şi febril a umplut sala pînă la refuz. Am fost impresionat de traveele de orchestră, pline ochi, de generalii sovietici sau aliaţi în uniforme de gală, însoţiţi de soţiile lor coapte şi planturoase, în faţa cărora lumea se dădea la o parte ca să le facă loc să treacă. De la un rînd la altul, lumea îşi făcea semne de prietenie, mulţumită să fie văzută. Novice fiind, aveam impresia că asist la o paradă solemnă, la care se stătea jos.
Cînd Enescu, deja bătrîn şi gîrbovit, a apărut în faţa publicului, cu vioara într-o mînă şi partitura în cealaltă, o emoţie intensă a magnetizat sala. Foarte înalt şi tînăr, Menuhin s-a străduit mai mult să seducă publicul. Ca şi cum ar fi dorit să-1 facă conştient de simbolica bogată a regăsirii cu maestrul lui, 1-a luat, cu blîndeţe, de mînă şi a ţinut-o o vreme într-a lui. Destul de mult ca auditoriul să poată vedea mînă unuia din marii Aliaţi strîngînd-o pe cea a României, mînă noii generaţii strîngînd-o pe cea a celei vechi sau o mînă evreiască întinsă către o mînă românească. Sau două mîini care se strîngeau cu prietenie, rugîndu-se pentru muzica irosită în tenebrele istoriei.
Despre concert n-am să spun decît că a fost sublim. Cînd s-a răspîndit ştirea executării generalului Antonescu, în antract sau la sfîrşit? Nu sînt sigur şi nici nu dispun de nici un indiciu pentru a afirma că cele două evenimente au coincis. Să fi uitat atît de repede? în timpul procesului, Antonescu a ales rolul politicianului abil. Să fi reuşit el oare, prin calculele lui, să cîştige ceva pentru ţară? Şi-a pregătit propria nimicire. Pledînd iresponsabilitatea, el spera însă în indulgenţă şi invoca justificările istoriei şi forţa circumstanţelor, în seara aceea, Antonescu nu mai era decît un nume, abstract şi îndepărtat, chiar dacă-mi însemnase pe veci viaţa. N-am simţit nimic la vestea executării sale, nici ură, nici milă, nici bucurie. M-am întors spre Gigi şi am întîlnit o privire care înţelesese tot.
Douăzeci de ani s-au scurs înainte să pătrund din nou într-o sală de concert. Acesta mi-a lăsat o amintire atît de puternică datorită caracterului său unic.

2 noiembrie 1994

Cronica anilor risipiţi

într-o dimineaţă albastră de la sfîrşitul verii, cu fişia de hîrtie a lui Dov Berger în buzunar, am părăsit din nou Bucureştiul, îndreptîndu-mă spre Miinchen. Aşa se desfăşura viaţa mea: luam trenuri, petreceam intervale scurte în diverse camere, treceam frontiere - să treci o frontieră noaptea, ce acţiune tihnită! Trei sau patru zile mai tîrziu, ieşeam din biroul de poliţie al Sodomei şi Gomorei, înarmat cu o autorizaţie de şedere, eliberată în schimbul a patru portocale frumoase. Faptul că eram autorizat să circul în modul cel mai legal cu putinţă mi se părea de-a dreptul necuviincios, îmi petrecem serile hoinărind, înainte de a mă aşeza pe terasa uneia din cafenelele celebre ale Vienei, savurînd o îngheţată, ascultînd muzică. Farmecul acestor saloane în aer liber, cu mesele şi scaunele aliniate, sunetul vocilor, paşii uşori ai chelnerului care se apropia îndatoritor.

Apoi am plecat la Salzburg. Trenul traversa un peisaj cînd deluros, cînd muntos. Copacii stufoşi, colinele, casele se contopeau într-o armonie de lumină. Fiecare sat semăna cu o carte poştală, cu biserica bătrînească, cu grădini şi cîmpuri, cu un rîuleţ care ţîşnea din coasta unui mal de pămînt. îmi imaginam lanţurile muntoase în depărtare, întinzîndu-se de la un orizont la altul. Nu mai traversasem niciodată o regiune cu o floră atît de bogată. Niciodată nu mai făcusem o călătorie atît de încîntătoare, singur şi fără nici o umbră de grijă. Şoferul maşinii în care m-am urcat la Salzburg a traversat încet oraşul, arătîndu-mi toate curiozităţile lui. Nu departe de Mirabellgarten, grădina lui Mozart, a pătruns în lagărele de refugiaţi. Trezirea a fost brutală. Cartier de barăci instalate în grabă, sat în carantină, cantonament de nomazi în plin oraş? Toate laolaltă. Uşile caselor din prefabricate dădeau spre o alee largă şi cenuşie asupra căreia, n-am să uit niciodată, difuzoarele revărsau o muzică moleşitoare şi siropoasă, ca în aeroporturile de azi.

Se făcuse deja tîrziu cînd am fost instalat într-o mică încăpere mobilată cu un pat de campanie şi cu strictul necesar. Auzeam apa picurînd, la intervale mari. Zăream siluetele care treceau prin faţa ferestrei. Iar bocănitul tălpilor, strigătele şi rîsetele care se auzeau undeva, înspre intrare, îmi accentuau senzaţia de înstrăinare. Mai tîrziu, lagărul a devenit o masă sumbră, cu miile lui de persoane adormite, a căror respiraţie mi se părea că o aud. Doar discul lunii mă mai lega de lumea din exterior. Greu de spus dacă mă simţeam anxios sau pur şi simplu pierdut într-o meditaţie mohorîtă. Trecusem prin oraşele acelea frumoase, traversasem frontiere şi făcusem o splendidă călătorie cu trenul. Acasă, probabil toţi mă invidiau pentru atîta noroc. Şi totuşi, în noaptea aceea, am simţit impactul unei alte lumi, care se închidea asupra singurătăţii mele. Promisesem însă că voi merge pînă la capăt şi eram hotărît să-mi ţin promisiunea. Această rigiditate de a mă simţi legat de o promisiune, chiar

dacă nimeni nu-mi cere s-o şi respect, sau chiar dacă este o eroare, îmi este caracteristică. In acea vreme, nu o traduceam în aceleaşi noţiuni ca în prezent. Eram acolo, aşteptam somnul, legănat de talazurile emoţiilor.

10 noiembrie 1994

Ceea ce purta odinioară numele de lagăr de refugiaţi din Salzburg nu mai există. Unul dintre studenţii mei, pe care 1-am rugat să verifice nişte detalii, mi-a spus că pe locul acestuia se înalţă clădiri moderne, somptuoase si impozante. Cînd am ajuns în lagăr, am început să mă pregătesc în gînd pentru continuarea călătoriei spre Germania. Din motive pe care le-am uitat, şederea mea a durat cincisprezece zile. Ba nu, este doar un fel de a spune. Exterior acestei lumi, despre care nu ştiam că putea exista, pe care n-o înţelegeam — chiar şi azi îmi lipsesc cuvintele pentru a o descrie —, m-am cufundat în ea, am uitat de mine însumi, într-atît încît n-am mai ştiut cum să o părăsesc.

Cine putuse oare concepe ideea de a aduna în lagărele de la Salzburg şvabi, *Volksdeutsche,* dintre care unii luaseră partea naziştilor, slavi, pare-mi-se, şi, bineînţeles, pe supravieţuitorii lagărelor morţii ? Ce căutam eu printre aceştia din urmă, care purtau amprenta suferinţei şi a umilinţelor de tot felul, frînţi de încercările îndurate, încercînd să facă pasul următor pentru a-şi depăşi disperarea, epuizarea, nefericirea. Pentru prima dată în viaţă, mă aflam în faţa unei mizerii de necuprins cu mintea, faţă în faţă cu nişte oameni împinşi la o parte, în nişte lagăre unde nu conta decît strădania mereu luată de la capăt de a astupa fisurile trecutului şi unde nu mai exista nici frumuseţe si nici valoare, decît în tăcerea suferinţei, în rănile trupului. Căminele lor? Să se întoarcă la căminele lor! în loc să fie eliberaţi, fuseseră din nou închişi în ghetourile acelea demontabile, rătăcind de la unul la altul şi întemniţaţi în fiecare dintre ele.

Aici, la Salzburg, regăseau frigul, raţiile sărăcăcioase, care nu potoleau foamea, hainele jalnice, barăcile lipsite de confort, o existenţă, din toate punctele de vedere, precară, învăţau în modul cel mai dur cu putinţă ceea ce aflase Dante în exilul său: cît de amară este pîinea de căpătat şi cît de greu să baţi la uşa altuia. Toate lipsurile erau agravate de o izolare a cărei ieşire nu o vedeau, de părerea de rău după obişnuinţele pierdute, de doliul după fiinţele dragi şi îngrijorarea de a nu le cunoaşte soarta, de obsesia supravieţuirii. Primeau un ajutor, fără îndoială, însă le lipsea elanul. Iar promisiunile şi indicaţiile rămîneau, în mare parte, literă moartă. Organizaţiile filantropice răspundeau cu meschinărie sau chiar numai cu vorbe goale la majoritatea necesităţilor în materie de sănătate, de asistenţă acordată copiilor sau de viaţă morală. Şi, mai întîi de toate, următorul fapt: supravieţuitorii erau trataţi ca nişte non-persoane, fie pentru că nimeni nu era sensibil la dezastrul lor, fie

pentru că ei nu ridicau vocea destul de tare, anii de lagăr făcîndu-i să devină reţinuţi. Nu ştiu cum s-au petrecut lucrurile mai tîrziu; atunci însă, singura lor speranţă de a găsi un loc al lor, de a pune capăt dureroasei situaţii era emigrarea în Palestina. Şi apoi, acolo erau doriţi. Fără a-1 fi citit, spuneau ceea ce Einstein scria în prefaţa *Cărţii negre:* „Din multe motive, existenţa supravieţuitorilor ar fi imposibilă în Europa - ei au acum un pămînt care să-i primească". Pentru ei nu contau miile de kilometri care-i despărţeau de porturile de îmbarcare din Franţa sau din Italia, nici împotrivirea englezilor sau internarea în Cipru. Toate acestea reprezentau pentru ei viaţa, care făcea ca inima să le bată mai repede, singura şansă să regăsească un sens şi încrederea în sine. Nu era o chestiune care să ţină de idealism, sionism sau de evitarea mizeriei. Unii dintre ei ştiau, alţii doar ghiceau că nu există o altă cale să ispăşească greşeala de a fi rămas în viaţă, de a se împăca cu cei dispăruţi şi, poate, de a grăbi, cu demnitate, sfîrşitul exilului. Astăzi, ca şi ieri, nu ştiu cum să definesc acel ceva care le justifica credinţa. Incheiaseră un pact cu speranţa, ceea ce era esenţial.

îmi amintesc că viaţa lagărelor m-a absorbit foarte repede. Puteam să dorm dimineaţa foarte tîrziu şi să rămîn nemişcat după ce mă trezeam, ascultînd, fără să mă gîndesc la nimic, mişcarea de du-te-vino a paşilor, zgomotul neîncetat şi pestriţ al vocilor — amestec difuz şi îndepărtat. Eram pîndit de inactivitate şi de o anume apatie, specifică refugiaţilor, nici liberi, nici prizonieri. Ca şi ei, trebuia să lupt cu fărîmiţarea timpului, cu anemierea pasiunilor, cu tentaţia de a nu mai voi nimic. Să reacţionez împotriva sadismului evenimentelor mărunte pe care, în lipsa celor urgente, le supraestimezi, văzînd în tot locul semnele nepăsării şi ale prigoanei la adresa ta. Cînd, din discreţie, nu i te adresai unei persoane pe care abia o cunoşteai sau doar o întrezăriseşi, ea te făcea să simţi ca ai tratat-o ca pe o cantitate neglijabilă. Dacă-i ofereai un ajutor pe care nu-1 solicitase, însemna că o considerai incapabilă să se descurce prin propriile mijloace. Nu puteam să le port pică. Totuşi, de la bun început, susceptibilitatea şi accesele de proastă dispoziţie - erau arţăgoşi, se sfădeau din nimica toată - mă stînjeneau. Nu ştiam cum s-o scot la capăt. Tandreţea unui destin împărtăşit restabilea emoţia şi insolitul, dorinţa de a te afla printre celelalte milioane de oameni care îndurase tot ce poate fi mai rău.

Am spus oare că-mi place să cînt, chiar dacă fals ? Iar cînd arcuşul unui ţigan îşi tînguie şi-şi boceşte notele sau cînd o voce sfîşie sufletul cu un cîntec din care picură nostalgia, mi se frînge inima în mine. Atunci, la sfîrşitul verii, în Salzburg, mi s-a frînt de multe ori. De parcă singurele bogăţii pe care oamenii le luaseră cu sine şi care-i legau de locurile sau de fiinţele dispărute erau cîntecele. Cîntau ca să-şi facă curaj, cîntau din devotament faţă de locurile natale, faţă de acea parte a existenţei lor pe veci dispărută. Erau de atîta vreme pe drumuri! De altfel, cîntecul este singurul semn de

identitate care nu înşală, prin care oamenii se pot recunoaşte. Dacă cineva îi identifică originea şi îl reia fără să-şi dea seama, îl simţi imediat familiar şi devii încrezător în el. Un cîntec de acasă: îţi vine să-i spui necunoscutului ceea ce nu le spui celorlalţi, pentru că te afli pe aceeaşi lungime de undă melodică cu el. Rupi tăcerea ca pe o pîine pe care o împărţi.

Aşa am rupt tăcerea cu vecinii mei din Salzburg: cu ajutorul unui cîntec, pentru că eu cunoşteam destul de bine repertoriul Europei de Est şi identificam uneori accentele. O revanşă asupra vieţii din lagăr, alcătuită dintr-un exces de izolare şi un exces de promiscuitate, care ascut neîncrederea şi indiscreţia. Şi eu eram curios, îmi plăcea să ştiu cu cine am de-a face. Insă ei erau cei care mă întrebau fără nici o reţinere: ce face tata, cum e mama, cîţi fraţi şi surori am, dacă sînt căsătorit, dacă am o profesiune şi aşa mai departe. I-aş fi jignit refuzînd să răspund şi mă simţeam invitat să pun la rîndul meu aceleaşi întrebări, dovedind astfel că sînt unul de-al lor. Fără să ne dăm seama, de la un cîntec fredonat treceam la istorisirea propriei vieţi, ca şi cum memoria pîrjolită ar fi căutat emoţiile şi imaginile sugerate. Aşa a început o perioadă în care m-am istorisit pe mine însumi şi am ascultat mult, fără să o fi dorit, ca să aflu cum trăiseră ei în timpul războiului şi ce îi adusese acolo. De pildă, istoria vecinei mele, o femeie între două vîrste, cu o faţă lată şi un piept matern. Făcea de mîncare sau spăla, cosea şi cîrpea, parcă mereu cu privirea aiurea, într-una din primele seri, m-a invitat la cină împreună cu prietenul ei. Amîndoi fuseseră căsătoriţi şi-şi pierduseră partenerul. Femeia se simţea lipsită de apărare în lagărul pustiu şi anonim. Nu se putea obişnui cu o lume în care nu mai avea de ce se teme. După terminarea războiului, plecase să-şi caute tatăl şi mama, ca să-i îmbrăţişeze şi să petreacă sărbătorile împreună. N-a mai găsit pe nimeni din ai săi, toţi dispăruseră. In apartamentul ocupat, nu mai rămăsese nimic din tot ce-i aparţinuse, doar ceva rufărie de-a mamei ei. A stat zile în şir, fără să scoată o vorbă, în încăperea întunecată, consacrîndu-se treburilor casnice. Pînă ce a fost obligată să plece laolaltă cu alţii spre Europa de Est. De ce îi venea oare atît de greu să vorbească despre orăşelul din Ucraina în care se născuse? în ghetoul unde trăia împreună cu bunica ei avusese loc o razie. Una din încăperi avea o ascunzătoare, unde au aşteptat, ţinîndu-şi respiraţia, să plece poliţia. Sperînd să scape de căutările care continuau, bunica a luat nişte decizii care au avut efecte nedorite, însă care anume ? Părinţii nu erau cu ea, de ce oare? Femeia vorbea doar despre o ţărancă ce o ascunsese si de o rudă a acesteia, care făcea parte din poliţia ucraineană. Şi iar o lua de la capăt cu litania ei: părinţii, pe care nu-i regăsise, îi mai credea oare în viaţă ? Abia mult mai tîrziu am bănuit, citind alte povestiri, ce i se întîmplase cît stătuse ascunsă. Vorbea despre miile de păcate ale ei, în care-mi venea greu să cred. Din cînd în cînd, ridica ochii suspinînd şi spunea ceva doar pentru sine, poate o rugăciune. La

care i se răspundea probabil de acolo, de sus: „Vei fi descătuşată, pentru că ai mîinile curate". Nu avea de gînd să plece imediat în Palestina, aştepta răbdătoare să se recăsătorească, poate să facă un copil. Bărbatul o vizita regulat înainte de căderea nopţii. Nu deschidea des gura. După privirea lui ostenită, însă îndrăgostită, puteai fi sigur că totul avea să urmeze cursul predestinat.
Alte două sau trei persoane cu care am făcut cunoştinţă mi-au căutat tovărăşia. Erai atras foarte repede în conversaţie şi asaltat de întrebări despre oraşul sau ţara de unde vii, despre viitorul ei. Te surprindeai dezvăluindu-te mai mult decît erai obişnuit sau doar îţi reaminteai, cu voce tare, o parte întunecată a propriei vieţi. Aşa s-a întîmplat şi cu un tînăr — îmi amintesc şi acum de părul lui roşcat şi încîlcit - care nu avea stare locului. Se scula, se aşeza la loc, mergea în lung şi-n lat, se oprea în mijlocul încăperii şi mi se adresa. Era din Lvov, Polonia, încă de la începutul ocupaţiei germane, bunicii şi tatăl lui au fost trimişi într-un lagăr de muncă forţată. Mama lui şi el trăiau într-un mediu creştin, apoi li s-a ordonat să meargă în ghetou. S-au ascuns, însă au fost denunţaţi, în timp ce soldaţii o ridicau pe mamă, băiatul a reuşit să fugă şi s-a refugiat la un unchi. Au reuşit să-şi procure acte false pentru a trece în Ucraina, într-un sat din cele mai înapoiate, unde s-au angajat ca lucrători agricoli. Frica nu-i mai părăsea: oricine îi putea denunţa si trebuiau să fie tot timpul cu ochii în patru. „Cel mai îngrozitor, spunea el, nu era să-ţi fie teamă de moarte, ci că nu te puteai încrede în nimeni." în timpul retragerii germanilor, s-au dus într-un alt sat, apoi într-un al treilea. Au dat în cele din urmă peste un grup de partizani, alături de care mi se pare că omul a luptat. Reîntors la Lvov, n-a mai găsit pe nimeni, însă a aflat că mama lui trăieşte. Au venit amîndoi în Austria, ea era la spital, foarte bolnavă.
Siluetele îndepărtate ale acestor povestiri, printre atîtea altele, pe jumătate scufundate în uitare, fărîme dintr-o istorie tragică, mă întristează, mă fac să-mi pierd pofta de a scrie. De altfel, nici n-aş mai putea. Din confidenţă în confidenţă, îţi conturai viaţa pe şoptite, în tuşe succesive. Ca şi cum fiecare purta în sine însuşi un adevăr ce trebuia dezvăluit, o umilinţă ascunsă. Şi apoi, era imposibil să dormi. Stăteam pe marginea patului şi tot reluam confidenţele, care-mi furau somnul. Atunci a încolţit în mintea mea imaginea unui rău care dădea tîrcoale printre ruinele şi mizeria Europei. Din toate timpurile, au existat populaţii fugare, alungate, strămutate. Dar să le vezi pe toate acestea, cu origini şi limbi atît de diverse, însingurate, în carantină, înfrînte şi stigmatizate, nu era o nimica toată. Văzînd cum se izolau şi erau izolate în lagăre, le-ai fi putut crede atinse de un soi de holeră morală, care nu era doar o suferinţă, ci o adevărată maladie, provocată de impasibilitatea celorlalţi, de rana adîncă de a continua să fie — bărbaţi sau femei — indezirabili. Ceea ce mărturiseşte fără menajamente generalul Patton, cînd scrie că alţii — nu însă şi el — cred că „persoana strămutată ar fi o fiinţă

umană, ceea ce ea nu este, lucru valabil mai ales pentru evrei, care sînt mai prejos decît animalele".
Ulterior, am reflectat la intrarea mea în echinocţiul holerei, iar cînd am citit *Husarul pe acoperiş* de Jean Giono, 1-am rescris în gînd. Imaginîndu-mi că eram Angelo, eroul lui, şi străbăteam ţările holerei, Austria şi Bavaria. Ar fi fost de aşteptat să fac dovadă de simpatie, să tac în unele momente şi să am pudoare faţă cu o durere evidentă. Atitudinea responsabilă pe care mă străduiam să o păstrez nu era însă decît o slabă apărare împotriva povestirilor acelora. Şi împotriva unei psihologii care se putea reduce la o frază: „Dacă el (sau ea) a murit, nu am dreptul să rămîn în viaţă".
Nu, nu eram cioplit în stîncă dură ca să pot asculta o mamă spunîndu-mi ce simţise în faţa copilului ei mort, cu trupul ciopîrţit şi însîngerat. Sau pe un bărbat care se căsătorise chiar înaintea războiului şi-şi regăsise căminul pustiu, convins că el poartă vina pentru toate nenorocirile ce-1 făcuseră să rămînă singur. Tot ce puteam face era să-i admir pentru că rămăseseră atît de sinceri, de neînfricaţi, fără teamă de adevăr, însă susţinuţi de încrederea nestrămutată în aducerea aminte. Cînd, la întoarcere, i-am povestit lui Dov Berger, a spus: „Ştiu ce vrei să spui. Am simţit şi eu toate astea. Dar parcă este cineva făcut ca să treacă prin întîmplări atît de incredibile?". M-a surprins.
15 noiembrie 1994
Simţeam nevoia să fac însemnări, însă, cu totul ciudat, nu găseam timp să scriu un rînd, abia dacă făceam cîteva observaţii dezordonate. Din nefericire, le-am distrus acum vreo zece ani. Unele dintre ele făceau aluzie la un tînăr de vreo treizeci de ani care a venit să mă caute, foarte bucuros, deoarece unul din verii lui se refugiase în România. Bînd cafea — şi bea multă -, mi-a povestit existenţa lui din diverse lagăre şi afacerile pe care le făcea. Cîştiga mult şi ţinea să se ştie. Nu-şi ascundea admiraţia pentru *gadget-urile* americane — cămăşi, ceasuri şi tot ce se putea obţine prin PX. De ce erau americanii aşa generoşi? L-am liniştit, spunîndu-i că era modul lor de a ne plăti drepturile de autor pentru Biblie.
Cînd era într-o zi bună, puteai fi sigur că vei petrece clipe nemaipomenite în compania lui. Aşa s-a întîmplat cu ocazia plimbării noastre la Badgastein. Celebră pentru iluştrii ei oaspeţi, staţiunea termală din munţi le dădea acum azil refugiaţilor, cazaţi în apartamente sau la hotel, unde le era mai bine decît în Salzburg. Pentru a putea aprecia faptul, le-ar fi trebuit timp, ca să uite ce însemna viaţa normală — poţi însă uita cu adevărat asta? L-am întrebat pe tovarăşul meu dacă unii refugiaţi suportaseră brutalităţi sau violenţe. „Nu în mod direct - cam aşa mi-a spus el. însă am întîlnit şi tipul de indivizi cărora nu le-ar fi displăcut să facă aşa ceva. Cînd le-am dat de înţeles la ce se puteau aştepta din partea noastră, s-au lăsat

păgubaşi." Se vedea, într-adevăr, că nu umbla cu mănuşi şi că, la fel ca şi în cazul lui Boiko, violenţa era înscrisă în trupul lui.
Nu ţinea să vorbească despre asta, prefera să glumească, în timp ce-mi arăta Badgastein-ul. Am parcurs, hoinărind, stradă cu stradă staţiunea, de unde zăream vaste păşuni alpine vălurite, către care coborau în cascadă apele impetuoase ale cîte unui rîuleţ. Dacă nu mă înşel, la hotelul unde urma să ne petrecem noaptea, tovarăşul meu mi-a vorbit despre proiectul de a se duce în America şi despre temerile lui că nu va reuşi să plece decît peste mai mulţi ani. „Ce-ai să faci pînă atunci?" 1-am întrebat pe nepusă masă. După o lungă tăcere, mi-a răspuns, şovăitor. Mi-a vorbit despre orăşelul lui, despre bunici, despre familia aproape în întregime dispărută - şi despre şcoala pe care o frecventase puţin. Chipul i-a pălit la amintirea suferinţelor care-1 căliseră, a nenorocirilor întîmplate apropiaţilor lui şi cunoscuţilor. Atît de numeroşi erau cei la care făcea aluzie, încît, într-o zi cînd ne plimbam destinşi prin Salzburg, 1-am poreclit, din simpatie, Casanova al nenorocirilor.
Cînd am ajuns la piaţă, am avut impresia că vrea să-mi încredinţeze ceva grav. Oamenii sînt ca fructele: rişti să se strice, dacă nu-i „storci" la timp. Aşa că 1-am rugat să-şi elibereze inima de ceea ce-1 apăsa. Mi-a declarat: „Locul acesta este mai rău decît orice. De ce sînt îngrămădiţi aşa oamenii? - Viaţa este astfel mai suportabilă pentru cei care nu au pe nimeni, nu?" i-am răspuns eu. Spusele mele au declanşat în mod involuntar mărturisirea: dintre fraţii şi surorile lui, care erau încă mici, nici unul nu mai rămăsese în viaţă. Apoi, aparent fără nici o legătură, mi-a vorbit de o femeie care avea cinci copii, dintre care o fetiţă care plîngea tot timpul, şi care a fost din această cauză ridicată, împreună cu ei, de miliţie. Şi de o alta, încercînd să acopere cu mîinile ochii propriului copil înnebunit, care striga: „Mamă, ce-ţi fac ?". N-a mai spus dacă era vorba de un viol.
Nu îndrăzneam să-i întrerup povestirea, în care cuvintele soră, fetiţă, băieţel reveneau atît de des. Mi-a venit greu să mă rup de această obsesie. Un frate lasă mîna surorii lui, speriat de zgomotul gloanţelor. O mamă înăbuşă strigătul unui sugar ca să-1 salveze - sau ca să se salveze. Ce se petrece în ei? Da, povestirea aceasta de o oroare greu de suportat şi-a lăsat amprenta asupra şederii mele la Salzburg. Am mai avut totuşi curajul de a-i spune, zîmbind, acestui Casanova al nenorocirilor, că, odinioară, morţii erau zeificaţi. Asta însemna o religie adevărată. Acum, copiii aceia morţi erau nişte zei.
După această conversaţie, mi-am dat seama că, istorisindu-şi povestea, toţi vorbeau despre copiii pe care nu-i mai aveau sau despre cei pe care ar fi vrut să-i aibă. „Este posibil să se fi dat ordinul de a suprima copiii ?" am întrebat-o eu pe vecina mea gospodină. Bărbatul era de faţă. A descifrat repede tristeţea din privirea ei de evreică şi de mamă, care, vreme de generaţii, a dat naştere în dureri victimelor călăilor. Avusese ea un copil? Femeia a anticipat

ceea ce prietenul ei urma, poate, să spună: „Trăiam, la orice vîrstă, într-un ocean de primejdii şi de spaime, pînă şi pruncul în pîntecul mamei", în unele zile, în unele seri, eram întors pe dos. Nu-mi venise ideea că, în timpul războiului, fusesem sortiţi pierii, pînă şi în pîntecul mamei. Nici că fiecare mamă, fiecare tată supravieţuitor erau orfani de propriii lor copii. Se mai întîmplase în istorie ca generaţii întregi să fie exterminate, pentru ca tradiţiile şi cultura unui popor să nu mai fie transmise de la o generaţie la alta? Prin urmare, genocidul fusese în primul rînd un genocid al copiilor. N-am avut linişte, mai tîrziu, tot căutînd dovada. Ceea ce s-a arătat a fi exact, în acea vreme, mîzgălisem pe un capăt de hîrtie: „Nu ne putem jeli copiii cum s-ar cuveni, pentru că nu au murit cum trebuie să moară copiii".

Veselia nu lipsea, nici chiar din aceste barăci, cu toate lipsurile. Simţeau nevoia să-si ia revanşa, să nu lase ocazia să le scape. Mai ales seara, cînd se adunau prietenii si rămăşiţele familiilor. Prin pereţii subţiri ajungeau pînă la mine zgomotul uşilor care erau închise sau deschise şi interminabilele conversaţii, unde toate lumea vorbea şi striga în acelaşi timp, ca să-şi dovedească veselia. Cînd mă invitau să mă alătur lor, nu aveam totdeauna pregătită o scuză bună. La ora cînd muzica zgomotoasă a difuzoarelor se oprea, un bărbat sau doi începeau să interpreteze cîntece folclorice din Europa de Est. Sau, mai degrabă, fredonau cîteva frînturi de melodii întretăiate de suspine. De cum se apropia sfîrşitul serii, prietenii şi rudele se înghesuiau în jurul mesei să joace cărţi. Noaptea era înaintată şi stelele străluceau, foarte sus, pe cer, cînd mă întorceam acasă. „Nu sînt decît un închistat, îmi spuneam uneori, de mă cred obligat să arborez o atitudine gravă în faţa acestor plăceri. Unde stă scris că viaţa ar trebui să fie numai doliu sau numai bucurie?" Cînd adormeam, meditînd la aceste întrebări insolubile, la fereastră se iveau deja culorile zilei născînde.

Uneori mi se părea caraghios, şi o şi spuneam, că, în mijlocul tumultului de vizitatori şi de oaspeţi pasageri, căsătoriile şi divorţurile reprezentau o sursă inepuizabilă de interes şi de conversaţie. Ce energii se desfăşurau! Fiecare bărbat părea să nu aibă altă grijă decît de a-si găsi o femeie şi viceversa. Nu mai văzusem scene atît de tipice din Basarabia, cînd voiseră să-1 însoare pe tata. Oricum, Casanova al nenorocirilor, băiat frumos, avea succes la femei, în afara *gadget-urilor* americane, dorea mai presus de toate să se însoare cu una din femeile tinere, ca să aibă cît mai curînd copii. Anul trecut m-am gîndit din nou la el, citind articolul unui psihiatru american care califica căsătoriile supravieţuitorilor din lagăre drept „căsătorii din disperare", încheiate în grabă, pentru a face copii. El le explica printr-o reacţie la faptul că li se refuzase calitatea de fiinţe umane. Citisem apoi şi alte articole de acest fel. Cîte nerozii se pot scrie, cînd habar n-ai de cultura şi de aspiraţia spre naşterea şi renaşterea propriei comunităţi, care înfloreşte în situaţii de excepţie

în sufletul oamenilor! Mai bine s-ar fi vorbit de „căsătorii din speranţă",
îl vedeam pe tovarăşul meu radiind cînd îi oferea jucării şi dulciuri
vreunei mame, cu o voce mîngîietoare, aproape ca o rugăciune:
„Nem for *die Kinder",* ia pentru copii. După atîţia ani, tot o mai aud.
3 *decembrie 1994*
Timpul de stat la Salzburg se scursese. Totuşi, nu eram gata. Nu mă
gîndisem încă la călătoria mea în Germania, nu-mi învinsesem teme-
rile, nu eram gata să le înfrunt. Undeva în bagajul meu, se aflau
foile pe care erau însemnate directivele, însă nimic privitor la oameni,
la angoase, la opresiunea specifică lagărelor. Spre sfîrşitul celor
cincisprezece zile, mi-am dat seama că nu serveşte la nimic să tergi-
versez. Şi că venise timpul să pornesc din nou la drum. Casanova
al nenorocirilor a ţinut să mă însoţească o parte din drum. Camionul
ne-a dus spre Hallein, apoi a trecut frontiera lîngă Bad Reichenhall,
în Bavaria. îmi amintesc cit de fascinat priveam peisajul muntos
surîzător, strălucind sub cerul de un albastru aproape violet. Şi
satele pe care le traversam, bisericile modeste si străzile, hanurile
venerabile, care continuau bunăstarea unei culturi străvechi, în
acele momente, nu mă mai gîndeam la lagăr şi uitam de spaime,
ascultînd comparaţiile tovarăşului meu cu satele copilăriei lui, casele
sărace şi pămîntul trist al cîmpiilor unde lucrau ţăranii.
Drumul s-a deschis către mister şi aventură cînd au apărut
numele Garmisch-Partenkirchen şi Berchtesgaden. îmi amintesc de
mirarea, de teama mea. Aşadar, locurile acelea există cu adevărat!
Prin urmare, aici se fotografia cu ostentaţie, în deplinătatea puterii
lui, pe fundalul zăpezilor, Hitler, înconjurat de o procesiune de
demnitari nazişti. Se odihnea în vila lui cu înfăţişare de fortăreaţă,
implantată în acest loc frumos, în vreme ce mii şi mii de oameni
mureau în stepele îngheţate ale Rusiei, pe vapoarele din largul
oceanului sau pe stinghiile priciurilor din lagărele de concentrare.
De cîte ori nu-mi fuseseră arătaţi munţii aceia înalţi la actualităţile
de la cinematograf! Văzîndu-le cu adevărat, mi-a fost din ce în ce
mai imposibil să despart în sentimentele mele spectacolul oribil de
odinioară de spectacolul prezentului. Cînd am ajuns la Berchtesgaden,
şoferul a propus să ne oprim ca să vizităm locul. Făcuse deja de
unul singur funebrul pelerinaj şi repeta, povestindu-1: „Nu mai sînt
decît cîteva urme. Asta-i tot ce-a mai rămas din desfrînata luptă
pentru stăpînirea lumii". Am refuzat. Lăsîndu-1 pe Casanova al
nenorocirilor pe un peron de gară, puţin mai încolo, i~am promis să
mă opresc să-1 văd, pe drumul de întoarcere. Şi mi-am continuat
călătoria spre o destinaţie necunoscută. Pentru mine, epopeea
abia începea.
O destinaţie care mi-a rămas necunoscută: să fi fost oare
Landshut, sau poate Landsberg, celebru pentru fortăreaţa unde
Hitler a fost întemniţat şi în apropierea căreia s-a ridicat apoi un

lagăr de concentrare? Revăd ciatuiea ^^,,__
dezafectată sau fost colegiu cu faţadă cenuşie şi galbenă şi galeriile lungi, acoperite, deschizîndu-se către o vastă curte interioară, îmi lipsea calmul, răbdarea pentru a mă interesa cu răceală de edificii si puterea de a mă înarma cu o platoşă împotriva mulţimii din sala mare, plină de bărbaţi şi femei, în care am pătruns în ziua aceea. Zeul învălmăşelii îi îndesase probabil în spaţiul acela anonim, amestec viu de tot felul de vîrste şi de constituţii. Apoi, un responsabil a găsit-o, în şirul lung de camere, pe cea care avea să fie a mea şi m-a lăsat acolo. Pe fereastră, zăream străduţele cu pietre de pavaj turtite ale oraşului strimt, gardurile împodobite şi portalurile caselor înstărite dimprejur. Stăteam acolo, buimăcit, şi mă gîndeam, cu mirare, că aveam să dorm alături de germani. Acum nu-mi era teamă, în vreme ce, îmi spuneam eu, în timpul războiului, numai la gîndul acesta aş fi intrat în panică.
Abia azi îmi dau seama că mă dusesem acolo fără să vreau şi fără să mă gîndesc la consecinţe. Ca în multe alte rînduri, pasivitatea aceea s-a dovedit salutară. După fiecare etapă, mă aştepta un loc unde să-mi petrec noaptea, o masă şi oameni, cărora le aduceam sprijin şi informaţii sau care mi le ofereau. Toată lumea părea preocupată şi circula dintr-o ţară în alta sau, mai exact, în vasta zonă de ocupaţie germană. Recurgeam de cele mai multe ori la unul din camioanele care transportau refugiaţi, hrană sau îmbrăcăminte. Este greu de imaginat, după aproape o jumătate de secol, întinderea sărăciei imediat după război, inima Europei divizată, nu în ţări, care se prăbuşiseră, ci în patru zone de ocupaţie, americană, rusă, britanică si franceză, milioanele de bărbaţi şi femei aruncaţi pe drumuri, printre care două sute cincizeci de mii erau supravieţuitori. Or, în perioada aceea de incertitudine şi de înmărmurire în faţa unei catastrofe, a cărei întindere abia începea să fie sesizată, nimeni nu ştia cu exactitate ce să facă. Acţiunea era însă urgent necesară. Cele dintîi au fost organizaţiile de asistenţă, americane, desigur, eficiente şi înzestrate cu mijloacele necesare. La care s-au adăugat mişcările de emigraţie şi altele, politice, chiar religioase, care se alăturau unei vieţi sociale incipiente. Pentru Dov Berger, raţiunea principală a călătoriei mele era să menţină legătura cu mişcarea pe care o reprezenta el, să aibă o viziune clară asupra reţelei şi să participe, la nevoie. Alţi responsabili acţionau în acelaşi fel din motive asemănătoare. Dov Berger avea, presupun, şi o a doua raţiune, în vara lui '46, presiunea politică a comuniştilor crescuse - au avut loc chiar şi nişte procese politice, dacă amintirile mele sînt exacte - iar neliniştea se răspîndea în rîndul populaţiei. Unii se gîndeau la un mare curent de emigraţie din România, care nu putea avea loc în acel moment decît prin vest. Berger era prevăzător şi voia să se lămurească cu privire la căile pe care putea merge curentul. Adaug că acest curent de emigraţie românească a sfîrsit prin a avea loc nu în '46, ci în '56, în cu totul alte condiţii.

Cam asta-mi amintesc cu privire la motivele celei de-a doua călătorii. De altminteri, la ce bun să întîrzii asupra lor, de vreme ce, la faţa locului, nimic nu era cum ne aşteptasem? Mă străduiam să rămîn cît mai aproape de supravieţuitorii în continuă deplasare dintr-un lagăr în altul, fie în aşteptarea unei vieţi mai bune, fie ca să nu stea locului, pradă unei agitaţii permanente, ca şi cum ar fi fost în căutarea cuiva care le-ar fi dat întîlnire — unde însă? — şi care nu sosise încă. Alunecau de la o decepţie la alta, de cum se năştea o speranţă, se şi vestejea. Mulţi dintre ei nu mai aveau pe nimeni şi nu suportau ideea de a nu întîlni, în timpul peregrinărilor lor, vreo cunoştinţă sau de a nu fi recunoscuţi de aceasta. Aşa că se lăsau copleşiţi de boala aşteptării.

Ce lume ireală! De fapt, devenise foarte repede şi a mea. Persoana al cărei nume mi se dăduse nu se mai afla acolo. Nerăbdarea mea de a afla ce anume aveam de făcut a amuzat-o mult pe responsabilă, care a văzut în insistenţa mea de a găsi contacte adevărate în lumea aceea nesigură şi mişcătoare un frumos caz de monomanie. Nu a dat atenţie obiecţiei mele cum că timpul meu este limitat. Şi nu mi-a oferit nici cea mai mică explicaţie sau scuză pentru că nimeni altcineva nu era în tare să mă informeze mai exact. La Miinchen, poate. Doritoare, cred, să mă convingă că nimănui nu-i pagă prea mult de isprăvile mele, a adăugat: „Puteţi dispune chiar de cîteva săptămâni. Nu-i nici o grabă". Am crezut că văd în asta un semn al dezordinii care domnea peste tot, al nepriceperii celor însărcinaţi cu administrarea lagărelor. Mă înşelam însă.

De fapt, mai multe organizaţii de caritate, militare sau civile, improvizau, pentru a putea stăpîni fluxul supravieţuitorilor. Nimeni nu se întrebase ce se va întîmpla cu ei la ieşirea din lagărele morţii, cum li se va face rost de un acoperiş, de bani, cum se vor îngriji de nevoile lor, în fine, de toate astea. Cum să procedeze ca tinerii şi copiii să nu fie lăsaţi să trîndăvească, să nu devină nişte guri inutile, nişte ignoranţi. Sau cum să se ocupe de bărbaţii şi de femeile care sufereau în tăcere şi doreau să trăiască din nou ca nişte fiinţe umane, în acest gen de afacere, fie te angajezi cu toată inima, fie stai deoparte, iar unii responsabili nu ştiau asta. Erau dezorientaţi, iritaţi de toţi oamenii aceia care-i hărţuiau sau îndrăzneau să-i critice pentru că aşteptau mai mult decît un acoperiş şi hrană, după atîţia ani în care înduraseră tot ce putea fi mai rău. Pretenţia mea de a avea o sarcină precisă şi de a stabili un contact clar risca să devină obositoare, aşa că m-am hotărît, de îndată ce mi-am dat seama care este situaţia, să nu mă mai frămînt. Chiar dacă nu puteam face nimic altceva, cel puţin îmi puteam îndeplini o parte din misiune dînd seamă de situaţia persoanelor strămutate şi de graba lor de a emigra. Am informat aşadar pe cineva de intenţiile mele care, pe un ton uşurat, mi-a răspuns că pot acţiona după plac.

Hotărîrea o dată luată, m-am cufundat în viaţa lagărului cu o atenţie mai susţinută. Pînă atunci, îmi fusese teamă ca nu cumva

denumiri şi cuvinte, pînă atunci abstracte - camere de gazare, lagăr de concentrare, soluţie finală - să înceapă să vorbească. Priveam pe furiş, fără să îndrăznesc să înţeleg, numerele matricole tatuate pe partea interioară a braţului. De aceea, cînd am zărit unul pe braţul unei tinere care mă invitase la ea, mîngîierea a ţinut loc de întrebare. Am ascultat în tăcere povestea etapelor care o aduseseră aici, via Buchenwald. Şi-a prins capul în mîini. Era oare posibil ca toate acestea să se fi întîmplat? Nu-şi mai amintea de adolescenta care-a fost. Acum era femeie, anii fugiseră într-un coşmar, în ciuda sentimentului, nou, de libertate, nu se exprima decît prin cuvinte întretăiate, supraveghindu-se. A vorbit despre mama ei, care trăia cu un traficant plin de bani, despre visul ei de a avea copii. Cu toate că nu mai credea în dragoste, a spus ea cu umilinţă. Eu însă nu înţelegeam. N-am înţeles decît mai tîrziu. Am înţeles că femeia aceea nu suporta privirile. Nu avea destulă inocenţă şi putere pentru a crede că Dumnezeu i-ar putea acorda un pic de dreptate, de compasiune, în cearcănele negre de sub ochii ei sălăşluia o lumină. Am adormit în zori, gîndindu-mă la destinul imposibil care mă aşezase faţă în faţă cu ea. Cînd m-am trezit, către amiază, în încăpere plutea o aromă de cafea şi de ţigări. Femeia părea că stă la pîndă, aşteptînd să-mi vin în fire. După ce am mîncat, i-am propus să facem o lungă plimbare în împrejurimi, îi era frică — de ce anume?
în zilele următoare, am ghicit cum se petrecuseră lucrurile. Vînătoarea de oameni din ghetouri, plecarea spre lagăr în vagoane de marfă, sosirea în gara pentru deportaţi. Apoi răcnetele soldaţilor, lătratul cîinilor şi şirurile lungi de bărbaţi, femei, copii, bătrîni dezorientaţi, în aerul rău mirositor plesneau ordine, înotau pale de fum, fulgi de zăpadă sau scame de praf. Pe punctul de a adăuga ceva, cel care descria scena cu o voce precipitată a tăcut brusc. Stingherea la mea a atins punctul culminant într-o seară cînd, la cină, am întrebat, pe nepusă masă: „Şi apoi?". La amintirea scenelor pe care le trăiseră, doi sau trei comeseni şi-au aşezat la loc paharul pe masă. Au evocat, fiecare cu propria-i variantă, trierea, despărţirea soţilor de soţii, a tinerilor de bătrîni, a părinţilor de copii. Sau ziua cînd, rezervele de gaz fiind epuizate, copiii au fost aruncaţi în foc. Unde se petreceau toate astea? Şi apoi numărătoarea. O dată ce se ajungea la un anumit număr, deportaţii făceau un pas înainte. Ştiind că ceilalţi aveau să dispară, prefăcuţi în fum. Fumul care ieşea pe horn... Numărătoarea reîncepea zilnic, interminabilă ruletă rusească manevrată de un demon. După o vreme, nimeni n-a mai scos o vorbă. Ştiu de ce: trăseseră numărul greşit. Este îngrozitor să ţii la viaţă cînd ceialţi, cei apropiaţi, nu au fost cruţaţi, cînd îţi vei trece timpul jelindu-i. O viaţă devenită o luptă de fiece clipă, care-i ţinea treji toată noaptea, udînd pernele cu lacrimi. Se înghesuiau unii în alţii, gesticulau şi vorbeau despre gamelele pline cu un soi de apă maronie si de bucăţi de pîine tare. în penumbră, chipurile lor erau incerte si înspăimîntate.

Zilele erau un imens teatru de întîlniri necontenite. Uneori eram prins în negura vreunei istorisiri şi nu vedeam nimic, parcă rătăceam într-un tunel. Nu înţelegeam decît nişte frînturi, zdrenţe penibil cîrpite peste zdrenţele unei alte istorii, sau surprinse din întîmplare într-o conversaţie zugrăvind o scenă de o cruzime pe care nici cei ce au descris sau pictat Apocalipsa nu şi-o putuseră imagina. Fiecare dintre cuvintele lor era o fereastră întredeschisă către infernul ghetoului şi al lagărelor. Necontenită defilare de imagini, pe care memoria le încremenea în arhivele ei, dîndu-le în acelaşi timp la o parte. Altminteri ele mi-ar fi frînt inima şi m-aş fi gîndit cu disperare la ce eram eu pe atunci. Sau la ce-aş fi putut fi, dacă soarta... Cînd voiam să pun o întrebare, memoria mă oprea cu brutalitate: „Nu, nu se face. Gîndeşte-te că ar fi pierit mama ta". Da, memoria filtra cuvintele, împiedicîndu-le să-mi facă rău. Ce teribil eşantion de destine! Astăzi, cînd cei care le-au îndurat au ieşit din perioada de doliu şi şi-au depus mărturia, ar fi indecent din partea mea să repet povestirile auzite atunci. Ele au continuat să trăiască în mine şi n-am încercat sau reuşit să le îngrop sub stratul protector al uitării. Oamenii înclinaţi să dramatizeze mă calcă pe nervi. Aici, dimpotrivă, nimeni nu dramatiza. Tocmai asta mă înspăimînta. îi ascultam străduindu-mă să rămîn calm, însă, melancolic de felul meu, cînd mă culcam, nu puteam să adorm. De îndată ce închideam ochii, vedeam defilînd sinucigaşii, coloanele de deportaţi, Auschwitz-ul. Sau continuam să dialoghez cu cei pe care-i întîlnisem în timpul zilei. Nopţile deveniseră murdare. In zori, în timp ce-mi beam cafeaua cu înghiţituri mici, mă gîndeam că genocidul are ceva în comun cu soarele: nimeni nu-l poate privi în faţă.

O, aş vrea să fac o excepţie şi, dintre toate amintirile, să o aleg pe cea a Bărbatului cu nimfa: aşa-l poreclisem. O amintire proaspătă şi senină ca în prima zi. Acest vecin, originar din Lituania, m-a emoţionat cînd a început să-mi vorbească, pe un ton firesc, despre el însuşi. Şi-a aşezat mîna pe umărul meu, mi-a pronunţat numele şi apoi a început să vorbească, în timp ce spăla un hîrb de ceaşcă murdară. Evreii au fost siliţi să-şi sape singuri mormintele, apoi au fost împuşcaţi şi aruncaţi în gropile care au fost acoperite cu pămînt şi asta a fost tot. In timpul războiului, a locuit în diverse sate, lucrînd la ţărani. Noaptea, imaginile, împuşcăturile îl hărţuiau. Ziua îşi vedea de treabă, cu inima sîngerînd. Povestea vecinului m-a răscolit, zîmbetul care-i întredeschidea buzele strînse era numai căldură. Un zîmbet care exprima toată suferinţa lui interioară, imposibil de domolit. Apoi am descoperit că, de multe ori, cineva îl aştepta la întoarcere. Era o fată, tînără şi mică, să fi avut vreo patrusprezece ani. îi pregătea de mîncare, îi deretica prin cameră, îi arăta mult respect, iar omul era foarte prevenitor cu ea. Văzîndu-i cum se plimbau împreună, am fost frapat de contrastul dintre faţa întunecată a omului şi chipul luminos al fetiţei, care-i vorbea tot timpul. A vrut să se justifice. Ne-am aşezat, el şi cu mine, în sala mare, ca să bem o cafea. Tot ce ştia despre fetiţă era că nu-i

mai rămăsese decît o mătuşă şi că păstrase nişte amintiri amare despre ţăranii ucraineni unde stătuse ascunsă. Se simţea neîndemînatic şi asta-l preocupa. El însuşi crescuse în vremurile de demult, cînd lucrurile astea cădeau în seama părinţilor. Şi iată-l, orbit în faţa acestei copile, tulburătoare şi tulburată, care se lăsa în seama lui cu deplină încredere. Partea cea mai caraghioasă era că nu ştia mare lucru despre felul în care se dezvoltă fetele — pudoarea îl împiedica să se gîndească la aşa ceva. Eram tentat, ca să-l necăjesc şi, în acelaşi timp, să-l liniştesc, să citez o frază care îi era, probabil, familiară: „Domnul l-a răscumpărat pe Iacob, n-ai a te teme de nimic, servitorul meu Iacob". Pentru că nu o recunoscuse pe Rahel. Bineînţeles, n-am făcut-o, pentru că m-a învăluit cu o privire la fel de dreaptă ca şi propria-i conştiinţă.
Tînăra despre care am vorbit avea o prietenă. Aceasta trăia într-o aparentă dezordine şi, bucătăreasă excelentă, primea multă lume. Eram bucuros să fac parte dintre invitaţii ei, în loc să mă mulţumesc cu *corned beef* şi cu alte conserve exotice pe care stomacul meu nu le prea suporta. O femeie care trebuie să fi fost foarte frumoasă: părul negru pieptănat peste cap, cu multe fire albe. Peste tot zăceau romane poliţiste americane, podeaua era presărată cu mucuri de ţigară. Mi-o imaginam punînd la cale căsătorii sau dînd în cărţi. Ce trăise ea, ea care nu se mărturisea niciodată? Nimeni n-ar fi îndrăznit să-i pună vreo întrebare. Dacă te duceai seara la ea, puteai fi sigur că găseşti acolo bărbaţi şi femei care, deşi străini unii de alţii, se simţeau în largul lor. Toţi vorbeau în acelaşi timp, printre norii de fum care lîncezeau. Cîntau melodii pline de lacrimi şi suspine. Unii citeau reviste, aşezaţi pe o canapeluţă. Ceva înălţător şi încordat domnea în încăpere, plana asupra lor. Efuziunea slavă, de care nu te însănătoşeşti niciodată. Eşti totdeauna pregătit pentru efuziuni, gata să alungi cu un gest propriile-ţi temeri şi pe cele ale celuilalt. Să te comporţi ca un *Nebenmensch.* Cuvînt intraductibil, pe care Freud îl foloseşte undeva, şi care-mi evocă aceste efuziuni. Or, într-o seară, dintr-o dată, femeia aceea, gazda noastră, a izbucnit. Şi a început să vorbească despre viaţa femeilor din lagărele unde fusese deportată. Este cu neputinţă să concepi, a spus ea, teribila lipsă de dragoste, torturile dorinţei de iubire, şi mai sfîşietoare decît foamea, mizeria şi doliul permanent al sufletului, într-un limbaj exaltat, a zugrăvit coloanele de femei nepieptănate, zdrenţăroase, epuizate de corvezile şi nevoile unui alt corp. Ruşinea şi pudoarea se succedau cînd a evocat fetele dezgolite, cu sînii în formare, sub privirile indiferente sau ostile. Apoi cîinii. Retrăia scena: mii şi mii de fete care nu cunoscuseră dragostea, sau abia dacă o cunoşteau, despuiate, înnebunite, hăituiala, ofiţerii ochindu-le cu armele. Toate aceste trupuri făcute pentru iubire, transformate în fum, un fum din care nu mai rămînea decît mirosul de carne arsă, a încheiat ea. Cuvinte pe cît de necuviincioase, pe atît de greu de suportat. Ajungi greu la iubire; la ură, într-o clipă. Ajunsese la ură, la capătul cuvintelor acelora pustii. Gazda s-a scuzat pentru că-şi

lăsase amintirile să ţîşnească din adîncurile cele mai intime ale sufletului. Ca să trateze răul cu rău.
Cînd mă gîndesc la seara aceea, mă încearcă din nou tristeţea de atunci. Am ieşit din cameră, cu paşi grăbiţi, aproape în fugă. Frazele şi cuvintele mi se întipăriseră în memorie, iar la plecare, mi-am spus: „Aşadar, a fost dincolo de orice barbarie". Asasinarea oamenilor stă în logica războiului. In timp de război, te poţi aştepta ca barbarii să jefuiască, să le violeze, să le lase gravide, să le vîndă pe toate femeile şi fetele care le căzuseră în mîini. Pentru a-i umili pe învinşi şi, precum toţi învingătorii, pentru a se bucura de victorie, însă crima aceea rece, asexuată, plăcerea aceea cinerară mă scandalizau pînă în străfunduri şi rupeau bucăţi din mine. Nici măcar barbarii nu ar fi acţionat astfel, împotriva oricărei credinţe şi a oricărui instinct uman. Naziştii, îmi spuneam eu, comiseseră o crimă de eunuci. Impasibili, cu o idee fixă în locul dorinţei, ei au distrus fără nici o dorinţă o masă de dorinţe vii. Cine ar putea spune ce făcuseră cu instinctele umane?
Şi azi încă, regret că am putut avea un gînd atît de şocant. Eram însă atît de zguduit, încît nu mi-am dat seama cît este de profanator, de rece, de neruşinat acest gînd. Cum mi-a trecut însă prin cap, mă simt obligat să-l aştern pe hîrtie, chiar dacă aş fi preferat să-l trec sub tăcere.
Cînd, seara tîrziu, tînăra a deschis uşa şi m-a privit, a tresărit. Valul de melancolie mă cuprinsese din nou, gustul pentru viaţă se volatilizase. Destinul mă făcuse să vin de foarte departe ca să adulmec potecile iadului, în acest fel am aflat eu ce a însemnat soluţia finală.
6 decembrie 1994
„Aveam însă vîrsta la care zilele sînt lungi", scrie Naipaul. La fel şi eu, în zilele acelea agitate şi memorabile, cu seri care nu se mai terminau. Tot avînd de-a face cu oameni veniţi de peste tot, geografia devenea variabilă, în înaintarea mea către vest, urmăream o hartă mintală lizibilă, vizibilă, cu frontiere clar delimitate, cu fluvii mari, munţi înalţi si oraşe istorice — Budapesta, Viena, Salzburg, Munchen, Paris, între timp, o altă hartă, subliminală, prindea contur, întrezărindu-se de sub cealaltă. Toţi se refereau la ea, ca şi cum ar fi uitat-o pe cea dintîi. Ea nu cunoştea frontiere, fluvii, monumente: doar o reţea de drumuri şi căi ferate, care legau între ele nişte non-locuri, Birkenau de Auschwitz de Buchenwald de Landsberg de Borrowitz şi de atîtea altele. Nimeni nu ar fi auzit de aceste nume daca victoria Aliaţilor nu ar fi desfăcut ambalajul care le păstra la secret. Puţin cîte puţin, am aflat o parte din existenţa ei, i-am văzut cu limpezime contururile şi întinderea. Cum să spun ? Harta aceea subliminală se amplifica în mintea mea, pînă la a înlocui geografia vizibilă care mă călăuzise în Germania. Doar nişte liniuţe, care explicau însă schimbările continue pe care le sufeream.

Jurnalul lui Ştefan Zweig din timpul primului război mondial, pe care 1-am citit de curînd, mi-a oferit şi dovada: „Impresie neplăcută, însă două ore mai tîrziu, la Auschwitz, un grup de soldaţi germani aşteaptă să se îmbarce. Perfect echipaţi, lustruiţi, în poziţie de drepţi, ca pe un cîmp de manevre, îţi dai seama, cu admiraţie, de reversul aroganţei, atît de dezagreabilă cu o clipă mai devreme. Admiraţie pe care o simţi cu o intensitate dublă, pentru că aici — la un kilometru de frontieră - universul german pătrunde în universul polonez". M-a surprins nu atît faptul că un om atît de subtil a putut scrie o asemenea litanie, plină de locuri comune. Coincidenţa 1-a făcut pe Zweig să selecteze toate virtuţile acestea - statura soldaţilor, disciplina, pătrunderea civilizaţiei germane *nett und ordentlich* în civilizaţia poloneză jegoasă şi dezordonată, tocmai în gara aceea neînsemnată, dintre toate cele în care s-a oprit de-a lungul călătoriei lui. (în vremea lui, puţine trenuri se opreau aici, probabil, si mă îndoiesc că ea figura pe vreuna din marile hărţi ale Europei.) Şi tot coincidenţa a făcut ca, dintre toate virtuţile pe care le admiră şi care-1 reconfortează, să se ivească, aşa cum ţîsnesc ramurile din trunchi, ororile care au făcut din gara Auschwitz o gară a iadului.
Citindu-i jurnalul, mi-am amintit dintr-o dată de o scenă care s-a petrecut cu totul altfel. Mă duceam la adunarea anuală a comitetului ştiinţific al societăţii Max-Planck, la Starnberg. Am schimbat trenul la Miinchen şi aşteptam în gara strălucitoare, uitîndu-mă la garniturile de vagoane utramoderne, care soseau şi plecau cu o punctualitate de ceasornic. O voce suavă enumera staţiile în care urma să se oprească următorul tren. Eram încă pe jumătate adormit, cînd, din înşiruirea numelor necunoscute a izbucnit Dachau. Abia am auzit sunetul celei dintîi silabe că am făcut un pas înapoi, ca un automat. Un fulger bizar mi-a traversat mintea. Să fi auzit bine, sau mă înşelase imaginaţia? Nu eram oare victima unei înscenări, a unui complot pus la cale de toţi ceilalţi călători împotriva mea? Greu de spus. Am privit îndelung lugubrul nume de pe panoul indicator. Pînă cînd am şoptit numele, cu o voce abia perceptibilă. Apoi m-am dus să mă aşez pe o bancă, cu un pahar de cafea pe genunchi. Mi-am amintit ziua de demult, cînd fusesem acolo, fără a fi fost deplin conştient de decizia pe care o luasem.
Trebuia să particip la o întîlnire la Miinchen si părăsisem lagărul în cursul dimineţii. Maşina a intrat într-un orăşel, drumul dădea spre o piaţă şi ne-am oprit acolo. Aplecîndu-mă pe fereastră, puteam zări rîndurile de case de un alb sclipitor, umbrite de copaci. Splendida vegetaţie a grădinilor avea culorile toamnei. Soarele urcase spre zenit, cum se întîmplă din vremuri imemoriale. Pe străzi, lume puţină. Mă gîndeam că fiecare din casele acelea părea la locul ei, că nu erau azvîrlite la nimereală, ca în Basarabia. Probabil că locuitorii pregăteau prînzul. Mă gîndeam la toate astea şi, tocmai cînd ne pregăteam să plecăm, şoferul a spus: „Sîntem la Dachau", fără să arunce nici măcar o privire în jur. Am simţit cum mi se strînge inima. Dachau era aşadar mai mult decît un nume? Cum de mi-1

putusem imagina ca pe un non-nume, barăci părăsite, ascunse într-o pădure sumbră? Ghicindu-mi descumpănirea, şoferul a repetat: „Da, este Dachau." Nu aveam totuşi s-o iau la goană, aşa că i-am cerut să mă lase să cobor. S-a mirat: „Nu înţeleg ce vrei să faci aici. Este un loc nociv. Şi apoi, nu-i nimic de văzut. - Ba înţelegi foarte bine", am replicat eu. Şi am coborît, trîntind portiera atît de tare, de s-au cutremurat geamurile - cel puţin aşa-mi amintesc.
A demarat, iar eu am început să înaintez ca un automat. O, cum mai urmăream cu privirile pe fiecare trecător, fără să-l văd, şi cîte o locuinţă paşnică unde cineva, aşezat la o fereastră deschisă, se uita afară. Aş fi plătit scump ca să aflu ce se petrecea în capul lui în timp ce mă observa. Şi ca, bănuind unde mă duc, să-l biciuiască amintirile la vederea acestui necunoscut. Nu mi-a trebuit mult ca să zăresc calea ferată. Părăsită? Rămăşiţele unui convoi, cîteva vagoane, poate o locomotivă, erau oprite între barierele coborîte. Dincolo de ele, se profila silueta unei clădiri - o uzină? - cu ziduri coşcovite, despărţită printr-un gard înalt de un teren imens. Buruienile invadaseră solul, între barăcile fără etaj creşteau flori sălbatice. Şi încă ceva: un lagăr, nu, mai curînd un cartier de fabrici, de birouri, vilele contramaiştrilor, locuinţele sărăcăcioase ale muncitorilor. Nici un fir de fum nu ieşea pe horn. Prin ea însăşi, această absenţă dădea ansamblului geometric, în tonuri spălăcite de galben şi verde, aspectul unui peisaj mineral, funebru, încremenit pe veci. Mi se părea că descopăr un loc extraterestru, rămăşiţele unui oraş necunoscut, venit dintr-un alt univers şi care s-a înfipt în pămînt. Am ajuns la răscrucea a două străzi mari, de unde se vedea, foarte aproape, lagărul, şi m-am oprit, crispat şi plin de respectul care mă cuprindea, copil fiind, la intrarea într-un cimitir. Nu ascund că mă înspăimînta gîndul de a întîlni pe cineva viu. Picioarele refuzau să cedeze curiozităţii impure de a parcurge cele cîteva sute de metri care despărţeau răscrucea de calea ferată din perimetrul sacru. Trebuia să mă stăpînesc ca să nu cad în genunchi. Lacrimile mi-au orbit ochii. Apoi, dintr-o dată, s-a lăsat în mine tăcerea, tot corpul mi-a încremenit, mi s-a tăiat respiraţia, aveam mintea golită - o interminabilă clipă de înspăimîntătoare însingurare.
Cine ştie cum, dînd înapoi cîţiva paşi, m-am trezit cu spatele lipit de un imobil, înalt de trei sau patru etaje, rotunjit, încins cu un balcon, domina răscrucea. Am ridicat privirea spre numeroasele ferestre care găureau zidul alb. Dădeau spre lagăr. N-am reuşit să-mi stăpînesc panica unui tremur, mai întîi nişte palpitaţii, care s-au răspîndit apoi în tot corpul. Nu din cauza a ceea ce se afla în faţa mea, ci din cauza clădirii, a întregului oraş şi a rarilor săi trecători. Ei da, ei trebuie să fi văzut, altădată, convoaiele interminabile care manevrau sau staţionau, deportaţii rătăcind prin spatele gardului, trupurile scheletice şi existenţele călcate în picioare, soldaţii cu cîini şi puşti. Gara aceea a morţii, azi tăcută şi părăsită, atît de diferită de gara lor, a vieţii, trebuie să-i fi intrigat pe locuitorii din Dachau. Odinioară, îmi imaginam eu, se duceau la fereastră ca să privească cerul, ieşeau pe balcon. Privirile lor se încrucişau cu

cele ale mulţimii de pelerini cu de-a sila din Dachau, care se înghesuiau de-a lungul căii ferate, traversînd-o temători. Sau se opreau asupra chipurilor jigărite şi murdare, asupra zdrenţelor dungate şi a capetelor rase de dincolo de gratii.
Temîndu-mă ca nu cumva cineva să-mi observe tremurul, am stat nemişcat multă vreme, pradă gîndurilor confuze, care-mi urcau în gîtlej asemenea unor hohote de plîns. Năucit să mă aflu, în orăşelul acela provincial, faţă în faţă cu apogeul barbariei. Un individ în vîrstă, trebuie să fi avut vreo şaizeci şi cinci de ani, s-a apropiat cu un pas tăcut şi prudent. Nehotărît, s-a uitat la stînga, apoi la dreapta, fără îndoială cu intenţia de a traversa, în fine, s-a oprit, nu departe de mine. O privire severă, directă, a ţîşnit din pupilele lui şi m-a învăluit. Privirea lui a coborît şi a însoţit-o pe a mea în direcţia lagărului. Cînd şi-a încheiat inspecţia, s-a îndepărtat cu un pas hotărît, fără să scoată o vorbă, însă, în clipa plecării, a plecat capul.
Restul a mers de la sine, am cumpărat un bilet din gară, m-am întors în lagăr şi în camera mea. M-am lăsat să cad pe pat, cu ochii deschişi spre ceea ce văzusem la Dachau. De ce mă dusesem acolo să văd ce văzusem? Totuşi - la ce bun s-o neg? -, gara aceea ne obsedase în mod inconştient vreme de patru ani, tremurasem de spaimă să nu avem a coborî acolo într-o noapte şi să dispărem. Toate astea s-au petrecut demult, însă îmi amintesc cu claritate casa rotunjită, calea ferată, privirea abstractă a bătrînului. Şi cum m-am dus în aceeaşi seară la gazda noastră unde, ca de obicei, se strînseseră mai multe persoane. Am vorbit ore în şir cu frenezia nesăţioasă a angoasaţilor şi a exilaţilor. S-au agăţat de ce le-am povestit despre Dachau. Observîndu-i îndeaproape, am observat ceva la care mă aşteptam: spaima, pur şi simplu spaima care este, poate, forma ultimă a respectului pe care un supravieţuitor îl poate încerca faţă de trecutul său. Conversaţia începută pentru a ne elibera de ea s-a prelungit tîrziu în noapte. Toţi preferau să vadă cum zboară orele, ştiind că nu vor putea dormi. De atunci, este suficient să aud cuvîntul Dachau, ca să mă regăsesc în locul acela la amiază, uitîndu-mă nemişcat la calea ferată părăsită. Şi la forma cîmpului, preschimbată o dată cu trecerea anilor într-o epură translucidă.
20 decembrie 1994
Dacă nu mă înşel - pentru că mă descurc greu cu datele —, a doua zi după oprirea de la Dachau mă aflam în trenul care trecea printr-un peisaj deluros, încă înverzit, cu păşuni bogate si păduri, cu ferme curate şi bine întreţinute, cum nu văzusem niciodată în România. Totul părea paşnic, cruţat de război, pînă ce trenul a intrat în gara Munchen, către sfîrşitul după-amiezei. Bărbaţii si femeile se înghesuiau, copiii ţopăiau în jurul lor, strigînd ceva adulţilor grăbiţi. Persoane în vîrstă, corect îmbrăcate, se apropiau de călători, propunîndu-le diverse obiecte.

Cînd am reuşit să ies din mulţime şi din holul nu prea primitor, Miinchen-ul, leagăn al apocalipsei germane, mi s-a înfăţişat în ruine. Aerul răspîndea un miros de cărbune, de praf şi de fum. De jur împrejurul gării centrale şi pînă în piaţa Odeon, nimic altceva decît castele de dărîmături, monumente de moloz şi rambleuri de surpături, dacă-mi amintesc bine. Probabil că bombele pătrunseseră prin acoperişul imobilelor, iar suflul lor a făcut ce mai era de făcut. Uşile şi ferestrele caselor pe lîngă care treceam fuseseră smulse, apoi reparate de bine, de rău. Pietrele, tabla, zidurile secţionate erau presărate pe terenurile virane. Tramvaiele supraaglomerate treceau cu un huruit surd, zguduind edificiile, care tremurau pe fundaţii, parcă ar fi suflat asupra lor o forţă făcută a le dărîma definitiv. Focul sculptase faţadele fără geamuri şi lăsase urme negre pe casele care mai rămăseseră în picioare. Cu plafoanele care abia se mai ţineau pe stîlpii ciopîrţiţi, mulurile şi cornişele dezvelite de găurile căscate, ele îşi păstraseră totuşi un stil al lor. Decor avangardist, m-am gîndit eu. Decorul mizeriei, cînd am văzut, mai tîrziu, copiii, într-o curte plină de moloz, printre clădiri cu uşile smulse. Şi rufele albe, care pluteau deasupra grămezilor de pietre cenuşii şi deasupra dărîmăturilor.

Am avut un şoc văzînd cum bulevardele celor dintîi triumfuri retorice ale lui Hitler, pe care mărşăluiau trupele în pas cadenţat, îşi etalau acum măruntaiele scoase - imobilele aruncate la pămînt de ploaia de bombe, străjuite, la căderea serii, de petice de cer presărate cu stele, ca de o gigantică cupolă de circ. Am avut atunci un fel de revelaţie.

Şi anume:

Cealaltă faţă a hazardului loveşte mai lesne popoarele decît indivizii. Actele de naştere şi actele de deces se succedă în istorie ca la starea civilă, întrezăream urmele unui asemenea act de deces. Pentru care nu exista nici un fel de remediu. Cît de respingătoare şi de arţăgoase mi se păreau ruinele acelea care străjuiau străzile! Ce sărăcăcioase, ce indiferente erau reflexele luminii crepusculare asupra oraşului! Şi cît de fals şi de dezolant tot ce sălăşluia în el! Tînjise după beţia celui de-al treilea Reich, acum îi rămăsese doar mahmureala. Şi ce mahmureală! M-am întors cu oarecare grabă în casa unde locuiam. A urmat una din nopţile acelea frămîntate, complicate, pe care nu le uiţi.

Aşa mi-a rămas mie în amintire Miinchen-ul de după război. Un cutremur de pămînt n-ar fi putut fi mai pustiitor. Te apuca ameţeala în faţa mozaicului de populaţii: refugiaţi germani preumblîndu-se printre dărîmături şi grămezile de pietre de pavaj, fugari din fostele protectorate germane din Europa de Est, rătăcind seara prin peisajul lunar, care devenise peisajul lor natural. Treceau soldaţi care zbierau cîntece din ţara lor natală. Oameni dezorientaţi, probabil foşti militari, umblau fără rost prin pieţe, în ce-şi cufundase Hitler ţara! Şi sărăcia! Vizibilă în simplul fapt că oamenii strîngeau tot de pe jos,

un muc de ţigară, un picior de scaun, un şerveţel, şi nu aruncau nimic, nici măcar o cutie goală de chibrituri sau o sticlă spartă, în pieţe sau în dughene, în bătaia vîntului, totul se vindea în grabă mare. Căruţele şi roabele, cutiile şi coşurile aminteau de un bazar oriental, în hoinăreala mea, întîrziam pe lîngă negustori improvizaţi care vindeau tot acest talmeş-balmeş, ca să nu mai vorbim de produse de prin satele din împrejurimi. Da, aproape ca la noi, pe Calea Văcăreşti.

Totuşi, totul arăta altfel la căderea serii, în semiobscuritate. Ciudatul miros al Sodomei şi Gomorei se răspîndea în văzduh, pe măsură ce ziua scădea. Ca şi la Viena, deşi nu le puteai confunda: acolo nuanţele rafinamentului austriac, aici semne de *Roheit* nemţesc. Mulţimea dădea din coate, se înghesuia pe trotuare. Strada viermuia de soldaţii care înaintau, ţipînd şi rîzînd, în abundenţa de cărnuri feminine, oferite celui dispus să plătească mai mult. La drept vorbind, nu erau numai prostituate, în locurile acelea care făgăduiau plăceri se duceau si femeile tinere, în speranţa de a întîlni un partener, dacă nu chiar un iubit. Apăsarea vieţii? Atracţia pentru învingători? Ori una, ori alta, erau disponibile şi la orice preţ.

îmi amintesc de o lungă plimbare, împreună cu un cunoscut, pe malul Isarului. Perechi de îndrăgostiţi, ţinîndu-se de mînă, treceau nepăsătoare. Fetele mergeau cu paşi mici, rîdeau gîlgîitor şi trăgeau cu ochiul, pline de invidie, la îndrăgostiţi. Un grup de femei tinere, machiate şi împopoţonate ţipător, s-a ivit deodată, urmate de nişte băieţi ameţiţi de băutură. Răcneau şi pufneau în rîs în noaptea care a devenit într-o clipă ciudat de patetică. Seara mi s-a întipărit în memorie pentru că pe tinerii aceia ni-i imaginaserăm în urmă cu doi sau trei ani. Semeţi, ţepeni în uniformele lor, nemţi pînă în vîrful unghiilor. Fără doar şi poate altfel decît noi, afirmîndu-se cu vigoare, fii şi fiice ale unei naţiuni imperiale, soldaţi victorioşi, în care s-au pus mari speranţe. A căror tinereţe se desfăşurase la adăpost de orice umilinţă, într-un mediu bine educat. Şi - cine ştie? —, într-o atmosferă de pietate, în astfel de momente — pentru că n-a fost singura scenă de acest fel - mă gîndeam la eşecul soluţiei finale, la inutilitatea sacrificiilor şi a dezastrelor produse de ea. Holera nu era doar printre noi, ea infecta şi oraşele germane. Hegel a scris că istoria se consumă de două ori, o dată sub formă de tragedie, a doua oară sub formă de comedie. S-a împiedicat de cuvinte, ar fi fost mai aproape de adevăr dacă ar fi spus: o dată virtuoasă, a doua oară dezmăţată şi coruptă.

Şi întîlnirea, într-un bar, cu o doamnă între două vîrste, care părea că vine acolo deseori, ca să viseze şi să moţăie, ca să simtă lumea în jurul ei. Nu ştiu de ce, doamna aceea - pe care, din politeţe, n-o pot numi altfel — mi-a povestit despre ea mai multe decît i-aş fi putut eu cere. Mi-a vorbit de familia ei, de viaţa strălucitoare pe care o dusese altădată, în care nu trecea o zi fără să primească o vizită sau să meargă la un dineu agreabil în oraş. îmi vorbea ca şi

cum aş fi putut crede că în Miinchen nu ar fi existat o cultură, muzică sau muzee şi toate cele pe care ea le califica drept viaţă strălucitoare. Era ceva emoţionant în sinceritatea crochiurilor ei şi în tăcerea cu privire la motivele care făcuseră ca viaţa aceea să dispară. Ce sens aveau toate mărturisirile ei? Cuvinte, nimic altceva decît cuvinte. Dacă nu mi-ar fi vorbit cu atîta decenţă, n-aş fi privit-o cu compasiunea şi cu simpatia pe care o inspiră, dincolo de decădere, înfrîngerea.

Toate acestea se petrecuseră însă într-un alt Miinchen, într-o altă epocă germană, spunea ea. Acum se lăsa atrasă, ca atîţia alţii, în vîrtejul spaimelor şi al poftelor, înfrîngerea militară măturase toate inhibiţiile. Iar promisiunea unei existenţe trepidante şi cheltuielile nesăbuite ale învingătorilor aspirau bărbaţii şi femeile, pe cei tineri şi mai puţin tineri într-un nou stil de viaţă - jeep-urv, dolari, nylon, Coca-Cola, ţigări blonde, materiale de război - *amerikanisch.* în beţia acestei existenţe — în aparenţă atît de liberă şi de superficială, în ciuda privaţiunilor - imperiul nazist era dat uitării, părăsit în miticul său mormînt. Uitarea era atît de profundă încît, în oraşul care se clătina ca un vapor cu catargul rupt, mi-am pierdut toate temerile. Ce toamnă magnifică, toamna lui '46! Eram în cele din urmă sigur că războiul se terminase şi că se terminase definitiv. Sodoma şi Gomora nu mai reprezentau pentru mine lăcaşul păcatului, ci locul dorinţei emoţionante şi promiţătoare, speranţa unei alte vieţi, necunoscute. Aş fi putut-o saluta la Miinchen, pe înserat, cu versurile lui Dante despre Florenţa:

vai, sclava Italie, han al durerilor,
Corabie fără stinca in furtuna,
Nu regină a provinciilor, ci bordel.

îmi amintesc bine de asta. La fel de bine ca şi de cealaltă faţă a Munchen-ului, care m-a obligat să-mi înghit umilirea şi indignarea.

22 decembrie 1994

Toţi căutăm motive pentru a crede în fiinţa umană. Multe lucruri nu le-am înţeles atunci, lucruri pe care nu le-am aflat decît mult mai tîrziu. îmi amintesc că, la Miinchen, toată lumea aştepta - însă ce anume? Şi eu, eu ce aşteptam? Nu mă fascina, ca la Budapesta, nici oraşul devastat, nici mulţimea refugiaţilor şi, cu atît mai puţin, teatrul moravurilor, ca la Viena. Gîndurile mele se cristalizau în jurul nemţilor acelora fără uniformă, printre care trăiam pentru întîia oară, pe lîngă care treceam pe stradă şi pe care-i întîlneam prin trenuri. Deşi le cunoşteam destul de bine limba, nu am vorbit niciodată cu ei, căci conversaţia nu venea de la sine. Uneori mă întrebam: „De ce-ai mai venit atunci în Germania? Ce se află la capătul căutării tale?". Preferam totuşi să nu scormonesc prea mult. Poate că tocmai aceasta era: să mă eliberez de nemţii aceia care mă

chinuiseră chiar şi în vis, ca să fiu liber să cred în om. La acea data, viziunea mea despre ei era monocoloră. Ura făcuse din ei executanţii şi complicii unui masacru fără egal în istorie. Cunoşteam bine ura aceea care ţîşnise în mine, cînd şi cînd, în timpul războiului. Nu simţeam însă nevoia să pretind dinte pentru dinte, ură pentru ură. Voiam mai degrabă să comunic cu ei, să-mi colorez viziunea, să aflu cum puteau trăi nemţii cu ei înşişi. Dacă ne-au luat locul, devenind în scurt timp şi pentru multă vreme „evreii" naţiunilor europene, cum îşi priveau ei oare trecutul imediat? Nu mă pot împiedica să nu zîmbesc amintindu-mi că voiam să-i fac să-şi mărturisească mai întîi înfrîngerea, apoi suferinţa. Şi, pentru a le culege confidenţele, mi-aş fi însuşit bucuros cuvintele lui Isaia: „Şi tu eşti slab ca noi şi te asemeni nouă. în mormînt s-a pogorît mărirea ta". Nimănui - nici măcar mie - nu i-ar fi plăcut să audă astfel de cuvinte.
La început nu mă puteam hotărî să le vorbesc, mă temeam de un eşec. Ţineam totuşi să culeg informaţii pe lîngă cei care erau în contact cu germanii, sau făceau afaceri cu ei - tipul acela de afaceri care nu ţin cont nici de stindarde, nici de graniţe. Citeam ziarele, săptămînalele. Articolele care făceau aluzie la război, la crimele naziste erau numeroase, însă se vorbea despre ele ca şi cum ar fi fost vorba de catastrofe petrecute în ţări îndepărtate, pe care nimeni nu le vizitase vreodată. Ar fi fost greu să nimereşti peste un articol cuprinzînd vreun blam sau chiar o critică directă. Germanii aflaţi sub ocupaţia americană mă duceau cu gîndul la un bolnav cu tuburi de perfuzie, înconjurat de medici, pilule, capsule, dar care refuză să se vindece de boala diagnosticată, ciuma neagră. Pentru simplul motiv că nu crede că ar suferi de ea şi acceptă diagnosticul doar pentru a face plăcere medicilor. Iar cel mai frapant, în ziarele acelea, era asentimentul pasiv la o nelegiuire atît de ieşită din comun.
Aşa că am hotărît să mă lămuresc prin mijloace proprii. Cînd aveam timp liber, la sfîrsitul după-amiezelor, plecam în recunoaş-tere. Şi la Miinchen era destul să intri într-o cafenea sau o braserie unde se agitau opiniile personale şi opiniile lumii, ca să simţi pulsul oraşului. Se servea bere diluată sau diverse lichide colorate cu gust mai curînd de limonada decît de alcool. Străin printre atîţia alţii, credeam că trec neobservat. Comesenii în vîrstă, aşezaţi în faţa unei halbe, îşi limpezeau vocea, înainte de a începe să-şi pritocească poveştile despre anii petrecuţi în armată, despre lipsa de mărfuri şi preţurile de pe piaţa neagră. In ciuda accentului lor aspru, gesturile şi privirile mă ajutau să înţeleg. Mai ales dacă vreunul din ei se pornea a vorbi în gura mare, înfierbîntat de subiect, ca un orator care vrea să-şi zdruncine auditoriul declamînd fraze frumoase. Dezolante discursuri! Războiul mocnit care i-ar opune pe americani ruşilor, prietenii comuni dispăruţi care au luptat de partea lui Hitler - numele lui era arareori pronunţat - sau situaţia lor de pe vremuri. Spinările se încovoiau deodată peste masa metamorfozată în oglinda dorului lor - *Sehnsucht.* în rarele ocazii cînd am surprins asemenea

discuţii între vecinii mei, ei puneau ce li se întîmplase pe seama sorţii. Cu priviri complice şi cuvinte cu subînţeles, ca oricine care se supraveghează.
Singura cale de a intra în vorbă cu un miinchenez era să-i oferi ceva de băut sau ţigări americane. Singur nu te dai în stambă în faţa unui necunoscut, însă o întrebare directă te poate lua prin surprindere. Iată răspunsurile pe care le-am obţinut şi pe care le redau cu exactitate: „Cînd eram în armată, i-am ascultat pe superiorii mei ierarhici. Ca militar, nu am îndeplinit nici o clipă vreun act ilegal sau de indisciplină. Majoritatea soldaţilor germani pot spune acelaşi lucru". Sau: „Am fost educaţi în respectul ascultării şi ne-am supus şefilor noştri". Naziştii? Nimeni nu-i cunoştea. Nu mai existau. Ar fi putut la fel de bine spune că nu mai existau case, că nu mai existau germani. Mai sincer a fost răspunsul cuiva care a recunoscut cu simplitate: „Oamenii nu vă vor spune nimic, toate astea răscolesc prea multă teamă şi ruşine ca ei să abordeze chestiunea. Fiecare a avut cel puţin un nazist în familie".
Am întîlnit o singură dată, într-un tren, un om, să tot fi avut vreo treizeci de ani, care fusese nazist şi mi-a mărturisit-o. Considera că ţara lui suportase o înfrîngere morală şi spirituală. „Stricăciunile produse de nazişti în noi înşine sînt cele mai importante — cam aşa ceva spunea el. Nu ne-au lăsat nici o cale de a ne maturiza ca oameni. Ne-au făcut să credem că celelalte popoare nu valorează nimic. A fost cauza unei bune părţi din tîmpeniile pe care le-am făcut la început." Apoi s-a interesat: „Sînteţi american? Trebuie să fiţi mîndru de poporul dumneavoastră. Acum, noi sîntem nişte fantome care se strecoară printre zidurile oraşelor în ruine". N-a mai adăugat nimic. Ce spusese rămînea însă bun spus. Fără doar şi poate că dorea să scape de mine după asemenea confidenţă, îmi spuneam că, la urma urmelor, din punctul lui de vedere, ca şi al celorlalţi, nu puteam fi decît un învingător, în plus, mă aflam, pentru întîia oară, printre învinşi. Doream inconştient ca ei să se considere ca atare, să-şi recunoască erorile şi crimele. Singurul lucru care le mai rămăsese, acum că marile lor idei se risipiseră.
Cum îşi mai bate joc timpul de noi! Orele, zilele acelea, oamenii cu care am intrat în contact — ce mi-a rămas din toate astea? însă decepţia, decepţia nu s-a şters. Un capriciu al sorţii mă trimisese printre germani. Popor al unei mari culturi, puteau, credeam eu, să se ridice deasupra propriei condiţii pentru a înfrunta un adevăr care sărea în ochi. Ţineam neapărat să nu-i văd cu desăvîrşire în negru. Să se arate mai vinovaţi, ca eu să mă simt mai puţin nevinovat. Asta să fi pîndit eu oare la Miinchen? Nişte mărturisiri care nu veneau ? Să rostească adevărul li se părea împotriva onoarei; de aici şi conspiraţia tăcerii. Conştiinţa fiecăruia se fereca, aşteptînd să treacă furtuna. Pînă şi sugestia unei responsabilităţi părea provocatoare. Ce-aţi fi vrut? — păreau să spună —, cum de ne puteţi cere să fi făcut altceva decît ce ni s-a impus, pentru că aşa era regula

pe-atunci? Deciziile? Nu ei le luau, ei doar executau ordinele. Unii lăsau să le scape un scurt: „N-am ştiut". Să spui că ai ştiut ar fi însemnat să mergi împotriva logicii.
Cu cît trecea timpul, cu atît mai mult mă simţeam asemenea eroului din povestea lui Tieck care nu întîlnise, în întreaga lui existenţă, decît unul şi acelaşi personaj sub diverse măşti, care se confrunta la nesfîrşit cu o veche greşeală. Dacă era să te iei după ei, lumea se schimbase în timp ce ei dormeau. Marx spunea că oamenii fac istoria, însă nu ştiu ce fel de istorie fac. Ar fi fost mai inspirat dacă ar fi spus că oamenii fac istoria, însă nu vor să ştie de istoria pe care au făcut-o. Degeaba încercam, nu reuşeam să mă obişnuiesc cu interlocutorii aceia, pe care pînă şi cea mai mică aluzie la trecutul lor îi amuţea. Naziști sau nu — cine mai putea şti? -, probabil că se credeau obligaţi să facă dovada aceleiaşi fidelităţi faţă de trecutul imediat. Tăcerea lor, acest vîrf ucigaş al inocenţei lor, era mai mult decît puteam eu îndura. Pentru mine, nu avea nici un sens. îi puteam înţelege cînd rămîneam reţinuţi, nu însă şi cînd se prefăceau că nu înţeleg noţiunile elementare de bine şi de rău. Cine ştie, poate că le era ruşine sau poate că era modul lor de a se apăra. Fapt este că nevinovăţia aceea afişată pe chipuri sau arborată în vorbe ridica o barieră de netrecut, făcea imposibilă orice relaţie cu germanii, chiar dacă nu simţeam nici un fel de aversiune faţă de ei. Apoi, în faţa atitudinii lor, mi-am zis: fără îndoială că acesta trebuie să fie răul radical, *das radikale Bose,* care face imposibil orice dialog şi orice simpatie faţă de celălalt. Uneori mi se părea lipsit de sens, alteori mi-ar fi plăcut să explic cuiva — însă cui? Acum am impresia că noţiunea de etică a tăcerii, care mi s-a ivit pe neaşteptate în minte, în timp ce scriam *Maşina de fabricat zei,* îşi are rădăcinile în experienţa aceasta de la Miinchen, cînd nu vedeam cu prea mare limpezime în mine însumi. Cînd mă săturasem pînă peste cap de viaţa aceea înşelătoare. Aş fi procedat oare mai bine dacă ascultam spusele unei cunoştinţe, care se afla la Miinchen de luni de zile: „Vreţi să-i înţelegeţi pe germani ? Eu n-am reuşit în nici un fel"? Sau reflecţia ironică şi, în fond, adîncă, a unui american: „în Germania, rămăşiţele nazismului sînt germanii"? Mă supravegheam, de frică ca nu cumva să cad dintr-o extremă în alta. Faptul că nu am simţit nici ură, nici dispreţ este, cred eu, o dovadă de tărie sufletească. Insă impresia că la Miinchen m-am izbit de un zid, a lăsat urme de neşters. Şi n-aş fi sincer dacă as spune că, în ziua de azi, raporturile mele cu un german sînt tot atît de lipsite de reticenţe ca şi cele cu un rus, arab sau chinez. Mi-ar fi cu neputinţă să trăiesc în Germania, deşi, în '46, mă dusesem acolo mînat mai mult de curiozitate decît de reticenţe. Poate că greşesc şi că nu ştiu să mă exprim aşa cum aş voi; cred însă că germanii sînt un popor care nu ştie să iubească. Nu se sacrifică destul pasiunii de a iubi şi de a se face iubiţi. Cînd a fost necesar, n-au ştiut că o crimă nu se repară, nu se iartă. Şi nu se uită. Trebuie să găseşti forţa de a

descoperi fondul comun al comunităţii, de a te lepăda de mîndrie, de a te umili, de a implora verdictul, ca în vremurile străvechi. Mai tîrziu, am citit la Nietzsche, gînditorul pe care-1 venerasem în tinereţe : „Dezgustul de murdărie poate fi. atît de mare, încît să ne împiedice să ne curăţăm, să ne justificăm". El face ca lumea să devină şi mai urîtă.

25 decembrie 1994

Nu, Miinchen-ul nu ducea lipsă de culpabilitate. Petrecusem destul timp în lagăre ca să o ştiu. Supravieţuitorii depuneau mărturie, cînd îi ascultam, aşezat în faţa unei ceşti de cafea, depănînd ghemul poveştii lor din Polonia, Ungaria sau de aiurea. Şi asistam chiar la conferinţe improvizate, în care ei îşi expuneau propria experienţă sau îşi puneau întrebări asupra ei. Sînt lucruri prea cunoscute azi ca să mai stăruiesc asupra lor. Nu pot însă uita că povestitorul trebuia să lupte împotriva unui sentiment al irealului. Ceea ce trăise i se părea de necrezut. Inclusiv faptul că devenise fără voie eroul unei istorii atît de absurde, încît ar fi putut să ţîşnească din penumbrele propriei imaginaţii. Faptul cel mai extraordinar era că, după o privire întrebătoare pentru a se asigura că-1 cred, şoptea: „Scuză-mă", dacă ochii mei căutau în altă parte. După ce îndurase toate chinurile acelea, încă mai căuta partea lui de vină. îmi amintesc de omul care a scos o cutie mică din buzunarul de la piept şi a înghiţit o pastilă pentru inimă. Apoi s-a aplecat spre mine pentru a-mi destăinui că, atunci cînd ajunsese în lagărul de exterminare, îi spusese copilului să se ducă la mama lui, cum îi spunea acasă, fără să se gîndească. Nu ştia că-1 trimite direct în camera de gazare. Omul nu mai putea scăpa de ideea că îl ucisese el însuşi, gîndul nu-i putea ieşi din cap. Da, printre supravieţuitori, sentimentul de culpabilitate era atît de intens, încît cuvintele nu reuşeau să-1 exprime, în special faţă de copii, cei care dispăruseră şi cei care se născuseră de atunci încoace. Nici frică, nici angoasă, le ghiceai doar îngrijorarea ca destinul să nu se repete: faptul de a-i fi adus pe lume putea să însemne condamnarea lor la moarte, întreaga lor existenţă li se părea o încercare şi, în acelaşi timp, un miracol.

Citind admirabilele nuvele ale lui I.B. Singer, consacrate supravieţuitorilor pe care i-a întîlnit la New York şi pe care i-a adăpostit în imaginara lui Varşovie-pe-Hudson, am avut impresia că retrăiesc în acelaşi timp amintirile din sfîrşitului de vară bavarez, cu oamenii pe care-i văzusem, cuvintele pe care le auzisem. Şi cercul din care nu vedeau nici o cale de scăpare: „De ce ne-am lăsat prinşi în capcană ? De ce mai sînt în viaţă ? De ce nu fiul meu, mama, vecinul meu? De ce nu m-am sinucis?". Aceste cuvinte mi se înfigeau adînc în conştiinţă, apăsînd cu întreaga lor greutate, greşeală peste greşeală, datorie peste datorie, faţă de cei care ar fi trebuit să fie şi nu mai erau. Ani în şir, am crezut că nu am inimă, pentru că nu

căutasem decît să observ şi să aflu. Memoria urmărea însă, fără doar şi poate, propriul ei ţel. La urma urmelor, a întipărit imaginea bărbaţilor şi a femeilor care mi s-au mărturisit, fără emfază sau metafizică. Ei au ieşit din viaţa mea, însă recunoştinţa pentru darul pe care mi 1-au făcut a dăinuit.

„Supravieţuitorii", „cei care au scăpat", cuvintele acestea, de o inutilitate care te îngheaţă nu intraseră încă în vocabularul meu şi nici azi nu-mi plac. Dacă pentru Darwin moartea reprezintă sfîrşitul vieţii, se poate înţelege că supravieţuirea celor mai norocoşi este un act de bravură asemănătoare celei a soldatului care aleargă pe un cîmp de bătălie mitraliat din toate părţile. Din acest punct de vedere, selecţia naturală seamănă cu selecţia militară. Totuşi, omul este făcut să trăiască, nu să supravieţuiască. Despre pictorul în atelierul lui, despre meşteşugarul din faţa bancului de lucru nu spunem că sînt nişte supravieţuitori. Cu excepţia naziştilor şi a celor asemenea lor, sfîrşitul vieţii este, în chip evident, viaţa. După mine, cei care nu dispăruseră în infernul lagărelor, cei care mai erau în viaţă, asemenea tatei şi mie, datorau faptul nu se ştie cărei întorsături cabalistice, lipsite de logică, a destinului. Şi i-aş numi pe supravieţuitori de două ori născuţi, pentru a le rezerva în lumea omenească un loc aparte. Oricît de greu încercaţi ar fi fost, dovedeau o energie uluitoare, aspiraţii incredibile. Le rămînea ataşamentul pentru o comunitate, pentru tovarăşii de destin funest, pentru tradiţii. M-aş fi aşteptat să întoarcă spatele zeului orb şi religiei sale pernicioase. Ei bine, nu, se duceau la sinagogă, îşi trimiteau copiii la şcoala ebraică şi sperau să trăiască în Ţara făgăduinţei. Uneori, un val de teamă trecea peste ei, învăluindu-i. însă atunci erau legaţi de milioanele de morţi şi de puţinii rămaşi în viaţă asemenea lor, de însăşi fiinţa lor evreiască, dintr-un soi de loialitate instinctivă, care nu lăsa loc pentru teamă. Recreau, în mediul acela german, o insuliţă de viaţă aşa cum o cunoşteau de generaţii. Cei care nu-şi pierduseră îndemînarea se ocupau cu piaţa neagră. Majoritatea supravieţuiau datorită organizaţiilor americane.

Cea mai importantă, Comitetul evreiesc central, îşi avea sediul la Miinchen, epicentrul migraţiilor din Europa de Vest. Ducîndu-mă acolo într-o zi, nu mai ştiu din ce motiv, am văzut un imobil de mai multe etaje, care domina casele dimprejur, înălţîndu-se sub cerul liber, inundat de soare. Credeam că e gol, însă cum mi-a ajuns la urechi sunetul de voci din interior, am intrat şi am fost cuprins de uimire. Imobilul, fără măruntaie, nu mai era decît o imensă curte pavată, închisă de ziduri înalte. Acolo, pe şiruri de mese, erau expuse, ca-ntr-un bazar al lui Aii Baba în aer liber, aparate de fotografiat de calitate, ceasuri de aur, grămezi de bijuterii. Vînzătorii îşi etalau mărfurile cu gesturi măsurate, aproape distinse. Mai ales cei care vindeau ţesături fine englezeşti si bijuterii, care treceau dintr-o mînă în alta — fără îndoială că fuseseră create pentru femei cu gusturi alese. Toate obiectele acelea de preţ expuse în carcasa

însorită păreau ireale. Cum eşuaseră ele în bîlciul acela de lux, magnetizîndu-i pe cumpărătorii cu ochii lucind de lăcomie şi de plăcere? Mă uitam, hipnotizat. Mă voi fi indignat sau voi fi gîndit că, pînă şi după o catastrofă, reîncepe eterna circulaţie a dorinţelor şi a obiectelor dorinţei? Imobilul acela neobişnuit, în care am văzut un semn de încredere în viaţă, este amintirea cea mai vie pe care o păstrez despre Miinchen, aproape emblema oraşului. Mă înşală oare memoria? Ar fi foarte dezamăgitor.

Spre amiază, m-am îndreptat spre un restaurant particular din împrejurimi, a cărui supă aurie îmi fusese lăudată. Se afla la etaj, în apartamentul unui rabin. Era în ajunul unei zile de sărbătoare, în aer plutea o aromă delicioasă. Din bucătărie a ieşit o femeie; şorţul pe care-1 purta peste rochie mi-a amintit de România, în jurul mesei stăteau vreo zece comeseni. Conversaţia era în toi. Fiecare explica cu lux de amănunte din ce familie provine, de negustori, meşteşugari sau rabini bine cunoscuţi, din Polonia, bineînţeles. Ceea ce lăsa să se presupună că îşi păstraseră obiceiurile de dinainte şi aveau ceva resurse. Ştiam prea bine că exilaţii au tendinţa să-şi rescrie romanul familial şi-şi descoperă strămoşi bogaţi şi aristocratici. Comparaţia diverselor ascendenţe mi s-a părut la fel de liniştitoare ca supa pregătită după o reţetă străveche, îmi imaginam pereţii din încăperea învecinată, garnisiţi cu cărţi clădite pînă în tavan. Era suficient ca rabinul să întindă mîna şi găsea unul din volumele familiare, unde era expusă legea sacră, pe care-1 citea la lumina unei lămpi cu cherosen. La ieşirea din restaurant, am schimbat urări călduroase. M-am trezit din nou în mijlocul mulţimii, înconjurat de ruine, şi m-am gîndit: „Da, chiar sînt la Miinchen!".

Reîntorcîndu-mă altă dată la restaurant, am făcut cunoştinţă cu un personaj ciudat, care părea că ieşise direct dintr-o nuvelă rusească. Era unul din cei cărora le place să judece şi, după ce au reuşit ca o idee să le fie acceptată, sfîrşesc totdeauna prin a dovedi că ideea contrară este încă şi mai adevărată. Tînăr, înalt şi palid, spunea că are plămînii slabi. Nu mult după ce mi-a spus cum îl cheamă, m-a avertizat: „Viaţa mea are o istorie lungă. Dacă mi-aş propune să vă povestesc doar un sfert şi tot mi-ar trebui o lună încheiată, zi şi noapte. La ce bun însă să vă împovărez? Am trăit într-un an cît într-un secol". Mi-a spus că la douăzeci de ani trecuse examenul de admitere la universitate şi începuse studii de filozofie. Citise toate lucrările în domeniu din biblioteca tatălui său. Au venit războiul, fuga, ascunzătorile. „Dacă aş fi putut studia, aş fi devenit cineva", a mai spus el. I-am propus să-1 ajut să-şi reia studiile, prin organizaţiile din Miinchen. Ştia de ele, însă uitase tot ce învăţase. Iar lumea cărţilor îi devenise atît de străină, încît pînă şi amintirea lor se estompase, îşi continua totuşi cugetările solitare, a căror intrigă suna cam aşa:

Numele lui ieşindu-mi din memorie, 1-am poreclit Secolul evreiesc. Din cauza ideii unice în jurul căreia se învîrteau toate discuţiile noastre, după ce mi-a dezvăluit-o dintr-o suflare. „O să-ţi spun una

şi bună: şi dacă secolul ăsta ar fi un secol evreiesc?". Dacă era să te iei după el, poporul evreu dispăruse din istorie vreme de două mii de ani, greutatea lui în cadrul omenirii devenind egală cu zero. Una din calităţile sale era însă ignoranţa în cele ale lumii, necunoaşterea realizărilor celorlalte civilizaţii. Obsedat de suferinţele datorate neajunsurilor proprii, căutase inconştient o soluţie, în viaţa indivizilor şi a popoarelor există totdeauna un ceas cînd soluţia se înfăţişează şi atunci nu trebuie ratată. Pentru poporul evreu, ceasul acela era secolul XX. Poporul evreu a ştiut să-şi însuşească ceea ce celelalte popoare au creat de-a lungul celor două mii de ani cît el a absentat şi a făcut ceva cu totul nou, datorită sacrificiilor şi unei abnegaţii de fiece clipă. In vreme ce lumea credea că sîntem pe cale de dispariţie. Fapt care a bulversat cursul istoriei. Apoi mi-a făcut socoteala numelor mari, a marilor opere şi a marilor revoluţii contemporane, ale căror forţe vii le-au constituit evreii, în fine, dacă în vremurile străvechi existase o epidemie de profeţi, secolul XX cunoştea o epidemie de „prinţi ai geniului uman".

Pasiunea inspirată de aceste elucubraţii mă mişca, iar obiecţiile pe care i le aduceam şi care îi veniseră si lui în minte nu-1 atingeau defel. Nu doream să-mi încarc conştiinţa nici măcar cu cea mai uşoară undă de dispreţ. Pentru el, semnul cel mai evident al acestei lucrări spirituale de-a lungul secolelor era faptul că istoria dăduse naştere nu doar la una, ci la cinci sau sase Biblii. Printre care se numărau, mi se pare, *Capitalul* lui Marx, *Cele două izvoare ale moralei şi religiei* a lui Bergson şi *Interpretarea viselor* a lui Freud. „Găseşti că este normal?" tot exclama el din cînd în cînd. Nerăbdarea mea creştea, am găsit contraargumente pe care le-a acceptat, continuînd să vorbească despre modernitate. Susţinea, dacă îmi amintesc bine, că, de la Revoluţia franceză încoace, în fiecare invitaţie din artă, filozofie, ştiinţă, economie, creştinii văzuseră mîna noastră. Secularizarea, modernizarea, emanciparea erau pentru ei sinonime cu iudaizarea. Altminteri de ce ar fi ars germanii cărţile, de ce i-ar fi alungat pe autorii lor, cînd nu i-au exterminat?

Asta să fi fost oare tot ce-i rămăsese din lecturile de tinereţe? Căuta oare să-si explice de ce persecuţia şi crima fuseseră în ordinea lucrurilor? Din aceste reflecţii s-ar fi putut trage concluzia că problema evreiască era totuna cu problema modernităţii. Soluţia finală a celei dintîi fiind în acelaşi timp şi soluţia celeilalte etc. Omul îmi amintea de Isou, de ideile lui mesianice şi de înfrigurarea lui. Le rumegase pe ale sale ani în şir, presărîndu-le cu fraze bine aduse din condei despre justiţie, libertate, sacralitate si, fără să şi-o mărturisească, voia să le transmită ca pe o făclie mitică. Spera că, într-o bună zi, poate peste zece ani, avea să le dea formă. Şi rîdea uneori de ele, precum Charlot cînd se uita la farfuria care-i trecea pe sub nas.

Mi-a propus să facem împreună o excursie la Prien. Nu ştiam

nimic despre Ludovic al II-lea al Bavariei, despre nebunia si sfîrşitul lui tragic. Locul era minunat. Am mers pe un drum splendid, de-a

lungul lacului paşnic şi bătrîn, şi am ajuns în faţa unui palat teribil de solitar, profilat pe fundalul copacilor seculari. Aşezarea lui era stîngace, tristă, dînd impresia că nimeni nu-1 putuse locui vreodată. „Copie după Versailles", iată tot ce ştia tovarăşul meu despre el. Mai tîrziu, am vrut să mă întorc la Prien, să fiu sigur că îl văzusem cu adevărat. Un proiect neîmplinit.

Pierdusem noţiunea timpului şi doream concomitent să nu rămîn nici o zi mai mult decît era necesar. Ce sens să fi acordat eu însă necesarului, în faţa unei misiuni atît de prost definite, cu sufletul răvăşit de descoperirea exterminărilor, de ciudata viaţă miincheneză şi de nemţii aceia, conformîndu-se atît de puţin aşteptărilor mele? Ideile mi se întunecau. Eram eu oare în stare să nu mă gîndesc la Marx, la istoria mişcării socialiste şi la previziunea ştiinţifică după care poporul german urma să elibereze societatea de opresiune ? Că avea să alcătuiască avangarda revoluţiei mondiale - cea din 1917, din Rusia, nefiind decît un preludiu, după Lenin - şi să înlesnească victoria în lupta finală, aşa cum o spune pe note *Internaţionala* ? Or, poporul acesta n-a fost niciodată în stare să se elibereze de sine însuşi şi s-a dăruit trup şi suflet soluţiei finale. Mă simţeam depăşit — mirare care mi se pare astăzi naivă şi derizorie, însă pe atunci confruntam realitatea cu imaginea ideală din crezurile mele. Cu rezultatul că toate certitudinile mele se prăbuşeau.

Toate astea mă împingeau s-o iau la goană, ceea ce am şi făcut. Despre plecare nu mi-a mai rămas nici o amintire. Dimpotrivă, îmi amintesc foarte bine că m-am oprit, cum promisesem, la Salzburg, la Casanova al nenorocirilor. Prietenia lui mi-a potolit setea. Foarte repede, conversaţia noastră a ajuns la ce era esenţial. Cel mai penibil fusese să descopăr de zece, de douăzeci de ori, aceleaşi experienţe ale ororii şi speranţei, de care te agăţi o clipă, înainte de a renunţa. Credeam că am înţeles bine cum ar fi putut fi viaţa mea acolo - şi moartea mea. I-am spus-o şi prietenului meu. I-am vorbit şi despre nemţi şi despre simpatia mea pentru americani. Au ceva care nouă ne lipseşte: simplitatea, siguranţa, dorinţa de fericire. De la Viena la Miinchen, peste tot i-am văzut întrecîndu-se în generozitate. Ce-ar fi devenit supravieţuitorii fără ajutorul lor? Sau fără marea speranţă de a emigra, fermentul vieţii lor?

A doua zi, prietenul meu trebuia să se ducă la Hallein, aşa că 1-am însoţit. Am vizitat minele de sare care-i inspiraseră lui Stendhal ideea cristalizării în dragoste şi excursia mi-a făcut bine. Existenţa este un stup de surprize, înainte de a ne întoarce în lagăr, ne-am oprit la Hellbrunn, unde Casanova al nenorocirilor avea nişte treburi. Rămas singur, am fost atras de o explozie de rîsete, care veneau dinspre frunziş. M-am apropiat şi am zărit o alee magnifică, mărginită de arbori seculari şi, mai departe, în penumbra aurită, o mulţime de jocuri boltite de ape, pe sub care trecea un grup vesel de turişti. Baletul uniform de picături colorate în galben şi roşu m-a încîntat. Ţîşneau şi cădeau înapoi ca într-un vis, descriind nişte

curbe exacte. Am trecut, în urma grupului, de grilajul portalului şi am ajuns în faţa unor clădiri de o graţie perfectă, cu zidurile şi frontonul scăldate în lumină. „Renaşterea italiană", i-am auzit spunînd pentru a denumi arhitectura armonioasă a palatului. Feeria a continuat cînd am coborît într-o grotă îmbrăcată în majolică, cu străluciri de piatră preţioasă - mi s-a părut că aud triluri de păsări? -, închisă de o perdea de picături care se înălţau şi coborau ca o cortină pe o scenă. Sclipirile lor dispăreau într-o clipită, sugerînd căderea scînteilor unui foc de artificii.
Grozav de mirat, fermecat de arta acelui teatru al apelor, mi-am spus atunci că există pe pămînt multe lucruri frumoase, chiar mai frumoase ca acestea. Şi că nu văzusem nici unul, nici măcar nu le bănuisem existenţa. „Vezi, asta-i cultura", a spus prietenul meu, cînd ne-am reîntâlnit. Cred că a adăugat: „Minunile astea se află în Italia. Trebuie să mergi să le vezi". Ideea şi-a făcut probabil loc în mintea mea. Poate că mi-am promis în secret să mă duc acolo. Fără să bănuiesc că promisiunea avea să se realizeze peste un an.
A doua zi am părăsit Salzburg-ul. Nimic memorabil în călătoria asta, poate doar faptul că, ajuns la frontiera dintre Austria şi Ungaria, am aflat că Praga nu e departe. Aşa că am traversat Dunărea — cu piciorul - pe un pod tăiat de bombardamente şi m-am îndreptat spre Bratislava, în Cehoslovacia, în trenul de noapte care mă ducea la Praga, visarea mea plutea în jurul sufletului rabinului Loew, singurul nume pe care-l asociam cu oraşul. Liber ca văzduhul trei sau patru ore, totul mi s-a părut mistic şi sublim în cartierul unde se presupune că ar fi trăit el, şi aşa a şi rămas. M-am recules fără religiozitate într-o tăcere religioasă. Aveam nevoie, înainte de a mă întoarce acasă, de un pic de pace şi de purificare interioară, dar şi de o evadare din timp. Reîntoarcerea la Bucureşti nu mi-a luat mai mult de două sau trei zile.

La Paris! La Paris!

l ianuarie 1995

Doar trei dintre numeroasele mele călătorii - la Roma, la Paris şi la New York — mi-au mai însemnat viaţa atît de mult ca aceea la Miinchen. Cînd am pornit înapoi către Bucureşti nu mă îndoiam că, de îndată ce voi fi terminat de povestit totul lui Tanti Anna, aveam să-mi regăsesc camera, voi dormi pe săturate şi-mi voi revedea prietenii - într-un cuvînt, viaţa mea va reintra pe făgaşul cunoscut. Cît de mult mă înşelam! Abia trecusem pragul casei şi schimbasem primele impresii cu Tanti Anna, că am fost cuprins de un sentiment de stranietate. Mai eram eu oare acelaşi ca la plecare? A fost întrebarea nodală pe care şi-o punea inima mea. Nici măcar cuvintele nu mai aveau aceeaşi rezonanţă ca înainte. Nu că m-aş fi simţit mai bun sau mai rău, din cauza a ceea ce văzusem, simţisem şi învăţasem. Pur şi simplu, eram altul.

Mă culcam foarte obosit în serile acelea şi-mi era cu neputinţă să urmăresc o conversaţie sau să fac un plan pentru a doua zi. Cîte zile s-au scurs în izolare, după întoarcerea mea acasă? Zăceam culcat în cameră, evocam umbre care-şi şopteau confidenţele în limbi amestecate, persoanele se contopeau într-una singură, cu mai multe chipuri. Sau le îngăduiam acelor umbre să joace diverse scene cu regăsiri, la Salzburg sau la Viena, ca în comediile în care tatăl îşi recunoaşte fiul dispărut, datorită unei cicatrici sau unui semn din naştere. Mi s-a întîmplat să dorm o după-amiază întreagă avînd conştiinţa timpului care părea că zboară, fără să pierd din vedere masa acoperită de cărţi si hîrtii, aşezate lîngă o cană cu lapte, mulţumit că am timpul drept tovarăş al singurătăţii regăsite. Singurătatea îmi lipsise la Salzburg şi la Miinchen, unde eram înconjurat mereu de oameni şi urmărit fără încetare de ochii lor. Şi toate povestirile acelea, cît era ziua — şi noaptea — de lungă, într-un cuvînt, trăiam viaţa celorlalţi. Ascultîndu-i pe ceilalţi vorbind despre viaţa lor, sfîrşeşti, fără să-ţi dai seama, prin a-ţi pierde din vedere propria viaţă. Nici ceilalţi nu-şi dau seama, şi atunci te goleşti de tine însuţi, te pîndeşte amnezia.

însă asta nu-i tot. Undeva, în amintirea mea, mă revăd sărind din pat, asemenea cuiva care-si aminteşte că a uitat de o întîlnire sau că trebuie să scrie o scrisoare importantă. Ce se petrecea în

mintea mea? Un alai de întrebări se îngrămădea la porţile conştiinţei mele: „Ce se întîmplă cu tine ? Cum e posibil ca la vîrsta ta să trăieşti atît de dezlînat? Cît timp ai să mai continui să citeşti, să scrii, să cauţi prin cărţi la întîmplare? La ce te vor duce toate astea ?". Şi, de cele mai multe ori: „Lunile şi anii se strecoară hoţeşte şi ce mai rămîne din toate călătoriile, din toate proiectele tale?". Trei sau patru ore în şir, întrebările s-au tot înlănţuit, ivindu-se din întunericul camerei, fără un scop definit sau o intenţie precisă. Ştiam însă că o ciudată revoluţie se coace în mine, trezind vechi nelinişti, în acele clipe, în tăcerea adîncă, înţelegeam, cuprins de o emoţie arzătoare, că trăisem de la sfîrşitul războiului într-un soi de blocaj artificial, ca şi cum mi-aş fi acordat o pauză de existenţă. Ce nebunie! Ea nu făcea decît să accentueze ceea ce descoperisem despre îngustimea lumii familiare în care eram scufundat pînă-n gît, despre latura obsedantă a preocupărilor noastre şi perspectiva asupra realităţii, stînjenită de prudenţă cu asupra de măsură, închisă în sine, departe de pulsaţiile impetuoase ale epocii. Poate că pur şi simplu începeam să realizez că toate acele călătorii, care mă readuceau mereu la punctul de plecare, dădeau peste cap cursul normal al lucrurilor, acela pe care crezusem că-1 voi regăsi? Şi că mă întorsesem cu o altă viziune asupra războiului, cu o viziune diferită asupra propriului meu trecut şi poate că şi asupra naturii umane? Fără îndoială. Pentru că, în ce priveşte binele şi răul, am încercat sentimentul unei expansiuni şi totodată al unei apăsări sufleteşti. Era, nici mai mult, nici mai puţin, decît experienţa unei conversiuni, a unei noi naşteri — cuvînt pe care nu ezit să-1 scriu - care se pregătea. Iar în tăcerea binecuvîntată, plină de căldură, prin care se prelingea suflul amintirilor recente, zilele alunecau pe neobservate. Şi totuşi, mă simţeam obosit de parcă dădusem o bătălie. Realitate sau vis? Foarte exact, mă metamorfozasem în două fiinţe, una plecase, alta se întorsese, fiecare cu propriile-i dorinţe, cu propriu-i univers şi cu propriu-i ritm.

Vreo zece zile trebuie să fi petrecut astfel, între patru pereţi, în vreme ce mă miram mai mult decît oricînd de importanţa pe care o acordasem prieteniei, politicii, mişcării. Sau, mai degrabă, felului în care le transfigurasem în loialitate şi constrîngere, înălţîndu-le la rangul de necesităţi obiective şi morale. De parcă tot ce eu însumi începeam printr-un „eu vreau" era menit să continue, pentru mine, printr-un tiranic „tu trebuie". Pînă la a-mi sacrifica dorinţele, elanurile, libertatea, de dragul datoriei, ascezei, abnegaţiei. Ca şi cum aş fi fost dispus să-mi las deoparte proiectele, să le amîn, ca şi cum mi-ar fi fost interzis să le realizez. Ceea ce-mi producea o decepţie cît se poate de naturală, pentru că nu îndeplineam ceea ce doream să îndeplinesc şi, în acelaşi timp, pentru că eram prizonierul obligaţiilor pe care singur mi le creasem.

Cînd am ieşit la suprafaţă din învălmăşeala trecutului, mi-am dat seama că sînt pe cale de a mă sufoca încetul cu încetul. Dar de

ce ? De ce ? Pentru că-mi înfrînam subiectivitatea, acel minimum de energie personală, fără de care nu poţi respira. Or, dacă toate călătoriile îmi aduseseră vreo certitudine tangibilă, aceasta era că niciodată nu apare o a doua ocazie pentru a-ţi corecta erorile sau pentru a-ţi atinge scopul vieţii. Era lecţia pe care mi-o transmiseseră supravieţuitorii, prin felul lor de a fi, care însemna: fără *trivia,* nu este timp de pierdut. Iar eu irosisem timpul din plin, pentru că, aservit necesarului şi imperativului, acţionam în conformitate cu părerea pe care mi-o făceam despre ceilalţi. La capătul reflecţiei asupra insatisfacţiilor şi a contradicţiilor, apărea o concluzie. Cînd îţi călăuzeşti viaţa pe căi necunoscute sau cînd eşti singur, nu există decît o singură regulă: să nu acţionezi niciodată altfel decît îţi dictează inima. Ce n-aş fi dat ca să-mi dovedesc contrariul! Şi totuşi este unica regulă care corespunde nevoii de a trăi în cinste si belşug. Lumea devenise dintr-o dată mai simplă şi mai frumoasă. Ei bine, ştiam ce vrea inima mea: să devin un om de carte, să am o îndeletnicire din care să rezulte o operă. Tot mişcîndu-mă necontenit şi schimbînd mereu macazul, viaţa mi se aglomerase de prea multe proiecte. De acum înainte doar unul îmi era necesar: să iau opera aceea în serios. Numai respectînd această singură condiţie, aş fi avut dreptul să-mi spun într-o bună zi, dacă nu izbuteam: pentru că nu ai avut talent şi nu pentru că 1-ai risipit în îndeletniciri fără legătură cu vocaţia ta. Mă simţeam cu atît mai uşurat, cu cît purtam dialogurile acelea interminabile cu conştiinţa că de-acum sînt liber să aleg ce vreau, să merg oriunde. Peste tot aveam să găsesc un acoperiş, un tacîm şi tovarăşi, fără să se prăbuşească cerul peste mine.
Mă duceam la sediul mişcării. Mă întîlneam cu Gigi, subtila vrăjitoare a cărei vrajă nu era atenuată de rătăcirile mele. Am ţinut două sau trei conferinţe în cercurile mişcării, asupra celor învăţate la universităţile realităţii, din discuţiile cu refugiaţi si filozofi excentrici, în lagăre, pe drum şi în alte locuri lipsite de farmec. Nu în scopuri de propagadă sau de lămurire, îmi întreţineam auditoriul cu ideea de *rest* - germenele unui nou popor, în sînul căruia deja trăisem, despre care profeţii deja vorbeau. Istoria acestui rest nu era încă scrisă şi nu este nici azi, iar existenţa sa abia dacă este cunoscută. Expuneam mai puţin idei generale sau episoade dramatice, cît poveşti, vieţi de bărbaţi şi femei care voiau să emigreze după ce trecuseră prin nişte încercări inimaginabile, pentru a face să fie respectată promisiunea cea mai nobilă şi cea mai preţioasă a Bibliei. Nu neg că unii dintre auditorii mei rămîneau perplecsi. Unii nu mai conteneau să pună întrebări despre semnificaţia ideii de rest. Alţii căutau să extragă o lecţie din soluţia finală, pentru ei totuna cu eşecul ideii de emancipare, în numele căreia dorisem să trăim în fraternitate alături de concetăţenii noştri şi să combatem, umăr la umăr, pentru o lume mai dreaptă unde nu ar mai fi existat nici naţiune, nici clasă, nici religie, nimic altceva decît omenirea unită şi liberă. Ici şi colo, eram întrebat despre germani, fără resentimente,

nu era nimic dur sau vindicativ în întrebările acelea. Evitam însă să răspund, datorită lui Nietzsche, pentru care victoria din 1871 a germanilor asupra francezilor fusese o înfrîngere, ba chiar o extirpare a spiritului, a culturii germane, în beneficiul Reich-ului german. Mai adăugam doar că, după ce mîncaseră pîinea albă a propriei culturi, acum erau pe cale de a înghiţi pîinea neagră a propriului Reich, sau ceva asemănător. Conferinţa se încheia pe la zece seara, apoi se auzeau conversaţii însufleţite şi rîsete. Cei mai tineri începeau să cînte. De îndată, toţi cei prezenţi îşi alăturau vocile pentru a amplifica refrenul, n-am uitat. Uneori mai simt căldura adunărilor şi nostalgia chipurilor necunoscute, ale tinerilor care plecau înseninaţi, braţ la braţ, în vreme ce umbrele se mişcau în faţa lor, în oraşul adormit. Şi mă număram printre umbrele acelea, care, în seara aceea sau în alta, le aduceau ceva unic, care dădea un sens vieţii lor. Cînd m-am întors la Bucureşti, m-am decis să înlătur piedica plecării la Moscova. Nici răbdarea, nici timpul de care dispuneam pentru a obţine viza sovietică nu se epuizaseră. De ce să tot lungesc însă lucrurile ? Aşa că m-am dus din nou la pictorul Perahim, despre ale cărui presupuse legături cu sovieticii am mai vorbit. Fără îndoială că nu m-a recunoscut. Şi-a amintit totuşi de mine şi m-a primit prietenos. A ascultat în tăcere ce aveam de spus, privindu-mă cu coada ochiului, dînd din cap şi zîmbind. Dacă ar fi avut un zîmbet de complezenţă, un zîmbet ironic însemnînd: „N-ai decît, răceşte-ţi gura, dacă-ţi place!", aş fi plecat pe loc. Zîmbetul lui era însă deschis, inspirat din propria-i experienţă, din ideea pe care şi-o făcea despre viaţă. Aşadar am discutat îndelung despre atmosfera intelectuală din Uniunea Sovietică, despre sechelele războiului, despre viaţa de zi cu zi. Deşi se exprima cu ocolişuri, a simţit totuşi nevoia să mă pună în gardă, să mă ajute. „Cum de vorbiţi despre ţara asta ca despre un loc sacru, deşi n-aţi călcat niciodată acolo?" s-a mirat el la un moment dat. Sau: „Gîndiţi-vă bine înainte de a face un salt în necunoscut. Nu grăbiţi lucrurile". Era deconcertant, începusem să-mi spun că-mi pierdeam vremea, cînd Perahim m-a examinat cu privirea rece a ofiţerului din el. înainte de a-mi da de înţeles că demersul său pentru grăbirea obţinerii vizei ar fi fost hazardat, îi mai văd şi azi ochii dezolaţi şi totuşi rîzători cînd m-a condus, fără să-mi dea nimic de înţeles.

îmi amintesc că am fost în acelaşi timp uşurat că dădusem la o parte o piedică şi foarte necăjit de eşecul acţiunii în care sperasem atît de mult. Acum, istoria asta ar fi trebuit să fie de mult îngropată, dată uitării. Partea proastă a trecutului este că nu trece. Chiar şi azi retrăiesc episodul acela îndepărtat cu aceeaşi indignare nepotolită. Ceea ce ne lipseşte în tinereţe — lucru a cărui absenţă nu am resimţi-o dacă unele eşecuri şi unele angoase nu ne-ar afecta pe viaţă — este conştiinţa că, dacă trăim destul de mult, totul se întîmplă, chiar şi incredibilul şi imposibilul. Aşa încît tot am obţinut viza pentru Moscova, în 1990, şi, în plus, am fost ales membru al Academiei Ruse.

Istoria evenimentelor care au marcat sfîrşitul anului este scurtă. O dată ce am acceptat falimentul călătoriei moscovite, s-a mai întors o pagină din viaţa mea de după război. Venea iarna şi în întreaga ţară se amplifica nu ştiu ce teamă fatidică, despre care nimeni nu îndrăznea să vorbească. Cea mai înţeleaptă hotărîre a fost să plec la munte în apropierea Crăciunului. Seninătatea a venit o dată cu soarele de decembrie şi cu bătăile cu bulgări de zăpadă întrerupte de rîsete. în realitate, seninătatea se instalase deja. Inconştient, în frigul aspru şi în tăcerea piscurilor alesesem deja şi uitasem aproape tot ceea ce merita să fie dat uitării.

Dacă anii s-ar măsura cu metrul şi nu în zile, aş spune că anul 1946 a fost cel mai lung din toată viaţa mea.

5 ianuarie 1995

Cîteva luni mai tîrziu s-a declarat războiul rece. Cei care au conştientizat noua situaţie au încercat să părăsească ţara prin toate mijloacele posibile, legale şi ilegale. Ceilalţi, cei mai mulţi, se prefăceau că nu-i priveşte, îşi vedeau de rutina zilnică şi erau preocupaţi de carieră, afişînd indiferenţa. Cînd mă gîndesc la sfîrşitul iernii, această perioadă îmi apare ca o linie de demarcaţie. Pentru a o defini, cel mai bine ar fi să spun că timpul şi-a schimbat ritmul. Totul s-a accelerat. Ca să mă limitez doar la fapte, în martie 1947 am înţeles că, dacă vreau să plec, trebuie să mă grăbesc. Aveam nevoie să mă destăinuiesc cuiva, să găsesc pe cineva în faţa căruia să-mi descarc fără teamă inima. Odinioară, puteam recurge la Eddy, Isou, Boiko sau Crăciun, îmi mai rămăsese doar un singur prieten, Freddy. Cînd 1-am anunţat că am de gînd să plec la Paris, nu i-a venit să creadă şi m-a privit de parcă voia să spună că o luasem razna: „Cum se poate ? Din nefericire n-or să te lase să pleci". Prin urmare, m-am străduit să-1 conving că hotărîrea mea este serioasă, irevocabilă şi, pe nepusă masă, a declarat că pleacă cu mine. Mulţumit ? Nu ştiu dacă eram mulţumit, nu mă gîndeam la asta. Probabil uşurat de a mă fi destăinuit lui Freddy si de a nu trebui să fac drumul de unul singur, ca în celelalte daţi. In timpul lunilor următoare, mi-a pus, în diverse forme, aceeaşi întrebare: de ce să plecăm? Era o întrebare naturală, căci, o dată luată decizia, vrei să-i găseşti motivaţii solide. Evident, motivul cel mai simplu nu era şi cel mai convingător, întreaga mea viaţă fusese marcată de spaima unei lipse. Fără să ştiu exact de ce, de la întoarcerea mea din Miinchen, mă temeam că-mi lipseşte libertatea, acea libertate care, din 1945, cu exigenţele şi zădărnicia ei, îmi devenise indispensabilă. în acea vreme, Partidele Ţărănesc şi Liberal se repliau aproape constant înspre rege, iar coaliţia condusă de comunişti îşi continua ofensiva generală. Măcar de-ar fi fost un secret! însă autorităţile sovietice o susţineau pe faţă, iar Marea Britanie, Franţa şi Statele Unite închideau ochii asupra concentrării forţelor politice de o parte si de alta. Nu părea anormal că partidul căuta să-şi întindă influenţa,

procedînd la înlocuiri la nivel de conducere în oraşe şi în administraţie. Erau numiţi oamenii de încredere, voluntari, şi se recurgea la toate mijloacele de persuasiune şi de intimidare pentru a le uşura sarcina. Neignorînd nimic din psihologia burghezului, a funcţionarului, a intelectualului de treabă şi cupid, îi tratau pe aceştia ca pe nişte găinari cu cazier judiciar încărcat, fie pentru colaborare cu fasciştii, fie pentru afinităţi de clasă. Ca şi cum metodele incorecte ar fi devenit corecte prin simplul fapt că erau puse în practică de comunişti, minciuna publică şi frauda electorală au reapărut — pentru mine a fost un şoc.

Dincolo de aceste strategii, ieşea la iveală intenţia partidului: să-şi asigure, mai mult decît adeziunea poporului, dreptul de proprietate asupra sa. Iar şefii, trebuie s-o spun, nu aveau ochi pentru sărăcia şi pentru starea de abandon în care se afla poporul. Vorbeau despre el cu răceală si ridicau foarte repede din umeri, iritaţi de acest personaj inoportun, de care nu aveau vreme să se ocupe pentru că aveau altele pe cap. în spatele unităţii oficiale a partidului, facţiunile se despărţeau şi se înfruntau, îşi recrutau partizani şi-şi pregăteau muniţii, ca nişte buni tovarăşi duşmani. Politica se rezuma pentru mulţi dintre ei la a estima care dintre facţiuni era în scădere sau în creştere de popularitate pe culoarele Kremlinului, pentru a-şi putea extinde astfel dominaţia - versiune ameliorată a celor care se strecoară în zori pe cîmpul de bătălie pentru a-i jefui pe morţi. Erau siguri că vor fi morţi, fără a şti cînd şi cine. Puţini erau cei care scăpau din ghearele acestor forţe obscure, rupîndu-se de tentaţia intrigilor şi a conformismului, care se insinua pînă în străfundul sufletelor. Atunci am întrevăzut eu sensul înscenărilor şi al justificărilor care regizau lumea conducătorilor. Şi tot atunci am văzut cum lucea în ei omeneasca, mult prea omeneasca lăcomie de onoruri şi privilegii. Nu prea-i admiram, văzîndu-i pe estradele manifestărilor de masă. Pe moment mi se păreau însă impunători, toţi acei Ahile ai cursei pentru putere şi toate acele broaşte ţestoase ale revoluţiei.

Cît despre celelalte partide, ele demisionaseră faţă de ele însele. Adunătură de politicieni abili şi jongleri, de fii răzgîiaţi de familie bună, nu le lipsea nici ingeniozitatea, nici priceperea. Le foloseau însă de atîta vreme, încît uşurinţa cu care le mînuiau îi moleşise. Aşa că şi-au pus la cale demisia ca pe o formidabilă manevră şi, o dată învinşi, au mizat pe catastrofa economică, talismanul lor, ca să-i salveze. Ai fi zis că singura diferenţă dintre ei şi comunişti este că pentru cei dintîi totul are un preţ, iar pentru cei din urmă, totul este gratuit. Orice concesie provizorie pe care comuniştii o făceau legalităţii părea să le justifice talismanul, semn că regimul democratic avea să reziste. Naivă eroare, cum s-a putut constata nu peste multă vreme. Regele a abdicat la sfîrşitul lui '47.

Freddy nu era convins nici de exactitatea tabloului meu, nici de caracterul ireversibil al acestei evoluţii, îmi răspundea cam aşa:

„Cedezi în faţa panicii, nu este genul tău. Trebuie să-ţi păstrezi capul limpede. Jocurile nu sînt făcute", în vreme ce eu vedeam că, abia ieşiţi din noaptea miturilor, pătrundeam în ceaţa istoriei. Avea totuşi dreptate asupra unui punct. Nu circumstanţele politice mă alarmau, chiar dacă justificările trecutului se fărîmiţau, iar eu devenisem în parte necredincios, în forul meu interior, mai credeam încă în idealurile politice şi sociale pe care le venerasem în cea dintîi tinereţe şi în care nu am încetat niciodată să cred. Apoi îmi spuneam: „Ei bine, fără îndoială, istoria nu a fost niciodată plăcută la vedere, îi despoaie pe oameni de vechile lor zdrenţe, îi face să iasă din vizuinile lor şi din ei înşişi. Ceea ce nu poate fi decît dureros. Iar ei nu înţeleg la ce fel de durere sînt expuşi. Eu ştiu, am cunoscut-o dintotdeauna".
Pe atunci, Freddy şi cu mine călătoream adesea împreună. De cînd hotărîserăm să plecăm, legăturile dintre noi se strînseseră într-atît, încît îmi dovedea tot atîta ataşament ca unuia din familia lui. Mă întreba despre viaţa mea, iar eu îi vorbeam despre tata, despre Tanti Anna şi despre vărul meu, despre anii din Basarabia şi romanul *Marea Roşie,* despre perioada dezastruoasă care se încheiase prin exmatricularea mea din liceul industrial şi despre felul în care-i cunoscusem pe *Vitteloni.* La început, cînd i-am explicat motivele dorinţei mele de a pleca - trecutul acela terminîndu-se de-a binelea -, a avut din fericire destulă inteligenţă şi simţ al umorului ca să-şi exprime îndoielile fără să mă rănească. Rezistenţa lui mă obliga la mărturisiri mai intime, la a-i dezvălui aspecte din viaţa mea intelectuală şi politică pe care aş fi preferat să le trec sub tăcere. Freddy avea un avantaj faţă de mine: cunoştea realitatea şi mentalitatea sovietică, despre care eu nu aveam decît nişte idei confuze şi livreşti. Motivele dorinţei lui de a pleca erau simple: voia să se ducă în America Latină, unde se afla o parte din familia lui, pentru a începe o nouă viaţă. Personajul pe care-1 incarnam eu trebuie să-1 fi neliniştit, cu revirimentele, preocupările „metafizice" şi toate complicaţiile unui caracter atît de diferit de al lui. Un individ care risca să-1 atragă într-o situaţie confuză, periculoasă. Iată de ce, fie din curiozitate, fie pentru a se linişti, mă obliga să-mi detaliez motivele, care nu i se păreau la fel de clare ca ale lui. Ceea ce a şi reuşit cînd, după ce i-am povestit de cea de-a doua vizită pe care i-o făcusem lui Perahim, n-a lăsat să-i scape ocazia şi m-a întrebat de ce nu mai vreau să mă duc la Moscova, întrebarea era bună, iar eu nu mi-o pusesem pînă atunci într-un mod atît de direct. Şi, îmi amintesc bine, i-am dat două răspunsuri.
Cel dintîi: nu mai înţelegeam dacă socialismul urmăreşte revoluţia, dreptatea, sau doar să pună mîna pe putere. Crezusem că omul este creatorul propriei istorii, că el înfăptuieşte noul, care se naşte, cum spunea Marx, din revoluţie. Să intri în partid însemna să faci parte dintr-o avangardă de oameni conştienţi şi rebeli. Altceva m-a atras: posibilitatea unei acţiuni şi a unei critici, inclusiv a marxismului. Visam să-mi aduc propria contribuţie, chiar să-1 scot din tiparul

secolului trecut. Iată elementul esenţial, care mă incitase să plec la Moscova. Poţi roşi uneori amintindu-ţi de propriile naivităţi şi idealisme, întristîndu-te în acelaşi timp că le-ai irosit. Ce să-i faci ? Aşa stau lucrurile. Cînd am cunoscut însă mai bine ideologia şi practicile, m-am întrebat: ce înseamnă toate astea pentru majoritatea oamenilor? Pentru cei care şi-au petrecut întreaga viaţă în serviciul partidului, care au cunoscut clandestinitatea, emigrarea, ofensa de a sluji într-un aparat străin. Şi care au navigat uneori dintr-o ţară în alta, acolo unde regimul sovietic le mai lăsa încă o brumă de libertate, dincolo de deciziile luate la vîrf şi de linia generală. Singura critică admisă fiind autocritica. Era foarte simplu. Nu puteai decît să te supui sau să rişti să rămîi din nou singur, părăsit de tovarăşi. Partea proastă era că, în loc să fie deplînsă, supunerea totală era preţuită şi dată de exemplu. Aşa că de ce-ar fi trebuit ca un comunist să discute, să judece, să aleagă ? Puteai conta pe el că nu o va face, vocaţia lui fiind de a asculta. Funcţionar, combatant, da, dar în mod cert nu rebel, în România, el trebuia să înveţe să imite, să exceleze în a copia şi reproduce în miniatură românească ceea ce exista la scara mărită sovietică: modul de a vorbi, stilul de organizare, disciplina, instituţiile economice şi formele de viaţă socială, inclusiv îmbrăcămintea. Sclifoseala gîndirii şi machiavelismul actelor deveneau o a doua natură. Iar adularea idolatră a şefilor, o obligaţie. Vor oare să instaureze socialismul ca să fie detestaţi de popor? mă întrebam eu. Sau pentru ca efigia lui Stalin să iasă la paradă la marile manifestaţii ? Da, fără îndoială, doar dacă nu cumva era vorba de stabilirea unui soi de dominaţie mentală prin replici mizerabile şi cuvinte de ordin sterile.

Ce rol joacă atunci omul în istorie, dacă nu este nici creator, nici creaţie a unei forţe superioare? O banală rotiţă. Refuzam să-mi consacru viaţa pentru a deveni o rotiţă excelentă, pentru care pînă şi cuvîntul „socialism" nu are decît un sens mediocru şi greu de neînţeles. Nu simţeam atît îngrijorare faţă de dezmembrarea unui partid, cît un regret sfîşietor, o tristeţe neputincioasă, care presupun că provenea dintr-un sentiment de pierdere. Marea perspectivă a unui viitor pe care-l încărcasem cu imaginile unei noi omeniri, ale unei revoluţii fără pereche, se dizolva în ceaţă. Abia acum îmi dădeam seama în ce măsură tot ce visasem, cu seriozitate, cu pasiune, se degradase în elementele unei banale tehnici de preluare a puterii. Cred, dacă-mi amintesc bine, că Freddy a părut că mă dezaprobă sau că a spus că-mi lipseşte discernămîntul. Ei bine, aşa era, fără îndoială, însă de multe ori, cînd eşti prea aproape de un lucru, nu-l mai vezi. Am continuat aşadar să-i explic că există o istorie edificată şi o istorie edificatoare. Cînd am aderat la partid, în Basarabia, în ajunul războiului, o făcusem pentru cea dintîi şi nu voiam, rămînînd în România, să lucrez pentru cea de-a doua. Dacă nu părăseam Bucureştiul era din comoditate, nu din convingere. Poate că aş fi devenit un intelectual comunist din specia funcţionarului,

un om de carte aparţinînd, ca toţi ceilalţi, aparatului de partid. Un risc pe care nu voiam să mi-1 asum, pentru că este mai uşor să înveţi să faci ce nu-ţi place, decît să înveţi să faci ce-ţi place. Eram prea tînăr ca să renunţ, siluindu-mi convingerile, însă nu eram prea tînăr ca să am curajul de a trage învăţămintele din experienţele mele şi de a-mi urma elanurile inimii, cum se spune în scrisorile de dragoste.
Al doilea motiv: naţionalismul. Sperasem că prăbuşirea fascismului avea să-i ofere poporului român o şansă de vindecare. Simţisem dintotdeauna că numai cu această condiţie s-ar fi putut el descotorosi de ranchiună, pentru a se deschide către valorile lumii moderne, pentru a-şi dezvolta aptitudinile şi a profita de ocaziile pe care i le oferea viaţa. Altminteri, o parte a sufletului său avea să rămînă nefertilă. Entuziasmul meu rezistase în toţi anii aceia mai ales pentru că acţiunea şi gîndirea ţării şi a partidului erau prinse într-o capcană de vanitatea naţională. Aceasta a ferecat cu desăvîrşire progresul în tradiţie, lupta pentru viitor în moştenirea trecutului, voinţa de ruptură în veleitatea continuităţii. Exista un raport de profundă cauzalitate în uniunea dintre comunism şi naţionalism — cauzalitate legată de autoritatea mai deplină asupra maselor şi de imitarea Uniunii Sovietice. Dar care sfîrşea prin a îndobitoci poporul în ancestrala lui mizerie. Şi dacă e să spunem tot adevărul, pînă la capăt, chiar dacă este unul crud, cei mai mulţi nu credeau în vocaţia naţională a comuniştilor, care nici nu aveau de altfel vreo chemare temeinică. Cu cît trecea timpul, cu atît mai îndreptăţite deveneau temerile că viitorul regim de democraţie populară avea să naufragieze inconştient, îmbălsămat ca o mumie de o mînă invizibilă, în tiparul cultural al fostului regim totalitar. Şi că, dincolo de noul orgoliu şi noul cult al naţiunii, se vor regăsi, sub cuvinte şi drapele noi, aceleaşi aversiuni şi animozităţi. Toate astea ascundeau o subtilă ameninţare la adresa noastră şi o nelinişte de gheaţă.
Este comic: am observat că, adesea, într-o situaţie critică, devin din nou timid ca un copil şi-rni vine mai degrabă să mă ascund. Aşa s-a şi întîmplat, însă n-a durat. Nu, într-adevăr, nu doream să plec doar din raţiuni strict politice. N-aş fi încercat s-o fac de bună voie, pentru că nici nu ştiam şi nici nu credeam că ne aflăm pe marginea prăpastiei. Dacă aş fi afirmat aşa ceva, ar fi însemnat, desigur, să cedez iluziei multora, chiar şi a istoricilor, care susţin că rezultatul este previzibil înaintea faptului care 1-a provocat. Prin urmare, că lucrurile nu s-ar fi putut petrece altfel, în cele din urmă, a venit si clipa de derută, cînd, pierzîndu-mi toate iluziile, am fost obligat să aleg între splendoarea cauzei şi adevărul mohorît al efectelor. Cel puţin al efectelor asupra vieţii mele. Bineînţeles, nu i-am vorbit lui Freddy în termeni atît de abstracţi. Uneori a trebuit să-mi ascund ochii în spatele palmei ca să pot continua. Iar Freddy m-a consolat cu un „Nu foloseşte la nimic să-ţi faci sînge rău. Ceea ce trebuia să se întîmple s-a întîmplat".

8 ianuarie 1995

Către sfîrşitul lunii iunie, Freddy a admis că este timpul să plecăm. Vreme de două sau trei săptămîni, ne-am pus la punct itinerarul, în loc să mergem direct la Paris, aveam să petrecem o vreme mai îndelungată în Italia, oprindu-ne la Milano şi la Roma, înainte de a ne îndrepta spre Franţa. Un ocol de 2.000 de kilometri! Cînd i-am explicat însă prietenului meu pentru ce - descoperirea jocurilor de ape de la Hellbrunn, schimbul de idei cu Casanova al nenorocirilor, promisiunea pe care mi-o făcusem —, cînd i-am spus că trebuie să ne acoperim lacunele în materie de cultură, a fost de acord că am dreptate: „Vrei să ai un *Bildungsroman* al tău, a adăugat el, şi n-ai un sfanţ în buzunar". *Bildungsroman* era o metaforă acceptabilă, chiar dacă nu ştiam pe atunci ce înseamnă. Ar fi minunat să faci lucrurile pe care le poţi face, dar ar fi şi mai minunat să le faci pe cele pe care trebuie să le faci, chiar dacă nu vezi cum. Cam aşa a sunat replica mea, care 1-a umplut de entuziasm.

Pregătirile s-au desfăşurat repede, ca după un proiect îndelung plănuit, în iulie, m-am informat cu privire la actele necesare eliberării unui paşaport, pe care eram sigur că nu-1 voi primi. Am avut norocul, datorită relaţiilor mele, să obţin mai curînd decît prevăzusem documentele civile şi militare indispensabile obţinerii unei vize pentru Franţa. Ştiam că erau inutilizabile, însă îmi închipuiam că, dacă eram, ca să spun aşa, în regulă, familia mea nu avea să fie hărţuită. Degeaba: patru sau cinci luni după plecarea mea, Tanti Anna a trebuit să îndure două interogatorii, urmate de percheziţii la domiciliu. Dacă e să mă iau după vărul meu Puiu, care le-a surprins conversaţiile, agenţii de securitate invocau activitatea mea politică — care însă? — şi erau la curent cu sosirea mea la Paris.

Timp de două sau trei săptămîni, m-am aflat într-o situaţie absurdă. Toţi cei apropiaţi ştiau că urma să plec, cu excepţia tatei, îmi petrecusem o mare parte din copilărie aşteptînd un semn de viaţă de la el. Apoi renunţasem, ştiind că neprevăzutul nu se întîmplă niciodată. Absenţa lui, neglijenţa faţă de mine îi produceau multe griji şi necazuri lui Tanti Anna, care se simţea parcă dezonorată de atitudinea tatei, îmi era cu neputinţă să plec aşa, fără să-1 revăd, fără să-mi iau rămas-bun. Cum voiam să mă înfăţişez în faţa lui destins şi încrezător, am aşteptat ca totul să fie pus la punct înainte de a-1 vizita, în timp ce urcam scările care duceau spre biroul lui de pe strada Lipscani, mă întrebam ce i-aş putea spune şi cum avea să reacţioneze, în clipa în care voiam să intru în miezul subiectului, m-a întrerupt spunînd cam aşa ceva: „Mă aşteptam. Orice ar fi, nimic nu mă mai surprinde din partea ta".

M-a cuprins dintr-o dată mila. în mod ciudat, tata părea la fel de dezorientat ca altădată, la plecarea din Cahul, şi atît de trist, încît am rupt tăcerea şi 1-am întrebat dacă Tanti Anna îl informase despre intenţia mea. în chip de răspuns, a bîiguit, foarte afectuos:

„Vrei să vii acasă?". După care şi-a încuiat biroul şi am plecat împreună. Era ciudat să-l aud spunînd cu atîta emoţie cît de singur se simte şi în ce măsură îi lipsesc. Nu credeam cu adevărat că tata ar fi suferit din cauza despărţirii noastre din trecut, că ar fi făcut sacrificii pentru fiul său, singura fiinţă care conta în viaţa lui, cum pretindea el. Cînd am făcut această remarcă, a insistat: „Nu te-am obligat niciodată la nimic", a repetat el de mai multe ori, referindu-se la studiile şi la opţiunile mele politice. „Dimpotrivă, te-am urmărit, am încercat să te ajut, eram sigur că vei reuşi să-ţi faci o viaţă mai frumoasă decît a mea." Viaţa mea, făcută din bucăţi, din fragmente prost cusute laolaltă. Nu părea însă că-şi dă seama.

La întîlnirea următoare, tata a trecut din nou în revistă aceleaşi idei, adăugind că el este un om simplu care nu avusese şansa să înveţe, să vorbească mai multe limbi, să călătorească. De ce-mi spunea toate astea? Treptat, am sfîrşit prin a înţelege că-i umbla o idee prin cap, anunţată, ca de fiecare dată, printr-un prolog sentimental. Voia să mă facă să renunţ la plecare, tot insistînd asupra României şi a trecutului nostru învrăjbit? Ca şi cum aici ar fi fost raiul pe pămînt! Totuşi, nu încerca să mă facă să-mi schimb hotărîrea. Voia ca plecarea mea să apară ca fiind opera lui, să devină posibilă graţie sprijinului său. A doua sau a treia zi, s-a ivit şi ideea, printr-o întrebare ocolită: „Cît costă călătoria?". Nu mă gîndisem la asta. Vizibil mulţumit, a continuat: „N-are importanţă. Am cumpărat dolari ca să nu-ţi lipsească nimic şi să dai unde este necesar". Şi m-a îmbrăţişat neîndemînatic, din lipsa obişnuinţei, afirmînd că mă va ajuta mereu, oriunde m-aş afla. Ei bine, nu ştiu dacă eram sincer sau nu cînd i-am promis că-mi voi aminti de asta. Fapt este că s-a ţinut de cuvînt. Lucru extraordinar, cînd ne-am revăzut, după douăzeci de ani, s-a întors la aceleaşi idei şi le-a reînviat cu ajutorul aceloraşi cuvinte. Ca şi cum n-ar fi contenit să se gîndească la ele în tot timpul acela. Ca şi în ziua plecării, amîndoi eram intimidaţi, stînjeniţi, prudenţi. Ne regăsiserăm? Bineînţeles că nu. Cel puţin ne-am despărţit împăcaţi.

In cadrul mişcării, aveau loc pregătiri înfrigurate. Nu pot vorbi despre organizaţia noastră ca despre o creaţie personală, nu mie îmi revine sarcina asta. însă ceilalţi o făceau şi-mi atribuiau meritul succesului ei de necontestat. Sentimentul lor era autentic. Din cînd în cînd, petreceam o bună parte din seară vorbind cu tovarăşii mei, cum ştiu să stea de vorbă doar anxioşii, entuziaştii şi pătimaşii, cum şi eram pe atunci. Le-am explicat de ce mă îndreptasem spre sionism. Pentru că era singurul care exprima un elan popular, care voia să deznoade drama noastră la un moment dat. Totuşi, nu am reuşit niciodată să mă conving că sionismul şi crearea unei naţiuni ar constitui soluţia faimoasei probleme evreieşti. Mai întîi, simţeam că era problema celorlalţi. Apoi, nu credeam într-un asemenea tip de soluţie paradisiacă, indiferent de problemă. Ar fi sfirşitul istoriei noastre sau al istoriei. Or, ideea de sfîrşit trebuia exclusă din raţionamentele noastre, tot aşa cum oamenii de ştiinţă exclud mişcarea

perpetuă din raţionamentelor lor. Aproape că s-ar putea spune: de aici vine tinereţea iudaismului. Pentru că evreii nu au timp sa trăiască în mijlocul amintirilor, să se lase cuprinşi de ruine sau de nostalgia pentru *Mo tempore.* Astfel încît ei ştiu ce le rămîne de făcut şi pornesc la drum ca să-şi îndeplinească menirea. Sionismul este unul din aceste drumuri.

Tovarăşii mei erau poate mai impresionaţi cînd le vorbeam despre întîlnirile mele din Austria şi din Bavaria. Sau cînd le încredinţam reflecţiile care nu conteneau să înmugurească în mine despre anii de întunecime oarbă. Iată o frază scrisă în acea vreme: „Noi am ars în focurile lor, iar ei vor arde în cenuşa noastră". Fără îndoială că-mi fusese sugerată de un pasaj din Biblie. Da, o dată mai mult, trebuia să părăsesc un oraş şi mai ales pe cei în care investisem atît de mult. Eram sfişiat de constatarea că viaţa era asemenea unui zmeu, care este înălţat şi apoi se prăbuşeşte pe pămînt. Nu mai voiam să aud de rupturi şi nici de renunţări. Eram aşadar plin de temeri, îmi amintesc de teama molcomă cu care am sărbătorit, cu discreţie, despărţirea. Fiecare a vorbit despre o întîlnire, despre un lucru pe care-1 îndeplinisem în comun. Amintindu-ne, era ca şi cum am fi cîntat trecutul. Cerbu mai mult ca oricine, de vreme ce-şi asumase funcţia de secretar în timpul acestor ani şi se oferise să-mi urmeze în funcţii. Orele care ne îndepărtau unii de alţii erau înfrumuseţate cu culorile afecţiunii, cum se şi cuvenea. Cînd am ieşit în stradă, faţă în faţă cu stelele, noaptea mi s-a părut pustie. Şi am adormit, cu inima încleştată într-o singurătate iremediabilă, a cărei amintire nu s-a şters.

în două rînduri, am fost pe punctul de a mă- duce să-mi iau rămas--bun de la Gigi - însă am eşuat în mod lamentabil. La ce bun, de vreme ce nu puteam nici să-i mărturisesc plecarea, nici să justific despărţirea noastră fără a avea aerul vinovat al unui copil surprins în flagrant delict de proastă purtare ? Ştiam dinainte cum se vor petrece lucrurile: avea să izbucnească în plîns, se va arunca pe pat, numai reproşuri mîhnite şi dezlînate. Aşa că ne-am despărţit fără să ne luăm rămas-bun, cu sărutări, mîngîieri şi şoapte în pat, pînă-n zori. Din fericire, exista Tanti Arma. Nu vorbea niciodată despre plecare, îmi spunea ce cămăşi să aleg, ce costume să dau la curăţat, ce lucruri trebuie să iau şi cum să le împachetez. Noaptea, grijile o împiedicau să doarmă, iar ziua se frămînta, tot întrebîndu-se dacă" nu cumva sînt pe punctul de a uita ceva indispensabil, încercam să fiu de folos, ca să nu pierd contactul cu realitatea, îmi plăcea si să privesc chipul lui Tanti Arma, absorbită de muncă, în lumina strălucitoare a soarelui. Ultima vară, mă gîndeam eu. Ne luam rămas-bun în etape şi, ca să spun aşa, zi de zi. Dacă mă vedea trist, încerca să mă înveselească şi-mi vorbea despre anii petrecuţi împreună sau de tinereţea şi de părinţii ei. Şi, mai mult decît de obicei, de tata. Bineînţeles, nu era vina lui, ci a soţiilor lui, a femeilor. Dacă nu ar fi fost ele, nu s-ar fi îndepărtat niciodată de noi. La ce bun însă să ne mai gîndim acum la toate astea? Tanti Arma era îngrijorată văzîndu-1

cum îmbătrîneşte, se plîngea că-1 vede din ce în ce mai rar. Se plîngea şi de indiferenţa lui faţă de grijile care o apasă. Ceea ce a făcut să-mi devină şi mai grea imaginea noii suferinţe care o aştepta, cînd avea să rămînă singură.
Degeaba am jurat să-i scriu, să mă întorc. Ştia ea mai bine la ce să se aştepte. „Mîine o să ne luăm rămas-bun, cine ştie pentru cîtă vreme?" repeta ea. In tot acest timp, continua să-mi pregătească lucrurile şi să le orînduiască. într-o zi, i-a căzut în mînă o fotografie cu tata şi cu mine. A contemplat-o îndelung, ca o femeie îndrăgostită, întinerită, aproape veselă, a exclamat: „Ce frumoşi sînteţi!". S-a înroşit, pentru că de fapt se gîndea la tata. Agitaţia ei trăda secretul pe care ar fi trebuit să-1 ghicesc demult. Marea ei dragoste fusese fratele ei. M-am simţit mai apropiat decît oricînd de Tanti Anna. Luîndu-ne rămas-bun, ea-mi încredinţa adevărul cel mai preţios din întreaga ei viaţă. Nu am contenit niciodată să-i scriu, s-o ajut. însă nu ne-am mai revăzut niciodată. Pregătirile se încheiaseră. Cînd am părăsit casa, vara era în toi, cerul era cu desăvîrşire senin.
16 ianuarie 1995
Plecarea noastră a avut loc cam la jumătatea lunii august. Freddy era într-o dispoziţie excelentă şi într-o formă nemaipomenită, în vreme ce trenul se lăsa aşteptat, îmi zîmbea şi încerca să se liniş-tească: „Să nu crezi nici o clipă că-mi pare rău, a declamat el. Dintotdeauna am dorit să trăiesc o aventură. Tu mi-ai propus una. Acum tot restul va fi lăsat la o parte", în cîteva clipe voi părăsi Bucureştiul, mă gîndeam eu, cu inima mult mai uşoară — mai e nevoie s-o spun? — decît la sosire. Vechea mea viaţă se îndepărta o dată cu oraşul care, în curînd, nu va mai fi decît un nume în memoria mea. Mă voi afla într-o situaţie pe care nu am cunoscut-o niciodată, fără legături, fără să am a da socoteală nimănui. Asta să fie oare libertatea? Sentimentul curiozităţii şi voinţa de a o lua de la capăt, oricare ar fi acesta? Cîte lucruri nu încercasem, fără să merg pînă la capăt! Eram însă tînăr, aveam rezerve de entuziasm ca s-o iau de la început. Cum? De atîtea ori, în trecut, ascultasem vocea celorlalţi: de acum înainte, nu voiam s-o mai aud decît pe-a mea. Trenul abia părăsise peronul şi fiecare învîrtitură de roată, fie-care şuierat al locomotivei ne îndepărtau tot mai mult de ai noştri. Pe fundalul cerului albastru, fumul care se prelingea de-a lungul geamurilor semăna cu o eşarfă pe care o flutură o mînă necunoscută. După ce Bucureştiul a dispărut, roţile au început să se învîrtească tot mai repede, iar eu am început să mă simt din nou în largul meu. „Am plecat, spunea Freddy, am plecat." Da, suna ciudat, însă îmi imaginasem că avea să fie mai sfîşietor. Trenul gonea. Cîmpii, apoi copaci, apoi dealuri înverzite, păduri căţărîndu-se pe povîrnişuri. Am început să-i vorbesc lui Freddy despre Isou şi Harry, despre prietenia pe care o pecetluisem în mod deliberat şi care determinase

existenţa fiecăruia dintre noi. Despărţiţi, fiecare nu mai era acum în memoria celuilalt decît o umbră solitară. Poate că ne vom regăsi într-o zi undeva, fără îndoială la Paris. Aşa i-am spus, fără să cred că o asemenea fericire se va împlini. Nu ştiu de ce, însă aveam o convingere, încă din copilărie: răul este totdeauna mai sigur decît binele. Vorbindu-i lui Freddy despre prietenii mei, căutam eu oare să împiedic tăcerea să cadă între noi? Sau, mai curînd, să-1 fac să-mi vorbească despre ai lui, despre trecutul lui, despre care nu-mi spusese aproape nimic? Cînd trenul s-a oprit la Arad, era destul de devreme. Ne-am înşfăcat bagajele şi ne-am îndreptat spre oraşul cu case arătoase, cu străzi curate, respirînd bunăstarea transilvăneană. A doua zi, spre seară, mă gîndeam eu, aveam să fim la Budapesta. Totul se anunţa bine. în noaptea aceea, cînd convoiul din care făceam parte a început traversarea frontierei ungureşti, cerul era deosebit de luminos. Roiuri de stele se roteau deasupra fermelor, copacilor, cîmpiilor şi doar noi le contemplam. Drumul era drept, ghidul, sigur pe sine, părea liniştit, în noaptea aceea, tot ce ne înconjura părea mai primitor ca oricînd. Atunci de ce sfredeleam oare obscuritatea, pradă unui sentiment dureros şi stăruitor? Pentru că pămîntul pe care călcam îmi inspira duioşie şi simţeam că ţara pe care o lăsam în urma mea este nefericită. Sub ochiul răuvoitor al istoriei. Traversînd cîmpiile, m-a cuprins un val de toropeală. Nimic nu ne grăbea, aşa că am făcut o haltă. Fără să observăm la început siluetele care se îndreptau către noi. Abia am avut timp să mă ridic în picioare şi lanterna patrulei care-şi făcea rondul a spart noaptea. Au urmat somaţiile şi ordinul de a o urma. „S-a terminat, m-am gîndit eu. Am eşuat. Mîine mă voi întoarce la Bucureşti. Acum ştiu că plecarea fost un fiasco definitiv." Şi cînd, epuizaţi, aproape într-o stare de somnambulism, am fost băgaţi într-o încăpere, unde un gradat de vreo cincizeci de ani, cu o statură robustă, era aşezat în spatele unei mese, situaţia mi-a apărut cu limpezime. Nu prevedeam nimic bun. Omul s-a ridicat, mormăind că sîntem în stare de arest. Şi a început să mă împingă spre uşă, înfigîndu-şi degetele în pieptul meu. Puţin cîte puţin, tot împungîndu-mă cu degetul şi bolborosindu-mi în faţă, a început un interogatoriu ciudat, (înălţimea mea să-i fi atras atenţia asupră-mi?) Care era identitatea mea? Aveam un paşaport? încercasem să scap de patrulă? „Nici vorbă", am răspuns eu. Nu s-a oprit însă şi, înainte să încep a-mi pierde calmul, soldaţii au început să ne scotocească prin bagaje, al căror conţinut 1-au întins pe jos. A urmat percheziţia corporală şi, inevitabil, dolarii atît de bine ascunşi de tata au fost descoperiţi, ca şi cele cîteva manuscrise, de care nu voisem să mă despart.

Drumul pînă la închisoare mi s-a părut mai greu de îndurat decît tot ce trăisem pînă atunci, înaintea nopţii aceleia nu înţelesesem că fiecare dintre noi, într-un anumit moment al propriei vieţi, îşi dă seama că totul e pierdut, atît la nivel intelectual, cît si fizic. Că existenţa va continua, desigur, dar că nu va mai putea simţi ceva

deplin, intangibil. Exact ce simte proprietarul în faţa casei sale jefuite sau o femeie care a fost violată. De cîte ori n-am revăzut în vis filmul arestării noastre, în alb-negru! Fiecare detaliu al scenariului mi se părea atît de viu, atît de exact, încît nu aveam impresia că visez. Am fost conduşi, cu o escortă numeroasă, din post în post, pînă la Timişoara. Ziua mai mergea, însă seara eram închişi într-o celulă, împreună cu alţi deţinuţi. Certitudinea că nu vom mai ieşi, că sîntem izolaţi printre hoţi şi criminali devenea uneori atît de ascuţită, încît abia dacă mai aveam puterea să mîncăm. Cum de ne-am putut obişnui atît de repede cu promiscuitatea, cu sforăiturile, cu mirosul trupurilor străine, cu murdăria saltelelor?
Culmea ghinionului, rămăsesem fără bani, aşa că nici vorbă să ne putem ameliora condiţia, să cumpărăm cele necesare toaletei. Paznicii refuzau să ne lase să luăm contact cu exteriorul. Se uitau la noi cu un aer batjocoritor, cu o falsă compasiune şi spuneau: „Ordinu-i ordin". Ceea ce însemna un ghem dens de spaime. Nu puteam închide un ochi noaptea şi, de la revărsatul zorilor, mă frămîntam aşteptînd plecarea, în timpul transferului, epuizasem toate speculaţiile cu privire la viitor. Nu-mi puteam scoate din cap ideea că proiectul de a părăsi România eşuase şi că aveam să fim condamnaţi la închisoare. Freddy refuza să-şi piardă curajul, încerca să se convingă că nu se va întîmpla nimic, în vreme ce eu alunecam într-o apatie posomorită. Sperînd totuşi să fim salvaţi printr-o minune.
După ce am petrecut o ultimă noapte în închisoare, am fost duşi în faţa unui tribunal militar. Un fior mi-a trecut pe şira spinării cînd am intat în sala mare. Ce făcusem? Spre ce-1 antrenasem, nesăbuitul de mine, pe prietenul meu? Din vina mea, îşi ratase şansa de a emigra în Palestina sau de a pleca în America Latină. Un faliment care prelungea în linie dreaptă tot ce fusese întreaga mea viaţă, un breviar de pariuri pierdute. Inima aproape că-mi ţîşnea pe ochi, însă am făcut faţă, calm şi aproape nepăsător, celor trei ofiţeri solemni care ne priveau fix. Era cu neputinţă să ne dăm seama la ce ne putem aştepta de la privirile acelea. Cel mai în vîrstă se sprijinea de spătarul fotoliului. Degetele lui răsfoiau un dosar. Ne-a pus să ne spunem, unul după altul, numele, vîrstă şi încă nu mai ştiu ce. îl văd şi azi, ridicîndu-şi ochii din dosar: „Unde voiaţi să mergeţi?". Fără nici o ezitare, am răspuns, şi Freddy după mine: „în Palestina". A luat note cu un creion, i-a consultat pe ceilalţi, şi asta a fost tot. Eram achitaţi şi liberi.
De atunci, mi-am pus de o mie de ori întrebarea: de ce am fost achitaţi ? Să fi fost oare ofiţeri ai fostului regim, care-1 sfidau pe cel nou? Sau nu aveau încă instrucţiuni precise, care să sancţioneze trecerea frontierei ca pe o crimă? Le datorăm atîtea unor necunoscuţi, care, printr-un gest, printr-o decizie, pentru ei atît de anodină încît de bună seamă, au uitat-o de îndată, deviază, asemenea unui glonte care-şi schimbă traiectoria, întreaga noastră viaţă. Ca, de pildă, celor trei ofiţeri necunoscuţi, cărora le-am dedicat şi continui s-o fac încă şi azi, o infinită gratitudine.

Scriind aceste pagini, ezit să povestesc ce s-a mai întîmplat în dimineaţa aceea. Desigur, fusesem achitaţi, însă ne aflam în piaţa din faţa tribunalului, într-un oraş unde nu mai fusesem niciodată, murdari şi înfometaţi, neştiind ce să facem. Era într-o vineri sau într-o sîmbătă, iar soarele ardea, strivitor. Era inutil să privim înapoi. Iar viitorul era prea incert ca să simţim nevoia să vorbim despre el. Ne-am îndreptat spre centrul oraşului, sperînd să găsim poate un ajutor şi să avem timp să cugetăm înainte de a ne întoarce la Bucureşti. Şi, înainte de toate, speram în fericirea vegetativă a unui duş şi a unei mese substanţiale. Cîini vlăguiţi mergeau de-a lungul zidurilor şi ne-am luat după ei. Deodată, am zărit un tînăr care venea spre noi. îl cunoşteam, era o călăuză! El, la ora aceea de prînz, pe o stradă pustie! Nu ezit s-o spun, iar Domnul ştie că o fac fără nici o superstiţie, dar mi s-a părut că era *norocul, norocul personificat.* Sau poate că ar trebui să spun o rămăşiţă a norocului, o umbră a ceea ce-mi mai rămăsese din destin. Din ziua aceea, n-am mai putut alunga ideea unui miracol. Dacă nu ar fi avut loc, mi-aş fi reluat viaţa de dinainte şi aş fi devenit ce nu voiam să fiu.
De ce însă era şi el atît de bucuros? Hotărîse că meseria de călăuză devenise prea periculoasă şi se afla la Timişoara pentru a-şi pregăti ultima traversare spre Ungaria, cu un grup numeros. Băiatul ăsta cunoştea pe degete harta Europei de Est, orarul fiecărui tren, legăturile şi numele celui mai neînsemnat cătun din *no man's land-ul* care despărţea România de Ungaria. Ascultîndu-ne odiseea, a identificat locul unde fusesem prinşi şi a putut să reconstituie drumul nostru pînă la Timişoara. Era mulţumit că ne întîlnise, avea nevoie de ajutoare pentru a înlesni trecerea grupului, care cuprindea copii si familia unui rabin renumit din nordul Transilvaniei. După ce, cu ajutorul lui, ne-am spălat şi ne-am potolit foamea, Freddy şi cu mine trebuia să luăm o hotărîre imediată. De fapt, nu aveam la ce să ne gîndim. Şi după ce i-am dat întîlnire lui Freddy, prin telefon, într-un oraş din Transilvania al cărui nume 1-am uitat, am sărit în primul tren spre Bucureşti. Voiam să iau rufărie şi haine şi să-i cer tatei, dacă avea, ceva bani. Tanti Anna a fost — cum să spun? — entuziasmată de decizia mea, ceea ce mi-a înviorat spiritul abătut. Şi am plecat a doua zi, cum, după mai bine de patruzeci de ani, îşi aminteşte vărul meu Puiu.
Am luat masa cu călăuza şi, în seara fixată, ni s-au alăturat vreo douăzeci de persoane. Nu aveam nici cea mai mică idee despre ceea ce-1 frămînta pe ghidul nostru. Pînă cînd, dintr-o dată, şi-au făcut apariţia două santinele, care trebuiau să ne escorteze prin *no man's land.* în noaptea aceea, aerul era rece. Toţi pusesem pe noi unul sau două pulovere şi eram încărcaţi de bagaje. Freddy şi cu mine aveam misiunea de a sta cu ochii pe santinele, pentru a le face să-şi schimbe hotărîrea, dacă le-ar fi venit cumva ideea de a recurge la arme pentru a ne jefui. Restul timpului, ca toţi ceilalţi bărbaţi, trebuia să cărăm valizele, să ajutăm cîte o siluetă ivită din întuneric. Sau să ducem un copil care cîntărea prea mult pentru braţele mamei lui.

Am ajuns la frontieră. „Ce noapte frumoasă" — îmi amintesc că aşa le-a spus ghidul santinelelor care-şi luau rămas-bun. O ezitare plutea în aer, era momentul cînd se putea întîmpla orice. I-am salutat cu o înclinare a capului şi am trecut linia invizibilă în cîteva minute. Cîmpia lunară, cu scînteierile ei lăptoase, ale cărei luciri nu le voi uita niciodată, era netedă. Şi, pentru întîia oară de cînd porniserăm la drum împreună, am început să glumim şi ne-am privit în faţă sub cerul palid. Freddy m-a întrebat, pe un ton glumeţ, ce aş fi făcut dacă santinela şi-ar fi încărcat arma. Intr-adevăr, în viaţa mea nu mă atinsesem de o armă de foc. „Santinela n-avea cum să ştie asta", i-a răspuns ghidul în locul meu. La revărsatul zorilor am ajuns, la intrarea în Debreţin, la ferma luminată şi fremătătoare unde eram aşteptaţi. Fermierul a făcut tot ce-i stătea în puteri ca să ne reconforteze, ne-a servit cu pîine, cu lapte proaspăt muls şi cu must din ultima recoltă.

Apoi, înfăşurat într-o pătură, m-am prăbuşit pe jos şi am pierdut noţiunea timpului. Freddy m-a trezit spre amiază. Am tresărit, tremuram, îngheţasem, aveam picioarele reci. Şi stomacul întors pe dos de laptele prea proaspăt şi de mustul ingurgitat în exces. Trebuia însă să prindem trenul de după-amiază spre Budapesta. Cea mai mare parte a drumului am dormit. Cînd m-am trezit, am constatat că mă sprijineam de un gradat ungur. Vă imaginaţi neliniştea noastră: nici Freddy, nici eu, nu puteam scoate nici măcar un cuvînt în ungureşte. Nu eram în stare nici măcar să silabisim corect numele înscrise pe buletinele noastre false. Totuşi, norocul a continuat să ţină cu noi. Intrările gării erau supravegheate. Cum păream să-1 însoţesc pe gradatul acela, am fost lăsat să trec fără nici o dificultate. Cînd am ajuns afară, mi-a urat noroc în româneşte şi s-a îndepărtat. Atmosfera, perceptibilă pe chipul trecătorilor, mi s-a părut foarte diferită de veselia exuberantă de anul trecut, îngheţul ţărilor din Est îşi urma cursul, iar oamenii îşi supravegheau probabil comportamentul şi-şi ferecau uşile. Am aşteptat aşadar plecarea spre Viena, ascunşi într-un apartament din care nu puteam ieşi fără anumite precauţii. Pe fereastră se putea vedea imobilul Comitetului Central din Nador Ut, apărat de saci cu nisip. Semn al vremurilor noi. Cît de enigmatice sînt meandrele exilului! Cam în acelaşi timp, Chiva şi Paul Celan, mie necunoscuţi, părăseau România pe aceeaşi cale, fără a se cunoaşte. Trebuind să se ascundă şi ei într-un apartament din Budapesta, au făcut acolo cunoştinţă şi şi-au continuat drumul împreună. I-am întîlnit la Paris şi ne-am împrietenit.

Aşteptarea de la Budapesta s-a încheiat după cîteva zile. Camionul a pornit la căderea nopţii. Drumurile, în stare proastă, erau pline de hîrtoape. Am ajuns la postul de frontieră de la Hegesholom. Prelata a fost ridicată, apoi lăsată jos. S-a dat ordin de liberă trecere. Douăzeci de ani mai tîrziu, cînd Orient-Expresul s-a oprit şi am auzit cuvîntul Hegesholom, am ieşit repede din vagonul de dormit. Nu voiam ca trenul să plece înainte de a fi putut vedea în fine ceea

ce, pentru mine, nu fusese decît un nume, auzit de trei ori în timpul nopţii. Locul nu era decît o gară, nimic altceva decît o haltă mare, în apropierea unui sat bătrîn, ca atîtea altele. Tînărul poliţist care mi-a controlat paşaportul a ridicat privirile spre chipul meu rîzător, comparîndu-l cu fotografia şi a ieşit din compartiment cu o mirare rece. Ca şi cum ar fi fost o enigmă. Fără îndoială că era o enigmă. Gestul său de rutină avea pentru mine un sens secret, extraordinar. Pe culoar, un călător a coborît geamul şi a spus: „Nu-i nimic de văzut". Trecerea frontierei care separa Ungaria de Austria a fost epuizantă. Pierdusem totul în România, încălţările care îmi mai rămăseseră nu erau potrivite pentru marşul prelungit prin cîmpiile nisipoase. Sau poate din cauza celor care trebuiau sprijiniţi si încurajaţi în timpul nopţii? Am ajuns la ultima haltă şi camionul de la *Joint* s-a oprit în dreptul nostru. Freddy era surescitat. Cît despre mine, ca unul care eram obişnuit cu asta, i-am explicat cum se petrec lucrurile. Aşezaţi lîngă ceilalţi emigranţi, ne-am uitat, printr-un colţ ridicat al prelatei, la defilarea peisajului. Ne simţeam, în sfîrşit, eliberaţi şi salvaţi. Gînditor, mi-am luat rămas-bun de la tot ce iubisem şi în care sperasem, de la tot ceea ce, în depărtare, se trezea sau adormea.

21 ianuarie 1995

Aşa a început noua noastră existenţă în libertate şi ne-am obişnuit foarte repede cu ea. Mă plimbam fredonînd, într-o altă Vienă, versul lui Dante pe o melodie românească: „Se duce să-si caute libertatea, un bun de preţ". Trotuarele erau aglomerate de cei care ieşiseră la plimbare. Bărbaţi în costume deschise la culoare hoinăreau în compania tinerelor în rochii înflorate, cu flori prinse în păr, legănîndu-şi dezinvolt poşetele. Maşinile mergeau în toate direcţiile. Nu cunoşteam Viena în plină vară, oraşul mi se părea mai bogat şi mai elegant decît crezusem. Părăsisem Bucureştiul abia de trei săptămîni, însă aveam impresia că plecasem de luni de zile. Nu mai dormisem nici o noapte întreagă de la arestarea noastră, aşa că am recuperat. Freddy se simţea în elementul său, Viena semăna cu oraşul de care-i povestiseră părinţii şi era mulţumit că putea să se exprime din nou în austriacă fără dificultate. L-am dus pe Ring şi pe Mariahilferstrasse, numindu-i palatele pe care le cunoşteam cu bucuria naivă a adolescentului mîndru să-şi etaleze colecţiile sau cărţile în faţa unui coleg. Toate neşansele si oboseala călătoriei au fost date uitării şi eram fericit să parcurg din nou, de astă dată în tovărăşia unui prieten, parcurile şi bulevardele pline de lume. în serile frumoase, ne aşezam pe treptele vreunei biserici, epuizaţi de atîta vorbit. Pur şi simplu, ca să privim cum apune soarele printre copaci. Şi ca să ne simţim bine.

Oprirea de la Viena a fost scurtă. La Innsbruck, etapa următoare, am fost găzduiţi într-un lagăr. Freddy a aflat că putem face rost aici de o viză pentru Franţa. Mai era de făcut un salt şi rătăcirile aveau

să ia sfîrşit. Am rămas însă surd la sugestiile prietenului meu. „Mai întîi Italia", i-am răspuns eu. A arborat zîmbetul lui cel mai frumos şi, avînd aerul că se scuză: „A, uitasem de *Bildungsroman".* Aşa că am rămas împreună. Vreo zece zile mai tîrziu, la căderea serii, grupul din care făceam parte a ajuns la trecătoarea Brenner. Astăzi nimeni nu mai ştie cu adevărat că trecerea frontierelor reprezintă nişte rituri ale traversării; dacă le survolezi, îşi pierd aura sacră. Nu presimţeam, în timp ce camioanele mergeau pe drumul şerpuitor care ducea la Brenner, că mergeam în întîmpinarea patriei mele secrete, Italia. Cu atît mai puţin bănuiam că numele a două orăşele, pe care nu le pronunţasem niciodată şi pe care abia dacă le puteai zări pe o hartă, aveau să mi se întipărească pentru totdeauna în memorie, îmi era deci scris ca Nonantola să fie prima oprire şi ca acolo să se împlinească sfărîmarea legăturilor cu fosta mea existenţă. Şi ca la Soriano nel Cimino, cel de-al doilea orăşel, să aflu, în lumina crudă a Sudului, că mă aştepta una nouă. Numele lor nu-mi trezeşte nici nostalgia, nici sentimentalismul. Doar recunoştinţa umilă pentru nişte locuri excepţionale: simple şi frumoase. Acolo s-a încheiat ceva şi a început altceva.

Era deja noapte cînd am ajuns la frontieră. Am coborît în tăcere, mai curînd neliniştiţi şi neştiind ce să facem. Apoi i-am zărit pe soldaţii italieni, însă nu erau cum ni-i închipuisem. Cineva şi-a exprimat cu voce tare mirarea că-i putem vedea atît de aproape, fără să fie nevoie să ne ascundem. Dimpotrivă, ei s-au apropiat de noi, erau veseli, rîdeau, ba mîngîiau capul unui copil, ba schimbau cîteva vorbe cu vreo femeie tînără. Clipe de o blîndeţe de nedescris. N-am uitat niciodată imaginea lui Freddy şi a mea, cu bagajele aşezate pe jos, la trecătoarea Brenner. Peste cei doi versanţi se întindea, cît vedeai cu ochii, lanţul munţilor şi al văilor sub cerul împodobit cu stele, care se aprindeau şi se stingeau. Ce răcoroasă şi frumoasă era noaptea! Şi cît de fermecătoare senzaţia că ne aflăm acolo, invadaţi de tihna pădurilor, năpădiţi de bucurie şi de recunoştinţă pentru felul în care ne întîmpinaseră soldaţii, în pragul ţării lor! Responsabilul convoiului a transmis consemnul: trebuia să parcurgem pînă în zori 20 sau 30 de kilometri, altminteri riscam să fim trimişi înapoi. Apoi trebuia să ne prezentăm la poliţia din Merano ca să ne declarăm intrarea pe teritoriul italian.

Mergeam din nou, armonizîndu-ne pasul cu ritmul celui din faţă, şi ne uitam la înălţimile care dominau trecătoarea, cu un ochi mai puţin neliniştit şi mai puţin vigilent. Mai încolo, a trebuit să ne intensificăm efortul şi precauţiile, ca să nu alunecăm pe limba îngustă de pămînt umed şi plin de pietriş, care mergea de-a lungul lacului. Un lac de negăsit pe harta regiunii. Sigur pe amintirile mele, 1-am întrebat însă pe un coleg austriac: după el, trebuie să fi fost vorba de lacul artificial Fortezza. Pe măsură ce înaintam, tăcerea devenea tot mai adîncă. Chiar mergînd cu atenţie, zgomotul paşilor tot îi neliniştea pe unii membri ai grupului. Temerile lor

veneau de departe, din vremea cînd trăiau cu teama constantă de a nu fi descoperiţi. Tăcerea era singurul lor adăpost, unicul semn că nu-i ameninţă nimic.
M-am închis în mine însumi, aruncînd din cînd în cînd o privire peste umăr ca să mă asigur că nimeni nu are nevoie de ajutor. Strigătul înăbuşit al celui care aluneca provoca o uşoară nelinişte. Atunci grupul se însufleţea, pradă nesiguranţei. Săream în ajutorul femeilor şi copiilor, care se chinuiau să ţină ritmul, ca să ne liniştim. Apoi făceam cîte o pauză, ne trăgeam sufletul, schimbam impresii, beam cafea din termosuri ca să ne încălzim. Contemplam valea adîncă, nemărginită, din zare şi ne imaginam veghind asupra satelor adormite, fiecare înconjurat de tabla de şah a cîmpiilor şi păşunilor, cu cîte un rîuleţ care ţîşnea din coasta muntelui şi cu o biserică bătrînă, ale cărei clopote bătuseră de mult de miezul nopţii. Fără să-mi dau seama, zorii s-au revărsat, livizi. Şi cea mai de neuitat noapte de mărşăluit a luat sfîrşit. Mi-am îngăduit aşadar să fiu fericit pînă la Merano, unde am ajuns, nu mai ţin minte cum, în cursul dimineţii.
Mici grupuri de oameni aşteptau în faţa postului de poliţie, care aşezaţi lîngă cîte o valiză sau un rucsac care ţinînd cîte un pachet în braţe. Domnea buna dispoziţie. Vorbeau toţi deodată, în idiş, poloneză, germană, ebraică. Unii erau întinşi pe jos sau pe o banchetă şi dormeau. Cei mai mulţi se pregăteau pentru formalităţi. Cei care le îndepliniseră deja ieşeau din post ca să-şi dezmorţească picioarele înainte de a-şi continua călătoria. Mă minunam, aveam impresia că fac parte dintr-o trupă de circ jerpelită, voioasă şi zgomotoasă, dintr-un tîrg mare de provincie. Spre amiază, terminasem formalităţile de poliţie. Freddy mi-a strîns mîna, bucuros. Imperturbabili şi cu o undă de solemnitate, am schiţat un vals lent, fredonînd: „Sîntem refugiaţi, sîntem liberi". Prietenul meu mi-a mulţumit că-l adusesem aici. Era el oare fericit sau nu? Greu de spus, în orele acelea lucide şi primejdioase, cînd tristeţea cuprinde pe oricine. Şi, cum îl întrebam ce înseamnă un *Bildungsroman,* a început să-mi explice cu cuvinte împrumutate de la mama lui. Dar n-a mai apucat să-şi termine explicaţiile, pentru că am fost cuprinşi de somn.
28 ianuarie 1995
Astăzi, Freddy nu mai este. Ani în şir, mi-am imaginat seara în care, după ce-i voi fi descoperit adresa, aveam să-i bat la uşă şi aveam să-l iau prin surprindere. Unde însă? Cu ocazia călătoriilor mele în America Latină, am cercetat cărţile de telefon, tot căutîndu-i numele. L-am găsit, sau, mai exact, am găsit la Caracas mulţi Morgenstern-i. Prea tîrziu, pentru că se stinsese în urma unui cancer. Din călătoria aceea, pe care am făcut-o împreună în Italia, a luat cu sine două sau trei mistere, care m-au frămîntat de multe ori — doar el m-ar fi putut elibera. La sosirea noastră la Milano, după-amiaza tîrziu, cerul era

apăsător şi coborîse deasupra oraşului. Zgomotele maşinilor şi ale tramvaielor se contopeau într-un vuiet asurzitor. Buimăciţi, pentru că pierdusem obişnuinţa marilor oraşe, Freddy şi cu mine ne-am prezentat la centrul de primire al refugiaţilor. N-am uitat adresa: Via Unione, nr. 36. Femei, copii, bărbaţi se instalaseră pe coridoare. Doamne destul de elegante mergeau încoace şi încolo, gîfîind, neobosite. O uşă se deschidea, cineva ieşea, altcineva intra, îndeplinind un ceremonial imuabil şi misterios. A venit şi rîndul nostru. Din fericire, doamna vorbea germana şi punea întrebări care păreau să aibă o mare importanţă pentru ce avea să urmeze. Totul a mers bine şi am fost trataţi într-o manieră atît de prevenitoare, încît nu-mi mai amintesc nimic. Ştiam însă din experienţă că, după primele contacte, trebuia să fii răbdător şi să închizi ochii la tot ce ar fi putut face ca aşteptarea să devină insuportabilă.

Afară ne aşteptau strada şi magazinele cu vitrine împodobite cu mărfuri tentante, cu nume necunoscute. De îndată ce ne-am lăsat antrenaţi de forfota pestriţă a trecătorilor bine îmbrăcaţi, toată ciudăţenia zilei s-a risipit în voalul cenuşiu al serii care cădea. Apoi am ajuns în faţa unei clădiri mari, triste şi inexpresive, în culori ceţoase, posomorite. Să fi ajuns la Sesto Sân Giovani sau şi mai departe încă? In orice caz, era un loc posomorit şi rece, o cameră fără prea multe semne de confort şi intimitate. Cunoşteam prea bine angoasa sosirii într-un loc străin şi surescitarea schimbării, care-mi promiteau descoperirea unor imagini şi oameni noi. Dar mai ştiam si că, în camera aceea şi oraşul acela, după numeroase încercări şi numeroase sacrificii, o viaţă era pe cale de a se încheia şi că voi avea foarte curînd nevoie de o energie nouă, ca să pot începe o alta, pentru a-i da un sens. N-aveam nici un regret — ce să fi regretat? Ce trăisem pînă atunci nu se putea numi fericire. Nu se făcuse simţită decît pentru o foarte scurtă vreme, ca şi cum ar fi fost ceva la care n-aş fi avut dreptul.

Stăteam aşezat pe pat şi aş fi vrut să spun ceva solemn despre sfîrşitul călătoriei noastre. Nu mi-a venit însă în minte decît: „Ei bine, uite c-am ajuns pînă la urmă şi în Italia. — Da, a replicat de îndată Freddy, am ajuns. Sînt fericit!". Era declaraţia cea mai simplă, cea mai emoţionantă, rostită pe un ton recunoscător. Ştiam că fericirea lui nu avea nimic de-a face cu Italia şi că se referea la cu totul altceva. Era foarte tîrziu, trecuse de mult de miezul nopţii, cînd ni s-a făcut somn. Amîndoi eram atît de obosiţi, că nici nu mai ştiam ce spuneam. Mi-ar fi plăcut să-mi amintesc ce-am visat, în timpul somnului adînc şi neted de copii istoviţi după o lungă excursie.

A doua zi, frigul şi umezeala m-au împins afară din casă. Am ieşit, în lipsa unui ghid al oraşului Milano, mergeam la întîmplare. împrejurul gării, nu vedeam decît banalitatea şi urîtul pompos. Urmele bombardamentelor se vedeau ici şi colo. în cîteva rînduri, în faţa a ceea ce credeam că era un monument, m-am adresat cîte unui trecător şi el mi-a spus numele, adăugînd un comentariu. Am fost

surprins să înţeleg atît de multe cuvinte, asociindu-le cu cuvintele româneşti sau franţuzeşti, încît aproape că puteam urmări ce mi se spunea. Foarte repede, am vrut să aud şi mai multe şi, învingîndu-mi timiditatea, nu ezitam să prelungesc conversaţia. Eram tare mulţumit văzînd că ştiu limba aceea pe care n-o cunoşteam. Freddy rîdea şi-şi exprima satisfacţia că poate vizita Italia în compania unui interpret particular. Ne-am dus la centrul de primire de lîngă Dom, parcă. Nu-mi mai amintesc însă nimic din demersurile pe care le-am făcut.

Nici despre circumstanţele escapadei noastre spre lacul Como. Este oare posibil să te vindeci de maladia dezgustului faţă de propriul domiciliu, atît de bine diagnosticată de Baudelaire, dacă ai contractat-o încă din copilărie? Nici Freddy, nici eu nu mai văzuserăm un lac. Am contemplat îndelung pînza de apă bine conturată şi întinsă, ferecată într-o izolare aristocratică, asupra căreia vegheau munţii semeţi şi sălbatici, înălţîndu-se pieziş şi năvalnic, ca nişte metereze aeriene. Nesfîrşită, tihnită încîntare, privirile noastre însoţeau bărcile, vaporaşele de pe cheiuri, ale căror carcase străluceau în razele intermitente ale soarelui. Am fost fermecat de splendoarea aceea ireală şi atît de leneşă a lacului italian. Am mers apoi cu pas domol de-a lungul malului şi am contemplat grădinile, adevărate afrodiziace ale simţurilor. Nu mai văzusem altele asemănătoare, coborînd pînă pe malul apei. Cît de variate erau florile exotice, tufele înalte, promontoriile presărate cu lauri şi trandafiri, ale căror jocuri de vegetaţie grandioasă şi sculpturală îmi aminteau de jocurile de ape de la Hellbrunn! Privirile mele oscilau între grădini şi lac şi se întorceau să se aşeze asupra grădinilor vilelor: două lumi necunoscute, fiecare scînteind în oglinda celeilalte. Era o încîntare; pacea cobora în mine. Ca şi cum munţii rezemaţi de orizont, vilele în trepte de pe pantele din jur nu ar fi alcătuit doar un peisaj, ci ar fi fost nişte fiinţe vii, ivite din pămînt, astfel aşezate încît să-si manifeste simpatia faţă de lac şi faţă de cei ce se plimbau, în număr mare, pe mal.

Oare la Cadenobbio ne-am instalat, Freddy şi cu mine, pe terasa unei cafenele, cu ochii şi cu mintea prinse în imaginea aceea ca într-o pînză de păianjen? Ne-am înfruptat, cu delicateţe, fiecare din prezenţa celuilalt, pipăindu-ne cu un ochi exersat, el chipul meu, eu pe-al lui. Dincolo de emoţia perceptibilă, simţeam cum se înnoieşte nu numai amintirea întîlnirii dintîi, ci tot ce trăiserăm împreună de atunci încoace. O comunicare insolită si infantilă, alcătuită din gînduri vagi şi din mărturisiri neîncheiate. Chiar dacă nu ascundeam nimic, nu puteam exprima totul. Fără îndoială, astfel de clipe sînt pîndite de o oarecare slăbiciune. Din fericire, ele nu durează. Trebuia să ne gîndim la zilele ce aveau să vină. Am numărat banii rămaşi din cei pe care mi-i dăduse tata cînd trecusem prin Bucureşti si am socotit pentru cît timp ne mai ajungeau. Era oare necesar? Mai degrabă un ritual care ne chema la realitate. Apoi Freddy a început

să vorbească despre întîlnirea noastră de la Bucureşti, despre responsabilităţile materiale şi personale pe care mi le asumasem în privinţa lui în ultimii doi ani. Aşa că nu m-am mirat cînd a declarat că venise rîndul lui să se ocupe de problemele noastre. Adică să facă demersurile pe lîngă centrul de primire şi să ne alimenteze finanţele, dacă se ivea ocazia, de vreme ce avea experienţa pieţei negre, într-un cuvînt, mă invita să merg pînă la capătul aventurii. O pace celestă se aşternuse peste apa lacului, asemenea marii tăceri de dinaintea facerii. Aproape fără să scoatem o vorbă, ne-am întors acasă înainte de căderea nopţii.

29 ianuarie 1995

Memoria mea păstrează puţine amintiri despre şederea în Milano. Faptul se datorează, fără doar şi poate, otrăvii neliniştii, răului de a trăi care mă tîra, asemenea răului de mare, cînd în sus, cînd în jos. Eram cînd senin, mulţumit de a-mi fi ţinut promisiunea care mă tîrîse în această călătorie, cînd, cuprins de anxietate, posomorît, decepţionat de existenţa aceea dereglată, plină de ocolişuri şi de risipă, în favoarea căreia nu puteam găsi nici un argument. Ştiam însă din experienţă că, o dată trăită pînă la capăt suferinţa, un nou contract de viaţă se iveşte. Aveam certitudinea că, orice s-ar fi întîmplat, trăiam şi iubeam viaţa. Aşa încît cea mai mare parte din şederea la Milano am petrecut-o pe patul angoasei, îndurîndu-mi propriile salturi de dispoziţie, negociind cu dezordinea din sufletul meu sau cu catastrofele universului şi lăsîndu-mă în voia destinului. Ceea ce a întunecat tot restul. Două amintiri subzistă totuşi, intacte. Prima este cea a unei după-amieze în care, învîrtindu-mă în jurul edificiului grandios şi apăsător al Domului, am avut un sentiment ciudat, îl simţeam înălţîndu-se deasupra mea, depăşind orice măsură. O perdea imensă, împodobită cu turnuri mici şi mari, cu balustrade şi parapeţi de care se sprijină sfinţii. Era el oare frumos? N-aş fi putut spune, într-atît frumuseţea lui depinde de imensitatea suprafeţei, de volumul edificiului. Realizarea lui te poate face însă să cazi în venerаţie. Mîini dăruite au alcătuit lumea aceea din piatră, iar geniul lor colectiv i-a litografiat formele ciudate. Mă gîndeam la toate împotrivirile care au trebuit să cedeze în faţa trudei lor, a încăpăţînării şi a ştiinţei lor inegalabile, pentru a face cu putinţă o asemenea capodoperă.

O singură dată, pe cînd aveam şapte ani, am pătruns într-o biserică. Oare curiozitatea pentru adîncimea vastă şi întunecată, tăinuită de perdeaua împodobită, m-a făcut să pătrund în Dom, aproape împotriva propriei voinţe? Naosul scînteia de luminiţe. M-am prăbuşit pe o bancă, lîngă o coloană al cărei capitel se pierdea în înălţimi. O tăcere reculeasă m-a învăluit. In scurt timp, am simţit cum o mare greutate mi se ridică de pe suflet. Neliniştile se risipeau, lipsa de chef îşi lua zborul în văzduhul încărcat de tămîie. Se

mistuiau în inima mea. La ieşire, mă simţeam atît de bine - lăstare proaspete de speranţă, noi şuvoaie de lumină -, încît am rămas înmărmurit. Uitasem cu desăvîrsire episodul pînă cînd, douăzeci de ani mai tîrziu, pregătind *Eseul despre istoria umană a naturii,* am ales Domul din Milano ca fiind unul din cele dintîi exemple de aplicare a ştiinţelor matematice la construirea unui edificiu de o asemenea importanţă. Aş fi putut alege alte exemple similare, mai comode. Opţiunea mea se explică acum. Enigma acelei după-amieze trebuie să mă fi preocupat, fără să-mi dau seama, şi trebuie să-şi fi croit drum în mintea mea, pentru a reapărea într-o formă obiectivă şi sublimată.

A doua amintire este mai vagă. După ce am ieşit din Dom, m-am luat după zumzetul mulţimii şi al vehiculelor. Cînd am ajuns în dreptul castelului Brera, am descoperit - sau mi s-a spus — că palatul Sforza nu era departe, înainte de a întreba în ce direcţie trebuie să merg, mintea mi-a fost copleşită de numele lui Leonardo da Vinci. Ca şi cum *daimon-nl* lui ar mai fi fost încă acolo. Şi la fel opera lui magnifică şi nefericită, clădită pe nisip, înţelepciunea să-1 fi incitat oare să o lase neîncheiată? Sau ideea că orice creaţie este un flux dezordonat de molecule, coliziune de atomi care, în mod inevitabil, se dezagregă ? Cel mai mare matematician printre artişti trebuie să fi premeditat distrugerea imperceptibilă a propriilor opere încă de la naşterea lor, fără să facă nici o concesie dorinţei de permanenţă şi de durată — ştiind prea bine că, imitînd natura şi departe de a rezista în faţa morţii, omul o combate la nesfîrşit. Citisem fragmente din scrierile lui Leonardo da Vinci în adolescenţă, mă gîndisem, visasem la ele şi mă simţeam atras de misterele vieţii lui. în fine, mă puteam apropia de ele, iar gîndul că el frecventase locurile acelea într-o epocă cînd geniul nu cunoştea limite mă exalta. Unde mi-a fost capul de n-am văzut că palatul Brera, unde imaginaţia mea aşezase *Cina cea de taină,* manuscrisele lui Leonardo şi faimoasele desene, fusese serios deteriorat de bombe? în vreme ce mă lăsam pradă decepţiei, eram însă mai ales înspăimmtat de gîndul că nu timpul, ci războiul îi distrusese opera pe care nu o voi mai putea vedea niciodată. Totul n-a durat decît o clipă, apoi am aflat că ea nu se afla acolo. Şi, fără îndoială ca să-mi amăgesc descumpănirea, m-am dus unde mi se spusese, la Santa Măria delle Grazie, însă n-am putut vedea nimic.

3 februarie 1995

începusem deja să fac proiecte, înainte de a pleca din Milano, voiam neapărat să mă mai duc o dată la Dom, la castelul Sforza şi la cimitirul unde mi se spusese că este înmormîntat Mussolini. N-am mai avut însă timp să-mi realizez proiectele. Freddy m-a anunţat că plecăm la Verona şi la Veneţia. Toate oraşele au un nume, însă numai oraşele italiene au un nume personal. De unde şi impresia,

care te intimidează şi te încîntă, că mergi nu undeva, ci la cineva. Eram cu atît mai intimidat, cu cît bănuiam că urma să plecăm împreună cu tînăra poloneză pentru care prietenul meu făcuse o pasiune. Ea trăia la Milano şi mi se pare că lucra pentru o organizaţie de asistenţă a persoanelor strămutate. Era foarte drăguţă, avea un stil voluntar şi ochi adînci, pe un chip frumos, cu trăsături bine conturate. Emoţionantă... De unde venea, ce i se întîmplase? în cîteva vorbe stingherite, Freddy mi-a spus că ea fusese supusă unor experienţe.

Formularea, nouă pentru mine, părea să ascundă lucruri dureroase. Nu i-am dat atenţie. Trei ani mai tîrziu, sensul experienţelor acelora teribile mi-a fost dezvăluit. Mă aflam în cabana studenţească de la Combloux, unde am făcut cunoştinţă cu o studentă poloneză, Nina. Locuia la Paris, la doamna Postel-Vinay, cunoscuta luptătoare din rezistenţa franceză, pe care o cunoscuse într-un lagăr de concentrare. Am înţeles tot: realitatea experienţelor asupra deportatelor, ruşinea de a le fi îndurat, sechelele de nevindecat. Necunoscîndu-le cauza exactă, medicii nu ştiau cum să le îngrijească. Nina mi-a adus aminte de tînăra poloneză din Milano, aceeaşi grabă de a veni în ajutorul celorlalţi, acelaşi aer că vrea să se scuze — să se scuze pentru ce? Pentru descumpănirea care emana din ea, pentru dorinţa de a fi privită ca oricare altă femeie tînăra, de a seduce? Se repeta vechea isorie: de îndată ce te ştii pătat, faci din pată un stigmat şi te aştepţi la blam.

Excursia noastră a fost de scurtă durată, aveam o situaţie financiară precară. Ea depindea de mica sumă pe care o recalculam în gînd după fiecare cheltuială. Ceea ce nu i-a scăpat tinerei femei, care s-a arătat puţin pretenţioasă şi generoasă, îmi amintesc de Verona. Dacă dai uitării mitul lui Romeo şi al Julietei, ea îşi păstrează, pe alocuri, farmecul. Trecătorii îşi strecoară existenţele anonime în oraşul pe care Shakespeare continuă să-1 devoreze. Traseul care duce la Piazza delle Erbe ne-a făcut să-1 descoperim ca pe o minunată reproducere în roşu şi auriu a unei scene de teatru, în timp ce Freddy îşi însoţea prietena la balconul legendar, pe care Romeo îl escaladase pentru a o săruta pe Julieta, la mormintele unde şi-au dat întîlnire dincolo de moarte, eu hoinăream pe malurile Adigelui. Pe atunci, oraşul părea veşted, neîngrijit. Dacă n-ar fi fost farmecul bisericilor, Santa Zenobia în special, aş fi preferat să-mi aştept prietenii la o cafenea. Nu mai ştiu ce-am făcut, însă ţin minte că m-am alăturat cu mare plăcere celor doi tovarăşi ai mei la arenele romane şi că am admirat ovalul lor de piatră, istoria pecetluită în zidăria înclinată. Era cel dintîi monument antic pe care-1 vedeam, Freddy şi cu mine. Dintre noi trei, cea mai fericită era tînăra poloneză. Chipul ei părea o sărbătoare, ştiindu-se însoţită de doi bărbaţi. Iar cînd am luat din nou trenul, şi-a dovedit bucuria cu o plăcere fermecătoare, înşira, neobosită, numele vreunui castel din zare, al oraşelor şi văilor pe care le întrezăream şi ne povestea, în

culori foarte vii, frînturi din istoria lor, depăşindu-şi, bineînţeles, cunoştinţele. Ceea ce se putea ghici din tonul superior cu care ne cerea elogiul şi încuviinţarea.
Seara nu căzuse încă atunci cînd am ajuns la Veneţia. Prietenii mei ştiu ce veneraţie am pentru Veneţia. Mi s-a întîmplat să declar, în focurile unui interviu cu Catherine David, că mi-ar plăcea să mor la Veneţia, într-o seară de toamnă. O seară asemenea celei în care am văzut-o pentru întîia oară, fără să fi ştiut nimic despre ea şi nici la ce trebuia să mă aştept. Traversînd spaţiul care desparte gara de Marele Canal, apoi parcurgînd cu privirile palatele sale himerice, am fost cuprins de un soi de panică. Aş fi vrut să mă răsucesc pe călcîie şi să plec, să fug de labirintul acela de pămînt şi apă, ca nu cumva să mă rătăcesc în el. Nu ştiam cum să reacţionez. Veneţia m-a făcut dintr-o dată să mă gîndesc la o străină, despre care ghiceşti că a fost cîndva frumoasă, şi care-şi declară pasiunea unui necunoscut. Te doreşte, te cheamă; te roagă să te prefaci că cedezi, că te laşi sedus. Dacă nu de îndată, cel puţin după o vreme, cînd ţi se va oferi o nouă ocazie, îţi pretinde, cu fiecare suflare a sufletului, cu fiecare fibră a trupului, un jurămînt fals. O dată ce faci jurămîntul, devii prizonierul voinţei ei. Apoi, la nesfîrsit, Veneţia îşi rosteşte părăsirea şi-şi strigă iubirea, te acuză că eşti lipsit de inimă, în vreme ce ea te poartă în inima ei, oriunde te-ai afla. Iubeşti Veneţia pentru că ea te iubeşte şi nu poţi nici să o refuzi fără să dai dovadă de cruzime, nici să i te refuzi fără să te simţi vinovat. De aceea au scris atît de mult bărbaţii despre ea, de aceea i-au închinat ditirambi, ca nu cumva s-o ofenseze.
De altminteri, acum, în clipa în care scriu toate acestea, îmi amintesc cît de mult timp mi-a trebuit ca să mă regăsesc, într-atît eram de răscolit, neştiind dacă nu cumva ajunsesem la capătul lumii sau mă aflam într-adevăr pe acel ponton fantomatic, legănat de apele multicolore care unduiau în Marele Canal. Au fost impresii intense şi am încercat şi altele, asemănătoare, privind, în zare, broderia balcoanelor şi a turnuleţelor, a ferestrelor ogivale întunecate, înfundate precum ochii unui înţelept bătrîn şi orb, ai unui Tiresias atoatestiutor într-ale pasiunilor omeneşti, acum uşurat că nu le mai poate vedea. Mergînd de-a lungul ţărmului, admiram şirul faţadelor zăbrelite, cu ornamente în formă de floare şi cu rozete încrustate în piatra domolită de patina cenuşie a secolelor. Cum să spun ? îţi venea pe buze sublimul, nu ca un cuvînt, ci pentru a numi frumuseţea aceea extremă, acum absentă, însă a cărei strălucire făcea ca Veneţia să rămînă pe veci diferită de tot ce văzusem sau aş fi putut vedea în felul acela. Ceea ce mă înconjura era unic, pînă şi aerul, lumina înserării care venea să consoleze oraşul lăsat pradă unei iremediabile solitudini.
Multe detalii au dispărut din memoria mea. De pildă cum am ajuns, mergînd fără ţel, la două şiruri de statui şi de coloane cu capiteluri greceşti. „Trebuie să fie piaţa San-Marco", a declarat

tînăra poloneză. Un nume necunoscut, o piaţă de care nu ne aşteptasem să dăm acolo. Nimic mai izbitor, nimic mai îmbătător decît o percepţie vizuală, ivită pe neaşteptate, în care se reflectă o lume aproape abolită. Am avut impresia că mă aflu nu într-un oraş, ci pe un vapor uriaş, care aştepta, din vremuri imemoriale, resemnat şi închis în sine, un misterios semnal de plecare. Şi care, într-o bună zi, avea să-şi desfacă parîmele şi să plece spre o destinaţie necunoscută. M-am aprbpiat de cheiuri venind dinspre dreapta, am privit pe deasupra bastingajului şi am încercat să-mi concentrez atenţia asupra legănării valurilor negre de dedesubt. Le-am urmărit cu privirile, într-o mirare nesfîrşită, fascinată de vastul peisaj al insulelor cu sute de luminiţe clipitoare şi, dincolo de ele, de întinderea strălucitoare a mării, al cărei parfum umed îl adulmecam. Iar casele şi palatele păreau înălţate pe valuri, cu fundaţiile întinzîndu-se pe sub pînza apelor clătinate de tălăzuirea ce se împreuna cu orizontul. Mi se părea că le văd legănîndu-se, ca nişte bărci înlănţuite de coasta vaporului, mi se părea că le aud rugăminţile tăcute, care ţîşneau prin ferestrele contopite cu întunericul. Magia acelor locuri. Mi-am amintit de o veche legendă românească: nu cumva desluşeam vocile bărbaţilor şi femeilor care fuseseră zidiţi în pereţii clădirilor? Şi care nu ne mai puteau auzi, condamnaţi pe vecie la o existenţă despărţită de a noastră? Frumuseţea demonică a Veneţiei este cea a unui vapor care-şi întîrzie plecarea pentru a elibera fiinţele îngropate de vii în ziduri. In unele ore, oraşul te ducea cu gîndul la un cargou uriaş, încărcat cu sufletele moarte ale Europei, ancorat pe celălalt mal al canalului, lîngă Giudecca. Iar insulele aşezate pe apa întunecată şi netedă îi jalonează drumul legendar către larg, sub sclipirile purpurii şi dantelate ale felinarelor. Pe măsură ce se scurgeau minutele, încîntarea mea se stingea. Apoi m-am simţit de parcă aş fi fost respins. Fiecare oraş cunoaşte un răstimp în care este fast. Veneţia şi-1 epuizase pe al său. Că ea există sau nu, nu mai are nici o importanţă. Or, excesul de timp se înscrie într-un spaţiu, viaţa care-şi depăşeşte propriile limite îţi interzice să crezi că n-a existat din vremuri imemoriale. Imemoriale, însă defuncte, greu de suportat pentru mine, dar şi atrăgătoare. De aceea, poate, să te gîndeşti la moarte şi la sfîrşit îţi produce, la Veneţia, o stranie plăcere. M-am gîndit mult la toate astea în seara aceea, dar şi ulterior. Am cunoscut dintotdeauna îndelungi clipe de visare, de aproape inconştientă halucinaţie despre o tihnă şi un pămînt care să mă primească la sînul lor. Cînd mă gîndesc, azi, la seara cînd Veneţia mi-a provocat halucinaţii, urcă în mine aceeaşi dorinţă, purtînd amprenta unei apăsătoare nelinişti, care vine din depărtări. Ne-am dus la culcare tîrziu.

A doua zi era o vreme însorită, înarmaţi cu informaţii şi cu un plan al oraşului, ne-am întors în piaţa San-Marco. Ce metamorfoză se produsese peste noapte! Atunci am înţeles de ce venisem în Italia. Dacă ridicam privirile, mă puteam închipui pe mine însumi

în interiorul acelui spaţiu împrejmuit de invenţii nemaiauzite şi de opere de artă în toată splendoarea lor, şi nu auzeam nici cea mai mică disonanţă, nimic altceva decît inima răbdătoare a geniului care continua să bată în ele. Păşeam pe pavajul pieţei şi mi se părea că pătrund într-un caravanserai în aer liber, venit direct dintr-un basm oriental, căruia ea-i servea drept curte, întinzîndu-se pînă la marea bazilică cu splendide curbe arabe îmbinate cu ogive gotice, într-o combinaţie desacralizată de mănăstire bizantină şi de moschee. Invecinîndu-se cu Palatul Seniorial, vreau să spun al Dogilor, în arealul sever şi impunător al păsărilor de pradă, cu spaţii vaste, ca tot atîtea cotloane unde s-a desfăşurat dintotdeauna o viaţă periculoasă şi nemiloasă. Din el se degajă o maiestate şi o teroare care trebuie să fi exercitat o atracţie asupra poporului de-a lungul secolelor, ţinîndu-l în acelaşi timp la distanţă. Caravanserai, bazar sînt cuvinte nepotrivite. Sugerate însă de piaţa misterioasă, dominată de bulbii domurilor şi de casele nobile sau burgheze. Totul se armonizează pentru a sugera că Veneţia este o piaţă a operelor de artă, armonioasă învălmăşeală de culturi. Şi n-ai fi fost surprins văzînd, în locul vînzătorilor de cărţi poştale si de suveniruri imitate, negustori de stofe mătăsoase şi de podoabe din pietre preţioase, expuse pe tarabe, în tumultul vocilor şi inflexiunile nazale ale muzicii orientale. Mă frecam la ochi, pentru că nicicînd nu visasem un Orient atît de somptuos ca acela din cadrilaterul San-Marco, sanctuar al Occidentului.

N-ar trebui totuşi să dau impresia că vorbesc despre Veneţia ca şi cum aş avea pretenţia că o cunosc bine. După-amiază voiam să vizităm ghetoul. Eliberîndu-se dintre canale, palate, monumente şi sculpturi, insolitul nostru trio s-a îndreptat spre străduţele murdare şi întunecate, unde copii livizi, fete zdrenţăroase, bătrîni care, în chip evident, nu mîncaseră niciodată pe săturate, intrau şi ieşeau din gangurile în ruină. Pe alocuri, amestecul de mirosuri te strîngea de gît. Priveam, cu capul plecat, curţile întunecoase şi pasajele jegoase, localurile sordide şi zidurile caleidoscopice. Cu certitudinea că mizeria şi suprapopularea există de cînd este Veneţia. Dacă veneţienii nu ar fi stăpînit arta incomparabilă a eschivei, spectacolul acelor splendori ar fi fost de nesuportat. Nu-mi mai amintesc de ce nu am mai ajuns la ghetou. Parcă tîrîţi de mulţimea trecătorilor, care trăgeau de noi şi ne împingeau, ne-am oprit într-o mică piaţă uitată de vreme. Freddy şi cu mine am cumpărat un modest cadou pentru însoţitoarea noastră, care ne făcuse un dar atît de minunat. Radia de plăcere.

Nu ne-a trebuit totuşi mult ca să ne dăm seama că femeia din ea suferea o adîncă decepţie. A spus în mai multe rînduri, dacă-mi aduc bine aminte, că da, fără doar şi poate, era o călătorie frumoasă, dar care, o dată cu trecerea orelor, se preschimbase în promisiune neonorată, în cele din urmă a început să plîngă. Şi, cu ochii înroşiţi, 1-a întrebat pe Freddy dacă se gîndise la sentimentele ei. La auzul

reproşului, Freddy s-a înălbit şi, neştiind ce să răspundă şi nici ce să facă, învins, vinovat, a plecat capul. Tăcerea lui încurcată a declanşat o scenă, iar eu eram între ei, ca în bătaia unei furtuni. Ori de cîte ori un bărbat şi o femeie se ceartă în prezenţa mea, mă cuprinde tulburarea copilului care ar vrea s-o ia la goană, care ar da orice ca stingherеala să se termine, crezînd că poartă o parte din vină. Din fericire, scena a avut la timp un deznodămînt neprevăzut şi imoral pentru acele vremuri, dar sarcina relatării lui nu-mi revine mie. Foarte curînd, Freddy şi cu mine am plecat, prin mijloace proprii, din Milano şi ne-am îndreptat spre Nonantola.

10 februarie 1995

Există oameni care sînt, fără doar şi poate, buni din naştere. Este cazul colegului meu din Bologna, Augusto Palmonari. Am făcut cunoştinţă la Fundaţia Van Leer din Ierusalim şi am lucrat împreună. Probabil că i-am vorbit despre Nonantola. Şi, acum trecut trei ani, mi-a făcut surpriza de a mă însoţi acolo. Am lăsat maşina în centru şi am mers în continuare pe jos, pe strada principală, care trecea prin faţa catedralei restaurate. Modesta capitală de provincie nu se prea schimbase în ultimii patruzeci de ani, însă îşi pierduse individualitatea. Mulţumit să recunosc locurile, nu-i lăsam lui Palmonari timpul de a le privi, atît de nerăbdător eram să regăsesc vila Emma, al cărei nume rămăsese la fel de viu ca şi imaginea ei. Am căutat-o în van. Spre sfîrşitul după-amiezei, am început să am îndoieli. Colegul meu se întreba probabil dacă nu sînt victima unei iluzii. Iar eu dacă trebuie să-mi continui căutarea sau să renunţ la speranţa de a regăsi o locuinţă a cărei amintire o îndrăgisem atîţia ani şi care poate că nici nu existase vreodată sau nu mai exista. A fost una din acele clipe cînd rănile se redeschid şi reaprind o vulnerabilitate de care am devenit conştient o dată cu trecerea anilor. Altfel spus, lipsa acelei certitudini animalice care, în ciuda spaimelor, îndoielilor şi eşecurilor, le dă majorităţii oamenilor o extraordinară încredere în viaţă, decurgînd din certitudinea că pămîntul pe care calcă le aparţine şi că lumea este făcută pentru ei. Există ceva imposibil de definit în credinţa că soarele va răsări a doua zi şi că lumea nu va dispărea, precum o piatră care se scufundă în apă.

Nevoind să las ca imaginile şi amintirile acelor locuri să se scufunde, am insistat pe lîngă prietenul meu ca, înainte de a renunţa, să cerem informaţii într-o cafenea. Abia am pronunţat numele vilei Emma, că patronii şi-au amintit de îndată de copiii care fuseseră adăpostiţi acolo şi transportaţi la Genova în timpul războiului. I-aş fi îmbrăţişat cînd am auzit că vila se află într-adevăr acolo unde o situasem eu. Ne-au arătat drumul. De departe nu se vedea bine şi chiar şi cei care fuseseră acolo nu mai ştiau cum să ajungă la ea. Cîmpul, cărarea dispăruseră; în locul lor se înălţa un cartier nou, care o ascundea. Dintr-o dată, a răsărit în faţa noastră şi vila Emma,

aşa cum o ştiam eu. Stop-cadru. Situată în mijlocul unui vast domeniu de două hectare de pămînturi bogate, întinse peste cîmpuri cît vedeai cu ochii, era o mare rezidenţă din secolul al XlX-lea. Cufundată într-o calmă bizarerie, părea că nu doreşte să fie văzută, de parcă voia să-şi apere nobila solitudine. N-o vedeai însă decît pe ea. Şi am înţeles, de cum am ajuns, că nu-i voi uita niciodată numele. Cînd am aflat ce se petrecuse acolo, mi s-a dezvăluit, o dată mai mult, hazardul insondabil care mă condusese la ea.

Ne aflăm în 1942. Patruzeci şi doi de copii evrei, ai căror părinţi fuseseră masacraţi de germani, sînt ascunşi într-o zonă recucerită de partizanii iugoslavi. O organizaţie americană de întrajutorare din Genova află de existenţa lor şi, cu acordul guvernului, îi transferă în Italia. In primăvara următoare, mai sosesc alţi cincizeci de copii, majoritatea originari din teribila Croaţie şi din Sarajevo. Am văzut lista de nume în arhivele din Nonantola. Nişte instructori, localnici sau din Modena, se ocupă cu asistenţa si educaţia copiilor. Frumoasa şi strania vilă unde trăiesc în libertate devine căminul lor, locul unui elan al generozităţii umane. Apoi urmează un frumos basm eroic, o salvare ţinînd aproape de miraculos, care o face să intre în istorie. Puţin după ocuparea Italiei de nord de către armata germană, în 1943, comandouri specializate, sub conducerea unui fascist localnic, asediază locuinţa ca să-şi ducă pînă la capăt misiunea dătătoare de moarte. Iar ea-i aştepta. O găsesc goală, populaţia fusese avertizată de expediţie. De pe o zi pe alta, cei nouăzeci şi doi de copii au fost adăpostiţi la Modena, la preoţii seminarului din Nonantola, sau la familiile ţăranilor, meşteşugarilor, zilierilor săraci. Cu riscul unor represalii extreme, însă conspiraţia generozităţii, a simplei omenii, izbîndeşte. Am fost emoţionat pînă la lacrimi să aflu că toţi copiii au reuşit să le scape nemţilor, pînă la sfîrşitul războiului. Vila Emma îşi păstrase enigmatica rezervă cînd, după război, a servit drept adăpost provizoriu supravieţuitorilor din lagăre şi altor refugiaţi. Aşadar, acolo am ajuns noi, Freddy şi cu mine, în toamna anului 1947. Am intrat în vestibul, cu paşi nesiguri, întîmpinaţi de un vacarm, de o agitaţie familiară. Undeva avea probabil loc o adunare: bărbaţi şi femei urcau şi coborau scara în fugă. Vorbeau tare, să-i audă toată casa. în hol, un grup era instalat în jurul unei mese, oamenii citeau sau beau cafea, indiferenţi la tot tumultul din jur. Iar noi stăteam nemişcaţi lîngă valizele noastre şi încercam să înţelegem unde ne aflăm: pensiune de familie, hotel de vacanţă, centru de tranzit ? Cîte ceva din toate astea. Cineva trebuie să-şi fi dat seama de prezenţa noastră şi 1-a avertizat pe responsabil. Care nu a scos la început decît două sau trei sunete ascuţite, după care am putut descifra: „De ce staţi în hol? Bine aţi venit!". Apoi, timid, încurcat, ne-a tîrît după el. Am urcat la etaj, unde ne-a condus într-o cameră curată şi liniştită. Ne-am uitat pe fereastră la privelişte şi m-a apucat dorinţa de a pleca, chiar de a fugi. Kesponsabilul cunoştea probabil angoasa nou-veniţilor. Ochii lui aveau o expresie blîndă

si tristă, care părea să spună: „Fii calm, fii calm, aşteaptă ziua de mîine ca să iei o hotărîre". Şi ne-a dat sfaturi despre cum trebuia să ne instalăm, ca şi cum am fi fost din familia lui. Graba nu-i stătea în fire. în cele din urmă ne-a lăsat singuri.
Era ora oboselii. Ea a măturat praful din mintea mea, ideile fără şir şi norul grijilor. Golit şi posomorit, m-am culcat şi am rămas întins. O dată trecut de pragul vilei Emma, nu mai existai nicăieri. Nu mai contai în faţa indiferenţei lumii, îmi amintesc de emoţiile mele, inclusiv de acel mic fior: dorisem atît de mult acest eveniment, să părăsesc toate cărările bătute, dar nu viziunea libertăţii mi se înfăţişa, ci cea a izolării sau, mai bine zis, masca ei. Din clădire se auzeau strigăte şi rîsete. Ascultam toate zgomotele cu o ureche distrată, împărţită între tulburarea şi bucuria de a mă afla acolo. Pînă ce am fost pătruns de sentimentul că sînt acasă în locuinţa aceea remarcabilă, care tocmai mă înghiţise. Da, mă simţeam acasă, eu care crezusem că nu mă voi putea simţi nicăieri acasă. Fapt este că nu înţelesesem pînă atunci că nu mai există nici un loc unde să mă simt acasă. Tot ce-mi aparţinuse mă părăsise, dispăruse, în noaptea aceea n-am închis un ochi. îmi amintesc că, a doua zi, i-am spus lui Freddy, fără nici un motiv aparent: „De acum, nu mai putem da înapoi". M-a privit, părea că se întreabă dacă vorbesc din disperare sau din hotărîre. Şi cînd un zîmbet a sfirşit prin a înflori pe chipul lui, prietenul meu a spus cam aşa ceva: „Creierul tău *e* plin de lucruri pe care nu le pot pricepe".
18 februarie 1995
'

Mă simţeam bine la Nonantola, departe de oraş. Eram iniţiat în viaţa refugiaţilor prin sfaturi, prin pilde şi lecţii învăţate după o îndelungată experienţă. Adesea îi ascultam cu tristeţe pe cei de care mă lega o fraternitate morală, adesea rîdeam de seriozitatea lor. Treceam în ochii lor drept „necopt", un novice, care trebuia pregătit pentru o existenţă anormală — eu care ştiam deja o grămadă despre ea. La început, nu era prea neplăcut, mi se arăta o anume indulgenţă, chiar compasiune. Am profitat, lucid şi răbdător, de această perioadă de *răgaz,* în timpul căreia am înţeles că prima chestiune cu adevărat filozofică era refugiul. Să decizi dacă viaţa trebuie sau nu smulsă din căminul ei pentru a fi pusă în siguranţă, dacă merită să te mulţumeşti cu o stare vegetativă, înseamnă să răspunzi la această întrebare fundamentală. Să decizi dacă o astfel de viaţă este bună sau rea contează prea puţin. Sentimentul că ea are o valoare în sine anticipează orice altă consideraţie. Altminteri, ea este înşelătoare, supunere inertă la mersul lumii sau trudă sisifică, pe scurt o viaţă care a dat înapoi în faţa acestei chestiuni. Cînd eram tînăr, refugiul reprezenta excepţia. De atunci încoace, el s-a impus ca un aspect irevocabil al realităţii. Observînd lumea aşa cum este ea astăzi, mulţimile strămutate, oraşele supraîncărcate, în care oricine

poate întîlni pericolul excluderii, în vreme ce întreaga specie a pierdut secretul vieţuirii pe pământ, nimeni nemaiamintindu-şi ce înseamnă pământul natal, refugiul a devenit un adevăr evident şi o angoasă. Nu mă gîndeam pe atunci că şi în această direcţie aveam să mă număr printre precursori, printre deschizătorii de drumuri. La urma urmelor, eram în libertate la Nonantola, iar libertatea înseamnă timp. Da, aveam timp, mult timp pe cap, mai mult decît avusesem vreodată, îmi amintesc în special dimineţile lente, indolente, ciudata magie a tărîmurilor timpului, care nu mai erau alcătuite din minute sau ore, ci dintr-o dispunere asemenea celei a mercurului, care se contracta şi se dilata în sintonie cu lumina si umbra, cu ritmul respiraţiei sau cu tăcerea casei. Trîndăvie? Ea nu exprima doar condiţia mea de refugiat, constrîns la trîndăvie, ci şi o opţiune personală, în lenevie, învăţam să iubesc nu un interludiu al libertăţii, cucerit pe furiş pe seama unor ocupaţii serioase, ci o pauză necesară seninătăţii şi speranţei, în timp ce-mi recompun viaţa în aceste pagini, ochiul meu interior vede curgerea zilelor netede de la Nonantola. Şi mă vede, pe mine, întins pe pat sau aşezat la masa din hol, întrebîndu-mă dacă pacea spiritului va veni în cele din urmă. în ciuda copilăriei mele şi a adolescenţei ieşite din comun. O viaţă întreagă petrecută în a te răni! Nu-mi pierdeam speranţa că voi trăi într-o bună zi fără să-mi dau seama că trăiesc. Asemenea unui meşteşugar care îndeplineşte în fiecare zi gesturile propriei meserii, mîna îndreptîndu-i-se spre unealta potrivită fără să aibă a se gîndi. Dacă nu reuşeam, timpul petrecut la vila Emma, fără să-mi pese de ce avea să se întîmple a doua zi sau peste o lună, ar fi fost irosit. De altminteri, nu aveam nici un proiect clar, cel mult dorinţa de a mă lăsa să plutesc fără ţintă, să călătoresc dintr-un loc în altul în Italia şi să văd ce întorsătură vor lua lucrurile. Peste două-trei luni, aveam să mă satur de trîndăvie. Şi atunci Freddy si cu mine aveam să ne aşezăm la vorbă şi să decidem împreună ce este de făcut.

Nu neg că toate acestea sunau ciudat — ce motiva înclinaţia spre nepăsare, spre trîndăvie? Da, eram pe cale de a mă schimba. Ultimii ani fuseseră ticsiţi de evenimente, în epoca în care, împreună cu prietenii mei, de care eram de nedespărţit, publicasem o revistă, apoi voisem să fim purtătorii de cuvînt ai unei generaţii, eram deja prins în acţiunea colectivă. Eram neobosit: însufleţeam o mişcare, duceam o viaţă socială intensă, încercam să obţin o viză pentru Moscova şi făceam ce am povestit deja. Apoi, am străbătut o parte din Europa, am traversat frontiere, m-am oprit în lagăre, m-am preumblat încoace şi încolo prin agitaţia tragică de după război. Experienţa astfel dobîndită m-a făcut să-mi conştientizez înclinaţia de a crea legături, de a iniţia asociaţii pentru a îndrepta mersul lumii — abia dacă este o undă de ironie în ceea ce scriu — sau de a-i face pe ceilalţi să iasă din carapacea lor călduţă si indiferentă. Acest elan îşi afla raţiunea în tradiţia şi, mai ales, în romanul familiei

mele. Acum îmi apărea cu limpezime reversul său: trăiam cu o preocupare şi cu o constrîngere de ordin moral. Mi se întîmpla să regret faptul, însă este nu mai puţin adevărat că, de fiecare dată, plăcerea acţiunii comune, a prieteniei, speranţele pe care mi le puneam într-o asociaţie se metamorfozau în obligaţie, în datoria de a face ce trebuia făcut. Tot aşa şi cînd era vorba de o femeie pe care o iubeam. Nu sînt mîndru s-o mărturisesc, pentru că în relaţiile, în actele, poate şi în ideile mele, se insinua apoi un strop de nesinceritate. Nu-mi mai aparţineam. Mi-am spus de multe ori că trebuia să fac dovadă de bun-simţ şi să mă eliberez pentru a-mi putea continua propriul drum. Pentru aceasta mi-ar fi trebuit mai multă luciditate şi dezinvoltură, într-atît de mult credeam că le datoram mereu ceva celorlalţi şi într-atît li se părea lor că era ceva de la sine înţeles. La Nonantola, mi-am dat dintr-o dată seama că cei de care fusesem legat erau departe. Nu urma să mai avem vreodată vreo legătură. Mulajul colectiv se spărsese şi nu mai simţeam nici o constrîngere, nu mai aveam nici o responsabilitate faţă de nimeni. Puteam trăi de pe o zi pe alta cît de liber voiam, în acord cu mine însumi, într-un mod improvizat, în măsura în care mi-o îngăduia instabilitatea viitorului meu.

Cînd se perindă prin faţa soarelui memoriei mele, zilele acelea îmi par a fi fost cele dintîi în care m-am simţit cu adevărat tînăr şi lipsit de griji. Cred că i-am spus lui Freddy - de ce oare? - „Lasă-mi timp să-ntineresc". Un lucru e sigur, nu mi se îngăduise niciodată să fiu copil. Oare de aceea am rămas mereu un copil? Copilăria a fost epoca cea mai întunecată din viaţa mea, *the dark age.* La ieşirea din copilărie, după a doua căsătorie a tatei şi semnele premergătoare războiului, am fost proiectat, fără nici o tranziţie, într-un simulacru de vîrstă adultă, al cărui mecanism principal era grija constantă de a lua decizii, necesitatea de a acţiona sau de a-i face pe alţii să acţioneze, îmi interpretez eu oare greşit propria poveste ? Cum să descriu ce am simţit cînd am descoperit că las toate acestea în urmă ? Şi că schimbarea pe care o percep în mine însumi este un semn de tinereţe ? Pe atunci nu ştiam că Picasso spusese: „îţi trebuie mult timp ca să devii tînăr". Avea fără doar şi poate dreptate, însă nerăbdarea se numără şi ea printre darurile tinereţii, într-una din hoinărelile noastre, i-am declarat lui Freddy că-mi arog dreptul de a nu mai trăi de parc-aş purta lumea întreagă pe umeri şi că vreau să trăiesc ca şi cum lumea m-ar purta pe umerii ^ăi. Voiam să-mi proclam dreptul la tinereţe, asta era.

Nu contează că mărturisirea mea ar putea părea naivă. Şi azi încă, îmi amintesc foarte exact ce am simţit nu după multă vreme: mai întîi ridicolul exaltării la gîndul că aveam vîrstă pe care o aveam, că puteam trăi eliberat de disonanţa dintre ce doream şi ce-mi impusesem. Şi apoi mai era ceva, ceva ce nu-mi mărturiseam de bunăvoie, deşi gîndeam în surdină: „în fine, de data asta îmi aparţin". O constatare aşadar. Mi-am dat seama că nu numai trupul,

dar şi psihicul mi s-a fortificat. Remarcam aceasta în tot felul de nimicuri, în greşelile, în gafele tot mai dese, în refuzul constrîngerilor, în sfidarea gesturilor exacte, pe care renunţam să le mai stăpînesc cu orice preţ. Eram surprins să văd cît de nerăbdător devenisem, cedam pînă şi tentaţiei de a mă înfuria şi de a spune adevărul în faţă, cu o sinceritate contrară prudenţei cu care fusesem înarmat pînă atunci. Era totuşi ceva ieşit din comun să fi aşteptat douăzeci de ani pentru a-ţi îngădui asemenea explozii de umoare, să nu mai îndulceşti defel tăişul cuvintelor pentru a exprima ce gîndeşti. Nu m-am mai străduit să înnod relaţii numeroase sau să joc vreun rol. Cînd luam cuvîntul la vreo adunare, vorbeam pe o voce joasă şi parcă răguşită, care nu s-a mai schimbat de atunci încoace. Fusesem cîndva claustrofil, căutam compania a doi sau trei prieteni, cu care să am o întrevedere confidenţială, doar între noi. Am redevenit claustrofil. îmi făcea din nou plăcere să mă izolez, să ne strîngem laolaltă, doar cu Freddy şi încă două sau trei persoane, într-un cerc care se lărgea. Petreceam ore în şir, poate şi pentru a ne amăgi izolarea, în intimitatea amintirilor sau făcînd speculaţii cu privire la etapa următoare a exodului fiecăruia dintre noi. Abandonam totul fără păreri de rău şi regresam spre o adolescenţă care nu cunoştea durerea. Freddy mă observa atent ca să-si dea seama dacă nu cumva joc teatru. Nu că ar fi fost neîncrezător de felul lui, nici vorbă! însă- la ce bun să neg? — el ghicea că aş fi preferat să joc teatru. Acesta mi-e „caracterul"! Nu mă îndoiam că urma să cad din nou într-una din lungile mele perioade de posomorala, în care impresia de a fi întinerit avea să mi se pară prea scump plătită. Aici mă înşelam. Pînă la sfîrşitul şederii în Italia, dezamăgirea m-a ocolit. Freddy veghea şi deturna astfel de emoţii prin prezenţa lui palpabilă şi prin atmosfera pe care ştia s-o creeze fără efort sau complicaţii. Sincer să fiu, nu-mi displăcea. Am avut marele noroc de a avea drept tovarăş de exil un magician care micşora, parcă în joacă, tensiunea angoasei.

Prins în această existenţă care nu ţinea cont nici de scurgerea orelor, nici de calendar, mi se întîmpla să uit să mai cotrobăi prin stările mele sufleteşti. Propriu-zis, nu atît Nonantola îmi trezea curiozitatea, cît locuitorii ei şi felul lor de a fi. Freddy şi cu mine hoinăream prin tot tîrgul, care ne oferea imaginea unei lumi pline de viaţă, neînclinată spre schimbare, cel puţin pentru ochii unui străin. Vechea catedrală era înconjurată de case frumoase, cu arhitectură pitorească, de străzi fermecătoare, uşi si ferestre elegant proporţionate. Existau însă şi case sărăcăcioase, înghesuite una în alta, cu ziduri friabile şi îngălbenite precum frunzele moarte presărate în jurul lor. Spre seară preferam să mă duc acolo, să hoinăresc printre cei care ieşiseră la plimbare, să-i văd cum îşi tăiau calea pentru a se saluta şi cum se opreau pentru a răspunde la salut, să-i ascult vorbind cu voce tare şi foarte clară. Toţi oamenii aceia, care abia-şi terminaseră lucrul, dădeau impresia că ieşiseră la plimbare atît

pentru a se relaxa, cît şi pentru a-şi îndeplini rolul în jocul social. Manierele lor urbane, într-un mediu provincial şi rural, mă surprindeau şi mă încîntau. O sensiblitate atît de vie faţă de comportamentul şi de stilul lor de adresare, pentru a face figură bună, fie chiar şi numai pentru cîteva minute, nu se putea explica decît prin proaspăta mea metamorfoză.

Să mă pregătesc pentru plimbare şi apoi să intru într-o cafenea întotdeauna animată şi aproape întotdeauna întunecată a devenit o plăcere cotidiană. Puteai vedea acolo oameni de toate vîrstele şi de toate condiţiile, savurînd o lungă *conversazione* cu cîte o cunoştinţă. Datorită lor am început să sesizez ritmul frazelor, nuanţele din timbrul vocilor, accentuate de gesturile oratorice care însoţeau cuvintele. Mimau cu pasiune, din tot corpul, desfăşurarea ideilor şi a cuvintelor, al căror vuiet se umfla. Eram încîntat să le observ toleranţa, dincolo de simţul stilului, faţă de tot ce li se părea banal, banalitate pe care erau gata s-o admire unii la alţii, numai să fie rostită cu pompă. Ghiceai că o conversaţie ţinea multă vreme. Observaţiile mele nu se opreau aici. Mă iniţiam în viaţa limbii cu un interes şi mai viu încă. A fost ca şi cum aş fi urmat cursuri de italiană, la şcoala Berlitz, în treacăt fie spus, aceste informaţii mi-ai inspirat ipoteza — pe care cel dintîi am formulat-o şi am verificat-o în cercetările mele - că gestualitatea corporală face parte din procesul de producere a discursului şi influenţează gîndirea. Nu m-ar mira dacă importanţa pe care o acord conversaţiei în teoria mea asupra reprezentărilor sociale ar proveni de aici. La care se mai adaugă şi alte însuşiri care fac din ea una din atracţiile vieţii sociale şi ale moravurilor italiene. Un element specific uman şi plin de respectul faţă de celălalt. Aceste ieşiri pe înserate erau singura distracţie care ne lega de lumea exterioară — o lume în care ne simţeam acceptaţi.

Nu mi-a venit uşor să pronunţ cuvîntul iluzie, în timpul unei cine pe care Augusto Palmonari şi cu mine am luat-o la invitaţia primarului din Nonantola. Niciodată, de patruzeci de ani încoace, nu-mi imaginasem că fusesem atît de invizibili pentru micul oraş. Primarul se întorcea mereu la evenimentele din timpul războiului, invoca diverse amănunte despre copii salvaţi din vila Emma, se referea la nişte documente, pe care le dobîndise în decursul ultimilor ani, menite a înviora memoria colectivă, însă abia dacă-şi mai amintea de *profughi,* specia aceea incertă de bărbaţi şi femei, nişte străini de care nu se sinchisise nimeni. Toţi evitaseră să aibă de-a face cu musafirii vădit nedoriţi, nişte fantome despre care nimeni nu încerca să afle cine sînt şi de ce bîntuie prin Nonantola. Şi cînd te gîndeşti că venisem să-mi amintesc de ceea ce nimeni nu trebuia să uite, să culeg informaţii despre şederea noastră, care trecuse neobservată. I-am făcut o aluzie primarului, fără să insist, gîndindu-mă la ce însemnase pentru noi şederea acolo şi la ce loc ocupa Nonantola în amintirea mea. M-a privit, mirat, de parcă ar fi vrut să mă întrebe:

„Ce vreţi să spuneţi?". Atunci am continuat: „Uitarea şi refugiul sînt totuna. Iată care este adevărul". A trecut un curent rece. Nu ştiu dacă din cauza stingherelii lui, a dorinţei mele ca ei să-şi amintească de mine, să-şi aducă aminte că am existat pentru locuitorii orăşelului, sau din cauza golului pe care-l simţeam. Am fost năucit de propria-mi naivitate.

27 februarie 1995

Zilele scurte de toamnă se micşorau tot mai mult, vila Emma se umplea de umbră. Am început să scriu, plăcîndu-mi să văd în asta un alt semn al metamorfozei care-mi îngăduia să consacru preaplinul timpului unei activităţi dragi. Şi la care renunţasem, nu fără resentimente, vreme de doi sau trei ani. Cu toate simţurile treze, am pus în scenă ritul scriiturii şi am încetat de îndată să mă îndoiesc de capacitatea mea de a face să se nască o frază din albul hîrtiei. Ce emoţie! Mai întîi a venit un teanc de însemnări despre nevinovăţie. Poate pentru că nu o cunoscusem, convins că tăinuiam sau că îngropam în conştiinţă orice act considerat a fi rău. Din ce motiv? Mi se pare simplu: fusesem educaţi de mici copii ca şi cum am fi fost nişte adulţi care simt nevoia să se judece pe ei înşişi şi trăiesc cu teama, nu de a fi vinovaţi, ci de a nu fi îndeajuns de vinovaţi, în timpul călătoriilor mele, am descoperit adulţi educaţi ca şi cum ar fi fost nişte copii, obişnuiţi să treacă sub tăcere ce văd şi să disimuleze ce fac, chiar şi dacă era vorba de un lucru inofensiv, chiar nobil. Şi dacă i-as fi întrebat de ce, mi-ar fi răspuns: „Nu eu, aşa s-a întîmplat".

De la Miinchen, mă tot gîndeam fără încetare la misterul nevinovăţiei: mai mult decît un refuz afişat, era o stare, irezistibilă, a profunzimilor.

Dimineaţa, mă pregăteam pentru orele dedicate scrisului printr-o ieşire în tîrg. După ce traversam piaţa, mă îndreptam spre catedrala în curs de restaurare. Mai făceam vreo sută de paşi pe o stradă cu arcade şi ajungeam într-un scuar înconjurat de ziduri curate şi albe, cu ferestre bine fixate în ramele lor. în fiecare zi veneau acolo nişte *braccianti* cu chipuri severe şi aşteptau, stînd în picioare, cu spatele aproape lipit de perete, să li se ofere de lucru, în unele dimineţi, zilierii erau înfăşuraţi în nişte pelerine care dădeau siluetei lor nemişcate un aer semeţ şi secular. De parcă ar fi fost meniţi unei aşteptări veşnice, un zîmbet trist le lumina, cînd şi cînd, privirile resemnate, îmi este cu neputinţă să explic de ce mă simţeam ataşat de ei şi de ce petreceam acolo, fascinat, dimineaţă de dimineaţă, clipe îndelungate. Aveam oare impresia că exista o asemănare între viaţa lor şi a mea ? Sau că suportam laolaltă lenta, incurabila înaintare a timpului ? O întreagă viaţă, o putere de îndurare ereditară se exprima în ritul aşteptării lor. Cînd sfîrşeam prin a simţi că şi ei mă observă, considerîndu-mă inoportun, mă îndepărtam în grabă, însă prezenţa lor în scuar a rămas atît de puternică în amintirea mea,

încît, vreme de patruzeci de ani, împreună cu vila Emma, a fost singura imagine pe care am păstrat-o despre Nonantola.
După cum am spus, întorceam spatele scuarului. Şi, după ce făceam un ocol prin cîmpia care se întindea pe atunci cît vedeai cu ochii, mă duceam acasă, gata să înşir pe hîrtie cuvinte peste cuvinte. Cum nu mai scrisesem nimic în ultimii trei ani, eram fericit că o puteam face în tihnă, în izolare. Nu erau decît nişte însemnări, îndrăznesc să spun că în stilul lui Pascal, pe care le-am intitulat *Vălul inocenţei.* Cînd le-am recitit, înainte de a le rupe, mi s-a părut că văd în mine însumi un personaj anacronic, care se întoarce mereu la propriile-i animozităţi şi dezamăgiri. Surprins să constat în ce măsură mă indignam încă de îndărătnicia cu care sînt oamenii convinşi că nu joacă nici un rol în propriile lor fapte reprobabile, aşa cum odinioară atît românii, cît şi germanii fuseseră convinşi că nu jucaseră nici un rol în ascensiunea şi prejudiciile cauzate de fascism. Prin urmare, au fost înşelaţi, iar poporul dinainte desemnat, în special de către comunişti, drept principala victimă a propriei sale istorii. Prin esenţa lor, ţăranul, muncitorul, burghezul avizat, soldatul, chiar şi intelectualul, nu puteau fi decît buni, loiali, viteji: suflete pure, incapabile să predice ura, să ardă un sat, să mintă, să ucidă, să jefuiască sau să tortureze bărbaţi, femei, copii lipsiţi de apărare. Intr-un cuvînt: nu existau, sau aproape că nu mai existau vinovaţi, doar nişte rătăciţi de circumstanţă sau nişte amăgiţi de propriii conducători. Iar cei care suferiseră trebuiau să se resemneze cu verdictul de achitare şi să se obişnuiască cu durerea pricinuită de acesta. Tot repetîndu-se respectivele idei, se efectua un straniu amalgam între fraza cea mai enigmatică scrisă vreodată de Marx: „Oamenii îşi fac istoria, însă nu ştiu ce istorie fac" şi formula cea mai puţin caritabilă a lui Isus Cristos: „lartă-i, că nu ştiu ce fac". Un amalgam care însemna, poate: numai cînd eşti demn de propriu-ţi păcat înseamnă că ai păcătuit. O cunoaştere care se plăteşte totdeauna foarte scump.
Urmărind aceste idei, îmi imaginam că toate culturile trecutului şi mai ales religiile plecau de la ipoteza că oamenii sînt prinşi în capcana răului, atraşi de crimă, distrugere, furt, infamie şi ură faţă de semeni. Ele nu se îndoiau de acest adevăr dintîi, întemeiat pe cunoaşterea arhivelor lui Satana. Prin urmare, toate practicile tindeau să înfrunte, în fiecare act al vieţii de zi cu zi, puterea pe care o are răul asupra noastră. In realitate, ele puneau în valoare uriaşa teamă, de nedescris şi de stăpînit, pe care i-o provoacă omului credinţa că este vinovat, că nu are cum să nu fie vinovat şi că nu-i rămîne nici cea mai mică portiţă de scăpare. Şi că el continuă să fie vinovat pînă ce nu recunoaşte că a şti să-ţi porţi vina, să-ţi asumi din nou responsabilitatea sau să aspiri la iertare pentru ofensele secrete, comise de-a lungul întregii existenţe, reprezintă un gest de înaltă conştiinţă.

In schimb, nu mă îndoiam că ideologiile şi culturile moderne pleacă de la ipoteza opusă: oamenii sînt nevinovaţi, trebuie să fie nevinovaţi. Ei au o valoare nelimitată şi doar dacă sînt trecător înşelaţi de artificiile ştiinţei sau ale puterii comit laşităţi şi mîrşăvii, se dezlănţuie şi se acoperă de ruşine. Ei mimează, fără cea mai mică reţinere, puţinul respect şi puţina iubire pentru semeni care le-a mai rămas. Mai ales popoarele sînt creditate ca îndeplinindu-şi netemătoare îndatoririle, chiar dacă ele comit cu bună ştiinţă tot ce-i mai rău, în cunoştinţă de cauză. Ar putea s-o ia razna într-un ocean de crime, fără să fie sfîşiate, ca odinioară, de remuşcări absurde, sau înnebunite de spaima teribilei pedepse. Aşadar indivizii uită raţiunea, curajul şi faptul că orice fiinţă, umană sau nu, are dreptul la viaţă. Cînd te gîndeşti la această răsturnare a culturii, îţi spui că oamenii care au trăit milenii în şir sub dominaţia ruşinii, a responsabilităţii colective, a vendetei permanente, au cucerit ulterior privilegiul graţiei şi al nevinovăţiei colective. Ceva asemenea dreptului la o conştiinţă împăcată şi la onoare.

Fascismul şi comunismul - să fie ele singurele? — au împins această ideologie pînă la perfecţiune, au răspîndit în societate un climat de nevinovăţie premeditată şi i-au dăruit pe cei care puteau fi umiliţi sau ucişi cu o inimă pură. Cei credincioşi lor erau educaţi în spiritul unei morale avînd drept maximă: „Orice ai face, nu eşti responsabil. Dacă eşti acuzat, nu te scuza: ripostează. Nu te lăsa niciodată surprins în flagrant delict de îndoială sau de conştiinţă necurată". Le era interzis să pronunţe această frază simplă: „îmi pare rău, îmi dau seama de răul pe care 1-am făcut", ceea ce ar fi însemnat să se angajeze într-un dialog cu ceilalţi. Doar conducătorii puteau fi inculpaţi sau judecaţi pentru greşelile lor. Păcatul este apanajul celor puternici, nevinovăţia aparţine celorlalţi. Aceşti criminali afişau o seninătate olimpiană, partea cea mai remarcabilă fiind că nu şi-au dat totuşi niciodată osteneala de a-şi justifica crimele sau de a se scuza în faţa poporului. Nu şi-au scormonit nici o clipă în suflet, nu le-au acordat niciodată celorlalţi vreun drept şi n-au lăsat în lume decît exemple menite să o învrăjbească.

In vreme ce scriam, angoasat, fraze precum: „Nevinovatul este un orb care nu ştie ce vede", „Nevinovăţia este mama crimei", „Cînd omul va fi eliberat de propria-i nevinovăţie, va fi cea mai mare victorie şi cea mai mare înfrîngere a lui", mă străduiam să găsesc o explicaţie pentru această răsturnare a culturii moderne. Nereuşind, mă întrebam de ce dorinţa mea de culpabilitate e atît de puternică, încît continuu să mă ard la jarul ei. A venit şi răspunsul: pentru că a fost partea cea mai evidentă a educaţiei şi a vieţii mele după despărţirea părinţilor mei. Ştiam din experienţă, copiii sînt înclinaţi să se considere vinovaţi pentru o asemenea despărţire şi, mai general, pentru faptele lor rele. A le putea asuma constituia o mare dovadă de subtilitate, de fineţe psihologică sau estetică, de grijă

pentru nuanţe în materie de conştiinţă, care se estompează, la cei mai mulţi, o dată cu vîrsta şi cu obişnuinţa de a raţiona. Pămîntul aparţine celor vinovaţi, iar cultura sporeşte în calitatea ei de dublură a culpabilităţii. Nu de aşa ceva aveau nevoie fasciştii şi comuniştii, grăbiţi să cîştige timp în faţa istoriei.

în fiecare seară, înainte de cină, îi citeam lui Freddy cîte o însemnare. Nu-mi mai amintesc care era reacţia lui. Poate că m-a gratificat cu proverbul: omul gîndeşte, Dumnezeu rîde. îmi amintesc totuşi stupefacţia lui cînd a aflat că le purtasem dintotdeauna pică celor ce nu simţeau nici o culpabilitate. Cel care se recunoaşte vinovat, chiar dacă e disperat, chiar dacă riscă tot ce-i mai rău, dovedeşte că are încredere în sine însuşi şi în adevăr. A ţîşnit şi concluzia: este neomenesc să fii nevinovat sau vinovat, ambele trebuie să fie posibile. De aceea mă emoţionau italienii. Nu aveau chipurile impasibile, buzele pecetluite, indiferenţa în faţa dezastrului pe care le văzusem la Mtinchen, cînd venea vorba de istoria recentă. Şi nici nu încercau să nege stînjenitoarea moştenire a fascismului. Dimpotrivă, şi-o asumau fără a dori să scape de ea, dezbăteau ca nişte oameni liberi, fără a conspira împotriva adevărului. Şi asta mă încurajase să scriu însemnările acelea fără rost. Mereu venea momentul cînd aceste consideraţii îl plictiseau pe Freddy, în aceeaşi măsură ca şi pe mine, nu însă şi din aceleaşi motive, îmi imaginasem aşadar o istorie, cea din urmă, pe care i-o povesteam cu atît mai multă plăcere, cu cît o primea ca pe un dar personal. La trezire, mă gîndeam adesea la dilema dintre legea tăcerii, tabuul sufletului: „Nu mărturisi niciodată" şi legea conştiinţei : „Nu te minţi pe tine însuţi". Infernul celor din vechime era făcut pentru păcătoşii care se minţeau, iar infernul modernilor, pentru nevinovaţii care nu mărturisesc. Asta era holera epocii, nebunia ei mincinoasă. La Moscova, oamenii s-au acuzat de crime pe care nu le comiseseră; la Niirnberg, alţi oameni s-au dezvinovăţit de crimele pe care le comiseseră.

Or, într-o zi, aceste visări treze s-au amestecat cu tema romanului lui Chamisso, pe care-1 citisem în adolescenţă, *Omul care şi-a pierdut umbra,* preschimbat în: „Omul care şi-a pierdut culpabilitatea". Ea a devenit firul conducător al povestirii. Un tînăr îi jurase stăpînului său că nu se va minţi niciodată pe sine. După multe aventuri tragice, şi-a renegat jurămîntul, ca să le fie pe plac prietenilor şi părinţilor. Pentru că, dacă se *acuza* pe sine însuşi pentru ce făcuse în anii aceia teribili, însemna implicit să-i acuze şi pe ei. îndrăgostindu-se, aspira din toată inima să-i jure credinţă fetei, însă cum îşi renegase cel dintîi jurămînt, se îndoia că ar sta în puterea lui să-1 pronunţe pe cel de-al doilea în deplină loialitate şi să-1 respecte. Povestirea se intitula *Omul care nu putea depune jurămînt.* Memoriile lui Speer, faimosul ministru al lui Hitler, mi-au amintit-o. Nu era un somnambul, ci unul din cei care au construit cel de-al treilea Reich. Oricît ar fi părut de neverosimil, el s-a prezentat totuşi ca fiind un

spectator nevinovat al crimelor naziste. In acelaşi timp, se plîngea că nu se simte atît de vinovat pe cît ar trebui. Incapabil să mărturisească că văzuse lagărele de exterminare, a sfîrşit prin a minţi şi a se minţi pînă-n ultima lui zi. Inutil să spun că lectura acestor false memorii adevărate mi-a fost penibilă. Ele conferă însă ficţiunii mele de atunci un *momentum* uman.

3 martie 1995

Cele trei sau patru săptămîni pe care le-am trăit, în lux şi libertate, între zidurile discrete ale vilei Emma au fost ieşite din comun. Nu doar din cauza acceselor de scris, ci şi pentru că, la capătul după-amiezelor de solitudine, mă întorceam în spaţiile comune, sigur că voi găsi o companie cu care să petrec începutul serii. Destinele noastre asemănătoare ne apropiau, ne abordam fără formalităţi sau stînjeneală. După nici zece minute de conversaţie, parcă evocam deja amintiri cu farmecul nuanţat de regrete despre timpul scurs de cînd ne pierdusem pe noi înşine din vedere. Problemele celorlalţi deveneau ale noastre, nu ezitam să-i întrebăm amănunţit despre meserie, familie, dacă era cazul despre copiii lor, despre perioada petrecută în lagăre şi despre proiectele de viitor. Şi azi mă mir de simplitatea cu care ceilalţi îmi vorbeau, ca unui „compatriot", şi de naturaleţea cu care mă integram în mica lume din vila Emma, printre oaspeţii ei schimbători. Pe timp însorit, ne aşezam afară şi făceam schimb de poveşti, explicaţii, profeţii. Uneori citeam ziare sau jucam un joc cu cei mai tineri. Cînd afară era frig sau înnorat şi eram siliţi să ne petrecem toată ziua înăuntru, elanul acela spontan, direct, chiar amical, părea absent. Dimpotrivă, sentimentul ambiguu, complicat, al ciudatei colecţii pe care o alcătuiam, era însoţit de o stinghereală, de o indiferenţă faţă de ceilalţi. Nimic nu se întîmpla şi nici nu se putea întîmpla. Inimile se ferecau. Stăteam jos şi aşteptam, ne agitam fără ţintă. Descumpănirea ne ţinea laolaltă şi totuşi despărţiţi, asemenea pasagerilor de pe aeroport, care se uită alene cum aterizează sau decolează avioanele spre o destinaţie necunoscută. Şi apoi, dezordinea permanentă din vestibul, din camere, din sala de mese sau de pe peluză ne amintea că ne aflam într-un fals cămin, ceea ce se adăuga la stinghereala şi nepăsarea în care trăiam. Nu era decît un talmeş-balmeş de mobile desperecheate, de rufărie prost întreţinută, de alimente pe jumătate ascunse sub un şervet aruncat la întîmplare pe masă, de cutii de conserve goale, de scaune strîmbe, de ziare care zăceau pe jos. Cum nu te poţi aştepta să vezi crescînd flori dacă nu le semeni, tot aşa nimeni nu spera să poată schimba această stare de lucruri. Ocazional, dădeam însă o mînă de ajutor ca să ajut la disciplinarea harababurii. Femeile, mai ales, se aruncau în îndeletnicirea aceasta cu un aer ostentativ şi afectat, ca şi cum le-ar fi fost în joc onoarea. După toţi anii aceia, existenţa lor mai era încă incomodată de epavele plutitoare ale unei vieţi anterioare

înecate. Văzîndu-le cum orînduiau, dereticau, curăţeau, pregăteau camerele, ghiceai că obiceiurile unui cămin personal, cît şi teama de a nu fi cumva judecate ca nişte gospodine nepricepute, supravieţuiseră naufragiului. Ochii le străluceau de surescitare, iar vila Emma se îmbrăca într-un aer de sărbătoare.
E greu de spus de ce, în unele seri, cînd ziua murea treptat, vila Emma îmi apărea ca un microcosmos unde se pierdea, pînă la anihilare, macrocosmosul. Se metamorfoza într-un sanctuar de invulnerabilitate, un refugiu unde nimic nu ne mai putea răni. Aerul se încărca de tensiuni mai mult sau mai puţin secrete, însă păstra calmul şi rezerva inerente geniului locului. Pe măsură ce crepusculul cîştiga teren, se formau grupurile. Se vorbea pe rupte despre orice. Mai curînd decît o conversaţie, era un şir de confesiuni intermitente, în timp ce vîrful ţigărilor aprinse pîlpîia, lumea se lăsa în seama speculaţiilor magice despre rezultatul dezbaterilor dintre Marile Puteri cu privire la Palestina, care aveau loc în acea vreme, încercam să forţăm mîna destinului în discuţii nesfîrşite în jurul unor chestiuni ipotetice, votul american sau cel rus, viitorul stat. Ne plăcea să le împingem pînă la concluziile cele mai absurde, cu tot atîta concentrare, de parcă ele ar fi putut modela înseşi evenimentele. Savuram disponibilitatea permanentă de a ne asculta sau de a ne certa, plăcerea tovărăşiei fiinţelor umane, încîntarea de a vorbi zgomotos în toate limbile deodată.
Cu excepţia a cîţiva refractari izolaţi şi incorigibili, care încercau să citească, cînd corul babelian aborda asemenea subiecte, seara promitea să continue fără întrerupere. Ecluzele speranţelor şi visurilor rămâneau deschise pînă foarte tîrziu. Pînă ce o tihnă gînditoare se infiltra în curgerea emoţiilor şi a ideilor. Singura credinţă care ne mai rămăsese nu era oare să vorbim despre o altă existenţă? Nouă, musafirilor efemeri ai vastei locuinţe, ale cărei ferestre se umpleau de noapte, proiectîndu-ne siluetele printre umbrele lumii. Eram veseli sau trişti? O undă de veselie ne străbătea cînd Freddy şi alţii ca el voiau să se smulgă din talazurile reveriei. Spintecau valurile sentimentelor noastre, rivalizau prin spirit şi ironie şi ne delectau cu istorioare din tolba lor. Istorioare bazate pe jocurile de cuvinte: după cum cunoşteam sau nu idiomul vorbăreţului, rîdeam sau stăteam ca proştii. Toată lumea se amuza, rînd pe rînd. în acele clipe, mi se părea că însăşi venerabila casă se zguduia de rîs şi-şi bătea joc de noi. Era adesea trecut de miezul nopţii cînd, după ce ne salutam în fugă, ne retrăgeam unul cîte unul, nu atît pentru a dormi, cît pentru a închide pleoapele timpului.
Destinul, care dispune de vieţile noastre după propriu-i plac, a decis să mă facă să trăiesc o clipă sub acelaşi acoperiş cu bărbaţii şi femeile acelea. Ce mi-a rămas din confesiunile, intimităţile lor, din chipurile atît de prietenoase, de sensibile? Transcriu o însemnare din acea vreme: „Ochi de toate culorile şi fără de culoare, ochi de toate vîrstele si fără *de* vîrstă; ochi imenşi, adînci, plini de umilinţă: ochi mici, alarmaţi, încăpăţînaţi; ochi uzaţi, în care se

citeşte rugămintea lui Schalom Asch: «la-ne înapoi misiunea pe care ne-ai dat-o, sîntem obosiţi, obosiţi»; ochi care au privit moartea şi care nu ne mai văd; ochi pe care i-a privit moartea şi care văd dincolo de ce este vizibil; ochi evreieşti scăldîndu-se în lumina fără sfîrşit a exilului". De la ei îmi vine cunoaşterea tulburătoare a descreşterii timpului, în vreme ce înşir aceste amintiri, lăsîndu-mi cu bună ştiinţă atenţia să divagheze, văd agitaţia familiară a rezidenţilor din vila Emma. Pe atunci, fiecare avea un nume, un chip. Acum nu mai au nici nume, nici chip, au devenit de nevăzut şi de nedesluşit. Mici luminări strălucind în întuneric, ale căror flăcărui tremură, pîlpîie şi se sting. Două dintre ele continuă să licărească. Mai întîi un puşti, pe care Freddy şi cu mine îl adoptaserăm, ca să spun aşa, şi care nu s-ar mai fi dezlipit de noi. Un omuleţ firav, cu chipul ascuţit, cu ochi întunecaţi, căruia i-ai fi dat orice vîrstă între doisprezece şi şaisprezece ani. Gata să intre în vorbă cu primul venit, nu dezvăluia totuşi nimic din sine însuşi şi, dacă-1 întrebai ceva, nu răspundea decît monosilabic. Părea atunci că se dizolvă în peisajul autumnal, fără însă ca tăcerea lui să fie cît de cît neprietenoasă. Ca şi cum ar fi închis în sine secrete cărora inima le interzicea să treacă dincolo de buze. Se dădea în vînt după *pasta* şi mînca cu poftă, terminînd totdeauna ce lăsau alţii în farfurii. Era de-a dreptul temerar şi imprudenţele lui ne făceau să ne cutremurăm. Cînd îi interziceam ceva periculos, îmi amintesc foarte limpede că avea un răspuns gata pregătit: „Nu vă faceţi griji pentru mine, am văzut eu lucruri şi mai şi, şi iată-mă!". Sau se împotrivea: „Nu sînteţi tatăl meu". Şi se întorcea spre Freddy, în căutare de aliaţi. Prietenul meu replica cu un zîmbet larg: „Ei da, ce să-i faci, dar ar fi putut la fel de bine să-ţi fie tată". La care, nemulţumit, *giovanotto* riposta, apăsînd fără grabă asupra fiecărui cuvînt: „Nu vă faceţi griji pentru mine". Pînă la urmă, tot asculta.
Cealaltă luminiţă, care continuă să strălucească în memoria mea cu o flacără vie, din cauza numelui fermecător, este Reizele, de care ne ataşasem, Freddy şi cu mine. Nu se poate să fi avut mai mult de patruzeci de ani. Mi-e cu neputinţă să-mi amintesc de unde venea, cu excepţia faptului că se născuse într-un orăşel, unde învăţase să coasă şi să brodeze. Se căsătorise la douăzeci de ani şi dusese o viaţă banală, prozaică, pe care războiul a măturat-o asemenea unui ciclon. La ieşirea din lagărul de concentrare, rătăcise de ici-colo, ca şi cei mai mulţi. Tot ce mi-a spus se poate rezumă cam aşa: „E greu de acceptat, însă, cînd am fost eliberată din lagăr, nu am simţit nimic. Nu era ca şi cum aş fi simţit ceva viu. Dimpotrivă, am fost lăsată în voia mea, fără nimeni alături, fără nici un loc unde să mă duc". în zilele lui Reizele, veselia şi melancolia alternau. Singura certitudine palpabilă: era o mare vorbăreaţă, vioaie şi şireată. Ţopăia încoace şi încolo, ca o pasăre, totdeauna pe cale de a face ceva sau de a ajuta pe cineva, în unele după-amieze se făcea nevăzută. In ajun încă plină de gentileţe şi de veselie, devenea cît se poate de nefericită cînd se lăsa pradă tristeţii, în sufletul ei, spunea Freddy,

era toată oboseala de a se găsi fără copii, fără soţ, fără Dumnezeu. Două sau trei zile după sosirea noastră, Reizele s-a hotărît, de vreme ce tot eram singuri, să aibă grijă de noi. Ne pregătea uneori o masă specială, cafea de bună calitate. Cînd a descoperit că aveam ac, aţă, degetar şi chiar un ou pentru cîrpitul ciorapilor - poate părea de necrezut, dată fiind reputaţia mea într-ale neîndemînării, însă ştiam să cîrpesc, învăţasem cum se face asta! —, s-a ocupat de aşternuturile şi de cămăşile noastre cum ar fi procedat o mamă sau o soţie. Seara venea să asculte cu devoţiune înţelepciunea pe care o secretam în comitet restrîns. îi făcea plăcere să ne asculte comentînd cu gravitate starea lumii şi era într-o excelentă dispoziţie dacă o luam la plimbare. Mai ales sîmbăta: toţi se îmbrăcau cu grijă şi făceau schimb de urări. Vila devenea atunci solemnă. Zarvă de voci, frînturi de cîntece tradiţionale întretăiate de suspine, chemări feminine, stridente sau mieroase, „cele zece triburi rătăcite ale mamelor", cum le spunea Freddy, gîndindu-se probabil la a lui. în încăperi domnea o atmosferă reculeasă, ca şi cum lumina, în loc să coboare din cer, s-ar fi înălţat din ochii strălucind de speranţă, ascultînd o rugăciune nespusă.

Cînd, în cele din urmă, ne-am simţit cu adevărat acasă în vila Emma, a sosit şi ştirea plecării noastre. Prefăcîndu-ne că ne bucurăm, am anunţat-o pe Reizele, spunîndu-i că ne va lipsi, că ne lipseşte deja. Ea ne-a întors spatele, a plecat ochii şi a luat un lucru de mînă, cu degetele ei prelungi, care nu cunoşteau odihna. Am înţeles ce înseamnă singurătatea, a ei şi a noastră, în aceste întîlniri din exil. Nu mai ţin minte cine hotărîse că trebuie să părăsim Nonantola şi de ce în acel sfîrşit de toamnă. Toţi eram obişnuiţi cu ideea plecării, ca să micşorăm durerea, regretele, decepţia. Şi totuşi, nu ne puteam obişnui şi nu ne despărţeam înainte de a ne promite, dacă hazardul va ţine cu noi, o nouă întîlnire, un eveniment care urma să fie sărbătorit. Sfîrşitul ultimei seri a fost cu adevărat vesel. A doua zi dimineaţa, mă grăbeam deja, temîndu-mă, ca de obicei, să nu ratez plecarea. Fiecare gest, îmbrăcatul, strînsul lucrurilor, făcutul bagajelor era un gest de rămas-bun. Au urmat apoi fluturările mîinilor şi ale batistelor.

în acest fel am părăsit noi admirabila locuinţă, fără să bănuiesc că aveam s-o văd într-o bună zi. Nu m-aş fi întors niciodată, dacă nu aş fi făcut cunoştinţă la Ierusalim cu prietenul care m-a dus acolo, după patruzeci de ani. Am revăzut vila Emma, cufundată în tăcere, pe înserate. Mi s-a părut familiară şi arătoasă. Ca odinioară.

15 martie 1995

îmi mai rămîne să-mi închei povestirea. Era spre sfîrşitul verii de sfîntul Martin. Un şir de zile de toamnă traversate de înseninări bruşte, cînd soarele poleia şi încălzea văzduhul. Trenul trecuse de jumătatea Italiei şi se îndrepta spre sud. Freddy nu scotea o vorbă.

Eram apăsat de sentimente confuze, fiecare şuierat al locomotivei îmi amintea că orice călătorie are un sfîrşit şi mă întreba: „Unde vei dormi diseară?". O dată mai mult, mă aştepta o surpriză, asemenea înseninării care luminează calea hoinarului obosit de nori. Din nu mai ştiu ce motiv, trebuia să ne oprim la Roma, înainte de a ne continua călătoria spre Soriano nel Cimino.
Toate celelalte oraşe, Milano, Veneţia, au reprezentat, înainte de a le fi văzut, doar nişte nume pentru mine, neprevăzutul în stare pură. De fiecare dată, trebuise să fac un efort ca să culeg impresii, să inventez un plan, puncte de reper, ca să nu mă simt rătăcit într-un decor pe care nu mi-1 imaginasem. La Roma, dimpotrivă, mă întorceam acasă, pe băncile şcolii unde ni se povestise legenda ei. Cînd eram mic, aveam o carte cu poze cu lupoaica, cu columnele împăraţilor, cu mulţimile din Forum şi legiunile romane, despre care ni se spunea că traversaseră marea, Dunărea şi Carpaţii, şi-şi aşezaseră taberele pe cîmpiile Valahiei şi ale Moldovei. Desenele erau atît de frumoase, atît de vii, încît mi se părea că retrăiesc epoca în care legionarii îşi amestecau limba şi sîngele cu cele ale dacilor. Aşa s-au născut poporul român şi limba română. Ce bine ne explica profesorul imaginile! Le deschidea drumul către inconştient, luînd-o prin trecătorile şi defileurile memoriei, după exemplul elefanţilor lui Hannibal traversînd Alpii. Ne mesteca toate astea atît de bine, încît, noi, tineri şcolari, sfîrşeam prin a ne crede moştenitorii Imperiului Roman, istoria lui fiind începutul istoriei noastre. Iubirea de patrie îmbrăţişa iubirea pentru Roma şi Traian, cu legiunile lui victorioase, în timp ce francezii au în continuare un dinte împotriva lui lulius Cezar pentru că 1-a învins pe Vercingetorix.
Cartea cu poze îmi ieşise din minte pînă în ziua aceea călduţă de toamnă cînd, ajungînd pe Fori Imperiali, am recunoscut Columna lui Traian ca şi cum as mai fi văzut-o şi înainte. Se înălţa acolo, intactă, de aproape două milenii. Realitatea imaginată căpăta imediat un caracter nostalgic, o lume de sentimente dădea năvală, purtată de aripile timpului, de irezistibila dorinţă de a străbate din nou copilăria. Am petrecut o oră detaliind scenele gravate în piatră. Am fost absorbit de contemplarea miilor de figuri în relief de pe friză, mă deplasam încet de la o ilustraţie a campaniei lui Traian în Dacia la următoarea, studiam mişcările greoaie ale ţăranilor şi soldaţilor, expresia uneori frapantă a chipurilor. Din înaltul Columnei, împăratul continua să îi strivească cu maiestatea lui, ca şi cum Roma ar fi exercitat, în continuare, supremaţia asupra lumii. Şi ca şi cum lumea nu s-ar mai fi învîrtit de secole. Am avut atunci impresia că fac parte din încărcătura de suflete închise în trunchiul Columnei, îmi inspirau tandreţe şi m-am complăcut în a lua de bune toate falsele monede ale legendelor care-mi fuseseră povestite si care, scăpînd din paginile cărţii noastre, căpătau viaţă sub privirile mele. Oricine a vizitat Roma îşi aminteşte coridorul larg al forumurilor imperiale -~ cine ar putea uita demonstraţia aceea total nebunească

a puterii deifîcate ? Cînd mă gîndesc, azi, la şirul acela de statui de împăraţi, în picioare sau numai busturi, într-un repaus forţat, înălţîndu-se alături de zidurile din cărămidă roşcată, de marmura roasă şi arcadele năruite, purtîndu-le numele, urcă în mine, din adîncuri, senzaţia unor imagini trezite la viaţă şi a oboselii de a le parcurge. Fiecare din aceste forumuri este un compendiu de istorie: peste tot acelaşi cap voluntar şi sever, peste tot aceaşi atitudine a stăpînului, a lui Cezar-zeul privindu-se în oglinda propriei statui pentru a o întreba: „Oglindă, oglinjoară, cine este singurul nemuritor din lume ?", pentru a auzi cum i se răspunde negreşit: „Tu eşti acela", îmi amintesc cît eram de mirat, de nerăbdător, în timp ce observam modul narcisic în care obişnuiesc cei mari să locuiască în istorie. Tuturor sculptorul le-a adus acelaşi omagiu, *Ave Caesar imperator,* obliterînd trăsăturile umane, escamotînd singularul, creînd o misterioasă imobilitate hipnotică. Cea a unuia care refuză să moară dacă gloria nu i-o reclamă. Şi nimic nu are un impact mai important asupra cuiva crescut în ideea că popoarele fac istoria, decît absenţa poporului, pe care o rosteau aceşti Cezari din piatră.
Fără îndoială, eram la Roma. Iar strălucirea secolelor, odinioară măreţe, mă mai emoţiona încă. O stradă în pantă m-a dus în Forum: am ajuns acolo două mii de ani prea tîrziu. La ce mă aşteptasem oare coborînd acolo? Bineînţeles că nu la un crater căscat al vulcanului stins al istoriei. Nici la peisajul pustiu, fără flori care se dezvăluia la fiece pas. Mormane de pietre vechi, vestigii ale drumurilor, capiteluri îngrămădite, despărţite de terenuri umede, invadate de buruieni. Inălţîndu-se pe verticală, rătăcite în aer, coloane sau aripi de edificii distruse erau susţinute de grinzi de consolidare. Ici şi colo cîte o tăbliţă — îmi amintesc de cele de pe templul lui Castor şi Pollux şi de pe *via sacra* — numeau ruinele care stăteau să se prăbuşească sau nişte mormane de pietre. Acolo unde cartea mea cu poze îmi arăta un monument armonios şi populat, nu vedeam decît un deşeu al istoriei, amalgamînd abandonul şi cultura, pierdut pe veci. Băieţi zdrenţăroşi se jucau prin îmbulzeala ruinelor, iarba creştea pe povîrnişurile surpate, femeile treceau, urmate de copii zgomotoşi şi murdari. Şi totuşi, talmeş-balmeşul devastat al grandorii romane nu-mi apărea ca un semn al desfacerii lucrurilor, opera trecerii timpului. Nu avea, pentru mine, poezia melancolică a unor *tempi passati.* Roma îmi amintea de Miinchen! Acolo am reuşit eu să înţeleg ce sînt ruinele: martorii încăpăţînaţi ai unei înfrîngeri, dovada resentimentului duşmanului şi a forţei cu care el se răzbună, în Forum, nu contemplam resturile Romei, patina gloriei ei. Ci doar îndîrjirea învingătorilor care o îngropaseră printre ruine, sedimentarea urii în sedimentarea pietrelor. Barbarii făcuseră jumătate din lucrare, creştinii restul. Astăzi sedimentarea nu se mai lasă ghicită, ruinele construiesc un nou monument. Şi este bine să-ţi spui că, după un anumit interval de istorie, nimic nu mai are importanţă. Nici crearea unui oraş, nici distrugerea lui. Redevenit teren viran,

el continuă să poarte un nume. Shakespeare ştia asta: „O, gentilomi, viaţa este scurtă. Dacă trăim, trăim ca să păşim peste capetele încoronate".
în ziua aceea, în mijlocul confuziei şi agitaţiei, descoperirea cu totul întîmplătoare a arcului lui Titus, a cărui existenţă o ignoram, mi-a atins o coardă sensibilă şi mi-a făcut bine. Era unul din puţinele monumente care se mai înălţau intacte în mijlocul unei vegetaţii anarhice. Nu am văzut-o răsărind dintr-o carte cu poze, ci dintr-o istorie care-mi aparţinea în sens propriu. Cînd, copil fiind, bunicul sau tata mă duceau în fiecare an la comemorarea distrugerii Templului din Ierusalim şi pronunţau numele lui Titus în tristeţe şi resemnare, şi-ar fi imaginat ei oare că băieţelul pe care-1 trăgeau de mînă avea să stea în faţa bazoreliefului dezolării? Am scrutat îndelung cele şapte sau opt personaje care escortau un cufăr şi un candelabru cu şapte braţe. Nu păreau să plece ochii în faţa învingătorilor, însă ceea ce face din el într-o şi mai mare măsură un grup pe care sculptorul 1-ar fi putut intitula *Compasiunea învinşilor,* este curba magnifică a chipurilor deteriorate, unite în demnitatea lor religioasă, în rugăciuni şi izolare. Şi ei îi întruchipau, în ziua aceea, pe strămoşii mei. Am comemorat în compania lor, ceea ce nu făcusem de multă vreme, distrugerea Templului.
în cele din urmă, am ajuns împreună cu Freddy în faţa Coliseumului. Atunci, ca şi astăzi, am avut impresia că mă aflu în faţa unei greoaie pelerine din piatră, aruncată pe spatele unui uriaş. Secolele îl dantelaseră, îl găuriseră cu bolţi, arcade. Conferind marii arene o splendoare aspră, îmbinată cu o tăcere odihnitoare, fraternă. Senzaţie nemaiauzită: să fii singur, în spaţiul unde mulţimile celebrau masacrul oamenilor şi al animalelor, riturile feroce ale gladiatorilor şi restul lumii închise în circul lor. Am uitat în curînd de mulţimile absente, atras de curba pietrelor cu culori înviorate de lumina toamnei. La ieşirea din giganticul Coliseum, mi s-a părut că plec de lîngă un monument ridicat în onoarea barbariei marilor civilizaţii. Nici un alt edificiu din Cetate nu ascunde, ca el, magia unui vis de moarte.
Ceea ce scriu în singurătatea camerei mele nu va avea poate nici un cititor. Ce contează aşadar dacă impresiile mele par ridicole sau prezumţioase ? Degeaba sînt crezurile mele raţionale şi seculare, le-am exprimat întotdeauna cu excesul pasiunii. Pentru că educaţia mea dintîi a fost în mare parte una religioasă, iar divorţul părinţilor mei mi-a cufundat copilăria într-o atmosferă de irealitate. De aici şi tendinţa mea spre a exagera şansa şi neşansa. Interludiul de la Roma furnizează o dovadă concretă în acest sens. Eram în întregime cuprins de bucuria de a mă afla acolo, bucurie sporită de admiraţia inculcată de pe băncile şcolii pentru istoria romană şi limba latină, în loc să privesc Roma antică ca un turist care vine aici pentru întîia oară, am însufleţit-o însă cu visări de şcolar şi cu amintiri din Biblie, care nu aduc sufletului nici exaltare, nici veselie.

Hermann Hesse scrie undeva că a renunţa la aspiraţia nostalgică constituie apanajul rătăcitorilor. Pentru că ei au certitudinea că se vor întoarce, nostalgia poate aştepta pînă data viitoare, înfometaţi şi obosiţi, însă în acelaşi timp uşuraţi, am părăsit forumurile imperiale. Recuceriţi de surescitarea marelui oraş, fremătător, nervos. După şederea noastră la Nonantola, la urma urmelor în izolare, eram cuprinşi de încîntare la cavalcada maşinilor, hărmălaia mulţimii, manevrele şi eleganţa femeilor, regalul de vitrine din capitală, îmi place să-mi amintesc şi că ne-am refăcut forţele într-un mic local. Ora plecării se apropia. De ce oare numele Via Salaria s-a asociat cu călătoria şi cu şederile ulterioare din Roma? Mister.
în timp ce trenul alerga, Freddy îmi istorisea imaginile din Italia pe care le văzuse în casa copilăriei lui. Artiştii şi scriitorii germani, Goethe însuşi, au coborît, dintotdeauna, din ţara lor ceţoasă, înspre sud, pentru a veni în întîmpinarea suflului artei şi a strălucirii soarelui. Prietenul meu povestea bine. Spre marea mea ruşine, în epoca lecturilor mele bulimice, nu-i citisem nici pe Goethe, nici pe compatrioţii lui. Călătoria noastră în Italia, i-am spus eu, nu seamănă cu cea a lui Goethe, ci cu cea a lui Dante care nici măcar după moarte nu a fost adus la Florenţa. Ce răsunet amplu are *Divina Comedia*! Ea este adevărata Biblie a acestui secol. Nu am avut însă timp să dezvolt subiectul pentru că trenul s-a oprit. Şi a trebuit să coborîm în grabă, surprinşi că traseul fusese atît de scurt. Să fi fost Soriano nel Cimino atît de aproape de Roma? întrebarea care ne-a trecut prin minte ne-a modificat felul de a vedea lucrurile.

28 martie 1995

Aşadar acesta e Soriano nel Cimino! Ar fi trebuit să bănuiesc, alt tîrg uitat de lume. Peisaj muntos, ţarini povîrnite, drumuri în serpentină, pădure de castani sub norii uşori, care-şi făceau plecăciuni. Soarele zilei pe sfîrşite lumina ici şi colo coama vreunui munte sau bucla vreunui rîu din depărtare. Liniştea din jur mă uimea. După o bucată de drum, am luat-o de-a lungul grădinilor ca să urcăm spre oraş. însă înainte să ajungem, vila Mei, noul meu acasă, s-a ivit pe neaşteptate în partea dreaptă a drumului. Dinspre clădirea cu tencuială murdară şi, pe alocuri, coşcovită, străbătea pînă la noi zgomotul vocilor, prin ferestrele şi uşile deschise. Urcarea pantei m-a obosit într-o oarecare măsură. Pe atunci, sufeream uneori de dureri de cap şi respiram cu greutate. Mi se părea că plecasem de acasă de ani de zile şi am ezitat o clipă înainte de a intra, încăperea era slab luminată şi plină de umbre. Din sufragerie pornea spre etaj o scară mare. Lumea se pregătea de cină — şi, văzînd cîţi erau aşezaţi la masă, am înţeles că nici aici nu se ştie de venirea noastră.
Departe de mine gîndul că aş fi în măsură să reconstitui toate evenimentele şi sentimentele care ne-au însoţit în drumul nostru anevoios şi ciudat, îmi amintesc doar că la vila Mei am reîntîlnit

plutirea, baletul chipurilor necunoscute şi strania veselie dată de obiectele în dezordine şi de lumini — însăşi esenţa locurilor de refugiu. O tînără destul de elegantă s-a apropiat de noi şi a dat dispoziţiile necesare pentru instalarea noastră. Parcă aş fi fost la recepţia unui hotel cu personal improvizat şi amenajat în grabă într-o vilă părăsită, în chimb, îmi aminteam de sosirea noastră la Nonantola. Ce contrast! Acolo totul îmi fusese de îndată familiar, tîrgul cu străzi paşnice, dughenele modeste ale meşteşugarilor şi negustorilor, vechea catedrală, peisajul lin şi cîmpurile care se întindeau cît vedeai cu ochii. O lume cîmpenească care-mi amintea de Basarabia. Chiar şi vila Emma, care din secolul trecut se ţinea de-o parte, discretă, continuîndu-şi în tăcere dialogul cu timpul.
Construit pe versantul unui munte, Soriano nel Cimino mi-a apărut din prima clipă, chiar înainte de a-l fi văzut, insolit şi belicos, îmi închipuiam cetăţi împrejmuite de metereze medievale, nenumărate povîrnişuri, care dezvăluiau la tot pasul noi privelişti, înălţată mai jos de oraş, vila Mei era un hotel particular, cu două sau trei etaje. Fusese ridicată în BelleEpoque, de un arhitect care a şi locuit în ea, iar stilul Art deco o făcea să fie una din cele mai frumoase locuinţe din împrejurimi, în timpul războiului, a fost rechiziţionată de comandatura germană. Se zvonea că acolo fuseseră închişi prizonierii din armata poloneză Anders, care debarcase în 1943 împreună cu Aliaţii pentru a elibera Italia. Se mai spunea că unii fuseseră torturaţi şi ucişi, îmi închipuiam pivniţa imensă ca pe un loc al caznelor şi cu sîngele şiroind pe splendidele dale. Apoi a fost instalat acolo un lagăr de refugiaţi. Cînd am ajuns, nu ştiam că de jur împrejur se întinde o cetate cu trecut aristocratic, prima de acest fel pe care o vedeam, că aici aveam să mă lecuiesc de dorul de ducă şi că voi simţi nevoia unei noi vieţi.
îmi amintesc că, de îndată, am ieşit din nou afară. Se făcuse întuneric. De-o parte şi de alta a străzii pe care urcam erau case arătoase, magazine şi două sau trei cafenele încă deschise. Puţin mai departe, strada trecea pe sub un portal măiestrit lucrat şi continua să urce printre două şiruri de copaci, îmi plăceau pantele piezişe. Probabil că m-am învîrtit în cerc, pentru că m-am trezit într-o altă stradă, care dădea spre o stîncă abruptă, în vîrful căreia stătea cocoţată o construcţie cu pereţi verticali, inaccesibili, înălţîndu-şi către cer formele războinice de fortăreaţă. Aruncînd din cînd în cînd cîte o privire peste umăr, am înţeles că poate fi văzută din orice unghi, atît din valea adîncă şi largă, cît şi de pe celelalte piscuri, înaintarea mea a fost în curînd oprită de o barieră, de netrecut, alcătuită din casele de la poalele aglomerării oarbe si nemişcate din piatră lividă. Şi-mi mai amintesc ceva: indiferent de aspectul de ruină magnifică pe care construcţia va fi avut-o pentru ceilalţi, eu contemplam pentru întîia oară de aproape un castel, castelul familiei Orsini. într-un anume fel, am avut senzaţia rară, însă de netăgăduit, că mă aflu în prezenţa măreţiei si a istoriei.

îndată ce-am epuizat sentimentul de încîntare şi m-am liniştit la ideea că îl voi vedea zilnic de la fereastra camerei mele, m-am întors în grabă. Ziua aceea mi s-a părut nesfîrşită.
Dacă mă gîndesc acum, mi se pare ciudat că scriind această povestire, nu m-am îndoit nici o clipă de imaginile şi siluetele care-mi revin cu atîta claritate. La urma urmelor, poate că nu sînt decît nişte false amintiri, false amănunte, inventate din mersul peniţei. De aceea mă şi simt uşurat ori de cîte ori intervine un incident care să mă asigure că memoria mea nu se înşală. La Soriano, lîngă şcolile primare şi vila Mei, exista o casă decorată cu majolică flamandă. Cu ocazia unei excursii recente la Soriano, pe care am făcut-o tot în tovărăşia lui Augusto Palmonari, am făcut înconjurul locurilor bine ştiute, însă, ceva lipsea, îmi aminteam cu exactitate de splendoarea colorată a majolicii. Era atît de greu de separat de amintirile mele, încît, nevăzînd-o, am fost răvăşit, întrebările şi cercetările au fost în van, nimeni nu-şi amintea de ea. Să nu fi existat ea oare niciodată ? Cum să-mi continui povestirea dacă nu reuşeam să risipesc îndoiala? înapoi la Roma, am alergat prin librării şi am răsfoit înfrigurat ghidurile, pînă ce am găsit. Amintirile nu mă înşelaseră. Majolică nu dispăruse, însă casa devenise proprietate privată şi nu mai puteai ajunge pînă la ea.
Unde rămăsesem? în dreptul casei cu majolică, bineînţeles. Freddy şi cu mine căpătasem obiceiul să ne oprim acolo înainte de a ne întoarce în lagăr, sau cînd drumurile noastre se despărţeau, el coborînd spre gară, iar eu urcînd spre Soriano, în centru, ca să cumpăr ziare sau să intru într-o cafenea. Peisajul era situat parcă în afara timpului, iar locuitorii, care respectau, ca nişte iniţiaţi, o lege necunoscută, păreau a duce o viaţă ceremonioasă unde fiecare, întărit de o îndelungată tradiţie de civism şi libertate, cultiva un ritual social. Astfel încît, pentru un străin, ei căpătau înfăţişarea unor paznici ai tradiţiilor şi a unor eroi dintr-o poveste enigmatică, îmi dădeam foarte bine seama de situaţia falsă în care se afla, din punctul lor de vedere, bietul refugiat. Lui nu-i era greu să meargă în întîmpinarea lor, însă poate că nu voiau să aibă de-a face cu el. Cum să descriu starea mea de spirit de atunci? Ea a început totuşi să se schimbe. Să locuieşti într-un lagăr de persoane strămutate nu avea în sine nimic excepţional. Oricine supravieţuise războiului sau îşi părăsise ţara era acceptat. Spre deosebire de vila Emma, unde o comunitate efemeră diriguia şi veghea asupra vieţii tuturor, în vila Mei domnea o anume delăsare, fiecare venea şi pleca după plac. Printr-un acord tacit, şi unii, şi alţii manifestau pentru viaţa în comun exact atîta interes cît să n-o tulbure şi cît să-i facă să uite amărăciunea de a nu valora mare lucru în această lume. Dădeam impresia că sîntem în acelaşi timp acasă şi în trecere, poate că şi din cauza apropierii de Roma. Conversaţia noastră însufleţită şi zgomotoasă, în mai multe limbi, simula talmeş-balmeşul vieţilor nostre dezorganizate şi învălmăşite, într-o asemenea companie, în care fiecare făcea în aşa fel încît să treacă sub tăcere ceea ce este

neplăcut şi aducător de deznădăjde, ne puneam la încercare ultimele rămăşiţe de răbdare şi speranţă, îmi amintesc de unul dintre noi, care repeta tot timpul: „Vedeţi, speranţa n-a murit, iar acolo unde este speranţă, există viaţă". N-am putut uita fraza aceasta. Ori de cîte ori ne întîlneam, parcă făceam din nou cunoştinţă. Oare din cauza lipsei mele de interes sau a absenţelor mai mult sau mai puţin prelungite ale celorlalţi, motivate prin călătorii la Napoli la Bari sau în diverse locuri de îmbarcare spre Palestina?
Nu, nu asta era explicaţia. Degeaba mă simţeam în largul meu, uneori chiar fericit, îmi dădeam seama că-mi era cu neputinţă să trăiesc mult timp în acel loc de azil sau în oricare altul. Exilul este o altă faţă, mai dură, a libertăţii. De aceea, în tot ce are de-a face cu exilul, cu călătoria, există ceva magic. Iar voluptatea ieşită din comun a acestei magii mă făcuse să cred că aş putea locui aici ca un oaspete aflat în trecere, respirînd un alt aer, scăldîndu-mă într-o altă lumină, într-un cuvînt, că aş putea rămîne o persoană în curs de mutare, fără a deveni o persoană strămutată. O iluzie care se făcea ţăndări. „Sînt pe cale de a deveni un refugiat", îmi spuneam. Pentru că-mi lipsea o viziune precisă, minimumul de coeziune fără de care existenţa nu este posibilă. Voiam să mă duc la Paris, însă ce anume aveam să fac acolo ? Ce mă atrăgea într-un oraş unde nu urma să am nici bani, nici meserie, nici prieteni? N-am ştiut niciodată să fac diferenţa între vis si realitate, doar mă prefăceam că ştiu s-o fac. însă în această privinţă, nu mă înşelam. Nu-mi ascundeam mie însumi teama de Paris şi senzaţia că mă rătăcisem în irealitatea lumii.
Temerile mele erau exagerate. Cînd trăieşti izolat într-un lagăr, nu poţi face altceva decît să-ţi macini propriile gînduri; în plus, ele dobîndesc o încărcătură de realitate, care influenţează nu doar felul de a fi al fiecăruia, dar chiar şi cursul evenimentelor. Ceea ce te face să simţi că-ţi fuge pămîntul de sub picioare, omul trăitor în izolare fiind caracterizat printr-un aer ezitant, prin reacţii încetinite şi prin elanuri bruşte, urmate de apatie. Mi-au trebuit ani ca să înţeleg că am rămas într-o anumită măsură un refugiat, un om sub perfuzie, care se goleşte puţin cîte puţin de substanţa vitală proprie pentru a nu păstra decît contactul cu imediatul, un om silit să fugă departe de sine însuşi. Pentru a se îndrepta încotro? Nici un loc nu-1 aşteaptă, locul lui nu mai există. Locul unde s-a jucat, unde a mers la şcoală, unde a iubit pentru întîia oară nu mai dăinuie decît în noaptea visurilor sale. Orice semn al originii sale, orice vestigiu al unei tradiţii nu mai reprezintă pentru memoria lui decît o hostie. Ceea ce-1 angoasează, ceea ce-i lipseşte nu reprezintă nimic pentru oamenii care duc o existenţă normală. Iar refugiatul se uită cu invidie la ceea ce, pentru ei, este ceva obişnuit şi de la sine înţeles: adăpostul unei case, rutina unei meserii, căldura vieţii sociale, copii de crescut. Iar ceilalţi nu văd în el decît intrusul, posesorul unei existenţe precare, şi pribegia, de care el s-a săturat de multă vreme.

Iată ce era un azil de refugiaţi. O fărîmă de omenire aparte, sufocîndu-se pentru că se găsise la un moment dat în inima unor evenimente decisive, respinsă în afara majorităţii celor fericiţi, şi care trebuia salvată încă o dată, nu se ştie cînd şi de către cine. Trebuia să ai o experienţă îndelungată ca să poţi scăpa de diminuarea energiilor vitale, de încetinirea metabolismului social, de un soi de voinţă a fatalismului. Şi eu am cunoscut la Soriano astfel de momente, cînd trăieşti în interdicţii şi-ţi interzici să trăieşti. Totul te răneşte. Şi astăzi mă mai aud spunîndu-i aceste lucruri lui Freddy. Pentru că de acum încolo făceam parte din excedentul lumii, ne aflam în afara vieţii sale. în jur, majoritatea nici măcar nu remarcă umbrele în trecerea lor — Dante trebuie să-şi fi amintit de ele, cînd îl pune pe Vergiliu să rostească, în Infern: „Prea mult vorbim de ei; tu-i vezi şi treci" - şi fie ca nimeni să nu-şi mai amintească. Sinceri şi generoşi, locuitorii din Nonantola nu-şi mai amintesc, după patruzeci de ani, să-i fi văzut pe refugiaţi. Cei din Soriano, nici atît. Am tot mai multe prilejuri să-mi amintesc de acea epocă privind, la televizor, rînduri-rînduri de bărbaţi şi femei, care fug din căminele lor pentru a sfîrşi în lagărele din Bosnia, Zair, Liban şi Extremul Orient. Iar cel care comentează imaginile îi îneacă în banalitatea statisticilor, a imaginilor mizeriei şi a lacrimilor, în timp ce, pentru refugiaţii de azi, ca şi pentru cei de ieri, calea exilului, intrarea într-un lagăr înseamnă pătrunderea într-o nouă zonă a vieţii, unde existenţele încep să se ruineze şi nu mai contează în nici un fel în lumea obişnuită. Solitarii unei solitudini al cărei abis nimeni nu-1 sondează. Iată ce citesc eu pe chipuri înainte ca imaginea să dispară. Ceea ce simţeam eu era evident pentru majoritatea refugiaţilor din Soriano. Pentru ei era important să nu cedeze în faţa a ceea ce, din această perspectivă, părea întunecat, anevoios, lipsit de speranţă. Nu înţelegeau să se lase dezarmaţi sau canonizaţi în postură de victime. De unde şi strania scindare a personalităţii lor: alături de vechile lor trăsături de caracter, apăreau altele noi, antagonice, alcătuite din dezinvoltură, dispreţ pentru primejdie şi contingent, chiar din cinism. Firi complicate! încununare a unei metafizici amare a existenţei? Nu, mai degrabă un mod de a întoarce spatele haosului, afişînd o mare libertate şi o nu mai puţin mare lăcomie de viaţă. Mi se păreau încăpăţînaţi, duri, vindicativi, uneori ticăloşi, îşi dovedeau astfel, în primul rînd lor înşişi, propria forţă, iar suferinţele le dădeau dreptul să nu ţină cont de judecata celuilalt. Se poate spune că, în Italia, fiecare încerca să-şi preţuiască norocul, să-şi reînnoiască, pentru o perioadă nedefinită, contractul cu viaţa. Bărbaţi şi femei căutau un partener de o noapte sau de o viaţă, se eliberau de suferinţă si de amintirea suferinţei, îşi pregăteau plecarea spre Palestina sau America, se lăsau seduşi de frumuseţea locului. După cîte o ieşire, în grup, la munte, sau după o noapte întreagă petrecută ascultînd poveştile unora şi ale altora, mă credeam în mijlocul unei trupe de actori lovită de o catastrofă şi care,

învingîndu-şi ezitările, lansează formula consacrată: „Spectacolul continuă!". Iar spectacolul, adică viaţa, continua. La fel ca la Salzburg, laMiinchen sau la Nonantola, fiecare înţelegea să revină cît mai curînd posibil la normalitate sau la ceva asemănător. Şi exilul este o artă care se învaţă.

Unii erau încă novici; însă la Soriano, un mic grup de refugiaţi excela în respectiva artă. „Trebuie să profităm", spunea Freddy. Puţinii bani pe care avusesem norocul să-i pot lua s-au epuizat repede şi am început să fim strîmtoraţi pe parcursul călătoriei noastre. Aşa că n-am fost surprins cînd prietenul meu m-a anunţat că s-a asociat cu acei experţi. Bineînţeles, aveau în comun robusteţea fizică, experienţa armelor şi o sănătate uluitoare, dacă te gîndeai prin ce trecuseră. Şi o ură, un gust al jocului şi al primejdiei pe care abia acum o descopeream la el. Cum de făcuse cunoştinţă cu ei, dat fiind că unii locuiau în afara lagărului? Să-mi fi vorbit despre afacerile lor? îmi amintesc doar că, pe atunci, piaţa neagră înflorea. Freddy încerca probabil să facă rost de bani şi de actele necesare plecării lui în America Latină. Or, Roma era placa turnantă a tuturor formelor de emigrare, legale sau nu, iar unii reuşeau să facă avere din acest trafic. Nu m-a ţinut la curent cu demersurile lui. De altminteri, în acele momente, nu vorbeam niciodată despre plecare. Era ceva superstiţios în această tăcere a prieteniei.

Cercul de asociaţi şi prieteni ai lui Freddy a devenit repede şi al meu. Ştiam puţine despre ei şi acest aspect nu avea importanţă, îmi plăcea felul lor direct, lipsit de ipocrizie, chiar brutal, de a se exprima cînd vorbeau despre afaceri sau îşi povesteau propriul exil şi modul în care-1 trăiau pe dinăuntru. Voiau să tragă foloase de pe urma dezordinii din lume şi se resemnau, ca fiecare în vremurile acelea. Este suficient să vezi filmele lui Vittorio de Sica sau ale lui Roberto Rossellini: legile erau violate precum servitoarele în hanuri, însă, pentru aceşti piraţi ai uscatului, nu era o chestiune de morală sau de lege; luptînd împotriva anemiei exilului şi a rănilor trecutului, îşi croiau o albie înspre viaţă. Dacă-mi amintesc bine, în noiembrie şi decembrie am petrecut destulă vreme în compania lor. S-au topit unul într-altul, acoperiţi de ceţurile uitării, în afară de unul singur, pe care-1 revăd cu claritate. Avea cel puţin treizeci de ani şi se născuse în Slovacia sau în Ungaria, îşi amintea bine de oraşul natal, însă nu-i plăcea să vorbească despre el. Toate trăsăturile lui, talia medie, faţa prelungă, vorbirea întretăiată, le atribuia tatălui său. Cînd 1-am întîlnit pe Andre Schwarz-Bart într-o cantină pentru refugiaţi din Paris, acesta mi-a amintit de el: omul din faţa mea era sosia celuilalt, brunet, concentrat, exigent faţă de el însuşi, sever cu propriile-i sentimente. Şi generos în toate. Se ştia plin de energie şi de ambiţii, de aceea, credea el, necazurile celorlalţi nu-1 afectau. Din cînd în cînd, îmi servea frînturi din trecutul lui. Aşa am putut să-i reconstitui tinereţea, într-o familie foarte religioasă, căsătoria cu o ne-evreică şi cearta cu părinţii, pentru care această alianţă

reprezenta un sacrilegiu, Cînd s-a întors din deportare, toată familia dispăruse, inclusiv soţia lui. Cum fusese el deportat, de ce singur? Singurul răspuns pe care 1-am obţinut, a fost un soi de bocet: „Ei au plecat fără mine, iar eu am plecat fără ei", îşi dădea el oare seama că folosea cuvîntul „plecat" în două sensuri diferite?
Şi-a dat seama că viaţa avea şi laturi bune în lagărele de refugiaţi din Germania şi se străduia să-si găsească echilibrul, bucurîndu-se de libertate şi cîştigînd ceva bani. In mod inevitabil, a început să-i placă să treacă frontiera, să transporte mărfuri — ţigări, haine vechi — sau să-i escorteze pe imigranţi. Un trafic căruia i se dedica din ce în ce mai puţin, fie că nu-i mai era necesar, fie că nu mai avea sens. într-o zi, foarte curînd, spunea el, se va alătura imigranţilor ilegali de pe coasta napolitană şi se va îmbarca spre Palestina. Respingea prietenia cum refuză peştele apa şi pasărea văzduhul; sînt sigur că, în felul său, îmi dăruise prietenia lui. Cînd venea să se aşeze la masa mea, cu capul plecat înainte, ştiam că pornisem o lungă, foarte lungă discuţie teologică, îi plăcea să filozofeze pe temele cele mai variate, de la sensul exilului celebrat de Paşte, pînă la viaţa lui agitată, dar sterilă, îmi plăcea mult felul în care povestea; încheia conversaţia spunînd: „Sîntem toţi nişte personaje de roman". Nu venea niciodată cu mîinile goale; dacă aveam nevoie de bani, puteam totdeauna să împrumut de la el, invocînd o poveste care abia dacă se ţinea în picioare. Mă necăjeşte faptul că i-am uitat numele: devenise un Mecena pentru mine, iar datorită cadoului pe care mi 1-a oferit am putut să ajung în Franţa, în această perioadă, Freddy era plecat pentru afacerile lui, însă nu lipsea niciodată multă vreme, în serile cînd nu zăboveam la masă, urcam în cameră după cină şi citeam o carte sau un ziar, pînă ce zgomotele casei se potoleau de tot. Eram la capăt? Devenisem nerăbdător. Da, timpul se scurgea, încă nu-mi pregătisem călătoria la Paris. Realitate sau vis, unde era diferenţa, dacă nu mă grăbeam, dacă nu mă hotărâm să mă smulg din viaţa de lagăr, în care mă înglodam tot mai mult? Poate că făceam deja parte din ea într-atît, încît să doresc să rămîn acolo. Toată noaptea se putea scurge aşa, din îndoială în îndoială şi din insomnie în insomnie.

4 aprilie 1995

Viaţa locuitorilor vilei era monotonă. La parter era totdeauna o învălmăşeală de oameni, de voci, de paşi tîrşiţi, de exclamaţii, de rîsete, însă eram prea prins de ideile mele fixe că să-mi dau osteneala să cobor. Cu sau fără calm, începeam să înţeleg — şi-mi era necaz - că toate îndoielile şi măcinările cu privire la viaţa marginală a refugiului însemnau de fapt dorinţa mea de a rămîne în Italia. Aveam impresia că trebuie să încetez să mai rătăcesc, să-mi irosesc timpul dintr-un lagăr în altul. Ar fi bine să-mi găsesc un loc al meu, un pat în care să capăt obişnuinţa de a dormi, să mă gîndesc din nou

la studiile mele, să obţin o bursă la Roma sau în altă parte. Cu atît mai mult cu cît eram sedus de peisajul colorat de istorie, rîzător, care strălucea în soare, în aerul blînd şi diafan.

Timpul trecea şi nu găseam nici o cale de a-i trimite lui Tanti Anna scrisoarea promisă, pe care o scriam des, însă doar în minte. îi povesteam despre vila Mei, despre desprinderea mea de România, despre faptul că-mi căutam calea şi voiam o viaţă a mea, despre şederea în Italia, si despre farmecele unui orăşel numit Soriano şi surpriza de a locui acolo. Ii descriam caldarîmul străzilor, care avea ceva venerabil, stîncile castelului Orsini, sihastru neîmblînzit, care vorbea în continuare limba din vechime. Şi-i mai scriam, în minte doar, că avusesem norocul de a regăsi trecutul nostru, păstrat şi dăruit eternităţii, la Roma si în Forum. Fără să fi ştiut, simţeam că această cultură îmi aparţine si că am dreptul la ea. In România, fusesem iniţiat într-o civilizaţie străveche şi puternică şi, în acelaşi timp, exclus practic de la moştenirea ei. Iată că acum luam partea ce mi se cuvenea. Mi-ar fi plăcut să împart cu Tanti Anna această clipă de flux al inimii, cînd o imagine din copilărie devine aievea. Tot aşa cum mi-ar fi plăcut să împart cu ea bucuria la citirea scrisorii unde-i povesteam dimineţile limpezi şi reci, petrecute în aer liber, urcînd şi coborînd străzile în pantă din Soriano. îşi făcea mereu griji pentru plămînii mei si nu vedea un remediu mai bun la ameninţarea tuberculozei decît aerul sănătos de munte. Fibra ei romanescă ar fi vibrat la citirea descrierii pe care o făceam palatului cu forme armonioase, ridicat de familia Chigi cu trei secole în urmă. Rezemat de munte, înălţîndu-se hieratic, în bătaia vînturilor, avea aerul dezolat al unui mare senior care nu mai duce viaţa la care-1 destinase propriul rang. Şi totuşi, ţinuta lui aristocratică avea să dureze tot atît cît terasa atîrnată deasupra prăpastiei, cît fîntîna - capodoperă a manierismului — şi cît zidurile, care cunoscuseră vremuri mai bune. Ferestrele mari, de o splendoare matură, oarbe de mult, emanau o atmosferă de mister şi de rafinament. Cît de mult ar fi interesat-o pe Tanti Anna legendele provocatoare ale familiei Chigi! Şi cît s-ar fi bucurat, închipuindu-şi-1 pe nepotul ei în mijlocul minunatelor poveşti italiene sau ascultîndu-i istorisirea despre intrarea sa în Cetatea Eternă! Pe nepotul ei, al cărui gust pentru istorie şi artă, tocmai se forma din mers, cum se spune.

Mi-ar fi fost greu să precizez motivul care mă făcea să iau mereu scrisoarea de la capăt. Tanti Anna era poate singura fiinţă în stare să mă mai lege de o existenţă de care mă desprinsesem, încetul cu încetul, aproape cu desăvîrsire. Cîte suferinţe îndurasem în existenţa aceea! Doar mătuşa mea mă cruţase şi mă întărise. Toate acestea nu-mi mai erau foarte clare, însă, cînd mă înflăcăram în faţa a ce se petrecea în Italia, cînd citeam regulat ziarele, cînd frecventam cafenelele şi înnodam noi relaţii, simţeam o vagă legătură între dorinţa de a-mi sparge izolarea si cea a unei noi existenţe. Am fost atras în primul rînd de politică, înaintam pe un teren familiar,

înţelegeam treptat ideile şi luam pulsul evenimentelor de care mă desprinsesem o vreme. Mă interesa extraordinara fierbere a păturilor populare, care se ciocneau într-o bătălie politică, pînă şi în oraşele sau satele mici. Fără ca - şi în asta consta noutatea - societatea să se dezagrege şi să alunece spre războiul civil. Fără ca ţara să se arunce în braţele vreunui imperiu care să-i dicteze ce să facă, chiar dacă americanii erau acolo. Apoi am văzut crizele, înfruntările dintre oameni şi idei, care schimbau faţa lucrurilor, altfel decît le trăisem în ţara mea, într-o manieră poate mai puţin dramatică şi în orice caz mai puţin violentă şi mai puţin inflamată de mituri, cu mai mult respect pentru lege, cu mai multă experienţă şi grijă pentru oameni. Poate că toate aceste lucruri par de la sine înţelese sau chiar derizorii. Dar, în vreme ce discutam despre ele, simplul fapt de a şti că naţiunea nu este minată la urne ca o turmă de oi la păşunat îmi stimula spiritul atît de mult, de parcă miracolul resurecţiei s-ar fi împlinit în Italia.

Aşa că s-au întîmplat următoarele: dezaprobarea şi înfierarea politică a fascismului mi s-a părut un semn de curaj şi de virtute şi am încercat un sentiment de gratitudine faţă de italieni. Ceea ce mă consola după decepţia mea din Germania şi Austria, unde el era evocat cu o răceală plictisită. Şi încă ceva: ca într-o scufundare în adîncuri, am văzut pentru întîia oară clasa muncitoare. Nu în cărţi şi discursuri, ci la mitinguri, la manifestările sindicatelor, unde simţeai că fiecare venise în mod conştient şi voluntar şi nu ca un simplu element al unui tot. Ştiam, desigur, că partidul umfla sau dezumfla elanul maselor, că dicta sloganurile, că stabilea cînd trebuie să înceapă sau să se termine o manifestaţie. Nu era totuşi nici o îndoială: prezenţa lui părea să exprime şi să conţină o forţă populară. Ceea ce era totuna cu a spune că încercam un sentiment de respect, dacă nu chiar o atracţie pentru comunişti. Aflînd de rezistenţa lor din timpul războiului şi de imensa lor contribuţie la trezirea politică şi morală a poporului italian, am fost cuprins de o emoţie obiectivă: regretul că, pe vremea cînd eram eu în partid, cuvîntul abia dacă avea un sens. In ciuda zvonurilor despre războiul rece şi despre dictaturile din Europa de Est, această legătură cu trecutul nu se rupsese aşadar cu totul. O idee neexprimată mă urmărea, fără voia mea: dacă rămîneam în Italia, ea nu s-ar fi rupt niciodată cu totul.

Trebuie să-i fac dreptate oraşului Soriano: se străduia din răsputeri să imite Roma. Era locul unde aşteptai să vezi şi să simţi, repede şi bine, ce se petrece în capitală. Ori de cîte ori izbucnea unul din acele incendii politice, atît de frecvente imediat după război, sorianezii reproduceau *in vitro* ceea ce romanii (sau milanezii, florentinii si alţii) produceau *in vivo.* Aceasta este soarta marilor tîrguri, să amplifice şi să filtreze mişcările marilor oraşe. Vioiciunea sorianezilor mă făcea parcă să văd cu ochii mei, aproape să particip la viaţa civică al cărei tablou mi-1 înfăţişau ziarele. De atunci am

rămas cu obiceiul de a citi presa cu asiduitate. Puteai fi sigur că toate partidele erau reprezentate în ea. Aproape fără să-mi dau seama, m-am trezit că le urmăream gîlcevile locale şi că optam pentru o poziţie sau alta, deşi nimeni nu mi-o cerea. Era o frumoasă iluzie, aveam sentimentul unei lumi care ne antrena pe toţi, exilaţi sau nu. Conversaţia sorianezilor avea asupra mea un vădit efect tonic. De altfel, fiecare dintre noi intra, într-un moment sau altul al zilei, în cafenea. Blazaţii, curioşii sau neliniştiţii găseau astfel un al doilea cămin. Oamenii nu stăteau totdeauna de vorbă. Uneori, unul sau altul arunca o întrebare fără a se adresa cuiva anume — poate pentru ca paharul să aibă un partener. Iar un proaspăt sosit răspundea, la întîmplare. Răspunsul nu urmărea în aparenţă să supere pe nimeni din jur. însă el dezlănţuia totuşi un cor de aprobări sau de proteste, ceea ce declanşa o întreagă discuţie. Uneori aprigă, alteori moderată, după cum era pulsul zilei, ea spunea multe despre meteorologia politică a ţării. Discuţiile acestea mă captivau, simţeai că veneau de departe şi că se desfăsuraseră de sute de ori. Mai ales cînd obişnuiţii casei făceau aluzie la istoria municipală. Apoi mai erau şi comploturile pe şoptite, care mă puneau la curent cu viaţa oamenilor şi a facţiunilor locale, tocmai prin componenta lor repetitivă. Ceea ce înlesnea simpatia şi mă îmboldea să mă întorc acolo unde îmi făcusem cîteva relaţii. Aproape că-mi venea să cred că devenisem un element al pitorescului local. Nu însă şi al tradiţiei sale într-ale elocinţei. Fiecare dezbatere era o mică capodoperă. De aceea mă şi întorceam în cafenelele înghesuite şi incomode, înciudat că abia dacă înţelegeam jumătate din ce se spunea.

11 aprilie 1995

De la Nonantola, simţeam cum creşte un mine o adîncă nelinişte, pe măsură ce eram din nou cuprins de dorinţa de a studia, de a citi şi a scrie. Trebuie să fiu mai exact. Neliniştea provenea din multe, însă era în primul rînd cauzată de limbă. Ce impas, să nu-ţi poţi folosi propria limbă atunci cînd începi o viaţă nouă! Un adevăr care i-a apărut dintr-o dată lui Ştefan Zweig, cînd a trebuit să se exileze la Londra. El notează în *Jurnalul* său: „Cel mai tare mă apasă faptul că sînt prizonierul unei limbi de care nu mă pot folosi", îţi pierzi libertatea şi, în acelaşi timp, căminul spiritual, pentru că niciodată nu vei locui într-o altă limbă ca într-a ta. Se spune îndeobşte că te poţi obişnui cu orice, chiar şi cu asta. Ei bine, nu este chiar aşa de sigur. Ca să nu invoc decît propria-mi istorie, eu sînt moştenitorul unei tradiţii care pretinde să cunoşti mai multe limbi. Cel puţin două: limba mamei, cum se spunea pe la noi, si ebraica, limba tatălui, *Vatersprache,* cum o numea Paul, dacă-mi amintesc bine. Actul de a vorbi devenea astfel mai reconfortant, iar tot ce exprimai, mai inedit. Te iniţiai în numeroasele jocuri ale limbajului pentru a descoperi capcanele cuvintelor, pentru a înveseli o existenţă

mohorîtă cu ajutorul faimoaselor vorbe de duh. Am ajuns să iubesc contactul senzual cu frazele, cu idiomurile, care trezea în mine un al şaselea simţ. Astfel încît mă surprindeam vorbind o limbă, rusa sau germana, fără a o fi învăţat cu adevărat şi fără a fi trăit mult timp în mijlocul celor care o vorbeau, îmi era suficient să o aud ca să o interpretez, să mi se pună o întrebare ca să răspund într-o limbă necunoscută. Credeam că posed o cheie a limbilor, aşa cum alţii au o cheie a visurilor.
Existenţa mea nomadă m-a făcut să capăt conştiinţa ei, pentru că jocurile de limbaj se înmulţeau şi se accelerau pe măsură ce alte limbi (ale tatălui, ar trebui să adaug) pătrundeau în repertoriul meu— italiana sau engleza -, iar cele deja existente, germana sau ebraica, îmi deveneau mai cunoscute, chiar familiare. Reuşeam să mă joc cu toate, într-un mod abil, însă din neatenţie. Cui nu-i place să improvizeze într-o *language session,* aşa cum procedează muzicienii într-o *jazz session* ? A fost însă începutul descumpănirii şi al pustiirii. Raporturile cu limba sînt bizare. In România, aveam, ca să spun aşa, o limbă maternă şi gînduri româneşti. Ştiam să le traduc în franceză sau în germană, după ce căutam cuvîntul potrivit şi structura gramaticală adecvată. Semnificaţia şi construcţia frazelor rămîneau însă româneşti. Printr-un soi de miracol, franceza, germana şi, mai tîrziu, italiana se transformau în nişte „dialecte" ale românei. Cînd mi-am părăsit ţara şi am schimbat interlocutorii, alte expresii şi alte idei au pus stăpînire asupra mea, înainte ca eu să mi le însuşesc. Ele îmi influenţau frazele şi-mi populau vocabularul fără să-mi dau seama. Se înfruntau chiar în mintea mea, ai fi zis că erau trei pisici rele închise într-un sac. Era nevoie de un adevărat act de bravură, pentru a restabili cît de cît ordinea. Simţeam că plutesc oarecum în limba mea maternă, al cărei impact slăbea sub invazia expresiilor incongruente, înceţoşînd frontiera dintre vorbirea corectă şi cea incorectă. A urmat apoi confuzia dintre limbi, cu aspectele ei năucitoare; mi se punea o întrebare în italiană, răspundeam în franceză şi aşa mai departe.
La urma urmelor, problema nu constă doar în impresia că-ţi uiţi limba, ci, mai ales, în tendinţa cuvintelor de a se îndepărta de lucruri, culoarea lor se răceşte, muzica lor se pierde. Este necesară o doză de orbire pentru a păstra ficţiunea că ele ar avea acelaşi sens, că ar corespunde aceleiaşi experienţe ca înainte, că ar putea comunica nenumăratele incidente ale vieţii cotidiene, în realitate, imaginea lucrurilor pe care le-am cunoscut se tulbură, tonalitatea sentimentelor se diluează, intensitatea reacţiilor scade, înălţînd obstacole de netrecut în faţa comprehensiunii. Cum să-i vorbeşti cuiva despre ursul care dansează mînat de ţigani sau de cîrciumile împodobite cu ghirlande de la periferia Bucureştiului, dacă sensibilitatea faţă de cuvinte ţi s-a tocit, golindu-le de orice savoare? Dacă oscilezi între mai multe vocabule germane sau italiene pentru a le descrie? Eziţi, îţi cauţi cuvintele pentru a denumi aceste impresii, asemenea unui bătrîn care-şi pierde memoria cînd trebuie să le

exprime. Pe măsură ce comunicam în alte limbi, utilizam din ce în ce mai multe cuvinte pe care nu le simţeam şi formulam la întîmplare fraze pe care nu le stăpîneam. Vorbeam în contratimp sau mă exprimam într-un soi de contraamprentă de la o limbă la alta. Pînă ce confuzia sfîrşea prin a mă lăsa indiferent. Ce mai contează în ce limbă sînt prost înţeles de cei pe care-i întîlnesc?
O clipă, toate acestea mi s-au părut nemaipomenite, într-atît eram de lacom de cuvinte şi mîndru de cheia limbilor, în curînd, a început să mi se facă însă frică. Tot jonglînd cu limbile, traduceam din ce în ce mai bine şi mă exprimam din ce în ce mai prost, în lagăre, nu puteai spera să fii călăuzit pe drumul cel bun, căci, din perspectiva limbajului, ele erau nişte mici curţi ale miracolelor. Te învîrteai printre ştirbi ai foneticii, gîngavi ai gramaticii, şchiopi ai lexicului şi chiori ai semanticii. Frazele formulate în două sau trei idiomuri erau la ordinea zilei. Era extraordinar: să cunoşti mai multe limbi şi să nu posezi nici una. Poate că exagerez. Tot rătăcind în *no man's land,* sfîrseşti însă prin a nu mai vorbi decît un *no man's language.* Am petrecut sfîrşitul toamnei întrebîndu-mă dacă mai comunicăm prin cuvinte, atunci cînd le traducem în alte cuvinte, în loc să le exprimăm sensul. Acesta era sindromul bolii care mă ameninţa: nici mai mult nici mai puţin decît să nu mai am o limbă personală, dacă aş fi continuat să coagulez sensurile şi să mă înnămolesc în acel *patchwork* al frazelor incomplete şi în mozaicul sintaxelor disparate. Dacă aş fi continuat să neglijez unicitatea gîndurilor şi controlul asupra lor. De vreme ce fiecare nu le comunică si nu le exprimă bine decît într-o singură limbă, în propria lui limbă, îmi amintesc şi azi confuzia dintre limbile refugiaţilor şi penibilele mele gafe lingvistice din urmă cu patruzeci de ani. Ca şi cum Dumnezeu ar fi împlinit ceea ce vestise: „Haidem, dar, să Ne pogorîm şi să amestecăm limbile lor, ca să nu se mai înţeleagă unul cu altul".
Pe atunci nu ştiam ce nume să dau acestui sindrom al nevrozei limbajului, al nevrozei lui Babei, însă cunoşteam deja fenomenul, purtător al aceloraşi suferinţe şi chinuri ca tot ce afectează psihicul. Să trăieşti fără o limbă! Este o boală. A-ţi pierde propria limbă este totuna cu a-ţi pierde sănătatea. Pe drumul pribegiei, dobîndeşti încetul cu încetul conştiinţa a tot ce-ai părăsit o dată cu limba, ţinutul copilăriei, frumuseţea sunetelor şi atîtea alte izvoare ale imaginaţiei. Concepusem chiar şi o mică teorie. Legea normalităţii ar fi: *cuius regio, huius sermo,* adică fiecare trebuie să vorbească limba ţării în care locuieşte. Or, refugiaţii o transgresau, construind, de-a lungul deplasărilor lor, prin amestecul mai multor limbi — germana stîlcită, italiana sîlcită, franceza stîlcită şi aşa mai departe — un Babei personal. Stă scris că, atunci cînd turnul Babei va fi terminat, nu vom mai vorbi decît nişte limbi moarte. Nevroza lingvistică va atinge atunci punctul ei culminant.
Fără a merge pînă la esenţa lucrurilor, pe care oricum nu o cunosc, am început să observ astfel de simptome la mine însumi încă din Nonantola, mai ales cînd scriam. Fraze şi frînturi de gîndire în

mai multe limbi se năpusteau în mintea mea, apoi în text. Cuvintele necesare pentru a le traduce în româneşte nu veneau sau se înfăţişau în contratimp, cînd încercam să exprim o altă idee. Scrisul a devenit mai anevoios şi, în acelaşi timp, mai nesigur şi, în ciuda precauţiilor mele, în el se strecura un vocabular compozit, care transforma în ciornă ceea ce aş fi vrut să fie un text. Era de mirare ? La urma urmelor, a vorbi, a scrie nu sînt acte voluntare. Iar cînd două sau trei idiomuri se intersectează în permanenţă, ele seamănă în minte, în mod inevitabil, dezordinea. De ce povestesc toate astea? Pentru că spaima de a nu mai avea o limbă a mea a căpătat o formă acută la Soriano. Freddy a rezumat situaţia spunînd că, o dată ce eşti *heimatlos* (fără de ţară), devii *sprachlos* (fără de limbă). El nu era deloc îngrijorat; faptul nu constituia un obstacol în afaceri, unde te înţelegi fără prea multe cuvinte. Nu era şi cazul meu. Aşa că nu am văzut nici o altă cale de a-mi vindeca criza interioară decît curmînd acel du-te-vino de la o limbă la alta, începînd cu româna, pe care o mai foloseam încă în conversaţiile cu mine însumi sau cu prietenul meu. Şi mi-am ales drept limbă provizorie italiana, în măsura posibilului. La Paris, am perseverat în această decizie şi nu am mai vorbit decît franceza, chiar şi cu noii mei prieteni de origine română, Chiva şi Paul Celan, şi, bineînţeles, cu Isou, cînd ne-am reîntîlnit. îmi dau dintr-o dată seama că limbajul exilului are şi un filozof, pe Wittgenstein. Toţi ceilalţi filozofi au gîndit limba înainte sau după Babei. Doar el a gîndit limbile în perioada Babei şi a codificat astfel experienţa practică a refugiaţilor. Nu spune el oare că totul se petrece în limbaj ? Iar limbajul nu este el oare un joc, şi nu o instituţie? Asemenea refugiatului, Wittgenstein imaginează mai multe jocuri - iarăşi Babelul! - în locul jocului singular şi unic al omului sedentar. A afirma, cum a făcut-o el, că sensul unui cuvînt este uzajul său, înseamnă a consacra practica exilatului care, vai, nu-şi poate asocia în mod spontan cuvintele nici cu un obiect exterior, nici cu o senzaţie interioară.

Şi, în cele din urmă, ideea că asociem cuvintele sau lucrurile după aerul lor de familie, fără a ne păsa de identitatea lor exactă. „A avea aerul că", iată unde stă, pentru unii, diferenţa dintre viaţă şi moarte. Era şi cazul meu, cînd vorbeam cu ceilalţi în mai multe limbi, căutînd un aer de familie între sunete şi sens, între cuvintele unei limbi şi cele ale alteia. Ceea ce era suficient pentru o conversaţie lungă şi plăcută, însă Wittgenstein mai spune şi că limba este un zid, cel al închisorii pe care a cunoscut-o Ştefan Zweig. Şi cel al nevrozei, pentru oricine transgresează legea lui *cuius regio, huius sermo.* lată de ce această interpretare cvasionirică a celei de-a doua afirmaţii a lui Wittgenstein explică şi cultul al cărui obiect este ea. Mi s-a părut din capul locului familiară, poate şi pentru că făcea deja parte din istoria mea. Să-ţi sacrifici de bună voie limba maternă nu este de ici, de colo. în plus, este şi un gest iluzoriu. Oricît de multă amărăciune voi fi simţit renunţând la culorile, la muzica ei,

la senzaţiile pe care nici o alta nu le poate exprima, sacrificiul la care am consimţit la Soriano tot mi-ar fi fost impus pînă la urmă. De altfel, chiar dacă bunele raţiuni de a alege nu sînt neapărat de preferat celor rele, o dată ce o decizie ne-a modelat existenţa, se prea poate ca ea să facă minuni. Pentru moment, această decizie mi-a oferit o senzaţie de libertate. Italiana vorbită, *lingua toscana in bocea romana,* are tot ce-i trebuie ca un străin să se poată simţi acasă. Inclusiv splendoarea unei limbi moarte.

18 aprilie 1995

M-am întors în multe rînduri la Roma, însă a fost nevoie de ocazia unei conferinţe la universitate, acum trei ani, ca să revăd Sân Lorenzo. A fost o zi bogată în descoperiri. Străzile înguste erau curate şi pline de flori. Universitatea însăşi, de construcţie recentă, cu forme limpezi şi moderne, respira curăţenia. Pe trotuare, grupuri de studenţi şi studente în blue-jeans, care străluceau de sănătate şi se simţeau bine în propria piele. Pe strada principală, magazinele erau renovate, iar casele păzite aveau ferestre mari, curate ca vitrinele expoziţiilor. Locuiam în apropiere, într-un hotel confortabil şi cochet. Odinioară am fost cu adevărat aici? Am trăncănit, ca între colegi, pe terasa unei cafenele. O conversaţie în aer liber, leneşă şi indolentă, la un pahar de băutură răcoritoare. M-am ferit să pun întrebări şi să le spun că, într-o altă viaţă, cunoscusem cartierul, ca să nu-i stingheresc. Ei îmi trimiteau imaginea celui care devenisem, în vreme ce, cufundat în amintiri, eu îi priveam cu ochii celui care fusesem odinioară. Ceea ce, dacă mă gîndesc bine, nu a încetat niciodată să mi se pară ciudat.

Ce era ciudat în faptul că discreţia îmi interzicea să camuflez în cuvinte convenţionale o realitate pe care colegii mei abia dacă o puteau concepe? In vreme ce, fără voie, un *flash-back* sfîrşea prin a-mi extrage din memorie ziua în care-l însoţisem pe Freddy si pe asociatul lui într-un mic cartier de magherniţe de la periferia Romei, unde aveau de tratat o afacere. La întoarcere, am intrat într-un local din Sân Lorenzo - să se fi aflat el oare în apropierea gării vechi? Era prima dată cînd mă întorceam în Cetatea care, datorită lecturii ziarelor, unde era pomenită fără încetare şi a întrecerilor oratorice ale sorianezilor, începea să mă obsedeze. Mă temeam că nu aveam să o mai revăd înainte de a fi trimis pe neaşteptate într-un alt lagăr. Cel mai mult mă atrăgea atmosfera populară din Sân Lorenzo. Cicatricile vizibile ale bombardamentelor, zgomotul, nervozitatea mişcărilor, îmbulzeala zgomotoasă aproape la fiecare pas, totul m-a ameţit. Aşadar aceasta era Cetatea Eternă, plină de viaţă, inteligentă şi omenoasă. Pe Via Tiburtina, m-am simţit într-un peisaj familiar: clădiri mari, cu pereţi plini de pete de igrasie si mucegai, magazine cu vitrine opace, trotuare înţesate de muncitori, femei, preoţi şi mai ales de copii prost hrăniţi, cu feţele pămîntii. Unii abia

se mai ţineau pe picioare, mucoşi sau adolescenţi, care încercau să vîndă cîte un ceas, un stilou, ţigări, orice. Pe străzile adiacente, navigam printre clădiri şubrede, printre rufele puse la uscat deasupra capetelor şi chemările care veneau de peste tot, încît trecătorul se putea întreba dacă nu cumva îi erau adresate.
Sărăcia seamănă cu nostalgia. Ea decernează vestigiilor trecutului frumuseţea sălbatică a opereleor de artă, dacă nu chiar şi misterul lor de nepătruns. De aceea prefer să nu întîrzii prea mult asupra sărăciei din Sân Lorenzo, mai mult sau mai puţin mascată de agitaţie, de vocile stridente de-ţi săreau timpanele şi de accesele de veselie care brăzdau aerul. Am simţit dintr-o dată viaţa celorlalţi, a unei Rome cu nenumărate feţe, căldura şi surescitarea aţîţate de propria-i dezordine. Afişele electorale de pe pereţi indicau că ne aflăm într-un cartier roşu. Am simţit o undă de invidie la ieşirea din mareea compactă, gîndindu-mă că nici o clipă, nici în cartierul de maghernițe, nici în mijlocul mulţimii populare, nu simţisem lipsa de maniere, asprimea ameninţătoare a gloatelor copilăriei mele. Totul purta aici amprenta unei civilizaţii subtile, din vîrful şi pînă la baza arhitecturii sociale.
La Roma, istoria nu costă nimic. Precum lumina sudului, ea este peste tot, în lucrul cel mai neînsemnat, precum şi în cel mai însemnat. Un freamăt nedefinit traversează pieţele, bulevardele, ruinele, grădinile, unde prezenţa timpului incarnat este palpabilă. L-am simţit la perfecţie, copleşit fiind de dorinţa de a reveni aici. Şi am fost mulţumit cînd Freddy mi-a spus că are aceeaşi senzaţie. De altfel, eram pe atunci la discreţia a tot ce vedeam, a tot ce se întîmpla. Tot entuziasmul acela minunat, toate evenimentele mărunte făceau parte dintr-un joc în care nu mă simţeam izolat, iar lumea exterioară îşi continua existenţa dintotdeauna. Nu ştiu cum să spun, însă era mai bine aşa, decît să mă închid în rezonanţele propriilor gînduri, care mă făceau să mă întreb ce caut acolo zi de zi, săptămînă de săptămînă şi să-mi reproşez lipsa de iniţiativă. Pentru iniţiativă era însă nevoie de ocazii. Plimbarea în Sân Lorenzo mi-a dat-o pe cea dintîi. O poveste de dragoste, minunată din prima clipă, a constituit-o pe cea de-a doua. Tînăra romană cu gît lung, cu frunte înaltă, cu umbre albăstrii la tîmple, pe care am întîlnit-o pe străzile înguste din Orte, cetate medievală din apropiere de Soriano, mi s-a părut un personaj aristocratic din povestirile pe care le citisem. Surprinsă de aspectul meu straniu, nu îndrăznesc să spun de farmecul meu, am făcut cunoştinţă, şi m-a obsedat multă vreme prin pasiunea ei insolită. La sfîrşit, am fugit lăsîndu-i o parte din mine. Această dragoste de exil, aureolată de magia neîmplinirii, rămîne de neuitat. A spune mai mult înseamnă a scrie un roman.
Dar gata cu viaţa irosită! Toate fragmentele vieţii mele vraişte s-au aliat în jurul unui singur proiect: să explorez Roma. Am cumpărat un plan şi am dat peste o carte de Burckhardt, consacrată oraşului, între timp, cu aerul important pe care-1 arbora ori de cîte ori vorbea, una din cunoştinţele mele din Soriano mi-a sugerat cam

li

ce trebuia să văd. Era un adevărat personaj şi şi-a păstrat contururi exacte în memoria mea. îşi băga nasul peste tot, cunoştea în amănunt genealogia tuturor, despre care-i plăcea să vorbească. Nu alesese să locuiască într-un tîrguşor, tot aşa cum nu-şi alesese, cred că am ghicit bine, nici nevasta; învăţase să trăiască cu ele. Trăia dintr-o rentă modestă şi, după cîte mi-am dat seama, dintr-o slujbă onorifică cu un salariu simbolic pe care-1 umfla, în funcţie de interlocutor, pînă la opulenţă. *II Capitano* - aşa 1-ara poreclit, fiecare italian trebuind să poarte un titlu — ar fi înnebunit fără micile lui năravuri, fără discursurile şi pasiunile sale, printre care istoria regiunii. Cînd i-am împărtăşit dorinţa de a vizita Roma, s-a aruncat cu capul înainte, cu nerăbdarea pasiunii, în epopeea familiei Orsini. După o oră sau două, ştiam că se luptaseră secole de-a rîndul şi construiseră fortăreţe în toată ţara, cu ambiţia de a li se substitui papilor şi de a-i reda Cetăţii puterea sa din vechime. Am sfîrşit prin a înţelege că, după părerea lui 77 *Capitano,* trebuie neapărat să văd mai întîi cartierul familiei Orsini, de vreme ce castelul din Soriano mă fascinase. Şi mi-a furnizat o grămadă de informaţii, în parte inventate. Oricum, aveam nevoie de un punct de plecare, aşa că al lui sau al altuia...

Am petrecut de curînd trei zile la Roma, am revăzut fîntîna Paola de pe Janiculus, strada Orsini din apropierea Tibrului, spre care mă îndreptasem prima dată, înainte de a descoperi că greşisem, într-adevăr, prin Roma, *II Capitano* înţelegea oraşul din bucla fluviului. După ce 1-am traversat, m-am îndreptat, călăuzit de cartea lui Burckhardt, spre Campo dei Fiori. Nu mai văzusem niciodată o piaţă atît de frumoasă, înconjurată de case vechi si înalte, dominînd tejghelele acoperite de legume şi de flori, în prospeţimea însorită a unui sfîrşit de dimineaţă. M-am trezit pe neaşteptate, cu un suspin de mirare, la poalele soclului umil şi solitar al lui Giordano Bruno. Aici fusese ars ca un eretic, pentru că propovăduise mişcarea pămîntului şi pluralitatea lumilor. Am fost cuprins de o înflăcărare cvasifanatică. Alături de Spinoza, era singurul gînditor faţă de care încercasem un sentiment de comuniune entuziastă în anii adolescenţei mele disperate, îi invidiam destinul eroic. Dîndu-mi seama de stupefacţia lui Freddy, i-am împărtăşit motivele entuziasmului meu. în fond, toate astea nu erau chiar aşa de vechi, îmi aminteam efervescenţa pe care mi-o produseseră ideile poetice ale lui Giordano Bruno, pe vremea cînd scriam eseul despre natură. Ele îmi insuflaseră curajul de a pătrunde în universul gîndirii care se deschidea înaintea mea. A fost un moment de o nemaipomenită intensitate cînd am putut să pot contempla statuia ce se înălţa în mijlocul pieţei unde fusese supus supliciului, acum veselă şi zgomotoasă, în vreme ce Giordano Bruno părea că-i dojeneşte pe vînzătorii de flori şi de legume, care-1 vegheau de generaţii. Acolo, printre oamenii din popor, mai curînd decît într-o piaţă pustie şi solemnă, mi se părea el la locul lui, demn ca un Socrate al timpurilor moderne. Tot aşa cum pe celălalt Socrate îl întîlnim tot printre meşteşugari şi negustori,

doar că în Atena. Amîndoi condamnaţi la moarte, acuzaţi de aceeaşi crimă: cea de a fi dăunat religiei si de a fi corupt tineretul. Astfel, în două rînduri, în zorii unei noi ere, una şi aceeaşi încercare finală şi-a lăsat amprenta asupra destinului epic al gînditorului: la capătul adevărului nu se află decît înfrîngerea.

Imaginea lui Giordano Bruno, infinit de uşoară şi de eliberată de obstacole, îşi lua elanul de pe Campo dei Fiori spre un univers şi mai vast, şi mai splendid, pînă pe piscurile tăcute ale cunoaşterii. N-am uitat niciodată clipa din dimineaţa aceea, cînd paşii m-au dus pe Campo dei Fiori - drumul de răscruce al filozofului - care, de atunci, a întruchipat pentru mine centrul spiritual al Romei, al aurorei ei moderne, în rest, nu întîlneşti decît pomposul, monumente strălucitoare şi orgolioase pînă la nebunie precum vanitatea împăraţilor, a papilor şi dictatorilor care le-au înălţat în amurgul oraşului. Am părăsit piaţa către amiază, cînd comercianţii îşi strîngeau lucrurile şi-şi demontau tejghelele, imaginîndu-mi cum rămînea singură statuia lui Giordano Bruno, între localurile şi ferestrele din piaţă, în vreme ce filozoful se reculegea, meditînd fără a mai fi deranjat, cufundat în penumbră.

Emoţia mă amuţise, mergeam cu mintea aiurea. In ceasurile de la sfîrşitul dimineţii, nimic nu rămîne nemişcat în Roma. Evitînd înghesuiala, ne-am strecurat de-a lungul zidurilor spre ceea ce ar fi trebuit să fie Via del Governo Vecchio, apoi spre mănăstirea Santa Măria della Pace. încercam un soi de voluptate a lentorii, încetineam pasul pe străzile ce duceau la cartierul familiei Orsini, ascultam vocile al căror ecou se răsfrîngea pe la colţuri de clădiri, mă uitam la trecătorii care ne tîrau după ei, veseli, ca şi cum toate afrodiziacele cerului s-ar fi infiltrat în aerul pe care-1 respiram. Nu exista un cartier al familiei Orsini, ci o stradă Montegiordano, care purta numele unuia dintre ei. Dar numele lor a apărut cîţiva paşi mai încolo, chiar sub ochii mei. De astă dată, nu 1-am scăpat din vedere. Brusc, la cotitura îngustă a străzii mărginite de clădiri vechi, cu faţade ocru şi ferestre mari, scăldate dintotdeauna în întuneric, m-am temut că nu mai există nici o urmă a ceea ce căutam. Dar la dreapta, deasupra străduţei, s-a ivit, de după imensul grilaj al unei porţi, palatul care trebuia, după presupunerile mele, să aparţină patrimoniului familiei Orsini şi familiilor înrudite cu ea. în impunătoarea structură de secol XVI, făcută din marmură şi piatră, am crezut că descifrez configuraţia unei fortăreţe. Am traversat curţile, închipuindu-mi, dincolo de porticurile imense, în spatele copacilor mari şi la adăpostul zidurilor groase, interioarele burgheze şi reliefurile aristocratice, imitînd noblețea decorului exterior şi însuşindu-şi rangul conferit de ea. Cînd am ieşit afară, m-am simţit mai bine mergînd pe lîngă atelierele şi magazinele de pe stradă. Ce venisem să caut acolo? Istoria? Nu mai exista. Şi, într-un acces de naivitate, mi-am spus că arta - nu aşa denumeau cărţile ce aveam eu sub priviri? — este numele singurului lucru care dăinuieşte, dacă nu este cumva fructul tardiv, perimat, al unei istorii pe cale de a se stinge

sau de a fi dată uitării. Care şi-a pierdut propria artă de a crea viitorul, de a participa la adevăratele înfruntări, .de a provoca pasiuni. Era greu să te smulgi acestor edificii, martori distinşi şi îndureraţi ai trecutului. Era nevoie de o virtute romană ca să le păstrezi. Sau de neputinţa de a te elibera de grandoarea lor defunctă, fidel resuscitată în calitate de frumuseţe. Lucrurile astea mă depăşeau pe atunci.
Ziua fusese bine folosită, însă Freddy, care nu voia încă să ne întoarcem, m-a tîrît într-un labirint de străzi situat în prelungirea străzii Montegiordano. Ultima dintre ele s-a deschis, dincolo de o biserică, spre priveliştea sublimă, încă si mai încîntătoare decît Campo dei Fiori, a pieţei Navona. M-am întors acolo de multe ori. Pe răcoarea dimineţii, pe dogoarea amiezii, în melancolia albăstrie a înserării. Găseam acolo nu numai liniştea, farmecul si lumina unei sărbători interioare, dar şi ceva din uluirea celei dintîi întîlniri. Totul mi se părea nou, deosebit, desăvîrsit. Nici un nume de pictor, de sculptor sau de arhitect nu figurează încă în această povestire. Pentru simplul motiv că nu avusesem acces la cultură decît prin intermediul scriitorilor, al gînditorilor; cărţile înfăţişau ceea ce este divin sau nu, frumos sau nu. Ignoram totul despre artele plastice, nu călcasem niciodată într-un muzeu, nu contemplasem vreun tablou şi nici nu mă învîrtisem în jurul operei unui arhitect. Aici, în piaţa Navona, a izbucnit la lumina zilei ceva ce ar fi trebuit să fie parte integrantă din fiinţa mea. Un lucru pe care nu ştiusem să-1 recunosc şi să mă bucur de el, înainte de a-mi fi promis, la Hellbrunn, să merg să-1 caut în Italia.
Fîntînile şi obeliscul lui Bernini atingeau în fine această zonă, poate cea mai inaccesibilă. La teama de a pătrunde în vastul univers de imagini necunoscute s-a adăugat plăcerea nouă de a admira şi de a mă lăsa fermecat. Liniile graţioase, învăţate pe de rost, ale acestui scurt poem în marmură, m-au însoţit de-a lungul întregii mele vieţi. Cu timpul, am devenit mai sensibil la agresivitatea masculină a compoziţiei. Şi mai iritat de geniul sec al bisericii lui Borromini, care întrerupe şirul de case de o simplitate desăvîrşită. Ura care le macină pe cele două genii se exprimă poate cu ingeniozitate în asimetria pieţei. Viziunea dintîi supravieţuieşte: splendoarea obeliscului şi a fîntînilor într-un oyal care se decupează pe fundalul cerului. Şi groaza pe care o inspiră o mare operă pentru că, ori de cîte ori o priveşti, vezi de fiecare dată altceva, groaza ca nu cumva vraja să se spulbere într-o bună zi.
Impresii pe care le regăsesc intacte, ducîndu-mă să le culeg, dimineaţa devreme, în piaţa cufundată într-o linişte de nimic tulburată. Pîndind trezirea Romei şi soarele care se reînnoia de la o oră la alta, mi-am zis, cu o desăvîrşită tihnă: „Ce bine e să trăieşti!".
A fost o zi de neuitat. Amintirea a rămas atît de vie, încît, la fiecare dintre vizitele mele la Roma, refac acelaşi drum, aproape fără voie. Şi clipele de odinioară se amestecă cu cele pe care sînt pe cale de a le trăi.

Cronica anilor risipiţi

25 aprilie 1995

Sensibilitatea mea la artele plastice a luat naştere la Roma. Am făcut şi alte călătorii, poate ca o sfidare la adresa acelor frumuseţi din jurul nostru care nu ne erau destinate şi care ne spuneau la fiecare pas: „Nu sîntem pentru voi. Nu ştiţi nici să apreciaţi, nici să savuraţi!". // *Capitano* mă trata acum ca şi cum m-aş fi dus acolo să-mi regăsesc familia. - „Orsini ai dumneavoastră", îmi spunea el -, presupuşii mei strămoşi care, în vremuri aprige, îi dăduseră Cetăţii un chip. Ţinea mult la asta, ca şi la a mă duce să vizitez Roma lui Napoleon, care-1 întruchipa, pentru el, pe salvatorul Italiei. Nu după multă vreme, eu şi cu Freddy ne-am făcut obiceiurile şi itinerarele noastre, cu cîteva variante. De la gară, ne îndreptam spre piaţa Esedra sau spre Santa Măria Maggiore. Apoi continuam pe Via Cavour şi, după o oprire în Campo dei Fiori, ne opream în piaţa Navona. Acolo, aşezaţi pe bordura trotuarului sau contemplînd statuile colosale care se însufleţeau sub soarele rece, ne pregăteam să fim fericiţi. Apoi făceam planul zilei, observînd agitaţia şi ascultînd, pentru plăcerea de a asculta, sporovăială oamenilor, într-o zi, cînd mă tot sîcîia cu privire la *Bildungsroman-ul* meu, puţin enervat, 1-am întrebat din nou ce sens dă el cuvîntului. Nu eram un tînăr care porneşte într-o „mare călătorie" pentru a dobîndi experienţă. „Nu, a replicat el, călătoreşti în Italia pentru că vrei să-ţi faci romanul cu ajutorul culturii". Jocul de cuvinte m-a încîntat. Numai împreună cu Isou am mai umblat atît de mult cît umblam cu Freddy. Găseam destulă energie pentru ca picioarele, îndeplinindu-şi datoria, să ne ducă fără să facă mofturi, pînă la ultima suflare de curiozitate. Iată ce-am apreciat cel mai mult la Roma şi ce am retrăit cel mai mult în minte: cîmpul nelimitat, deschis rătăcirilor. Fiecare dintre noi doi îşi avea propriile preferinţe şi urca pe firul timpului în felul său. Mai întîi hoinarerile mele. între Campo dei Fiori şi palatul Farnese (mi-e cu neputinţă să-mi amintesc ce legătură are acest palat, după spusele lui *II Capitano,* cu familia Orsini) se întindea un spaţiu solemn, pe care-1 traversam ca într-o procesiune, mărginit de palate aliniate - Freddy îl admira pe cel al Cancelariei - şi de statui masive. Ele dădeau spre nişte străduţe curate şi melancolice în care căutam să mă pierd. In fund era o biserică greoaie, cu coloane oarecare, clădiri înalte cu balcoane şi pervazuri proeminente la ferestre. Vederea lor nai-a sugerat nu atît ideea de putere şi de bogăţie, prin intermediul marilor arhitecţi şi artişti, cît cea a unei dezolări tăcute sau mai degrabă solitare. Nu auzisem de Renaştere sau de baroc, însă, în faţa frontoanelor care dominau porticurile maiestuoase şi a zidurilor înţesate de reliefuri şi de embleme decupate ca şi cum ar fi fost lipite deasupra, încercam să descifrez semnele, secret preţios, dar spinos. Mă simţeam ca un intrus, dar eram şi în largul meu, traversam o parcelă de istorie.

Sigur, erau prea multe arcade, prea multe lampadare din fier forjat sub bolţi, prea multe grădini întemniţate după grilaje, plasate în interiorul caselor pline de crăpături, înnegrite şi neospitaliere. Puţină lume pătrundea înăuntru, trecătorii grăbiţi se făceau totuna cu zidurile şi sfîrseau prin a semăna cu statuile aşezate în firide. Asemenea statuilor de pe socluri, în redingote sau în uniformă militară, cu mîna aşezată pe mînerul spadei, palatele mai păstrau strălucirea orgoliului şi a aviditătii aristocratice care le înălţaseră. Le părăseam visînd la numele nobilimii pontificale şi la trecutul pecetluit în aceste memoriale de piatră. Presentimentul de atunci avea să mi se confirme mult mai tîrziu: măreţia Bisericii a eclipsat măreţia Romei într-o epocă în care geniul radia în marile oraşe din Italia, începeai să respiri mai în voie de îndată ce părăseai zona aceea solemnă, pentru a te alătura şuvoiului grăbit, zgomotos, insolent şi zeflemitor care forfotea pe bulevarde şi prin pieţe, înclinaţia romanilor spre hoinăreală era contagioasă, mă lăsam antrenat, atras de ochii strălucitori, de trupurile nervoase, de chipurile expresive, adesea frumoase. Explorările în tovărăşia lui Freddy mi-au lăsat puţine amintiri peste care să nu se fi grefat altele, mai recente, în *afara* uneia, care s-a păstrat, intactă, în memoria mea.

Mă văd alături de Freddy, de parcă ar fi fost ieri, mergînd din piaţa Navona spre Trastevere, pe strada Montegiordano. Am ajuns la cotitura Hbrului şi ne-am înveselit la vederea castelului Sant'Angelo, care seamănă mai mult cu o închisoare decît cu un castel, dar şi cu decorul din carton presat dintr-un film după *Tosca* de Puccini, pe care-1 văzusem pe cînd eram adolescenţi. Apoi am cotit spre podul din stînga, am tresărit, apoi am încremenit, în vreme ce Freddy arăta cu degetul în direcţia unei sinagogi. Fără îndoială că nici un loc nu seamănă cu un ghetou. Am ghicit însă că acolo era. O surpriză de ţi se tăia răsuflarea. Nu eram pregătit să mă opresc, nici să extrag din legenda unui exil de două mii de ani puterea de a înfrunta o tragedie nudă, imediată. Eram singurii străini de pe strada săracă şi tăcută şi am traversat ghetoul în tăcere şi cu privirile înceţoşate. Fără să înţelegem ce ni se întîmpla, am simţit dintr-o dată nevoia — în semn de doliu? — de a ne scoate încălţările şi de a ne aşeza pe pămîntul nud. Din cauza singurătăţii din jur, sau a singurătăţii din noi, acum că plecasem şi nu mai aveam pe nimeni ? Am mers doar pînă în vîrful insulei Tiberina, urmărind cu privirile, ca de la balustrada unei penişe ancorate lîngă bătrînul pod roman, viaţa fluviului, iar sentimentele noastre se înecau în apele lui întunecate.

Şi acum, iată hoinărelile lui Freddy. Roma îl emoţiona mai mult prin legendă, decît prin istoria sau arta ei. Ii plăcea să perceapă un semn de universalitate în arhaicitatea acestor locuri originare. Trastevere îl fermeca. Aşa că am urcat pe Palatin, unde lupoaica îi alăptează pe Romulus si Remus — luîndu-ne după amintirile din copilărie. Freddy rîdea, amuzat că se află acolo, ridicînd spre înălţimi nişte ochi albaştri, strălucitori, sau privind, în depărtare, grădinile

aristocratice cum nu mai există în altă parte, cu sentimentul plăcut că le domină. Sau hoinărea printre ruinele elegante, într-un piesaj purtînd amprenta severităţii virile a unor forme cît se poate de romane. Părăginite sau restaurate, palatele antice erau pline de rafinament, înălţate de oameni care cunoşteau lumea şi-şi ştiau rangul. Am fost uluitor de fericiţi acolo. Aveam douăzeci de ani, vîrsta nemuritorilor.

Vaticanul era sub interdicţie - este oare cuvîntul potrivit? -, fiind prea marcat de tăcerea Bisericii faţă de persecuţiile din timpul războiului, aşa că 1-am şters de pe harta noastră a Romei. Fiecare participa la hoinăreala celuilalt, am mai spus-o. Amîndorura ne plăcea însă să ne ducem pe *corsi,* mai ales pe Corso Vittorio Emmanuele II. Era un univers frenetic şi totuşi monumental, care îşi schimba decorul şi populaţia de la o oră la alta. în ceea ce mă priveşte, încercam să-mi măsor capacitatea de a trăi într-o metropolă, întrebîndu-mă cu ce aduceam eu, umblînd încoace şi-ncolo pe teritoriul acela stratificat de istorie, la care cele cinci simţuri începeau să se adapteze, îmi amintesc de anxietatea pe care am resimţeam mergînd de la monumentul lui Victor-Emmanuel II, pe treptele căruia m-am odihnit în multe rînduri, la somptuoasele coloane ale Pantheonului, în faţa căruia mă opream, fără să îndrăznesc să pătrund înăuntru. Cel dintîi mi se pare şi azi o parodie de Belle Epoque, pusă în scenă de Offenbach, în decorul autentic al vechii Rome. Cel de-al doilea îmi apare ca templul cel mai spiritual al tuturor zeilor. Porticul imens, solemnitatea păgînă, imortalitatea liniştită reprezentau, pentru mine, semnele unei credinţe care nu caută un sens vieţii, nici nu pregăteşte pentru moarte. Ci acceptă natura umană fără a-i cere, nici a-i impune, să se adore sau să se umilească. De ce mă fascina? Să fi fost oare intuiţia că, la naştere, fiecare om este un'păgîn care venerează mai mulţi zei, care iubeşte natura, ştiindu-se, asemenea ei, nemuritor? Sau era pur şi simplu atracţia zeilor vizibili, a idolilor interzişi ai copilăriei, a templului lor văzut pentru prima oară, din care emana mai multă pace şi spiritualitate decît din cel al zeilor invizibili? Nu aveam cuvinte potrivite pentru a exprima ce simt. Mă exalta să parcurg pe jos străzile, pieţele, bulevardele, într-o stare de continuă surprindere, în orice caz, nu-mi amintesc să mai fi întîlnit de atunci încoace, în vreun alt oraş, atîtea aspecte neaşteptate, care mă făceau să cred că viaţa mea era istoria imposibilului pe cale de a deveni posibil. Fiecare loc, şi au fost numeroase, mai adăuga o trăsătură de penel la imaginea mea despre Roma. Un vultur care plana în lumina unui soare alb, sau se cufunda în întunecimea unui soare negru, după curgerea secolelor, care survola ahipelagul acestor oraşe, fiecare cu arhitectura, cu zeii, cu luminile proprii, al acestor Rome dintr-o epocă sau din alta, între care aluneci pe întinderea timpului, ca la Veneţia pe întinderea apelor, împreună cu Freddy, ne opream şi alegeam Roma în care voiam să ne aflăm pentru o oră sau o zi, de fiecare dată alta.

îndelungatele hoinăreli prin Roma au fost frumoase şi absolute. Mă îndoiesc totuşi că ele s-ar fi întipărit atît de adînc în memoria mea dacă nu ar fi intervenit ceva. La urma urmelor, era prima mea întîlnire faţă în faţă cu Europa. Pînă atunci, trecutul însemnase pentru mine o epocă de legendă, o amintire mitică, o povestire care începe cu „A fost odată", un episod din Biblie, un timp exclusiv interior şi abstract. Or, aici, el căpăta un cu totul alt sens, concret şi incarnat în opere datate, care se aflau sub ochii mei, la îndemîna mea. Ele mă legau de alţi oameni, care existaseră cu adevărat, acesta era trecutul care îmi apropia şi îmi unea viaţa cu istoria lor. în fine, curiozitatea mea era intens stimulată. Pînă atunci, văzusem în istorie progresul, mişcarea spre viitor, noul preluînd ştafeta vechiului. Este atît de uşor să-ţi închipui noul ca pe cel mai apropiat sinonim al morţii vechiului, purificarea civilizaţiilor şi eterna întinerire a popoarelor. O maşină pornită împotriva rezistenţei trecutului condamnat la derută, preschimbat în epocă sumbră. Un *happy end* previzibil îi aştepta pe oameni la capătul trudei şi al înfruntărilor lor. între timp, ruinele antice, cronica marilor familii istorisită de edificiile şi monumentele lor, extraordinara armonie plastică a ruinelor îmi transmiteau o cunoaştere ezoterică. Cea despre perseverenţa trecutului, despre metamorfoza şi continuitatea, dincolo de generaţii, a ceea ce ar fi trebuit să dispară. Precum şi enigmele unei istorii chinuite de visele nemuririi. Acolo unde odinioară se ridica o fortăreaţă sau o modestă columnă romană, două secole mai tîrziu se înălţa un somptuos palat sau o statuie aparţinînd aceloraşi Orsini sau Colonna. Iar templul din epoca antică se preschimbase într-o biserică. Locurile primiseră un nume, pentru a fi respectate secole de-a rîndul. Nu conta naivitatea observaţiilor, îngrămădirea imaginilor era şi mai puternică. Roma mi-a apărut astfel asemenea portretului unui Dorian Gray al istoriei noastre. Cum să spun? Cînd un ciclu al istoriei începe, ea scoate la iveală latura superficială a realităţii, întreaga iluzie a unei creaţii absolute şi înflăcărarea violentă a unei aventuri. Clădirile energice şi efortul artiştilor exprimă visul de nemurire al unei epoci sigure de propria-i victorie, lumina pe care ea vrea s-o proiecteze pentru totdeauna. Asta este: ea îşi anunţă intrarea în tragedia lumii, însă cînd se conturează declinul unei mari epoci, al unei mari culturi, cînd forma de existenţă a unui popor intră în agonie, atunci apare istoria, strălucind de maturitate. Ghiceşti, dincolo de marile opere, că artistul a scos la lumina zilei drojdia pasiunilor, sufletul ascuns al monştrilor, fluxul poftelor şi al spaimelor, bătrîneţea interioară a oamenilor condamnaţi să asigure triumful neamului, al Bisericii sau al partidului lor. Şi al căror loc în istorie depinde un sfert de îndrăzneala lor, două sferturi de hazard şi, ultimul sfert, de crimele lor. Am fost aşadar impresionat de succesiunea de *unhappy ends ale* istoriei ce se desfăşurase într-o parte sau alta a oraşului, cu o ferocitate pe care doar pietatea şi nostalgia sufletelor veştejite o pot înfrumuseţa.

Ceea ce m-a făcut să mă gîndesc că arta de a cădea, chiar de a decădea, este cea mai subtilă şi că ea face ca personajele şi locurile să fie mai pasionante decît arta de a se înălţa. S-ar putea spune că această artă apropie de noi singurătatea lor asumată, înfrîngerea raţiunii lor de a trăi, loialitatea faţă de ceea ce a încetat să mai fie. Poate pentru că te simţi liniştit văzîndu-le în clipa în care par vulnerabile, în strălucirea morţii? Sau în căutarea unui sfîrşit frumos, într-un univers în care eşti la adăpost din întîmplare şi tot din întîmplare eşti distrus, nimic mai mult? Ceea ce face, poate, ca istoria în declin să fie mai atentă cu viaţa, mai chibzuită în privinţa a ceea ce mai rămîne din viitor, mai umană. Dacă-mi amintesc bine, brusca mea admiraţie pentru declin m-a surprins. Traducea ea oare un sentiment autentic, o dorinţă inconştientă de a rămîne la Roma sau pur şi simplu, descoperirea materială a trecutului? M-am încorsetat în ideea că operele de artă sînt uneori semnele triumfului, dar cel mai adesea sînt strigătele de ajutor ale istoriei. Arta, aşa cum a voit-o memoria şi aşa cum au făcut-o popoarele, este un nume pentru ceea ce a ştiut să moară cu graţie şi care, o dată compus, a fost reluat şi modelat. Sentimentul împlinit al unui raport profund cu materia, cu frumosul, nu exprimă el oare raportul cu timpul deja scurs ? Cît de mult am răsfăţat ideea aceasta! Ea mă făcea să înţeleg că, în istorie, trecutul capătă un sens de care nu mi se vorbise: un sens al umanului, apoi recunoaşterea celuilalt. De aceea se manifesta în splendoarea ruinelor, a monumentelor dumnezeieşte executate. Şi cu atît mai mult în defilarea unei cohorte de secole strălucitoare, care m-au învăţat, fără să-mi dau seama, că o cultură este arta de a seduce timpul în care ele nu vor mai fi.
în timp ce aştern pe hîrtie aceste gînduri inconsistente, se ivesc altele, care vin în întîmpinarea amintirilor. Toate acestea fac astăzi parte din mine însumi. Şi totuşi ceva iremediabil s-a pierdut: fericirea celei dintîi călătorii dincolo de propriile mele limite, a unei călătorii care mi-a dezvăluit atîtea lucruri a căror existenţă nici măcar nu o bănuisem. Cît de mult iubeam lumea, care mi s-a părut şi mai frumoasă!

30 aprilie 1995

Povestea mea de dragoste îi inspira o oarecare nelinişte lui Freddy. Se ştie cum se petrec lucrurile între prieteni: ei devin puţin geloşi, se simt părăsiţi. Neliniştea lui nu era însă de acest fel. Ea izvora din pericolul de a vedea prelungindu-se şederea noastră în Italia. Era credincios cuvîntului dat, aşa că plecarea lui depindea de a mea. Ca să mă readucă la realitate, îmi repeta cuvintele mamei lui: „Rămîi cu picioarele pe pămînt. Dacă ai să cazi cumva, aşa ai să te loveşti mai puţin". Remarcase schimbarea produsă de aerul liber al Italiei. Fără falsă modestie, ştiu că am trezit dintotdeauna interesul femeilor şi chiar al bărbaţilor - fără ca acest interes să alunece pe

panta erotică. Dacă, în ciuda timidităţii mele, eram pe picior de egalitate cu italienii, faptul se datora mai ales acestui interes. Chiar dacă nu intrasem niciodată într-o casă, chiar dacă nu cunoscusem nici o familie — cu excepţia celei a tinerei romane - mă simţeam invitat peste tot. Ştiam cît de trişor şi de servil, de meschin si de fanfaron, cît de fals generos poate fi italianul, şi-i cunoşteam şi ferocitatea socială, în lipsa unei credinţe adevărate, el cultivă o multitudine de superstiţii. Insă preferam să nu mă sinchisesc de toate acestea şi să-mi spun că nu întîlnisem vreodată fiinţe mai agere decît italienii. Simţi că nu-şi fac prea multe iluzii cu privire la natura umană. Dacă aceste iluzii ar fi adevărate, ele i-ar putea face să sufere. Cum ei, şi mai ales romanii, trăiesc în sînul aparenţelor, ştiu să le recunoască, iar privirea lor ironică, ascuţită şi practică, le demască. De aceea ei te cîntăresc din ochi şi se simt liberi să-ţi acorde încrederea, o încredere cu atît mai sinceră, cu cît comportă unele riscuri. In fine, ei împart între ei superioritatea de a fi sesizat că societatea nu este decît o politeţe, pe care spiritul anarhic al indivizilor o manifestă faţă de dorinţa lor de ordine. Stînd printre ei, am simţit foarte curînd o proximitate, o libertate pe care nu o cunoscusem în România. Acolo, printr-un soi de reflex atavic, chiar înainte să-ţi dai seama, erai discriminat, fiecare fiind clasat după limbă, religie şi, mai ales, etnie. Erai repertoriat ca român, ungur, grec sau evreu după anumite semne dinainte convenite, stigmatizat şi aşezat într-o ierarhie. Acest reflex amenităţător şi umilitor a făcut să se nască în mine o temere de care nu m-am vindecat niciodată. Cu atît mai mult cu cît, arătînd a român, păream că trişez şi riscam să fiu demascat, provocînd reacţii de respingere, nu pentru că eu i-aş fi înşelat pe ceilalţi, ci pentru că ei se înşelaseră. Ce uşurare am simţit în Italia, unde nu mai aveam a mă sinchisi de ceea ce păream a fi! Da, ştiau că sînt străin, însă faptul abia dacă afecta comportamentul oamenilor faţă de mine. Toate astea explică de ce mi-am găsit atît de multe afinităţi cu italienii. Le sînt recunoscător pentru că m-au tratat ca pe o fiinţă umană, fără a mă diferenţia de ceilalţi oameni, şi pentru că mi-au inculcat, laolaltă cu gustul frumosului, pe cel al vieţii improvizate. Dacă germanii iau totul în serios, italienii nu iau în serios decît cîteva lucruri. Iar pe cele mai serioase — inclusiv pe ei înşişi - le tratează nu în registrul deriziunii, ca francezii, ci în cel al ironiei, ca evreii.

Independenţa mea de hoinar printre ei mă îmbogăţea. Iar în contactul, chiar de la distanţă, cu evenimentele şi cu pasiunile sociale şi politice, am avut din nou tentaţia unei vieţi normale. Mimetism? Identificare? Aşa am fost cuprins de o puternică dorinţă: să ies din izolare, să am o casă şi o adresă, să muncesc şi să-mi văd de propria viaţă ca toată lumea. Sigur, eram destul de lucid ca să-mi dau seama de faptul că, trăind o istorie precum cea pe care o trăisem, nu sînt predispus la o viaţă normală, însă dorinţa era prezentă si nu mai aveam chef, în ciuda plăcerii de a rătăci, să locuiesc în lume

ca într-o cameră de hotel. Deşi eram fericit în Italia, cu cît o iubeam mai mult, cu atît mai mult mă temeam de ideea de a mă stabili acolo. Nu pentru a fi fericit venisem eu de atît de departe. Să-mi văd de propria viaţă însemna să realizez scopul pe care mi-1 fixasem de multă vreme. Şi mă cunoşteam îndeajuns ca să ştiu că, dacă mă duceam în altă parte decît la Paris, aveam să regret pînă la sfîrşitul zilelor mele. La Paris! La Paris!

îndrăznesc s-o scriu, însă n-aş îndrăzni s-o spun. în America, imigranţii explică cu mîndrie, de zece ori, nu o singură dată, că au decis să vină aici pentru că este o ţară mare şi vine lume de pe tot pămîntul; ei relatează amănunţit modul în care au fost primiţi şi povestesc *succes story-ul* lor, plini de gratitudine, pentru că nici o altă ţară nu le-ar fi acordat aceeaşi şansă. Ceea ce nu se face în Franţa, unde evităm acest subiect de conversaţie, ar fi de prost gust şi nu am obţine drept răspuns decît nişte zîmbete jenate, chiar plictisite. Deşi Franţa acceptă aproape tot atîţia imigranţi sau exilaţi şi din aceleaşi motive; reuşita lor poate fi aceeaşi, pentru că această ţară se vrea un pămînt de azil şi nu unul de exil. „Cînd americanii sînt pe moarte - spune un dicton — ei se duc la Paris." Eu unul nu m-am dus însă la Paris ca să mor, ci ca să trăiesc. Aş fi putut alege o altă ţară, Italia, Argentina sau Statele Unite. Ei nu, alesesem Franţa, pe care nu o cunoşteam decît din cărţi. Şi prin intermediul ideilor. Pămînt de exil, pămînt de azil: însă nu această Franţă am căutat-o. Franţa mea era ţara libertăţii, a creaţiei. Nu vreau şi nu pot să trăiesc altundeva decît la Paris, în oraşul făgăduinţelor. Măcar din acest punct de vedere mi-am realizat visul şi am avut un *succes story.* Iată că, în sfirşit, am şi un loc unde să-1 scriu.

Să ne întoarcem însă la Roma. Ideea de a-1 anunţa pe Freddy că urmează să ne despărţim îmi pricinuia mare durere. Chiar dacă ghiceam că este nerăbdător să mă audă spunîndu-i-o, pentru că-i cunoşteam dorinţa de a-şi continua propria călătorie spre destinaţia pe care şi-o fixase. Acest gen de decizie nu se poate totuşi tărăgăna prea mult. înainte sau imediat după Anul Nou al lui 1948, ne aflam la Roma - poate că şi locuiam acolo, după ce părăsisem Soriano nel Cimino, nu mai ţin minte - în localul în care luasem obiceiul să luăm o gustare înainte de a ne întoarce acasă. Cînd i-am împărtăşit intenţia mea, a fost uşurat. A ascultat fără să scoată o vorbă, cu acelaşi zîmbet din priviri, mărturisirea ezitării mele, a posibilităţii, o clipă luată în considerare, de a mă stabili în Italia şi a ceea ce mă făcuse să renunţ. El însuşi ezitase, în noiembrie '47, apoi se gîndise să emigreze în Palestina, cînd s-a proclamat independenţa ei şi cînd am sărbătorit vestea sub arcul lui Titus. Numai că, o dată cu trecerea anilor, credem tot mai puţin şi avem nevoie să credem tot mai mult. în orice caz pentru a îndeplini un lucru atît de important. Fără îndoială că i-a lipsit credinţa şi n-a ieşit nimic.

După cîte îmi amintesc, în ziua în care ne-am despărţit de Roma plutea o lumină de zăpadă şi de veselie. Ea mi-a apărut încă şi mai

demnă de slavă. Semăna cu celelalte oraşe celebre ale Italiei, Veneţia, Torino, Florenţa, Napoli, care trăiau în izolare. Nu pentru că fuseseră edificate ca nişte capitale şi se aflau la o anumită distanţă istorică unele de celelalte. Ci din cauza neasemuitei lucrări a trecutului, a geniului ce sălăşluise în ele şi le dăduse înfăţişarea pe care o aveau. Asfel încît cea mai altfel dintre ele şi cea mai altfel dintre toate capitalele Europei - încît uiţi că a fost însăşi inima ei — rămîne Roma. Pentru Tacit, Cetatea; pentru mulţi oameni iluştri, Cetatea Eternă. Pentru mine, cel de atunci, şi, cred, pentru romanii înşişi, Cetatea Solitară. Toate drumurile care duc la ea sînt cele ale întoarcerii. Şi eu m-am întors acolo, a fost prima mea călătorie în afara Franţei, din respect pentru aceste amintiri: *ii remembrar delle passate* cose. Şi din iubire pentru solitudinea ei.

3 mai 1995

Nu pot relata decît în linii mari episodul care încheie această povestire. O decizie clară face ca lucrurile să devină lesnicioase şi simple. A urmat farmecul trist al despărţirii, clipele în care vorbeam despre plecare şi regretul de a nu mai fi un „vagabond în deşertul arzător şi jalnic al lumii" - sînt cuvintele lui Dostoievski - care nu se satură să o tot străbată. Am crezut că aveam să plecăm direct la Milano. Cînd Freddy m-a anunţat că urma să mergem de-a lungul mării trecînd prin Livorno şi Genova, am uitat să-1 întreb, în febra pregătirilor, care sînt motivele acestui ocol. Aş fi făcut-o fără îndoială dacă asociatul lui şi Mecena al meu nu s-ar fi năpustit în ziua aceea în cameră cu ultimele zvonuri şi glume. Aflasem că avea să ne însoţească pînă la Livorno, unde se ducea cu nişte afaceri. Era aşadar de faţă, supraveghea modul cum ne făceam bagajele, încerca să ne distreze, cu o undă de amărăciune care se strecoară în vorbe în clipele despărţirii, cînd cel care rămîne cade din nou pradă singurătăţii. Pe măsură ce memoria mea retuşează episodul, se agaţă de detalii care mi-ar fi îngăduit să descifrez secretul a ceea ce avea să se petreacă. Este însă cu neputinţă să restabileşti continuitatea dintre impresiile pe care le-ai avut înainte şi cele de după un eveniment fără să-I deformezi şi fără să-ţi oferi iluzia unei premoniţii. îţi spui: „Ştiam eu", deşi în realitate nu bănuiai nimic. Mincinoasă profeţie, ca să-ţi salvezi amorul propriu! Eu de multă vreme am renunţat la el.

Tot ce citisem pînă atunci despre mare nu putea egala splendoarea a ceea ce vedeam. Lumina cădea din belşug pe întinderea albastră care se amplifica precum un cer, aşezat de-a-ndoaselea. Am sosit la Livorno ameţiţi, îmbătaţi de lumină, de pulberea transparentă şi de zgomotul vocilor. Se mai vedeau încă urmele bombardamentelor şi însoţitorul nostru ne-a istorisit tragedia deportărilor. In sala din spate a unui restaurant, unde toată lumea părea să-1 cunoască, am luat o masă cum nu mai savurasem de multă vreme. Era evident:

plecarea noastră îl necăjea. A vorbit precipitat despre Genova, Riviera, Monte Carlo, Ventimiglia, hipnotizat de propriile amintiri cu mare şi soare. într-o altă perioadă din viaţa lui, cochetase cu ideea de a se instala acolo. Toate astea ţineau însă de trecut. Cînd a venit clipa despărţirii, mi-a întins o hîrtie cu adresele a două persoane demne de încredere din Milano. După o pauză, s-a scotocit în buzunare şi mi-a strecurat în palmă, înainte de a avea timp să-mi dau seama, un ceas de mînă. Fără să ia seama la protestele mele, mi-a spus că nu se ştie ce se poate întîmpla şi că-mi va fi, probabil, de folos, într-o călătorie atît de lungă şi de riscantă, în timp ce-i mulţumeam, m-a învăluit într-o privire tristă şi obosită, urîndu-mi viaţă lungă şi mult noroc. Apoi s-a grăbit să se întoarcă la treburile lui şi asta-i tot ce-mi mai amintesc despre el.
Din fericire, nu m-am întrebat niciodată ce înseamnă gestul lui, în acelaşi timp generos şi implorator, venit din alte vremuri, din altă lume. Scriind, mă simt totuşi obligat să caut o explicaţie. Omul îşi începuse studiile, însă războiul îi tăiase aripile. Prin mine, credea că poate răsturna lumea şi se lansa în controverse asupra celor mai aiurite chestiuni. De pildă: este adevărat — cum credeam eu — că, la Roma, arta pare a fi o istorie răsucită înspre trecut? Sau, cum cred unii, este biologia mai greu de schimbat decît cultura, deşi experienţa seculară demonstrează exact contrariul? Altădată, totul i se păruse simplu şi limpede. După nenorocirile şi pierderile acestea, totul i se părea complicat şi confuz, îmi lăsa mie ziarul pe care-1 ţinea în mînă şi-mi acorda, ori de cîte ori se ivea ocazia, împrumuturi nerambursabile, drept mulţumire pentru o anume ordine pe care o aşezam în ideile sale. Poate că se identifica cu tînărul care pleca la Paris pentru a deveni omul de carte care dorise el însuşi să devină. Sau pentru a o reînnoda cu tradiţia, după care un om înstărit trebuie să ajute un student sărac, ca propria-i casă să fie binecuvîntată. Reminiscenţe ridicole ale trecutului, desigur, însă în continuare vii la cei însetaţi de iertare şi de ordine. Aşa s-ar explica gestul lui.
Cred că a doua zi Freddy şi cu mine am luat trenul de Genova. Cum eram din nou singuri, vechea intimitate s-a instalat din nou. Aşa-mi imaginasem ultima noastră călătorie împreună, umăr la umăr, împărţind proviziile, vorbind despre ţara unde totul putea să meargă rău sau bine, dacă nu ne părăsea norocul. Peste cinci sau zece ani, mă gîndeam eu, într-o seară tihnită, ne vom aduna din nou laolaltă, la Paris sau într-un oraş din America Latină şi ne vom povesti ce s-a mai întîmplat. în ciuda sentimentului comun de libertate, nu schimbam decît fraze însingurate. Fără îndoială îngrijorat, Freddy zîmbea mai puţin decît de obicei, îşi amintea cu voce tare călătoriile noastre anterioare. Comentam sau corectam povestirea lui întretăiată de reflecţii despre familia lui şi de planurile sale, în America de Sud. La urma urmelor, prietenul meu habar nu avea ce-1 aştepta acolo. Cel puţin era aşteptat.
Aveam oare dreptul de a-1 invidia? N-aş fi putut spune exact de ce, însă eram bîntuit, din adolescenţă, de obsesia că nu ar fi trebuit

să fac studii, în ciuda promisiunii pe care mi-o făcusem. Ele reprezentau semnul îndepărtării de ai mei si semnul faptului că războiul îmi deviase cursul vieţii, substituindu-i o alta, care nu era a mea. Ajungeam mereu la acelaşi regret: dacă nu ar fi fost războiul, m-aş fi întors în Basarabia ca să muncesc ca tata şi ca bunicul. Fericit să fiu negustor de cereale, să urmăresc curgerea anilor în preajma nesfîrşitelor lanuri de grîu şi alunecarea şlepurilor pe Prut. Regretul acesta n-a dispărut niciodată. Nu eşti prea vigilent, nici un prea bun judecător al propriilor afirmaţii în timpul unei călătorii. Tot ce-i spuneam lui Freddy despre România şi despre tinereţea mea din Basarabia era oare altceva decît un mod de a mă învîrti în jurul aceleiaşi întrebări neformulate: ce mă aştepta? O întrebare care trezea în mine de fiecare dată certitudinea că nu voi avea niciodată o familie, o casă a mea. Oriunde mă voi duce, pînă la sfîrşit, mă va urmări singurătatea. Sîntem educaţi de propriile noastre spaime, îmi amintesc că i le-am repetat pe ale mele prietenului meu: „Nimeni nu-mi va aminti: «Iată locul unde mama te-a adus pe lume, unde tata s-a jucat cu tine». Singur voi fi coborît în pămînt", ca pentru a provoca din partea lui o dezminţire. Freddy mă observa, mirat; această mărturisire părea să aibă o legătură intimă cu propriile-i reflecţii. Atunci am avut dintr-o dată impresia că vrea să-mi spună ceva şi nu îndrăzneşte să o facă. Stelele alunecau în răcoarea albastră a înserării. Trenul a intrat în gara Genova.

7 mai 1995

Faptul că ne aflam într-un port, cu senzaţia mării în apropiere şi a vapoarelor ancorate la chei, a dat sosirii noastre savoarea unei aventuri. După ce ne-am informat cu privire la orarul trenurilor spre Milano, ne-am aşezat într-o sală de aşteptare imensă. Nu ne mai rămînea decît să avem răbdare şi să ne plictisim în mijlocul mulţimii călătorilor zgomotoşi sau obosiţi, prăvăliţi pe scaune fără să le mai pese de maniere. Scena care a avut loc a fost însă cu totul alta. Ori de cîte ori o revăd, mi se pare că am uitat un detaliu semnificativ. Deşi îmi amintesc tot, din clipa în care am coborît treapta trenului si pînă cînd m-am aşezat pe bancă. Probabil că am adormit, pentru că, atunci cînd mi-am revenit, o briză rece sufla peste faţa mea. Am deschis ochii şi mi-am amintit unde mă aflu. Şi m-am dezmeticit cu senzaţia că stau pe o bancă goală. Că sînt singur. Tocmai descoperisem că nu mai am nici un prieten. Freddy dispăruse, bagajele lui nu mai erau acolo. A urmat apoi o îndelungată căutare prin toată gara, fără succes. Se rătăcise sau plecase? Am continuat să-l caut prin holul îngheţat. Mai rămăseseră cîteva minute pînă la plecarea trenului de Milano. Mai aveam timp să-l prind? Nu m-am clintit. Freddy nu s-a întors.

Nu ştiam ce să fac, într-atît de subită fusese dispariţia lui, ca şi cum l-ar fi luat un val. Ce i se întîmplase? Ce se petrecuse? Am încercat totdeauna să mă ridic la înălţimea hazardului. Nu însă si

în seara aceea. Cine ar fi crezut, cine şi-ar fi putut imagina că avea să-mi facă aşa o figură? Ei, ştiam că se apropia ziua cînd fiecare avea să-şi urmeze propria cale. însă aş fi plecat eu fără o vorbă? M-aş fi despărţit eu de prietenul meu pe tăcute? Şi, în timp ce mă gîndeam că lui Freddy i-o fi venit rău, că o fi pe-acolo pe undeva, el nu mai era deja nicăieri. Plecase şi nimic mai mult. Nu speram să-1 găsesc, însă simţeam nevoia să-1 caut. Aşadar, am hotărît să rămîn la Genova, să pornesc în căutarea lui în diversele locuri unde s-ar fi putut ascunde, în port, de vreme ce ştiam că ardea de nerăbdare să se îmbarce pe un vapor spre America de Sud.
A doua zi dimineaţă am pornit spre colinele care dominau rada portului. M-am informat la recepţia hotelurilor modeste, întrebînd dacă nu se află acolo cineva pe nume Freddy Morgenstern, care-mi este prieten. Ar fi putut foarte bine să fie într-unul din ele, aşteptînd ca vaporul lui să ridice ancora, însă nu ar fi stat închis în casă, ar fi coborît pe una din marile artere care duc spre centru. Clădirile nu aveau nici o graţie. Erau o mulţime de cafenele, de restaurante, de hoteluri şi o mare de trecători pe trotuare. Nici urmă de Freddy...
Apoi m-am îndreptat spre port. în faţa mea, marea încreţită de vînt. în jurul meu, aerul mediteranean călduţ. Pentru întîia oară în viaţa mea, aveam viziunea unei libertăţi nesfîrşite. Uitîndu-mă la vapoarele din depărtare, mă gîndeam că şi Freddy îşi găsise poate libertatea lui. M-am întors trei zile la rînd, în speranţa de a-1 surprinde pe prietenul meu în mijlocul furnicarului uman sau pe docuri. Am vorbit cu marinarii de pe fiecare vapor care arbora, credeam eu, un pavilion latino-american. Tot acest du-te-vino mă aducea înapoi la punctul de plecare: eram absolut singur. Ceea ce însemna că nimic nu mă mai reţinea şi că ar fi fost absurd să-mi continui căutarea pînă la epuizarea tuturor posibilităţilor.
în cea de-a treia zi, am luat trenul de Milano, în compartimentul prost luminat erau puţini călători, închis în mine însumi, încercam să înţeleg cum dispăruse Freddy şi îmi aminteam cum rătăcisem în Genova. Ceea ce răneşte şi lasă multe urme pe viaţă. Dacă te gîndeşti mai bine, există însă totdeauna o diferenţă de temperatură : trăieşti efectele; cauzele nu le poţi cunoaşte, îţi vine greu să stabileşti în tine însuţi un echilibru între cele dintîi, care *se* produc la cald, şi cele din urmă, pe care le sesizezi la rece. Nu că răspunsul ar fi fals, ci pentru că el nu mai provoacă aceeaşi cantitate de emoţie ca întrebarea.
Am trecut în revistă toate motivele posibile ale abandonului lui Freddy, însă nici unul nu mă mulţumea. Să-1 fi sfătuit oare asociatul lui să păstreze tăcerea ? Documentele consulare şi trecerile clandestine spre America Latină pretindeau discreţia. Prin urmare, asta era: celălalt suferea de boala secretului şi prietenul meu trebuise să se supună, din complicitate cu călăuzele şi cu traficanţii. Ideea era prea simplă; Freddy nu s-ar fi eclipsat cu atîta dezinvoltură într-o gară necunoscută, profitînd de somnul meu. Este nu mai puţin

adevărat că amîndorura ne era teamă de despărţiri, pentru că trăisem mai multe despărţiri nedorite decît dorite. Eram ultima verigă care-1 mai lega de trecutul lui şi pe el de-al meu. Numai de-am fi ştiut cum să ne luăm rămas-bun. Am mers umăr lîngă umăr, săptămîni la rînd, fără să vorbim despre asta. Pentru a nega despărţirea sau pentru a-i minimaliza gravitatea? Ce se petrecuse totuşi? Freddy tăiase în tăcere, la adăpostul nopţii, ultimul cordon care-1 mai lega de trecut, de o ţară unde nu mai avea pe nimeni. Aş fi preferat să-1 dezleg eu, cu blîndeţe, pentru că mă temeam de orice despărţire definitivă, iar el presimţise asta. Astăzi mă consolez la gîndul că mi-a oferit astfel ceea ce voiam: să încheiem o perioadă din viaţă fără vîlvă şi fără să ne transformăm sentimentele în cenuşă.
Şi totuşi, cît m-a costat să nu-i pot spune, pe cheiul Genovei: „Arfz'os *amigo !"*.
De-a lungul anilor, am încercat de multe ori să-mi explic această poveste inexplicabilă. Ce zile bogate în evenimente! Mai rămînea însă loc pentru prietenie, într-o lume a refugiului şi exilului, care îl face pe unul să dispară din viaţa celuilalt la fel de brusc precum a intrat în ea?
începusem să moţăi, cînd zăngănitul macazurilor m-a anunţat că trenul soseşte la Milano. De acum înainte eram sigur că începe o altă viaţă. Şi pentru nimic în lume n-aş fi vrut să mă întorc înapoi.
15 mai 1995
Şi acum, la Paris! m-am gîndit, faţă în faţă cu călăuza, pe care o găsisem fără dificultate. O jumătate de oră mai tîrziu, ceasul de mînă, singura mea avere, se transforma, la sugestia lui, într-o sumă de bani suficientă pentru toate cheltuielile. Despărţindu-mă de el, o boare de speranţă s-a răspîndit în inima mea. Ultima frontieră: aproape că ajunsesem. Mă simţeam ciudat de uşor, după toate chinurile şi agitaţia din ultimele zile, şi m-am surprins chiar fredonînd o veche melodie românească, *A plecat un tren din gară,* pe care o crezusem uitată. A urmat o noapte aproape albă, în care am trecut în revistă filmul traversării frontierelor, ca să mă trezesc cu un fior de îngrijorare la ideea că trebuie să plec sau la ideea că mă mai aflu încă acolo. La două sau trei zile, după ce călăuza mi-a indicat itinerarul pe care trebuia să-1 urmez, m-am mai liniştit. Mi-a arătat un plan al Parisului, unde era deja însemnat cartierul delimitat de străzile Gay-Lussac, des Ecoles şi Monge, unde urma să locuim, Chiva, Paul şi cu mine - în timp ce Isou, care devenise părintele letrismului, locuia ceva mai departe, înspre piaţa Saint-Michel. Mi-a mai cerut să schimb toţi banii italieni pe care mi-i lăsase Freddy, de vreme ce urma să intru pe teritoriu francez.
Zilele păreau scurte cînd, în pas alert şi fără eforturi epuizante, cu privirile cînd concentrate asupra drumului, cînd contemplînd limpezimea orizontului, am ajuns, către orele cinci, pe vîrful munţilor

care se înalţă deasupra Ventimigliei. De acolo aveam o vedere magnifică asupra celor doi versanţi împăduriţi şi, la sud, înspre mare. Călăuza mi-a dat instrucţiunile necesare: să o iau pe un anume drum, să mă ascund după tufişuri dacă-i văd pe grăniceri, să merg repede cînd am să văd luminile din Menton şi, de îndată ce voi fi ajuns în oraş, să mă îndrept spre staţia de autocare. Apoi să mă urc în autocar şi să cobor la Nisa, pentru a petrece noaptea acolo, într-un hotel unde o cameră era rezervată pe numele meu. Fără să mă mişc de acolo, pentru că nu aveam acte. Şi, aşa cum convenisem, el a pornit înapoi spre Italia, în vreme ce eu mă îndreptam spre Franţa. Scăldat în aerul proaspăt al munţilor, m-am refugiat în propriile gînduri. Ca în fiecare perioadă posomorită a existenţei mele, făceam pe tăcute socoteala himerelor. Ce mai aveam eu pe lume? Avusesem prieteni, un tată şi o mamă care nu au fost tată şi mamă, pe Tanti Anna şi pe vărul meu. Apoi Europa s-a frînt în două. Aşadar nu mai aveam pe nimeni. In acel început de ianuarie 1948, nu eram însă posomorit la gîndul anilor de harababură şi de peregrinări pe drumuri care nu duc nicăieri, unde atîtea speranţe au fost spulberate. Ani risipiţi, în care eu mă îndreptasem către viaţă, iar viaţa îşi bătuse joc de mine. Aceşti ani au fost consecinţa derivei secolului, iar eu am crescut la întîmplarea zarurilor aruncate. Niciodată nu mi-a fost dragă amintirea lor. Niciodată nu i-am retrăit cu plăcere. Chiar dacă am făcut-o cu tandreţe, pentru a simţi din nou cum rnuşcă trecutul din prezent.

O clipă, am fost nehotărît în privinţa direcţiei în care trebuia să mă îndrept. Şi priveam fără să văd, în tăcerea îndepărtată, marea, orizontul de un cenuşiu palid, norii strălucitori de albi şi aburii mării care pluteau în aer. Ca într-o stare de hipnoză, îmi închipuiam că aud, distinct, susurul valurilor. Nu simţeam dorinţa să mă îndepărtez, îmi amintesc foarte limpede. Pentru că privirea mea se agăţase de carapacea goală a unui castel, care părea că fusese construit cu mult timp în urmă, din pietre greoaie şi cenuşii, în locul acela sălbatic. Nici o prezenţă umană, nici o grădină, nici un copac, nici un animal, nici o luminiţă liniştitoare. Se înălţa acolo în mod accidental, aproape dintr-un capriciu, la capătul planetei. Apoi m-am uitat în jurul meu şi am zărit, mai jos, doi muncitori tineri italieni care-şi strîngeau la piept bocceaua precum şcolarii ghiozdanul. I-am ajuns din urmă, în timp ce, mai sus, spre dreapta, urcau grănicerii, prefăcîndu-se că nu ne văd. Coborîrea era plăcută şi nu prea obositoare. Am ajuns la Menton uşurat şi fericit că am ceva de făcut: să caut staţia de autocare. Am pornit la drum fără să ştiu încotro să mă îndrept si am fost oprit de un om în vîrstă, slab, cu mustaţă albă. îl văd cum se apropie de mine şi mi se adresează. Mă lua drept un muncitor emigrat, şi de altfel nu se înşela, pentru că, începînd chiar de luna următoare, aveam să fiu muncitor într-un atelier de confecţii din Paris. M-a avertizat în italiană că este periculos să umblu aiurea pe străzi, pentru că risc să fiu prins şi trimis înapoi în Italia. Datorită lui, cîteva minute mai tîrziu, mă aflam în autocar.

La Soriano mi se vorbise despre Nisa ca despre un oraş minunat, aşezat în golful des Anges, despre palatele lui fabuloase, despre vilele în stil exotic, miracole de lux şi insolenţă. Ştiam însă că majoritatea locurilor legendare nu sînt decît teatre ale umbrelor dispărute. Şi a fost odihnitor să zăresc, prin geamul autocarului, un şir de tablouri ale vieţii de provincie, de peisaje ochioase, însă fade, de bulevarde strălucitoare, însă pustii. Acum, cînd scriu, mă întreb ce şi-au putut spune cele două sau trei persoane cărora le-am arătat hîrtia cu adresa hotelului. Am fost surprins că toţi îl cunoşteau de parcă ar fi fost turnul Eiffel. A urmat apoi un moment de stinghereală, portarul a schiţat un zîmbet politicos, mi-a luat valiza după ce i-am spus numele persoanei care făcuse rezervarea, şi m-a condus într-o cameră, probabil la ultimul etaj. Călăuza mă avertizase că urma să locuiesc într-un hotel bun. Nu însă şi că era vorba despre Negresco. Numele oricum nu-mi spunea nimic.

Mi-am petrecut aşadar cea dintîi noapte în Franţa într-o cameră de hotel luxos. Ca şi cum m-aş fi aflat pentru întîia oară în faţa unui pat, am admirat perfecta armonie a cuverturilor, a aşternuturilor de un alb strălucitor. Mi se părea de necrezut ca cineva să poată dormi în fiecare noapte într-un asemenea pat. Toată oboseala călătoriei s-a evaporat. Nu eram însă atît de înaripat de fericire pe cît ar fi trebuit să fiu.

Cînd m-am trezit, a doua zi dimineaţa, era răcoare şi un cer splendid. De mult nu mă mai simţisem atît de odihnit. M-am dus la gară, vesel şi vioi, în timp ce vîntul alunga oblic norii. Noi voci se auzeau în jurul meu, cuvintele le succedau cuvintelor, frazele frazelor, iar sonorităţile insolite îmi umpleau urechea fascinată. Comiteam mici indiscreţii de debutant, pîndind conversaţiile celor-lalţi călători care se instalau pe banchete, desfăceau pachete cu pîine, brînză, prăjituri, fructe. O veselie sinceră îi însufleţea şi am constat în scurt timp că înţelegeam aproape tot ce se spunea, urmărind mişcarea rapidă, însă prudentă, a sunetelor convertite în vocabulele dicţionarului meu mental. Cînd indistincte, cu sensuri neclare, cînd limpezi pentru că se repetau, imitînd ritmul trenului. Asemenea unui dans al fluturilor, cu o nuanţă sonoră mai blinda decît cea a cuvintelor româneşti sau italiene - un *r* mai puţin răguşit, un *e* plin de nuanţe — făcînd însă parte din aceeaşi paletă. Plin de recunoştinţă si emoţie, m-am alăturat fără voie uneia din acele conversaţii, formulînd întrebările si răspunsurile în gînd. Uite că-mi vorbeam în franţuzeşte!

Soarele se ascunsese, trecuse multă vreme, poate că am dormit. Pe fereastra trenului, nu vedeam norii alergînd în *goană* mare, ci anii mei risipiţi. Undeva, în depărtare, printr-un soi de magie, se lumina fereastra apartamentului nostru, cu lampa de petrol pe masă, cu paginile împrăştiate ale romanului meu rămas nescris, *Marea Roşie.* Cum mai sorbeam din priviri imaginea aceea a existenţei mele... Nu, nu eram singur. Un nor de gînduri, de chipuri, de conversaţii plutea liber în aer. Mi s-a strîns inima: toţi prietenii pe

care-i avusesem, evenimentele teribile sau providenţiale, fuga din Cîmpulung, traversarea frontierei ungare, fuga din faţa unei opresiuni sau a alteia, care mă arunca dintr-o ţară în alta. Ce căutasem eu oare în timpul tinereţii mele frămîntate, alcătuită din elanuri nesăbuite şi speranţe secerate? Mă gîndeam şi la ciudăţenia propriilor opţiuni, la bizareria subitei mele devieri: voisem să plec la Moscova şi acum mă duceam, la Paris. Ce concurs extraordinar de circumstanţe ca să ajung la ceea ce fusese necontenit prezent în mine! Era şi timpul, nu? Traversasem toate frontierele care mă despărţeau de libertate. Cu ce preţ! îi părăsisem pentru totdeauna pe cei pe care-i iubeam şi fără doar şi poate nu aveam să-i mai revăd vreodată. Era mai bine aşa. Aspiram să devin un om de carte, dar din fidelitate faţă de oameni şi faţă de idei, am fost cel mult un om de acţiune. Mi-au trebuit ani ca să învăţ că nu poţi fi în acelaşi timp şi om de carte, şi om de acţiune; eu sînt fericit doar în ipostaza de nomad, de om care citeşte, scrie, caută. Ce-a mai rămas din marile mele visări: să creez, să mă lansez în căutarea adevărului, să particip la salvarea umanităţii? încercam să găsesc un sens pentru tot ce se amesteca şi se mişca, de la nebunia generală a războiului pînă la trenul care aluneca pe şine. Scotoceam în mine însumi, fără a găsi cauza dintîi şi fără a putea înţelege ce anume mă torturează. îmi amintesc că m-am gîndit deodată la mama şi la tata, am văzut chipul mamei şi al tatei, şi apoi nimic altceva, vreme de o oră sau două. Am încercat să reconstitui neverosimilul meu roman de familie, însă evenimentele mi se răsfirau în minte. Ce departe, ce departe erau toate astea! Cincisprezece ani şi o întreagă existenţă departe de ea şi departe de el. Ce li s-a întîmplat totuşi odinioară? Nu găseam nimic altceva în memoria scurtelor perioade cînd trăisem alături de ei, decît că nu reuşiseră să construiască nici propria fericire, nici pe a mea. Aşa era firea lor, asta-i tot. Cu o luciditate rănită, am luat cunoştinţă de acest adevăr şi m-am gîndit: „Astăzi începe viaţa mea fără ei", era un fel de a-mi lua rămas-bun, credeam eu, şi de la unul, şi de la celălalt, încă o ruptură, încă o victorie. Cîte obţinusem din copilărie încoace, schimbînd răul în bine? De astă dată, aveam să înfrîng poate trecutul, să mă eliberez de el. Oricît de descurajat aş fi fost, continuam să sper cu înflăcărare, gata să o iau *da capo.* Să-mi pun de douăzeci de ori viaţa pe picioare. Şi apoi nu m-am mai gîndit la nimic.

Revăd scena: din mersul trenului, ziua se scurgea fără să mă mişc. Pe culoar era aglomeraţie. Uşa compartimentului era deschisă, se vorbea tare şi nu îndrăzneam să ies, absorbit, înecat în imagini, raţionamente, dezbateri interioare. Asemenea unui om la apusul existenţei. Niciodată nu mai ţinusem atît de mult la viaţă; totuşi, simţeam o sfîşiere cînd îmi spuneam că, orice aş fi făcut, pierdusem cei mai frumoşi ani. Măcar de aş fi avut un ţel, o profesie, un loc al meu. Mă gîndeam din nou la Tanti Anna cum îmi spunea, cu un suspin, în ziua plecării: „Dumnezeu ştie cum se vor termina toate

astea". Fără îndoiala că se temea ca toată povestea să nu reînceapă la Paris: activităţi dispersate, studii neglijate, visuri zadarnice. In definitiv, mult zgomot pentru nimic. Amintirea acestei fraze anodine a trezit teama care mă cuprindea adesea, că fac din promisiuni castele de nisip, pe care primul val le mătură. Teama care nu-1 părăseşte pe nici un exilat, aceea că este nedorit şi inutil pe pământ. Nu era de altfel prea tîrziu ca să-mi mai încep studiile? Mă imaginam la Sorbona, unul din acei studenţi bătrîni, în faţa cărora nu ştii cum să procedezi: să le admiri încăpăţînarea de a obţine o diplomă sau să fii surprins de maturitatea ce întîrzie să vină.
Sincer să fiu, nu ştiu dacă în orele acelea lungi am moţăit sau am oscilat între teama de schimbare şi nerăbdarea de a începe o nouă viaţă. Şi una, şi cealaltă, fără îndoială. Foamea, căldura şi mai ales zîmbetele ademenitoare ale călătoarelor mi-au risipit reveria. O scînteie de dorinţă şi am revenit în realitate. Nu era nici o îndoială, mă duceam la Paris. Şi nu era momentul să mă las pradă vîrtejului existenţelor ratate. Şi ce caută aici litania asta despre trecut? Acum că am ales, voi încerca să-mi temperez memoria, să-mi adun forţele: mai întîi să trăiesc, apoi să-mi amintesc. De aceea am venit aici, uitarea este necesară, fără regrete. Altminteri, nimic nu începe, nimic nu se termină. M-am destins, muşchii mi s-au relaxat şi am aşteptat să mi se potolească agitaţia. Mai tîrziu, mult mai tîrziu, am avut impresia că opţiunea aceasta pentru o amnezie voluntară a reuşit. Mi-a îngăduit să dau prioritate muncii, să-mi concentrez atenţia asupra prezentului. Iar cînd simţeam nevoia să-mi deschid din nou memoria, mă opream cu un scurt „altă dată". Lumina era pe cale de-a se stinge cînd, cu toată nerăbdarea aşteptării necunoscutului, m-am ridicat în cele din urmă de pe banchetă. Am început să ne mişcăm, să dăm jos valizele din plasă, ne-am apropiat de uşa vagonului. Gara era foarte aproape şi inima a început să-mi bată foarte tare auzind cîte un *„au revoir"* rostit fără vreo adresă precisă, în vagonul de care mă despărţeam. Nu am aşteptat nimic cu mai multă înfrigurare, în ziua aceea unică şi de neuitat, decît sfîrşitul acestei călătorii. A călătoriei! Da, chiar am ajuns la Paris. Parisul este aici! Şi tot aici, între zidurile acestea mitice, se află şi libertatea atît de mult dorită, singurul lucru care contează. Oraşul, cu mii de fire ţesute în jurul meu de cărţi, care mi-au dat gustul speranţei, al fericirii şi au făcut din el un personaj al romanului-fluviu pe care-1 cunoaşteam aproape pe dinafară — în seara aceea aveam să-i descopăr imaginile. Unde se află Montparnasse, Sena, Montmartre? Să fie oare cu putinţă ca pe străzile acestui oraş să meargă şi în case să trăiască fiinţe care-mi vor deveni dragi? Şi altele, care-mi vor întinde mîna, la care voi găsi de lucru? Am rămas nemişcat doar cît să trag adînc aer în piept şi să-mi spun: „Soarta mea depinde de acest oraş. Dacă nu-mi deschide porţile, le voi deschide eu cu forţa şi voi prinde rădăcini aici. Este de la sine înţeles".

Seara cădea deja şi banii care-mi mai rămăseseră în buzunar, un franc, nu-mi mai îngăduiau nici o cheltuială. Unde aveam să dorm? Nu conta. Eram oare măcar în stare să gîndesc ? Nu-mi mai amintesc nici orele, nici itinerarul. Nimic, decît că mersul îmi întreţinea căldura cînd urcam străzile în pantă, descoperind privelişti splendide. Am avut senzaţia ciudată că văzusem deja toate astea în vis sau poate că într-o existenţă anterioară. Singurul lucru de care-mi amintesc este că am ajuns într-o dispoziţie entuziastă, însă în întîrziere, la azilul de noapte din strada Lamarck. în partea de sus a cartierului Montmartre, precizase ghidul meu din Milano. Stăteam acolo, aşezat pe un pat, invadat de impresia că lunga poveste a tuturor acestor ani avusese drept unic scop să mă aducă în camera asta. Şi că ea se apropie de deznodămînt.
Ca întotdeauna cînd sufletul meu se află în cumpănă, mi-am pus întrebarea pe care, copil fiind, i-o puneam tatei la cina de Paşte: „Prin ce se deosebeşte seara asta de toate celelalte?". Şi mi-am răspuns: „In toate celelalte seri, Parisul era în cărţi. Incepînd din această seară, cărţile sînt cărţi, iar Parisul este Paris. Voi pătrunde în propriu-mi viitor eliberat de confuzia, care m-a terorizat, dintre viaţa ca-n vis şi viaţa reală", îmi amintesc cerul înstelat şi luna pe jumătate care se uita pe fereastră la beţia dorinţei mele împlinite. A înălbit noaptea, a populat-o cu mii de viziuni. Aş fi dat tot restul zilelor mele ca noaptea aceea să nu se mai termine niciodată. Noaptea aceea de neuitat totuşi s-a terminat, iar a doua zi a fost o altă zi. Au urmat nenumărate alte zile. De bună seamă, am locuit şi în alte oraşe şi am parcurs o mare parte a planetei. Aceasta era munca, aceasta era libertatea, însă n-au mai fost plecările fără întoarcere din anii risipiţi, cînd fugeam de marele vid al iubirii sau de moarte. Am încercat de multe ori să captez vraja pe care Parisul a aruncat-o asupră-mi, să dau un sens farmecului care iradia dinspre el. Parisul, care a devenit tăria mea şi-mi ţine loc de lume. Nu mai este nimic spus, n-ar mai face parte din această povestire.

Cuprins

Dacă te uit, Ierusalime.....9
Tatăl şi fiul.....79
Război şi destin.....139
Vremea anamorfozelor.....187
Rătăciri, speranţe.....245
La Paris ! La Paris !... ... 341

Colecţia EGO

- romane
- jurnale
- memorii
- proză scurtă

au apărut:
Mariana Codruţ - Casa *cu storuri galbene*
Doina Jela - *Telejurnalul de noapte*
losif Sava — *Poli(tico)fonii*
Gabriel Andreescu — *Solidaritatea alergătorilor de cursă lungă*
Anamaria Beligan - *încă un minut cu Monica Vitti*
F.M. Dostoievski - *Idiotul*
Cornel Ungureanu - *A muri în Tibet*
Dan Stanca — *Muntele viu*
C.T. Popescu - *Copiii fiarei*
Bulat Okudjava - *L'amour toujours*
F.M. Dostoievski - *Jurnal de scriitor* (voi. I, II)
Ion Vianu, Matei Călinescu — *Amintiri In dialog*
Grigore Ilisei — *Oleacă de taifas*
C.T. Popescu — *Vremea Mimului Sec*
Alexandru Călinescu - *Interstiţii*
Stelian Tănase - *LA* vs *NY. Jurnal american*
C.T. Popescu — *Timp mort*
losif Sava - *Claviaturile timpului. Jurnal pe portative*
Dorin Spineanu - *Nataşa blues*
F.M. Dostoievski - *Scrieri politice. Evenimente internaţionale*
Daniel Vighi - *Insula de vară*
Dan Stanca — *Ultimul om*
Serge Moscovici — *Cronica anilor risipiţi*

în pregătire :
Carlo Masoni - *Interior cu fereastră deschisă şi alte nuvele*
Miguel de Unamuno — *Jurnal intim*

Bun de tipar : mai 1999. Apărut: 1999
Editura Polirom, B-dul Copou nr.3 • P.O. Box 266,
6600, Iaşi • Tel. & Fax (032) 214.100 ; (032) 214.111;
(032)217.440 (difuzare); E-mail : polirom@mail.dntis.ro
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7 ;
Tel. : (01)313.89.78, E-mail: polirom@dnt.ro
Tiparul executat la Polirom S.A. 6600 Iaşi,
Calea Chişinăului nr. 32
Tel. (032) 230323 ; Fax (032) 230485
Valoarea timbrului literar este de 2% din preţul de vînzare
şi se adaugă acestuia. Sumele se virează la Uniunea Scriitorilor
din România, cont nr. 45106262, BCR-SMB

o.

MEMORII

Serge Moscovici - unul dintre cei mai reputaţi cercetători din lume în domeniul psihologiei sociale - s-a născut în România. Destinul şi l-a împlinit în Franţa şi SUA. Lista publicaţiilor sale vorbeşte de la sine: 15 cărţi (cîteva mii de pagini), 18 volume în colaborare, peste o sută de articole şi capitole în volume colective, zeci de .conferinţe. Din 1979, este director al Laboratorului European ele Psihologie Socială, creat pentru a forma și valida competenţe în domeniu. Cei mai importanţi psihosociologi ele reputaţie internaţională i-au fost sau îi sînt colaboratori. Culegerea de texte *Psihologia socială sau Maşina de fabricat zei* a prezentat şi cititorilor români contribuţia fundamentală a lui Serge Moscovici în structurarea psihologiei sociale, ca ştiinţă a conflictului dintre individ şi societate, în 1997, autorul şi-a surprins clin nou colaboratorii şi cititorii, ediţia franceză a *Cronicii anilor risipiţi* avînd un succes răsunător în Occident.

„Lovitura de maestru a lui Serge Moscovici infirmă ideca că universitatea usucă neapărat. Este destul de încîntător să poţi constata că un -profesor", lesne taxat ca lipsit de imaginaţie şi de sensibilitate de către profesioniştii literaturii, se dovedeşte în stare să-i învingă pe propriul teren."

Alain-Gerard Slama, *Le Point*

„Memoriile lui Serge Moscovici îi amintesc cititorului de cele trei volume ale cronicii lui Elias Canetti: episoadele oferă, în cazul amîndurora, ocazia unei ample reflecţii asupra situaţiilor, a violenţei colective, a oamenilor, a evoluţiei intelectuale, spirituale şi morale a autorului"

Pierre Pachet, *La Quinzaine litteraire*

„Serge Moscovici ar fi putut scrie, precum Ştefan Zweig: «Cîten-am învăţat despre psihologia maselor! Dar cu ce preţ!» După Elias Canetti, Primo Levi sau Hannah Arendt, românul şi-a suflecat mînecile şi a purces la o încleştare neiertătoare cu propriul trecut."

Serge Bimpage, *La Tribune de Geneve*

„Cronica anilor risipiţi *este mai mult decît o carte de memorii; ea ne invită la lectura celorlalte cărţi, «serioase», care, născute din anii tinereţii risipite, au reuşit să-i depăşească."*

Philippe Cusin, *Le Figaro*

EDITURA POLIROM
ISBN 973-683-274-7 ^QC